

Tarih ve Gelecek Dergisi

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

YIL: 5 (ARALIK 2019) - CİLT: 5 - SAYI: 3

e-ISSN 2458-7672 | Periyot Yılda 3 Sayı | Başlangıç: 2015 | Yayıncı Celal ÖNEY

Journal of History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

YEAR: 5 (DECEMBER 2019) - VOLUME: 5 - ISSUE: 3

e-ISSN 2458-7672 | Period Tri-annual | Founded: 2015 | Publisher Celal ÖNEY

Bootblack Children in Istanbul, 1923
İstanbul'da Ayakkabı Boyacısı Çocuklar, 1923
<https://www.facebook.com/ottomanpictures>

TARİH VE GELECEK HISTORY AND FUTURE

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İlk yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

VOLUME 5, ISSUE 3 – DECEMBER 2019
CILT 5, SAYI 3 - ARALIK 2019

Aralık 2019 Sayısı Editörü

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Yalın Dili / Publication Language
Türkçe / English

+904362494949/1552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

**Yayın Kurulu Başkanı / Director of
Editorial Board**

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Muş Alparslan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

Editör Kurulu/ Editor Assistants

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Adnan Menderes Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA

İnönü Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hidayet Kara

İnönü Üniversitesi / Tarih Bölümü

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk

İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMİA

Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgariya Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKÇEN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI

*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih
Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Sekreteryaya / Secretariat

Caner ÖZBAY

İletişim Sorumluları / Correspondents

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

CİLT 5, SAYI 3 - ARALIK 2019

VOLUME 5, ISSUE 3 – DECEMBERT 2019

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Özer KÜPELİ
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR

Prof. Dr. Mustafa GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN
Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR

Prof. Dr. Haşim Şahin
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Prof. Dr. Numan ELİBOL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi /
ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN
Ege Üniversitesi / İZMİR

Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi / ANTALYA

Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi / SİİRT

Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR

Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / ANKARA

Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi /
ESKİŞEHİR

Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi /
ESKİŞEHİR

Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS

Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK

Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL

Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA

Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE

Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN

Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS

Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Hakemler - Referees

CİLT 5, SAYI 3 - ARALIK 2019

VOLUME 5, ISSUE 3 – DECEMBER 2019

Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA

Dr. Fatma Çalik ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / ÇANAKKALE

Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR

Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ

Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA

Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA

Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS

Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

Arş. Gör. Dr. Hacer DOLANBAY
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Arş. Gör. Dr. Yüksel BÜLBÜL
Giresun Üniversitesi /GİRESUN

Arş. Gör. Dr. Ahmet VURGUN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /MUĞLA

Arş. Gör. Dr. Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

DOAJ

DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

RESEARCHBIB
ACADEMIC RESOURCE INDEX

ingenta
CONNECT

Scholarsteer
Scholarly Information

acar

ERIH PLUS

paperity
open science aggregated

index

academic researches in

REFERENCE INDEX FOR THE
HUMAN AND SOCIAL SCIENCES

SI INDEX

ResearchGate

ASOS
akademia sosyal bilimler indeksi

Academia.edu
share research

SOBIAD
100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index
www.ESJIndex.org

CiteFactor
Academic Scientific Journals
Basrah Journal Of Veterinary Resea

ROAD
DIRECTORY OF OPEN ACCESS
SCHOLARLY
RESOURCES

Google

Open Access Library

Search Engine, Journal,

AcademicKeys
UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

idealonline scholar

ICI JOURNALS
MASTER LIST

JOURNAL
FACTOR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Haleb Atabegliği'nin Mısır'ı Feth Etmesinde Esedüddîn Şîrkûh'un Rolü ve Kaynaklara Göre İzahı.....490
The Role of Asad al-Din Shirkuh in the Conquest of Egypt and its Explanation Based on Sources

Abdulcelil IŞIK

- Çariçe Katerina'nın Rus Kadın Eğitime Sağladığı Bir Katkı -Smolny Enstitüsü (1764-1919)-.....503
A Contribution of Tsarişt Catherine II to Russian Women's Education -Institute of Smolny (1764-1919)-

Murat HANİLÇE; Turan İBRAHİMZADE

- Roma Kolonizasyon Hareketi Ve Kolonilerin I. Pön Savaşına Etkisi.....529
The Roman Colonization Activity and the Effects of the Colonies on the first Punic War

Olca TURAN

- Sultan I. Abdülhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı Ve Muhallefâtı.....546
The Life And Heritage of Karavezir Seyyid Mehmed Pasha, who was the Servant Of Sultan Abdulhamid I

Osman TAŞKIN

- Amr bin Âs ve Arapların Deveden Denize Macerası*.....572
Amr bin Âs and the Arabs Adventure from Camel's Force to the Sea

Abdullah KIRAN

- XIX. Yüzyılın Başından XX. Yüzyılın Başlarına Arap Coğrafyasında Mevlevihaneler.....584
Mevlevi Lodges in the Arab Land from 19th Century to the Beginning of 20th Century

Mustafa KARAZEYBEK

- Eski Türklerde Güneş Algısı ve Atatürk'ün Güneş Olarak Sembolize Edilmesi.....609
The Perception of Sun in Old Turks and Symbolization of Ataturk as Sun

Bengül BOLAT

Tarihsel ve Demografik Bir Kritik: Lübnan'daki Kürtler624
A Critical Historical and Demographic: Kurds in Lebanon

Mehmet ÇELİK

XIX. Yüzyıl Ortalarında Umurlu'nun Demografik Yapısı636
The Demographic Structure of Umurlu in the Mid of the 19th Century

Aysun SARIBEY HAYKIRAN; Mehmet BAŞARAN

Selçuklular ve Kudüs659
Seljuks and Jarusalem (Al-Quds)

Tülay METİN

Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri670
The Knights Templar's Roadmap: The 1129 Statute and its Considerations

Muhittin ÇEKEN

Dış Politika Unsuru Olarak, 25 Temmuz 1966 Tarihli Türkiye-Arnavutluk Kültürel İş Birliği688
Foreign Policy Items As, Turkey Albania Dated 25 July 1966 Cultural Cooperation

Mehmet ÖZALPER

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Vilayeti'nde Karayolları702
Highways in Bitlis Province During the Second Constitutional Era

Ahmet KISA

Kıbrıs Ermeni Toplumu ve Ermeni Kilisesine Dair Bir İngiliz Raporu (1960-1963)712
British Report on Armenian-Cypriot Community and Armenian Church in Cyprus (1960-1963)

Orhan TURAN

Safevi Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)724
Political Activities of Sheiks of Ardebil Convent Before The Foundation Of Safavid State

Ş. Cem TUYSUZ; Şahin YILMAZ

CİLT 5, SAYI 3- ARALIK 2019
VOLUME 5, ISSUE 3– DECEMBER 2019

17. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Gayrimüslimlerin İktisadi Faaliyetleri (Tereke Kayıtları Işığında).....754
Economic Activities of Non-Muslims in Edirne in the second half of the 17th Century (In the Light of Tereke Records)
Selma KUŞU
- Sivas Sancağı’nın Sürgün Müftüleri.....771
Exiled Muftis of Sivas Sanjak
Erdoğan POLAT
- Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam792
Zaza Principalites, Shaikhes and Islam
Murat ALANOĞLU
- Radyonun Demokratik Yaşamda Ve Siyasetteki Etkisi: Demokrat Parti Dönemi (1950-60).....805
The Effect of Radio on Democratic Life And Politics: the Democrat Party Period (1950-60)
Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU
- 15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi.....819
Colonial Movements in the 15th and 16th Centuries, Price Revolution And Colonialism Ideology
Ahmet Utku ÖZENSOY
- Cenevre’den Soçi’ye “Suriye” Problemine Çözüm Arayışları.....835
From Geneva to Sochi in Search of a Solution to the Syrian Problem
Elçin NECİYEV
- 1975-1984 Arası Gündem: Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye’nin Dış Politikası.....851
1975-1984 Agenda: Cyprus Peace Operation and Foreign Policy of Turkey
Hacer DOLANBAY
- II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında Bitlis Vilayetinin Modern Eğitim Durumunu Gösteren Bir Rapor.....863
The Report Showing Bitlis Province’s Modern Education Status at the Beginning of the II. Constitutional Monarchy Period
Hatip YILDIZ

CİLT 5, SAYI 3- ARALIK 2019
VOLUME 5, ISSUE 3– DECEMBER 2019

Çeviri

Suudi Arabistan'da Din, Siyaset ve Edebiyat:Güncel Dini ve Kültür-Politik Durumun Entelektüel Tarihsel Geçmişi.....879

Religion, Politik und Literatur in Saudi-Arabien: Der Geistesgeschichtliche Hintergrund der Heutigen Religiösen und Kulturpolitischen Situation (III)

Onur ÖZATAĞ

Kitap İnceleme

Kitap İncelemesi.....893

Yavuz Delibalta, Selçuklularda İstihbarat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018

Çağla ÇAKIR

Dr.
Abdulcelil IŞIK

İzmit Bilim ve Sanat Merkezi, Tarih,
celil04@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2524-1567>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
20/08/2019

Kabul edildi.
Accepted
27/10/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.607831>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Haleb Atabegliği'nin Mısır'ı Feth Etmesinde Esedüddîn Şîrkûh'un Rolü ve Kaynaklara Göre İzahı

The Role of Asad al-Din Shirkuh in the Conquest of Egypt and its Explanation Based on Sources

Öz

Tarihin kritik dönemlerinde elde ettikleri başarılarla, isimlerini tarihe mal etmiş müstesna şahsiyetler vardır. Haleb Zengî Atabegliği'nin ordu kumandanı Esedüddîn Şîrkûh da bunlardan biridir. Çünkü Kudüs Haçlı Krallığı'nın baskı ve tehditlerine rağmen Nüreddin Mahmûd'u Mısır'a yapılacak sefer konusunda ikna etmeyi başaran Şîrkûh'tur. Ayrıca bu sefere beraberinde katılması için ısrar ettiği yeğeni Salaheddîn Eyyübî'nin gelecekte Kudüs Fatihî olarak tanınmasını sağlayacak tarihsel zeminin hazırlayıcısı da yine Esedüddîn Şîrkûh'tur. Onun cesaret ve girişkenliği hemen her olayda açığa çıkmaktadır. Suriye'nin Kuzey ve Güney istikametlerinde sıkıştırılan ve dar bir sahil şeridinde yaşamaya mahkûm edilen Haçlıların Mısır gibi stratejik bir alanda gerçekleştirecekleri hâkimiyet, özde Haleb Zengîlerini genelde ise bütün İslâm Dünyası'nı büyük bir tehlike ve tehdit altında bırakabilirdi. Bu makalenin amacı; Haçlıların İslâm Dünyası aleyhine Mısır üzerinden gerçekleştirmek istedikleri plan ve projelerin, Haleb Zengî Atabegliği'nin ordu kumandanı Esedüddîn Şîrkûh'un cesaret ve yeteneği sayesinde nasıl etkisiz kılındığını ortaya koymak ve Mısır'ın alınmasındaki rolü ve sonuçlarını kaynakların ışığında değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Esedüddîn Şîrkûh, Mısır, Cesaret, Haleb Zengî Atabegliği, Haçlılar.

Abstract

In the critical periods of history there are exceptional figures who attribute their names to history by the successes they achieved. Asad al-Din Shirkuh, the military commander of the Zangid Atabeg State is one of them. Because in spite of the pressure and menace from the Crusader Kingdom of Jerusalem, the one who convinced Nur al-Din Mahmud about the campaign to Egypt was Shirkuh himself. In addition he was the one who insisted his nephew Salah al-Din Ayyubi's participation to the campaign and prepared the historical base in which Salah al-Din would be recognized as the conquerer of Jerusalem. His courage and entrepreneurship emerge almost in all events. A possible dominance of crusaders, who have already been compressed in the South and North directions of Syria and forced to live in a narrow coast line, on a strategic area such as Egypt might have left specifically Aleppo Zangids and in general all the Islamic World under danger. The aim of this article is to show how the plans and projects of crusaders against Egypt and the Islamic World were neutralized thanks to Asad al-Din Shirkuh's ingenuity and courage. Also this article aims to assess the role of Shirkuh in the conquest of Egypt and its results under the light of historical sources.

Keywords: Asad al-Din Shirkuh, Egypt, Courage, Aleppo Zangid State, Crusaders.

ATIF: IŞIK Abdulcelil, "Haleb Atabegliği'nin Mısır'ı Feth Etmesinde Esedüddîn Şîrkûh'un Rolü ve Kaynaklara Göre İzahı" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (490-502)

CITE: IŞIK Abdulcelil, "The Role of Asad al-Din Shirkuh in the Conquest of Egypt and its Explanation Based on Sources" **Journal of History and Future**, 5/3 (December-2019), pp. (490-502)

Giriş

Bizans, Türklerin Anadolu, Suriye-Filistin istikametindeki ilerleyişini durdurma konusunda aciz kaldı. Yardım için başvurduğu Avrupalılar, Hristiyan Dünyası'nın en büyük dinî makamı olan Papa'nın davetiyle I. Haçlı Seferi'ne çıktılar (1096-1099). Bu sefer sırasında Suriye-Filistin ve Anadolu'nun Güney Doğusu'nda (Urfa Haçlı Kontluğu, Antakya Prinkepsliği ve Kudüs Krallığı, Trablus Kontluğu) devletler kurmayı başardılar. Bu durum onların başarısından çok, Türk ve İslâm Dünyası'nın içinde bulunduğu karmaşanın bir sonucuydu. Çünkü bu seferlerin başlamasından birkaç yıl önce Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ölmüş ve oğulları arasında taht kavgaları başlamıştı. Bu durumun bir sonucu olarak, ülkenin birleştirici unsuru olan otorite eksikliğinden mütevellit emîr ve kumandanlar arasında da rekabet ve kavgalar artmıştı. İşin ciddiyeti ise ancak Haçlıların söz konusu bölgelerde devletler kurup çevreye verdikleri zarar ve uyguladıkları baskılarla anlaşılırdı. Bütün bunlara rağmen Haçlılarla mücadelede özellikle Türkiye Selçukluları başta olmak üzere Danişmendliler, Artuklular, Şam Atabegliği vb. devlet ve beyliklerden söz etmek gerek. Ancak bütün bunların dışında İmâdeddîn Zengî'nin Irak Selçuklu Devleti tarafından Musul, el-Cezîre, Haleb ve bağlı yerlerin valiliğine atanmasıyla yeni bir dönem başladı¹. İmâdeddîn Zengî, kısa zaman zarfında adı geçen yerleri alarak Atabegliği güçlendirdi. O öncelikli hedef olarak bölgedeki Türk-İslâm devletlerini kendi çatısı altında birleştirmek amacıyla hareket etti ve bunu büyük ölçüde başardı. Onun en büyük başarısı ise Urfa'nın Haçlılardan alınması oldu. Fakat Caber Kalesi önündeki beklenmedik ölümü üzerine Musul Atabegliği ikiye ayrıldı. Musul'a ek olarak Haleb Atabegliği kuruldu². Haleb Atabegliği'nin kurucusu Nüreddîn Mahmûd b. İmâdeddîn Zengî babasının politikasını en iyi şekilde devam ettirerek Suriye'de Türk-İslâm birliğini sağladı. Diğer taraftan da çevredeki Türk-İslâm devletlerinden aldığı yardımlarla Haçlılarla mücadeleye devam ederek onları sahil şeridine sıkıştırmayı başardı³. Bu sırada Mısır'da var olan iç karışıklıklar Haçlılar için bir umut ışığı olarak belirdi. Çünkü Kudüs Krallığı'nın idaresinde örgütlenen Haçlılar, Mısır Fatımîlerinin iç işlerine müdahalede bulunarak onu baskı altına aldılar. Bu yolla Güney'den gelebilecek tehlikeler önleneceği gibi Baharat Yolu da denetim altına alınarak, Kızıl Deniz yoluyla Hicaz bile baskı altına alınabilecekti. Bu durumun farkında olan Haleb Atabegliği ise bunu görmezden gelemezdi. Tam da bu esnada bekledikleri fırsat ayaklarına gelmişti. Mısır Fatımî veziri Şâver⁴ makamını rakibine kaptırıp ülkesinden kaçmak durumunda kalmıştı. Dımaşk'a gelerek Nüreddîn Mahmûd'tan makamına iadesi için yardım rica etmekteydi. Nüreddîn Mahmûd acele etmek istemiyor, temkinli davranmak istiyordu. Onun bu tereddütlü haline son veren ise Haleb Atabegliği'nin

- 1 Bûndârî, *Zübdetü'l-Nusra ve Nühbetü'l-Usra*. Türkçe trc., Kıvameddîn Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, İstanbul, 1943, s. 186; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, II (1118-1146)*. TTK, Ankara, 1987, s. 85-86.
- 2 İbnü'l-Kalânîsi, *Bizeyli Târîhi Dımaşk*. (Yay. H.F. Amedroz, Leiden, 1908), 284; İbnü'l-Esîr, *El-Târîhu'l-Bâhir fî Devleti'l-Atâbekiyye Bi'l-Mavsil*, Nşr. Abdulkadir Ahmet Tilimat, Kahire, 1963, s. 74; Aynı mlf., *El-Kâmil Fi't-Târîh*, İslâm Târîhi, Çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1991, C. XI, s. 106; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, Dirâset ve Tahkik: Muhibüddîn, Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Ömeroy, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1997, C. LVII, s. 118; I. M. Lapidüs, *İslâm Toplumları Tarihi I*. (Türkçe Çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 478.
- 3 Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 29; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev. Fikret Işıltan, TTK, 3. Baskı, Ankara, 2008, s. 308-309.
- 4 İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe Çev., Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, 1995: C. XII, s. 466-467.

cesaret ve tecrübesi, azîm ve iradesiyle ön plana çıkmış olan ordu kumandanı Esedüddîn Şîrkûh⁵

- 5 Esedüddîn Şîrkûh ve Necmeddîn Eyyûb, Azerbaycan'ın Düvin şehrinde Şadi'nin oğullarıdır. Tarihte Eyyûbîler olarak bilinen ailenin kökeni el-Ravadiyye Kürtlerine dayanır. Bu kabile Kürtlerin en soylusu olarak tanımlanmaktadır. Irak'a gelen kardeşler Irak Şahnesi Mücahidüddîn Behrûz'un hizmetine girdiler. Mücahidüddîn, Necmeddîn'i Tikrit dizdarı olarak görevlendirdi. Atabeg İmâdeddîn Zengî, Irak'ta Karaca es-Saki'ye yenildiğinde Tikrit'e sığındı. Necmeddîn ve kardeşi Şîrkûh İmâdeddîn'e yardım ettiler. Verdikleri gemilerle Atabeg İmâdeddîn Zengî, Dicle Nehri'ni geçerek ülkesine döndü. Esedüddîn Şîrkûh'un bir öldürme olayına karışması üzerine Mücahidüddîn Behrûz tarafından Tikrit'ten çıkarılmaları üzerine iki kardeş, daha önce yardımcı oldukları Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin yanına gittiler. İmâdeddîn onları çok iyi bir şekilde karşılayarak şanlarına layık iktalar verdi. İmâdeddîn Zengî, Baalbek Kalesi'ni fethedince Necmeddîn'i burada dizdâr olarak görevlendirdi. İmâdeddîn Zengî öldürüldüğünde Dımaşk Atabegliği'nin Baalbek kuşatmasına karşı Seyfeddîn Gâzi'den yardım istediyse de Seyfeddîn Musul'da otoritesini sağlamamakla meşgul olduğundan gereken yardımı gönderemedi. Necmeddîn, Baalbek'i Dımaşk Atabegliği'ne teslim etmek zorunda kaldı. Kardeşi Esedüddîn Şîrkûh ise Nûreddîn Mahmûd'un hizmetine girmeyi tercih etti. Nûreddîn daha önce babasına hizmet eden Esedüddîn Şîrkûh'a değer verip onu iktalarla ödüllendirdi. Hatta Ebu'l-Farac'ın aktardığına göre Nûreddîn Mahmûd'un Haleb hâkimiyeti onun teşvik ve yardımları ile oldu. Nûreddîn, Şîrkûh'un savaşlarda gösterdiği cesaret ve cüretini gördüğünde yerinin doldurulamaz biri olduğunu anlayarak iktasını artırdı. Böylece onu kendine daha da yakınlaştırmış oldu. Öyle ki Humus, el-Rahba vs. yerleri ona verip onu ordusunun başına getirdi. Nûreddîn, Dımaşk'ı ele geçirmeyi kesin olarak kararlaştırınca Esedüddîn'e bu konuda kardeşine haber göndermesini emretti. Çünkü bu sırada Necmeddîn Eyyûb oradaydı. Ondan Dımaşk'ın fethinde yardımcı olmasını talep etti. O da bu isteği kabul etti. Necmeddîn ve kardeşi Esedüddîn, bu yardımın karşılığı olarak Nûreddîn'den Dımaşk ve başka yerlerde daha fazla ikta istediler. Bunun için onlara yemin eden Nûreddîn orayı ele geçirince onlara verdiği sözü tuttu. İkiisi onun nezinde en yüksek konuma çıktılar. Konuyla ilgili ayrıntı için bkz. Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*. Trkç. Çev. Ö.R. Doğrul.: TTK Yayınları, Ankara, 1987, C. II, s. 401; Şeşen, *Selâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (H. 569-589/1174-1193)*, İstanbul Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 484-486; Ayşe D. Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2013: 41; D. Nicolle, *The Third Crusade 1191, Richard the Lionheart, Saladin and the Struggle for Jerusalem*, Midland House: Osprey Publishing, 2006, s. 20; İbnü'l-Esir, *Tarihü'l-Bâhir...*, s. 119-120; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar)*. TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 19.

Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Matbaati'l-Hüseyniyye. Mısır, H.1325, C. III, s. 40; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*. Haşiye: Halil el-Mansûr, I. Baskı, Dar el-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 344; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb (I-III. Ciltlerin tahkiki: Cemâleddîn eş-Şeyyâl)*, Kahire, 1953-1960 ve (IV ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed er-Rabie), Kahire, 1972-1977, s. 137; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VIII, Tahkik: İhsan Abbas, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1968-1972, C. VII, s. 145; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*. Trkç. Çev. Ö.R. Doğrul.: TTK Yayınları, Ankara, 1987, C. II, s. 401; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*. Thk. Hasan İsmâil Merve, Beyrut, Dar-ı Sadr, 1999, C. II, s. 62; İbn Kesîr, *El-Bidâye...*, C. XII, s. 448, 466; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Trkç. Trc. Enver Ziya Karal, 2. Baskı, : TTK, Ankara, 2000, s. 442; C. Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî (İslâm Uygarlıkları Tarihi)*, Notlarla Günümüz Türkçesine Çev: Nejdet Gök, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, C. I, s. 532; Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, Yeditepe Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2013, C. I, s. 28; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 20; W. Durant, *İslam Medeniyeti*. Terc. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, t.y., s. 219; Ayşe Dudu Kuşçu, Eyyûbîlerin antropolojik olarak saf bir ırka dayandırılmayacağını, ortaya çıktıkları ilk yer olan Duvin'e nereden geldiklerinin tam olarak bilinmediğini, kullandıkları bazı şahıs isimlerinden yola çıkarak onların, Kürt ve Arap kültüründen çok Türk kültürünün etkisinde olduğunu ve kurdukları devletin teşkilat yapısının da Türk devlet teşkilatına uyduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2013, s. 39-41; Ramazan Şeşen, Eyyûbîlerin melez bir aileden geldiğini, en eski atalarının da 758 yılında Basra'dan Azerbaycan bölgesine nakledilen Yemen Arapları'ndan Ravvad b. el-Müsennâ el-Ezdî olduğunu, bunların Azerbaycan 'da Hazbâniyye Kürtleriyle karışıklarını ve daha sonra kendilerini bu

oldu. Esedüddîn Şîrkûh'un bu bağlamda Mısır'a üç sefer gerçekleştirerek bu seferlerde elde ettiği başarılar, Haleb Atabegliği'nin Mısır'ı hâkimiyet altına almasını sağladı

1. Esedüddîn Şîrkûh'un Mısır Seferleri

1.1. Birinci Mısır Seferi

Fatımî Halifesi El-Âdid'in veziri Şâver rakibi Dırgâm ile yaptığı mücadeleyi kaybedince vezirlikten azledildi. Mısır'ı terk etmek zorunda kalan Şâver, Rebiü'l-evvel 559/Ocak-Şubat 1164'te Dımaşk'ta bulunan Haleb Atabeyi Nüreddîn Mahmûd'un yanına gitti⁶.

Haleb Atabegi tarafından layıkıyla ağırlanan Şâver Nüreddîn Mahmûd b. Zengî'den yardım istedi. Şâver, Nüreddîn Mahmûd'un yapacağı yardıma karşılık çeşitli vaatlerde bulundu. Buna göre; ülkenin yıllık gelirinin üçte biri ile yardıma gönderilecek askerlere iktâlar verilecek ve görevlendirilecek ordu kumandanı Mısır'da Nüreddîn'in nâibi olarak tanınacaktı. Üstelik doğrudan Nüreddîn'den emir alacaktı. Ayrıca Şâver'in kendisi de Nüreddîn'in emrine girecekti⁷. Asker gönderme konusunda tereddütte kalan Nüreddîn Mahmûd'un önünde iki seçenek vardı. Ya Şâver'i kollayıp bu fırsatı değerlendirecek ve böylece Mısır'ı topraklarına katarak Franklara karşı güçlü bir konuma gelecekti, ya da Frankların saldırılarına maruz kalma ihtimalinden dolayı, askerlerinin karşılaşabilecekleri tehlikeleri göz önüne alarak göndermekten vazgeçecekti. Nüreddîn Mahmûd, birinci seçeneği seçti.

Haçlılar gibi Nüreddîn Mahmûd da Mısır'ın jeopolitik ve jeostratejik konumunun farkındaydı. Nüreddîn Mahmûd'un, Haçlılarla gerçekleştirilecek Mısır hâkimiyet mücadelesinde bir adım

kabilenin bir şubesi olarak saydıklarını belirtmektedir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 9-10.

- 6 Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Matbaati'l-Hüseyniyye. Mısır, H.1325, C. III, s. 40; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*. Haşîye: Halil el-Mansûr, I. Baskı, Dar el-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 344; İbn Vâsıl, Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb (I-III. Ciltlerin tahkiki: Cemâleddîn eş-Şeyyâl), Kahire, 1953-1960 ve (IV ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed er-Rabie), Kahire, 1972-1977, s. 137; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VIII, Tahkik: İhsan Abbas, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1968-1972, C. VII, s. 145; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*. Trkç. Çev. Ö.R. Doğrul.: TTK Yayınları, Ankara, 1987, C. II, s. 401; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*. Thk. Hasan İsmâil Merve, Beyrut, Dar-ı Sadr, 1999, C. II, s. 62; İbn Kesîr, *El-Bidâye...*, C. XII, s. 448, 466; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Trkç. Trc. Enver Ziya Karal, 2. Baskı, : TTK, Ankara, 2000, s. 442; C. Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî* (İslâm Uygarlıkları Tarihi), Notlarla Günümüz Türkçesine Çev. Nejdet Gök, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, C. I, s. 532; Şeşen, *Kudûs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, Yeditepe Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2013, C. I, s. 28; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 20; W. Durant, *İslam Medeniyeti*. Terc. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, t.y., s. 219; Ayşe Dudu Kuşçu, Eyyübilerin antropolojik olarak saf bir ırka dayandırılmayacağını, ortaya çıktıkları ilk yer olan Duvin'e nereden geldiklerinin tam olarak bilinmediğini, kullandıkları bazı şahıs isimlerinden yola çıkarak onların, Kürt ve Arap kültüründen çok Türk kültürünün etkisinde olduğunu ve kurdukları devletin teşkilat yapısının da Türk devlet teşkilatına uyduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 39-41.
- 7 Runciman, Şâver ile Nüreddîn arasındaki anlaşmaya göre Şâver'in seferin bütün masraflarını karşılamayı, sınır bölgelerini Nureddîn'e vermeyi, Nüreddîn'in yüksek hâkimiyetini tanımayı ve ülkenin yıllık gelirinin üçte birini haraç olarak vermeyi taahhüt ve teklif ettiğini belirtmiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Bâhir Fî Devleti'l-Atabekiyye*, s. 160; Aynı mlf., *El-Kâmil...*, C. XI, s. 243-244; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb...*, s. 344; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 448; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, C. VII, s. 145; 160; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, s. 41-42; Aynı mlf., *Kudûs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 28; C. Zeydan, *Târihu Temeddüni'l-İslâm*, s. 532; Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 47; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, 307.

önde olduğunu söylemek yerinde olur. Çünkü Suriye'nin iki önemli kenti Halep ve Dimaşk onun hâkimiyetindeydi. Ayrıca bu mücadelede, başarıları ve cesareti ile temayüz etmiş en büyük ordu kumandanı Esedüddîn Şîrkûh ile kardeşi Necmeddîn Eyyûb'un oğlu Salâheddîn'in beraberinde görevlendirilmiş olması bir diğer avantajlı durumdu⁸.

Cesur kumandan Esedüddîn Şîrkûh, Nûreddîn Mahmûd'un verdiği emirler doğrultusunda yanına Şâver'i alarak Cemaziyü'l-evvel 559/Mart-Nisan 1164 tarihinde yola çıktı⁹, Nûreddîn Mahmûd ise Frankların olası bir saldırısını bertaraf etmek ve Esedüddîn'in kolayca Mısır'a ulaşması için Banyas Seferi'ne çıktı. Nûreddîn Mahmûd'un bu oyalayıcı planına kanan Franklar yurtlarını korumak için harekete geçince Esedüddîn ve beraberindekiler de sağ salim Mısır'a ulaştılar. Dırgâm'ın kardeşinin idaresindeki Mısır ordusu Bilbeys (Pelusium)'te 10 Mayıs 1164 tarihinde Esedüddîn Şîrkûh'u karşıladıysa da yenilmekten kurtulamadı¹⁰. Esedüddîn Şîrkûh bundan sonra 15-24 Mayıs 1164 tarihinde Kahire'yi kuşattı. 24 Mayıs 1164 Kahire'den ayrılmak zorunda kalan Dırgâm, Seyyide Nefise Türbesi yakınında öldürüldü. Böylece Şâver 25 Mayıs 1164 tarihinde tekrar makamına kavuşmuş oldu¹¹.

Vezirliği iade edilen Şâver, Nûreddîn Mahmûd'a verdiği sözleri unutarak ihanet etti. Esedüddîn Şîrkûh'un Suriye'ye dönmesini istedi¹². Esedüddîn, bunu kabul etmeyerek Bilbeys¹³'i ele geçirdi¹⁴. Salâheddîn'i Bilbeys'de bir miktar askerle bırakarak kendisi Kahire'yi kuşatmak üzere yola çıktı. Şâver, Esedüddîn Şîrkûh'u Mısır'dan uzaklaştırmak için para vaadinde bulunarak Franklardan yardım istedi¹⁵. Franklar, Halep Atabegliği, Mısır'a sahip olduğu takdirde Kudüs'ü her taraftan kuşatacağını¹⁶ ve kendilerine yaşama şansı vermeyeceğine inandıklarından büyük bir güçle

-
- 8 İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 243; İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Bâhir Fî Devleti'l-Atabekiyye*, s.120; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, C. VII, s. 144; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 37; Zeydan, *Târîhu Temeddün...*, s. 532; Ayşe D. Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, s. 45; P.K. Hitti, *Syria: A Short History*, Newyork: The Macmillan Company, 1959, s. 183; M. Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi (Yeni Şövalyelik)*, Türkçe Çev. Berna Ülner, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 154.
- 9 Ramazan Şeşen, Şîrkûh'un Mısır seferine çıkış tarihini 15 Nisan 1164 olarak vermiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Târîh*, s. 243-244; İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Bâhir Fî Devleti'l-Atabekiyye*, s.121; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, s.345; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 14; M. Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 154; J. Sauvaget, *İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi*, Türkçe Çev. ve Genişletme: Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 44; Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 29-30; Aynı mlf., *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 42.
- 10 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, s. 345; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 448; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 307; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 29.
- 11 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Târîh*, s.244; İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Bâhir Fî Devleti'l-Atabekiyye*, s. 121; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, s. 345; İbn Vâsıl, *Müferricü'l- Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb*, C. I, 139; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 448; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 62; Ramazan Şeşen, 1987: 44; Ayşe D. Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, s. 47.
- 12 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb...*, s. 345; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 401; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C.II, s. 62; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 448, 466; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 442; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 29.
- 13 Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, Neşr. J. T. Reinaud-Guckin de Slane, Paris, 1840, s. 118-119.
- 14 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, s. 345; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 62; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s.448; Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 118-119.
- 15 Bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 307-308.
- 16 W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 442.

yola çıktılar. Bu aynı zamanda Frankların Mısır'ı ele geçirmesi için de bir fırsattı. Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd, Frankların Mısır'a gitmesine engel olmak istediysede başaramadı¹⁷. Çünkü Franklar Mısır'ın kaybını bir ölüm kalım meselesi olarak gördüklerinden Esedüddîn'in Mısır'ı ele geçirmesine engel olmak zorunluluğu hissetmişlerdi. Geride ihtiyati birlikler bırakan Kudüs Kralı I. Amaury Ağustos ayı başında Mısır'a doğru yola çıktı¹⁸. Frankların Mısır'a yaklaşması üzerine Şîrkûh, Kahire önlerinden ayrılarak Bilbeys'e çekildi. Nil Nehri kıyısındaki Fakus¹⁹ denilen yerde bir araya gelen Frank ve Mısır orduları Bilbeys'te Esedüddîn ve beraberindekileri üç ay boyunca kuşatma altında tuttular²⁰. Ancak Esedüddîn burada kalabalık düşman kuvvetlerine cesaretle ve yılmadan mücadeleyi sürdürdü. Üstelik kapandığı Bilbeys Kalesi'nin surları yeterince yüksek değildi ve çamurdandı. Onu çevreleyen bir hendek de yoktu. Bu zor koşullarda bile cesaret ve metanetinden hiçbir şey kaybetmeyen Şîrkûh, gündüz savaşıyor, geceleri de dinleniyordu. Bu sırada Nüreddîn Mahmûd, Frankları Hârim'de yenerek kaleyi ele geçirmiş ve Banyas üzerine yürümüştü. Bunu haber alan Kudüs Kralı Amaury, Banyas'ın da elden çıkmaması için Şîrkûh ile anlaşmaya varıp kuşatmaya son verdi²¹. Varılan anlaşma gereği Franklar kuşatmaya son verecekler, buna karşılık Esedüddîn de elindeki toprakları Mısırlılara terk ederek Şam'a dönecekti. Şâver'den 60 bin dinâr alan Şîrkûh bu teklifi kabul etti²². Aslında Şîrkûh, Nüreddîn Mahmûd'un Franklara karşı elde ettiği zaferlerden habersizdi. Ayrıca iaşe sıkıntısı çekmekte idi.

Suriye ve Frank orduları anlaşma gereğince Mısır'ı terk edip Sînâ yarımadasını geçerlerken, yakın zamanda doğuya gelmiş bulunan bir Frank askeri ile ordusunun en gerisinde yürümekte olan Şîrkûh'un aralarında geçen konuşma İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fî't-Târîh isimli eserinde aktarılmıştır. İbnü'l-Esîr, Frank'ın, Şîrkûh'a:

“Frankların sana ihanet etmesinden korkmuyor musun? Seni ve adamlarını kuşatmış durumdadılar. Hepiniz yok olursunuz.” dediğinde Şîrkûh, “Keşke böyle yapsalar da sen benzerini görmediğin şeyler göresin. O zaman kılıcıma davranırım ve bizden bir adam öldürülene kadar vallahi onlardan birçok adam öldürülür. Böylece Nüreddîn zayıflamış ve yiğitlerini yitirmiş bir halde olan Franklara karşı harekete geçerek ülkelerini ele geçirip onlardan geriye kalanları da ortadan kaldırıv. Vallahi adamlarım bana itaat etselerdi daha ilk günden karşınıza çıkardım. Ne var ki onlar bundan çekindiler”²³.

Frank, Şîrkûh'un karşısında kaskatı kesilip ona: *“Biz bu diyarın Franklarına, seni tasvirlerindeki mübalağalarına ve senden korkmalarına şaşıyorduk. Şu anda onları mazur görüyorum”* diyerek yanından ayrıldı. İbnü'l-Esîr'in aktarmış olduğu bu diyalog Şîrkûh'un cesaret ve metanetini en iyi şekilde gözler önüne sermektedir. Şîrkûh örneğinde görüldüğü üzere tarihi değiştirme liyakatine sahip kimselerin öncelikli özelliklerinin başında ileri görüşlü olmaları, teşkilatçı yapıları

17 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, s. 345.

18 İbnü'l-Esîr, *El-Târîhü'l-Bâhir Fî'd-Devleti'l-Atabekiyye*, s. 121; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Târîh*, C. XI, s. 244-244; M. Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 154-155; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 308-309; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 29.

19 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 308.

20 İbnü'l-Esîr, *El-Târîhü'l-Bâhir Fî'd-Devleti'l-Atabekiyye*, s. 121; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, s. 345; İbn Vâsıl, *Müferricü'l- Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb*, C. I, 140; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 401; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 62; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 44; Aynı mlf., 2013: 29; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 442; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 448.

21 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s.62; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 449.

22 İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 449.

23 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Târîh*, C. XI, s. 244-245.

ve buna ek olarak cesaret ve girişkenlikleri gelmektedir.

1.2. İkinci Mısır Seferi

Esedüddîn Şîrkûh, Bilbeys'te Haçlılarla yaptığı anlaşma (26 Ekim 1164) şartları gereği Zilhicce 559/Ekim-Kasım 1164'te Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye dönmüştü²⁴. Ancak aradan çok uzun bir zaman geçmeden bu kez Fâtımî Halifesi el-Adîd, Şâver'in baskı ve kötülüklerinden şikâyetçi olarak Nüreddîn Mahmûd'tan yardım istedi. Birinci Mısır seferi ile bir takım gözlemlerde bulunan Şîrkûh, Mısır'ın konumu ile İslam Dünyası'nın güvenliği açısından büyük önem taşıdığını, Baharat Yolu'nun ona sağladığı iktisadî ve ticarî ehemmiyet ile Mısır'ın iç karışıklıklar nedeniyle askerî güçlerinin zayıfladığını çok iyi bildiğinden bir an önce yeni bir sefere çıkmak istiyordu²⁵. Nüreddîn Mahmûd ise buna taraftar olmamakla birlikte sonradan fikrini değiştirerek Şîrkûh'un Mısır'a gitmesine izin verdi. Mısır'a ikinci bir seferin düzenlenmesinde asıl amil Şîrkûh idi. Çünkü Şîrkûh'un azim ve kararlılığı Nüreddîn Mahmûd'u ikna için yeterliydi. Ayrıca Şîrkûh'un burada elde edeceği başarılar neticesinde Mısır'ın alınarak Şîî Fatımî Halifeliği'ne son verilecek ve Mısır ile Suriye tek çatı altında toplanarak siyasî birlik sağlanacaktı. Yine de temkinli olmak zorundaydı. Çünkü Şîrkûh'un burada yenilmesi sadece Haleb Atabegliği'ni değil İslâm Dünyası'nı da zayıf gösterebilirdi. Bunun için onu takviye birlikleri ile destekledikten sonra gitmesine izin verdi²⁶. Şîrkûh, Rebiyülahir 562/Ocak-Şubat 1167'de Dımaşk'tan hareketle ikinci Mısır Seferi'ne çıktı²⁷. Nil Nehri'ni geçerek Mısır'ın batısında Gize'de karargâh kurdu. Şîrkûh kısa sürede bu yöredeki yerleşim yerlerini hâkimiyet altına almayı başardı²⁸. Kahire'ye yaklaşan Franklara karşı Şâver'e işbirliği teklif etti. Şâver bunu kabul etmediği gibi Franklarla bir anlaşma yapmayı da ihmal etmedi. Kudüs Kralı Amaury ile yaptığı anlaşma gereği Şîrkûh Mısır'ı terk etmeden Amaury ve ordusu Mısır'dan ayrılmayacaktı. Karşılığında ise Franklara 400000 Bizans altını verilecekti. Amaury sefere çıkarken ülkesini saldırganlardan korumak için bir miktar asker bırakarak yola çıktı. Fakat Franklar daha toplanamadan Şîrkûh Mısır'a girmeyi başardı. Haçlılar geldiklerinde Esedüddîn es-Said'e çekildi²⁹. Mısır ve Haçlı askerleri de onu takip ederek El-Babeyn denilen yerde 25 Cemaziyelâhir 562/18 Nisan 1167 tarihinde Şîrkûh'a yetiştiler. Runciman, Şîrkûh'un Suriye sınırına dönmek için geri çekilmek maksadıyla nehri yeniden geçmek kararında olduğunu ve bu nedenle ordugâhını Aşmûneyn'de kurduğunu söyler³⁰. Oysaki Esedüddîn Şîrkûh'un savaştan kaçacak

24 Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, 402; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 449; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 244-245; 1963: 122; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, 401-402; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyüb*, s. 137-141; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar Fî Ahbâr-i'l-Beşer*, C. III, 43; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 449; Stevenson, 1968: 187-188; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 42-45; Holt, 1999: 48; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 308.

25 Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 30.

26 Ramazan Şeşen, Nureddîn Mahmûd'un Şîrkûh'a takviye amaçlı gönderilen birliğin iki bin kişiden oluşan seçkin bir suvari birliği olduğunu ve bu birliğin içinde Selâhaddîn Eyyübî ve dayısı Şehâbeddîn Mahmûd el-Hârimî, Şerefeddîn Bozkuş, İzzeddîn Çavlı, Kutluk Aba İbn Behram gibi önemli kumandanların olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 30-31.

27 İbn Tağrıberdi, *En-Nücümü'z-Zahire Fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, 1963, C. V, s. 373; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 310; M. Gül, *Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyübîler (1175-1250)*, *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, C. V, 130-131.

28 İbnü'l-Esîr, Şîrkûh'un 50 gün kadar burada konakladığını yazmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 263; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyüb*, C. I, 149; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 311.

29 Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 403.

30 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 312.

bir kumandan olmadığı, beraberinde bulunan emîrlerle yaptığı konuşmalardan anlaşılmaktadır³¹. Mısır ve Haçlı kuvvetleri asker, silah ve teçhizat yönünden üstün olmasına rağmen savaşmağa kararlı olan Esedüddîn Şîrkûh, yine de ordusunun düşüncesini öğrenmek istedi. Neredeyse tamamı Nil Nehri'nin doğusuna çekilerek Suriye'ye dönme taraftarı idi. Çünkü büyük ihtimalle mağlup olacaklarını, bu durumda ne sığınacakları bir yer ve ne de himayelerine girecekleri kimsenin olmadığını üstelik Mısır'daki asker, halk ve köylülerin hepsinin kendilerine düşman olduğunu söylemekteydiler. Beraberindeki emîrlerden Şerefeddîn Bozkuş ve Şîrkûh'un yeğeni Salâheddîn'in ise bu seferden önemli bir mazeret olmadan dönülemeyeceğini, aksi takdirde Nüreddîn Mahmûd'un buna kızıp ellerindeki iktaları alacağını söyledi. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*'te Şerefeddîn Bozkuş'un Suriye'ye dönmeye meyilli askerler için Nüreddîn Mahmûd'un: “Siz Müslümanların mallarını alıp düşmanın önünden kaçıyor, Mısır gibi bir ülkeyi de kâfirlere teslim ediyorsunuz” diyeceğini hatırlattığını, Esedüddîn Şîrkûh'un da ayağa kalkarak “İşte en doğru görüş budur! Ben buna göre hareket edeceğim” dediğini aktarmıştır. Şîrkûh'un bütün olumsuzluklara rağmen gösterdiği cesaret ve kararlılık, savaşmadan çekilmeyi teklif edenlerin önemli bir kısmının tavrının değişmesine yol açtı ve savaş kararı alındı³².

Amaury idaresindeki Haçlı ve Mısır ordusu 18 Mart 1167 tarihinde Şîrkûh'un idaresindeki orduya saldırdı. Ancak Şîrkûh iki bin süvari ile kendisinden kat be kat fazla olan bu düşman ordusunu uyguladığı savaş taktiği ile perişan etti. Amaury ve Şâver'in canlarını zor bela kurtardıkları bu savaşta ölenler arasında Kaysâriye hâkimi Hugue de bulunuyordu.³³

1.2.1. İskenderiyye Hâkimiyeti

El-Babeyn Zaferi, Esedüddîn Şîrkûh'a İskenderiyye ve Yukarı Mısır hâkimiyetinin kapılarını açtı³⁴. Ancak onun Yeğeni Salâheddîn'i İskenderiyye'de nâibi olarak bırakıp es-Said (Yukarı Mısır) üzerine yürümesini fırsat bilen Mısır ve Haçlı ordusu bunu fırsat bilerek İskenderiyye'yi kuşattılar³⁵. Esedüddîn, İskenderiyye'de Nisan 1167'de kuşatılan Salâheddîn'e yardım amacıyla Yukarı Mısır'dan harekete geçince Haçlı ve Mısırlılar barış isteğinde bulundular³⁶. Anlaşmaya göre; Esedüddîn'in yolu üzerindeki şehirlerden aldıklarına ek olarak elli bin dinar vaat edildi. Haçlılar ise bu bölgede kalmayacak ve herhangi bir yerleşim yerini ellerinde bulundurmayacaklardı. İskenderiyye'yi 15 Şevval 562/4 Ağustos 1167'de Mısırlılara teslim eden Esedüddîn 18 Zilkade 562/5 Eylül 1167 tarihinde Suriye'ye döndü³⁷.

31 Abdulcelil Işık, *Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2018, s. 102.

32 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 264; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, 403-404; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 31; Abdulcelil Işık, *Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)*, s. 103.

33 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 254-265; Aynı mlf., *Târîhü'l-Bâhir Fi Devleti'l-Atabekiyye*, s. 132-133; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâr-i Ben-i Eyyüb*, s. 150; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 401; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 31-32; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 312.

34 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 265; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâr-i Ben-i Eyyüb*, C. I, s. 151.

35 Bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 265; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 313; W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 220; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 442; Ayşe D. Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 49; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 32.

36 Bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 265; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâr-i Ben-i Eyyüb*, C. I, s. 152; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 32-33.

37 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 265; Ramazan Şeşen, 1987: 45-48; Aynı mlf., 2013: 33; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 313; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 404;

1.3. Üçüncü Mısır Seferi

Esededdîn Şîrkûh'un Suriye'ye dönmesini fırsat bilen Haçlılar, Mısırlılar ile yapmış oldukları anlaşmaya³⁸ dayanarak buradaki konumlarını güçlendirdiler. Bu ise Haçlıları, Mısır'ı ele geçirme konusunda cesaretlendirdi. Ancak Kudüs Kralı Amaury, olaya daha temkinli yaklaşıyordu. Çünkü Bizans İmparatoru'ndan istediği yardım henüz ulaşmamıştı³⁹, ayrıca böyle bir teşebbüs Fatimî Halifesi el-Âdid ile Mısır halkının ülkeyi Haleb Atabegliği'ne teslim etmelerine neden olabilirdi. Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd'un, Esedüddîn Şîrkûh gibi cesur bir kumandanını burada tekrar görevlendirmesi Haçlıların yok olmalarına ve Suriye topraklarından sürülmelerine neden olabilirdi. Bütün bunlara rağmen yine de Haçlıları bu seferden alıkoyamadı⁴⁰.

Şâver, 20 Ekim 1168 tarihinde Askalan'dan harekete geçen Kudüs Kralı Amaury ve beraberindeki Frankları seferden vazgeçirmeye çalıştıysa da başaramadı. Mısır'a doğru ilerleyen Haçlı ordusu Bilbeys'i 1 Safer 564/4 Kasım 1168 tarihinde muhasara ederek aldı. Daha sonra Kahire üzerine yürüyen Haçlıların Bilbeys'te uyguladıkları vahşeti duyan halk canla başla Kahire şehrini savunmaya geçti⁴¹. Kahire halkının büyük bir sıkıntı çektiği bu kuşatma, Şâver'in Amaury'ye önerdiği büyük meblağdaki para karşılığı kaldırıldı. Aslında Haçlıların kuşatmayı kaldırmalarının asıl nedeni ise Mısır'ın Nüreddîn'e teslim edilme ihtimaliydi.

Şâver ile Haçlılar arasında görüşmeler devam ederken Şîrkûh'un Mısır topraklarına girdiği haberi geldi⁴². Şâver'in dışlayıp baskı altına aldığı Halife el-Âdid Nüreddîn'den yardım talebinde bulunmuştu⁴³. Böylece Haleb atabegi Nüreddîn Mahmûd üçüncü defa Esedüddîn Şîrkûh'u Mısır'a göndermiş oldu.

Esedüddîn'in yanında görevlendirdiği emîr ve komutanlar arasında İzzeddîn Kılıç, İzzeddîn Cordîk, Aynuddevle el-Yârûkî, Şerefeddîn Bozkuş, Kutbeddîn Yinal b. Hassan el-Menbicî ve Salâheddîn Yusuf b. Eyyûb vardı⁴⁴.

15 Rebiyülevvel 564/17 Aralık 1168'de⁴⁵ Ra'su'l-Mâ'dan hareket eden Esedüddîn Şîrkûh'un yanında on bin süvari ve elli bin piyade vardı. Mısır'a yaklaştığında⁴⁶ Haçlılar onu engellemek iste-

Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 65. Steven Runciman, konuyla ilgili olarak anlaşmaya göre Franklar ile Suriyelilerin aynı zamanda Mısır'ı terk edecekleri ve İskenderiyye ile diğer yerlerde Suriyeliler ile birlikte hareket eden yerli halkın Şâver tarafından cezalandırılmayacağını aktarmaktadır. Bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 313.

38 Haçlılar ile Mısırlılar arasında yapılan anlaşma gereği Kahire'de bir Haçlı temsilcisi bulunacak, Nüreddîn'in yapacağı bir saldırı ihtimali ile şehrin kapıları Haçlı süvarilerinin elinde kalacak ve Mısır'ın gelirlerinden her yıl için yüz bin dinarı Haçlılara verilecekti. Bkz. Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 404-405; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 65.

39 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 317.

40 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 272; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 407.

41 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 273; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 408; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 34.

42 Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar Fî Ahbâri'l-Beşer*, C. III, s. 45; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 273, 274; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 408; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 318.

43 Bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 319.

44 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 274, 275; İbn Tağrıberdi, 1963: 381.

45 Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 35.

46 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67.

dilerse de başarılı olamadılar. Böylece amaçlarına ulaşmadan memleketlerine döndüler⁴⁷.

Esedüddîn Şîrkûh, 8 Ocak 1169'da Kahire'ye girdi⁴⁸. Halife el-Âdid li-Dinillâh tarafından kendisine hil'at giydirildi⁴⁹.

Şâver ise Esededdîn'in yanındaki askerlerin çokluğundan⁵⁰ dolayı onun Kahire'ye girişine engel olamadı. Daha önce Haleb Atabegliği'ne vadettikleri konusunda onları oyaladı⁵¹. Kurduğu plana göre bir ziyafet münasebetiyle Esededdîn ve beraberindeki emîrleri tutuklatarak onlara ait orduyu hizmetine alıp bunlarla Haçlıları uzaklaştıracaktı. Fakat Şâver'in oğlu el-Kâmil'in müdahalesi ile bu plan sonuçsuz kaldı⁵². Şîrkûh'un 18 Ocak 1169 tarihinde fâkih el-Şâfiî'nin mezarını ziyareti sırasında Şâver de ona refakat etti. Salâheddîn Yusuf, İzzeddîn Cordîk ve diğer emîrler, Şâver'in kötü niyetli olduğunu ve onları oyaladığını bildiklerinden, Şîrkûh'a refakat etmek üzere yola çıkan Şâver'i yakalayarak 17 Rebiyülahir 564/18 Ocak 1169'da öldürdüler⁵³. Baş kesilip el-Âdid'e gönderildi. Şîrkûh'a Halife el-Âdid tarafından vezirlik hil'ati giydirildi ve kendisine el-Melikü'l-Mansur Emirü'l-Cüyûş lakabı verildi. Şîrkûh, Mısır'da hem Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un nâibi hem de Mısır Fatimî Halifesi'nin veziri olarak görev yaptı⁵⁴.

Mısır'ın Şîrkûh tarafından alınarak Haleb Atabegliği'ne bağlanması, beraberinde bir takım önemli kazanımlar getirdi. Bunlardan birisi Mısır Fatimîleri aracılığıyla İslâm Dünyası'nda Şiî-Sünnî çatışmaları körüklemek isteyen Haçlıların planlarının bozulmasıydı. Şîrkûh'un ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Salâheddîn Eyyübî'nin Fatimî Halifeleri adına okunan hutbeyi sonlandırarak, Abbasî Halifeleri adına okutması ise İslâm Dünyası'ndaki bu ikiliğin ortadan kaldırılmasına büyük katkı sağladı. Mısır'ın alınmasının beraberinde getirdiği bir diğer kazanım ise hem Baharat Yolu'nun denetim altına alınmış olması hem de Mısır'ın sahip olduğu donanma sayesinde ticarî ve askerî bir gücün elde edilmiş olmasıydı⁵⁵.

2. Şîrkûh'un Ölümü

Tarihteki çeşitli kahramanlar gibi boylu poslu olmayan Şîrkûh'un en önemli özelliklerinin başında sahip olduğu cesaret, takip ettiği strateji ve birlikleri tarafından çok fazla miktarda sevilmesi gelirdi. Bunlar onu eşsiz bir kumandan yapan özelliklerdi⁵⁶.

Esedüddîn Şîrkûh, yaklaşık iki ay Fâtimî halifesine vezirlik yaptıktan ve Mısır'daki rakiple-

47 Bkz. W. Heyd, Yakındoğu Ticaret Tarihi, s. 442-445.

48 Konuyla ilgili ayrıntı için bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 275-276; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 319.

49 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 35-36.

50 Zehebî, bu konuda 10 bin süvari ve 50 bin piyadeden bahsetmiştir. Bkz. Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67.

51 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67.

52 Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 408.

53 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*, Neşir ve tahkik: Sami el-Dehhân, Dımaşk, 1951, C. I, s. 691; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 466; J. Sauvaget, *İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi*, s. 44; M. Paine, *Crusades (Haçlı Seferleri)*, Türkçe Çev. Cumhuriyet Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011, s. 55.

54 Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer*, C. III, s. 45-46; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. XI, s. 275-276; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 67; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 319; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 36.

55 Abdulcelil Işık, *Zengî Atabegliği: Haleb Kolu (1146-1181)*, s. 109.

56 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 320; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 36.

rini ortadan kaldırdıktan sonra 22 Cemaziyülahir 564/23 Mart 1169 tarihinde öldü⁵⁷.

Esedüddîn Şîrkûh öldüğünde vezirlik hilati el-Âdid tarafından Esedüddîn Şîrkûh'un kardeşi Necmeddîn Eyyüb'un oğlu Salâheddîn'e giydirildi⁵⁸.

Sonuç

Fatimî Halifesinin otoritesinin sarsılmasıyla birlikte Mısır'da yönetim vezir ve komutanların eliyle icra edilmiştir. Bundan dolayı Mısır'da vezaret makamı için kıyasıya bir rekabet ortaya çıkmıştır. Bu rekabeti kaybeden vezirlerden Şâver, makamına iade edilmesi adına Haleb Zengî Atabegi Nüreddîn Mahmûd'tan yardım istemek amacıyla Dımaşk'a gelmiştir. Nüreddîn Mahmûd'un temkinli yaklaştığı bu mesele Esedüddîn Şîrkûh'un görevlendirilmesiyle neticelenmiştir. Bu kararın verilmesinde Esedüddîn Şîrkûh'un cesaret ve tecrübesiyle Mısır'a gönderilecek en uygun kişi olması büyük rol oynamıştır. Esedüddîn, Mısır'a gerçekleşen üç sefere kumandanlık etmiştir. Bu seferlerle Şâver'in rakiplerini ortadan kaldırıp onu makamına oturtmuş, ancak bu kez kendisine ihanet eden Şâver'in idaresindeki Mısır ve Haçlı ordularıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Verdiği sözleri unutup Haçlılarla anlaşan Şâver, Şîrkûh'un yeğeni Salâheddîn Eyyübî tarafından ortadan kaldırılmış ve onun yerine Esedüddîn'e, Fatimî Halifesi el-Âdid tarafından hil'ât giydirilerek vezaret makamına getirilmiştir. Esedüddîn Şîrkûh'un vezaret görevi iki ay kadar sürmüştür. Bütün olumsuzluklara rağmen az sayıdaki süvari kuvveti ile Mısır'da büyük başarılarla imza atmıştır. Ancak onun başarısının asıl kaynak ve dayanağını cesareti, tecrübesi, metaneti ve sahip olduğu maneviyat ile ileri görüşlülüğünde aramak gerekir.

Kaynakça

Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*. C. II, Trkç. Çev. Ö.R. Doğrul.: TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Barber, M., *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi (Yeni Şövalyelik)*, Türkçe Çev. Berna Ülner, Kocabalçık Yayınları, İstanbul, 2003.

Bündârî, *Zübdetü'l-Nusra ve Nühbetü'l-Usra*. Türkçe trc., Kıvameddîn Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, İstanbul, 1943.

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, II (1118-1146)*. TTK, Ankara, 1987.

Durant, W., *İslam Medeniyeti*. Terc. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık.

57 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. XI, s. 277; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, s. 148-149; P. K. Hitti, *Syria: A Short History*, s. 183; M. Gül, *Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyübîler*, C. V, 129-130; Ramazan Şeşen, "Eyyübîler", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002: V, 102; Ayşe D. Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 39-40; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar Fî Ahbâri'l-Beşer*, C. III, s. 46-48; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, s. 467; Makrîzî, *Êl-Sülûk Li Ma'rifeti Devleti'l-Mülûk*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, C. I, s. 149-150; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 68; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 48-51; Aynı mlf., *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 36; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 320; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 20; Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 219; Abu'l-Farac, 1987: II, 408; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 68; Umberto Eco, *Ortaçağ (Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 194.

58 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, C. II, s. 68; Makrîzî, *El-Sülûk Li Ma'rifeti Devleti'l-Mülûk*, C. I, s. 148, 150; W. Durant, *İslam Medeniyeti*, s. 219-220; Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyübî*, s. 36-37; J. Sauvaget, *İslam Dünyası Kısa Kronolojisi*, s. 44; P. K. Hitti, *Syria*, s. 183; M. Gül, *Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyübîler*, C. V, s. 131.

Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Matbaati'l-Hüseyniyye. C. III, Mısır, H.1325.

Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, Neşr. J. T. Reinaud-Guckin de Slane, Paris, 1840.

Eco, Umberto, *Ortaçağ (Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.

Gül, M., Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250), *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, C. V, 130-131.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Trkç. Trc. Enver Ziya Karal, 2. Baskı, TTK, Ankara, 2000.

Hitti, P.K., *Syria: A Short History*, Newyork: The Macmillan Company, 1959.

Işık, Abdulcelil, *Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2018.

İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, Dirâset ve Tahkik: Muhibüddîn, Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Ömeroy, Dârü'l-Fikr, C. LVII, Dımaşk, 1997.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, C. VII, Tahkik: İhsan Abbas, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1968-1972.

İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, C. XII, Türkçe Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1995.

İbn Tağrıberdi, *En-Nücümü'z-Zahire Fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. V, Kahire, 1963.

İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb (I-III. Ciltlerin tahkiki: Cemâleddîn eş-Şeyyâl)*, Kahire, 1953-1960 ve (IV ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed er-Rabie), Kahire, 1972-1977.

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*. Haşiyeye: Halil el-Mansûr, I. Baskı, Dar el-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Esîr, *El-Târîhü'l-Bâhir fî Devleti'l-Atâbekiyye Bi'l-Mavsil*, Nşr. Abdulkadir Ahmet Tilimat, Kahire, 1963.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Târîh, İslâm Târîhi*, Çev., Abdulkerim Özeydin, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Kalânîsî, *Bizeyli Târîhi Dımaşk*. Yay. H.F. Amedroz, Leiden, 1908.

Kuşçu, Ayşe D., *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2013.

Lapidüs, I. M., *İslâm Toplulukları Tarihi I*, Türkçe Çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Makrîzî, *El-Sülûk Li Ma'rifeti Devleti'l-Mülûk*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, C. I, Beyrut, 1997.

Nicolle, D., *The Third Crusade 1191, Richard the Lionheart, Saladin and the Struggle for Jerusalem*, Midland House: Osprey Publishing, 2006.

Paine, M., *Crusades (Haçlı Seferleri)*, Türkçe Çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.

Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev. Fikret İşıltan, TTK, 3. Baskı, Ankara, 2008.

Sauvaget, J., İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi, Türkçe Çev. ve Genişletme: Suut Kemal Yetkin–Faik Reşit Unat, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1963.

Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar)*. TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti (H. 569-589/1174-1193)*, İstanbul Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddin Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.

Şeşen, Ramazan, “Eyyübîler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, Ankara, 2002.

Şeşen, Ramazan, *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyübî*, C. I, Yeditepe Yayınevi, I. Baskı, İstanbul, 2013.

Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*. C. II, Thk. Hasan İsmâil Merve, Dar-ı Sadr, Beyrut, 1999.

Zeydan, C., *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî (İslâm Uygarlıkları Tarihi)*, C. I, Notlarla Günümüz Türkçesine Çev: Nejdet Gök, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Doç. Dr.
Murat HANİLÇE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
murat.hanilce@gop.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0587-9336>

Yüksek Lisans Öğrencisi
Turan İBRAHİMZADE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı,
turan.ibrahimzade4417@gop.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8784-1253>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 13/10/2019 Kabul edildi. Accepted 05/11/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.632359>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Çariçe Katerina'nın Rus Kadın Eğitime Sağladığı Bir Katkı -Smolny Enstitüsü (1764-1919)-

A Contribution of Tsarişt Catherine II to Russian Women's Education -Institute of Smolny (1764-1919)-

Öz

18. yüzyılda Aydınlanma Çağı boyunca fikir, sanat ve bilim insanları gibi bazı hükümdarlar da çağın getirdiği ilkeleri benimsemiştir. Hatta Avusturya İmparatoru II. Joseph, Prusya Kralı Büyük Frederick bunlar içerisinde başı çekmiştir. Aralarında İkinci Katerina'nın da bulunduğu bu hükümdarların "Aydın Despotizmi" adı da verilen anlayışları ülkelerinde birçok yeni gelişmenin önünü açmıştır. Bu aydın despotlar bir taraftan aydınları destekleyerek yeniliklere kapı aralarken bir yandan da demir yumrukla ülkelerini idare etmeyi bilmiştir. İkinci Katerina, gerçekleştirmiş olduğu diğer reformların yanı sıra, Rusya'da kadın eğitime yönelik yapmış olduğu çalışmalar ile dünyada kadın eğitiminin öncü simalarından birisi olmayı başarmıştır.

Bu çalışmada İkinci Katerina'nın Rusya'daki kız çocukların eğitimi için 1764'te açtığı "Soylu Genç Kızlar Enstitüsü", diğer adı ile "Smolny Enstitüsü", ele alınmıştır. Çalışmada ağırlıklı olarak Rusça ve kısmen Türkçe kaynaklardan yararlanılmıştır. İlk olarak Birinci Petro'dan İkinci Katerina'ya kadar geçen süre zarfında Rusya'nın eğitim sürecinin geçirmiş olduğu evre ele alınmış; ardından da Smolny Enstitüsü değerlendirilmiştir. Böylece Rusya'da açılan bu kadın eğitim kurumunun o tarihlerde yerine getirdiği misyon ortaya konulmaya çalışılmıştır. Günümüzde zaman zaman Türkiye'de de tartışılan kadınların kendilerine özgü eğitim kurumlarında eğitim alması fikrinin ortaya çıkma nedenleri Rusya özelinde aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Smolny, kadın, eğitim, Katerina, Rusya.

ATIF: HANİLÇE Murat, İBRAHİMZADE Turan, "Çariçe Katerina'nın Rus Kadın Eğitime Sağladığı Bir Katkı -Smolny Enstitüsü (1764-1919)-" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (503-528)

CITE: HANİLÇE Murat, İBRAHİMZADE Turan, "A Contribution of Tsarişt Catherine II to Russian Women's Education -Institute of Smolny (1764-1919)-" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (503-528)

Abstract

Throughout the Age of Enlightenment in the 18th century, some rulers as well as intellectuals, artists and scientists adopted some of the principles of the age. The Austrian Emperor Joseph II, the King of Prussia Frederick the Great, even took the lead. The understanding of these rulers, including the Great Catherine, called "Despotism of the Enlightenment" paved the way for many new developments in their countries. These enlightened despots, on the one hand, supported the intellectuals and opened the door to innovations, while at the same time they managed to manage their countries with iron fists. In addition to the other reforms she carried out, Catherine II succeeded in becoming one of the pioneers of women's education in the world with her studies on women's education in Russia.

In this study, the "The Institute of Noble Young Girls" also called "Institute of Smolny" which was opened by Catherine II in 1764 for the education of girls in Russia, is discussed. In this study, mainly Russian and partly Turkish sources were used. Firstly, the phase of Russia's education process from the Petro I to the Catherine II was discussed; and then Institute of Smolny was evaluated. Thus, it was tried to put forward the mission of this women's education institution which was opened in Russia at that time. Today from time to time discussed also in Turkey, the causes of emergence of the idea of women receiving education in their own educational institutions were transferred in the example of Russia.

Keywords: Smolny, women, education, Catherine, Russia

Giriş**II. Katerina'ya Kadar Rusya'da Eğitimin Modernleşmesine Bir Bakış**

Eğitim, Aydınlanma Çağı düşünürlerinin üzerinde kafa yordduğu önemli bir alan olmuştur. Bu çağın düşünürlerinin neredeyse tamamı yeni bir eğitim sistemine geçilmesi konusunda fikir birliği içerisinde hareket etmişlerdir. Aydınlar, yeni eğitim sistemi yardımıyla içerisinde yaşadıkları ülkelerin vatandaşlarının hem kültür hem de eğitim seviyelerinin artacağına inanmışlardır. Yeni eğitim sisteminin işler hale gelmesinde aydınların fikirleri yanında daha sonra aydın despotlar olarak anılacak Avusturya İmparatoru İkinci Joseph, Prusya Kralı Büyük Frederick ve Rus Çarıçesi İkinci Katerina¹ gibi hükümdarların desteği de dikkat çekmiştir. Bu çağ içerisinde gerçekleştirilen

-
- 1 Soylu bir geçmişi olan Alman asıllı İkinci Katerina, Anhalt-Zerbst prensi Christian August'un (1690-1747) ilk kızı olarak dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan başlayarak iyi bir eğitim alan ve tam adı Yekatarina Alexeyevna olan Katerina 1744'te Rusya'ya gitmiştir. 1762'de başarılı bir darbe sonrasında Rus tahtını ele geçirmeyi başarmıştır. Katerina, eğitimini Avrupa'da aldığı için çoğu Fransızca yazılmış birçok roman, oyun ve şiiri okumuştur. Diderot, Voltaire ve Montesquieu'nun birçok başyapıtını gözden geçirmiştir. Yabancı dildeki kitapların Rusçaya çevirilmesi için bir cemiyet kurmuş; bu cemiyet 1782'de kurulan Rus Akademisi'nin altyapısını teşkil etmiştir. Müzik, bahçe peyzajı ve daha birçok konuda girişimleri olan Katerina'nın bütün çabalarının ortak amacı Rusya'da milliyetçi hislerin geliştirilmesi ve Rus halkında Rus milleti olmaya yönelik duyguların çoğaltılmasıydı. Bu da aydınlanma çağının genel eğilimlerinin bir sonucuydu. İkinci Katerina Rusya'da yaşamadan idareye birçok yenilikçi reformun altına imzasını atmıştır. Onun zamanında Ruslar dış politikada oldukça başarılı olmuş; Lehistan'ı Prusya ve Avusturya ile paylaşmış; 1768-1774 arasında Osmanlı ile olan savaşı kazanmış ve Kırım'da üstünlüğü ele geçirmiştir. Böylelikle İkinci Katerina yaptıklarıyla Birinci Petro'dan itibaren Rusya'nın yakalamış olduğu büyüme ve gelişme sürecini olgunlaştıran bir lider olmayı başarmıştır. Büyük Katerina ve yaşamı hakkında detaylı bilgi için bk. Fuat Uçar, "II. Katerina (1762-1796)", *Uzman Araştırmacı Eğitim Programı Makaleler-I* içinde, ed. Turgay Anar (İstanbul: İstanbul Bilimler Akademisi Vakfı Yayın, 2017): 53-80; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1987), 281-296; Serhat Kuzucu, "II. Katerina Dönemi Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kırım", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 185 (2010): 107-118; Mahir Aslan, "1783 Kırım'ın Rusya'ya İlhakı Sürecinde İkinci Katerina'nın Yunan Projesi ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 213 (2014): 221-230; Kadir Şihverdiyev, "II. Katerina (1729-1796) Döneminde Rusya Müslümanları" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi* (İstanbul: MEB Yayını, 1998), 75-107.

reformlar Rus toplumunu yakından ilgilendirmiş ve Rusya'nın gelecek yıllarını önemli ölçüde etkilemiştir. Söz konusu zaman diliminde Rusya'da reformların hayata geçmesinde rol oynayan başlıca unsur Rusya'nın o dönemlerde oldukça güçlü bir devlet yapısına erişmesidir. Zira, 1600'lerin ikinci yarısında Rusya; Avrupa ve Asya'nın kesiştiği coğrafyada büyük bir güç merkezi, başka bir deyişle imparatorluk, haline gelmiştir. Rusya'da eğitim reformu 7 Eylül 1782 tarihinde İkinci Katerina'nın yayımlanmış olduğu buyruk doğrultusunda yeni bir sürece girmiştir. Rusya'da, aynı dönemde birçok alanda olduğu gibi, eğitim alanındaki reformları zirveye ulaştıran Çariçe İkinci Katerina olmuştur².

Şunu açıkça belirtmek gerekir ki Rus çarlarının modern eğitim sistemine olan ilgisinin İkinci Katerina öncesine dayanan bir arka planı vardır. Örneğin, henüz on beş yaşında tahta çıkan ve altı sene boyunca Rusya'yı yöneten, Birinci (Büyük) Petro'nun üvey kardeşi, Fyodor Aleksiyeviç Romanov³, küçük yaşına rağmen, Rusya'da yüksek derecede okulları kurma konusunda öncü ve nadir isimlerden birisi olmuştur. Onun verdiği talimatlarla *Slavyan-Grek-Latin Akademisi*⁴'nin açılış çalışmalarına hız verilmiştir. Ne var ki Rus yükseköğreniminin bu öncü kuruluşunun açılışı, onun ölümünden sonra, ancak 1685 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Fyodor Aleksiyeviç'in, hayatının son yıllarına rastlayan bu yüksek okul veya akademi kurma projesi daha özgür bir eğitim anlayışı içermesi bakımından kendisinden önceki Rus eğitim hamlelerinden ayrılmaktadır. Bu projeyi farklı kılan özelliklerden birisi de Rus topraklarında yaşayanların devlet hazinesi desteğiyle okutulması; başka bir deyişle yüksek öğrenimi devletin halkına ücretsiz bir biçimde sunması imkânı getirecek olmasıydı. Yalnız bu örnek bile, eğitim için ortaya atılan fikirler ve projelerin aslında İkinci Katerina'nın yönetiminden çok önce Rusya'da kendine bir yer edindiğini ortaya koymaktadır. Bu haliyle, İkinci Katerina Rus tahtına oturduğu zaman öncüllerinin hedeflerini korumuş ve bu hedeflere yenilerini katarak Rus reformlarının ve Rus yüksek öğrenim sisteminin gelişmesine dikkate değer katkılarda bulunmuştur⁵.

- 2 V. И. Моряков, “Екатерина II и Русские Просветители О Воспитании «Истинного Сына Отечества»”, Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории (Санкт-Петербург: СПб НЦ, 1996), 81. [V. İ. Moryakov, “II. Katerina ve Rus Eğitim Aydınları-Gerçek Anavatan Evladı”, *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, (St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996), 81.]
- 3 Üçüncü Fyodor Alekseyeviç Romanov 9 Haziran 1661'de Rusya'da Romanovlar hanedanının bir bireyi olarak dünyaya gelmiş ve 1676 senesinde Rus çarı olmuştur. Tahta çıktığı günden itibaren kendisinden daha sonra tahta çıkacak olan kardeşi Birinci Petro'nun başlattığı reformların alt yapısını hazırlamıştır. İlk olarak vergi reformunu başlatmış; düzenli bir ordu kurmuş ve bütün soyluların alaylarda hizmet etmesini zorunlu hale getirmiştir. Onun yönetiminde Moskova'da bir matbaa açılmış, kimsesiz çocuklar için yaşam alanı sağlanmıştır. Üçüncü Fyodor 7 Mayıs 1682 tarihinde ölmüştür. Л. М. Марцева, “Из Истории Государства Российского. Династия Романовых Справочно-Хронологический Материал По Истории России”, Национальные Приоритеты России 3(25), (2017): 5. [L. M. Martseva, “Rus Devleti'nin Tarihinden: Rus Tarihine Göre Romanov Hanedanlığının Kronolojisi”, *Rusya'nın Geleneksel Portreleri Dergisi* 3 (25) (2017): 5.
- 4 *Slavyan-Yunan-Latin Akademisi*, 1687 senesinde Moskova'daki *Zaikonospassky* ya da diğer adıyla *Kutsal Mandylyon Manastırı*'nda açılmış Rusya'nın ilk akademisidir. İlk kurulduğunda Grek Dili, 1701 senesinde Slavyan Dili; 1775 senesinde ise Slavyan-Grek-Latin Akademisi olarak anılmıştır. Akademiye her yaşta ve her tabakadan öğrenci alınmış, bu öğrenciler kiliselerde ve okullarda çalışabilecek seviyede hazırlanmıştır. Öğrencilere felsefe, din, Latince, Grekçe, çeşitli yabancı diller, fizik, dilbilgisi ve edebiyat gibi dersler verilmiştir. Akademi 1814 senesinde *Moskova İlahiyat Akademisi*'ne dönüştürülmüş ve böylece eski vasfını yitirmiştir. Н. К. Гуркина, *История Образования В России (X–XX Века)* (СПБ: СПбГУАП, 2001), 9. [N. K. Gurkina, *Rusya'nın X–XX. Yüzyıl Eğitim Tarihi*, (St. Petersburg: St. Petersburg Üniversitesi Havacılık Araçları Yayını, 2001), 9.]
- 5 С. М. Соловьев, *История России С Древнейших Времен: В 29 Т.* (Москва: Директ-Медиа, 2016),

1. Birinci Petro Zamanında Rus Eğitim Sisteminde Önemli Gelişmeler

Birinci Petro Rusya’da “Büyük/Yüce” imparator olarak tarihe geçmiş ve Rusya için oldukça büyük adımlar atmıştır. Çar 9 Haziran 1672 senesinde Romanovlar hanedanının bir üyesi olarak dünyaya gelmiştir. 1682 senesinde tahta geçmiş ve 8 Şubat 1725’te ölene kadar tahtta kalmayı başarmıştır. Rus modernleşmesi için çeşitli alanlarda reformlar başlatmış ve böylece ülkesinin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Yaptığı reformlar sonucunda Rusya’nın ticaret hacmini arttırmış, ülkesinde toprak mülkiyetini düzenlemiş ve Rusya’nın üretim hacmini yükseltmiş, milli orduyu ve donanmayı kurmuştur. Rusya’yı dışa açmış ve Avrupa ile tanıştırmıştır. Rusya’nın kaderini büyük ölçüde değiştirmiştir⁶.

Birinci (Büyük) Petro’nun çarlığı sırasında Rusya’da birçok eğitim kurumu açılmıştır. Petro ve danışmanları ülkeyi çeşitli reformlarla modern hale getirmeye çalışmışlardır. O, Rus tahtında oturduğu süre zarfında eğitime dikkate değer katkılarda bulunmuştur. Örneğin, 18. yüzyıla girerken Rusya’da kamu kuruluşları haline gelen okullar görmek pek mümkün değildi. Ancak onun yaptığı reformlar sayesinde ülkede hem üst hem de alt sınıftan insanlara hitap eden birçok okul açılmış ve bunlar kamu kuruluşu halinde örgütlenmiştir. Böylece Birinci Petro’nun çarlığı döneminde Rusya’da çeşitli türde laik devlet okulları ortaya çıkmış ve faaliyet göstermeye başlamıştır. Yeni okullar Avrupa’daki çağdaşları olan eğitim kurumlarının pek çok özelliğini taşımaktaydı.

Petro’nun eğitim konusundaki girişimleri büyük ölçüde batı tarzı bir donanma, ordu ve bürokrasi oluşturma amacının yan bir ürünüdür. Onun döneminde kurulan okullar arasında *Topçu Okulu*, *Glück Lisesi*, *Mühendislik Okulu*, *Bahriye Okulu*, *Madencilik Okulu* bulunmaktadır. Bu okullara ek olarak onun gerçekleştirdiği eğitim reformları içerisinde açılan on iki matematik okuluyla Hollanda’ya gemicilik eğitimi almak üzere gönderilen öğrencileri de zikretmek yerinde olacaktır⁷. Petro açtığı bu okullarda ders vermek üzere Avrupa’dan bilginler getirmiştir. 1714’te soylular için zorunlu öğretim uygulamasını başlatmıştır. Rusya’daki büyük kentlerde elli civarında ilkokul açmıştır. Devlet memurlarına matematik ve geometriyi öğrenme zorunluluğu getirmiştir. Petro’nun bu reformları 1724’te Rus Akademisi’nin açılmasına öncülük etmiştir⁸. Bunun yanı sıra bu yeni eğitim kurumları profesyonel bir niteliğe de sahiptir. Bu okullar içerisinde *Matematik ve Denizcilik Bilimi Okulu* (Школа Математических и Навигацких Наук), *Glück Lisesi* (Гимназия Глюка), *Mühendislik Meslek Yüksekokulu* ve *Spor Akademisi* adlarından daha fazla bahsettirmiştir. Ayrıca, onun döneminde, ilk halk okullarının açılması için büyük çaba sarf edilmiştir. Bunların sonunda ise nihayet kadın eğitiminin verilebileceği eğitim yerleri için ilk projeler ortaya çıkmıştır⁹.

1.1. Matematik ve Denizcilik Okulu ve Rus Eğitim Tarihindeki Yeri

Birinci Petro’nun emriyle Moskova da 14 Ocak 1701’de *Matematik ve Denizcilik Bilimi Okulu* kurulmuştur. Bu okul Rusya’nın ilk modern eğitim kurumlarından biri olmasının yanı sıra Rusya’da

246. [S. M. Solovyev, *Antik Çağlardan Rus Tarihi: 29 Ciltlik Kitap*, (Moskova: Direkt Media Yayını, 2016), 246.]

6 Марцева, “Из Истории”, 6. [Martseva, “Rus Devleti’nin”, 6.]

7 Birinci Petro, yaşamı ve reformları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kezban Acar, *Ortaçağ’dan Sovyet Rejimine Rusya* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 141-168.

8 Mustafa Ergün, “Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar”, *Kuramsal Eğitimbilim* 2 (1) (2009): 35.

9 И. Г. Фоккеродта, О. Плейер, Россия при Петре Великом, По Рукописному Известию (Москва: Имп. О-ва Истории И Древностей Росс. При Моск. ун-те, 1874), 101–102. [İ. G. Fokkerodta, O. Pleyer, *El Yazmalarına Göre Yüce Petro’nun Egemenliğindeki Rusya* (Moskova, Moskova Üniversitesi’ne Bağlı Olan İmparatorluk Topluluğunun Tarihi ve Antik Rusya Adlı Yayını, 1874), 101-102.]

mühendislik ve askeri eğitimin temel yapı taşı olmuştur. Okula toplumun her kademesinden öğrenci kabul edilmiştir. Buradaki eğitim süresi dört ila dokuz yıl arasında değişmekteydi. Öğrenciler 12 ila 17 yaşlarında erkek çocuklarıydı. Başlangıçta okula öğrenci bulmak oldukça zordu. Bu nedenle ilk zamanlarda 20 yaşını doldurmuş öğrenciler bile okula alınmıştır. Okul ilk başlarda 200 öğrenciyle faaliyete geçmiştir¹⁰. Ancak 1711 yılında bu sayı 500 kişiye ulaşmıştır. Öğrencilerin gördükleri dersler okur-yazarlık, coğrafya, trigonometri, denizcilik, aritmetik, jeofizik ve astronomi üzerineydi. Burada eğitim üç basamaktan oluşmaktaydı. İlk basamağa daha çok okur-yazarlığı olmayan çocuklar alınır ve çocuklar burada okuma yazmayı öğrenirdi. Okulda çoğunlukla soylu sınıftan olmayan çocuklar öğrenim görürdü. Maddi durumu elverişli olmayan birçok öğrenci bu basamakta eğitimlerini tamamlar ve eğitimleri bununla sınırlı kalırdı. Bunlar ihtiyaca göre askeriye veya devlet dairelerine memur olarak atanırlardı. İkinci basamakta öğrenim gören çocuklar ise aritmetik, trigonometri ve geometri eğitimi almaktaydı. Üçüncü basamakta okuyan öğrenciler soylu ve aydın kimselerin çocuklarıydı. Bu çocuklar diğer basamakların sınavlarını başarıyla tamamlamış; eğitimlerine coğrafya, denizcilik, jeofizik ve astronomi derslerini alarak devam etmişlerdir. Bu okul ilk mezunlarını 1705 senesinde vermiştir. O sene buradan mezun olan öğrenci sayısı 64 kişiydi¹¹. 1715 yılında okulun daha üst sınıflarında öğrenim gören öğrencilerin, Moskova'dan St. Petersburg'a geçişleri yapılmıştır ve böylece St. Petersburg'da yeni bir *Deniz Akademisi* kurulmuştur. Deniz Akademisi'nin Matematik ve Denizcilik Bilimi Okulu'ndan bir farkı vardı. Matematik ve Denizcilik Bilimi Okulu her sınıftan öğrenci yetiştirmeye ve buradaki çocukların meslek edinebilmelerini sağlamaktaydı. Deniz Akademisi ise bu geleneği yalnız sekiz yıl sürdürmüş ve 1723 yılından itibaren akademiye sadece soylu sınıftan gelen çocukları kabul etmiştir. Yıllar sonra kurul kararı sonucunda 1752 Aralık ayında Moskova'daki okulun Denizcilik bölümü kaldırılmış ve öğrenciler St. Petersburg'a nakledilmiştir¹².

1.2. Rusya'da Bir Lise Denemesi: Glück Lisesi

Petro döneminde Rusya'da kurulan bir diğer eğitim kurumu *Glück Lisesi*dir. Bu okul adını, kurucusu olan Alman Papaz Ernst Glück'ten almıştır. Bu okulun ortaya çıkış hikâyesi diğer modern Rus okullarından hem biraz farklı hem de bir o kadar ilginçtir. Okulun kurucusu olan Johann Ernst Glück 1652 yılında Saksonya yakınında bulunan Wettin'de rahip bir Alman babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Glück, İncil'i farklı dillere çevirmeyi hedefleyen bir Alman olarak bilinmektedir¹³. Kendisi Hristiyanlığın en eski Protestan akımlarından biri olan Lüterciliğe bağlı bir papazdır. Almanya'da aldığı dini eğitimden sonra 21 yaşında Letonya'ya taşınmıştır. Glück'un yerleştiği topraklar o dönem Livonya olarak adlandırılmakta ve İsveç Kralı XI. Karl¹⁴ tarafından yönetilmekteydi. Letonya'da o dönemde insanlar genellikle eğitim almıyor, ülkede herhangi bir okul bulunmuyor ve insanlar kendi dilinde yazılmış kitaplardan yoksun bir şekilde yaşıyorlardı.

10 Г. И. Зуев, Историческая хроника Морского корпуса.1701-1925 (Москва: ЗАО Центрполиграф ООО «МиМ–Дельта», 2005), 13. [G. İ. Zuyev, 1701-1925 Yıllarında Deniz Piyadeleri Tarihi, (Moskova, Mim Delta Yayını, 2005), 13.]

11 <https://www.liveinternet.ru/users/ninapr/post428879026/>, (02.04.2019/16.00).

12 <https://www.liveinternet.ru/users/ninapr/post428879026/>, (02.04.2019/16.00).

13 <http://peshegrad.ru/articles/gimnaziya-pastora-glyuka>, (15.04.2019/14:00).

14 XI. Karl 24 Kasım 1655 senesinde İsveç'te dünyaya gelmiş ve İsveç'in ilk sınırlı tanımayan hükümdarı olarak tarihe geçmiştir. İsveç Kralı cesaret dolu, sert, dindar ve azimli bir adamdı. Sosyal hayatın neredeyse tüm alanlarını kapsayan çeşitli reformları başlatmıştır. XI. Karl ülkesinde mutlakiyeti güçlendirmeye çalışıp soyluların arz ve taleplerini sınırlandırmaya çalışan bir politika izlemiştir. Devletin gelişimine katkı sağlayan XI. Karl, İsveç'in en büyük krallarından biri olarak kabul edilir. İsveç Kralı 5 Nisan 1697 senesinde vefat etmiştir. A. F. Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism* (New York: Cambridge University Press, 1998), 131.

Glück, Letonya kilisesinde ana dilde İncil'in olmadığını fark ettiği an, bunun halk için büyük bir eksiklik olduğu kanısına vardı ve İncil'i Letoncaya çevirmeye karar verdi. Bunun üzerine bu dili en kısa zamanda öğrenmek ve çeviri yapabilecek bir seviyeye gelmek için olağanüstü bir çaba sarf etti¹⁵.

Glück bu isteğini ilk olarak Kral'ın Letonya'daki temsilcisi olan Johann Fisher ile paylaştı. Fisher ülkenin eğitim seviyesinin yükselmesini isteyen bir kişiydi. Glück oldukça şanslıydı çünkü Fisher'in Riga'da bir matbaası vardı. Fisher, Glück'ün Riga'ya giderek kutsal kitabı Letonca bastırabileceğini ve aynı zamanda iyi bir gelir elde edebileceğini düşünmüştü. Bunun üzerine Fisher kutsal kitabın tercümesini hayata geçirebilmek için XI. Karl'dan izin istedi. Kral Karl ise Glück'e yalnız kitap için izin vermekle kalmadı aynı zamanda kitabın tüm masraflarını üstlenmeyi teklif etti. Letonca İncil'in basılması için gerekli olan kraliyet kararnamesi 31 Ağustos 1681'de çıkarıldı ve böylece Glück'ün Letonca İncil hayalinin gerçekleşmesinin önü açıldı. Glück tercümenin daha etkili ve anlaşılır olması için kutsal kitabı orijinal dillerinden çevirmek istemiştir. Bunun için İbranice ve Yunanca öğrenmesi şarttı. Çünkü bu dillere, tercüme yapabilecek düzeyde hâkim değildi. İbranice ve Yunanca öğrenmek amacıyla Hamburg'a gitti ve burada bu dilleri öğrenmeye başladı. Burada eğitimini tamamladıktan sonra Letonya'ya döndü ve sonra kutsal kitabı tercüme edip bitirdi. Glück'ün yaptığı bu olağan üstü çalışma sayesinde artık Letonyalılar kendi dillerine çevrilmiş olan kutsal kitabı rahat bir şekilde okuyabiliyor ve anlayabiliyorlardı¹⁶.

Glück daha sonra Kral'a kutsal kitabı Rusçaya çevirmek istediğini anlattı. Rusya'dan Letonya'ya göç etmiş olan Rusların halk arasında büyük çoğunluğu temsil ettiğini fark eden kral, Glück'ün yalnız kutsal kitabı değil aynı zamanda ders kitaplarını da Rusçaya çevirmesi gerektiğini dile getirdi. Kendisine her iki hususta da izin verdiğini belirtti. Ancak kralın 1697 yılında ölümü, halefi henüz 15 yaşındaki XII. Karl¹⁷'ın ise aydınlanma sorunları ile değil daha çok savaşlarla ilgilenen birisi olması Glück'ün tercümelerinin kraliyet desteğiyle gerçekleşmesine engel oldu. Glück buna aldırmazlıktan sonra tercümesine başladı ve 1699 yılında Moskova'ya bir mektup gönderdi. Mektupta ders kitaplarını ve kutsal kitabı Rusçaya çevirmekle meşgul olduğunu yazdı. Bunun üzerine Rus elçiliğinden bu tür faaliyetlerin onaylanabileceğinden bahseden bir cevap mektubu aldı¹⁸.

Glück'ün Rus elçiliğinden olumlu cevap aldığı sıralar, 12 Şubat 1700'de, Sakson birliklerinin o tarihlerde İsveç'e ait olan Riga'yı kuşatmasıyla birlikte Büyük Kuzey Savaşı başladı. Savaşın başlıca nedenleri; Baltık Denizi'nin hangi ülkenin kontrolü altına gireceği, Rusya'nın batıda varlığını genişletme ve donanma kurma isteği ve Rus Çarı'nın Batı ülkeleriyle doğrudan ticari ilişkiler kurma arzusuuydu. Savaşın başlamasıyla Glück'ün planları alt üst oldu ve ülke yöneticileri tercüme ve benzeri diğer işleri bir tarafa bırakarak savaşla ilgilenmek zorunda kaldı. Böylece Kuzey Savaşı'nın başlaması Glück'ün hayatını aniden değiştirdi. Öyle ki Rus birlikleri 1702 yılında Glück'un yaşadığı Malbork kentini ele geçirdi. Bunun üzerine Glück Ruslar tarafından esir

15 <https://travelkap.ru/statial/gljuk/index.html>, (17.04.2019/19:00).

16 <https://wol.jw.org/ru/wol/d/r2/lp-u/2007444>, (20.05.2019/13:00).

17 1682-1718 yılları arasında yaşayan, İsveç'in büyük hükümdarlarından birisidir. 15 yaşında ülkesinin krallığına geçen ve kendisine Osmanlılar tarafından Demirbaş Şarl lakabı da verilen XII. Karl Rusya ile çarpıştığı Büyük Kuzey Savaşları sırasında Poltova'da Büyük Petro'ya yenilince 1709-1714 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Demirbaş Şarl ve Osmanlı Devleti'ndeki günlerine dair öncel bir yayın için bk. Hamza Günaydın, Burak Coşkun, "İsveç Kralı XII. Charles'ın (Demirbaş Şarl) Osmanlı Devleti'ne İlticası (1709-1714) ve İltica Süresinde Ülkesinde Ombudsman Görevlendirmesine İlişkin Bir Değerlendirme", *Ombudsman Akademik* 5 (9) (2018): 15-73.

18 <https://wol.jw.org/ru/wol/d/r2/lp-u/2007444>, (20.05.2019/16:00).

edildi. Ruslar, Glück'ün eğitim seviyesinin yüksek olduğunu; İbranice, Yunanca, Rusça, Almanca ve Letonca bildiğini fark etti¹⁹. Birinci Petro'nun emri üzerine Glück ve o sırada Glück'ün evinde hizmetçi olarak çalışan Marta Skavronskaya adında kimsesiz bir kız çocuğu Moskova'ya gönderildi. Glück tarihi açıdan oldukça önemli bir şahsiyetti. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Glück ile beraber Moskova'ya gönderilen yanındaki kimsesiz küçük kız da aslında Rusya için önemli bir rol oynayacaktı. Çünkü Marta yakın bir gelecekte Birinci Petro'nun karısı ve geleceğin Çariçesi Birinci Katerina²⁰ olacaktı²¹.

Esaretle Moskova'ya getirilen Glück Rusça bildiği için yerli halka yalnız yabancı dil değil aynı zamanda okul çağındaki çocuklara felsefe ve matematik dersleri vermeye başladı. Böylece "Glück Lisesi" 25 Şubat 1705 yılında resmi olarak faaliyete geçti. Okulun amacı çocuklara Batı Avrupa dillerini öğretmektir²². Bu yüzden okul Fransızca, Almanca ve Latince derslere daha fazla zaman ayırmaktaydı. Öğrenciler ana dilleri olan Rusçanın ve yabancı dillerin dışında felsefe ve coğrafyanın temelleri, doğa bilimi ve kilise dili gibi dersleri görmekteydiler. Öğrenciler burada oldukça verimli bir eğitim almaktaydılar²³.

Dikkatle incelendiğinde Rusya'da Birinci Petro döneminde devlet okullarının oluşturulmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımın sonunda Rusya'da çeşitli meslek okulları ortaya çıkmıştır. Ancak Petro'nun ölümünden sonra eğitim alanındaki reformlar devam ettirilmekle beraber biraz yavaşlamıştır. Reformlardaki yavaşlama bir yana hem meslek okullarında hem de sıradan eğitim veren okullarda azalma da meydana gelmiştir²⁴. Bununla birlikte, Büyük Petro ile Büyük Katerina arasında güçlü bir kadın çariçe olan Anna Ioannovna (1730-1740)'nın hükümdarlığı sırasında edebiyat, sanat ve müzik alanlarında ilerlemeler meydana gelmiş; bilhassa Avrupa'da iyi eğitim görmüş Almanların da yardımıyla Rusya'da kültürel anlamda bir canlılık gözlemlenmiştir. Öte yandan Rus Bilimler Akademisi de bu dönemde oldukça faal olmuştur. Büyük Petro'nun kızı Çariçe Birinci Elizabeth zamanında ise 1755'te *Moskova Üniversitesi*, 1757'de ise *Rus Güzeli Sanatlar Akademisi* kurulmuştur²⁵.

19 <https://wol.jw.org/ru/wol/d/r2/lp-u/2007444>, (24.05.2019/18:00).

20 Asıl adı Marta Skavronskaya olan Birinci Katerina 1684 yılında Letonya'da dünyaya gelmiştir. 1702 yılında meydana gelen Kuzey Savaşı sırasında esir düşmüş ve Birinci Petro'nun emri üzerine Moskova'ya getirilmiştir. 1712'de Birinci Petro ile evlenmiş ve böylece hayatı tamamen değişmiştir. Rusya için önemli bir şahsiyet haline gelen Birinci Katerina 1727 yılında vefat etmiştir. Марцева, "Из Истории", 6-7. [Martseva, "Rus Devleti'nin", 6-7.]

21 <https://travelkap.ru/statia1/gljuk/index.html>, (17.04.2019/19:00).

22 Б. О. Васильевна, "Гимназическое Образование В России В XVIII Веке", Молодой учёный 27(131), (2016): 646-647. [B. O. Vasilyevna, "18. Yüzyılda Rusya'da Lise Eğitimi", *Genç Bilim Adamı Dergisi* 27(131), (2016): 646-647.]

23 П. П. Пекарский, Наука И Литература При Петре Великом Т. I (СПБ: Товарищества "Общественная польза", 1862), 128. [P. P. .Pekarskiy, *Yüce Petro Döneminde Bilim ve Edebiyat*, 1, (St. Petersburg: Dostluk Yarı Kamu Yayını, 1862), 128.]

24 Ю. В. Стенник (Спб), "Концепция «Просвещенного Абсолютизма» В Культурной Политике Екатерины II", Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории (Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996): 58. [YU. V. Stennik, "II. Katerina'nın Kültürel Politikasındaki "Aydınlatma Mutlakiyeti" Kavramı", *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, (St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996), 58.]

25 Ergün, "Rus Eğitiminde", 36-37.

2. Katerina'nın Rus Eğitime Katkısı ve Smolny Enstitüsü

Diğer ülkelerin tarihlerinde olduğu gibi Rusya'da da çarlar ve çariçeler kendi ülkelerinin tarihine farklı kimlikler ile geçmişlerdir. Örneğin, yaptıkları icraatla kimisi siyasi reformların öncüsü, kimisiyse baskıcı sistemlerin yaratıcısı olarak anılmışlardır. Bu monarkların bazıları, kendi ülkelerinin sosyal, manevi ve kültürel süreçlerini içlerinde barındıran örgütlerin organizatörü olmuş ve bu süreçte önemli roller oynamışlardır. İşte Rus tarihinde bütün bu faaliyetlere lider olmuş olan bir isim de Büyük Petro olmuştur. Büyük Petro'dan sonra bu görevi II. Katerina üstlenmiş ve "Büyük İkinci Katerina" namını almaya hak kazanmıştır. İkinci Katerina'nın Rusya'nın milli kültür tarihindeki rolü, Petro'nun ilkelerini benimsemesi ve Aydınlanma Çağı'nın ilerlediği yol boyunca Rusya'nın gelişimini yönlendirmeye devam etmiş olmasıdır. Çariçe, döneminin Rus halkı için bir lider olmak yanında ülkesinin ve halkının ihtiyacı olan kültürel bir sembol olmayı başarmıştır²⁶. Liderlik kimliğine ek olarak bir yazar ve önemli bir düşünür de olmuştur. Kendisi Aydınlanma Çağı'nın kanun yapıcısı olarak tarihe geçmiştir. Özellikle tahta çıktığı dönemin ilk iki senesi boyunca tüm emirleri ve yasaları kendi yazmak zorunda kalmıştır²⁷.

İkinci Katerina daha çok Batı ideolojisini ele almış ve Batı'nın önde gelen düşünürlerinin fikirlerini kullanmıştır. Bu sayede Avrupa'nın kamuoyunu kendi lehine çevirmiştir. Çariçe ülkenin iç siyasetinde halkın aydınlanması için büyük çaba harcamıştır. O, halk ile yakınlık kurabilmek adına çeşitli ülke içi seyahatler düzenlemiş; manifestolar hazırlamış ve konuşmalar yapmıştır. Örneğin, kendisi, Aydınlanma Çağı'nın Batı'daki öncülerine benzer şekilde, halkı salonlara toplar ve orada onlarla konuşmalar yapardı. Bu salonlar sadece boş vakitlerin geçirildiği, insanların birbirleriyle kaynaştığı bir yer olarak değil; bir kitle iletişim aracı olarak kullanılmıştır²⁸. İkinci Katerina güçlü vatansever ve aydın kişilikler yetiştirme isteğiyle 1782 yılında bir eğitim reformu gerçekleştirmiştir. Bu reformun önemi oldukça büyüktü. Çünkü ülkesi genç ve eğitilmiş nesillere ihtiyaç duymaktaydı²⁹.

2.1. Smolny Enstitüsü'nün Kuruluşunu Etkileyen Dış-İç Faktörler ve Kuruluşu

Aydınlanma düşüncesi Montesquie'den Voltaire, Diderot, Hume ve Rousseau'ya kadar oldukça geniş bir alana yayılmaktaydı. Katerina bu düşünürlerin görüşlerinden hareketle kendi sentezini oluşturmuştu. Bazı filozoflarla uzun yazışmalar yapmıştı. Rusya'ya ilgi duyan Voltaire ve Diderot bu düşünürlerden belki de onu en çok etkileyenleriydi. Öyle ki Diderot, Katerina'dan aldığı destekle kütüphanesini kurtarabilmiş; belki de borçluluk duygusunun bir sonucu olarak 1773-1774'te Rusya'ya gitmiş; Çariçe Katerina'nın karşılıklı konuşma fırsatı bulduğu ilk filozoflardan birisi olmuştur. Aydınlanma, Rusya'da eğitim faaliyetlerini de kapsayan bir görüntü içermekteydi.

26 M. S. Каган, "О Роли Екатерины Великой В Истории России", Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории (Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996), 72. [M. S. Kagan, "Yüce Katerina'nın Rus Tarihindeki Rolü", *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, (St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996), 72.]

27 Каган, "О Роли Екатерины", 73. [Kagan, "Yüce Katreina'nın", 73.]

28 М. И. Микешин, "Просвещенная Монархия Как Идеология" Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории (Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996),: 79. [M. İ. Mikeşin, "İdeoloji Olarak Aydınlanmış Monarşi", *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, (St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996), 79.]

29 В. И. Моряков, "Екатерина II И Русские Просветители О Воспитании «Истинного Сына Отечества»", Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории (Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996), 81. [V. İ. Moryakov, "II. Katerina ve Rus Eğitim Aydınları " Gerçek Anavatan Evladı", *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, (St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996), 81.]

Petro'nun Bilimler Akademisi, Elizabeth'in Sanatlar Akademisi, Moskova Üniversitesi halihazırda mevcut önde gelen yüksek öğretim kurumlarıydı. Katerina döneminde eğitime ilişkin çağdaş bir anlayış kadınların da eğitimini içerecek şekilde ileriye dönük bazı deneyimler ve fikirler getirdi³⁰.

Gerek İkinci Katerina gerekse onun öncülerinin dönemleri incelendiğinde Rus eğitim sistemini etkileyen birçok Batı Avrupa ülkesine rastlamak mümkündür. O dönemin Rusyası hakkında günümüzde hala tartışma konusu olan ve sıkça sorulan bir takım sorular vardır. Bunlardan birisi İkinci Katerina'nın hâkimiyeti sırasında daha çok hangi Avrupa ülkesinin Rus kültürünü etkilemiş olduğu sorusudur. Soruyu soran birçok bilim insanı bu etkinin daha çok Fransa ya da Birleşik Krallık³¹ merkezli mi olduğuna kafa yormuşlar ve sorunun cevabını farklı açılardan vermeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, İkinci Katerina fikren İngiliz ve pratikte Avusturyalılar ve Fransızlardan yararlanmıştı. Örneğin kendisi daha çok İngiliz bilim adamları, felsefecileri ve ekonomistleri tarafından yazılan; Alman ve Fransız diline tercüme edilmiş olan eserleri okumaktan keyif alıyordu. Aynı zamanda II.Katerina, David Hume³² ve William Robertson³³'un tarih eserlerine büyük bir hayranlık beslemekteydi³⁴.

Rusya'nın başına geçtikten sonra İkinci Katerina'nın edebiyata olan merakı daha da artmış ve daha çok Fransız dilinde yazılar yazmaya başlamıştır. Dahası çariçe, Fransız yazarların stil ve tarzlarını mükemmel bir şekilde benimsemiştir. Elimizdeki bilgilerden yola çıkacak olursak II. Katerina Rusya'sında, Fransız dili ve kültürü aydın Ruslar arasında oldukça egemen bir hal almaktaydı³⁵. Peki ya ülkede Fransız etkisi bu kadar fazla iken İngiltere'nin etkisi kaybolmuş ya da bastırılmış olabilir miydi? Tabi ki hayır. İngiltere'nin sarayda ve aydın Rus tabakası üzerindeki egemenliği devam etmekte ve eski yerini korumaktaydı. Sadece dil ve kültür bakımından değil eğitim sistemindeki yeri hala aynıydı. Esasında, İkinci Katerina Fransız dilini beğenmesine rağmen Fransız eğitim sistemine eleştirel bir şekilde yaklaşmaktaydı. Aynı zamanda 18. yüzyılda Rus halkının eğitim sistemini etkileyen ve bu sistemde egemen olan Fransız eğitim sistemine de dikkatle ve kontrollü bir biçimde yanaşmaktaydı³⁶.

İkinci Katerina'nın kız çocuklarına yönelik yapılan eğitim projelerinde İngiliz etkisi daha çok fikri manada kendisini göstermiştir. Bu projelerde, İngiliz etkisinin izlenilme sebebi İngiltere'de

30 Nesrin Sariahmetoğlu, "Rusya İmparatorluğu", *Rusya Tarihi* içinde, ed. Nadir Devlet ve Nesrin Sariahmetoğlu, (Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013), 114.

31 David Bayne Horn, *Great Britain and Europe in the Eighteenth Century* (California: Clarendon Press, 1967), 213.

32 *David Hume* (1711-1776) İskoç Aydınlanmasının önemli filozoflarından birisidir. Felsefe konularını ele aldığı "A Treatise of Human Nature (İnsan Doğası Üstüne Bir İnceleme 1739-1740) "adlı çalışması alanında bir başarıdır. Bk. Mustafa Çevik, "David Hume'da Din ve Tanrı Anlayışı" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 7.

33 *William Robertson* 19 Eylül 1721 yılında Midlothian'da dünyaya gelmiştir. Robertson, 18.yüzyılın en önemli İngiliz tarihçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Uzun yıllar İskoç Kilisesi'nin yöneticiliğini ve Edinburgh Üniversitesi'nin idaresini üstlenmiştir. Çalışmalarında eğitim paradigmasını kullanmış ve geliştirmiştir. Eserlerinde insanlık tarihinin sosyal-psikolojik yönünü işlemiştir. Robertson 11 Haziran 1793 yılında hayatını kaybetmiştir. Bk. E. Adamson Hoebel, "William Robertson: An 18th Century Anthropologist-Historian", *American Anthropologist* 62 (4) (1960): 648-655.

34 Horn, *Great Britain*, 213.

35 В. О. Ключевский, *Сочинения В 9 Томах-Том 5*, (Москва: Мысль, 1989), 29. [V. O. Klyuçevskiy, *9 Ciltte Eserler Kitabı-5.Cilt*, (Moskova: Düşünce Yayını,1989), 29.]

36 Ю. А. Лимонова, *Россия XV-XVII вв. Глазами Иностранцев*, (Ленинград: Лениздат, 1986), 342. [Yu. A. Limonova, *Yabancıların Gözünden 15.-17. Yüzyılda Rusya Kitabı*, (St.Petersburg: Lenizdat Yayını, 1986), 342.]

daha önce böyle bir kurumun faaliyet göstermiş olmasıdır. Örneğin, İngiliz yazar ve aynı zamanda gazeteci olan Daniel Defoe³⁷ “Projeler Hakkında Deneme” adlı bir eser ortaya koymuştur. Defoe kız çocuklarının aydınlanmanın faydalarından mahrum bırakılması fikrine daima karşı çıkmıştır. Defoe kız çocuklarının doğuştan itibaren becerikli ve öğrenmeye yatkın olduklarını savunmuştur. Eğitim alanında profesyonel olmamasına rağmen erkekler için askeri akademiler ve kızlar için eğitim akademileri oluşturma konusundaki özgün projelerini sunmayı başarmıştır. Defoe “Projeler Hakkında Deneme” eserinde eğitim kurumlarının kurulmasını ve burada aristokrat kız çocuklarının yetiştirilmesini teklif etmiştir. Bu kurumların kapalı tip pansiyonlar olması, kız çocuklarının laik bir eğitim almaları, okuryazarlığı bilmeleri ve bunların yanında yabancı dil, müzik ve dansı öğrenmeleri konularında tavsiyelerde bulunmuştur. Zamanla bu projeler hayata geçirilmiş ve 17. ve 18.yüzyılda bu gibi pansiyonlar oldukça popüler hale gelmiştir. Hatta hem yüksek hem de orta sınıf tabakaya hitap eden bu özel pansiyonlar İngiltere’de sıradanlaşmaya başlamıştır³⁸.

İkinci Katerina Birinci Petro’nun açtığı mesleki okulların şekli ve sayısından ziyade bu eğitimin temeliyle ve kapsayıcı olmasıyla yakından ilgilenmiştir. Eğitim alanında Çariçe’nin en büyük yardımcısı İvan Betskoy olmuştur. Betskoy, 1764 yılında Katerina’nın önerdiği ve genel eğitim ilkelerini sıraladığı “Her İki Cinsten Gençlerin Eğitimi İçin Genel Plan” adı altında bir çalışma hazırlamıştır. Bu ilkelerin ilk somut uygulaması 1764’te Moskova’da ve 1770’te St-Peterburg’da, Katerina ve Betskoy’un kurdukları kimsesiz çocuklar yurtlarında yapıldı. Burada eğitim alanlar, çeşitli zanaatlarda usta olacaklar, toplum içinde Tanrı’nın kendilerine verdiği görevleri yerine getireceklerdi. Bunun yanı sıra temel eğitimi yaymak için 1767 yılında az gelirli soylular için taşra okullarının açılması emri verilmiştir³⁹.

Katerina’yı eğitim sorununu ulusal çapta ele almaya yönelten etkenin Rusya’da bir milli okul sisteminin ancak devlet eliyle kurulabileceğini anlaması gösterilebilir. Nedeni ne olursa olsun, 1782 yılında İkinci Katerina’nın isteği üzerine Avusturya İmparatoru İkinci Joseph, Rusya’ya eğitim alanında çok deneyimli bir pedagoğ olan Sırp asıllı Jankovič Mirijevski’yi görevlendirmiştir. Jankovič Mirijevski’nin görevi, Rusya’da ilkökul sistemini ve müfredatını oluşturmaktır. Mirijevski’nin halk okullarına yönelik reformu okulları üç gruba ayırmaktaydı: iki sınıftan oluşan “Küçük Okullar”, üç sınıftan oluşan “Ortaokullar” ve dört sınıftan oluşan “Anaokulları”. Tüm bu okulların birinci sınıfında “Okuma, Yazma, Rakamlar”, ikinci sınıfta “Aritmetik, Güzel Yazı, Çizim, Din Bilgisi, Vatandaşın Görevleri”, üçüncü sınıfta “İncil Okuma, Rusça Dilbilgisi, Genel Tarih, Coğrafya”, dördüncü sınıfta ise “Rusça Dilbilgisi, Geometri, Genel Tarih, Genel Coğrafya, Mekanik, Fizik, Mimarlık” dersleri okutulurdu. Ayrıca Çariçe 1785 yılında, Mirijevski’den özel okullar ve pansiyonlar için de bir müfredat oluşturmalarını istemiştir. İkinci Katerina, bir yıl sonra 5 Ağustos 1786 tarihinde tüm halk okulları ve özel okulların Genel Denetim Komisyonu’nun kararlarına tabi tutulması emrini vermiştir. Böylece bu kararlarla tüm okullar Genel Denetim Komisyonu’nun çatısı altında toplanmış ve bir anlamda Rusya’nın Milli Eğitim Enstitüsü oluşturulmuştur⁴⁰.

İkinci Katerina kız çocuklarının eğitimini oldukça önemsemiş ve bunun için büyük çabalar

37 Daniel Defoe 13 Eylül 1660’da Londra’da dünyaya gelmiştir. İngiliz romanında ve çağdaş gazetecilik alanında oldukça kapsamlı yapıtlar ortaya çıkarmıştır. Robinson Crusoe adlı roman yazarın, en ünlü eseridir. Daniel Defoe 23 Nisan 1731 yılında vefat etmiştir. Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, çev. Akşit Göktürk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), İç kapak.

38 E. Ф. Петинова, Во дни Екатерины, (СПБ: Книжный Мир, 2002), 48. [YE. F. Petinova, *Katerina Günlerinde*, (St. Petersburg: Kitap Dünyası Yayını, 2002, 48.]

39 Zulfıya Şahin, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2) (2014): 176-177.

40 Şahin, “XVIII. Yüzyılın”, 177.

sarf etmiştir⁴¹. Bu yüzden 5 Mayıs 1764 yılında İvan Betskoy⁴²'un projesi olarak İkinci Katerina'nın kararı ile asıl adı "İmparatorluğun Soylu Genç Kızlarının Talim ve Terbiye Topluluğu" veya "Soylu Genç Kızlar Enstitüsü", diğer bir adı "Smolny Enstitüsü" olan kadın eğitim kurumu ortaya çıkmıştır⁴³. Bu okulda kızlar aile yaşamının cehalet ve zalimliğinden korunurlardı. Doğrudan doğruya Betskoy'un denetimde olan kimsesizler yurtlarında ve Smolny Enstitüsü'nde bedensel ceza kesinlikle yasaktı ve çocukların başka insanlara ıstırap verildiğini görmemeleri için hizmetkârlar bile dayakla cezalandırılmazdı⁴⁴.

İşte İkinci Katerina 17. ve 18. yüzyıl İngiltere'sinde ortaya çıkan fikirlerden ve Fransa'dan esinlenerek Rusya'da daha önce benzeri görülmeyen bir enstitü kurmuştur. İkinci Katerina enstitüye kurmadan bir yıl önce Hollanda'nın şehri Lahey'de, Almanya'nın başkenti Berlin ve bir diğer şehri olan Hamburg'da, İsveç'in Stockholm şehrinde, Avusturya'nın başkenti Viyana'da ve son olarak da Danimarka'nın Kopenhag şehrinde bulunan Rus elçiliklerinde görev yapmakta olan diplomatlarından bir istekte bulunmuştur. Diplomatların temsilcisi oldukları şehirde bu gibi kurumların hepsi veya en iyileri hakkında kendisine en kısa zamanda ayrıntılı bir açıklama yapmalarını talep etmiştir. Ancak yazışmalar sonucunda ilgisini çekebilecek bir bilgi elde edememiştir⁴⁵. Her ne kadar İkinci Katerina fikren İngiliz etkisinde kalsa da Fransa'da Madame de Maintenon tarafından kurulan St. Cyr Okulu'nu örnek alarak Smolny Enstitüsü'nü kurmuştur⁴⁶.

2.2. Smolny Enstitüsü'nün İşleyişi

Smolny Enstitüsü Rusya'da kadın eğitime uzunca bir süre örnek olmuştur. İkinci Katerina'dan itibaren Rusya'da açılan kadın eğitimi kurumlarının asıl amacı genç kızlara talim ve terbiye vermektir. Daha sonraki aşamada bu genç kızlara yabancı dilleri öğretmek ve el sanatları becerilerini geliştirmektir. Bunların yanı sıra enstitüde her biri temizlik, yemek yapma gibi ev işleri becerilerini geliştiren dersler yer alıyordu. Bu eğitim kurumunda eğitim alan genç kızlar enstitüye beş altı yaşında kabul ediliyor ve burada 12 sene aralıksız bir şekilde eğitim alıyordu. Genç kızların talim ve terbiyesi ile kadın öğretmenler ilgileniyor ve aynı zamanda genç kızları yine onlar denetliyordu⁴⁷.

41 Э. П. Юровская, "Утопические Черты Организации Императорского Воспитательного Общества Благородных Девиц", Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории (Санкт-Петербург: СПб Нц, 1996): 107-108. [E. P. Yurovskaya, "İmparatorluğun Soylu Genç Kızlarının Talim ve Terbiye Topluluğu" veya "Soylu Genç Kızlar Enstitüsü'nün Ütopik Özellikleri", *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, (St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996), 107-108.]

42 İvan Betskoy 14 Şubat 1704'te Stockholm'da dünyaya gelmiştir. Uzun yıllar yurt dışında yaşamış ve tahsilini orada tamamlamıştır. 1721 senesinde Rusya'ya gelen Betskoy bildiği yabancı diller sayesinde Birinci Petro'nun dikkatini çekmiş ve dönemin dış işleri komitesine katılmıştır. Daha sonra buradan ayrılmış ve hayatını eğitime adanmıştır. İvan Betskoy Rus eğitim hayatına büyük katkılar sağlamış ve genç neslin eğitimi ile yakından ilgilenmiştir. Betskoy 10 Eylül 1795 senesinde vefat etmiştir. E. M. Kolosova, "Он Жил Для Всех. К 305-Летию Со Дня Рождения И.И.Бецкого", *Вестник Герценовского университета* 1(63) (2009): 72-74. [Ye. M. Kolosova, "O Herkes İçin Yaşadı. İvan Betskoy'un 305. Yaş Gününe İthafen", *Rusya Herzen Üniversitesi Haberleri Dergisi*, 1 (63) (2009): 72-74.

43 В. Б. Помелов, "Смольный Институт Благодарных Девиц", *Начальная Школа*, 2 (2015): 84. [V. B. Pomelov, "Soylu Genç Kızlar Smolny Enstitüsü", *İlkokul Dergisi*, 2 (2015), 84.]

44 Şahin, "XVIII. Yüzyılın", 177.

45 Петинава, Во дни Екатерины, 48. [Petinova, *Katerina Günlerinde*, 48.]

46 Şahin, "XVIII. Yüzyılın", 177.

47 З. Е. Мордвинова, "Смольный институт в эпоху императрицы Екатерины II (1764-1796)", *Вопр.*

Smolnıy Enstitüsü kadın eğitime yönelik açılmış Rusya’da ilk enstitü olup İkinci Katerina’nın bu okulu açmasının bir amacı da devletin eğitilmiş kadınlar yetiştirmesi, genç kızların ileride iyi birer anne olmasının sağlanması ve topluma yararlı birer birey kazandırılmasıydı⁴⁸. Smolnıy Enstitüsü soylu genç kızlar için kapalı bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Kurumun kendine has kapalı bir ortam olması İvan Betskoy’un fikri ve şartıydı. İvan Betskoy’un fikrinde kurum oldukça ideal bir ortama sahipti. Genç kızlar toplumdan, ailelerinden ve çevreden tamamen arınılmıştı. Aldıkları 12 sene eğitim süresince genç kızlar ahlaksızlıklardan uzak birer yetişkin kadın haline geliyordu. Her biri anne olduklarında aldıkları eğitim sayesinde topluma yararlı bir birey haline gelecek çocuklar yetiştirebileceklerdi. Enstitü oldukça disiplinli ve sert kuralları olan bir eğitim kurumuydu. Bu yüzden genç kızlar kurumun kuralları çerçevesinde yaşıyor; aileleri ile yalnızca hafta sonları veya bayramlarda, başlarında bir müdür olması şartıyla, görüşebiliyordu. Bu genç kızlar oldukça şanslıydı ancak aileleri uzak bir memlekette olan genç kızlar bu konuda büyük zorluklar çekmişler⁴⁹. Çünkü aileleri ile aylarca görüşemiyor ve ailelerine yazdıkları karşılıklı mektuplar sınıf rehberleri tarafından okunuyor ve kontrol ediliyordu. 18 yaşını doldurmadan genç kızlar ne kendileri ne de ailelerinin isteği ile bu eğitim kurumunu terk edemiyordu. Bu kızlar eğitim kurumuna alınmadan önce ailelerinden kızlarının 12 sene süren eğitim hayatını tamamlamadan onları hiçbir şekilde geri alamayacaklarına dair bir dilekçe isteniyordu. II. Katerina genç kızları buldukları eğitimsiz ortamlardan uzun bir süre uzaklaştırmayı ve bu süre zarfında aldıkları eğitim sayesinde geldikleri yerlere çok daha eğitilmiş ve ahlaklı bir şekilde dönmelerini umut

Образования 3 (2007): 256. [Z. YE. Mordinova, “İmparatoriçe II. Katerina Döneminde Smolnıy Enstitüsü (1764-1769)”, *Eğitim Sorunları Dergisi* 3 (2007): 256.]

II. Katerina ve onun açtığı Smolnıy Enstitüsü hakkında Türkiye’de başlı başına bir monografik esere rastlamak oldukça zordur. Bununla birlikte, Fransız tarihçi ve çevirmen Castera tarafından Fransızca olarak kaleme alınan, Yakovaki Efendi tarafından Osmanlı yazısıyla kaleme alınmış bir tercüme eser vardır. Çeşitli yazmaları olan bu tercüme farklı nüshalar karşılaştırılarak Mehmet Mercan tarafından transkribe edilerek günümüz Türk alfabesine kazandırılmıştır. Bu eserde bir bölüm Katerina’nın yaptığı eğitim reformlarına ayrılmıştır. Bu kitapta Katerina’nın açtığı ifade edilen altı okul türünden beşincisi olarak Smolnıy Enstitüsü’ne değinilmiştir. Bu okul için eserde şu ifadeler dikkati çekmektedir. “Tâ’ife-i nisvânın ta’lîm ve terbiyesine mahsûs olan ta’lîm-hânedir. Derûnunda mîrî masrafiyla ta’ayyüş iden dört yüz seksen şâkird vardır. Nısf-ı mikdârı ashâb-ı asâletin ve nısf-ı âheri sâ’irlerin kızlarından ‘ibâretdir. Bu ta’lîm-hânenin muhâfaza-i nizâmında bir nâzıra ve yine tâ’ife-i nisâdan sekiz nefer yamaklar ve kırk nefer mu’allimeler vardır. Marû’z-zikr kız şâkirdlere milel-i sâ’ire-i Efrenciye lisânları ve bâ-husûs Fransız lisânı ve usûl-ı âyîniye ve fenn-i târih ve coğrafya ve rakam ve musiki ve raks derslerinden mâ’ada ‘ilm-i tedbir-i menzil dahî ta’lîm olunur. Mersûmelerin senni altı seneden ziyâde olur ise derûn-ı ta’lîm-hânedede kabul olunmamak ve on iki sene müddet ta’lîmlerinden sonra on sekiz seneye vardıkda her biri akrabasına teslim olunmak ve tekmîl-i ders eyledikten sonra ashâb-ı asâlet kızlarından ise her birine cânib-i mirîden cihâz olarak iki bin ruble ve âhâd-ı nâsdan ise yüz ruble ihsân olunmak muktezâ-yı nizâm-ı ta’lîm-hânedendir. İrâd-ı senevîsi yüz seksen bin rubledir.” Bu ifadelerde aktarıldığına göre söz konusu okulda dört yüz seksen kızın eğitim aldığı; okulun öğrencilerinin yarısının asillerin, yarısının halkın aşağı kesimlerinin kızlarından oluştuğu; okulda bir nazır, sekiz yamak ve kırk öğretmen bulunduğu; okulun dersleri içerisinde bilhassa Fransızca olmak üzere yabancı dil, tarih, coğrafya, müzik ve dans derslerinin yer aldığı, okula devam eden öğrencilerin on sekiz yaşına geldiğinde ailelerine teslim edildiği ve kendilerine belirli miktarda çeyiz parası verildiği anlaşılmaktadır. Bk. Mehmet Mercan, *Katerina Tarihi* (Ankara: Karaman Bilim ve Araştırma Merkezi Yayını, 2010), 222.

48 A. N. Поздняков, “Институты благородных девиц в системе образования России второй половины XVIII–начала XIX века”, Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика 2 (4) (2014): 104. [A. N. Pozdnyakov, “18. Yüzyılın İkinci Yarısı-19.Yüzyılın Başlarında Rusya’nın Eğitim Sisteminde Soylu Genç Kızlar Enstitüsü”, *Saratov Üniversitesi Haberler Dergisi*, 2 (4) (2014): 104.]

49 Поздняков, “Институты благородных”, 105. [Pozdnyakov, “18. Yüzyılın”, 105.]

ediyordu. Senatoya her şehre ve her vilayete soyluların eğer isterlerse kızlarını enstitüye emanet edebileceklerine dair bir yazı göndermeleri için izin verilmiştir⁵⁰.

1764 yılında beş ve altı yaşlarında 60 kız çocuğu okula kabul edilmiştir. Enstitünün verdiği eğitim ve terbiye çocukların yaşlarına göre sınıflara ayrılmıştı. Yani 12 sene eğitim ve terbiye veren bu kurumda ilk önce dört ana yaş grubu vardı. Daha sonra bu dokuz seneye düşünce bu sefer kurum üç ana yaş grubu ile devam etmiştir. Enstitünün kendine özgü bir giyim kuralı vardı. Örneğin, her yaş grubuna ait bir elbise ve her elbisenin yine yaş gruplarına göre değişen bir rengi vardı. Bu elbiseler kısa kollu ve yırtmaçlıydı. En küçük yaş grubu olan yani 7 yaşındaki çocuklar kahverengi, 8 veya 10 yaşındakiler mavi veya lacivert, 11 veya 13 yaşındakiler gri ve son olarak yaşları biraz daha büyük olanlar beyaz elbiseler giyerdi. Kahverengi toprağın bir sembolüydü yani yeryüzünü simgelerdi. Özellikle küçük çocuklar için daha elverişli bir renkti. Daha açık renkler ise eğitimin, ilerleyişinin ve düzenliliğin sembolüydü. Enstitü yapısındaki hayat sadeliği ile diğer kurumlardan her zaman ayırt edilirdi ve enstitüde temizliğe oldukça önem verilirdi⁵¹.

Genç ve küçük kızların günlük programları oldukça katıydı. Öğrenciler her sabah saat altıda kalkıyor, derslere giriyor ve daha sonra başlarında nöbetçi bir kadın öğretmen olması şartıyla hava alabiliyorlardı. Alt yaş grubuna ait kızlara din, Rus dili ve diğer yabancı diller, matematik, resim, müzik, dans ve el becerileri dersleri veriliyordu. Bir üst grubun öğrencileri yukarıda bahsettiğimiz derslere ilave olarak tarih ve coğrafya derslerini alıyordu. Son ve en üst yaş grubuna ait genç kızlara ise sosyal bilimler, heykel, mimarlık, fizik, arma bilimi ve tornacılık dersleri verilirdi. Son gruptaki öğrenciler alt gruptaki kız öğrencilerin derslerine katılır ve böylece bir nevi staj yapardı⁵².

50 Ю. М. Лотман, Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) (Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1994), 100. Yu., M. Lotman, *Rus Kültürü Hakkında Sohbetler ve Rus Soyluların Gelenekleri (18.Yüzyılın Başları-19.Yüzyıl)*, (St. Petersburg: Sanat-St. Petersburg Yayını, 1994), 100.]

51 Лотман, Беседы о русской, 100 vd. [Lotman, *Rus Kültürü*, 100 vd.]

52 И. И. Бецкой, Устав Воспитания Двухсот Благородных Девиц, Учрежденного Императрицей Екатериной II. (СПБ: 1764), 4- 6 [İ. İ. Betskoy, İmparatoriçe II. *Katerina'nın Kurduğu 200 Soylu Genç Kızlar Talim ve Terbiye Okulunun Tüzüğü*, (St. Petersburg 1764), 4-6. *Soylu Genç Kızlar Enstitüsü'nün Tüzüğü* başlığıyla kaleme alınan Smolnıy Enstitüsü tüzüğü 1764 senesinde St. Petersburg'da Rusça "Устав Воспитаия Двухсот Благородный Девиц Учрежденного Ее Величеством Государению Императрицаю Екатериною Второю Сомодержицею Всероссийскою Матерью Отечества И Протчая И Протчая И Протчая"; Türkçe "Tüm Rusya'nın, anavatan ve diğerlerinin annesi olan Çariçe II. Katerina majesteleri tarafından kurulan iki yüz asil genç kızın eğitim tüzüğü..." başlığı altında enstitünün var olmasını sağlayan II. Katerina'nın fermanı sonucunda ortaya çıkmıştır. Başlığın hemen altında II. Katerina'ya ithafen yazılmış bir teşekkür mektubu bulunmaktadır. Вк. Бецкой, Устав Воспитания., 1.[Betskoy, İmparatoriçe II. *Katerina'nın*, 1.] Tüzük iki kısımdan ve altı bölümden oluşmaktadır. İlk kısımda altı ara bölüm olup her biri farklı başlıklar altında toplanmaktadır. Birinci bölümde mütevellî heyetinin görevleri ve soylu genç kızların pansiyonlara hangi şartlar altında alındıklarını anlatan on madde bulunmaktadır. Вк. Бецкой, Устав Воспитания., 3-4. [Betskoy, İmparatoriçe II. *Katerina'nın*, 3-4.] Tüzüğün birincisi kısmının ikinci bölümü dört farklı ana başlığa ayrılmakta olup genç kızların öğretmenleri ve aldıkları dersler hakkında bilgiler verilmektedir. Birinci grup 6 ila 9 yaş arası kız çocuklarına ayrılmaktadır. Burada kadrolu olarak bayan denetleyici, bayan öğretmen ve hizmetli görev yapmaktadır. Öğrencilerin gördükleri dersler, anayasa ve dini kanunlar, her yaş grubu için terbiye ve erdem, Rusça ve yabancı diller, aritmetik, resim, dans, vokal, enstrümantal müzik, dikiş ve örgüdür. İkinci yaş grubu 9 ila 12 yaş arasındaki kız öğrencilerdir. Bir önceki yaş grubundaki elemanlar ikinci yaş grubunda çalışmaya devam etmekteydi. Ancak buradaki tek fark kız çocukları artık birer genç kız olmaya başladıkları için yataklarını kendileri toplar, saçlarını kendileri yapar ve temizlik işlerini kendileri yerine getirmeye başladılar. Birinci grubun derslerine sadık kalınarak coğrafya, tarih, ekonomiye giriş ve çizim gibi birkaç ders daha eklenirdi. Üçüncü yaş grubunda 12 ila 15 yaşındaki genç

Smolnii Enstitüsü'nün tek amacı eğitim vermek değildi. Çünkü İkinci Katerina enstitüyü kurmaya karar verdiğinde buradaki genç neslin eğitimi birer genç kız olmalarının yanı sıra bu genç kızların ilerideki hayatlarında insanlarla nasıl konuşulması gerektiğini ve görgü kurallarını kurumda kaldıkları süre zarfında öğrenmeleri için büyük çaba harcamış ve bu konu ile bizzat kendi ilgilenmiştir. Kurumda gerçekleşen bir suçtan dolayı fiziksel cezalar vermek tamamen yasaktı. Cezalar daha çok öğrencileri sınıfın içinde sözlü olarak uyarmak ve diğerlerinin bundan örnek almasını sağlamaktan yanaydı. Enstitünün kuralları oldukça katı olduğundan suçlar hafif dahi olsa disiplin cezası verilebilirdi. Örneğin, ders aralarında koridorlarda yüksek sesle konuşmak, yatakların çarşafalarını kırıksık şekilde bırakmak, giydikleri elbiselerin herhangi bir eksiği olması veya tokaların arasından çıkmış bir saç dahi suç sayılır ve bundan dolayı disiplin cezası alınabilirdi⁵³.

Smolnii Enstitüsü'nde öğretmenler, hizmetliler ve senato üyeleri olarak toplam 178 kişi⁵⁴ çalışmaktaydı. Çalışanlar enstitüde ikamet edenler, ikamet etmeyenler ve saat hesabı olarak çalışanlar olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı (Krş. Tablo 1, 2 ve 3.). Ancak enstitüye öğretmen alımlarında dikkat edilen önemli bir nokta vardı. Alınan öğretmenlerin genelde bekâr olmasına dikkat edilirdi. Dönemi gereği evlilik bir genç kız için oldukça önemliydi. Ancak evliliklerinde sorunlar yaşayan kadınların bu sorunları dışarıdaki hayatlarına yansımaları olumsuz bir davranış göstergesiydi. Bu tür sorunları olan öğretmenler bunu öğrencilerine yansıtır ve onların en ufak hatalarında dahi olmadık tepkiler gösterebilirdi. Bu yüzden bekâr olan kadın öğretmenler daha çok tercih edilirdi. İlginçtir ki erkek öğretmenler ise işe alınırken daha çok evli ve eğer evli değilse de yaşlı veya yakışıklı olmayan alımsız olanlar tercih edilirdi. Bunun sebebi ise genç kızlarla aralarında olabilecek herhangi bir aşk veya izdivacı engellemektir⁵⁵.

Sınıf öğretmenleri hariç diğer tüm öğretmenler saat başına ücret alarak çalışırdı. Enstitüde hem çalışıp hem ikamet edenler arasında enstitünün müdiresi, genç kızları denetlemekten sorumlu denetleyici, yine genç kızların mürebbiyesi, her gruba ait olan sınıf öğretmenleri, genç kızların ilk okuma ve yazma gibi eğitimlerini üstlenen rahibeler, başhemşire ve yardımcısı, hasta bakıcılar, ilk iki yaş grubunun yemeklerinden sorumlu aşçı ve yardımcıları, bulaşıkçılar, küçük kızların banyo ve temizliklerinden sorumlu hamamcılar ve kapıcılar yer almaktadır. Enstitü dışında ikamet

kızlar öğrenim görmektedir. Burada çalışan kadrolu çalışanlar bayan denetleyici, bayan öğretmen ve hizmetlilerden oluşmaktadır. Ancak burada genç kızlar neredeyse tüm işleri kendileri görürdü. Burada bir önceki yaş grubunda görülen derslere ilave olarak genç kızlar tarihi ve dini kitapların okunması, mimarlık, hanedan armalarının tarihçeleri ve ekonomi derslerini görmektedir. Dördüncü ve son grupta öğrenim gören genç kızlar 15 ila 18 yaş arasındadır. Burada öğrenim gören genç kızların öğretmenleri ve diğer çalışanlar hakkında bir bilgi verilmemektedir. Gördükleri dersler üçüncü yaş grubundakilerle aynı olup onlara ek olarak kendilerine hukuk bilgisi, genel terbiye kuralları, erdem, sosyal yaşam ve nezaket kuralları dersleri verilmektedir. Tüzüğün İkinci bölümü "Ancak aldıkları bütün yaş gruplarındaki derslere bakmayarak genç kızlar tam anlamıyla eğitilmiş sayılmaktadır." gibi ilginç bir cümle ile sona ermektedir. Вк. Бецкой, Устав Воспитания., 4-6. [Betskoy, İmparatoriçe II. Katerina'nın, 4-6.]Tüzüğün üçüncü bölümünde müdirenin görevleri on iki; dördüncü bölümde enstitünün yöneticisinin görevleri dokuz; beşinci bölümde denetleyici, gözcü ve nezaret eden hanımların yapacakları işler on bir; altıncı bölümde usta öğreticiler ve öğretmenlerin görevleri on dokuz maddeyle sıralanmıştır. Böylece tüzüğün ilk kısmı sona ermektedir. İkinci kısımda enstitünün elemanlarından kırk iki madde söz edilmekte ve II. Katerina'nın kendisine ait olan "Senatoya Ferman" adlı kısa bir mektup bulunmaktadır. Вк. Бецкой, Устав Воспитания., 6-33. [Betskoy, İmparatoriçe II. Katerina'nın, 6-33.].

53 Бецкой, Устав Воспитания., 14-15. [Betskoy, İmparatoriçe II. Katerina'nın, 14-15.]

54 Tüzükte çalışan sayısı olarak 172 toplamı verilse de tüzükteki bütün çalışanları değerlendirip topladığımızda 178 rakamına ulaştık.

55 https://www.moya-planeta.ru/travel/view/pravila_zhizni_kisejnoj_baryshni_30959/, (30.06.2019/15:00).

edenler ise toplantılar esnasında not tutmakla yükümlü sekreter, enstitünün gelir gider işlerinden sorumlu muhasebeci, rahipler, kilise görevlileri, Ortodoks Kilisesi'nde alt düzey din adamları, genç kızların sağlıklarıyla ilgilenen doktor, eczacı, baş aşçı ve yardımcıları, diğer yardımcılar, fırıncı ve yardımcıları, ilk iki yaş grubunun elbiselerinin dikimlerinden sorumlu terzi, atların bakımından sorumlu hizmetliler, çavuş, demirci, marangoz, benna, onbaşı, davulcu, askerler, enstitünün ısınma sisteminden sorumlu elemanlar ve yardımcıları, genç kızların yemek masalarının düzenlerinden sorumlu hizmetlilerdi. Ancak bu çalışanların yanı sıra enstitünün yöneticisinin ve müdirenin kendine özel hizmetçileri, yiyeceklerden ve içeceklerden sorumlu elemanları vardı. Enstitüye sadece ders vermek için gelen ve sadece derse girip çıkmakla yükümlü olan öğretmenler arasında Rus dili ve yabancı diller, resim, müzik ve şan, coğrafya, tarih ve arma bilimi tarihi, genç kızların yeteneklerini geliştiren mimari sanatını icra eden öğretmenler ve dans eğitmenleri yer almaktadır⁵⁶.

Tablo 1. Smolny Enstitüsü'nde Sürekli İkamet Eden Çalışanlar

Çalışan	Sayısı	Çalışan	Sayısı	Çalışan	Sayısı
Müdüre	1	Hizmetçi	14	Aşçı Yamağı	2
Mürebbiye	1	Başhemşire	1	Bulaşıkçı	4
Denetleyici	4	Başhemşire Yardımcısı	5	Hamamcı	3
Sınıf Öğretmeni	12	Hasta Refakatinde Sorumlu Kadın	3	Kapıcı (E)	2
Okuma Yazma ve Hemşireliği Öğreten Rahibe	12	Aşçı 6-12 yaş grupları için)	2		
Toplam					70

Tablo 2. Smolny Enstitüsü Dışında İkamet Eden Çalışanlar

Çalışan	Sayısı	Çalışan	Sayısı	Çalışan	Sayısı
Sekreter	1	Fırıncı	1	Atların bakımından sorumlu	6
Muhasebeci	2	Fırıncı Yamağı	2	Demirci	1
Rahip	5	Terzi	1	Benna	1
Kilise Görevlisi	5	Yiyecek sorumlusu	1	Marangoz	1
Hekim	1	Hizmetçi	2	Onbaşı 1	
Ortdoks Kilisesinde Alt Düzey Din Adamı	5	İçecek sorumlusu	1	Çavuş	1
Eczacı	1	Hizmetçi (Yöneticiye bağlı)	1	Davulcu	1
Baş Aşçı	1	Yemek masalarından sorumlu hizmetçi	8	Asker	25
Aşçı Yamağı	1	Isınma sorumlusu	6		
Diğer yardımcı	3	Isınma sisteminin bakımından sorumlu	2		
Toplam					87

Tablo 3. Smolnıy Enstitüsü'nde Saat Ücretli Çalışanlar

Çalışan	Sayısı	Çalışan	Sayısı
Rus Dili öğretmeni	2	Müzik ve Şan Öğretmeni	2
Yabancı Dil Öğretmeni	3	Çalgıcılar	2
Dans Eğitmeni	2	Coğrafya, tarih, arma ve tarih bilimi öğretmeni	2
Resim Öğretmeni	3	Mimari konular öğretmeni	1
Toplam			17

Enstitünün ilk öğrencileri her ne kadar ailelerinin etkisinden koparılmış olsalar da dış dünya ile olan etkileşimleri bir biçimde devam etmekteydi. Yılda birkaç kez olmak üzere örneğin, Noel'de, Çarın veya Çariçenin adına belirlenmiş günlerde çeşitli balolar düzenlenirdi. Bu balolara öğrencilerin dışında öğretmenleri ve müdürleri iştirak ederdi. Öğrenciler burada birkaç saat birbirleriyle dans ederdi. Ancak bu esnada gülmek veya görgü kurallarının dışına çıkmak yasaktı. Bazen bu balolara genç kızların akrabaları olan genç delikanlılar da çağrılırdı.

2.3. Smolnıy Enstitüsü'nün Rusya'da Bıraktığı İzler ve Okulun Kapanması Süreci

İkinci Katerina'nın emri üzerine açılan ve Rus eğitim tarihinde önemli bir yer edinen Smolnıy Enstitüsü, Rusya'da kadın eğitiminin gelişmesi için atılmış olan ilk ve önemli adımlardan birisiydi. Ancak Rusya dışında diğer ülkelerde de sadece kadınların eğitim gördüğü bu tür kurumlara rastlamak mümkündü. Örneğin Avrupa'da ilk kadın okulları 16. ve 17.yüzyılda açılmıştır. Bu okulların ortaya çıkış amacı topluma eğitilmiş bir anne, eş ve hanımefendi kazandırmaktı. Almanya'da ilk kadın eğitim kurumları tam da Almanya'da reformların başladığı an ortaya çıkmıştır. 1555 senesinde Freiburg başta olmak üzere Almanya'nın diğer şehirlerinde kadınlar için çeşitli kadın okulları açılmıştır⁵⁷. Daha sonra 17.yüzyılda Fransa'nın Saint-Cyr kentinde The Maison Royale de Saint-Louis⁵⁸ adında ilk laik kadın okulu açılmıştır. Bu okulun öğrencileri yoksul soylu kız çocukları arasından belirlenirdi. Bu okul bir sonraki yüzyılda açılacak olan diğer kadın eğitim kurumlarına ve en önemlisi Smolnıy Enstitüsü'ne örnek olmuştur. Bir diğer Avrupa ülkesi İngiltere'de ise durum biraz daha farklı gelişmişti. İngiltere'de kadın eğitimi 19.yüzyılın ortalarına kadar din adamlarının ve yine onlara bağlı olan hayır kurumlarının ellerinde kalmıştı⁵⁹.

1764'te açılan Smolnıy Enstitüsü 30 Ağustos 1776 senesinde ilk mezunlarını vermiştir. İlk mezunlar 39 genç kızdan oluşmaktaydı. Mezun olan genç kızların çoğu aldıkları eğitim sayesinde enstitüde kalmış; öğretmen ve mürebbiye olarak kurumda çalışmaya başlamıştır. Diğer genç kızlar ise mezun olduktan sonra enstitünün de kurulma amaçlarından biri olan eğitilmiş bir kadın, iyi bir

57 https://w.histrf.ru/articles/article/show/zhienskoie_obrazovaniie, (16.08.2019/13:00).

58 Asıl ismi "Maison Royale de Saint-Louis" olup Fransa'nın ve aynı zamanda Avrupa'nın ilk laik kadın okuludur. Okul Kral XIV. Louis'in eşi Madame de Maintenon'un isteği üzerine 1686 senesinde Paris'e yakın Saint-Cyr kentinde açılmıştır. Burada yoksul soylu kız çocukları devlet hesabına okuyor ve mezun olana dek burs alıyordu. Okul, kiliselerde görülen eğitimden çok daha fazlasını vermektedir. Madame de Maintenon vefat edene dek açılışından itibaren okulla kendi ilgilenmiş ve okul onun emirleri ve kuralları çerçevesinde yürütülmüştür. 1719 senesinde Maintenon vefat etmiş ve onun vefatından sonra okul yine aynı düzende devam etmiş ancak 1793 senesinde Jakob Devrimi ile kapanmıştır. Bk. Elizabeth Rapley, "Fenelon Revisited: A Review of Girls' Education in Seventeenth Century France", *Histoire Sociale-Social History* 20 (40) (1987): 300.

59 A.A.Vahabova, "Женское образование во Франции и России в XIX столетии: Сопоставительный", *International Journal of Experimental Education* 9 (2015): 16. [A. A. Vahabova, "19.Yüzyılda Rusya'da ve Fransa'da Kadın Eğitimi", *International Journal of Experimental Education* 9 (2015): 16.]

anne ve ailesine yararlı birer birey olarak hayatlarına devam etmişlerdir⁶⁰.

Enstitünün eğitimli bir kadın, iyi bir anne, ailesine ve topluma yararlı bir birey olarak Rus kadınlarını yetiştirmeye dönük misyonu kurucusu İkinci Katerina'nın ölümü üzerine değişmiştir. İlk olarak kurumun yönetimini, tüm hayır ve kadın eğitim kurumlarının yöneticisi olan Birinci Pavel⁶¹'in eşi Çariçe Maria Feodorovna⁶² üstlenmiş ve burada 32 sene görev yapmıştır. Maria Feodorovna bu görevi üstlendiği günden itibaren hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin hayatlarında pek çok şeyi değiştirmiştir⁶³. Örneğin okulun eğitim süresini 12 yıldan 9'a düşürmüş, okula kabul edilen kız çocuklarının yaşlarını değiştirmiş ve okula daha fazla saat hesabı çalışan öğretmenler almaya başlamıştır. Değişimin en dikkat çeken yönü II. Katerina topluma daha aydın, daha kültürlü ve daha güçlü genç kızlar kazandırmaya çalışırken, Maria Feodorovna nedeni bilinmese de daha dar görüşlü, daha evcimen ve daha zayıf karakterli genç kızların yetiştirilmesine neden olmuştur⁶⁴.

Rusya'da zamanla Smolny Enstitüsü'nden başka kadınlara eğitim veren kurumlar da kurulmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: Aleksandrov Adına Kadın Enstitüsü, Maria Adına Kadın Enstitüsü, Kadın Vatanseverlik Enstitüsü. Bu kurumlarda öğrenim gören kız çocukları daha çok sıradan, kasabalı, kimsesiz, çiftçi ve askerlerin çocuklarıydı⁶⁵.

İkinci Katerina'nın Smolny Enstitüsü'nü açması Rusya'da kadınların eğitimi konusunda atılmış en radikal adımlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Enstitü sayesinde kadın eğitimi gelişmiş ve zaman içerisinde başka adlarla kadın eğitim kurumlarının açılmasına bir örnek teşkil etmiştir. Smolny Enstitüsü bir buçuk asırdan daha fazla bir süre ayakta kalmayı başarmıştır. Ancak 1917'de gerçekleşen Rus Devrimi ile Smolny Enstitüsü kapatılmıştır. Enstitünün son müdürü Varvara Golitsyna olmuştur. Devrim döneminde kapatılan bu kurum Ekim ayında Novoçerkassk'a taşınmış ve 1919'da son mezunlarını vermiştir. Böylece enstitü artık tamamen bir tarih olmuştur⁶⁶. Enstitünün mezun ettiği genç kızlardan bazıları daha sonra meşhur olmuştur. Örneğin yazar Moura Budberg, şair Nina Chabias, Rus şair Aleksandr Dobrolyubov'un kız kardeşi Maria Dobrolyubova bir zamanlar Smolny Enstitüsü'nün mezun ettiği ve meşhur olmuş öğrenciler arasında yer almaktadır⁶⁷.

60 <https://histrf.ru/biblioteka/b/kak-v-rossii-poiavilis-institutki>, (13.08.2019/12:00).

61 I. Pavel, II. Katerina'nın 1 Ekim 1754 tarihinde Rusya'da dünyaya gelmiş olan oğludur. Annesinin hükümdarlığı sırasında yine annesi tarafından devlet işlerinden uzak tutulmuştur. Ancak 1796 senesinde Çar olmuş, ilk olarak işe II. Katerina'nın yönetim şeklini değiştirmekle başlamıştır. Çar, dönemin tüm özel matbaalarını kapattırarak, eğitim almak için yurtdışına gidişleri yasaklamıştır ve Rus ordusunda baş veren düzensizliğini ortadan kaldırmıştır. I. Pavel 24 Mart 1801 senesinde vefat etmiştir. Bk. Марцева, "Из Истории" 10-11. [Martseva, "Rus Devleti'nin", 10-11.]

62 I. Pavel'in eşi olan Maria Feodorovna 1759 senesinde Polonya'da dünyaya gelmiştir. Eşi I. Pavel tahta çıktığı günden itibaren Rusya'daki kadın eğitim kurumlarının, kimsesizlerin evinin ve çeşitli hayır kurumlarının yöneticiliğini yapmıştır. Hayırsever bir kadın olan Maria Feodorovna hayatını kız çocuklarının eğitimine ve yardıma muhtaç kimseler için adamıştır. Feodorovna 1828 senesinde Rusya'da vefat etmiştir. Bk. Г. Л. Микиртичан, "Вклад императрицы Марии Федоровны в организацию помощи детям", Вопросы современной педиатрии 12(3) (2013): 115-122. [G. L. Mikirtičan, "İmparatoriçe Maria Feodorovna'nın Çocuklara Yardım Komitesine Olan Katkısı", *Modern Pediatri Soruları Dergisi*, 12 (3), 2013: 115-122.]

63 Мордвинова, "Смольный институт", 256. [Mordinova, "İmparatoriçe II. Katerina", 256.]

64 <https://www.culture.ru/materials/211612/istoriya-smolnogo-instituta>, (14.08.2019/15:15).

65 Гуркина, История Образования, 21. [Gurkina, *Rusya'nın X-XX.*, 21.]

66 https://w.histrf.ru/articles/article/show/smolnyi_institut_blagorodnykh_dievits, (15.08.2019/19:00).

67 <https://www.culture.ru/materials/211612/istoriya-smolnogo-instituta>, (14.08.2019/15:00).

Smolnıy Enstitüsü'nün erkek egemen bir çağda bir Rus Çariçesi tarafından kadını eğitim yaşamına katma bakımından başarılı bir deneme olduğu düşünülebilir. Ancak bu girişimin daha da önemli bir hedefi kızlarla erkeklerin aynı ortamda karma bir eğitim görmesiydi. Ne var ki Rusya'da, kızlarla erkeklerin bir arada devam ettiği karma bir eğitime Smolnıy Enstitüsü'nün açılmasından neredeyse bir asır sonra, ancak 1861 senesinde geçilebilmiştir. Ne var ki, o tarihlerde bile okullardaki kız çocuklarının sayısı erkeklere oranla oldukça sınırlı kalmıştır. Kadın eğitim reformunda gerçekleşen bu gibi değişikliklere karşı olan muhafazakâr aileler karma eğitimi kabullenmek konusunda ciddi bir direniş sergilemişlerdir. Muhafazakar Rus aileler eski sistemin daha güvenilir olduğunu savunmuş ve yalnız kadınlara eğitim veren okulların devam etmesini talep etmişlerdir. Bu nedenle okullardaki cinsiyet ayrımı yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış olsa bile Rusya'da çeşitli kadın eğitim kurumları kurulmaya devam etmiştir⁶⁸.

İkinci Katerina aydınlanma çağının aydın despotlarından birisiydi. 1764 yılında Avrupa'dan satın aldığı tabloları sergilemek üzere St. Petersburg'da Küçük Hermitaj Müzesini, daha sonra Büyük Hermitaj Müzeleri'ni inşa ettirmişti. Kadınların eğitimine de eğilen İkinci Katerina 1764'te Smolnıy Enstitüsü'nü kurmuştur. Sonraki yıllarda bu enstitünün mezunlarının Rusya'nın soylu ve zengin ailelerine birer mürebbiye olarak girmeleri ve çocukların eğitimlerini ve düşünce şekillerini biçimlendirmeleri nedeniyle bu enstitü, Rusya'nın iktidar sınıfına etki etmiştir⁶⁹.

Sonuç ve Değerlendirme

İkinci Katerina 1764 yılında Smolnıy Kız Enstitüsü'nü, resmi adıyla Soylu Genç (Bekar) Kızları Yetiştirme Enstitüsü'nü, kurmuştur. Enstitünün adı, St. Petersburg'daki Neva Nehri'nin sol yakasındaki Smolnıy Manastırı'ndaki yerleşkesinden gelmektedir. Fransa'da kızlar için kurulmuş bir yatılı okul olan Saint-Cyr'den ilham alınarak kurulan Smolnıy, Katerina'nın kültürlü, çalışkan ve sadık bir nesil yetiştirmek için yürürlüğe koyduğu eğitim planının bir parçasıydı.

Katerina'nın bu reform için görevlendirdiği İvan Betskoy, tıpkı onu bu göreve getiren Çariçe gibi, Aydınlanma filozoflarının görüşlerinden yoğun bir şekilde istifade eden bir isimdi. Bu bakımdan, Betskoy'un Smolnıy için benimsediği pedagojik çerçeve John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'nun fikirlerine dayanarak oluşturulmuştu ve ahlaki eğitim ile çevresel faktörlere göre tasarlanmıştı. Kızlar Smolnıy'de, beş yaşından on sekiz yaşına kadar, ev ziyareti yapmadan, sıkı bir eğitim ve gözetim altında yetiştirildiler. Sanat Akademisi gibi tüm erkek okullarında olduğu gibi, Smolnıy'de güzel sanatlar, özellikle dans ve drama alanlarında dersler verildi. Müfredat içerisinde, ayrıca, okuma-yazma, yabancı diller, fizik, kimya, coğrafya, matematik, tarih, Ortodoksluk, iğne işi ve ev ekonomisi gibi dersler de bulunmaktaydı. Voltaire, müfredatının zenginliği bakımından Smolnıy'i Saint-Cyr'den daha üstün saymıştı. Tüccarların ve askerlerin kızları için daha dar kapsamlı bir müfredatlı bölüm kuruluşundan bir sene sonra okula eklendi.

Katerina, Smolnıy'de halka açık sınavlar ve oyun performansları düzenledi ve en sevdiği öğrencileri Yaz Bahçeleri'ndeki gezinti yerlerinde ağırladı. Bu okul ve etkinlikleriyle ilgili portreleri çizmesi için ressam Dmitry Levitsky görevlendirildi. Smolnıy'den mezun olanlar, görgü ve yetenekleriyle biliniyordu ve her şeyden evvel oldukça arzulan gelin adayları olarak kabul edildiler. Bazıları okulda öğretmen olarak kaldı ve birkaç tanesi saray nedimeliğine kadar terfi etti.

68 Ю. С. Елонова, "История Женского Образования в России, Как Отражение Культуры Общества", Педагогические Науки 8 (2011): 14. [YU. S. Yelonova, "Kültürel Hayatın Yansıması Olan Rusya'daki Kadın Eğitiminin Tarihi", *Eğitim Bilimleri Dergisi* 8 (2011): 14.]

69 Şahin, "XVIII. Yüzyılın", 190.

Katerina'nın ulusal bir okul sistemi kurma komisyonunu yöneten Peter Zavadovsky, 1783'te Smolny'nin fiili başı olarak Betskoy'un yerine geçti. Fransızca'yı, okulun eğitim dili olarak Rusça'nın yerine koydu ve kızların gelecekteki rollerini iyi birer eş ve anne olarak belirleyen yeni bir müfredat çıkardı.

1796'da Katerina'nın ölümünün ardından, Maria Fedorovna enstitüyle bizzat ilgilendi ve Smolny'nin gelecekte rotasını çizecek düzenlemeleri gerçekleştirdi. Bu dönemde, okula kabul yaşı beşten sekize çıkarıldı ve ev ziyareti yasağı gevşetildi.

19. yüzyıl boyunca Smolny, Rus kızları için en seçkin eğitim kurumu olarak ününü korumuştur. Adı, bazen mezunlarının Smolny dışındaki yaşam için saf ve kötü hazırlanmış olduğu düşünüldüğü halde, yüksek kültürel standartlar, görgü ve letafet ile eşanlamlı olarak anıldı. Rus edebiyatında Smolny'ye yapılan 18. ve 19. yüzyıllara ait birçok referans, okulun kültürel önemine işaret etmektedir.

Vladimir Lenin ve Bolşevikler Ekim 1917'de Smolny Enstitüsü'nü ele geçirdiler ve burayı Mart 1918'e kadar karargâh olarak kullandılar. O tarihten bu yana Smolny Yerleşkesi kamu hizmetlerinde kullanılmaya devam etti. Bugün St. Petersburg Valiliği'ne ev sahipliği yapan yerleşkede enstitünün geçmişini yaşatmak üzere birkaç oda müze olarak korunmaktadır.

KAYNAKÇA

1-Rusça Kaynaklar

Бецкой, И.И. Устав Воспитания Двухсот Благородных Девиц, Учрежденного Императрицей Екатериной II. СПб: 1764. [Betskoy, İ. İ. İmparatoriçe II. Katerina'nın Kurduğu 200 Soylu Genç Kızlar Talim ve Terbiye Okulunun Tüzüğü. St. Petersburg: 1764.]

Васильевна, Б.О. “Гимназическое Образование В России В XVIII Веке”. Молодой учёный 27 (131) (2016): 646-647. [Vasilyevna, B. O. “18.Yüzyılda Rusya'da Lise Eğitimi”. *Genç Bilim Adamı Dergisi* 27 (131) (2016): 646-647.]

Вахабова, А.А. “Женское образование во Франции и России в XIX столетии: Сопоставительный”. *International Journal of Experimental Education* 9 (2015): 16-24. [Vahabova, A. A. “19. Yüzyılda Rusya'da ve Fransa'da Kadın Eğitimi”, *International Journal of Experimental Education* 9 (2015): 16-24.]

Гуркина, Н.К. История образования в России (X–XX века). СПб: СПбГУАП, 2001. [Gurkina, N. K. *Rusya'nın X–XX. Yüzyıl Eğitim Tarihi*, St. Petersburg: St. Petersburg Üniversitesi Navacılık Araçları Yayın Evi, 2001.]

Елонова, Ю.С. “История Женского Образования в России, Как Отражение Культуры Общества”. Педагогические Науки 8 (2011): 11-15. [Yelonova, YU. S. “Kültürel Hayatın Yansıması Olan Rusya'daki Kadın Eğitiminin Tarihi”. *Eğitim Bilimleri Dergisi* 8 (2011): 11-15.]

Зуев, Г. И. Историческая хроника Морского корпуса 1701-1925. Москва: ЗАО Центрполиграф ООО «Мим–Дельта», 2005. [Zuev, G. İ. *1701-1925 Yıllarında Deniz Piyadeleri Tarihi Kitabı*, Moskova: Mim Delta Yayını, 2005.]

Каган, М. С. “О Роли Екатерины Великой В Истории России”. Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории, 73-75. Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996. [Kagan, M. S. “Yüce Katerina'nın Rus Tarihindeki Rolü”. *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, 73-75. St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996.]

Ключевский, В. О. Сочинения В 9 Томах-Том 5. Москва: Мысль, 1989. [Klyuçevskiy, V. O. *9 Ciltte Eserler Kitabı-5.Cilt*. Moskova: Düşünce Yayını,1989.]

Колосова, Е. М. “Он Жил Для Всех. К 305-Летию Со Дня Рождения И.И.Бецкого”. Вестник Герценовского университета 1 (63) (2009): 72-74. [Kolosova, Ye. M. “O Herkes İçin Yaşadı. İvan Betskoy’un 305. Yaş Gününe İthafen”. *Rusya Herzen Üniversitesi Haberleri Dergisi* 1 (63): 72-74.]

Лимонова, Ю. А. Россия XV-XVII вв. Глазами Иностранцев. Ленинград: Лениздат, 1986. [Limonova, Yu. A. *Yabancıların Gözünde 15.-18.yüzyılda Rusya Kitabı*. St. Petersburg: Lenizdat Yayını, 1986.]

Лотман, Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века). Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1994. [Lotman, Yu. M. *Rus Kültürü Hakkında Sohbetler ve Rus Soyluların Gelenekleri (18. Yüzyılın Başları-19. Yüzyıl)*. St. Petersburg: Sanat-St. Petersburg Yayını, 1994.]

Марцева, Л. М. “Из Истории Государства Российского. Династия Романовых Справочно-Хронологический Материал По Истории России”. Национальные Приоритеты России 3 (25) (2017): 3-14. [Martseva, L. M. “Rus Devleti’nin Tarihinden Rus Tarihine Göre Romanov Hanedanlığının Kronolojisi”, *Rusya’nın Geleneksel Portreleri Dergisi* 3 (25) (2017): 3-14.]

Микешин, М. И. “Просвещенная Монархия Как Идеология”. Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории, 77-80. Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996. [Mikeşin, M. İ. “İdeoloji Olarak Aydınlanmış Monarşi”. *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, 77-80. St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996.]

Микиртичан, Г.Л. “Вклад императрицы Марии Федоровны в организацию помощи детям”. Вопросы современной педиатрии 12(3) (2013): 115-122. [Mikirtiçan, G. L. “İmparatoriçe Maria Feoderovna’nın Çocuklara Yardım Komitesine Olan Katkısı”. *Modern Pediatri Soruları Dergisi* 12 (2013): 115-122.]

Мордвинова, З. Е. “Смольный институт в эпоху императрицы Екатерины II (1764-1796)”. Вопр. Образования 3 (2007): 255-276. [Mordinova, Z. YE. “İmparatoriçe II. Katerina Döneminde Smolnıy Enstitüsü (1764-1769)”. *Eğitim Sorunları Dergisi* 3 (2007): 255-276.]

Моряков, В. И. “Екатерина I и Русские Просветители О Воспитании «Истинного Сына Отечества»”, Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории, 80-84. Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996. [Moryakov, V. İ. “II. Katerina ve Rus Eğitim Aydınları-Gerçek Anavatan Evladı”, *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, 80-84. St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996.]

Моряков, В. И. “Екатерина I и Русские Просветители О Воспитании «Истинного Сына Отечества»”. Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории, 80-84. Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996. [Moryakov, V. İ. “II. Katerina ve Rus Eğitim Aydınları-Gerçek Anavatan Evladı”. *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, 80-84. St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996.]

Пекарский, П. П. Наука и Литература При Петре Великом Т. I. СПб: Товарищества “Общественная польза”, 1862. [Pekarskiy, P. P. *Yüce Petro Döneminde Bilim ve Edebiyat Kitabı I*. St. Petersburg: Dostluk Yarı Kamu Yayını, 1862.]

Петинаова, Е. Ф. Во дни Екатерины. СПб: Книжный Мир, 2002. [Petinova, YE. F.

Katerina Günlerinde. St. Petersburg: Kitap Dünyası Yayını, 2002.]

Поздняков, А. Н. “Институты благородных девиц в системе образования России второй половины XVIII–начала XIX века”. Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика 2 (14) (2014): 104-108. [Pozdnyakov, A.N. “18. Yüzyılın İkinci Yarısı-19. Yüzyılın Başlarında Rusya’nın Eğitim Sisteminde Soylu Genç Kızlar Enstitüsü”, *Saratov Üniversitesi Haberler Dergisi* 2 (14) (2014): 104-108.]

Помелов, В. Б. “Смольный Институт Благодарных Девиц”. Начальная Школа 2 (2015): 84-89. [Pomelov, V. B. “Soylu Genç Kızlar Smolny Enstitüsü”. *İlkokul Dergisi*, 2 (2015): 84.89.]

Соловьев, С. М. История России С Древнейших Времен: В 29 Т. Москва: Директ-Медиа, 2016. [Solovyev, S. M. *Antik Çağlardan Rus Tarihi: 29 Ciltlik Kitap*, Moskova: Direkt Media Yayını, 2016.

Стенник, Ю. В. (Спб), “Концепция «Просвещенного Абсолютизма» В Культурной Политике Екатерины II”. Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории, 57-60. Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996. [Stennik, Yu. V. “II. Katerina’nın Kültürel Politikasındaki “Aydınlatma Mutlakiyeti” Kavramı”, *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, 57-60. St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996.]

Фоккеродта, И. Г. ve О. Плейер. Россия при Петре Великом, По Рукописному Известию. Москва: Имп. О-ва Истории И Древностей Росс. При Моск. ун-те, 1874. [Fokkerodta, İ. G. Ve O. Pleyer. *El Yazmalarına Göre Yüce Petro’nun Egemenliğindeki Rusya Adlı Kitabı*. Moskova: Moskova Üniversitesi’ne Bağlı Olan İmparatorluk Topluluğunun Tarihi ve Antik Rusya Adlı Yayını, 1874.

Юровская, Э. П. “Утопические Черты Организации Императорского Воспитательного Общества Благородных Девиц”. Екатерина Великая: Эпоха Российской Истории, 107-111. Санкт-Петербург: Спб Нц, 1996. [Yurovskaaya, E.P. “İmparatorluğun Soylu Genç Kızlarının Talim ve Terbiye Topluluğu” veya “Soylu Genç Kızlar Enstitüsü’nün Ütopik Özellikleri”, *Rus Tarihinde Büyük Katerina Devri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, 107-111. St. Petersburg: St. Petersburg Bilim Merkezi Yayını, 1996.]

2-Türkçe ve İngilizce Kaynaklar

Acar, Kezban. *Ortaçağ’dan Sovyet Rejimine Rusya*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Aslan, Mahir. “1783 Kırım’ın Rusya’ya İlhakı Sürecinde İkinci Katerina’nın Yunan Projesi ve Önemi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 213. (2014): 221-230.

Çevik, Mustafa. “David Hume’da Din ve Tanrı Anlayışı.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Defoe, Daniel. *Robinson Crusoe*. Çev. Akşit Göktürk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Ergün, Mustafa. “Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar”. *Kuramsal Eğitimbilim* 2 (1) (2009): 31-56.

Günaydın, Hamza ve Burak Coşkun. “İsveç Kralı XII. Charles’ın (Demirbaş Şarl) Osmanlı Devleti’ne İlticası (1709-1714) ve İltica Süresinde Ülkesinde Ombudsman Görevlendirmesine İlişkin Bir Değerlendirme”. *Ombudsman Akademik* 5 (9) (2018): 15-73.

Hoebel, E. Adamson. “William Robertson: An 18th Century Anthropologist-Hisatorian”, *American Anthropologist* 62 (4) (1960): 648-655.

Horn, David Bayne. *Great Britain and Europe in the Eighteenth Century*. California: Clarendon Press, 1967.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1987.

Kuzucu, Serhat. "II. Katerina Dönemi Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kırım", *Türk Dünyası Araştırmaları* 185. (2010): 107-118.

Mercan, Mehmet. *Katerina Tarihi*. Ankara: Karaman Bilim ve Araştırma Merkezi Yayını, 2010.

Rapley, Elizabeth. "Fenelon Revisited: A Review of Girls' Education in Seventeenth Century France", *Histoire Sociale-Social History* 20 (40) (1987): 299-318.

Saray, Mehmet. *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1998.

Sarıahmetoğlu, Nesrin. "Rusya İmparatorluğu." *Rusya Tarihi* içinde, ed. Nadir Devlet ve Nesrin Sarıahmetoğlu, 98-131. Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013.

Şahin, Zulfiya. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2) (2014): 171-191.

Şihverdiyev, Kadir. "II. Katherina (1729-1796) Döneminde Rusya Müslümanları." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Uçar, Fuat. "II. Katerina (1762-1796)". *Uzman Araştırmacı Eğitim Programı Makaleler-I* içinde, ed. Turgay Anar, 53-80. İstanbul: İstanbul Bilimler Akademisi Vakfı Yayın, 2017.

Upton, A. F. *Charles XI and Swedish Absolutism*. New York: Camrdige University Press, 1998.

3-İnternet Kaynakları

<https://www.liveinternet.ru/users/ninapr/post428879026/>

<http://peshegrad.ru/articles/gimnaziya-pastora-glyuka>

<https://travelkap.ru/statia1/gljuk/index.html>

<https://wol.jw.org/ru/wol/d/r2/lp-u/2007444>

https://www.moya-planeta.ru/travel/view/pravila_zhizni_kisejnoj_baryshni_30959/

https://w.histrf.ru/articles/article/show/zhienkoie_obrazovaniie

<https://histrf.ru/biblioteka/b/kak-v-rossii-poiavilis-institutki>

<https://www.culture.ru/materials/211612/istoriya-smolnogo-instituta>

https://w.histrf.ru/articles/article/show/smolnyi_institut_blagorodnykh_dievits

EKLER

Smolny Enstitüsü'ne Ait Bazı Görseller

Resim 1. II. Katerina Tablosu (1782)

Resim 2. II. Katerina Tablosu. (1783)

Resim 3. Smolny Enstitüsünde Sahnelenen Bir Tiyatro Sahnesi Sırasında Özel Kostümüyle Dans Eden Bir Genç Kız Tasviri

Resim 4. 9-12 Yaş Grubuna Ait Kız Çocukların Tasviri

Resim 5. Genç Kız Arp Çalarken

Resim 6. "Hizmetçi Hanımefendi" Adlı Tiyatro Esnasında Dans Eden Bir Genç Kız

Resim 7. Smolny Enstitüsü Kilisesi

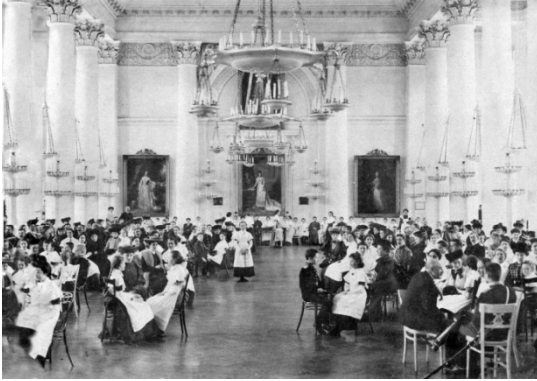
Resim 8. Smolny Enstitüsü Öğrencilerinin Kaldığı Bina

Resim 9. Smolny Enstitüsündeki Öğretmenleri

Resim 10. Smolny Enstitüsü Misafir Salonunda Okuma ve Dikiş ile Meşgul Bir Grup Genç Kız

Resim 11. Smolny Enstitüsü Görgü Kuralları Sınavından Bir Kare

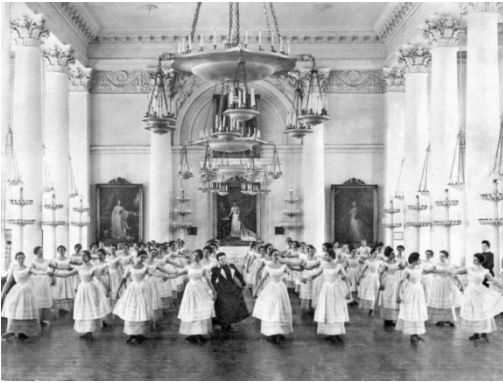
Resim 12. Smolny Enstitüsü Balo Hatırası

Resim 13. Genç Kızlar Yemek Odasında 1889 Yılına Ait Olan Mezuniyet Albümünden

Resim 14. Smolny Enstitüsü-Misafirler İle Çay Saati

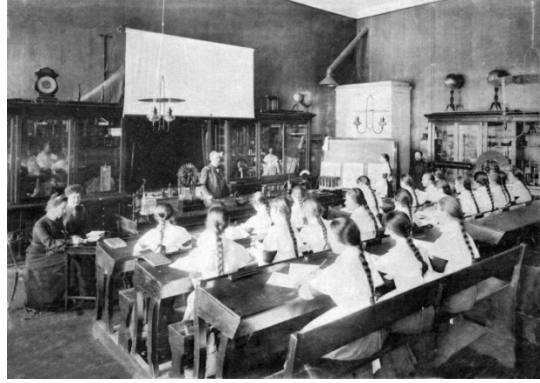
Resim 15. Dans Dersinden Bir Kare (1901)

Resim 16. Resim Dersinden-1889 Yılına Ait Mezuniyet Albümünden

Resim 17. Enstitü Müdürlerinden "Ye. A. Liven" Masa Başında Oturmuş

Resim 18. El İşi Dersinden

Resim 19 .Yemek Hazırlamakta Olan Bir Grup Hizmetli

Resim 20 Yatakhane.

Smolny Enstitüsü öğrencilerine ait yağlıboya resimler 1772-76 yılları arasında Rus Çariçe II. Katerina'nın emri üzerine ressam Dmitriy Levitskiy tarafından resmedilmiştir. (<https://smolny.livejournal.com/4417.html> - LIVEJOURNAL Adlı İnternet Sitesinden alınmıştır.)

Siyah-beyaz fotoğraflar <https://kulturologia.ru/blogs/040515/24370/> - Kültürel Bilim Adlı İnternet Sitesinden alınmıştır.

II. Katerina Tablosu (1782) muzei-mira.com/kartini_russkih_hudojnikov/2682-portret-ekateriny-ii-dmitrij-grigorevich-levickij-opisanie.html-Dünya Müzeleri Adlı İnternet Sitesinden alınmıştır.

II. Katerina Tablosu (1783) <http://www.virtualrm.spb.ru/ru/node/8043> - Rus Müzesi Adlı İnternet Sitesinden alınmıştır.

Dr. Öğr. Üyesi
Olcay TURAN

Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü,
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
olcayturan@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8093-9143>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
30/10/2019

Kabul edildi.
Accepted
05/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.639901>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Roma Kolonizasyon Hareketi Ve Kolonilerin I. Pön Savaşına Etkisi

The Roman Colonization Activity and the Effects of the Colonies on the first Punic War

Öz

İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçmesi ile beraber zaman içerisinde yerleşimlerin ortaya çıktığı bölgelerin, yerel nüfusun ihtiyacını karşılayamaması sonucunda kolonizasyon fikri ortaya çıkmıştır. Roma kolonizasyon hareketi öncesinde özellikle Fenikeliler ve Helenler ekonomik ya da siyasi sebeplerle Akdeniz ile Karadeniz'in farklı bölgelerinde pek çok koloni yerleşimi kurmuşlardır. Bununla beraber militarist bir yapıya sahip olan Romalılar, kendilerinden önceki kolonizasyon hareketlerinden farklı olarak temelde askeri ihtiyaçlara cevap vermek gayesi ile koloniler kurmuşlardır. Özellikle I. Pön Savaşının başladığı M.Ö. 264 tarihine kadar geçen zaman zarfında Roma, tesis etmiş olduğu koloniler vasıtasıyla İtalya'da siyasi egemenliğini yaydığı gibi aynı zamanda ele geçirmiş olduğu bölgelerdeki hâkimiyetini de kuvvetlendirmiştir. Roma, askeri açıdan işlevsel olduğu çeşitli hadiseler sonucunda kanıtlanmış olan kolonilerin askeri faydalarından Kartaca karşısında I. Pön Savaşı esnasında da yararlanmışır. Roma, özellikle kıyı bölgelerin savunmasında kolonilerden yararlandığı gibi aynı zamanda donanma için gerekli denizcilerin bir kısmını da buralardan temin etmiştir. Konu bu açıdan ele alındığında kolonilerin savaşın kazanılmasına ciddi oranda katkı sağladığı görülmektedir. Söz konusu çalışmada kolonilerin savaşın gidişatı ve sonucunu ne oranda etkilediği irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Roma, Kartaca, I. Pön Savaşı, Vatandaş Kolonileri, Latin Kolonileri.

Abstract

The idea of colonization first appeared as a consequence of lack of local population which needs to support the settled life. Before the Roman colonization, the Phoenicians and Helens established many colony settlements across the Mediterranean and Black Sea due to the economic or political reasons. However, the Romans who had a militarist character, established colonies as a solution to the military needs. Especially until the First Punic War in 264 B.C. Romans spread their sovereignty both in Italy and in occupied territories by its colonies. As their military value proved, the Romans used their colonies against the Carthage in the First Punic Wars. Rome used its colonies in the defense of coastline as well as in recruiting some of new seamen. From this point of view, the colonies were critical in the Roman victory in the war. This study aims to reveal how the colonies effected the war and its outcome.

Key Words: Rome, Carthage, First Punic War, Roman Citizen Colonies, Latin Colonies.

ATIF: TURAN Olcay, "Roma Kolonizasyon Hareketi Ve Kolonilerin I. Pön Savaşına Etkisi" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (529-545)

CITE: TURAN Olcay, "The Roman Colonization Activity and the Effects of the Colonies on the first Punic War" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (529-545)

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde meydana gelen çatışmaların nedenleri, gelişim seyri ve sonuçları ele alındığında birbiri ile ilintili zaman zaman ise birbirinden bağımsız pek çok faktörün olayların gidişatı üzerinde etkili olduğu görülmektedir. M.Ö 264-241 yılları arasında Roma ve Kartaca arasında vuku bulan I. Pön Savaşı'nın seyri de söz konusu önermeyi haklı çıkarır mahiyettedir. Zira özellikle savaşın sonucunu belirleyen hadiseler ele alındığında Roma'nın mücadeleyi kazanmasında dolaylı ya da dolaysız pek çok etkenin birlikteliği söz konusudur. Araştırmacılar Roma'nın Kartaca karşısında elde ettiği zaferi açıklarken ilk olarak onun sarsılmaz azim ve kararlılığına vurgu yapmışlar; sonrasında ise askeri üstünlüğü, değişen durumlara adapte olabilme kabiliyeti, senatonun başarılı idaresi gibi pek çok faktörün Roma'nın başarıya ulaşmasına etki ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte Roma tarafından kurulan kolonilerin çatışmanın seyri üzerindeki etkisi genelde görmezden gelinmiştir. Bu sebeple söz konusu çalışmanın ilk bölümünde Roma kolonizasyon hareketinin karakteri ve tarihi; ikinci bölümünde ise kolonilerin, I. Pön Savaşı'nın seyri ve sonucu üzerindeki etkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

Tarihin farklı dönemlerinde çeşitli toplumlar artan nüfus karşısında toprakların yetmemesine ek olarak ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı koloniler kurmuşlardır¹. Roma kolonizasyon hareketi öncesinde antikçağın kadim halklarından Fenikeliler ve Helenler de ifade edilen gerekçelerle bağlantılı olarak yeni yerleşim yerleri tesis etmişlerdir. Fenikeliler ticari amaçlar doğrultusunda yeni yerleşimler oluştururken; Helenler ise başlangıçta tarımsal amaçlarla kolonizasyon hareketine girişmişlerdir. Bununla beraber zaman içerisinde değişen koşullarla bağlantılı olarak kolonilerin kuruluş amaçlarına yeni gerekçeler de eklenmiştir. Romalılar ise kendilerinden önceki iki önemli kolonizasyon hareketinden farklı olarak askeri sebeplerle koloniler kurmuşlardır. Her ne kadar kolonilerin sahip olduğu potansiyel nedeniyle zaman içerisinde farklı ihtiyaçları gidermek için de yerleşimler oluşturulmuşsa da söz konusu yerleşimler askeri karakterlerini imparatorluk dönemine kadar korumuşlardır. I. Pön Savaşı öncesinde de Roma-İtalya Konfederasyonu tarafından kurulan koloniler Roma'nın savunmasına önemli katkılar sağlamışlar ve bu bağlamda Roma, I. Pön Savaşı esnasında kolonilerden azami oranda yaralanmıştır. Kolonilerin I. Pön Savaşına olan etkisini incelemeye önce Roma kolonizasyon hareketinin nedenleri, karakteri ve tarihinin kısaca incelemesinin gerekli olduğu kanısındayız.

1. I. Pön Savaşına Kadar Roma Kolonizasyonu

Roma kolonizasyon hareketi hakkında bilgi veren pek çok antikçağ yazarı söz konusu yerleşimlerin askeri karakterini ön plana çıkaran bilgiler aktarmışlardır². Bu bağlamda Cicero'nun

- 1 Kolonizasyon, farklı nedenlerle anayurtlarından ayrılmak zorunda kalmış olan yerleşimcilerin, yabancı uluslara ait olan toprakları ekonomik, siyasi veya kültürel amaçlarla işgal edip, buralara yeni yerleşimler kurması fikrine dayanır. Konu ile ilgili olarak bkz. Mare Ferro, **Colonization: A Global History**, Routledge, London and New York, 1997, s. 1.
- 2 Romalılar her ne kadar askeri nedenlerle kolonizasyon hareketine başlamışsa da kolonilerin sahip olduğu potansiyel sebebiyle zaman içerisinde ekonomik, sosyal ve kültürel sebeplerle de koloniler kurmaya başlamışlardır. Bu sebeple kolonizasyon hareketi Principatus devrinde de devam etmiştir. Bkz. Barbara Levick, **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford University Press, London 1967, s. 1. Her ne kadar Roma kolonileri askeri ihtiyaçlar bağlamında kurulmaya başlanmışsa da başlangıç anından itibaren ekonomik gereksinimler asla göz ardı edilmemiştir. Zira kelimenin kökeni bile ekonomik çağrışımlıdır. Örneğin koloni kelimesi "colonia" sözcüğünden türetilmiştir ki kelimenin

Roma kolonizasyon hareketi ile ilgili ifadeleri iddialarımızı haklı çıkarır mahiyettedir.

“Atalarımız tehlike yaratabilecek yerlerde kendilerini garantiye almak için koloniler kurdular. Bu koloniler, İtalya’da birer kentten ziyade imparatorluğun bir ileri karakolu görünümündeydiler”³.

Cicero’ya ek olarak Appianos da Roma kolonizasyon hareketinin askeri gerekçelerle ortaya çıktığını ileri sürmüştür:

“Savaş başarıları Romalılar’a İtalya’nın denetimini getirince, toprakları almaya alıştılar ve buralara şehirlere kurdular, ya da var olan şehirlere kendi nüfuslarını yolladılar. Bu kolonileri birer garnizon olarak gördüler”⁴.

Romalılar, “*coloniae Latinae*” veya Latin kolonileri ve “*coloniae civium Romanorum*” ya da Roma vatandaş kolonileri olarak adlandırılan iki farklı tipte koloni kurmuşlardır⁵. İsimleri zikredilen koloniler bazı özellikleri itibariyle birbirlerinden farklılık göstermektedir. Örneğin Latin kolonilerinin neredeyse tamamı iç bölgelerde kurulmuş olup, bu tip koloniler düşman sınırındaki nehir ve dağ geçitleri gibi önemli stratejik noktalara yerleştirilmişlerdi⁶. Temel amaçları savunma olmakla beraber gerektiğinde taarruz için bir köprübaşı işlevi de görmüşlerdir. Tüm bunlara ek olarak Latin kolonileri siyasi açıdan görece olarak bağımsız yerleşimlerdi ve bu sebeple herhangi bir Romalı Latin kolonilerinden birine yerleştiği andan itibaren Roma vatandaşlık haklarını kaybeder ve tabi olduğu kentin vatandaşı haline gelirdi⁷. Bununla birlikte Roma vatandaşlarının sahip oldukları imtiyazları kaybetmek istemeyen Romalıların Latin kolonilerine gitme konusunda isteksizlik göstermiş olduklarına dair kanıtlar da mevcuttur⁸.

Roma tarafından oluşturulan bir diğer koloni tipi ise “*coloniae civium Romanorum*” olarak isimlendirilen Roma vatandaş kolonileridir. Vatandaş kolonilerini Latin kolonilerinden ayıran temel fark ise buraya yerleşen kolonistlerin Roma vatandaşlık haklarını korumalarıdır. Söz konusu kolonilere başlangıçta Roma vatandaşları yerleştirilirken, I. Pön savaşı (M.Ö. 264–241) sonrasında hizmet süreleri dolmuş emekli askerler yerleştirilmeye başlanmıştır⁹. Vatandaş kolonilerinin bir diğer özelliği ise I. Pön Savaşına kadar geçen dönemde neredeyse tamamının kıyı bölgelerde kurulmuş olmasıdır. Bu sebeple vatandaş kolonileri ayrıca “*coloniae maritimae*” veya deniz kolo-

Türkçe karşılığı çift sürmektir. “Colonus” sözcüğü ise çiftçi anlamına gelir. Konu ile ilgili olarak bkz. E.T. Salmon, “Roman Expansion and Roman Colonization in Italy”, **Phoenix**, Vol.9, No.2, 1955, s. 64. Ayrıca bkz. A.N. Sherwin-White, **The Roman Citizenship**, Oxford University Press, Oxford, 1958, s. 72.

3 Cicero, **Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. De Lege Agraria (On the Agrarian Law)**, çev., J.H. Freese, Loeb Classical Library, London, 1930, II 27.3.

4 Appianos, **Historia Romana**, çev., H. White, Loeb Classical Library, London, 1955, I.1.7.

5 Frank Frost Abbot, “The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B.C.” **Classical Philology** Vol.10, No.4, 1915, s. 366; P.L. MacKendrick, “Roman Colonization”, **Phoenix**, Vol. 6, No.4, 1952, s. 139.

6 E.T. Salmon, **a.g.m.**, s. 64.

7 Latin kolonilerine yerleşen kolonistlere vatandaş kolonilerindekilere oranla daha fazla toprak verilmekteydi. Zira Roma’daki aristokrat sınıf kendilerine rakip yeni zenginlerin ortaya çıkmasını istemiyordu. P.L. MacKendrick, **a.g.m.**, s. 139. Antik Helen ve Roma dünyasında vatandaşlık haklarından tam olarak yararlanmak için vatandaşların kentte ya da kente yakın bir noktada yaşaması gerekliydi. Bu sebeple Roma II. Pön Savaşına kadar olan zaman zarfında Latin kolonilerini daha fazla tercih etmiştir. E. T. Salmon, **Roman Colonisation Under the Republic**, Thames and Hudson, London, 1969, s. 16.

8 Barbara Levick, **a.g.e.**, s. 2.

9 Barbara Levick, **a.g.e.**, s. 1.

nileri olarak da adlandırılmışlardır¹⁰. Latin kolonileri ile karşılaştırıldığında oldukça küçük olan bu tarz yerleşimlerde 300 civarında aile yaşamaktaydı ve geçimlerini temin etmek için kolonistlere 2 iugera büyüklüğünde az miktarda toprak verilmekteydi¹¹. Yerleşimcilere verilen toprak miktarıyla ilgili olarak bazı araştırmacılar *ager Romanus*'un bölünmesini engellemek için bu şekilde hareket edildiğini iddia ederken, kimileri ise Roma'nın ileri görüşlü bir politika sergileyerek buralardaki insanları denizcilğe özendirdiğini bu şekilde hareket ederek ilerideki muhtemel deniz çatışmalarında bu insanları kaynak olarak kullanmayı arzuladıklarını ileri sürmüşlerdir¹². İfade edilen tartışmalara karşın vatandaş kolonilerinin kurulmasındaki temel gaye ise deniz yönünden gelmesi olası saldırıları önleme arzusundan kaynaklanmıştır ki bu sebeple buralarda yaşayanlar devamlı bir teyakkuz durumundaydılar¹³. Sahip oldukları hak ve ödevler bağlamında vatandaş kolonilerindeki hayatın oldukça meşakkatli olmasından ötürü buralardaki kolonistlerin yerleşimleri terk etmesini önlemek amacıyla Roma, bölge sakinlerinin 30 günden fazla yerleşimden ayrılmaları yasaklanmıştır¹⁴. Belirtilen zorlukları katlanır kılmak için vatandaş kolonilerindeki yerleşimcilere bir takım imtiyazlar da tanınmıştır ki bunlardan en önemlisi "*sacrosancta vacatio militiae*" hakkıdır¹⁵.

Tradisyona göre ilk kral Romulus döneminde (M.Ö. 722) kurulan Antemnae ve Crustumerium yerleşimleri ile birlikte Roma kolonizasyon tarihi başlamıştır¹⁶. Takip eden dönemde Ancus Marcius, Ostia kolonisini kurmuştur¹⁷. Bununla birlikte Latin Birliğinin ortadan kalktığı M.Ö. 338 tarihine kadar Roma, geniş ölçekli bir kolonizasyon politikası tatbik etmemiştir. Her ne kadar Livius¹⁸ aksine bilgiler verse de Roma, M.Ö. 338 tarihi öncesindeki kolonilerin kuruluşunda Latin Birliği ile ortak hareket etmiştir¹⁹. Cumhuriyetin ilanı sonrasında Roma kendinin ve müttefikle-

10 Frank Frost Abbot, **a.g.m.**, s. 366. Ayrıca bkz. E.T. Salmon, **a.g.m.**, s. 66.

11 Livius, **Ab Urbe Condita**, çev.,B.O. Foster, Loeb Classical Library, London 1952, VIII.21.XI, XXXIV.45.I.

12 Barbara Levick, **a.g.e.**, s. 1.

13 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Chester G. Starr, "Coastal Defense in the Roman World", **The American Journal of Philology**, Vol.64, No.1, 1943, s. 56. Ayrıca bkz. E. Gabba, "Rome and Italy in the second century B.C.", **The Cambridge Ancient History**, Vol. 8, Cambridge University Press, 2008, s. 241.

14 E. Gabba, **a.g.m.**, s. 241.

15 "*Sacrosancta vacatio militiae*" yani legion hizmetinden muaf tutulma hakkı II. Pön Savaşı'nın son yıllarında kaldırılmıştır. Konu ile ilgili olarak bkz. Livius XXVII. 38. 3. Ayrıca bkz. Christopher S. Mackay, **Ancient Rome: A Military and Political History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 54; Karl Christ, **The Romans: An Introduction to Their History and Civilization**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1984, s. 19.

16 Plutarkhos, **Bioi Paralleloï: Theseus-Romulus**, çev., İo Çokona, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, XVII. 1. Ayrıca bkz. Livius, I. 3. 7; 14. 2; 27. 3; IV. 37. 2; 49. 7; V. 33. 8; VII. 27. 2; Strabon, **Geographika (The Geography of Strabon)**, çev., H. L. Jones, Loeb Classical Library, London, 1949, V. 2. 10; Dionysius of Halicarnassus, **Rhomaïke Arkhaiologia (Roman Antiquities)**, Vol. 1, Boks 1-2, çev., Earnest Cary, Loeb Classical Library, 1937, II. 16. 1-3.

17 Livius, I. 33. 8. Ayrıca bkz. Russell Meiggs, **Roman Ostia**, Clarendon Press, Cloucestershire, 1960, s. 16.

18 M.Ö. 338 tarihi öncesinde kurulan koloniler genellikle Roma ve Latin Birliği tarafından kurulmuşsa da Livius, bu zaman diliminde kurulan koloniler için "*coloniae Romanae*" ifadesini kullanmıştır. Bu durum gerçekte Roma'nın rolünü abartmaktan başka bir şey değildir. Bkz. Livius, I. 27. 3; 56. 3; II. 31. 4; 34. 6; III. 1. 5; 17. 1; V. 24. 4; 29. 3; VI. 16. 6; 21. 4; 22. 8;30. 9; VII. 42. 8; VIII. 3. 9. Ayrıca bkz. Penelope J. Goodman, **The Roman City Its Periphery: From Rome to Gaul**, Routledge, London and New York, 2007, s. 82-83.

19 Livius, V. 24; Saskia T. Roselaar, **a.g.e.**, s. 30.

rinin topraklarının emniyetini sağlamak amacıyla yeni koloniler oluşturmaya devam etmiş ve bu bağlamda ilk olarak M.Ö. 498 yılında Fidenae ve M.Ö. 494 tarihinde Velitrae kolonileri meydana getirilmiştir²⁰. M.Ö. 492 yılında yine bir Latin kolonisi olan Narbo oluşturulmuştur²¹. M.Ö. 467 tarihinde koloni haline getirilen Antium ise Latium sahillerinin güvenliğini sağlamak maksadı ile kurulmuştur²². M.Ö. 442 yılında kurulan Latin kolonisi Ardea Roma'ya güneyden yaklaşımı kontrol altında tutmaktaydı²³. Latium'un güney sınırının emniyetini sağlamak için ise M.Ö. 393 tarihinde Circei yerleşimi tesis edilmiştir²⁴. Antium ile Alba tepeleri arasındaki stratejik bir noktada yer alan Satricum kolonisi M.Ö. 385 yılında oluşturulmuştur²⁵. Latium yolunun korunmasında Circei'ye yardımcı olması maksadıyla Volsc dağlarının güney yamacında M.Ö. 383 tarihinde Setia yerleşimi teşkil edilmiştir²⁶. M.Ö. 380 dolaylarında Latinler'in sınırlarını kuzeybatıda Fidenae'nin ötesine taşımaları sebebiyle Satrium ve Nepet kolonileri kurulmuştur²⁷. M.Ö. 380 tarihinde ifade edilen iki koloninin kuruluşu sonrasında yaklaşık 50 yıl boyunca Roma ve müttefikleri yeni bir koloni kurmamışlardır.

M.Ö. 338 sonrasında Roma; Cales, Fregellae, Luceria, Saticula, Ardea ve Suessa Aurunca adında koloniler kurmuştur²⁸. Bu yerleşimlerin tamamı stratejik yerler üzerinde konumlandırılmışlardır. M.Ö. 338 sonrasında kurulan Latin kolonileri vasıtası ile Roma, Latium'da egemenliğini sağlamlaştırmıştır. Ardea dışta tutulmak üzere bu dönem zarfında kurulan 5 Latin kolonisi Etrüsk, Falisc ve Volsc toprakları üzerinde ele geçirilen stratejik noktalara yerleştirilmişlerdir. Roma adı zikredilen koloniler vasıtasıyla düşman bölgelerden gelmesi olası saldırılara karşı sınırlarını emniyete alması yanında daimi garnizon işlevi gören koloniler sayesinde ele geçirdiği bölgelerin emniyetini güvence altına almıştır²⁹.

Latium'u denizden gelmesi muhtemel saldırılara karşı korumak için farklı bir uygulamaya yönelik Roma, belirtilen hedefe ulaşmak amacıyla vatandaş kolonilerinden istifade etmiştir. Ostia ve Antium örneklerinde görüldüğü üzere bu yerleşimler tamamen Roma yurttaşlarından oluşmaktaydı ve ager Romanus'un güvenliğini sağlamak üzere kurulmuşlardı. Bu tarz yerleşimlerin

-
- 20 Fidenae kolonisi için bkz. Hallikarnasoslu Dionysios, V. 60. 4. Velitrae yerleşimi için bkz. Livius, II. 31. 4; Hallikarnasoslu Dionysios, VI. 42. 3-43. 1; Gary Forsythe, **A Critical History of Early Rome**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2006, s. 191.
- 21 Charles Ebel, **Transalpine Gaul: The Emergence of a Roman Province**, Brill, 1976, s. 90.
- 22 Livius, I. 36. 17.
- 23 William Everton Heitland, **The Roman Republic**, C. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1909, s. 96; Tymon C. A. De Haas, **Fields, farms and colonists**, Barkhuis, 2011, s. 17.
- 24 Livius, I. 56. Tymon C. A. De Haas, **a.g.e.**, s. 17.
- 25 Livius, XI. 16. 5-8. Ayrıca bkz. Gijs Willem Tol, **A Fragmented History: A methodological and artefactual approach to the study of ancient settlement in the territories of Satricum and Antium**, Barkhuis, Groningen, 2012, s. 8.
- 26 Livius, VI. 30. 9; Tymon C. A. De Haas, **a.g.e.**, s. 17.
- 27 Bu zaman zarfında kurulan koloniler ile ilgili olarak bkz. Livius, I. 27. 3; 56. 3; II. 31. 4; 34. 6; III. 1. 5; IV. 17. 1; V. 24. 4; 29. 3; VI. 16. 6; 21. 4; 2. 8; 30. 9; VII. 42. 8; VIII. 3. 9. Buna ek olarak ayrıca bkz. Diodoros, **Bibliothèque**, çev., C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953, XII. 34. 5; XIV. 34. 7; 102. 4; Halicarnasoslu Dionysios, IV. 63. 1; VI. 43. 1; IX. 59. 2; Velleius Paterculus, **Compendium of Roman History**, çev., Frederick W. Shipley, Harvard University Press, Cambridge, 1998, I. 14. 2.
- 28 Cales için bkz. Livius, VIII. 16. 14; Velleius Paterculus, I. 14. 3. Fregellae için bkz. Livius, VIII. 22. 1-2. Saticula için bkz. Rafael Scopacasa, **Ancient Samnium**, Oxford University Press, Oxford, 2015, s. 151. Ardea için bkz. Livius, IV. 11. 3. Suessa Aurunca kolonisi için bkz. Livius, IX. 28. 7-8.
- 29 Michael M. Sage, **The Republican Roman Army**, Routledge, London and New York, 2008, s. 37.

eski Latin kolonilerinden esinlenerek meydana getirildiği de ileri sürülmüştür³⁰. Bununla beraber Romalılar, bu iki tür koloniyi birbirini tamamlayan yapılar olarak görmüşler ve uygulamalarını da bu doğrultu da yapmışlardır³¹.

Koloniler askeri açıdan o denli önemliydiler ki M.Ö. 334-328 tarihleri arasında oluşturulan Cales ve Fragellae kolonilerinin varlığı bile tek başına Samnitleri kıskırtmaya yetmiş ve sonuçta Roma ile Samnitler arasında yaşanan II. Samnit savaşları (M.Ö. 327-304) başlamıştır³². Roma savaşın arifesinde M.Ö. 329 tarihinde Tarracina'da bir vatandaş kolonisine ek olarak M.Ö. 314'da Luceria'da³³ da bir koloni kurmuştur³⁴. M.Ö. 313-312 yılları arasında ise Roma, Samnium bölgesini kuşatmak gayesi ile bölgede Interamna, Suessa, Aurunca ve Pontiae kolonilerini tesis etmiştir³⁵.

II. Samnit savaşının galibiyetle neticelenmesi sonrasında Roma, her biri 4000 kolonistten oluşan Sora ve Carseoli adında iki yeni Latin kolonisi daha kurmuştur³⁶. M.Ö. 303 yılında stratejik açıdan önemli yolların güvenliğini temin etmek gayesi ile 6000 yerleşimcinin katılımı ile Alba Fucens ve Nequinum kolonileri oluşturulmuştur. M.Ö. 299 tarihinde ise Narnia kolonisi kurulmuştur³⁷. Bahsi geçen yerleşimlere ek olarak M.Ö. 295 tarihinde Roma tarafından Minturnae ve Sinuessa adlı iki yeni vatandaş kolonisi daha oluşturulmuştur³⁸. İsimleri zikredilen koloniler vasıtasıyla Roma, kuvvetli bir Orta İtalya bloğu meydana getirmiştir. Koloniler, M.Ö. 298-290 yılları arasında yaşanan III. Samnit Savaşı'nda Roma'ya büyük yararlar sağlamıştır ve bu bağlamda Roma, M.Ö. 291 tarihinde stratejik bir bölgede Venusia Latin kolonisini kurmuştur³⁹. III. Samnit savaşı sonrasında Roma, Orta İtalya'daki konumunu daha da kuvvetlendirmek gayesi ile M.Ö. 289 yılında stratejik bir bölge olan Picenum'da Hadria ve Castrum Novum kolonileri meydana getirilmiştir⁴⁰. Bu kolonilere ek olarak, M.Ö. 280 yıllarında ise Sena Gallica adında bir vatandaş

30 E.T. Salmon, **a.g.m.**, s. 63.

31 E. T. Salmon, **a.g.e.**, s. 53.

32 Livius, VIII. 16; Velleius Paterculus, I. 14. 3. Kolonilerin kurulması ve Samnit savaşı ile ilgili olarak bkz. E. T. Salmon, **Samnium and the Samnites**, Cambridge University Press, 2010, s. 211-212.

33 Velleius, Luceria'nın M.Ö. 323 yılında kurulduğunu iddia etmişse de gerçekte Livius'un aktardığı gibi koloni M.Ö. 314 tarihinde kurulmuştur. Bkz. Velleius Paterculus, I. 14. 4; Livius, IX. 26. 1; ayrıca bkz. H. H. Scullard, **a.g.e.**, s. 133-134.

34 Bir Vatandaş kolonisi olan Tarracina için bkz. Livius, VIII. 21. 2; Velleius Paterculus, I. 14. 4; E.T. Salmon, **Roman Colonisation Under the Republic**, s. 216.

35 Livius, IX. 28. 7-8; Diodoros, XIX. 101. 3; 105. 5; Velleius Paterculus, I. 14. 4. Bu koloniler Aurunciler ve Lautulae isyanı sonrasında diğerlerini kontrol altında tutmak gayesi ile kurulmuşlardır. E. T. Salmon, **a.g.e.**, s. 73, 239, 270.

36 Sora ve Carseoli kolonileri temelde Samnitler ve müttefiklerinin tekrardan birleşmesini engellemeye ek olarak Roma-Samnium sınırını tahkim etmek amacıyla oluşturulmuştur. Livius, X.1. 1-2, 10. 3. Ayrıca bkz. Tessa D. Stek, "Early Roman Colonisation Beyond the Romanising Agrotown", **The Archaeology of Imperial Landscapes: A Comparative Study of Empires in the Ancient Near East and Mediterranean World**, ed., Bleda S. Düring and Tessa D. Stek, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 156.

37 Livius, X. 3. 2; 13. 1; ayrıca bkz. E. T. Salmon, **Roman Colonization Under The Republic**, s. 59-60.

38 Livius, X. 21. 7-10. Velleius Paterculus, I. 14. 6. Ayrıca bkz. Saskia T. Roselaar, **Public Land in the Roman Republic**, Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 306.

39 Venusia kolonisine gönderilen yerleşimcilerin sayısı konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda 6000 bazılarında 20.000 yerleşimcinin gönderildiği iddia edilmektedir. Livius, XXXI. 49. 3-6. Velleius Paterculus, I. 14. 6; Hallikarnasoslu Dionysios, XVII-XVIII. 5. 2. Ayrıca bkz. William Everton Heitland, **a.g.e.**, s. 152; Michael P. Fronda, **Between Roma and Carthage: Southern Italy during the Second Punic War**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 62.

40 Hadri kolonisi ile ilgili olarak bkz. Florus, **Epitome of Roman History**, çev., E. S. Forster, Loeb

kolonisi daha kurmuştur⁴¹.

M.Ö. 338 tarihi ile Pyrrhos Savaşı'nın başlamasına kadar geçen zamanda Roma, kolonilerin de katkısı ile İtalya'nın en önemli siyasi gücü haline gelmiştir. İfade edilen tarihlerde koloniler askeri sahaya ek olarak siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel alanda da Roma'ya katkı sağlamışlardır. Siyasi anlamda koloniler, gözlem noktaları olarak faaliyet gösterirken, ekonomik manada çekim merkezleri olduğu için özellikle Roma'daki toprak sahibi olmayan vatandaşların yerleştirilmesi suretiyle üretime dolayısıyla ekonomiye katkı sağlamışlardır. Bu durumla bağlantılı olarak sosyal çalkantıları önleyen katalizör işlevi de görmüşlerdir. Tüm bunlara ek olarak koloniler Roma kültürünün yayılmasında da başat bir rol üstlenmişlerdir.

Güney İtalya'nın en önemli polislerinden biri olan Tarentum ile Roma arasında ortaya çıkan çatışmaya Epeiros kralı Pyrrhos'un da dâhil olması ile birlikte ilk kez Roma, Hellenistik bir güç ile karşı karşıya gelmiştir. Tarentum'a yardım için İtalya'ya gelen Pyrrhos, Roma'yı M.Ö. 280'de Haraclea ve M.Ö. 279'da Asculum'da yenilgiye uğratmıştır⁴². Bununla beraber söz konusu yenilgilerin Roma açısından yıkımla sonuçlanmamasının temel nedenlerinden biri ise geri çekilen Roma ordularının kolonileri birer sığınak olarak kullanmasından kaynaklanmıştır. Pyrrhos, M.Ö. 275 yılında meydana gelen Beneventum muharebesi sonrasında ebediyen İtalya'dan ayrılmıştır. Roma ise M.Ö. 272 yılında Tarentum'u ele geçirmek suretiyle Güney İtalya'yı egemenlik altına almıştır⁴³.

Pyrrhos ile yaşanan mücadele sonrasında Roma, yeni koloniler kurmaya devam etmiştir. Bununla beraber Pyrrhos tehlikesinin de gösterdiği gibi İtalya'nın denizden gelmesi olası tehditlere karşı emniyetsiz bir konumda olduğunun görülmesi üzerine Roma, kıyı emniyetini arttırmak gayesiyle Paestum ve Cosa adında iki yeni vatandaş kolonisi daha tesis etmiştir⁴⁴. M.Ö. 268 yılına gelindiğinde Ariminium ve Beneventum kolonileri meydana getirilmiştir⁴⁵. I. Pön Savaşı'nın arifesinde ise Firmum ve Castrum kolonileri kurulmuştur⁴⁶.

Yukarıda da defaten izah edildiği üzere Roma, temelde askeri amaçlarla koloniler kurmuştur. Roma tarafından kurulan Latin kolonileri, kara hâkimiyetini sağlamak amacıyla oluşturulurken, vatandaş kolonileri ise pasif savunma tedbirinin bir parçası olarak kıyı bölgelerin emniyetini tesis etmek bağlamında inşa edilmişlerdir. I. Pön Savaşı öncesinde Roma, kıyı bölgelerin savunmasına ek olarak donanma için gerekli olan denizcilerin temininde kolonilerden istifade etmişlerdir.

2. Roma Kolonilerinin I. Pön Savaşına Etkisi

Classical Library, 1929, I. 15. 2; Polybios, **Historiai**, çev., by W.R. Paton, Harvard University Press, Loeb Classical Library, London, 1954, II. 19. 12; ayrıca bkz. E. S. Stavelly, "Rome and Italy in the early third century", **Cambridge Ancient History**, Vol. 7, Part 2, 2008, s. 421.

41 E. S. Stavelly, **a.g.m.**, 421.

42 Max Cary and H. H. Scullard, **History of Rome: Down to the Age of Constantine**, The Macmillan Press, London and Basingstoke, 1975, s. 94-96.

43 P. R. Franke, "Pyrrhus", **The Cambridge Ancient History**, Vol. VII, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 484. E. S. Stavelly, **a.g.m.**, 422-425.

44 Velleius Paterculus, I. 14. Ayrıca bkz. Anna Marguerite Maccann, **The Roman Port and Fishery of Cosa**, Princeton University Press, Princeton, 1987, s. 29.

45 Ariminium için bkz. Livius, 35. 22; Stephen L. Dyson, **The Creation of the Roman Frontier**, Princeton University Press, Princeton, 1985, s. 27. Beneventum için bkz. Velleius Paterculus, I. 14. 7. Rafael Scopacasa, **a.g.e.**, s. 152.

46 Velleius, Paterculus I. 14. 8; Kathryn Lomas, **Roman Italy 338 BC-AD 200 A Sourcebook**, Routledge, London and New York, 1996, s. 42.

Roma-Kartaca ilişkileri uzun yıllar boyunca dostane bir şekilde devam etmiştir. Hatta bir Kartaca filusunun M.Ö. 272 yılında Tarentum açıklarına gelmesi bile ilişkilere gölge düşürmemiştir⁴⁷. Bununla beraber Roma'nın I. Pön Savaşı öncesinde İtalya'da siyasi birliği sağlaması sonrasında ilgisini İtalya'nın dışına çevirmesiyle birlikte Batı Akdeniz'in bir diğer önemli gücü olan Kartaca ile karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdı. M.Ö. 264-241 yılları arasında yaşanan ve kazananın da kaybeden kadar büyük acılar çektiği Sicilya adası özelinde yaşanan mücadele görünürde basit bir sebeple ortaya çıkmıştır. Bir süre Syrakusai hükümdarı Agathokles tarafından Kartaca'ya karşı kullanılan ve kendilerini Memartinler diyen İtalyan paralı askerleri İtalya ve Sicilya arasında stratejik bir konumda yer alan Messana kentini ele geçirmişlerdir. M.Ö. 265 tarihinde Syrakusai hükümdarı Hieron onları buradan çıkarmak için harekete geçmişse de Kartaca'nın yardım göndermesi üzerine başarılı olamamış ve bu olay sonrasında bir Kartaca garnizonu kente konuşlanmıştır. Bununla beraber Memartinlerin bir kısmı Messana'ya yerleşen Kartaca garnizonundan hoşnut olmadıkları için Roma'dan yardım istemişlerdir. Ortaya çıkan gelişmelerden Roma'da rahatsızdı fakat çeşitli sebeplerden dolayı Senato başlangıçta kararsız bir tutum sergilemişse de M.Ö. 264 yılının konsüllerinden biri olan Appius Claudius Caudex'in gayretleri neticesinde hadise "comitia tributa"ya getirilmiştir. A. Claudius Caudex'in ateşli konuşmaları sonrasında mecliste savaş yanlısı bir görüş egemen olmuştur. Fakat alınan kararda Kartaca'ya savaş ilan edilmediği görülmektedir. Bunun yerine A. Claudius Caudex, Memartinlere yardım etmekle görevlendirilmiştir. Fakat O, Sicilya'ya ulaşması sonrasında Memartinlere yardım etmek yerine Kartaca'ya savaş ilan etmiş ve bu gelişme sonrasında 23 yıl devam edecek olan kanlı savaş başlamıştır⁴⁸.

Savaşın başında her iki tarafta çatışmanın kısa süreceğini düşünmekteydi⁴⁹. Bununla beraber Roma ve Kartaca'nın tahminlerinin aksine mücadele uzun yıllar devam edecek bir yıpratma savaşına dönüşmüştür. I. Pön Savaşı Sicilya'nın hâkimiyeti bağlamında ortaya çıkmasından ötürü adayı ele geçirme arzusunda olan Roma'nın kara ve deniz gücünü koordineli bir şekilde kullanması gerekmektedir. Bununla beraber uzun bir denizcilik geleneğine ek olarak güçlü bir donanmaya sahip olan Kartaca, Sicilya'daki birliklerini kolaylıkla destekleyebilecek imkân ve olanaklara sahipti. Ayrıca deniz gücünü kullanmak suretiyle İtalyan kıyılarına saldırılar düzenleyerek Roma'yı müşkülâtli bir duruma sokabilirdi. Bu duruma karşın savaşın en önemli kaynaklarından biri olan Polybios ise Roma'nın savaşın başında herhangi bir deniz gücüne sahip olmadığını iddia etmiş ve Roma'nın ilk kez Akragas'ı ele geçirdikten sonra donanma kurmaya karar verdiğini bu iş için ise Roma kıyılarına vuran bir Kartaca gemisinin örnek alındığını; 60 gün gibi kısa bir sürede 100 adet quinqueremeninin inşa edildiğini ileri sürmüştür⁵⁰. Gerçekte Roma, Polybios'un iddia ettiğinden önce hâlihazırda bir filoya sahipti. Romalıların denizci bir ulus olmadıkları aşikârdır. Romalılar Etrüsk egemenliğinden beri denizlerle ilgilenmişlerse de Latium sahillerindeki korsan tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla bile bir donanma kurmamışlardır. Bununla beraber Campania sahillerinin ele geçirilmesi sonrasında Roma, her biri 10 tiremeye komuta eden ve iki magistratın idaresinde "duumviri navales" adıyla bir filo kurmuştur. Fakat bu filo gerekli hallerde aktifleştirilen aksi durumlarda ise atıl halde tutulan bir güçtü⁵¹. Görüleceği üzere Roma'nın I. Pön Savaşı öncesinde deniz gücünden yoksun olduğunu ileri sürmek yanlıştır. Fakat yine de bu kadar az sayıdaki

47 Livius, Ep. XIV. Livius, XXI. 10. 8.

48 Polybios, I. 7. 6; Halikarnassoslu Dionysios, XX. 4. Nigel Bagnal, **The Punic Wars 264-146 BC**, Routledge, London and New York, 2003, s. 22-24.

49 H. H. Scullard, "Carthage and Rome", **The Cambridge Ancient History**, Vol. VII, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 544.

50 Polybios, I. 20-21; John Lazenby, **The First Punic War**, Routledge, London and New York, 1996, s. 63.

51 Adrian Goldworthy, **The Complete Roman Army**, Thames and Hudson, London, 2003, s. 34.

güçle Kartaca'ya karşı üstünlük sağlamak mümkün değildi ve Roma donanmayı kuvvetlendirmek için harekete geçti. Roma, deniz kuvvetlerini güçlendirirken gemi inşasında pek bir zorlukla karşılaşmadı. Zira gerekli hammadde kaynaklarına sahip olması yanında mali açıdan da güçlüydü⁵². Romalıların karşılaştıkları asıl problem donanma için gerekli olan personeli bulmaktı. Roma deniz gücü konusunda incelemeler yapan araştırmacıların büyük kısmı Roma'nın donanmada görev yapacak denizci bulmada sıkıntı yaşadığını ve ortaya çıkan probleme çözüm olarak özellikle Güney İtalya'daki Helen kentlerinden "socii navales" adıyla denizciler temin ettiklerini iddia etmişlerdir⁵³.

I. Pön Savaşı konusunda çalışma yapan araştırmacıların ortak kanısı Kartaca gibi uzun bir denizcilik geleneğine sahip olan bir düşman karşısında Roma'nın özellikle İtalya'nın güneyinde yaşayan müttefik Helen kentlerinden gelen denizcileri kullandıkları yönündedir. Söz konusu iddianın tam olarak gerçeği yansıtmadığı kanısındayız. Zira I. Pön Savaşı öncesinde Persler ve Helenler arasında yaşanan çatışmalar dikkate alındığında donanmanın vasal halklara emanet edilmesinin sonuçlarının vahim olduğu görülmektedir. Romalılar gibi Persler'de denizci bir halk değildi. Persler, deniz savaşlarında kendi asli unsurları yerine ele geçirdikleri bölgelerdeki tabi halklardan oluşturulan filoları savaşlarda kullanmışlardır. Bu bağlamda sık sık Fenike, Kilikia, Mısır ve Helen denizcilerden istifade etmişlerdir. Bununla birlikte özellikle Helenler ile yaşanan mücadelede de görüleceği üzere sayısal üstünlüklerine karşın, savaşların büyük kısmında mağlup olmuşlardır⁵⁴. Polybios'un da Kartaca ordusunun paralı askerlerden oluşmasından ötürü Roma'nın mücadeleyi kazandığını ileri sürmüş olması iddialarımızı haklı çıkarmaktadır⁵⁵. Roma her ne kadar Kartaca karşısında müttefiklerinden yararlanmışsa da gemilerde kritik pozisyonda görev yapan mürettebatı vatandaşları arasından seçmiş olması akla yakındır. Bununla beraber burada bir problem karşımıza çıkmaktadır. Roma donanma için gerekli olan kritik önemdeki mürettebatı nereden temin etmiştir?

Yukarıda ifade edilen soruya verilecek en mantıklı cevap ise Roma'nın donanma için gerekli denizcilerin bir kısmını kolonilerden temin etmiş olduğudur. Bu durumu destekleyecek bazı kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin M.Ö. 273 tarihinde kurulan Paestum kolonisiyle Roma arasında donanmaya katkı sağlaması gerektiği konusunda bir anlaşma yapılmıştı. Benzer anlaşmalar Circei ve Pontiae ve Brundisium ile de yapılmıştır⁵⁶. M.Ö. 268 tarihinde kurulan Ariminium'un bastığı sikkelerin üzerinde denizcilikle alakadar betimlemeler görülmektedir⁵⁷. Adı geçen yerleşimlerin tamamı Latin kolonileridir ki normal şartlarda bu tarz yerleşimler kara sınırlarını düşman saldırılarından koruması ve bölge hâkimiyetini tesis etmesi beklentisiyle oluşturuldukları daha önce ifade edilmişti. Bununla beraber söz konusu örneklerde de görüleceği üzere kolonilerin Roma donanma-

52 Chester G. Starr, **Antik Çağda Deniz Gücü**, Homer Kitapevi, 2000 s. 53.

53 Livius, XXII. 11, XXIII. 40, XXXII. 23; Philip de Souza, "Naval forces", **The Cambridge History of Greek and Roman Warfare**, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 364.

54 Pers donanması Fenike, Kıbrıs, Kilikia ve Mısırlılar'ın katkılarıyla meydana getirilmiştir. Herodotos, **Historiai (Herodot Tarihi)**, çev., A. Erhat ve M. Ökmen, Remzi Kitapevi, İstanbul 1973, VI. 6. Salamis deniz muharebesi esnasında yaşanan bir olay Perslerin asli unsurları yerine vasalları ile muharebeyi sürdürmelerinin yarattığı handikabı göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Kserkses Karia Kraliçesi Artemisia'nın düşmanın safında yer aldığını fark etmeden "Erkekler bugün kadın gibi, kadınlar da erkek gibi davrandılar" dediğini aktarmıştır. Bkz. Herodotos, VIII. 88. Bkz. Rosaria Vignolo Munson, "Artemisia in Herodotus", **Classical Antiquity**, Vol. 7, No. 1, 1988, 92-94; Barry Strauss, **The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece and Western Civilization**, Simon and Schuster, New York, 2005, s. 95-98.

55 Polybios, I. 64. 5-6.

56 Livius, 26. 39. 5.

57 M.Ö. 284-270 yılları arasında Ariminium'un basmış olduğu sikkelerin üzerinde denizcilikle ilgili trident ve yunus figürleri görülmektedir. E.T. Salmon, **a.g.m.**, s. 69.

sına denizci temin edebilecek özelliklere sahip olduğu ve bu bağlamda da buralarda yaşayanların I. Pön Savaşı esnasında donanmaya katkı sağladıkları sonucuna ulaşmak mümkündür.

Latin kolonilerine ek olarak özellikle vatandaş kolonilerinin Roma donanmasına katkı sağladığı kanısındayız. Daha öncede belirtildiği üzere zaman zaman “coloniae maritimae” ya da deniz kolonileri olarak da isimlendirilen bu tarzdaki yerleşimlere gönderilen kolonistler Roma vatandaşlık haklarını korumakla birlikte bunlara 2 iugera gibi az miktarda toprak verildiği ifade edilmişti. Yaklaşık 5 bin metrekareye denk gelen az miktardaki toprakta bir ailenin geçimini sürdürebilmesi oldukça zordur. Peki, Romalılar buraya yerleşenleri bilerek mi yoksulluk ve açlığa mahkûm etmekteydi yoksa başka amaçları mı vardı? Bu tarz bir politikanın temel nedeni buralarda yaşayan insanları hayatlarını sürdürebilmeleri için denizciliğe sevk etme arzusundan kaynaklanmaktaydı. Sonuçta az miktardaki bir toprak parçasıyla geçimini sürdüremeyen insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için denize yönelmişler ve bu sayede deniz konusundaki bilgilerini arttırmışlardır⁵⁸. Ortaya çıkan bu birikimden Roma I. Pön Savaşı yıllarında yaralanmış olması tabiidir. Vatandaş kolonilerinin I. Pön Savaşı esnasında donanmaya katkı sağladıklarını gösteren en önemli vaka 73 yıl sonra Seleukos Kralı III. Antiokhos ile yaşanan mücadele esnasında çıkarılan bir yasadır. M.Ö. 191 tarihinde vatandaş kolonilerinde yaşayan yerleşimcilerin donanmada hizmet etmeleri zorunlu hale getirilmiştir⁵⁹. Bu tarzdaki kolonilerin sahip olduğu potansiyel dikkate alındığında I. Pön Savaşı sırasında vatandaş kolonilerinde yaşayanların denizci olarak donanmada görev almaları akla yatkın görülmektedir. Zira Polybios’un iddia ettiği gibi 60 gün içinde 100 gemiden oluşan bir donanmanın inşa edilmesi ve gerekli denizcilerin karada eğitilmesi fanteziden ibarettir. Bu şekilde bir donanma ile denize açılmak belki mümkündür ama Kartaca gibi uzun bir denizcilik geleneğine sahip devletin karşına çıkmak intihardan başka bir şey değildir.

Roma vatandaş kolonileri asıl olarak Kartaca karşısında İtalya kıyılarının savunulması görevini üstlenmişlerdir. Daha öncede belirtildiği üzere I. Pön Savaşının belirleyici muharebeleri denizler üzerinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda savaşı kazanan tarafın güçlü bir deniz gücüne sahip olması elzemdir. Bununla beraber başlangıçta Roma’nın Kartaca ile kıyaslanacak bir deniz gücü yoktu. Buna ek olarak güçlü bir donanmaya sahip olan Kartaca isteği anda İtalyan sahillerine akınlar düzenleyerek Roma’yı güç durumda bırakabilirdi. Bu ahval içinde Roma nasıl oldu da savaşı galip olarak bitirebildi? Araştırmacılar Kartaca karşısında Roma’nın başarılı olmasını pek çok nedene dayandırmışlardır. İlk olarak Kartaca saldırıdan ziyade savunma savaşı yürütmüştü. Roma ise taarruz eden taraf olarak muharebelerin nerede ve ne zamanda yapılacağını belirleme avantajına sahipti ve bu da başarıyı beraberinde getirmişti. İkinci olarak Roma, yıpratma savaşına dönüşen mücadeleyi sürdürecektir azim ve kararlılığa sahipti. Üçüncü olarak Kartaca’nın Roma karşısında belirlenmiş bir stratejisi yoktu. Taktik alanda bazı başarılar kazansalar da bu başarılar büyük resmi değiştirmemişti. Son olarak Romalılar pragmatist kimselerdi. Bu bağlamda icat ettikleri corvus adlı bir düzenek sayesinde deniz savaşını kara savaşına dönüştürmüşler ve Kartaca’nın uzun yıllar sonunda elde ettiği denizcilik bilgisini rağmen mücadeleyi zaferle sonuçlandırmışlardır⁶⁰. Tüm bu yaklaşımlar Roma’nın galibiyetini açıklayan önemli doneler olsa da Roma kolonilerinin savaşa yaptığı katkıyı görmezden gelmektedir.

Antikçağlarda Akdeniz tüm siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin odağında yer

58 E.T. Salmon, **a.g.m.**, s. 67.

59 Konu ile ilgili olarak bkz. Livius, XXXVI. 3. 4.

60 Polybios, I. 22; Philip de Souza, “Naval battles and sieges”, **The Cambridge History of Greek and Roman Warfare**, vol., I, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 437-439.

almıştır ve bu sebeple de nüfusun büyük kısmı sahillerde toplanmıştır. Bu bağlamda ünlü coğrafyacı Strabon, Akdeniz'in o dönemki önemini ifade etmek için şu iddiada bulunmuştur: “Bir anlamda biz iki yaşayışlı sayılırız ve karaya, denize olduğumuzdan daha fazla ait değiliz”⁶¹. Strabon'un belirttiği sahil bölgeleri birer cazibe noktaları olsa da dikensiz gül bahçeleri değildi. Kıyı yerleşimlerinin siyasi rakiplere ya da o dönemde en büyük problemlerden biri olan korsanlara karşı korunmaları gerekmektedir. Dönemin siyasi güçleri sahilleri savunurken aktif ve pasif olarak özlenebilecek iki yöntemden yararlanmışlardır⁶². Aktif savunma yönteminde donanmanın kullanımı esastır. Bununla beraber o dönemki gemilerin imkân ve kabiliyetlerine ek olarak denizcilik bilgisinin yeteri kadar gelişmemesi ve düşmanı uzak mesafeden tespit edecek aygıtların yokluğu yanında haberleşme imkânlarının kısıtlı oluşu donanmaların savunma rolünü kısıtlamaktaydı⁶³. Bu nedenlerden ötürü antikçağ boyunca deniz gücü önemli bir öge olmaktan uzaktı; bu güç bazı durumlarda önemli bir koz olarak kullanılabilen fakat sürekliliği olmayan bir kuvveti⁶⁴. İşte bu sebeple donanmaların tek başına sahilleri savunması mümkün değildi. Pasif savunma yönteminde ise amaç kıyı bölgelerde çeşitli kaleler, müstahkem mevkiiler ve garnizonlar yerleştirerek mümkün mertebe düşmanı kıyıya çekmek, gemiler ile arasındaki bağlantıyı kopararak ricat yollarını engelleyip, düşmanı yok etmektir. Daha önce de ifade edildiği gibi antikçağ donanmalarının sahip olduğu teknik özellikler ele alındığında ve bu donanmaların işletim masraflarının oldukça yüksek meblağlarda olduğu göz önünde bulundurulduğunda pasif savunma yöntemlerinin ekonomik açıdan daha uygun olduğu ortaya çıkmaktadır⁶⁵. Romalılar I. Pön Savaşı öncesinde ve esnasında kıyı bölgelere kurdukları “*colonia civium Romanorum*” ya da Roma vatandaş kolonileri vasıtasıyla kıyı bölgelerinin emniyetini sağlamışlardır. İfade edilen bilgiler ışığında asla unutulmamalıdır ki aktif ve pasif savunma tedbirleri birbirlerinin alternatifi değil tamamlayıcılarıdır ve Roma, I. Pön Savaşında bu yöntemleri kullanmak suretiyle kıyı bölgelerinin emniyetini sağlama yoluna gitmiştir⁶⁶.

I. Pön Savaşını, M.Ö. 431-404 yılları arasında yaşanan Peloponnesos Savaşı ile karşılaştırmak mümkündür. Zira bu mücadele esnasında Atina, Kartaca gibi güçlü bir denizcilik geleneğine sahipken; karşısında yer alan Sparta ise Roma gibi bir kara gücüydü ve yine ilginç bir şekilde başlangıçtaki dezavantajlarına karşın her iki mücadeleyi de karasal güçler kazanmıştır. Perikles, Atina'nın güçlü bir deniz kuvvetine sahip olduğunu bu sebeple düşmanla karada karşılaşmak yerine surların gerisine çekilmeyi ve donanmayı kullanarak Peloponnesos kıyılarını abluka altına almayı önermişti⁶⁷. Burada akla şu gelmektedir: Perikles'in savaş planını neden Kartaca uygulamadı ya da

61 Strabon, I. 1. 6.

62 Starr, Chester G., “Coastal Defence in the Roman World”, *AJP*, Vol. 64, No. 1, 1943, s. 56.

63 T. J. Figuera, “Herodotus on the Early History of Aegina”, *American Journal of Philology* 106, 1985 s. 64.

64 R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford University Press, 1982 s. 117; ayrıca bkz. Chester G. Starr, *a.g.m.*, s. 2-3.

65 Chester G. Star, *a.g.m.*, s. 56.

66 Kathryn Lomas, “Italy During the Roman Republic, 338–31 B.C.”, *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, Cambridge University Press, 2004 s. 209–210; İmparatorluk dönemi Roma donanmasının oynadığı rol için ayrıca bkz. Tacitus, *Annales*, çev., J. Jacson, Loeb Classical Library, London 1963, I. 9; Vegetius ise donanmanın süreklilik gösteren karakterinden bahsetmektedir. Bkz. Flavius Vegetius Renatus, *Epitome of Military Science*, çev., N.P. Milner, Liverpool University Press, Liverpool 1997, 4. 31; J. H. Rose, *The Mediterranean in Ancient Times*, Cambridge, 1933 s. 120, 145–146.

67 Thucydides. *History of the Peloponnesian War*, Volume I: Books 1-2, çev., C. F. Smith, Loeb Classical Library, London, 1919 I. 140-144. Ayrıca bkz. Thomas R. Martin, *Eski Yunan*, çev., Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, 2012.s. 257.

uyguladıysa niçin başarısız oldu? I. Pön Savaşının başlangıcında Kartaca sahip olduğu Korsika ve Sardunya adalarındaki üslerini kullanmak suretiyle Tyrrhen sahilindeki Roma yerleşimlerine ciddi zararlar verme imkânına sahipti. İtalya'nın coğrafyasından kaynaklanan sebeplerden ötürü yerleşimlerin büyük kısmının batı sahillerinde bulunduğu da dikkate alındığında Kartaca söz konusu durumu avantaja çevirip Roma'ya ciddi zararlar verebilirdi.

İfade edildiği üzere her iki tarafta mücadelenin kısa sürede sona ereceğine inanmaktaydı ve muhtemelen bu sebeple Kartaca, savaşın cephelerini çoğaltmamak ya da Roma'nın hiddetini uyan-dırmamak için savaşın ilk yıllarında İtalya sahillerine akınlar düzenlememiştir. Bu duruma ek olarak Polybios'un da belirttiği üzere Kartaca'nın belirli bir stratejisi yoktu temel amacı Sicilya'daki hâkimiyetini devam ettirmektir ve bu amaca uygun olarak hareket etmiştir. Bununla beraber savaşın ilerleyen safhalarında Kartaca, Roma kıyılarına akınlar düzenlemiştir. Örneğin M.Ö. 259 yılının konsüllerinden biri olan L. Cornelius Scipio, Kartaca'nın Roma kıyılarına düzenlediği saldırıları önlemek için Sardunya ve Korsika adalarını ele geçirmek gayesi ile sefer düzenlemiştir. Her ne kadar Roma'nın adı geçen adalardaki egemenliği uzun soluklu olmasa da söz konusu sefer İtalyan sahillerine yapılan saldırıları azaltmıştır⁶⁸. Belirtilen örnekte de görüleceği üzere Kartaca, Roma'yı zor duruma düşürmek için zaman zaman donanmasından istifade etmiş fakat bunu uzun süre devam ettirememiştir. Zira Konsül C. Atilius Regulus, Tyndaris açıklarında Mylae'nin 24 km batısında Kartaca donanmasını yenilgiye uğratıp 18 gemiyi batırması sonrasında inisiyatif Roma'nın eline geçmiştir⁶⁹. M.Ö. 256 tarihindeki Ecnomus savaşı sonrasında ise Roma strateji değiştirerek doğrudan Kartaca'ya saldırmak amacıyla Afrika Seferini başlatmış ve bu gelişme sonrası Kartaca savunmaya çekilmek zorunda kalmıştır⁷⁰.

Afrika Seferinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Kartaca, bir süreliğine Roma karşısında üstünlüğü elde etmişse de bu durumdan istifade edememiştir. Hatta şaşkıncu bir şekilde donanmanın büyük kısmı Kartaca'da atıl bir halde tutulmuştur⁷¹. Savaşın bu evresinde Kartaca'nın üstünlüğü ele geçirememesinin temel nedenlerinden biri Roma istilası esnasında Kartaca karşıtı bir tutum sergileyen Numidialılara karşı girişilen seferdir⁷². Numidialılara karşı yürütülen mücadelenin komutasını üstlenen Büyük Hanno'nun rakibi olan Hamilcar Barca M.Ö. 247 yılında Sicilya'nın komutanı olarak atanmıştır. Kartaca, Sicilya'da Romalılar ile savaşırken, aynı zamanda Afrika'da Numidialılar ile mücadele etmekteydi. Sonuçta Kartaca her iki cepheyi gerektiği gibi destekleyememiştir. Bu esnada hem Kartaca hem de Roma maliyesi oldukça zor durumdaydı⁷³. Bununla beraber Hiero'nun Roma safında yer almaya devam etmesi Roma açısından olumlu bir gelişmedir⁷⁴.

68 Polybios, I. 24. 3-12. Victor Chapot, **The Roman World**, Routledge, London and New York, 2014, s. 101-102.

69 Polybios, I. 24. 5-7; Boris Rankov, "A War of Phases: Strategies and Stalemates 264-241", **A Companion to the Punic Wars**, ed., Dexter Hoyos, Wiley Blackwell, 2015, s. 155.

70 Polybios, I. 25; G. K. Tipps, "The Battle of Ecnomus", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, Bd. 34, H. 4, 1985, s. 432-465.

71 H. H. Scullard, **a.g.m.**, s. 563.

72 Polybios, I. 67. 1.

73 Kartaca, Ptolemaioslar'dan 2000 talent borç almak istemişlerse de Ptolemaioslar Roma ile M.Ö. 273'deki dostluk anlaşmasını bahane ederek bu isteği geri çevirmişlerdir. Bkz. Appianos, **Historia Romana: Sicily and the Other Islands**, V. I. M.Ö. 237 yılında yapılan censusda Roma'daki yetişkin erkek nüfusun 50.000 kişi azaldığı görülmektedir. Bu da insan ve para eksikliğini ortaya çıkarmıştır. H. H. Scullard, **a.g.m.**, s. 564.

74 H. H. Scullard, **a.g.m.**, s. 564.

Carthalo önderliğindeki Kartacalılar M.Ö. 248 tarihinden itibaren İtalya'nın güney sahillerine saldırılar düzenlemeye başlamışlardır. Carthalo'nun yerine atanan Hamilcar Barca da onun politikasını devam ettirmiş ve Locri ile Bruttium'a karşı saldırılar düzenlemiştir⁷⁵. Roma ise Kartaca saldırılarına cevap olarak İtalya'nın güney sahillerinin güvenliğini temin etmek gayesi ile bölgede M.Ö. 247 tarihinde Alsium ve M.Ö. 245 yılında ise Fregenae adında vatandaş kolonileri kurmuştur. M.Ö. 244 senesinde ise Brundisium'da bir Latin kolonisi tesis edilmiştir⁷⁶. Söz konusu kolonilerin kurulduğu esnada Roma'nın Kartaca karşısına çıkaracak bir donanması olmadığı için Roma korsanlardan yararlanma yoluna gitmiştir ki etkili olmamakla birlikte korsanlar Hippo Diarrhytus'a akınlar düzenlemiştir⁷⁷. Panormus çevresine güçlü bir şekilde yerleşen Hamilcar, bu bölgeden Romalıları yaklaşık üç yıl boyunca taciz etmeye devam etmiştir. Bu bağlamda Cumae'ye kadar olan İtalyan sahillerine akınlar düzenlemiştir⁷⁸. Romalıların Hamilcar'ı Panormus'dan çıkarma girişimi başarılı olmamış ve neticede Roma yeni bir donanma kurmak için harekete geçmek zorunda kalmıştır. Romalıları meydana getirdikleri bu yeni donanma ile Kartacalıları Egadi adası açıklarında yapılan deniz savaşında yenilgiye uğratmışlardır. Söz konusu yenilgi sonrasında Sicilya'daki birliklerini destekleyemeyeceğini anlayan Kartaca, Sicilya'yı Roma'ya bırakmayı kabul etmiştir. M.Ö. 241 tarihinde yapılan anlaşma uyarınca Kartaca 3200 talent tutarındaki savaş tazminatını 10 yıl içinde ödemeyi kabul etmiş, İtalya ve Sicilya arasında yer alan Lipari ve Aegates gibi adaları Roma'ya bırakmıştır. Bu maddelere ek olarak her iki tarafın müttefikleri birbirlerine saldırmayacak, vergi dayatmayacaklar, asker toplamayacak ve birbirlerinin müttefikleri ile dostluk anlaşması imzalamayacaklardır⁷⁹. İmzalanan anlaşma sonrasında Roma-Kartaca arasında 24 yıl boyunca herhangi bir çatışma yaşanmamıştır.

Yukarıda aktarılan örneklerde de görüldüğü üzere Kartaca zaman zaman donanmasını kullanmak suretiyle İtalyan kıyılarına akınlar düzenlemişse de Roma'ya ciddi zararlar verememiştir. Kartaca akınlarının istenen sonucu sağlamamasının pek çok nedeni vardır. İlk olarak ifade edildiği üzere Kartaca'nın Roma karşısında belirlenmiş sağlam ve devamlılığı olan bir stratejisi yoktu ve bu sebeple akınlar bir politikanın sonucu olmaktan ziyade bazı komutanların kişisel faaliyetleriydi. İkinci olarak Roma daima saldırı pozisyonunda yer aldığı için inisiyatifi elinde tutmuş bu sebeple Kartaca savunma savaşı yürütmek zorunda kalmıştır. İfade edilen nedenlerin arasına pasif savunma yönteminin bir parçası olan kolonilerin saldırıları önleyici rolünü de eklemek gerekir. Özellikle İtalya'nın güney sahillerinin emniyetini sağlamak için kurmuş olduğu Alsium, Fregenae ve Brundisium kolonileri kıyı savunmasında kolonilerin ne kadar önemli vasıtalar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Adı geçen kolonilerin kurulduğu dönemlerde Roma, yaşanan çatışmalarda ciddi miktarda insan kaybetmişti. Bu sebeple Kartaca ile yürütülen mücadelede sıkıntılar yaşanmıştır. Bununla beraber Roma, askerlik için uygun şartlara sahip olan vatandaşlarının bir kısmını kolonilere göndererek onlardan vazgeçmiştir. Zira vatandaş kolonilerine yerleştirilen

75 Polybios, I. 53; Dexter Hoyos, **Mastering the West: Rome and Carthage at War**, Oxford University Press, Oxford, 2015, s. 60-61. Boris Rankov, **a.g.m.**, s. 162.

76 Strabon, V. 2. 9; Livius, XXVII. 38. 4. Brundisium için bkz. Livius, XXVII. 10. 7. Ayrıca bkz. Nigel Bagnal, **The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean**, Pimlico, London, 1990, s. 93.

77 Ioannis Zonaras, **Epitome Historiarum**, çev., Ludwig August Dindorf, Nabu Press, 2010, 8. 16. Boris Rankov, **a.g.m.**, s. 162.

78 Polybios, I. 56; Michael Pitassi, Michael Pitassi, **The Navies of Rome**, The Boydell Press, Suffolk, 2009, s. 74; Christa Steinby, **Rome Versus Carthage: The War at Sea**, Pen and Sword Press, South Yorkshire, 2014, s. 99.

79 Polybios, I. 62. 8-63. 3, III. 27. 2-6; John Lazenby, **a.g.e.**, s. 161-170; Nathan Rosenstein, **Rome and the Mediterranean 290 to 146**, Edinburg University Press, Edinburg, 2012, s. 67.

Romalılar'ın legion hizmetinden muaf olduklarını unutmamak gerekir. Bu durum bile başlı başına kolonilerin kıyı savunmasında hayati öneme sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Sonuç

Genel anlamda kolonizasyon, farklı nedenlerle anayurtlarından ayrılmak zorunda kalmış olan yerleşimcilerin, yabancı uluslara ait olan toprakları ekonomik, siyasi veya kültürel amaçlarla işgal edip, buralarda yeni yerleşimler meydana getirmeleri şeklinde tanımlanabilir. Özellikle eskiçağ tarihi dikkate alındığında Fenikeliler ile Helenler temelde ekonomik sebeplerle Akdeniz ve Karadeniz'in farklı bölgelerinde koloni yerleşimleri kurmuşlardır. Bununla beraber Romalılar, Fenike ve Helenler'den farklı olarak temelde askeri gerekçelerle bu tarzda yerleşimler oluşturma yoluna gitmişlerdir. Başlangıçta Roma ve müttefiklerinin topraklarını korumak gayesi ile meydana getirilen kolonilerin kuruluş amaçlarına zaman içerisinde yeni gerekçeler eklenmişse de koloniler askeri kimliklerini Principatus dönemine kadar korumuşlardır.

Roma'nın İtalya'da siyasi egemenliğini tesis etmesi sonrasında Batı Akdeniz'in en önemli gücü olan Kartaca ile karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdı. Roma-Kartaca arasında yaşanan mücadelenin seyrine ve sonucuna etki eden pek çok vaka söz konusu olmasına karşın, genellikle kolonilerin savaş üzerindeki etkisi görmezden gelinmiştir. Söz konusu çalışmada kolonilerin Kartaca karşısında Roma'ya iki alanda ciddi katkılar sağladığı görülmektedir. İlk olarak uzun bir denizcilik geleneğine sahip olan Kartaca'nın İtalyan sahillere karşı düzenlediği akınlar karşısında pasif savunma yönteminin bir parçası olarak Roma tarafından kullanılmışlardır. İkinci olarak özellikle vatandaş kolonileri ve kıyı bölgelerde kurulan Latin kolonileri Roma'ya deneyimli denizciler tedarik etmişlerdir. Polybios, "*Roma'nın imparatorluk arzusu yavaşça arttı; tohum belki ekilmişti fakat toprak üzerine çıkması zaman aldı*"⁸⁰ tespitini yapmak suretiyle I. Pön Savaşı'nın Roma tarihindeki dönüm noktalarından biri olduğunu iddia etmiştir. İfade edilen dönüm noktasının Roma açısından olumlu bir şekilde sonuçlanmasında kolonilerin oldukça önemli roller oynadığı ve Roma'nın imparatorluğa dönüşmesine hatırı sayılır bir katkı sağladığı unutulmamalıdır. Bu sebeptendir ki Romalılar I. Pön Savaşı sonrasında da kolonizasyon politikasına devam etmişlerdir.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Appianos, **Historia Romana**, çev., H. White, Loeb Classical Library, London, 1955.

Cicero, **Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. De Lege Agraria (On the Agrarian Law)**, çev., J.H. Freese, Loeb Classical Library, London, 1930.

Diodoros, **Bibliothèque**, çev. by C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953.

Dionysius of Halicarnassus, **Rhomaiké Arkhaiologia (Roman Antiquities)**, Vol. 1, Boks 1-2, çev., Earnest Cary, Loeb Classical Library, 1937.

Flavius Vegetius Renatus, **Epitome of Military Science**, çev., N.P. Milner, Liverpool University Press, Liverpool 1997.

Florus, **Epitome of Roman History**, çev. E. S. Forster, Loeb Classical Library, 1929.

Herodotos, **Historiai (Herodot Tarihi)**, çev., A. Erhat ve M. Ökmen, Remzi Kitapevi, İstanbul 1973.

Ioannis Zonaras, **Epitome Historiarum**, çev., Ludwig August Dindroff, Nabu Press, 2010.

Livius, **Ab Urbe Condita**, çev., B.O. Foster, Loeb Classical Library, London 1952.

Plutarkhos, **Bioi Paralleloi: Theseus-Romulus**, çev., İo Çokona, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Polybius, **Historiai**, çev. by W.R. Paton, Harvard University Press, Loeb Classical Library, London, 1954.

Strabon, **Geographika (The Geography of Strabon)**, çev., H. L. Jones, Loeb Classical Library, London, 1949.

Tacitus, **Annales**, çev., J. Jacson, Loeb Classical Library, London 1963.

Thucydides, **History of the Peloponnesian War**, Volume I: Books 1-2, çev., C. F. Smith, Loeb Classical Library, London, 1919.

Velleius Paterculus, **Compendium of Roman History**, çev., Frederick W. Shipley, Harvard University Press, Cambridge, 1998.

Araştırma Eserleri

Abbot, Frank Frost, "The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B.C" **Classical Philology** Vol.10, No.4, 1915, s. 365-380.

Bagnal, Nigel, **The Punic Wars 264-146 BC**, Routledge, London and New York, 2003.

Bagnal, Nigel, **The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean**, Pimlico, London, 1990.

Cary, Max and Scullard, H. H., **History of Rome: Down to the Age of Constantine**, The Macmillian Press, London and Basingstoke, 1975.

Chapot, Victor, **The Roman World**, Routledge, London and New York, 2014.

Christ, Karl, **The Romans: An Introduction to Their History and Civilization**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1984.

De Haas, Tymon C. A., **Fields, farms and colonists**, Barkhuis, 2011.

De Souza, Philip, "Naval battles and sieges", **The Cambridge History of Greek and Roman Warfare**, vol., I, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 434-460.

De Souza, Philip, "Naval forces", **The Cambridge History of Greek and Roman Warfare**, vol., I, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. s. 357-367.

Dyson, Stephen L., **The Creation of the Roman Frontier**, Princeton University Press, Princeton, 1985.

Ebel, Charles, **Transalpine Gaul: The Emergence of a Roman Province**, Brill, 1976.

Ferro, Mare, **Colonization: A Global History**, Routledge, London and New York, 1997.

Figuera, T. J., "Herodotus on the Early History of Aegina", **American Journal of Philology** 106, 1985, s. 49-74.

Forsythe, Gary, **A Critical History of Early Rome**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2006.

Franke, P. R., “Pyrrhus”, **The Cambridge Ancient History**, Vol. VII, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Fronza, Michael P., **Between Roma and Carthage: Southern Italy during the Second Punic War**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Gabba, E., “Rome and Italy in the second century B.C.”, **The Cambridge Ancient History**, Vol. 8, Cambridge University Press, 2008, s. 197-243.

Goldworthy, Adrian, **The Complete Roman Army**, Thames and Hudson, London, 2003.

Goodman, Penelope J., **The Roman City Its Periphery: From Rome to Gaul**, Routledge, London and New York, 2007.

Heitland, William Everton, **The Roman Republic**, C. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1909.

Hoyos, Dexter, **Mastering the West: Rome and Carthage at War**, Oxford University Press, Oxford, 2015.

J. H. Rose, **The Mediterranean in Ancient Times**, Cambridge, 1933.

Lazenby, John, **The First Punic War**, Routledge, London and New York, 1996.

Levick, Barbara, **Roman Colonies in Southern Asia Minor**, Oxford University Press, London 1967.

Lomas, Kathryn, “Italy During the Roman Republic, 338–31 B.C.”, **The Cambridge Companion to the Roman Republic**, Cambridge University Press, 2004, s. 199-224.

Lomas, Kathryn, **Roman Italy 338 BC-AD 200 A Sourcebook**, Routledge, London and New York, 1996.

Maccann, Anna Marguerite, **The Roman Port and Fishery of Cosa**, Princeton University Press, Princeton, 1987.

Mackay, Christopher S., **Ancient Rome: A Military and Political History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

MacKendrick, P.L., “Roman Colonization”, **Phoenix**, Vol. 6, No.4, 1952, s. 139-146.

Martin, Thomas R., **Eski Yunan**, çev., Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, 2012.

Meiggs, R., **Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World**, Oxford University Press, 1982.

Meiggs, Russell, **Roman Ostia**, Clarendon Press, Cloucestershire, 1960.

Munson, Rosaria Vignolo, “Artemisia in Herodotus”, **Classical Antiquity**, Vol. 7, No. 1, 1988.

Pitassi, Michael, **The Navies of Rome**, The Boydell Press, Suffolk, 2009.

Rankov, Boris, “A War of Phases: Strategies and Stalemates 264-241”, **A Companion to the Punic Wars**, ed., Dexter Hoyos, Wiley Blackwell, 2015, s. 149-166.

Roselaar, Saskia T., **Public Land in the Roman Republic**, Oxford University Press, Oxford,

2010.

Rosenstein, Nathan, **Rome and the Mediterranean 290 to 146**, Edinburg University Press, Edinburg, 2012.

Sage, Michael M., **The Republican Roman Army**, Routledge, London and New York, 2008.

Salmon, E. T., **Roman Colonisation Under the Republic**, Thames and Hudson, London, 1969

Salmon, E. T., **Samnium and the Samnites**, Cambridge University Press, 2010.

Salmon, E.T., “Roman Expansion and Roman Colonization in Italy”, **Phoenix**, Vol.9, No.2, 1955, s. 63-75.

Scopacasa, Rafael, **Ancient Samnium**, Oxford University Press, Oxford, 2015.

Scullard, H. H., “Carthage and Rome”, **The Cambridge Ancient History**, Vol. VII, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Sherwin-White, A.N., **The Roman Citizenship**, Oxford University Press, Oxford, 1958.

Star, Chester G., “Coastal Defense in the Roman World”, **The American Journal of Philology**, Vol.64, No.1, 1943, s. 56-70.

Starr, Chester G., **Antik Çağda Deniz Gücü**, Homer Kitapevi, 2000.

Stavely, E. S., “Rome and Italy in the early third century”, **Cambridge Ancient History**, Vol. 7, Part 2, 2008, s. 420-455.

Steinby, Christa, **Rome Versus Carthage: The War at Sea**, Pen and Sword Press, South Yorkshire, 2014.

Stek, Tesse D., “Early Roman Colonisation Beyond the Romanising Agrotown”, **The Archaeology of Imperial Landscapes: A Comparative Study of Empires in the Ancient Near East and Mediterranean World**, ed., Bleda S. Düring and Tesse D. Stek, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 145-172.

Strauss, Barry, **The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece and Western Civilization**, Simon and Schuster, New York, 2005.

Tipps G. K., “The Battle of Ecnomus”, **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, Bd. 34, H. 4, 1985, s. 432-465.

Tol, Gijs Willem, **A Fragmented History: A methodological and artefactual approach to the study of ancient settlement in the territories of Satricum and Antium**, Barkhuis, Groningen, 2012.

Dr.
Osman TAŞKIN

Milli Eğitim Bakanlığı
osmtsk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6193-7169>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
09/11/2019

Kabul edildi.
Accepted
10/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.644724>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sultan I. Abdülhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı Ve Muhallefâtı

The Life And Heritage of Karavezir Seyyid Mehmed Pasha, who was the Servant Of Sultan Abdulhamid I

Öz

Bu makale I. Abdülhamid'in güvenini kazanan ve geri planda yönetimde ve yöneticileri üzerinde etkin rol oynayan Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın hayatı, padişah nezdindeki yeri ve muhallefâtına odaklanmaktadır. Padişahın silahtarlığı döneminde siyasi atamalarda perde arkasındaki kişi olarak devrin sadrazamlarından Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa, Darendeli İzzet Mehmet Paşa ve Halil Hamid Paşa gibi kişilere referans olmuş, Sultan nezdinde iyi bir yer edinmiştir. Kurduğu vakıf aracılığıyla, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Muşkara'yı Nevşehir yapmasına özenererek, doğduğu Arapsun köyünü Gülşehir kazasına dönüştürmüştür. Kendi mülkünden kurduğu vakfa yaptığı bağışları dışında zengin bir kürk, silah, at ve mücevher koleksiyonuna sahiptir. Karavezir'in, bürokratik mevkileri elde etmedeki zekâsı yanında, zevkli ve keyifli bir kişilik olduğu anlaşılmaktadır; sahip olduğu eşyaların ağırlıklı olarak yerli ve doğu menşeli olmasına karşın yüz parçayı bulan Saksonya ve Viyana işi mutfak eşyalarının Avrupa kültürü ve zevkine de yabancı olmadığını göstermektedir. Bu çerçevede birçok bilgi ilk kez bu çalışmayla gün yüzüne çıkarılmıştır.

Anahtar Kelime: Sadrazam, Karavezir, Seyyid Mehmed Paşa, Muhallefât, Maddi Kültür.

Abstract

This article focuses on the life of the Pasha who gained trust of Abdülhamid the 1th and had on active role on the administration and administrators at the backstage, the place of him in the presence of the Sultan and his heritage. During the period of Sultan's armorer, he gave a reference about some grand viziers such as İzzet Mehmed Paşa from Safranbolu, İzzet Mehmed Paşa from Darendeli, Halil Hamid Paşa, as a person at a backstage in political environments, he got a good place in the eye of the Sultan. Through his foundation, he change the village of Arapsun where he was born into the subprovince of Gülşehir taking an example by Damat İbrahim Pasha's changing Muşkara into Nevşehir. Apart from the donations he made to the foundation that he founded whit his own possessions, he had fur, gun, horse and jewellery collection. Besides his intelligence to gain bureaucratic positions, he is thought to be an enjoyable and a pleasant person, his nargile and stick collection reveal the tobacco passion which was the trend of that era. Although most of his possessions have domestic and eastern origins, he had about one hundred kitchen utensils from Saxonia and Vienna, which shows that he wasn't a stranger to European culture and taste. Within this scope, a lot of information was revealed for he first time with this study. Keywords: Grand Vizier, Karavezir, Seyyid Mehmed Pasha, Heritage, Material Culture.

Keywords: Grand Vizier, Karavezir, Seyyid Mehmed Pasha, Heritage, Material Culture.

ATIF: TAŞKIN Osman, "Sultan I. Abdülhamid'in Adamı Karavezir Seyyid Mehmed Paşa'nın Hayatı Ve Muhallefâtı" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (546-571)

CITE: TAŞKIN Osman, "The Life And Heritage of Karavezir Seyyid Mehmed Pasha, who was the Servant Of Sultan Abdulhamid I" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (546-571)

Giriş

Karavezir Seyyid Mehmed Paşa I. Abdülhamid'in veliahtlık döneminde hizmetine girmiş, tahta çıktığında da hazine kethüdası olarak en yakın çevresinden biri olmuştur.¹ Benzinin esmerliğinden ötürü padişahın silahtarlığına atandıktan sonra "Kara Silahdâr", sadaret makamına geldikten sonra da "Karavezir" olarak şöhret bulmuştur.² Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan duyulan hoşnutsuzluk atmosferi ve arayış içerisinde olan Padişahın etrafındaki nüfuz yarışında etkin bir siyaset izleyerek güç elde etmiştir.³ Sonunda, vakit ve şartlar gereğince, devlet işlerinde ehliyet ve liyakatinin farkına varıldığı, sözünün en muteber olduğu bir devirde, ikbal basamaklarının en zirvesine, yaşının kemâle erdiği kırk iki kırk üç yaşlarında kavuşmuştur. Kırk beş yıllık ömründe ikbal basamaklarını hızlı çıkması ve iyi bir yaşam sürdürecektir servete sahip olmasını zekası ve iş becermedeki kabiliyeti yanında I. Abdülhamid'e intisap etmek gibi bir şansa sahip olmasına bağlamak gerekir. Bu çalışmanın amacı, Karavezir nezdinde padişah adına ülkenin yönetiminde en etkili kişilerin veziriazam zümresinden birinin özel eşyalarına, ilgi ve alışkanlıklarına dair tüm bilgilere ulaşarak devrin maddi kültür unsurlarını ve bir dereceye kadar bu kültüre ait değişimlerin izini yakalayacak veriler ortaya koymaktır. Bu vesileyle devletin yönetiminde söz sahibi olan bir sadrazamın sadece kroniklerde anlatıldığı kadarıyla değil tüm yönleriyle tanınırlığı artırılmış olacaktır. Perde arkasından padişahı etkileyen kıvrak bir zekanın, zevkleri, alışkanlıkları ve günlük hayatına dair en önemli bilgilerin bulunduğu muhallefâtı, öldükten sonra hazineye aktarılan eşyaları ve alacaklarına dair bilgileri gün yüzüne çıkarmaktır. Çalışmaya Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Muhallefât Halifelîği (D_BŞM_MHF)'ne ait 12876 numaralı muhallefât defteri esas olmak üzere diğer arşiv kaynakları, yazma ve araştırma eserleri kaynaklık etmiştir. Muhallefât ve tereke araştırmalarında kavram ve dil birliği noksanlığının çalışmada bazı eksiklere neden olmuş olabileceği bilinciyle hareket edilmiştir. Bilgiler karşılaştırmalı bir yöntemle analiz edilerek doğru bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Öte yandan bu tür çalışmaların literatüre ne katkı sunacağı hususunda şunu ifade etmek gerekir ki; Yunus Emre'nin "söz ola kese savaşı söz ola bitire başı" mısraı her ne kadar erdemli olmayı ifade etse de kudretli bir kişinin bir sözüyle tarihi değiştirebileceği ve tarihi değiştirecek bir kişinin başını götürebileceğini de çıkarmak mümkündür. Son söze sahip padişahın kararlarında etkili olan bir kişinin de pekâlâ tarihin akışında rolü vardır. Bu kişilere ait bilinmeyen unsurların en aza indirilmesiyle yeni araştırmalara daha geniş bir perspektif sunacaktır. Diğer bir önemli yanı ise, devletin en zirve mevkiinde olan birinin yaşam biçimi ve kullandığı eşyaların maddi kültür tarihimize, devlet yönetiminde rol alan kişilerin zevk

- 1 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001), 139. İstedığı devlet adamlarını padişaha önerip onların hamiliğini yapmıştır. Darendeli Mehmet Paşa'yı himayesi konusunda Cevdet Paşa tarihindeki kayıt şu şekildedir: "... ol vakit silâhdâr-ı ehriyârî bulunan Kara Vezîr in sevkîyle doksan senesi zilka desinde kethüdâ-yl sadr-ı âlî ve on altı gün sonra sadr-ı zam olup, doksan iki a banında azl ve muahheren Onebahtl muhâflzll ile vezâreti ibkâ olunduktan sonra...". Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, III. Cilt*, Haz. Abdülkadir Özcan, (Ankara: TTK, 2018), 119
- 2 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*. Haz. Şevki Nezihi Aykut, (Ankara: TTK, 2018), 132.
- 3 Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, 139; Cevdet Paşa Seyyid Mehmed Paşa için "Şehriyâr-ı müşârünileyh hazretleri, devletini ducâr olduğu hâl-i hatardan tahlis için, çâre aramakta olduğu hâlde, kurenâsı nüfuz yarışı etmekte idiler. Ale'l-husûs Hazîne Kethudâsı bulunan Seyyid Mehmed Efendi, Enderûn-ı Hümâyûn'da nüfuz hasr için, her gün bir durlü desise isti 'mâl eylemekte idi.' demektedir. Bununla ilgili örnekler için Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 1-2.

ve alışkanlıklarıyla ruh dünyalarına dair ipuçlarını yakalama fırsatı vermesidir. Ayrıca bu tür çalışmalar farklı zümreler hakkında genel bilgiler edinilmesini mümkün kılmaktadır; örneğin bir âyânın muhallefâtından âyân zümresiyle ilgili veya fakir bir köylü çocuğunun sadrazamlık makamına çıktıktan sonraki durumunu ortaya koyması gibi.⁴ Bu vesileyle çalışmamız bu alana katkı sunacak olması yanında hayatıyla ve ölümüyle I. Abdülhamid’i en çok etkileyen bir sadrazamın bilinmeyen özel eşyaları ve alışkanlıklarına dair bilgileri somutlaştıracaktır.

1. Seyyid Mehmed Paşa’nın Hayatı ve Padişah Nezdindeki Yeri

Karavezir’in kırk beş yıllık uzun sayılmayan hayatının çoğu İstanbul’da geçmiştir. H.1148’de (1735-36) Kırşehir’in Arapsun (Gülşehir) karyesi eşrafından Seyyid Ali’nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir.⁵ On iki yaşında dayısı aşçıbaşı Süleyman Ağa’nın yardımıyla İstanbul’a getirilmiş ve helvahaneye kaydedilmiştir.⁶ Dayısı onu güvendiği adamlarından elli altıncı cemaati subaylarından Hacı Odabaşıya havale etmiş, beş yıl onun nezaretinde okuma yazma öğrenmesini sağlamıştır. Bir süre de dayısının yanında kalmış, onun ölümünden sonra 1173/1759 yılında teberdârân-ı hassa denilen zülüflü baltacılar ocağına kaydedilmiştir. Yazısının güzelliği ve hızlı bir gelişim göstermesi üzerine bir yıl geçmeden padişah hazinesinde çırak olmuştur. Yazıcılıktaki kapasitesi 1762 yılında onu hazine odası ikinci yazıcısı yapmasına yetmiştir. Kardeşi Helvacı Mustafa ağanın veliaht Abdülhamid’in kahveci başılığında bulunması vesilesiyle ona intisap etmiştir. Abdülhamid padişah olunca ikbal basamaklarını hızlı bir şekilde kat ederek 20 Şubat 1774’te has odaya nakledilip

-
- 4 Yavuz Cezar “Bir A’yanın Muhallefatı”, Belleten XLI, Sy.161 (1977), 41-78; Musa Çadırcı, “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi,” TTK Belgeler Serisi, XI/15 (1986), 146.
- 5 İ. H. Uzunçarşılı ailesinin seyid zümresinden olduğuna dair Konya Müzesi müdürü Bay Zeki Oral’ın mektupla bildirmiş olduğu 996 Muharrem ve 1101 Ramazan tarihli iki şer’î hüccet olduğunu bildirdiğini yazmış (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. II. Kısım, (Ankara: TTK, 1995), 427, F. Abanoz da “başka bir bilgiye göre ise” diyerek kaynağını belirtmeden verdiği bilgiler içerisinde Konya Mevlana Müzesi Arşivi 35 nolu defter s. 86 1 nolu ilam’ın ve aynı defterin 257. sayfasında yine başka bir şer’î hüccetten bahsetmiştir. Buna göre “Silahdar Seyyid Mehmet Paşa’nın babası Seyyid Ali, Karaman ilçesi müftüsü Ataullah Efendi ailesine mensuptur. Silahdar Seyyid Mehmet Paşa’nın doğumundan elli beş yıl önce Konya Şer-i mahkemesinden dedesi Ataullah Efendi tarafından istihsal olunan Hicri 1093 tarihli ilamla tesbit edilen aile şeceresine göre Ataullah Efendi, Medine-i Mükerrreme’nin Tatlık Mahallesi sakinlerinden olup, Hz.Muhammed soyundan geldiği de belirtilmektedir. (Konya Şer-i Mahkeme Kararları, Mevlana Müzesi Arşivi, 35 No’lu Defter, Sy., 86, 1 No’lu ilam). Yine aynı defterin başka bir sahifesinde kayıtlı Silahdar Seyyid Mehmet Paşa’nın ölümünden bir yıl önce 2 Muharrem 1194 tarihinde yapılan yeni bir araştırma sonucu alınan kararda 1093 tarihinde tesbit edilen aile şeceresinin doğruluğu, Silahdar Seyyid Mehmet Paşa’nın da adı geçen aileye mensup olduğu teyit ve kayıt edilmiştir. (Aynı defterin 257. sayfası 1 no’lu ilam).”(Fatih Abanoz, *Gülşehir’in Bir Değeri ‘Silahdar Seyyid Mehmet Paşa’ Hayatı ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Nevşehir: 2013), 16,17). Bu bilgiden yola çıkarak yaptığımız araştırmada Konya şeriyeye sicilleri 35 nolu (veya MŞH.ŞSC.d.06177 nolu Meşihat Şeriyeye Sicilleri (İSAM’da) defterin 86. sayfasında bu türde bir kayıt bulamadık. 257. sayfasında ise 12 Zilkade 1101 tarihli “...Sâdâtan Ahmedve...ve....ve....nâm seyidler Dersaadette arz-ı hâl idüib ber-sahîhü’l-neseb sâdâtan olduğumuz İstanbul Nakîbüleşrafından elimizde hüccet-i şer’î ve ma’mülünbihâ şecerelerimiz olup seyid olduklarından avârız-ı divâniyesi ve nüzül ve sürsat ve tekâlifât-ı örfiyenin küllisinden ve rüsûm-ı mer’iyyesinden muâf olup...” şeklinde bir kayıt mevcuttur. Bu bilgiler ışığında Karavezir’in sâdâtan olmadığı sonucunu çıkarmaz ise de Bay Zeki Oral’ın bahsetmiş olduğu hüccetler daha detaylı bir araştırma gerektirmektedir. Ya da F. Abanoz’un tezinde kaynağını belirtmediği “başka bir bilgi” kaynağı teyit edilmeye muhtaçtır.
- 6 Sicill-i Osmânî’de doğum tarihi olarak H. 1140/ 1727-1728 olarak belirtilmiş olsa da İstanbul’a dayısının yanına yirmili yaşlarda gelip çırak olarak başlaması ve okuma yazma öğrenmesi için oldukça geç bir yaşta olacağından Uzunçarşılı’nın Hadikat ül- vüzerâ zeyli’ne dayanarak vermiş olduğu H.1148/1735-36 tarihi isabetlidir. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996), 1071; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV.Cilt, II.Kısım, (Ankara: TTK, 1995), 427.

mabeynci, yirmi bir gün sonra hazine kethüdası ve bir yıl geçmeden 4 Mart 1775'te de silahdâr-ı şehriyârî olmuştur.⁷

Kaynarca Antlaşmasından sonra Padişah, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “*umûr-ı mülkiyye ve askeriyenin hüsn-i tanzimiyle i'âde-i satvet ü kuvvet eylemesine mütevakki' olduğundan*” sık sık sadrazam değişikliğine mecbur kalmıştır.⁸ Daha önceki görevlerinde başarılı olan sadrazamlar ne hikmetse göreve geldiklerinde bir türlü aynı başarıyı gösterememişlerdir. Seyyid Mehmed Paşa'nın selefi (Kalafat) Mehmed Paşa da daha önceki görevlerinde başarılı iken sadarete geldikten sonra İstanbul'da çıkan büyük yangınlardan ötürü başarısız görülmüştür. Üstelik okuma yazma bilmediği, devlet sırlarının başkalarının eline geçmesi gerekçe gösterilerek sadrazamlık mührü 22 Ağustos 1779 tarihinde elinden alınarak Silahdâr-ı şehriyârî Seyyid Mehmed Efendi'ye verilmiştir.⁹ Cevdet Paşa niçin Silahdâr Seyyid Mehmed Efendi'nin sadrazam seçtiği hususunda şöyle der: “...*çünkü müşârinileyh bir müddetten berü hıdmet-i mahsûsa-i şâhânede ibrâz-ı liyâkat u ehliyyet etmekle, makâm-ı sadârete müteferri' olan hutûb-ı cesîmede dahi muvaffakiyyeti me'mûl olduktan başka, hayli vakitten berü hall ü akd-i umûr-ı âlem yed-i istiklâline müsellemler olup, vakt ü hâl iktizâsınca böyle nâfizü'l-kilem bir zâtın makâm-ı sadârette bulunması dahi ehemmiyet ü elzem olduğundan, sadria' zam olması muvafık-ı maslahat idi.*”¹⁰ I. Abdülhamid, III. Mustafa zamanından beri devam eden askeri ıslahatları sürdürmek istediği için sadaret makamına gelenlere tam bir salahiyet vermiş, fakat bu konuda sadece Karavezir Seyyid Mehmed Paşa ve padişaha kendisinden sonra sadrazamlık makamına önerdiği Halil Hamid Paşa¹¹ bir dereceye kadar başarılı olmuştur.¹² Padişah'ın silah-tarlığını yaptığı zamanda güvenini kazanan Karavezir özellikle askeri ıslahatı yapmak üzere sadarete getirilmiştir.¹³ Özellikle sadrazamlık makamında olan selefi Mehmed Paşa'nın okuma yazma bilmemiş olması da Padişah'ın Karavezir gibi kitabette yetkin ve akıllı bir sadrazamdan çok şeyler umduğunu gösteren bir psikolojiye sahip olduğu göstermektedir.¹⁴ Padişah, hatt-ı hümayûnunda

7 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV.Cilt, II.Kısım , 428.

8 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap.*, 132

9 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap* , 132; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV.Cilt, II.Kısım, 428; Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, 143

10 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 132-133.

11 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III. Cilt, 148'de Cevdet Paşa, Karavezir Mehmed Paşa'nın Halil Hamid Paşa'nın koruyucusu ve destekleyicisi olduğu, I.Abdülhamid'e kendisi vefat ettikten sonra ya Kethüda Halil Hamîd Efendi'yi yahut Defterdar Hacı Mustafa Efendi'yi sadrazam ediniz dediğini nakleder.

12 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt I. Kısım, 473.

13 Münir Aktepe, “Abdülhamid I” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (1988): 214.

14 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 351'de verilen Hatt-ı Hümayûn “ *Siz ki, vezîr-i â'zam ve bi'l-istiklâl vekîl-i mutlak-ı hamide-fi' âlîmsiz. Sizi ve umurunuzu Müsehhilü's-sı' âb Celle ani't-tahavvül ve'l-inkılâb hazretlerinin tevfi'ât-ı celîlesine bâ-hulûs bâl-i vedî' a eylediğimden sonra, ma'lûm-ı urfân-melzûmünüz ola ki, selefi hayrû'l-halefiniz ümmî olmak hasebiyle, serâ'ir-i irâdât-ı aliyymi muhtevi hutut-ı şerîfem eyâdî-i bî-gâneye zarûrî giriftâr ve bu vechile mektûmât-ı umûr-ı ecâ-nibe dahi emr-i vâzihu'z-zuhûr olması rû-nümûn olmağla, azli icâb edip, siz, hassaten tertîb-gerde-i yed-i mü'eyyed-i mülûkânem ve gars-i yemîn-i bâ-temkîn-i Hüsrevânem olup, min-küllü'l-vücuha zâtınıza vedî' a-i Sübhâniye ve müzeyyenât-ı Rahmâniye olan halli rüşd ü sedâd ve vişâhu's-sadr-ı kemâl-i isti'dâd-ı Hudâ-dâd, meşhûd-ı müdrike-i râsiha-i şâhânem olduğundan, emânet-i kübrâ olan makâm-ı vâlâ-yı sadâret ve mesned-i ulâ-yı vekâlet, bi'l-istikbâl ve'l-istikhâk cemî' -i zamân-ı mehâm-mı umûr bilâ-şirken pîçide-i benân-ı sadâkat-bünyânınız olarak, hakkınızda sezâvâr u erzân kılınmağla, mühr-i hümayûn-ı meyâmin-nümûnum size ihsân-i şâhânem olduğundan, istiklâl lafzı kabilinden olmayıp, fi'len dahi cümleye nev-be-nev tenbîhi irâde-i hayriyyet-ifâdem olduğuna bilip, cerh ü ta' dil-i umurdan bilâ-tevakkî sadâkat-ı mücerrebini vüs'at-i bâl ile icraya ruhsat-ı tâmm-ı Husrevânem erzân buyu-*

Karavezire tam bir bağımsızlıkla hareket etme yetkisi (istiklâl) bahsettiğini, bunun sözde bir istiklâl değil etkin bir şekilde kullanması gerektiğine vurgu yapmış, önemseydiği acil işlerin olduğunu göstermiştir. Bir başka hatt-ı hümayûnunda Karavezir'e "çerâğ-ı hâssım, nizâm-ı devletim, vezir-i bî-nazîrim" şeklinde bir hitap cümlesiyle benzersiz bir vezir olduğunu ve devletinin düzeniyle özdeşleştirerek gözündeki değerini yüceltmıştır. Padişah, sadrazamın askeri talimlerin bizzat takipçisi olduğunu görünce gayet memnun olmuş ve bu memnuniyetini göstermek için samimi bir dille yazdığı dualarla dolu hatt-ı hümayûnla birlikte şahsına ait zamanın en değerli kürklerinden bir siyâh tilki kürk hediye etmiştir.¹⁵ Karavezir'e ait eşyalar arasında bu tür kürk bolca bulunduğu göre bu iltifatın bir kereye mahsus olmadığını rahatlıkla söylemek mümkündür.¹⁶ Karavezir sadaret makamında on sekiz ay on yedi gün kalmıştır.¹⁷ Nüfûzu bağımsızlığı ve her hususta çalışıp başarılı olmasıyla kendisinden büyük işler beklenirken vereme yakalanmış 20 Şubat 1781 (H. 25 Safer 1195) tarihinde vefat etmiştir.¹⁸ Padişah'ın kendisinden beklentileri çok olduğundan epey üzülmüştür.¹⁹ Her davranışı onun gözünde iyi karşılanmış başarılı görülmüştür. Dindar, işine bağlı hayırsever biri olarak Arapsun köyünde sekiz çeşme, kârgir bir hamam, han ve dükkanlar ile doğduğu evin yanında medrese, dershane, kütüphane büyük bir camiden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Arapsun'un imarında önemli rol oynamış müftü ve kadı atayarak köy olan Arapsun'u kazaya çevirmiş adını da Gülşehri olarak değiştirmiştir.²⁰

2. Seyyid Mehmed Paşa'nın Sadrazamlığı Süresince Hazinesine Giren Geliri ve Kurduğu Vakfa Yaptığı Bağış Miktarı.

Bir arşiv kaydına göre Paşanın oldukça iyi bir gelire sahip olduğu söylenebilir.²¹ Bu kayıt 25 Ağustos 1779'dan²² ölümünden bir gün öncesi 19 Şubat 1781 tarihine kadar sadece sadrazamlık yaptığı döneme aittir. 25 Ağustos 1779 (H.12 Şaban 1193) tarihi ile Ağustos 1780 (H.Şaban 1194) tarihleri arasındaki gelirleri toplamı 335.376 kuruştur. 25 Ağustos 1779 tarihinden ölümünden bir gün öncesi olan 19 Şubat 1781 (H.24 Safer 1195) tarihine gelinceye kadar, 34.709 kuruş inamâtle

rumuştur. Cenâb-ı muvaffak, küll-i umûr-ı kudûmünüzü vesîle-i hubûr edip, mukârenet-i hazar-ı tevfiik ile, zâtınızı mazhar u masdar-ı ef 'âl-i cezile eyleye. Âmin, -bi hüsmeti Seyyidi'l- mürselîn-."

- 15 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 352'deki Hatt-ı Hümayûnda şu ifadelerle yer vermiştir: "Çerâğ-ı hâssım, nizâm-ı devletim, vezir-i bî-nazîrim. -Li'llahi'l-hamdü ve'l-minnetü-, sadârete teşrifinden berü devletim nizâm bulduğundan, size du 'â-yı hayrım inda'llah makbûldür. Hemen Rabb-ı te 'âlâ, her umurunda tevfiikler kerem eyleye ve edeceğine iştibâhım yoktur. Bugün Sa 'dâbâd'a teşrifiniz ma 'lûm-ı hümayûnum olduğundan, kadr ü şânını terfî ' için, hıfz-ı vücûd-ı şâhâneme mahsus olan kürklerimden siyâh dilkü bir kürk hâsodabaşı kulum ile gönderdim. Kürkü ilbâs ve du 'â-yı hayrım üzere olup, seni cenâb-ı hayrû'l- hâfızine vedî 'a ve kâffe-i ibâdu'llâhı size emânet eyledim." Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, 143
- 16 Enverî, II, 119b-120a'dan naklen Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, 143.
- 17 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Târîhi Mürî'i't- Tevârih III*, Haz. M. Münir Aktepe, (İstanbul: 1981, 61.
- 18 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 158.
- 19 Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*,144.
- 20 Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî, IV*,.1071; Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 158.
- 21 BOA_D_BŞM_d_04892_00001.
- 22 Ahmet Cevdet Paşa'ya göre mühür Şabanın sekizinci günü (1193) (M. 21 Ağustos 1779) verilmiştir; yani mühürün verilmişinden dört gün sonrasına aittir. "Binâenaleyh Şa'bânın sekizinci günü Kethudâyı Bevvâbîn-i sultânî el-Hâcc Selîm Ağa ma'rîfetiyle kendinen mühür-i hümayûn istirdâd olunarak, Bozcaada'da ikâmete me'mûr oldu. Ve yerine Silahdâr-ı şehriyârî Seyyid Mehmed Efendi, makâm-ı sadârete i'tilâ eyledi." Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, 132.

birlikte, yaklaşık bir buçuk yıllık gelirleri toplamı 552.052 kuruşa ulaşmıştır.²³ Aylara göre, standart bir gelir miktarından söz etmek mümkün olmasa da arşiv belgesinde vefat ettiği aydan bir önceki ay olan Muharrem ayında hazinesine 104.708 kuruş girmiştir.²⁴ Bütün bunlara dayanarak kaba bir hesap yaptığımızda aylık gelirinin 28.741 kuruşa denk geldiğini söylemek mümkündür. Tabi buna yıllık 34.709 küsur kuruş hediye geliri dahil edilmemiştir. Onu da aylara böldüğümüzde 30.670 kuruş gibi bir aylık gelire sahip olduğu anlaşılır.²⁵ 1791 yılında ölen Turgutlu Voyvodası Halil Ağa'nın yıllık geliri 9.483,5 kuruştur.²⁶ 1876 yılında ölen Hüseyin Avni Paşa'nın muhallefatının toplam değeri ise 1.454809 kuruştur. 1860-70 yılları arasında sadrazamların aylık maaşlarının 40, 60 bin kuruş arasında değiştiği söylenmektedir.²⁷

Karvezir Seyyid Mehmed Paşa bu gelirlerinden bir kısmını kurmuş olduğu vakıf vasıtasıyla Arapsun köyüne güzel bir cami, medrese ve altı adet çeşme yaptırmış, bunların giderlerinin karşılanması için de temliknameyle²⁸ mutasarrıf olduğu özel mülklerinden 100.688 akçeyi bu vakfa tahsis etmiştir. Vakfiyesinde bu tahsisler; “*Vilâyet-i Rumelinde Vize sancağında Hayrabolu nâhiyesinde 7000 akçe yazısı olan Yörük Hacı nâm karye dimekle şöhretine binâen tahdîd ve tavsiften müstağni karye-i mezbûr hudûdu dâhilinde kâin arazide kâbil-i taksîm olunmayan 1115 akçelik hisse-i şâyi 'a-yi memlûkimi...*” şeklinde tarif edilerek kaydedilmiştir.²⁹ Bu şekilde kayıtlı köy ve mezralardan Vize nahiyesinde iki³⁰, Silistre sancağında dokuz³¹, Harsun nahiyesinde altı³², Tekfurgölü nahiyesinde beş³³, Enez nahiyesinde³⁴, Cisri Ergene nahiyesinde³⁵, İpsala nahiyesinde üç³⁶, Ferecik Nahiyesinde³⁷, Temurhisar nahiyesinde³⁸, Siroz nahiyesinde, Yenice-i Vardar nahiyesinde, Selanik nahiyesinde³⁹, Avrethisarı nahiyesinde, Drama nahiyesinde, Köstendil sancağında

-
- 23 BOA_D_BŞM_d_04892_00001. Muharrem ayı denilmiş olsa da vefat ettiği Safer ayını da buna dahil etmek gerekir çünkü bir önceki tutar on altı aylık bir süreye aittir. Bu yüzden bu miktarın Muharrem ve Safer'in 24'üne kadar geçen süreye tekabül etmesi gerekir.
- 24 BOA_D_BŞM_d_04892_00001.
- 25 BOA_D_BŞM_d_04892_00001.
- 26 Cahit Telci, “Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade es-Seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII, Sy. 1, (2007): 178.
- 27 Çadırcı, 148. (Çadırcı, konağı yanmasaydı bu miktar yarı yarıya artardı demektedir. Çadırcı, 149).
- 28 “Temlik “mülk olarak vermek” anlamındadır. Terim olarak bir hükümdarın mirî araziden veya şahıslardan devlete intikal eden arazi ve binalardan bazı yerleri devlete hizmet etmiş kimselere mülk şeklinde tahsis etmesini ifade eder. Bununla ilgili belgeye temlik-nâme (mülk-nâme) denilir.” Bkz. Mehmet İpşirli, “Temliknâme”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40 (2011): 430.
- 29 Vakfiyenin ayrıntıları konumuz kapsamında olmayıp ayrı bir makalede değerlendirilecektir. Burada Karavezir'in gelirlerinin kaynakları bakımından değerlendirilecektir.
- 30 Gülşehir'de Bulunan Karavezir Seyyid Mehmed Paşa Külliyesi'ne ait Vakfiyesi Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2570, 9b.
- 31 Vakfiye., 11a, 11b, 12a,12b,13a,13b,14b,15a, 15b,
- 32 Vakfiye., 10b, 11a,13b.
- 33 Vakfiye., 14b, 15a, 15b.
- 34 Vakfiye., 15b.
- 35 Vakfiye., 16b.
- 36 Vakfiye., 16b, 17a.
- 37 Vakfiye., 18a.
- 38 Vakfiye., 18a.
- 39 Vakfiye., 17b.

dört nahiyede⁴⁰, Manastır ve Baniçe nahiyesinde iki⁴¹, İplice nahiyesinde⁴², İşteb nahiyesinde altı, İlbasan sancağında altı farklı karyede bulunan mülkünden külliye için toplam 82.208 akçe bağışlamıştır.⁴³ Vakfiyesine göre bağışladığı gelirlerin yetersiz olduğu anlaşılınca ayrıca yeni bir zeyl vakfiye hazırlayarak bu sefer Kocaeli Sancağında Yalakâbâd (Yalova) nahiyesinde altı olmak üzere yine aynı sancağa bağlı beş, toplamda on farklı köyde bulunan mülk gelirlerinden 18.486 akçe daha gelirini vakfa tahsis ederek toplam vakıf tahsisini 100.688 akçeye çıkarmıştır.⁴⁴ Yukarıda bahsedilen yıllık gelirine bakılırsa devede kulak misali bir miktar olduğunu söyleyebiliriz; kuruş yüz yirmi akçe hesabıyla 840 kuruşa tekabül etmektedir ki bu miktar aylık gelirinin otuzda biri demektir.

3. Karavezir Seyyid Mehmed Paşan'ın Muhallefâtı

Muhallefât mana olarak ölen bir kimsenin geride bıraktıkları tüm mal varlığını ifade eder. Kadı tarafından ya da muhallefât memurları tarafından tutulan ve bu mal varlıklarının listelerini ihtiva eden defterlere de muhallefât defteri denilmiştir.⁴⁵ Sözlükte “geride kalan; geriye bırakılan” manalarındaki muhallefin çoğulu olan muhallefât kelimesi yerine tereke (terike) ve metrûkât kelimeleri de kullanılmıştır.⁴⁶ Ölen bir kişinin malı mirasçılarının başvurusu ya da reşit olmayan mirasçıları adına kadı tarafından vakit geçirmeden mühürlenir bu mallar en küçük parçasına kadar ayrıntılı bir şekilde deftere kaydedilirdi. Askeri sınıfa mensup olanların terekesi ise kazaskerler veya onlar adına görevli kassâmlar tarafından tutulurdu.⁴⁷ Kayıt işlemlerinden sonra borçları ve alacaklarının hesabı görüldükten, tüm masraflar çıkarıldıktan sonra hazineye aktarılması için gerekli işlemler bu görevliler tarafından yerine getirilirdi. Bu tür belgeler sayesinde belli tarihi devirlerde çeşitli toplumsal zümreler arasındaki servet dağılımı unsurları, maddi kültürün nitelik ve imkanları, hayat, konfor ve lüksün seviyesi ile silahların ve elbiselerin çeşitleri ve daha birçok iktisadi ve sosyal konularda aydınlatılması imkanı elde edilebilmektedir.⁴⁸ Bu çalışmamızın temelini oluşturan H. 27 Safer 1195/22 Şubat 1781 tarihli (ölümünden iki gün sonra) Seyyid Mehmed Paşan'ın muhallefât defterinin⁴⁹ Hazine-i hümayun kethüdâsı ve defterdâr efendinin nezaretinde yapılan sayıma göre tutulduğu anlaşılmakta olup başında “*şerefsudûr iden fermân-ı âlileri mucebincede bâb-ı hazret-i asafide mevcûd bulunan ma'rifet-i şer' ve saâdetlü defterdâr efendi hazretleri ve hazine-i hümayûn kethüdâsı ağâ nezâretiyle tahrir olunan muhallefâtı defteridir*” kaydı vardır. Öncelikle tüm tereke ve metrukât kayıtlarında olduğu gibi bu defterin de tüm malvarlığını göstermemiş olabileceğini belirtmemiz isabetli olacaktır. Yukarıda belirtildiği ve aşağıda görüleceği üzere Karvezir'in gelirleri,

40 Vakfiye, 18a.

41 Vakfiye, 18b, 20b.

42 Vakfiye, 19a.

43 Gülşehir'de Karavezir Seyyid Mehmed Paşa Külliyesi Vakfiyesi Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2570, 21b.

44 Vakfiye, 21b, 51b-53a.

45 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı 1983), 564-565.

46 Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, (2005): 406.

47 Said Öztürk, Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil), (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995), 64-84.; Halil İnalçık, “XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimaî Tarihi Kaynakları”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XV, Sy. 1-4 (1953-1954): 52; Cahit Telci, “Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), 146, 150.

48 Bu konuyla alakalı etraflı bilgilere şu çalışmalardan ulaşılabilir: Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassaâmına Ait Tereke Defteri (1545-1659)", *TTK Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III, Sy.5-6, (1966), 1-3; İnalçık, 51-75.

49 BOA_D_BŞM_MHF_d_12876_00001.

kurmuş olduğu vakfa yaptığı tahsisatın aylık gelirine oranı ve mal varlığı içerisinde ev saray, çiftlik ve arazi gibi gayri menkulden bahsedilmemiş olması birlikte düşünüldüğünde bu sonucu çıkarmak mümkündür. Bir de bu tür kayıtlarda mal varlığının bir kalemde kaydedilemediği, ortaya çıktıkça yeni kayıtların tutulmuş olabileceği gerçeği bu sonuca götürmektedir.⁵⁰ Karavezir'e ait muhallefât defterinde her türlü giyim eşyaları, çeşitli kumaşlar, silahlar, diğer savaş ve av malzemeleri, koşum takımları ve türlü cins atlar, bargirler, her türlü mutfak ve günlük eşyalar, ısınma malzemesi ve aletleri, aydınlatma malzeme ve aletleri, mefruşat, her türlü döşeme örtüleri, türlü türlü mücevher ve takılar, çeşitli koku ve buhurdanlıklar, çeşitli saatler, mobilya türü eşyalar, yazı malzemeleri, çeşitli tesbihler ve diğer eşyalar kaydedilmiş, bunlara ek olarak “*muhallefâtı derûnunda zuhûr iden zimem temessükâtı müceblerince ba'zı kesânda olan zimemâtı*” başlığıyla alacakları ve kimlerde olduğu kaydedilmiştir.⁵¹ Ancak sahip olduğu konak, saray, ev veya tarla gibi gayrimenkullere dair bir kayıt yoktur. Bu türden bir mülkü olmaması ya da kurduğu vakfa bağışlamış olma olasılığı olsa da vakfiyesinde de bu tür bir gelir tahsis etmediği yukardaki bilgiler ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bir insan olarak bu kadar gelire sahip olup da gayrimenkulü olmamasını zayıf bir ihtimal olduğunu düşündüğümüzde muhallefât defterinin Karavezir'in tüm mal varlığını göstermediğini tekrar söyleyebiliriz. Yine de Karvezir'in sadarete çok uzun süre kalmadığını unutmamak gerektiğini hatırlatıp bahse konu yıllık gelirinin sadece veziriazamlık dönemine denk geldiğini, daha önceki görevlerde bu kadar bir gelire sahip olmayabileceğini düşünerek değerlendirme yapmamız gerekecektir. Muhallefâtına geri dönecek olursak defterde eşyaların sayıları ve özellikleri belirtilmiş, değeriyle ilgili bir bilgi verilmemiştir. Fakat başka bir belgede bazı eşyaların satışından elde edilen bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu belgenin başlığında; “*Müteveffâ-yı sadr-ı Âzâm Mehmed Paşa'nın ve Mikdâd Ahmed Paşa'nın*⁵² *muhallefâtından furuht olunan fi Ca 1195*” yazmaktadır. Bu deftere göre hazineye 920.255 kuruş gelir kaydedilmiştir.⁵³ Bu miktar, Karavezir'in yıllık gelirine göre, Mikdâd Paşa'nınkiyle birlikte kaydedildiği düşünüldüğünde, oldukça mütevazı kaldığını söylemek gerekir. Zira elli dokuz parça kürklerinin değeri bile bu miktarın yarısını geçmektedir. Bu satıştan elde edilen gelirlere bakıldığında dört bin kuruştan elli bin, hatta yetmiş bin kuruş değerinde kürk satıldığı anlaşılmaktadır. Paşa'nın gayrimenkulleri ve tüm eşyalarının para değerini tam olarak bilmesek de sadrazam sarayında, hanesinde ve Yerebatan'daki ahırında ve diğer yerlerde yapılan tahrir dayanan elimizdeki muhallefât defterine göre⁵⁴ oldukça zengin ve lüks bir hayat standardına sahip olduğunu söylemek gerekir. Birçok türde kürk, cübbe, şal ve benzeri kumaşlardan yapılmış giyim eşyalarının varlığı, onun, konumunun gerektirdiği resmi kıyafetinden öte iyi giyimli, zevk sahibi ve şık biri olduğunu göstermektedir; sekiz yüz on dokuz parça giyim eşyasından başka on beş top çeşitli kalite ve türde kumaşa sahiptir. Karavezir'in, Cevdet Paşa'nın

50 İnalçık, 54.

51 BOA_D_BŞM_MHF_d_12876_00001, 3

52 Ahmet Cevdet Paşa Enverî tarihine dayanarak vermiş olduğu bilgiye göre Canikli Ali Paşa'nın Mikdad Paşa isimli bir oğlu vardır. Kendisi Trabzon eyaleti muhassılı iken 1183 yılında bu görev Çerkez Hasan Paşa'ya verilmiş. Ali Paşa'ya daha önce Kırım seraskerliği de verilmiş, hatta o zaman on sekiz yaşındaki oğlu Mikdad Bey'e vezaret verilmiş. Ali Paşa firarından sonra Kırım tarafına geçmiş, askeri dağıldığından evlatlarından ve kendisiyle ilişkisi olanlardan hiçbirisi kurtulamamış. Mallarıyla eşyasının ele geçirilmesine memurlar tayin edilmiş. Oğlu Mikdad Paşa'nın vezareti kaldırılıp Bursa'da oturması emredilmiş. Bazı sorulara cevap vermesi için İstanbul'a gelmeleri ferman edilmiş, daha sonra çevresinin ve ailesinden olanların anlatması ve Kırım hanının mektubuyla Canikli Elhac Ali Paşa ve oğlu Mikdad Paşa'nın vezaretleri geri verilmiş Ali Paşa'ya Trabzon eyaleti, oğlu Mikdad Paşa'ya da Amasya sancağı ihsan buyrulmuş. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa Tarih-i Cevdet, II. Cilt, Sdlş. Dündar Günday, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1977), 167-168.

53 TS_MA_D_02294_0001_00_002.

54 BOA_D_BŞM_MHF_d_12876_00001.

aktardığı kadarıyla, iyi giyinme hususunda çevresindekilere akıl verdiğine bakılırsa giyinme konusunda dikkatli davrandığı anlaşılacaktır.⁵⁵

3.1. Alacakları

Karavezir'in muhallefâtı içerisinde bulunan temessüklere göre içerisinde gayrimüslimlerin de olduğu bazı şahıslarda alacağı olduğu çıkmıştır. Paşa'nın bir çeşit kredi sağladığını söylemek mümkündür. Bunlar Serbostâniyân-ı Hassa Ali Ağa'da temessükle 1194 Muharreminde 90.722 ve ikinci kez 2.500 olmak üzere toplam 93.222 kuruş, Kırkor Daveş zimmetlerinde temessükle 1193 Muharreminin başında 10.000 kuruş, Pedros ve Üsteka zimmetlerinde bâ temessük 1193 Muharremi başında 50.000 kuruş, Rozoğlu Verâmâdi zimmetlerinde bâ temessük 1195 Muharremi başında 50.000, Kaftan Ağası Hasan Ağada ber-vech-i emâne bâ defter 25.000 kuruş toplam 318.222 kuruş alacağı vardır.⁵⁶

3.2. Giyim Eşyaları

3.2.1. Kürk, Kaftan, Cübbe ve Diğer Üst Giyim Eşyaları

Kürk kelimesinin kökeni bilinmese de eskiden beri Türkçe' de hem işlenmiş hem de işlenmemiş tüylü hayvan derilerini ifade etmiştir. İnsanların başlangıçta üşümek için hayvan kürklerinden yapılmış elbiseler giyerken medeniyetin ilerlemesi ve kumaş yapımının ilerlemesiyle kürk bir ihtiyaç olmaktan çıkıp lüks giyim malzemesi haline gelmiştir. Özellikle Çin, Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinde alımlı ve süslü kürkler zenginlik ve zarafet simgesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de kürk, zamanla lüks haline gelmiş XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artmış ancak malî sıkıntılarının ortaya çıkışıyla birlikte hükümet tarafından kontrol edilmeye çalışılmış ve sonunda II. Mahmud zamanında yapılan yeniliklerle sona ermiştir. Giysiler için kullanılan en kıymetli kürkler yaklaşık değer sıralamasıyla siyah tilki, Sibiryâ gri sincabı, samur, elma yanağı, vaşak, zerdava ve kakum idi. Siyah tilki kürkü padişaha mahsus oluşuyla tanınmış olsa da sadrazam gibi üst düzey protokol mensupları da giymiştir. Samur ve kakum gibi türleri de kullanılmıştır. Padişaha özel olduğu bilinen kapaniçe türü büyük bir teveccüh göstergesi olarak sadrazama, Kırım hanına ve Eflak, Boğdan voyvodalarına giydirilmiştir.⁵⁷ Karavezir'e de I. Abdülhamid'in bir siyah tilki kürk hediye ettiğini yukarıda bahsetmiştik. Şimdi bu kısa bilgilendirmeden sonra ekte bulunan muhallefâta⁵⁸ baktığımızda zamanına göre en pahalı siyah tilki kontoş⁵⁹ kürkler başta olmak üzere Karavezir'in zengin bir kürk koleksiyonu olduğu görülür.

55 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap, 2.*

56 BOA_D_BŞM_MHF_d_12876_00001.

57 Filiz Karaca, "Kürk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (2002): 568-570.

58 Bkz. Tablo 1.

59 Kapaniçeye benzeyen boyuna uzun, ya da kalçayı örtecek kadar boydan kısa bir model olan dar kollu zengin süslemeli kürke kontoş denilmiş daha ziyade Kırım hanlarıyla ileri gelenler giymişlerdir. Bkz. Karaca, 569; Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türki*, 1116; Ferace Bkz. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*. (2013: Türk Dil Kurumu, Ankara), 156

Kürkler: Paşa'nın çilkafa⁶⁰, nâfe⁶¹, semur (samur), kakum⁶², kontoş, erkân⁶³, serhâddî⁶⁴, sincap, siyah tilki gibi çeşitli özelliklerde oldukça değerli elli dokuz farklı kürkü vardır. Bunlar; bir siyah tilki paçası kontoş, bir siyah tilki çilkafa (çalkafa) kontoş, paça semur kontoş, üç çuka kaplı semur kontoş ve bir diğer kontoş kürkü olmak üzere yedi adet kontoş kürkü vardır. Muhallefâtının satışından elde edilen belgeye bakıldığında üç siyah tilki paçası kürkün 13.000 kuruş değere sahip olduğu görülmektedir. Sof kaplı semur paça kürk ise 50.000 kuruş gibi yüksek bir değere sahiptir. Şal kaplı semur paçanın da 13.000 kuruş değerinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Bundan başka bir mor çuka kaplı çilkafa biniş, iki siyah tilki nâfe, bir sırf semur divân kürkü, palazgâre kakum kürk⁶⁶, beyaz gezî⁶⁷ kaplı kakum, rurenk sâye⁶⁸ kaput⁶⁹, iki simlî sağır nâfe, iki kontoş nâfe, bir gezî şal kaplı nâfe semur, sekiz adet semur dâne⁷⁰, bir yeşil çuka (çuha) kaplı sırf semur erkân, bir hatâî çuka sırt-1 semur erkân, bir yeşil çuka kaplı sırt-1 semur serhâddî, üç sof kablı sırf semur erkân, bir sırt-1 semur erkân, bir sof kaplı sırt-1 semur kaplı serhâddî, bir sof kablı kakum serhâddî, iki yeşil çuka kaplı elmâ⁷¹ serhâddî, bir gözçuka kaplı paça-i vaşak serhâddî, iki sof kaplı serhâddî, iki sof kaplı erkân, bir sırt-1 semur erkân, bir Ankûrî (Ankara) çuka sof semur serhâddî, bir sırt-1 semur serhâddî, bir serhâddî-i sincap, bir yeşil çuka kaplı semur kuyruğu biniş, iki sim sincap tulum, bir şal kablı pâce-i siyah tilki biniş, iki kakum cübbe, iki zağâresiz⁷² kakum cübbe ve bu kürklerin içine konulduğu bir çuka ferrâce kürk kabı, iki beyaz atlas üstlük kürk kabıdır.

60 Kurdun ense postudur. Bkz. Karaca, 568.

61 Postları kürk olan hayvanların göbek tarafındaki parçalarla yapılan kürklere verilen addır. Bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, (Ankara: Sümerbank, 1967), 179

62 Sansar ve gelinciğe benzer boz siyah kuyruklu bir hayvanın postundan yapılmış kürk. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1031.

63 Saray ileri gelenleri ve büyük devlet memurlarının giydikleri büyük yenli kürkün adıdır. Bu kürkü erkân-ı Devlet denilen yüksek memurlar giydiği için bu isim verilmiştir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 544

64 Kısa serasere (baştanbaşa) samur kaplı kürk adıdır. Sarayın yüksek adamları giyerdi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, 185

65 TS_MA_D_02294_0001_00_002.

66 Sincap türünden kediye benzer bir hayvan olan kakumun kürkü olup üstü beyaz sade kuyruğu siyah-tır. Padişahlar ve üst düzey insanlar giyerlerdi. Beyaz olması saflığı ve temizliğin simgesi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 141, 142; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. (İstanbul: Paradigma, 2011), 367.

67 Sert dokumalı, hâreli bir cins ipek kumaş, daha ziyade açık renkli olanları makbuldü. Halep'te, Şam'da ve Bağdad'da dokunursa da en makbulü Hind'de dokunan "Hind gezi" idi". Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 664; Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 269; Enderunlu Vâsîf'ın bir şiirinde daha açık ifadesini bulmuştur; "Yüz sürme kimseye yok şimdiden tezi / Aldır babana anterilik mâvi bir gezi..." Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 125.

68 Bir cins kabarma çizgili kaba yünlü kumaş. Şayak nevinden kalınca kumaş; Menşei Hollanda olan bir çuka cinsidir. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 596.

69 Kaba kalın kumaştan özellikle kaba şayaktan dikilen palto. Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 146.

70 Kefe gümrüğünde işlem gören kürk, kuşak, gömlek, pantolon ve bunun gibi giysi türleri için kullanılıyordu. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 179.

71 Tilki postlarının yanak parçalarından yapılmış samura yakın değerinde bir kürktür. Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 102; Karaca, 568

72 Zağare; zahâreden galat, dıştan kaplı yaka kürkü Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, 685.

Cübbe, kerrâke⁷³, ferace, biniş⁷⁴ ve yağmurluk: Bunlar bir Şamî şalı cübbe, on yedi beyaz gezî ve burûc-ı sâde, bir mâi cübbe, bir çuka cübbe, bir gezî şal kaplı elmâ cübbe, bir kömüşî gezî kaplı sırt-ı semur cübbe, bir yün mervî cübbe, yedi sandallı çuka cübbe, üç sandallı şâlî cübbe, bir incili altun kerrâke haricî takım, dört sof ferâce, bir gezî kaplı tilki boğazı biniş, sarı gezî kaplı biniş, bir keylâkî şal kaplı nâfe semur biniş, bir gözşal kaplı paça-i vaşak biniş, gezî kaplı fersâf biniş, dört çuka biniş, dört sandallı çuka biniş, bir rûd biniş, yedi sandallı Şamî biniş, bir sade kakum biniş, iki sâye kerrâke yağmurluk tur.

Kaftan, entâri, aba ve kaput: Bunlar; dokuz çitli ve sade alaca kaftan ve entâri, bir sarı entâri, bir gezî kaftan, bir sâye kaput ma'a başlık ve kese, otuz bir kutnî ve hıyârî kaftan, bir beldâr entâri, bir çitârî⁷⁵, bir zibûn⁷⁶, on kaftan, bir sâye kaput, bir kebe⁷⁷, bir peşî⁷⁸, iki aba⁷⁹ dır.

Kavuk, destâr⁸⁰, pûşîde ve sarık: Bunlar; üç kavuk ma'a destâr, on dört kavuk, sekiz destâr, dört kavuk ma'a destâr, dört âlâ destâr, altı yedek pûşîde⁸¹, bir yüz sarığı, sim poşî (sarık), iki başlık tır.

Şal: on sekiz çiçekli şal, bir sim çuka şal, dört elvân çâr şal, on çiftli ve çiçekli şal, iki parça şal, üç buhur şal, bir nehûr? şal, Nepalunkârî? şal,

Kuşak ve Palaska: Bunlar; bir Mardinî fûte⁸², altmış Sâkızî fûte, iki beyaz Mardinî fûte, üç kırmızı ve beyaz sâkızî fûte, on üç âlâ fûte, iki Cezâyirkârî kuşak, bir Cezâyirkârî nâle, iki gayret kuşağı, ikisi vezne dört palaska⁸³ dır.

-
- 73 İnce softan hafif ve dar üstlük elbise, alimler tarafından giyilirdi. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1154
- 74 Özellikle yüksek rütbede bulunanların giydikleri geniş cübbeye verilen addır. Biniş cübbeden daha geniş ve kolları daha uzundu. Bunun pek bol olanına ferace denirdi. Sümbülzade Vehbi bir beytinde binişin güzel tarif etmiştir; “Binişin de yakası yağlı idi/Kuşağı göğsüne dek bağlı idi” şeklinde Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 235.
- 75 İpekle karışık pamuk ipliği ile dokunmuş sarı ve kırmızı çubuklu bir kumaş; özellikle Şam’da dokunurdu, İstanbul piyasasında halk isteği görmüş makbul kumaşlardandı. Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 77
- 76 Vaktiyle kaftan altına giyilen kısa pamuklu, Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 682.
- 77 En kalın keçenin adı, çoban kepenekleri kebeden yapılırdı. Eskiden halkın dilinde “en küçük bir ilgisi olmadığı halde herhangi bir işe, söze karışanlara: “Abacı, kebeci, sen neci!...”denirdi. Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 7, 152. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1143’te yünden aba der.
- 78 Entâri, bazı elbiselerin yanlarına ilave olunan üçken şeklinde parçalara derler. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 356.
- 79 Kaba ve kalın yünlü kumaştır. Abadan şalvar, potur, cepken, salta, yelek, cübbe, yağmurluk, mest ve terlik yapılırdı. On yedinci yüzyıl ortalarında yaşayan Abaza Mehmed Paşa zevkli, zarif giyim kuşamı ile İstanbulluları hayran bırakmış, süse düşkün gençler kendisini taklit ettiği gibi genç hükümdar IV. Sultan Murad da bunların başında yer almıştır. Abaza Mehmed Paşa’nın abadan kestirip giydiği ve padişah tarafından taklid edilen bir cepken, büyük şehirde moda olmuş “Abaza Kesimi Aba Cebkenler” bütün İstanbul gençlerinin sırtlarında görülmüş. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. 7
- 80 Başa giyilen, takke, fes ve emsali şeylerin üzerine sarılan sarık manasına gelen bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 431.
- 81 Farsça örtülmüş demektir. Örtü yerine kullanılan bir tabirdir. Mushaflarla kavukların üzerine örtülen pûşîdelerin kumaş üzerine altın ve gümüş telle suze denilen nakış işlemelileri olurdu. Bkz. Pakalın. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 782.
- 82 Bir işlerken veya hamamda bele bağlanan kuşak Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1008.
- 83 Macarcadan gelmiş, fişeklik demektir. Gümüş ve tunçtan veyahut kavsaldan yapılan mahfaza, kayışla

Gömlek, peştemâl, don, donluk, mendil, ihram ve gecelik: iki çuka gömlek, bir hilâlî gömlek ma'a don, iki gömlek, iki Şamî peştemâl, bir beyaz don, dört elvân çuka donluk, üç çuka donluk, on atlas donluk, altmış altı zerdî ve sade donluk, beş sof donluk, iki üstüvâne⁸⁴ bir dibâ⁸⁵ on âlâ donluk, altı şılâ hatâyî donluk, üç atlas donluk, iki sakızî hatâyî donluk, altı mendil, otuz iki ihram.

Seccade: bir süzenî⁸⁶ seccâde, bir cedid kaliçe (halı) seccâde.

Diğer elbise ve kumaşlar: bir çuka çakşır (çamaşır), üç çuka ve sade ve sof sukendîkab, bir hatâyî⁸⁷ zâr⁸⁸, bir kutnî⁸⁹ zâr, altı sâkizî hatâyî, bir çiçekli kumaş, bir top hatâyî kumaş, bir top kadife kumaş, on iki hindî çiçekli zerî ve sade, on iki hindî çiçekli zerî ve sade, yedi çitârî ve gezî, bir alaca şamî, bir top şalî, otuz üç gezî ve sarı ve kutnî, iki burûç, iki köhne sırmalı cuşe, dört işlemehâvi, iki ürbe (bez), beş şâlî ve sof kerrâke, dört top şâlî parça, bir top sof, üç işleme hâvî, dört sade gama, on kebir kaf kehriba işlemeli yaşmak çit, dört kirbas (kirpas)⁹⁰, beş yeşim ve lacivert işlemeli taşlıca kirbas ve yaşmak çit, dokuz kehriba işlemeli çit, sekiz yün işleme hatâyî, altmış sekiz sade hatâyî, on iki hatâyî, dört top şamî, beş acem tomarı, üç top kadife kumaşı dışında sekiz silecek, bir yıldızlı sim, bir sim kaplı yeşim kumaş, beş muhtâr hatâyî ve gezî kumaşı vardır.

Bohça: bir yuma olur bohça, bir hatâyî bohça.

Mobilya ve diğer eşyalar: dört kehriba ve yeşim işlemeli taşlıca geçme⁹¹

Kitap: otuz iki cilt kitap ve risalesi vardır. Ölmeden önce Arapsun'da yaptırdığı külliye medresesine de iki yüz altmış dokuz cilt kitap göndermiştir.⁹²

-
- bele bağlanır veya asılır, süvari çantası olarak da bilinir. Bkz. Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, 346.
- 84 İçi boş direk şekli, silindirik şekli Bkz. Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, 109.
- 85 İpekli ve renkli kumaş, bir nevi canfese kumaşa verilen addır. Altın veya gümüş karışık dokunmuş çiçekli ipekli kumaşlara da diba-yı munakkaş denirdi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 29.
- 86 İnce iğne işi, bir çeşit ince nakış, kasnak işi nakış. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 966.
- 87 Hatâî şeklinde de yazılanı aynı anlama gelir. Aslında teship sanatına has bir kavram olsa da ipekli bir kumaş türüne de bu ad verilmiştir. Sade, telli, nevezuhur hatâî çeşitleri vardır. Eskiden kullanılan kağıtlardan birine de hatâî denilmiş olup Türkistan'da Hatay şehrinde imal edildiği için bu ismi almıştır. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 765, 766; Şâir Nedim'in şu beydinte hatâyî kumaşın çekiciliği bir başka şekilde ifade edilmiştir: "Limoonî hatâyîde o pistâna nigâh et / Hiç böyle celî şâşaa nârenc bulunmaz" Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 129
- 88 Üzerindeki notta: "iki gün mukaddem bu zamandan evine götürüldüğü şerh verildi" yazılıdır. BOA_D_BŞM_MHF_d_12876_00001.
- 89 İpekli, kalın ve eni dar kumaş çeşitlerinden biridir. Ekserisi fes rengi zemin üzerine sarı çubuklu idi. Hint'ten gelenlere "kutnî-i Hint" ismi verilirdi ve Avrupa kutnilerinden daha sağlam olduğu için daha değerli tutulurdu. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 333.
- 90 Kirpas Farsça, Kirbas Arapçadır. Astarlık bezin eski adı olup keten ipliğinden yahud pamuk ipliğinden dokunur; bez anlamındadır. Bkz. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 157
- 91 Muhtemelen geçme rahle kastedilmektedir. Pakalın geçme rahleyi iki parçanın birbirine geçmesinden oluşana dendiği yazar. Sade olduğu gibi sedef işlemeli olanı ve sedeflerin ortasına altın yuva ile yakut ve firuze taşlar örtülmüş emsali bulunmayacak olanlarının Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunduğu bahseder. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 655.
- 92 "merhûm-ı müşârun-ileyhin Arapsun'da ihyâsı olan câmi'-i şerîf civarında kâin kütübhâneye vaz' için vefâtından mukaddem irsâl eylediği kütüb-i celîle defteri mücebince müderris ve kâimmakâm-ı mütevellî ve nâzır-ı vakf ve derbend ağası zîde kadruhum ve sâir iktizâ edenler muvâcehelerinde ta'dâd olunarak kütübhâne-i mezbûreye vaz' ve teslim" VGMA. Defter 339, s.415'naklen Abanoz, *Gülşehir'in Bir Değeri 'Silahdar Seyyid Mehmet Paşa' Hayatı ve Eserleri*, 104, 125.

3.3. Silahları ve Diğer Savaş Aletleri

Karavezir'in silahlarına gelince kılıç, kalkan, mızrak, miğfer, topuz ve birçok tüfek çeşitleri ile hançer ve bıçaktan başka bir de arazide gerekli olan dürbünü vardır. Savaş aletleri olması yanında mücevherlerle kaplı çok değerli birer aksesuar olarak da kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunları türlerine göre sıraladığımızda daha iyi görülecektir.

Bıçak ve hançer: Bir mücevher altın bıçak, Tepesi bir aded elmaslı zümrüd kabzalı mücevher altın bıçak, bir tepesi zümrütlü lacivert kabzalı mücevher altın bıçak, bir yeşim kabzalı tepesi mücevher altın bıçak, bir elmaslı bıçak, bir mücevher altın hançer.

Dürbün ve mercek: Bir adet elmaslıca dürbîn-i dest (el dürbünü), bir pertusûz⁹³.

Kılıç, Kalkan, Mızrak, Topuz ve Miğfer: Bir ruğânî kalkan, bir yeşim kabzalı sim bendli kılıç, mücevher kabzalı altın tutmalı kılıç, üç altın tutmalı kılıç, üç simli kılıç, dört simli gaddâre⁹⁴, sekiz simli gaddâre, üç mızrak, dört sade beyze⁹⁵, iki debûs⁹⁶, bir gergerdân debûsu vardır.

Piştov⁹⁷ ve Tüfek: üç simli piştov ma'a silahlık, üçü sade ikisi sim beş mercanlı piştov, iki firengî piştov, iki sim piştov, bir sade piştov, bir incili silah, on dokuz som ve etus? kundaklı tüfek, iki sade tüfek, otuz altı küçük büyük tüfek olmak üzere toplam yetmiş bir silahı vardır.

3.4. At, koşum takımları ve diğer malzemeler:

Karvezir'in muhallelâtında Yerebatan ahırında bulunan ve İstabl-ı âmireye teslim olunan esbân ve bârgirânî başlığıyla verilen kayıta kırk dört atı, on iki bârgir dışında yular, tapkur, rişme, rikap, raht, çapkur raht ve eğer gibi biniş takım ve malzemeleri vardır. Şimdi bunları kısa başlıklarda, açıklamalarını da dipnotlarda vermeye çalışalım.

At ve bârgir: on yedi kır esb, on dorî esb, üç al esb, bir kızıl kır esb, bir akçekal kula esb, bir kır tay, bir al esb, bir al mısırî esb, iki dorî mısırî, bir kır mısırî, bir zülf-i siyâh mısırî, üç işhâ mısırî, erhem? mısırî, ihraç mısırî, beş kır bârgir, iki işhâ bârgir, bir dorî bârgir, bir yağız bârgir, bir cebel bârgir, bir al bârgir, bir kır kollu bargir vardır.

Koşum takımları, eğer ve raht⁹⁸: iki sim çapkun⁹⁹ ve katurî iki esb sim çapkun, beş yaldızlı sim çapkun rahtı ma'a başlık, bir yaldızlı sim çapkun sırlı raht ma'a başlık ve gaddâre ve debûs, bir sim çapkun rahtı ma'a başlık, bir yaldızlı sim çapkun raht ma'a gaddare, iki simli eğer, on sim karalı eğer, beş simli eğer, üç ticari eğer, iki simli eğer, üç eğer pûşîdesi (örtüsü). Bir yaldızlı midilli rahtı ve eğer ve debus ve gaddâre ve rikâb vs., bir mercanlı sırma raht ma'a başlık, bir beyaz sim çapkun rahtı, iki yaldızlı sim çapkun rahtı, iki divân rahtı¹⁰⁰ takım, bir sim yaldızlı kebir raht ma'a başlık ve

93 Portusuz, güneşe tutulduğunda ışığı bir yere odaklayarak altına gelen şeyi yakan bir çeşit cam gibi, eşyayı büyütme ve küçültme yarayan alet Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 350.

94 Ağız ve iki tarafı keskin bir tür kılıç Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 962.

95 Demir başlık, miğfer Bkz. Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 97.

96 Topuz. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 170.

97 Tabancadan evvel kullanılmış olan iptidai silahlardan birinin adıdır. Bir aralık orduda harp aleti olarak kullanılmış ancak yeni silahların yanında bir kıymeti kalmadığı nazarıyla 1800 yılında şişhane ve eğri kılıçla birlikte ordu kadrosundan çıkarılmıştır. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 779.

98 At takımı Bkz. Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 874

99 Çok yürüyen çok koşan, Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 493; Çapkın at: hızlı koşan at Bkz. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 62.

100 Erkânın divana giderken ve merasim sırasında kullandığı gümüşlü eğer takımına verilen isimdir. Bkz.

döşeme ve rişme¹⁰¹ ve sim rikâb ve kareli çuka kesme ve sim kaplama eğer, bir simli yeşim raht dır.

Kesme¹⁰² : Karavezir'in toplam otuz beş kesme yani at zırhı var olup bunlar; bir yaldızlı sim karalı mezlelu? kesmesi, dört yaldızlı sim karalı zibâ kesme, altı üstüfe kesme, üç sakızkârî kesme, bir sırma işleme atlas kesme, üç sırma işleme çuka kesme, iki işleme hâre kesme, üç yaldızlı sim karalı desta(r) kesme, bir mercanlı sim karalı desta(r) kesme, bir yaldızlı sim karalı çuka kesme, altı karalı kesme, dört sırma kesme dir.

Rikâb¹⁰³, **rişme**¹⁰⁴, **tapkur**¹⁰⁵, **kemer ve yular**: on çift sim rikâb-ı esb, bir çift sim rikâb çift, beş çift sim rikâb, bir çift mercanlı rikâb, dört simli rikâb, dört tombak rikâb, beş yaldızlı sim kebir kemer-i raht ma'a başlık, dört rişme, iki sim kemer-i raht ma'a başlık ve rişme, yedi yaldızlı sim kemer-i raht ma'a rişme, dört yaldızlı sim kemer-i raht ma'a başlık, rişme ve ğaddare, bir de mercanlı, üç tapkur, biri topak yedi yular dır.

3.5. Günlük yaşam malzemeleri:

Karvezir'in günlük mutfak eşyaları arasında Saksonya işi bardak, kâse, çay ibriği, fincan, sahan, sürahi ve tabak gibi çeşitli malzemeler bulunmaktadır. Saksoniyekârî veya Saksoniye bardak, kâse vs. şeklinde kaydedilmiştir. Bu eşyalar devletin en tepesindeki kişilerin Avrupa ürünü eşyalara olan ilgisini ve toplumun yaşayışında kültürel etkilenme alanına dair somut veriler olması açısından önemlidir.

Kahve ve çay takımı, çay ibriği, fincan, kahve ibriği ve diğer malzemeler: Dokuz billûrmis¹⁰⁶ bardak, beş saksoniye bardak üç ayak, on bir saksonyekârî billur bardak elli bir sade bardak, kâse, ibrik sandık, üç çay ibriği, dört saksoniye çay ibriği, bir minakârî çay ibriği, otuz beş saksoniye fincanı, on iki eski maden fincan, on minâkârî fincân, bir sim kahve ibriği, yirmi dokuz sağır ve kebir kahve ibriği, beş hatâyî kahve pûşidesi, iki işleme şâhî şal kahve makramesi¹⁰⁷, beş işleme hâre kahve makremesi, on beyaz hâre kahve makramesi, iki işleme gezî şâl kahve makramesi dir.

Askı, iskemle, cüzdan, makas, sineklik, peşkir: iki sim askı, iki nuhas (bakır) askı, bir tombak askı, bir sim iskemle, dört hatâyî sini (tepsi), iskemle ve şiltesi, bir sırmalı cüzdan, iki makas, bir sim makas, dör fûte, iki sim saplı sineklik, bir yün sineklik, üç sâkızî peşkir (el havlusu), leylî peşkir.

Tıraş malzemeleri: sekiz işleme berber peşkiri, bir som sakal tarağı ma'a som işleme alât, iki ustura, bir sûzenî işleme terlik berber leğeni ma'a makrame, bir şal işleme berber leğeni ma'a makrame.

Güğüm, İbrik, Leğen, maşraba ve benzeri eşyalar: bir ocak güğümü, bir sağır güğüm, dört güğüm, altı leğen ma'a ibrik, bir leğen ma'a kapak, bir abdest leğeni, dört sim leğen ma'a ibrik, bir yaldızlı nühas legen ma'a ibrik, bir yaldızlı abdest leğeni, bir nühas leğen ma'a ibrik, bir leğen-i

Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 467.

101 Zincirden gem, Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 665.

102 Eskiden, savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh. Bkz. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 147.

103 Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 669.

104 Hayvan başlığında burun üzerine gelen zincir, Bkz. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 187

105 Tabkur kolanı hâşeyi eğere bağlayan kolan, Bkz. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 865

106 Billur gibi, billura benzer; saydam cam.

107 Makrama kenarı işlemeli baş örtüsü, destmal, havlu, peşkir yerlerine kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 393-394.; Mahrama, mıkrama mendil, baş örtüsü, havlu. Bkz. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 165.

çameşuy (çamaşır), bir sim leğen ma'a ibrik, bir tombak leğen ma'a ibrik, bir nühas abdest leğeni, bir leğen ma'a ibrik, bir sim leğen ma'a ibrik, bir minâkârî leğen ma'a ibrik, sekiz maşraba.

Tabak, kase, makrame, kavanoz, sofrâ benzeri eşyalar: on beş fağfûr¹⁰⁸ kâse, seksen beş sağır fağfûr kâse, iki kaşık, sekiz mercânî yeni dünya som kaşık, iki ibrik, yedi mercanî kaşık, üç som kaşık, yirmi yedi hamâs kavanoz, iki fağfur kavanoz, bir kebir fağfur kavanoz ma'a kapak, iki kase, elli dört dülbend işleme taam makremesi, yirmi def'a taam makramesi, dört nuhas sini, bir nühas vasat sini, sekiz nühas sini, bir yaldızlı sini, bir sağır yaldızlı sini, bir sim sini, iki hatâyî sini ve pûşidesi, üç yaldızlı nühas sini, bir tombak sini ma'a tas, yedi çit sofrâ, üç hatâyî sofrâ, üç tombak ve minâkârî su taşı, bir ma'a saksoniye sürâhî, bir tosbâ sürâhî, bir sim süzgi (süzgeç), iki billur tabâk ve kâse, üç beçkârî tabak, sekiz saksûniye sahan ma'a tabak bir tas, bir tabak, altı saksûniye kâse ma'a tabak, on tombak tabak ma'a kapak, üç fağfur tabak, yüz yirmi beş sağır fağfûr tabak, on beş nühas tabak, on altı tabak, üç yüz sağır külçe tabağı, bir sahan tablası, iki tas ma'a kapak, bir taşlama altın zarlı gergerdân tas, bir altın kakma tombak tas, bir tas, iki hamâm taşı, üç birûn taşı, bir taş, bir tompak tepsi, bir pirinç testi, bir nühas, bir sim testi, bir taşlıca yeşim nemekdân (tuzluk), beş sim nemekdân, üç yağlık, yirmi bir yağ yemenisi, elli dokuz tombak zarf¹⁰⁹ ma'a kapak, bir sim zarf, üç sim mücevher hafe ma'a kaşık, on beş tombak kaşık.

Isınma araçları: Isınma aracı olarak iki döküm mangal ma'a tahta, biri bakır iki mangal daha vardır.

Aydınlatma malzemeleri: on üç pirinç şamdan, iki sırma mum sofrası, bir sim çukalı fener, bir sim sirâci ma'a simleme zarf, bir vasat sim şamdân, bir vasat sim sağır şamdân, ikisi sağır üç sim karalı sofrâ, iki sim hanguz desti ma'a başlık, bir sim karalı çuka haşe, bir yeşil işleme haşe, iki tombak dekân çift, boyacı çanağı işleme haşe, iki sırmalı mum haşe, dört bâb kebirân rus, üç sim şamdân, iki sim buhûrdân ma'a güllâbdân, üç tombak şamdân, bir sim mumluk tur.

Oturma eşyaları, minder, yastık, yatak, örtü ve yüz malzemeleri ile çeşitli mefruşat: iki kutnî ma'kad, iki minder, iki şilte, iki çit şilte nev sanduk, bir yatak-ı nehârî, bir çit pencere perdesi, bir çuka perde, yüz on altı kutnî ve üstüvane ve çit ve kıbrıs basması yastık, yirmi altı üstüvane ve çuka ve cit ve kıbrısî ma'kad, otuz iki minder, on şilte, beş çit pûşide, bir kırmızı döşek, iki sâkizî yasdık ve ma'kad takımı, bir selânikî yasdık ve ma'kad ve nehârî takımı, dört yüz yastığı, bir döşek, iki üstüvane sofrâ, iki işleme taam makramesi, iki tabla makremesi, on yedi işleme hâvî, bir hatâyî boğça, bir boğça, dört sırmalı keçe, üç cezâyir kaliçesi, otuz dokuz fitilli yastık, iki beçkârî sofrâ, üç peşkir, bir sim karalı sofrâ, yirmi yedi işleme testi pûşidesi, sekiz makrame, üç kaplan postu, on bir döşeme yastık.

Seccâde: bir sûzenî işleme şal seccâde, bir sakızî cedid seccâde, üç telbuka Seccâde, bir çuka sağır seccâde, bir kaliçe seccâde, iki sûzenî işleme şal seccâde, bir hâre seccâde, altı telbuka seccâde, üç telbuka sof seccâde, üç sof çuka seccâde, iki telbuka sof seccâde, üç telbuka mihrablı seccâde dir.

Mobilya türü eşyalar: Bir ırkât kutu, bir dâvend sandık, bir beyaz yük sandık, bir kebir âyniye, bir kütüb ve resâil olur tahta sanduk, bir fağfur tahta sanduk, on altı saksoniye çiçek sepet, bir raf, bir bakır üstüne minâ kakma sepet ma'a kapalı sandık, bir saksoniyekârî üstüveç sandık, bir

108 Çin'de yapılan her türlü porselen evânî için kullanılan bir tabirdir. Fağfurî şeklinde de kullanılır. Çini ile arasındaki fark fağfurun yarı şeffaf olmasıdır. Beyaz çiçeklisinde hataî âdisine kâşî denir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, 582.

109 Burada zarf, paket, kutu, kılıf anlamında kullanılmıştır. Bkz. Kadir Gökçüoğlu, *Moheg Türkçe-Farsça Sözlük*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2005), 283.

simli sehpa, iki saksoniye sandık tır.

Koku ve Buhurdan: Bir fağfûrî anberdân, yetmiş dört bûyî (kokuluk), bir aruşek koku, bir miktar anber, üç sim güllâbdân ma'a buhûrdân, iki mücevher sim güllâbdan ma'a buhûrdân, iki tosbak güllâbdan ma'a buhûrdân, dört yeşil işleme güllâbdân makramesi, on güllâb makramesi, on altı güllâbdân işleme güllâb makramesi, bir tombak küllâbdan ma'a buhûrdân, bir itrdân dır.

Panzehir: on pâdzehir¹¹⁰, bir pâdzehr ma'a altın zarf, iki mücevher altın zarf ma'a pâd-zehr.

3.6. Altın, mücevher, değerli eşyalar, tütün içim takımları ve yazı malzemeleri:

Altın, mücevher ve değerli eşyalar: Beş tunus altını, dört ceneviz altını, bir elmaslı altın kutu, bir yeşim kutu, üç mücevher altın kutu, bir mücevher halik, iki minâlı altın zarf, on altın zarf, bir altın nokrekî.

Yüzük, gözük ve diğer eşyalar: Bir gözük ma'a arusek tarak, üç kebir elmas yüzük, bir pırlanta elmas yüzük, üç zümrüt yüzük, bir gök yakut yüzük, bir tahte la'l yüzük, bir tepeleri zümrütlü elmaslı cımbız, bir tepesi yakutlu elmaslı cımbız, bir tepesi zümrütlü elmaslıca sim kabzalı cımbız, iki mücevher zarf ma'a fincan, iki yeşim imameli, bir mücevher kutusu, iki mücevher zarf, on beş sim zarf, yirmi minâkârî zarf, bir mücevher işli aba dır.

Saatler: Karavezir'in toplam yirmi altı saati olup bunlar; üç mücevher saat ma'a köstek, iki elmaslı saat ma'a köstek, sekiz elmaslı altın saat, bir altın saat, bir minâkârî saat ma'a köstek, bir yeşim mücevher saat, bir kanârya saati, bir pîštahta saati, bir çalar şebihî saati, bir kebir tombak saat, bir rehâvi çalar tahta saati, dört çekmece saati ve bir başka saat tır.

Nargile, çubuk takımları ve diğer tütün içim malzemeleri¹¹¹: Karavezir'in bu tür malzemelerine bakılırsa oldukça iyi bir tütün içicisidir. Maiyetinde sırf bu işle uğraşan bir duhancı (tütüncü) vardı. Malzemelerine gelince ikisi yeşim dördü kehribâ olmak üzere altı yeşim ve kehribâ imâmeli kiraz çubuk, bir sade çubuk, bir altın nargile ma'a şişe ve mârpuç, bir taşlıca altın nargile ma'a şişe ve mârpuç, sim yaldızlı sim nargile ve saksoniye şişe ve mârpuç, dört kebir kehribâ imameli yeşimî çubuk, yedi kehribâ imameli kirâs çubuk, on dokuz sim dühân tablası, altı taşlı yeşim imameli kiraz çubuk, beş kehribâ imâmeli yeşimî çubuk vardır.

Tesbih: Sim narçil¹¹², iki narçil dır.

Yazı malzemeleri: Bir sim hokkalı ruğâni divit ve sim divitleri vardır.

Diğer malzemeler: Ne takımı olduğunu bilemediğimiz bir takım malzeme, bağârureş? ve bağarıkdan? denilen iki nesne ki Tarama sözlüğünde “bağa” için kaplumbağa, kaplumbağanın ka-buğu denmektedir.¹¹³ Belki de bundan yapılmış bir süs eşyasıdır.

110 Farsça'da zehir karşıtı anlamında zıd-ı zehr, pad-zehr Türkçe'ye panzehir olarak geçmiş. Bkz. Golkarian. *Moheg Türkçe-Farsça Sözlük*, 201.

111 Devrin tütün kullanımıyla ilgili Cevdet Paşa'nın oldukça ilginç bir notu vardır; “aslına bakılırsa tütün kullanmanın haram olmadığı hakkında fıkıh adamlarının birçok risaleleri olup cevaz var mı, yok mu, kesinlikle ayırmak, zor bir iş olduğundan günden güne yaygın hâle gelip çoğalarak öyle ilerlemiştir ki, bir toplantıda bulunan 15 kişi içinde tütün içmeyen, ancak iki yahud üç kişi kullanmayıp âlet ve edevatının düzene konulmasında da herkes gücü yettiği kadar gösterişlerinden 5 kese akçaya kadar bir çubuk takımı satılmağa başlandı” Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, II. Cilt*, Üçdal Neşriyat, 211.

112 Denizden çıkan yüzürü gibi bir maddenin adı, Hindistan cevizi meyvesi diyenlerde vardır, bundan yapılan ve kullandıkça sararan tesbihler makbuldü. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, 654.

113 Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 34

Sonuç

Seyyid Mehmed Paşa'nın seyid zümresinden geldiğine dair gösterilen referanslar daha dikkatli ve daha çok zamanlı bir araştırmayı gerektirse de bu çalışma çerçevesinde çok ayırt edici bir husus da değildir. Nihayetinde sadrazamlık makamında geçirdiği sürede ve daha önceki görevinde I. Abdülhamid'in şahsını ve politikasını doğrudan etkilemiş dolaylı olarak tarihin akışında etkili olmuştur. Veziriazamlık yaptığı döneme ait gelir kayıtları oldukça iyi bir gelire sahip olduğunu göstermiştir. Özel mülkünden tahsis ettiği gelirlerle kurduğu vakıf vasıtasıyla doğduğu köyü kazaya dönüştürerek, çocukluk yıllarında gördüğü Muşkara'nın Nevşehir haline dönüşünden ve Damat İbrahim Paşa'dan etkilendiği açıktır. Verem hastalığından genç sayılabilecek bir yaşta; kırk beş yaşında öldüğünde geride bıraktığı eşyaları zenginliğini ortaya koymaktadır. Muhallefât defterinde gayri menkullerine ait kayıtların olmaması bu durumunun çok daha iyi bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Muhallefâtının satışından elde edilen gelirlerin tutulduğu arşiv kaydının da eşyalarının tamamına ait olmadığı anlaşılmıştır. Bazı kişilerin zimmetindeki paralarına bakılırsa çevresine kredi sağladığı, giyim eşyalarının çeşitliliğine bakılırsa zevkli ve gösterişli giyinmeyi sevdiği, mücevher ve değerli taşların kullanıldığı türlü türlü giyim eşyaları ve silahları olduğu, birçok cins ata sahip olduğu, günlük yaşam malzemelerine bakılırsa Akdeniz, Ortadoğu ve Doğu menşeli eşyalarının çoğunlukta olması yanında Avrupa menşeli eşyaları da kullanması çevre kültürleri bilen bir yaşam sürdüğünü, onlarca çeşit nargile ve tütün içim malzemesine sahip olması onun iyi bir tütün tiryakisi olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak Arapsun köyünden devletin zirvesine kırk beş yıllık bir hayat hikayesi Karavzir Seyyid Mehmed Paşa; iyi bir politikacı, yönetici, yardımcı, koruyucu, yenilikçi, zevkli, eğlenceli ve zengin birisi olmasından öte I. Abdülhamid'in iyi bir adamı olmuştur.

Kaynakça

BOA_D_BŞM_d_04892_00001.

BOA_D_BŞM_MHF_d_12876_00001.

TS_MA_D_02294_0001_00_002.

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar No: 2570; *Gülşehir'de Karavezir Seyyid Mehmed Paşa Külliyesi Vakfiyesi*.

Abanoz, Fatih. *Gülşehir'in Bir Değeri 'Silahdar Seyyid Mehmet Paşa' Hayatı ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2013.

Ahmet Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet II. Cilt- I. Kitap*, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Ahmet Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet III. Cilt*, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Ahmet Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet*, 2.Cilt, Sdlş. Dünder Günday, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1977.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askerî Kassaâmına Ait Tereke Defteri (1545-1659)", *TTK Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III, sy 5-6 (1966): 1-479.

Çadircı, Musa. "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi," *TTK Belgeler Serisi*, XI/15 (1986), 145-164.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2000.

Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.

Golkarlan, Kadir. *Moheg Türkçe-Farsça Sözlük*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.

İnalçık, Halil. "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, sy 1-4 (1954 1953): 51-75.

İpşirli, Mehmet. "Temliknâme", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40:430-31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Karaca, Filiz. "Kürk", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, (2002): 568-70.

Koçu, Reşad Ekrem. *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara: Sümerbank, 1967.

Mehmet Süreyya. *Sicilli Osmanî*, IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Özcan, Tahsin. "Muhallefât", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, (2005):406-407.

Öztürk, Said. *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahsil)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.

Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

Şemseddin Sami. *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.

Telci, Cahit. "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. XXII/2 (2007): 167-193.

Telci, Cahit. "Turgutlu Voyvodası Seyfî-zade es-Seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXII, sy 1 (2007): 173-216.

Cezar, Yavuz. "Bir A'yanın Muhallefatı", *Bulleten* XLI, Sy.161 (1977), 41-78.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 2011.

Tablo 1. BOA_D_BŞM_
MHF_d_12876_00000'nolu defterin transkripsiyonu.

Sadr-ı âli iken hulûl-ı eccl-i mev'üdiyle irtihâl-i dâr-ı bekâ iden vezîr es-seyyid Mehemed Paşa'nın şerefsudûr iden fermân-ı âlileri mücebince bâb-ı hazret-i asafide mevcûd bulunan ma'rifet-i şer' ve saâdetlü defterdâr efendi hazretleri ve hazine-i hümayûn kethüdâsı ağâ nezâretiyle tahrir olunan muhalledâti defteridir.		
A	Sarây-ı mezkûrun haremde müteveffâ-yı müşârileyhin odasında mevcud bulunan.	
sıra	eşyanın cinsi	adedi
1	Kutni ve hıyârî kaftan	31
2	Sade ve gezî çiçekli 'antârî	32
3	Çiçekli şal	11
4	Çitli ve sade alaca kaftan ve 'antârî	9
5	Sâmî şali cübbe	1
6	Beyaz gezî ve burûc-ı sâde	17
7	Maî ...	1
8	Gezî kablû dilkü boğazı biniş	1
9	Palazğare? kakum	1
10	Beyaz gezî kablû kakum	1
11	Çuka cübbe	1
12	Simli sağır nâle	2
13	Yeşim kabazlı sim bendli kılıç kabza	1
14	Yeşim ve kehribâ imâmeli kiraz çubuk	yeşim 2, kehribâ 4
15	Sade çubuk	1
16	Döşeme yaştık	11
17	Kutni ma'kad	2
18	Minder	2
19	Şilte	2
20	Çit şilte nev sanduk	2
21	Yatak-ı nehârî	1
22	Döşek ...	1
23	Döküm mangal ma'a tahta	1
24	Çit pencere perdesi	1
25	Çuka perde	1
26	Kebe	1
27	Yüz sarığı	1
28	Piştahta derûnunda mevcud bulunan	
29	Mücevher altun bıçak	1
30	Mücevher altun hançer	1

31	Zümrüd ve altun nişâneli inci sebihâ	2
32	Mücevher saat ma 'a köstek	3
33	Pad-zehr (panzehir)	7
34	Elmaslıca dürbin-i dest	1
35	Sade Felemenk Sebihâ	5
36	Tunus altunı	5
37	Ceneviz altunı	4
38	Tepesi bir aded elmaslı zümrüd kabzalı mücevher altun bıçak	1
39	Elmaslı altun kutu	1 yeşim 1
40	İncü nişâneli sebihâ	1
41	Mercan ve nâfe sebihâ	2
42	Tepesi zümrüdlü lacivert kapzalı mücevher altun bıçak	1
43	Yeşim kabzalı tepesi mücevher altun bıçak	1
44	Gözlük ma'a arusek? tarak	1
45	Kebir elmas yüzük	3
46	Pırlanta elmas yüzük	1
47	Zümrüd yüzük	3
48	Gök yakut yüzük	1
49	Tahte la'l yüzük	1
50	Kutbîne ve üstüvane ve çit ve Kıbrıs basması yaştık	116
51	Üstüvane ve çuka ve çit ve Kıbrıs ma'kad	26
52	Minder	32
53	Şilte	10
54	Çit püşide	5
55	Kırmızı döşek	1
B	Saray-ı mezkûrun hâriciyesinde begler odasında mevcud bulunan	
1	Gezî şal kablû nâfe semur ...	1
2	Sarı entârî	1
3	Beyaz don	1
4	Döküm mangal ma'a tahta	1
5	Hatâyi Zâr (iki gün mukaddem bu zamandan evine kötürüldüğü şerh verildi)	1
6	Kutni zâr	1
7	İhrâm	1
8	Sim hokkalı ruğâni devît (divit)	1
9	Kavuk ma'a destâr	3
10	Kütüb ve resâil, cild	32
11	Sim çuka şâl	1

C	Saray-1 mezkûrun hâriciyesinde hazîne odasında mevcut bulunan	
1	Tente derûnunda; Tepeleri zümrütlü elmaslı cımbız	5
2	Tepesi yakutlu elmaslı cımbız	1
3	Elmaslı bıçak	1
4	Elmaslı Saat ma'a köstek	2
5	Elmaslı altun saat	8
6	Altun saat	1
7	Minâkârî saat ma'a köstek	1
8	Yeşim mücevher nemekdâr	1
9	Mücevher altun zarf ma'a pâd-zehr	tahî 1, sir 1
10	İncili silk sebihâ	1
11	Tepesi zümrüdlü elmaslıca sim kabzalı cımbız	1
12	Mücevher zarf ma'a fincan	2
13	Irkât-ı kutu	1
14	Mücevher altun kutu	3
15	Mücevher halik	1
16	Taşlıca yeşim nemekdân	1
17	Pad-zehr	3
18	Pad-zehr ma'a altun zarf	1
19	Fağfûrî anberdân	1
20	Silk sebihâ	6, bez 2, mercan 2
21	Ceviz sandık;mücevher kabzalı altun tutmalı kılıç, kabza	1
22	Tombak ve minâkârî su taşı	3
23	Tompak tepsi	1
24	Sim nemekdân	1
25	Sim piştov, çift	2
26	Sûzenî seccâde	1
27	Beyaz atlas üstlük kürk kabı	2
28	Abâyî	2
29	Sâkizî yasdık ve ma'kad takım	2
30	Cedid kalîçe seccâde	1
31	Kanârîye saati	1
32	Sof kablı kakum serhaddî	1
33	Şal kablu pâçe-i siyah-ı dîlkü-i binîş	1
34	Yeşil çuka kablu semur kuyruğı binîş	1
35	Mor çuka kablu çilkafa binîş	1
36	Çuka ve sade ve sof sukendikab	3
37	Elvân çuka donluk	4

38	Siyah dîlkü nâfe (Sağlam)	1, sukendi 1
39	Semur dâne	8
40	Selânîkî yasdık ve ma'kad ve nehâlî takım	1
41	Sim poşî	1
41	Sepet Sandık	1
42	Çuka donluk	3
43	Sâkizî hatâyî	6
44	Çiçekli ...	1
45	Hatâyî (kumaş), top	1
46	Kadife (kumaş),top	1
47	Atlas donluk	10
48	Hindî çiçekli zerli ve sade	12
49	Çitârî ve gezî	7
50	Alaca şam	1
51	Çiçekli şal	3
52	Mendil	6
53	Şalî , top	1
54	Destâr	5, defa 3
55	Elvân çâr şal	4
56	Çiftli ve çiçekli şal	10
57	Zerdî ve sade ve çiçekli donluk	66
58	Gezî ve sarı ve kutnî	33
59	Burûç	2
60	Şal parçe	2
61	Sepet sandıkta	
62	Mercanlı sırma raht ma 'a başlık	1
63	Beyaz sim çapkun rahtı	1
64	Yaldızlı sim çapkun rahtı	2
65	Sim çapkun ve katırî?	2, esb 2
66	Divân rahtı takım	2
67	Piştahta saati	1
68	Tahta Sandukta	
69	Yaldızlı simkaralı mezlelu? kesmesi	1
70	Yaldızlı sim karalı zibâ kesme	3
71	Sim yaldızlı kebir raht ma'a başlık ve döşeme ve rişme ve sim rikâb ve kareli çuka kesme ve sim kaplama eğer	1
72	def'a sim karalı kesme	1
73	Sim rikâb-ı esb, çift	10
74	Yaldızlı sim kebir kemer raht ma'a başlık, rişme ε	5, rişme ε

75	Yaldızlı sim çapkun rahtı ma'a başlık	5
76	Yaldızlı sim çapkun sırlu raht ma'a başlık ve gaddâre ve debûs	1
77	Simli ğaddâre	8
78	Debûz	1
79	Yedek pûşîde	6
80	Çuka gömlek	2
81	Eğer pûşîdesi	3
82	Üstüfe Kesme	2
83	Tapkur	3
84	Sim karalı eğer	10
85	Sakızkâri kesme	3
86	Mızrâk	2
87	Sade piştov, çift	1
88	Som ve etus? kundaklı tüfek	19
89	Sade tüfek	2
99	Simli eğer	2
100	Yaldızlı sim	1
101	Ma'a saksonya sürâhî	1
102	Yular	6, topak 1
103	Yuma olur bohça	1
104	Billürmisil bardak	9
105	Saksuniyye pardak	5, ayak 3
106	Billur tabâk ve kâse	2
107	Beçkârî tabak	3
108	Dâvend sandık	1
109	Saksûniyye sahân ma 'a tabak	8, tas 1
100	Tabak	1
101	Beyaz yük sandık	1
102	Saksûniyye kâse ma 'a tabak	6
103	Çay ibriği	3
104	Kebir âyniye	1
105	Ticari eğeri	3
106	Takımı	1
107	Kütüb ve resâil olur tahta sanduk	1
108	Fağfur olur tahta sanduk	1
109	Sim çapkun rahtı ma'a başlık	1
110	Sim rikâb çift	1
111	Sim kemer raht ma'a başlık ve rişme	2
112	Sırma işleme atlas kesme	1
113	Sırma işleme çuka kesme	3
114 İşleme hâre kesme	2

115	Üstüfe kesme	3
116	Köhne sırmalı çuşe	2
117	Tombak saçak ma'a kapak	10
118	Leğen ma'a kapak	
119	Tas ma'a kapak	2
120	Mertibâni	11
121	Fağfur	13
122	Nuhas fenâr	3
123	Hamâs kavanoz	27
124	Fağfur kavanoz	2
125	Saksuniyye çiçek sepet	16
126	Yeşim imameli ...	2
127	Sade beyze	4
128	Simli eğer	2
129	İhrâm	2
130	Buhûr Şal	3
131	İşleme havi	4
132	Ûrbe (bez)	2
133	Üstüfe sofa	2
134	İşleme taam makramesi	2
135	Sakızî cedid seccâde	1
136	Altun nargile ma'a şişe ve mârpuç	1
137	Taşlıca altun nargile ma'a şişe ve mârpuç	1
138	Sim yaldızlı sim nargile ve saksuniyye şişe ve mârpuç	1
139	Sim devât	1
140	Sim rikâb çift	5
141	Mercanlı rikâb çift	1
142	Yaldızlı sim kemer raht ma'a başlık ve reşme ve ğaddare	4, mercanlı 1
143	Debûs	1
144	Yaldızlı sim çapkun raht ma'a ğaddare	1
145	Yaldızlı sim karalı dešta(r) Kesme	3, mercanlı 1
146	Yaldızlı sim karalı çuka kesme	1
147	Kürk odasında	
148	Çalar şebihe saati	1
149	Yeşil çuka kaplu elmâ serhaddî	1
150	Yeşil çuka kaplu elma serhaddî	1
151	Yeşil çuka kablû sırf semur erkân	1
152	Gözşal kablû elma cübbe	1
153	Leylâkî şal kablû nâfe semur binîş	1
154	Gezî şal kablû paça-i vaşak binîş	1

155	Gezî kaplı fersâf biniş	1
156	Gezî çuka kablu paça-i vaşak serhaddî	1
157	Sarı gezî kablu fersaf biniş	1
158	Kömüşî gezî kablu sırt-ı semur cübbe	1
159	Hatâyî çuka sırt-ı semur erkân	1
160	Sâye kaput	1
161	Sim sablı sineklik	2
162	Yün mervî cübbe	1
163	Kavuk ma'a yeşil destâr	4
164	Kavuk	14
165	Çuka biniş	4
166	Çuka çakşır	1
167	Çiçekli şal	2
168	Gezî kaftan	1
169	Beldâr 'entârî	1, çitârî 1
170	Sandallı çuka biniş	4
171	Sâye kaput ma'a başlık ve kese	1
172	Rûd biniş	1
173	Yeşil çuka kablu sırt-ı semur erkân	3
174	Yeşil çuka kablu sırt-ı semur serhaddî	1
175	Rurenk sâye kaput	1
176	Sandallı çuka cübbe	7
177	Gergerdân debûs	1
178	Yüz yasdığı	4
179	Sırf semur divân kürkü	1, paça 1
180	Sof kablı sırf semur erkân	4,serhaddî 1
181	Siyah dilki çalkafa kontoş	1
182	Sof ferrâce	4
183	Şâlî ve sof kerrâke	5
184	Sandallı şâlî biniş	7, sade 1
185	Sandallı şâlî cübbe	3
186	Def'a sof kablu serhaddi	2,erkân 2
187	Kakum cübbe (2, zağâresiz 2)	4
188	Kakum biniş	1
189	Ankûrî çuka sof semur serhaddî	1
190	Yün sineklik	1
191	Şâlî parçe , top	4
192	Sof, top	1
193	İncüli altun kerrâke haricî takım	1
194	Çuka ferrâce kürk kabı	1
195	Sûzenî işleme şal seccâde	1

196	Kebir tombok saat	1
197	Bûyî	4
198	Yağlık	3
199	Aruşek koku	1
200	Anber bir miktar	
201	Rehâvi çalar tahta saat	1
202	Nuhas sini	2, vasat 1
203	Abdest leğeni	1
204	Peşî	3
205	Tebâluka seccâde	3
206	Çuka sağır seccâde	1
207	Kaliçe seccâde	1
208	Leğen ma'a ibrik	4
209	Pirinç şamdan	2
210	Sırma mum sofrası	2
211	Ocak güğümü	1
212	Sağır güğüm	1
213	Hilâlî gömlek ma'a don	1
214	Zibûn	1
215	Hatâyî boğçe (bohça)	1
216	Zûzenî işleme terlik berber leğeni ma'a makrame	1
217	Şal ... işleme berber leğeni ma'a makrame	1
218	Tombak sini ma'a tas	1
219	İncüli silah	1
220	Uştura	2
221	Mikras (makas)	1
222	Taş	1
223	Hatâyî boğça	1
224	Sâye kerrrâke yağmurluk	2
225	Başlık	2
226	Kese	2
227	Sâye kaput ma'a başlık	1
228	Bağârureş?	1
229	Sim çukalı fener?	1
230	Kaşık	2
231	Bağarıkdan?	1
232	Mikras (makas)	1
232	Sırmalı cüzdân	1
232	Terse mervehe	1
233	Nehur şal	1
234	İşleme hatâyî	3
235	Tabla makremesi	2

236	Mardinî fute	1
237	Kehriba ve yeşim işlemeli taşlıca geçme	4
238	Sade gama	4
239	Kebir kaf kehriba işlemeli yaşmak çit	10, kirâs? 4
240	Yeşim ve lacivert işlemeli taşlıca kirpâs ve yaşmak Çit	5
241	Kehribar işlemeli sarmalı Çit	4
242	Mücevher kutusu	1
243	Def'a kehriba imameli kirâs çit	5
244	Sim sirâci ma'a simleme zarf	1
245	Taşlama altun zarlı gergerdân tas	1
246	Sim kapaklı yeşim keşkül?	1
247	Altun kakma tombak tas	1
248	Bir raf	1
249	Kebir fağfur kavanos ma'a kapak	1
250	İhrâm	2
D	Müteveffâ-yı müşârileyhin kürek ağaları yedlerinde mevcûd bulunub ba'de't-tahrîrû'l-ecelü'l-isti 'mâl ber-vech-i emânetine mahallerinde takrîr kılınân eşyâları, Kahveci başı yedine mevcûd bulunan	
1	Mücevheriye zarf	2
2	Minâhî Altun zarf	2
3	Sim kahve ibriği	1
4	Sim askı	2
5	İşleme şâhî şâl kahve makramesi	2
6	İşleme gezi şâl kahve makramesi	2
7	İşleme hâre kahve makremesi	5
8	Sâkızî fute	60
9	Beyaz hâre kahve makramesi	10
10	Nühâs sağır ve kebir kahve ibriği	29
11	Tas	1
12	Sim Süzgi (süzgeç)	1
13	Nühâs sini	6
14	Hatâyî kahve pûşidesi	5
15	Tombak zarf ma'a kapak	59
16	Sim zarf	1
17	Nuhas askı	2
18	Mangal	1
19	Meşin çeke	1
20	Macuncu yedinde mevcud bulunan; Sim mücevher hafe ma'a kaşık 3	3
21	Tombak ma'a kaşık	15

22	Buhurdancı yedinde bulunan; Sim güllâbdân ma'a buhûrdân	3
23	Mücevher sim güllâbdan ma'a buhûrdân	2
24	Tosbak güllâbdan ma'a buhûrdân	2
25	Yeşil işleme güllâbdân makramesi	4
26	Def'a güllâb makramesi	10
27	Kalibrân İşleme güllâb makramesi	16
28	Büyî	70
29	Şem'dancı yedinde olan; Vasat sim şam'dân	1
30	Vasat sim sağır şam'dân	1
31	Sim karalı sofrâ	1, sağır 2
32	Sofracı yedinde mevcud bulunan; Yıldızlı sini	1, sağır 1
33	Sim ...iskemle?	1
34	Sim nemekdân	2
35	Mercânî yeni dünya som kaşık	8, iblik 2
36	Fağfur tabak	2
37	Pirinç testi	1, nühas 1
38	Pirinç Şam'dan	11
39	Hatâyî sini ve iskemle ve şiltesi	4
40	Nühâs sini	2
41	Legen ibrik	1
42	Sahan tablası	1
43	İbrikdâr yedinde mevcud bulunan; sim legen ma'a ibrik	4
44	Yıldızlı nühas legen ma'a ibrik	1
45	Yıldızlı abdest legeni	1
46	Nühâs legen ma'a ibrik	1
47	Gügüm	1
48	Legen-i çomeşuy	1
49	Sim legen ma'a ibrik	1
50	Tombak legen ma'a ibrik	1
51	Makrameci yedinde bulunan; İşleme hatâyî	17
52	Beyaz Mardinî Fute	2
53	Kırmızı ve beyaz sâkızî fute	3
54	Yün işleme hatâyî	8
55	Sade hatâyî	68
56	Tombak küllâbdan ma'a buhûrdân	1
57	Som sakal tarağı ma'a som işleme alât	1
58	Nühâs abdest legeni	1
59	Legen ibrik	1
60	Gügüm	1

61	Peşkirci yedinde mevcut bulunan; Hatâyî sofra	3
62	Sâkızî peşkir	3
63	Fûte	4
64	Dülbend İşleme taam makremesi	12
65	Def'a taam makremesi	20
66	Defâ makreme	22
67	Yağ yemenisi	21
68	Leylî peşkir	8
69	Çit sofra	7
70	Legen ma'a ibrik	1
71	Güğümlük	1
72	Seccâdeci yedinde mevcut bulunan; Sûzenî işleme şâl seccâde	2, hâre 1
73	Telbuka?seccâde	6
74	Telbuka? Sof seccâde	3
75	Sof çuka Seccâde	3
76	Çâmeşûci yedinde mevcut bulunan; hatâyî	12
77	Silecek	8
78	Gömlük	2
79	Sâmî peştemâl	2
80	Hamâm tası	2
81	Boğça	1
82	İhrâmci yedinde olan; İhrâm	7
83	Kilercî yedine mevcut bulunan; Sim sini	1
84	Mercanlı ... kaşığı	7
85	Somkaşığı	3
96	Fağfûr tabak	1
97	Hatâyî sini ve puşidesi	2
98	Yaldızlı nühas sini	3
99	Billur bardak	11, sade 51
100	Sağır fağfûr tabak	125
101	Fağfûr kâse	15
102	Sağır fağfûr kâse	85
103	Nühas sini	2
104	Nühâs tabak	15
105	Tabak	11
106	Güğümlük	1
107	Birûn tası	3
108	Maşraba	8
109	Nühas manğal	1
110	Sağır külçe? tabağı	300

111	Duhânî yedinde olan; kebir ... kehribâ imameli yeşimî çubuk	4
112	Kehribâ imameli kirâs çubuk	7
113	Sim dühân tablası	19
114	Mataracı başı yedinde; Sırmalı keçe	4
115	Sirrâc başı yedinde olan; sim hanguz deşti ma'a başlık	2
116	Sim karalı çuka haşe	1
117	Yeşil işleme haşe	1
118	Tombak dekân ?çift	2
119	Simli eğer	2
120	Boyacı çanağı işleme haşe	1
121	Sırmasulu mum haşe	2
122	Bâb kebirân rus?	4
E	Müteveffâ-yı müşârileyhin yerebatan ahurunda mevcut bulunub ıstabl âmireye teslim olunan esbân ve bârgirânı	
1	Kır esb, rûs	17
2	Dorî esb, rûs	10
3	Al esb, rûs	3
4	Kızıl kır esb, re's	1
5	Akçekal kula esb, re's	1
6	Kır tay, re's (sirâcî başı temdidir)	1
7	Al esb, re's (dündârî temdidir)	1
8	Al mısırî esb, re's	1
9	Dorî mısırî, rûs	2
10	Kır mısırî, re's	1
11	Zülf-i siyâh mısırî, re's	1
12	İşhâ mısırî, rûs	3
13	Erhem? Mısırî, re's	1
14	İhraç mısırî, re's	1
15	Kır bârgir, rûs	5
16	İşhâ bârgir, re's (hazinedârî temdidir.)	1
17	Dorî bârgir, re's (mirahurî temdidir.)	1
18	İşhâ bârgir, re's	1
19	Yağız bârgir, re's	1
20	Cebel bârgir, re's	1
21	Al bârgir, re's	1
22	Kır kollu, re's	1
F	Müteveffâ-yı müşârileyhin muhalledâtı derûnunda zuhûr iden zimem temessükâtı muciblerince ba'zı kesânda olan zimemâtı	

1	Ser boştâniyân-ı hassa Ali Ağâ ve bâ temessük kuruş, 4 gurre M. 1194; 90722+ def'a 02500= 93222	
2	Kirkor Daveş? Zimmetlerinde bâ temessük fi gurre M. 1193, kuruş 10000.	
3	Pedros ve Üsteka? Zimmetlerinde bâ temessük fi gurre-i M. 1193, kuruş 50000	
4	Rozoğlu Verâmâdî? Zimmetlerinde bâ temessük fi gurre-i M. 1195.	
5	Kaftan Ağası Hasan Ağada ber-vech-i emâne bâ defter, kuruş 25000	
6	Yekün kuruş 318222	
G	Müteveffâ-yı müşârileyhin hânesinde mevcûd bulunan eşyası	
1	Saksoniyekârî sahân ma'a kapak ve kutu	22
2	Cezâyir kalıçesi	3
3	Kadife, top	top 3
4	Âlâ destâr	4
5	Âlâ yeldân 20, sade 10, çiçekli 10	30
6	Tabak	5
7	Muhtâr? hatâyî ve gezî	5
8	Âlâ fûte	13
9	Fitilli ... yasdık	39
10	Sof donluk	5
11	Şalî, top	4
12	Sim sincap tulum	2
13	Üstüvâ donluk, 2, desâ? 1, âlâ 10	13
14	Şîlâ hatâ-yi donluk	6
15	Sim nemekdân	1
16	Atlas donluk	3
17	Sakızî hatâyî donluk	2
18	Çuka kalubdan semur kontoş	3
19	Paça semur kontoş	1
20	Sırt semur erkân	1
21	İhrâm	20
22 kontoş	2
23	Sırf semur serhaddî	1
24	Siyah dilkü paçası kontoş	1
25	Kontoş nâfe	2
26	Serhaddî sincap	1
27	Çekmece saati	4
28	Bakır üstüne minâ kakma sepet ma'a kapalı sandık	1

29	Saksoniyekârî üstuveç sandık	1
30	Saksoniyekârî billur bardak ve kâse ve ibrik olur Sandık	1
31	Karalı kesme	6
32	Üstüfe kesme	1
33	... Saat	1
34	Nepalunkârî şal	1
35	Acem tomanı	5
36	Cezâyirkârî kuşak	2
37	Telbuka sof seccâde	2
38	Beçkârî sofra	2
39	Peşkir	3
40	Telbuka mihrablı seccâde	3
41	Kebir ve sağır tüfenk	36
42	Simli piştov ma'a silahlık	3
43	Altun tutmalı kılıç, kabza/adet	3
44	Simli kılıç, kabza	3
45	Cezâyirkârî Nâle	
46	Mercanlı piştov, çift, sade 3, sim 2	5
47	Firengi piştov, çift	2
48	Kaftan	10
49	Sim testi	1
50	Altun zarf	10
51	Altun nokreki?	1
52	Saksoniye fincan	15
53	Saksoniye çay birigi	4
54	Eski maden fincan	4
55	Minakârî çay ibirigi	1
56	Sim zarf	15
57	Itrdân	1
58	Saksoniyekârî fincân	10
57	Mînakârî zarf	10
58	Saksonya kârî fincân	10
59	Minakârî zarf	10
60	Eski maden fincan	8
61	Minakârî fincân	10
62	Sim karalı sofra	1
63	Sim Şamdân	3
64	Sim mikrâsı	1
65	Sim buhûrdân ma 'a güllâbdân	2
66	Tombak şam'dân	3
67	Sim mumluk	1
68	Sim legen ma'a ibrik	1
69	Sim narçil (tespîh)	1

70	Minâkârî leğen ma'a ibrik	1
71	Tombak askı	1
72	Roğani kalkân	1
73	Palaska	2,vezne 2
74	Gayret kuşağı	2
74	Simli sehpa	1
75	Simli rikâb	4
76	Narçil	2
77	Sırma kesme	4
78	Simli ğaddâre	4
79	Yaldızlı sim kemerahıt ma'a rişme	7
80	Yaldızlı midillü rahtı ve eger ve debus ve gaddâre ve rikâb	1
81	Simli yeşim raht	1
82	Dutlu çiçekli şal	15
83	İşleme testi püşidesi	27
84	İşleme berber peşkiri	8
85	Makreme	8
86	Kablan poştı	3
87	Tombak rikâb	4
88	Simli eğer	3
89	Saksonya ... sandık	2
90	Tosbâ sürâhî	1
91	...?	4
92	Mızrâk	1
93	Pertusûz	1
94	Mücevher Aba?	1
95	Taşlı yeşim imameli kiraz çubuk	6
96	Kehribâ imâmeli yeşimî çubuk	5

Prof. Dr.
Abdullah KIRAN

Muş Alparslan Üniversitesi, Siyaset
Bilimi ve Kamu Yönetimi,
kiran@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9136-7665>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
12/11/2019

Kabul edildi.

Accepted
21/11/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.645627>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Amr bin Âs ve Arapların Deveden Denize Macerası*

Amr bin Âs and the Arabs Adventure from Camel's Force to the Sea

Öz

Kimi insanlar vardır ki onlar için savaş ve mücadele, hayatın ta kendisidir. Onlar savaşmak, mücadele etmek, olağanüstü maceralara girişmek, yeni ülkeler ve diyarla fethetmek için can atarlar. Savaş ve fetih onların ruhunda var. Tarihin kritik dönemlerinde ortaya çıkan bu şahsiyetler, tarihin akışına yön verirler. Bu tarihi kişilerin adları bazen Kleharkhos, bazen İskender, bazen Hannibal, bazen Sezar ve bazen Selahaddin şeklinde değişse de, genellikle varmak istedikleri hedefler değişmiyor. Tarihe mal olmuş bu lider ve kahramanlardan biri de, Mısır fatihi olarak bilinen Amr bin Âs'tır. Amr bin Âs'ın, Roma İmparatorluğunun en önemli ikinci kenti Mısır'ı fethetmesi, tarih boyunca çöl hayatı yaşamış Arapları deniz gücüne kavuşturdu. Böylece çok kısa bir zaman zarfında muazzam bir donanma oluşturan Araplar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentini tehdit edecek bir konuma geldiler. Amr bin Âs, Arapların deve sırtından denizlere açılmasını sağlarken, muazzam bir Arap imparatorluğuna giden yolun taşlarını da döşedi.

Anahtar Kelimeler: Amr bin Âs, Araplar, Roma İmparatorluğu, İskenderiye, Fetih

Abstract

There are some people dedicated to their life for war and fight. They are desirous to launch war and struggle, to run for extraordinary adventures and to conquer new lands and countries. War and conquer has been is emboldened in their spirits. These people, who emerged in very critical periods of history, usually are the ones who change the course of history. The name of these historical personalities may differ such as Kleharkhos, Great Alexander, Hannibal, Caesar or Selahaddin according to the era they live, but their goals usually remain unchanged. One of these historical personalities, left a mark to the history, is Amr bin As. known as the conqueror of Egypt. By Amr bin Âs conquered the second largest city of Roman Empire, Alexandria, sparked off the Arab, who have lived at desert throughout the history, to have a marine force and to build a magnificent navy within very short time that began to threat Roma's capital city Konstantinopolis. While Amr bin Âs enabled the Arabs to be transferred from a kind of life which was depended on camel's ridding to a sea force, at the same time he paved the way to become a great Arab empire.

Key words: Amr bin Âs, Arabs, Roman Empire, Alexandria, Conquest

* Bu makaleyi daha önce internet üzerinde yayınlanan Serbestiyet sitesindeki yazılarımdan derledim.

ATIF: KIRAN Abdullah, "Amr bin Âs ve Arapların Deveden Denize Macerası" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (572-583)

CITE: KIRAN Abdullah, "Amr bin Âs and the Arabs Adventure from Camel's Force to the Sea" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (572-583)

1. Giriş

Kimi insanlar vardır ki onlar için savaş ve mücadele, hayatın ta kendisidir. Savaşmaya, mücadele etmeye, olağanüstü maceralara girişmeye, yeni ülkeler ve diyarlar fethetmeye can atarlar. Savaş ve fetih ruhlarında vardır. Tarihe mal olmuş o kahramanların adı, çağa ve döneme göre bazen “On Binlerin Yürüyüşü”nün ilk başını çeken **Klearkhos**, bazen dünyayı fethetmiş **İskender**, bazen Kartacalı komutan **Hannibal**, bazen Roma diktatörü **Sezar**, bazen Kleopatra’nın aşkına Roma imparatorluğunu parçalamasına ramak kalan **Antonius**, bazen Mısır’ı Zengiler adına Fatımîlerden geri alan **Şergo (Şerguh)** ve yeğeni, **Üçüncü Haçlı Seferi sırasındaki Müslüman lider Salâhaddin**, bazen **İslâmiyetin** ilk büyük genişleme dalgasının Mısır ve İskenderiye fatihi **Amr bin Âs olabilir**. Fakat ruhları benzeşir. Her birinin kendince bir davası olsa da, iflâh olmaz, kaplarına sığmaz savaşçılardır.

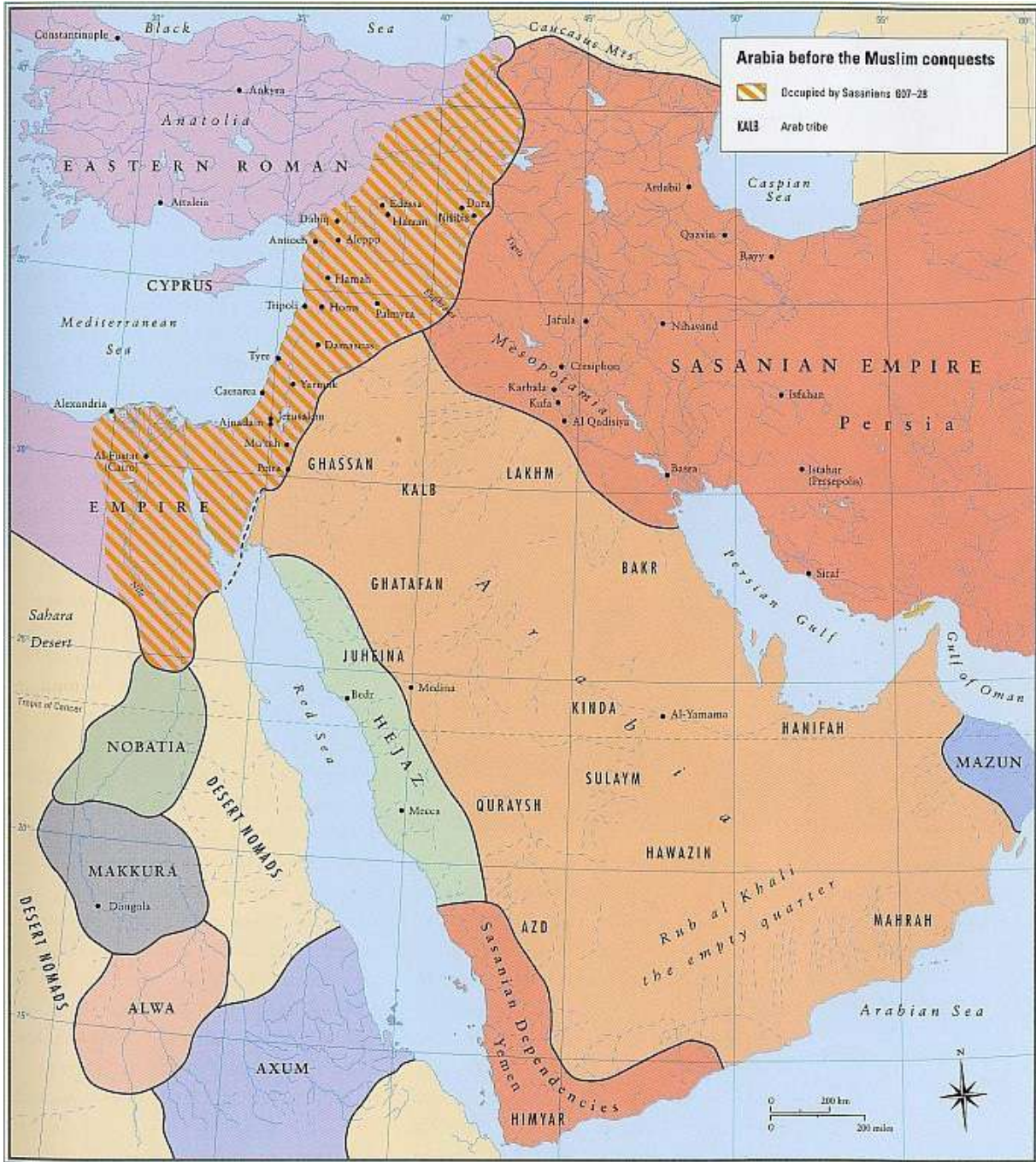
İşte onlardan biri olan Amr bin Âs (Ebû Abdillâh Ebû Muhammed Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureyşî (ö. H.43/664) İslâm tarihinin efsane komutanlarından. İslâm’ın ortaya çıktığı ilk yıllarda müşriklerle hareket etmiş olmasına karşılık¹, Kureyş kabilesinin Sehm koluna mensup olan Amr bin Âs (Çimen,2017:246), daha sonraki yıllarda İslâm’a büyük hizmetlerde bulunacaktır. Amr bin Âs denince, elbette ilk akla gelen, onun İskenderiye gibi bir şehri, Mısır gibi bir ülkeyi fethetmiş olmasıdır. İslâm’ın Arap coğrafyası dışına taşma, özellikle İran ve Mısır’a doğru yayılma atılımı, Hz. Muhammed’in ölümünden sonra halifelik makamına oturan Ebubekir döneminde başlar. Hz. Ebubekir dört ordu komutanını, dört koldan harekete geçmek için görevlendirir. Bunlardan birini Filistin’e, birini Mısır’a, birini İran’a ve birini de Arabistan’daki Hıristiyan Arapların üzerine gönderir (*Abu’ul-Faraç Tarihi*, Cilt I:174). Ancak Ebubekir’in halifeliği kısa (iki yıl) sürdüğü için, bu projeyi hayata geçirmek, adaleti ve alçak gönüllülüğüyle ün salan Ömer’e nasip olur.

Bu makalede, Amr bin Âs’ın İskenderiye’yi fethetmesi neticesinde, yüzyıllardır adeta çöl hayatı yaşayan Arapların, giderek bir deniz gücü ve dünya imparatorluğu olmaları yönündeki se rencamları ele alınacaktır.

1.1. İskenderiye’ye göz dikmiş bir tacir ve komutan

İslâm’ın doğuş yüzyıllarında bu bölgede iki büyük imparatorluk yüz yüzedir: Doğu Roma (Bizans) ve Sasaniler. Bizans Balkanlara ve Anadolu’ya, Sasaniler ise İran ve Mezopotamya’ya hâkimdir. Mısır, Doğu Akdeniz kıyı şeridi ve Doğu Anadolu, ikisinin arasındaki tampon bölgedir. Kâh birine, kâh diğerine geçmektedir. 7. yüzyılın ilk yarısında, Bizans’ın elindedir (bkz yukarıdaki haritada, iki renkli çapraz taranmış alan).

1 Hicretin ikinci yılında (m. 624) yapılan Bedir Savaşı’na Ebû Süfyân ile birlikte ticaret kervanının başında olması nedeniyle katılmamış olan Amr bin Âs, Hicretin dördüncü yılında vuku bulan Hendek Savaşında Ebû Süfyân ile birlikte müşriklerle komutanlık etmiştir. Bkz. Abdullah Çimen (2017), “Amr bin Âs’a Yöneltilen Eleştirilerin İncelenmesi”

Kaynak: Serbestiyet.com

Arap ordularının Mezopotamya üzerine ilerleyen kolunun Kadisiye muharebesinde (636) Sasanileri yenmesi Amr bin Âs'ı ciddi anlamda cesaretlendirir. Ona göre, eğer Araplar Mısır'ı daha eski Pers İmparatorluğu döneminde topraklarına katan ve sonra iki kez daha almayı başaran İranlıları mağlup edebilmişlerse, benzer şekilde Bizans'ı da yenip Mısır'ı onlardan alabilirler. Amr bin Âs henüz Müslüman olmadan, Mekke'nin ticari ve siyasi hayatında önemli bir role sahiptir. Dış ülkelere yaptığı seyahatler sırasında, henüz o dönem Habeşistan kralı Necâşi ile dost olmuştur. Uhud ve Hendek savaşlarında Kureyş süvarilerine komuta etmiş olan Amr bin Âs, Mekke'nin fetihinden önce, 31 Mayıs 629'da Müslümanlığı kabul eder. Hz. Muhammed döneminde, İslam'ı teb-

liğ etmek ve vergi toplamak için Umman'a gönderilir (TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 3:79-81). Hz. Muhammed vefat ettiğinde Amr bin Âs Umman'da bulunmaktadır (İbn'ül Esir, Cilt.2:321). Amr bin Âs'ın Mısır'ın alınması konusunda aşırı iştahlı davranmasının bir nedeni de, daha önce Arap ticaret kervanlarının başında Nil vadisine inmesi, İskenderiye'yi ziyaret ederek kentün güzelliği ve dillere destan zenginliğine hayranlıkla şahit olmasıdır.

1.2. Büyük İskender'in kurduğu emsalsiz şehir

Amr bin Âs'ın göz diktiği İskenderiye (Alexandria), yapımına bizzat Büyük İskender'in başladığı bir kenttir. İskender'in kurduğu İskenderiye, İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde Roma'nın Konstantinopolis'ten sonraki ikinci önemli kentidir. Plutarkhos, şehrin kuruluş hikâyesini şöyle anlatır: İskender Mısır'ı ele geçirince, orada ismini taşımak isteyen bir Yunan şehri kurmak istemiş. Emsali görülmemiş büyüklükte bir şehir için mimarlar ve mühendislerle birlikte uygun arazi aramaktayken bir rüya görmüş. Yanına yaklaşan ak saçlı bir bilge ona *Odysseia*'dan iki dize okumuş:

*Çok dalgalı denizin içinde bir ada vardır,
Mısır'a yakın, Pharos derler adına.*

Uyanır uyanmaz hemen Pharos'a gitmiş. Günümüzde toprak doldurma yoluyla karaya bağlı olan Pharos, o dönemde Kanokbiko Ağzı'nın biraz ötesinde bulunan bir adaymış. İskender yeri çok beğenmiş ve "*Homeros'un takdir ettiğim çok yanı var, ama şimdi mimarlık sanatını da bildiğini gördüm*" demiş. Hemen şehrin planını çizdirmiş, ancak sınırlarını belirlemek için beyaz toprak bulunamadığında, un kullanmış. Koyu renkli toprak üzerine önce bir çember, sonra da içine birbiriyle kesişen aynı uzunlukta çizgiler çizmiş. İskender keyifle hazırlıkları izlerken birden ırmakta ve gölde yaşamakta olan değişik türden bir sürü kuş belirlenen yerin üstünde uçmaya, sonra da sınırların çizildiği unu yiyip yutmaya başlamış. Arkalarında bir zerre bile un bırakmayınca İskender bunun kötü bir alâmet olduğuna inanmış; ancak kâhinler korkmamasını, kuracağı şehrin çok bereketli olacağını ve her milletten insanı toplayıp dolduracağını söylemiş (Plutarkhos, İskender-Sezar:29-30).

Kâhinlerin kehaneti tutmuş ve dedikleri gibi de olmuş, hattâ ötesine geçmiş. Medeniyet tarihinde Büyük İskender (Alexandros, Megalos Alexandros) kadar çok şehir kurmuş lider yok gibi. Fethettiği alanlarda Alexandria'lar, Alexandretta'lar (Türkiye'de İskenderun), Alexandroupolis'lerle (Yunanistan'da Dedeoğaç) kaplı şehirler inşa etmiş. Bu arada İskenderiye Helenistik Çağda o kadar büyüyor ve gelişiyor ki, (Roma yükselinceye kadar) öncülük Atina'dan İskenderiye'ye geçti deniliyor.

1.3. Hz. Ömer'in İskenderiye'nin fethine razı edilmesi

Ecnâdeyn ve Yarmuk muharebelerine katılarak Filistin bölgesinin fethinde baş rolü oynayan Amr bin Âs, Kudüs şehrinin Hz. Ömer'e teslim olmasını sağlayan komutan olarak da bilinir (TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 3:79-81). Amr bin Âs, Yarmuk'tan (634) ve Kudüs'ün fethinden (638) sonra Hz. Ömer'e giderek, Bizans'ın en güzel ve bereketli eyaleti olan Mısır'a sefer yapmak istediğini dile getirdiğinde, Halife önce tereddüt eder. Buna karşılık Amr bin Âs, Filistin ve Suriye bölgesinde mağlup olan Bizans askerleri ve kimi komutanlarının Mısır'a sığındığını, eğer Mısır fethedilmezse bunların ileride tehdit oluşturacağını ileri sürer. Bu ısrar karşısında Halife Ömer isteksiz de olsa izin verir.

Gene de Hz. Ömer Medine'ye döndükten sonra Mısır seferini durdurmak ister, zira İslam ordularının Bizans karşısında yenilgiye uğramasından endişelidir. Böyle bir yenilgi, köklü bir yıkımı tetikleyebilir ve İslâm dinini de sıkıntıya sokabilir. Bunun üzerine Amr bin Âs'a yazıp, “eğer bu mektup Mısır sınırını geçmeden eline ulaşırsa geri dön” emrini verir. Ancak eğer Mısır sınırı geçilmişse sefere devam edilecek ve Müslümanlar onun zaferi için dua edecektir. Geri çağrılacağından kuşkulanan Amr bin Âs, dört bin süvarisiyle el-Ariş kentine ulaşınca kadar mektubu açmaz, çünkü kendisi de Hz. Ömer'in Mısır seferi için pek emin ve istekli olmadığını farkındadır (Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*:99-100).

Kuzey Sina üzerinden Pelusium'ya (el-Farama) ulaşan Amr bin Âs ve ordusu, 640 yılında burayı alır ve bir ay içinde deltanın doğusunda kalan Bilbais kalesini fetheder. Daha sonra Arabistan'dan gelen Zübeyr bin Avvâm komutasındaki takviye kuvvetlerle Arap ordusunun mevcudu 20,000'e ulaşır. Ordu fetih hareketine hız vererek Memfis bölgesindeki Fariyum'a saldırır. Mısırlı komutan (Cyrus) Fariyum kuşatmasında çaresiz kalınca, Araplarla anlaşmaya çalışır. Ancak Arapların benzer durumda ileri sürdükleri üç şart vardır: *Ya İslâmı kabul edip her şeyi Müslümanlarla paylaşacak, ya kayıtsız şartsız teslim olup haraç ödeyecek, ya da direnişi ve kılıcı seçerek sonuca katlanacaklardır.*

Fariyum kalesi düşünce başkent İskenderiye'nin yolu açılmış oldu. Müstahkem kalelerle çevrili İskenderiye kentini, o sırada 50,000 Doğu Romalı asker korumaktadır. Üstelik şehir deniz yoluyla Bizans'tan gelebilecek yardımlara da açıktır. Derken Cyrus'un tekrar devreye girip Araplarla müzakere yoluna gitmesi, 642 yılının Eylül ayında İskenderiye'nin teslim edilmesinin yolunu açar. Böylece üç ay süren muhasara neticesinde İskenderiye teslim olur, şehirde bulunan her şey ganimet olarak alınır ve halk da zimmî statüsüne geçirilir (İbn'ül Esir, Cilt 2:517). Varılan anlaşma gereği, her yetişkin İskenderiyeli iki altın dinar kelle vergisi ödeyecektir.

Yeğeni Martina ile yaptığı evlilikten dolayı Kilisenin ve halkın tepkisine maruz kalan ve izdivacı gayrimeşru görülen Bizans imparatoru Herakleios, 641 yılının Şubat ayında büyük acılar içinde ölmüş ve Doğu Roma'yı ağır bir karışıklık içinde bırakmıştır (George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*:104)². İşte tam da bu sırada, imparatorluğun en önemli ikinci şehri, onun yerine

2 Herakleios'un ilk eşi öldüğünde, ikinci evliliğini, kilise ve halkın tepkisine rağmen yeğeni Martina ile yaptı ve bu evlilikten dokuz çocukları oldu. Bu çocuklardan dördü henüz küçük yaşlarda vefat ettiler. İlk iki oğlunun sakat olarak dünyaya gelmesi, halk tarafından, gazabı ilahinin tecellisi olarak addolundu. Herakleios vefat ettiğinde, vasiyeti üzerine iktidar ilk oğlu III. Konstantinos ile Martina'dan olan oğlu Heraklonas arasında paylaşıldığı. O zaman büyük oğlu 28, küçüğü henüz 15 yaşında idi. III. Konstantinos ile Heraklonas'ün müşterek hükümdarlığı Bizans İmparatorluğu tarihinde ilktir. Herakleios, iki oğlunun müşterek yönetimine eşi Martina'yı da adeta ortak etmişti. Zira vasiyetnamesine, Martina'nın her iki oğlu tarafından da “anne ve imparatoriçe” addedilmesi hususunu eklemişti. Bizans halkı Herakleios'un iki oğlu oğlunun müşterek hükümdarlığını kabul etti, ancak eşi Marina'nın kadın sıfatıyla Roma imparatorluğunu temsil ve yabancı elçileri kabul etmeyeceğini ileri sürdü. III. Konstantinos iktidara gelişinin üçüncü ayında vefat edince, Bizans yönetimi bu kez tamamen Martina'nın eline geçti. III. Konstantinos'un zamansız ölümü, Patrik Pyrrhos ve Martina tarafından zehirlendiği söylentilerine yol açtı. III. Konstantinos'un taraftarları, küçük oğlunun tahta geçirilmesini talep ettiler. III. Konstantinos'un taraftarlarından Ermeni Valentinos Arsakidos (Arşakuni), Anadolu'daki askeri birlikleri Martina ve Heraklonas aleyhine tahrik ederek, başında bulunduğu orduyla Kadıköy'e girdi. Yapılan baskılar sonucunda, III. Konstantinos'un oğlu müşterek hükümdar olarak kabul edildi, buna rağmen 1 Eylül'ünde Bizans'ta bir hükümet darbesi yapıldı. Senato kararıyla Martina ve Heraklonas tahtan azledildiler. Martina'nın dili, Heraklonas'un burnu kesildi. Sakat bırakılmaları, geleneksel bir Şark âdeti olarak vazife görmeyecekleri alametiydi. Anne ve oğul Rodos'a sürüldüler. Onların destekçisi Patrik Pyrrhos da sürgüne gönderildi. Senato, III. Konstantinos'un 11 yaşındaki oğlu, II. Konstans'ı tahta geçirdi (Bkz. Ostrogorsky:106).

tahta oturan torunu II. Konstans döneminde resmen Araplara geçer.

Amr bin Âs İskenderiye'yi ele geçirdiğinde, kadın ve çocuklar hariç şehirde 600,000 kişi (yetişkin ve yaşlı erkek) oturmaktadır. Büyük komutan, o dönemde Mekke'de oturan Hz. Ömer'e şu müjdeli haberi göndermişti: "Öyle bir şehir ele geçirdim ki tarif edilemez. Şunu söylemek yeterli olacaktır: Ele geçirdiğim şehirde 4000 saray, 4000 hamam, 400 tiyatro ve vergi ödeyen 40,000 zengin Yahudi var."

Mısır ve İskenderiye'yi fetih eden Amr bin Âs ve emrindeki ordular, Nûbe ülkesi olarak adlandırılan Sudan'a gaza yaptılar. Sudanlıların direnişi ve özellikle ok kullanmadaki keskin nişancılıkları, pek çok Arap askerin gözlerini kaybetmesine yol açınca, Müslümanlar Nûbelilere, "göze atış yapanlar" adını verdi. Ancak Sudanlıların direnişi Arapları durduramadı ve Bilhîb denilen yere varıldığında, esir alınanlar, nerdeyse "Yemen'e kadar varmış bulunuyordu." Bunun üzerine Bilhîb yöneticisi Amr bin Âs'a haber göndererek şöyle dedi: "Ben sizden daha çok nefret ettiğim kişiler olan Farslar ve Bizanslılara cizye veriyordum. Arzu ediyorsan, benim ülkemden almış olduğun esirleri geri vermen karşılığında, ben sana cizye vermeyi kabul ediyorum." Kendi başına karar vermek istemeyen Amr bin Âs durumu Hz. Ömer bildirir. Bu arada her iki taraf da Hz. Ömer'den cevap gelinceye kadar savaşa ara verir. Hz. Ömer cevabında şöyle yazar: "Yemin ederim, sürekliliği olan bir cizye paylaştırılan ve sonradan hiç yokmuş hale döşen ganimetten bizim için daha iyidir. Esirlere gelince, onların kralları sizlere elinizde bulunan esirleri İslam ile kendi kavimlerinin dinini seçmek arasında serbest bırakmak şartıyla cizyeyi kabul et. İslam'ı seçen kişi Müslümanlardan bir fert olur, fakat kavminin dinini seçen kimselerden de cizye al. Ülkenin dört bir yanına dağılmışlara gelince, bizim onları iade etme imkânımız yok" (İbn'ül Esir, Cilt 2.518).

Ömer'in ölümünden sonra (Kasım 644) halifelik makamına oturan Hz. Osman, Amr bin Âs'ı azleder. Taberi, görevden alınan Amr'ın, Hz. Osman'a karşı büyük bir kin beslediği ve ondan nefret ettiğini aktarır (Taberi:cilt 15:23). Aynı dönemde (645 yılı sonlarına doğru), Arap boyunduruğundan rahatsız olan İskenderiyeliler, (641 yılında bir hükümet darbesi neticesinde 11 yaşında tahta çıkan) Bizans imparatoru II. Konstans'a müracaat ederek, kentin Araplardan geri alınması talebinde bulunur. Amr bin Âs'ın görevden alınmış olması da Bizans açısından bir fırsat yaratmıştır. Romalılar, aslen Ermeni olan Amiral Manuel komutasındaki 300 gemilik bir filoyu İskenderiye'ye gönderip kenti ele geçirirler. Ancak yeniden göreve getirilen Amr bin Âs, 646 yılı başlarında Bizans ordusunu tekrar ağır bir yenilgiye uğratar ve İskenderiye ikinci kez, hem de bir daha geri dönüşü olmayacak şekilde Arapların eline geçer. Lâkin bu kez Araplar kentin tüm surlarını yerle bir eder (Philip K. Hitti, *History of the Arabs*:164).

Arapların Kopt³ olarak bildiği ve el-Mukavkus adını verdiği Mısırlı komutan Cyrus'un ve genel olarak Kopt halkının İskenderiye'nin Araplara teslim edilmesinde önemli bir rol oynadığı kabul ediliyor. Cyrus, başından beri sürdürdüğü müzakere politikasıyla, Arapların himayesine geçecek olan ülkede Mısır kilisesinin liderliğini elinde tutabileceğini hesap etmektedir. Çünkü Koptlar, Mısır'da dinsel baskı uygulayıp inanç özgürlüğünü zedeleyen Bizans yönetiminden soğumuştur.

3 Firavunlar çağında Mısır'ın bütün yerli halkı Kopt veya Kıbtîler olarak bilinir. Zamanla önce Hıristiyanlığı kabul ettiler. Böylece yeni bir kimlik kazandılar. Nitekim bugün artık Kopt veya Kıbtî denince, Mısır'ın Müslümanlaşmasından sonra Hıristiyan inancını ve Kopt Kilisesine mensubiyetini sürdüren Mısırlılar anlaşılıyor. Mesudi, Koptların kökeni hakkında şöyle yazıyor: "Mısır'ın dört oğlu vardı. Kopt (veya Kıpt), Eşmon, Etrib ve Sâ. Mısır'ı dört oğluna paylaştırıp, yerini büyük oğlu Kopt'a bıraktı. Mısır Kıptileri onun soyundan inmedirler." Bkz. Mesudi, Murûc Ez- Zeheb, s.280

Koptların kaybedeceği bir şey yok gibi gözükmemektedir, zira en fazla bir efendinin egemenliğinden çıkıp başka bir efendinin egemenliğine gireceklerdir. Hattâ Arapların kendilerine belirli bir dinsel hoşgörü sağlayacağını bile ummaktadırlar. Çöl yakınlarındaki kervan yollarını bilen Araplar, Mısır içinde ilerleyebilmek için rehberlere ihtiyaç duyunca, Arapların bu rehber ihtiyacını da genellikle Yahudiler ile Koptlar karşılamıştır (Atiya:101).

Bizanslılar, egemenlikleri altında tuttıkları bir halkı fazlasıyla bastırmanın, ilk dış saldırı ve müdahalede o halkın dış güçlerle işbirliği yapmasına yol açabileceğini hesaba katmamış, Koptlar ise gelenin gideni aratabileceğini düşünmemişlerdi.

2. İskenderiye kütüphanesinin yakılması hikâyesi

Bu arada bir parantez açarak, İskenderiye kütüphanesinin yakılması hikâyesini de kısaca anmakta fayda var. Bilindiği gibi, kütüphanenin bizzat Halife Ömer'in emriyle Amr bin As'a yakıtıldığı yönünde anlatımlar mevcut. Eski Yunan şairleri, yazarları ve filozoflarına ait, parşömen tomarları şeklinde 700 bin kitabın yer aldığı kütüphaneye ne yapılması gerektiği hususu Ömer'e sorulduğunda, güya Hz. Ömer şöyle bir karşılık vermiş: *"Eğer kitapların içinde yer alanlar bilgiler Kuran'da da yer alıyorsa, onlara gerek yok. Eğer o kitapların içinde yer alan bilgiler Kuran'da yer almıyorsa, o zaman onlar zararlı demektir"* (Gombrich, *A Little History of The World*:120).

Hattâ Amr bin Âs'ın, şehirdeki hamam ve fırınları altı ay süreyle İskenderiye kütüphanesinden çıkarılan kitapları yakıtılarak çalıştırdığı dahi söylenebilmektedir. Aslında bu hikâyeyi ilk kez anlatan, olaylara tanıklık eden biri değil, 1231 yılında vefat eden Abdul Latif el-Bağdadi'dir. Üstelik anlatılanlar, tarihî değeri olmayan hayal ürünü hikâyelerdir. En önemli alternatif rivayet, İskenderiye'deki asıl büyük Ptolemaios kütüphanesinin (Serapion'un), henüz MÖ 48 yılında, Birinci Triumvirlik savaşları, daha özel olarak Sezar-Pompey mücadelesi ve Jül Sezar'ın Mısır'ı Roma adına ele geçirmesi sırasında yakıldığı şeklindedir. Aslında bu da kesin değildir, hayli eleştirilmiştir; ama her halükârda Sezar'ın da herhangi bir kastından söz edilemez. Ömer teorisi ise (Bernard Lewis dâhil) bütün çağdaş âlimlerin gözünde, İslâm düşmanı bir uydurmadan ibarettir. Öte yandan, gene İskenderiye'de ana kütüphanenin "kızı" şeklinde adlandırılan diğer bir kütüphanenin, MS. 389 yılında bizzat İmparator Theodosius'un fermanıyla yıkıldığını biliyoruz. Dolayısıyla Arapların İskenderiye'yi fethettiği dönemde kentte önemli bir kütüphane bulunmamaktadır (Hitti:166; Atiya:101).

Sözün kısası, Kutsal Kitabı'nda, "Yaradan Rabbinin adıyla oku" denen bir dinin takipçilerinin kitap ve kütüphane düşmanı olması abes olurdu.

2.1. Hz. Muhammed'in hazırladığı zemin ve ortam

Cesareti, zekâsı, şairliği ve hatipliğinin yanı sıra, özellikle üstün bir yönetim kabiliyetine sahip olması gibi özelliklerinden dolayı Amr bin Âs, Arapların meşhur dört dâhisinden biri kabul edilmiştir⁴. Hz. Ömer takdirini "Amr dünyada kaldıkça hep idareci olmalıdır" sözleriyle ifade eder (*TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3:79-81). Hz. Ömer'den sonra halifelik makamına geçen Hz. Osman, Amr bin Âs'ı Mısır valiliğinden alıp sadece ordu komutanı olarak kalmasını; bütün malî

4 Halife Muaviye'nin başarısında büyük bir katkı sağlamış olan İskenderiye fatihi Amr bin Âs, Kufe valisi El Mughirah İbn Şubah, Basra yöneticisi Ziyad İbn Abih, Muaviye ile birlikte Arapların dört dâhisi olarak kabul edilirler. Bkz. Philip K. Hitti, *History of the Arabs*:196. Arapların dört dâhisi olarak kabul edilenler arasında, Muaviye'ye en yakın olanı, hatta sağ kolu olarak bilinen Amr bin Âs idi. Amr bin Âs, bir gün Muaviye'ye, "Ben bütün insanlar arasında sana en içten öğüt veren kimse değil miyim? diye sorduğunda, Muaviye, "Zaten neye sahip oldunsa bundan dolayı sahip oldun ya" diye karşılık verir. Bkz. İnb'ül Esir, Cilt. 4, s:17

ve iktisadî işlerin yönetimini de kendi süt kardeşi Abdullah b. Sa'ad Ebî Serh'e bırakmasını isteyince, Amr bin Âs'ın "Bu durumda benim pozisyonum ineği iki boynuzundan tutmak iken, ineği başkası mı sağacak" diye karşı çıktığı rivayet edilir (Hitti:166). Ancak İbn'ül Esir, Abdullah b. Sa'ad Ebî Serh'in gene de Hz. Osman döneminde Mısır'a vali atandığını yazar (İbn'ül Esir, Cilt 2:517). Taberi, Amr'ın görevden alınmasından sonra Hz. Osman'ın kendisine, "siz görevi bıraktıktan sonra devler çok bereketlice süt vermeye başladı" demesi üzerine, Amr'ın, "iyi ama yavruları helak oldu" şeklinde cevap verdiğini yazıyor (Taberi, cilt.15:24)

Arapların dinî ve siyasî birliğini kuran Hz. Muhammed, verimsiz yurtlarından dışarı çıkmalarını sağlayan zemin ve ortamı da hazırlamış oldu. Arap fütuhatının iki sebebi, daha doğrusu gerekçesi vardı: Başka kavimleri yeni dine sevk etmek ve yeni diyarlar fethederek kâfirler üzerinde hâkimiyet kurmak. Genişleme alanı olarak da Sasani ve Roma toprakları önlerinde durmaktaydı. Yüzyıllarca devam eden Bizans-İran savaşları her iki devleti de iyice zayıflatmış ve Arapların işini ciddi anlamda kolaylaştırmıştı. Bizans devletinin Hicretin ilk yılında (622) İran'a karşı kazandığı zafer, özellikle Fars diyarında karışıklık çıkarmış ve Arapların lehine olacak bir yönetim boşluğu doğurmuştu.

Kuşkusuz Arapların Bizans ve İran'a saldırmasında zenginlik ve ganimetin çok önemli bir payı vardı. Genellikle çöl hayatı yaşayan Araplar, o döneme kadar oldukça yoksul bir hayat sürdürmekteydi. Ancak inançlı, savaşçı ve kararlıydılar. İki taraf arasındaki çarpışmada İranlıları yenilip Dicle üzerindeki Ctesiphon (Ktesiphon) şehrine doğru kaçarken, İran ordusuna mensup kuvvetli bir adam kendisini takip eden Bedevi'den kaçıp bir köye girer ve bir çiftçi onu saklar. Çifti gelen Bedevi'nin çıplak olduğu ve elinde kamıştan başka bir şey tutmadığını görünce, İranlının yanına gidip onu azarlayarak, "Sen baştanbaşa zırhlı olduğun ve her türlü silahlar taşıdığın halde nasıl oluyor da çıplak bir adamdan kaçyorsun ve niçin geri dönerek onun kellesini uçurmuyorsun" der. İranlı asker, okların göçebelere karşı hükümsüz olduğu anlamında bir cevap verir. Gene bir rivayete göre, Araplar İran'a girdiğinde, Sasaniler onlar hakkında bilgi toplamak amacıyla kendisi de Arap olan bir casus gönderir. Geri dönen casus, "Gördüğüm adamlar yalın ayak ve çıplak fakat cesurdur" diye rapor verir (Abu'l Farac, Cilt II:177-78).

Arap yarımadası dışındaki ilk yayılma, ünlü Komutan Halid bin Velid'in (lakâbı Allah'ın kılıcı), Irak toprakları içindeki al-Hirah savaşında (634) Sasanileri ağır bir yenilgiye uğratmasıyla gerçekleşti. İranlıların o dönem kendi aralarında ihtilâf içinde olması; bir kısmının Kisra'nın oğlu Yezdigard'ın, bir kısmının da Hürmüz'ün peşinde gitmesi, Arapların zaferinde önemli rol oynadı (Abu'l Farac, Cilt II:175). Halid bin Velid, Sasani topraklarında daha ileri hamlelerin hazırlığı içindeyken, Hz. Ebubekir onun derhal Suriye cephesine dönmesi emrini verdi. Bundan sonra Sasani topraklarındaki harekâtın komutası Sa'ad ibn- ebu Vakkas'a geçti. Karargâhını Kufe yakınlarında kuran Sa'ad, bir yıl içinde Sasani imparatoru Yezdigard'ın kuvvetleriyle farklı yerlerde yaptığı dört muharebeden de muzaffer çıktı. Son saldırısını Madai dağından gerçekleştiren Yezdigard, tekrar ağır bir yenilgi alınca, paniğe kapılarak Sicistan'daki Türk hududuna kaçtı; beş yıl saklandıktan sonra öldürüldü (Abu'l Farac, Cilt II:177). Arap tarihçi Mesûdî, Yezdigard'ın Horasan eyaletinin Merv şehrinde öldürüldüğünü yazar (Mesûdî:255).

Kuşkusuz savaş yüksek bir irade, motivasyon ve psikolojik üstünlüğün yanı sıra kimi zaman keskin bir zekâ da gerektirir. Ünlü Arap tarihçisi Taberi ilginç bir örnek verir. Kutha'da Arap ordusu Sasani ordusu ile karşılaştığında, Sasani ordusuna komuta eden Şahriyar karşı tarafa şöyle seslenir: "İçinizde, yeterince güçlü ve kuvvetli olan bir adam karşıma çıksın, ona bir ders vereceğim." Bu, geleneksel teke tek dövüş dâvetidir. Ancak Arap ordusunun komutanı Zuhrah şöyle karşılık verir: "Biraz önce seninle çarpışmayı kafamdan geçiriyordum, lakin şimdi senin dediklerini işittince durum değişti. Sana herhangi birini değil, ancak bir köleyi göndereceğim. Eğer onu beklersen,

senin küstahlığından dolayı Allah'ın izniyle o seni öldürecektir. Eğer ondan kaçarsan, bir köleden kaçmış olacaksın” (Taberi, Cilt XIII:5-6). Bu kışkırtıcı sözler Şahriyar'ı kızdırıp çileden çıkartır. Sonra Zuhreb, Abû Nubatah Na'il Ju'shum adında cesur bir köleyi Şahriyar'ın üzerine yollar. Aslında her ikisi de yeterince güçlüdür, ancak Şahriyar, deyim yerinde ise bir deve kadar uzundur. Şahriyar, Na'il ile karşı karşıya gelince mızrağını yere fırlatarak kılıcı ile saldırır. Rakibi de aynıını yapar. Derken ikisi de birbirinin boğazına sarılır. Şahriyar rakibini altına alarak hançeriyle Na'il'in boynunu koruyan zırhı açmaya çalışırken, birden başparmağı Na'il'in ağzında girer. Na'il dişleriyle Şahriyar'ın parmağını ısırıp parçalar ve tam bu sırada hançerini çekerek rakibinin karnına saplar ve onu oracıkta öldürür. Derken Şahriyar'ın askerleri çil yavrusu gibi dağılır.

Aslında savaşlarda zaman zaman bu tür düellolar vardır, fakat genellikle dengi dengine yapılır. Burada iki komutanın ölümüne çarpışması doğaldır. Kaybeden savaşı da kaybeder, zira başsız kalan bir ordu savaşamaz ve kazanamaz. Ancak herhangi bir ordu komutanının sıradan bir asker veya köle ile çarpışmayı kabul etmesi, büyük bir riskin de ötesinde, ahmaklıktır. Arap komutan, basit bir provokasyonla Sasani komutanını faka bastırmış ve muharebeyi kazanmıştır.

635 yılının Temmuz ayında, Sasani imparatorluğunun başkenti Ctesiphon (Ktesiphon) Arap komutan Sa'ad ibn Ebu Vakkas tarafından ele geçirildiğinde, elde edilen ganimet ve hazine, Arapları şaşkınlık içinde bıraktı. Arap tarihçiler, hepsine 9 milyar dirhem değer biçer. Al Hirah muharebesinden sonra bir Arap savaşçı, ganimetten payına düşen soylu bir adamın kızını 1000 dirheme sattığı için eleştirilince şu karşılığı verdiği söylenir: “1000'den daha büyük bir rakam olacağını hiç düşünmemiştim” (Hitti:156-57). Aynı yıl, altı aylık bir kuşatmadan sonra Şam da Müslümanların eline geçti. Halid bin Velid şehri teslim alırken herkesin can ve mal güvenliğinin sağlanacağı, kili-selere dokunulmayacağı ve Müslümanların kimsenin evine yerleşmeyeceği sözünü verdi. Şamlılar vergilerini ödediği sürece huzur içinde yaşayacaktı. Şam ele geçirildiğinde baş vergisi, bir dinar ve bir ölçek buğdaydı. Ancak daha sonra Hz. Ömer bu vergiyi artıracaktı (Hitti:150).

Ele geçirilen topraklarda, gayrimüslimler ağır vergiler karşılığı askerlikten muaf tutulurken, İslam'ı kabul edenler Araplardan daha aşağı bir statüye oturuyordu. Hz. Ömer döneminde, Arap Yarımadası olarak kabul edilen topraklarda Müslüman olmayanlara müsaade edilmemekteydi. Bu bağlamda, (Medine'nin 150-160 km kadar kuzeyindeki) Hayber'de ve Eriha'da ikamet eden Yahudiler yerlerinden çıkartılmış; Necran'daki Hıristiyanlar Suriye ve Irak'a kaçmıştı. İbn'ül Esir, Hz. Ömer'in Hicretin yirminci yılında Necran Yahudilerini Kufe'ye sürdüğünü, gene Yahudileri Hayber'den sürerek, Hayber'deki araziyi Müslümanlar arasında paylaştığını yazmaktadır (İbn'ül Esir, Cilt.2:519). Arapları dinî-askerî bir üst topluluk olarak örgütleme politikasını benimseyen Ömer, Arap olmayanlara eşit teba hakkı tanımak istememekteydi (Hitti:169-70). Filistin'e girilip Kudüs alındıktan sonra (636) Hz. Ömer, “hiçbir Yahudi'nin Kudüs'te ikamet hakkı olmayacağını” bildirdi (Abu'l Farac Tarihi, II:178). İran gibi Arap olmayan topraklarda da topluma Arap dili, kültürü ve yaşamı sıkı bir şekilde dayatılmaktaydı. Arapçanın resmi dil olması sayesinde, İslâmın ilk üç yüz yılında Farsça giderek geriledi ve Arapça, artık sıradan insanların da konuştuğu bir kültür diline dönüştü (Hitti:158).

Bu arada, küçük bir parantez daha açmak gerekir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, aslında (Anthony Smith'in savunduğu üzere) milliyetçilik, ya da belki (Hobsbawm'ın ifadesiyle) proto-milliyetçilik, çok eskilerden beri vardı. Ancak Fransız Devriminden sonra, özellikle 19. ve 20. yüzyılda daha da kurumsallaştı.

3. Deve sırtından, denize ve donanmaya

Amr ibn Âs'a dönersek; İskenderiye'nin alınmasıyla Araplar Akdeniz kıyılarına ulaştı. Elde edilmiş toprakları elde tutmak ve özellikle Bizans'a karşı durmak için, bundan böyle deniz kuvve-

tine ihtiyaç vardı. Bizans'a karşı mücadelenin ancak güçlü bir donanma ile mümkün olabileceğini ilk idrak eden Arap devlet adamı, Suriye valisi Muaviye idi. Hz. Ömer'in ölümünden hemen sonra bir donanma inşasına girişen Muaviye, 649 yılında ilk deniz seferine çıktı. Aynı yıl Kıbrıs, 652 yılında Rodos ve daha sonra da Kos adalarını ele geçiren Muaviye'nin asıl hedefi, imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'in zaptıydı. 655 yılında, Likya sahilindeki ilk büyük Bizans- Arap deniz savaşında, İmparator II. Konstans'ın idaresindeki Bizans donanması büyük bir bozguna uğradı; 500 gemi imha edildi. İmparator Konstans, sadık bir askerinin canı pahasına kıyafetini komutanına vermesi sayesinde zor kurtuldu.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra (656) Şam'da Muaviye'nin⁵, Kufe'de Hz. Ali'nin halife ilân edilmesi ve sonrasında yaşanan iç savaşlar, Muaviye'nin Bizanslılarla anlaşmasına yol açtı (Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*:108-109). Hz. Ali'nin 661'de katledilmesinden sonra, oğlu Hasan'ın halifelikte hak iddiasından vazgeçmesi üzerine, Muaviye tüm Müslümanlar tarafından halife kabul edildi ve Bizans başkentine yönelik saldırılar tekrar yoğunlaştı (Süryani Vakanüvisler:126). Bizans imparatorluğu 7. yüzyıl boyunca, Arap yarımadasından çıkıp Doğu Akdeniz'i ve Konstantinopolis'i ele geçirmek isteyen çöl kabileleriyle uğraştı. Arap tehdidi öyle bir noktaya ulaştı ki, İmparator II. Konstans 660 yılında Konstantinopolis'i terk ederek, bir müddet daha güvenli bulunduğu Sicilya'ya yerleşti (J. Herrin, *Bizans*:133).

Hz. Ali'nin ölümünden sonra (661), Hz. Ebubekir ile başlayan halifeliğin "cumhuriyetçi dönemi," Muaviye'nin tahta oturmasıyla son buldu. Arap tarihçiler dört halife dönemini, al- Raşhidûn (Ortodoks) olarak adlandırır. Ancak Muaviye ile birlikte halifelik artık "dünyevileşti." Zira ikinci halifelik döneminde Muaviye henüz hayatta iken oğlu Yezid'i halefi olarak belirledi ve böylece Emevi hanedanlığının da kurucusu oldu(Hitti:183). Muaviye'nin halife olmasıyla, Mısır'ın yönetimi tekrar kendisinin sağ kolu olarak kabul edilen Amr bin Âs'a geçmişti. Ancak aynı dönemde, İmparatorluk kendi içinde de farklı sınırlara ayrılmıştı. Zira Irak'ta Hz. Ali'nin büyük oğlu Hasan⁶, babasının meşru halefi olarak kabul edilirken, Mekke ve Medine'de bir karışıklık mevcuttu. Buna rağmen Muaviye kısa bir süre sonra imparatorluğu tek merkezden yönetilecek şekilde toparlayacak ve Konstantinopolis'i almak için harekete geçecekti.

Konstantinopolis'i almak Arapların hep aklındaydı ve ikisi Muaviye döneminde olmak üzere, Araplar Emeviler⁷ devrinde üç kez Konstantinopolis'i almaya çok yaklaştılar⁸. 668 yılında, Fadallah İbn Ubayd al- Ansari komutasındaki Arap donanması karaya çıkaraktan Kadıköy'ü aldı, ancak Arap güçleri kente giremediler. Kışın Kadıköy'de geçiren Arap kuvvetlilerine destek sağlamak amacıyla, Halife Muaviye, oğlu Velihaht Prens Yezid'i yardıma gönderdi. Bu ilk kuşatmada Yezid'in ordusunda, Hz. Muhammed'in sancaktarı ve sahabelerinden Ebu Eyüp el Ensari de bu-

- 5 Muaviye, ilk defa H.40'ta (660), Kudüs'te iken halife olarak ilan edilmişti. Bkz. Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, s.189
- 6 Kısa bir süre sonra Muaviye lehine tahtan çekilen Hasan, Kufe hazinesinden sağladığı 5 milyon dirheme ilave olarak, ömür boyu İran'dan gelecek olan gelirlerin de şahsına verilmesi üzerine, adeta emeklilik denilen bir hayatı kabul ederek Medine'ye çekildi. Hayatını zevk ü sefa içinde sürdüren Hasan, yüz civarında kadınla evlendi. Pek çok kadınla evlenip boşandığı için, kendisine "mitlaq" (büyük boşayıcı) unvanı verildi. Hasan, 669'da, henüz 45 yaşında iken, büyük bir olasılıkla haredeki bir entrika neticesinde zehirlenerek öldü. Bkz. Bkz. Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, s.190
- 7 Başkenti Şam olan Emevi Halifeliği (661-750) daha sonra yerini başkenti Bağdat olacak Abbasi Halifeliğine bıraktı. Başkenti Kahire olan Fatımi Halifeliği (909-1171), Şii bir halifelik idi. Diğer bir Emevi halifeliği de İspanya'da, 929 yılında Kordova'da 929 kurulup 1031 yılına kadar devam etti. Arap olmayan son İslam halifeliği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1517'den 1924 yılına kadar devam etti.
- 8 İdris-i Bitlisî, Heşt Behişt adlı eserinde, "Kelam-ı fasih-i peygamberi olan sahih hadislerde Konstantiniyye fethinin vaadinde sarih işaretler vardır" şeklinde yazmaktadır. Bkz. Heşt Behişt, VII. Ketibe, s.107

lunmaktaydı. Yaşı ilerlemiş olan Ebu Eyüp, kuşatma sırasında dizanteriden vefat edince, İstanbul surları karşısında defin edilir(Hitti:201)⁹.

Araplar 674'ten başlayarak Muaviye'nin ölüm yılı olan 680 yılına kadar, "yedi yıl savaşları" olarak adlandırılan savaşlarda, Konstantinopolis'i almak için mücadele etti (Gwatkin& Whitney: 354). Kışı geçirmek amacıyla Marmara Denizi'nde, Kyzikos yarımadasında (Erdek- Bandırma arası) bir donanma üssü kuran Araplar, İlkbahar ile birlikte saldırıya geçti, ancak Bizanslıların kullandığı, "Grek ateşi" Arapların ilerlemelerini adeta imkânsız kıldı. Denizde bile yanan "Rum ateşi," Şam'dan kaçarak Konstantinopolis'e sığınmış, Callinicus adındaki bir mülteci tarafından geliştirilmişti. Oldukça yanıcı olan "Rum ateşi" isabet ettiği gemiyi yakınca, Araplar bir kez daha kenti almakta başarısız oldu(Hitti:202).

Arapların Bizans başkentini alma yönündeki en son girişimi Ağustos 717'de gerçekleşti. Halifenin kardeşi Mesleme, ordu ve donanmasını Konstantinopolis önlerine kadar getirdi. Ancak Bizanslılar, ilkel bir tür alev makinası diyebileceğimiz "Rum ateşi" sayesinde Arap donanmasını yakmayı başardı. Karada ise Araplar surları aşamadı. Çok sert geçen 718 kışında Arap ordugâhında kıtlık baş gösterdi ve kitlesel ölümler gerçekleşti. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi bir de Bulgarlar saldırıp Araplara ağır kayıplar verdirdi. Nihayet Arap gemileri 15 Ağustos 778'de Bizans sularını terk etti ve bir daha da Konstantinopolis'i kuşatmaya girişmedi (Ostrogorsky:146)

4. Sonuç

İskenderiye'nin düşüşü ve Mısır'ın alınması, Hz. Muhammed'in ölümünden yaklaşık 25 yıl sonra Arapları dünyanın en önemli siyasi gücü haline getirdi. Yüzyıllarca devam eden Pers- Roma savaşları her iki tarafı da iyice güçsüz bırakmıştı. Arap akınları başladığında, artık ne Sasanilerin ne de Bizans'ın müstahkem sur ve kaleleri onları durdurabilirdi. Cengiz Han (1162-1227), "Bir surun kuvveti, onu müdafaa eden insanların cesaretinden ne büyük, ne de küçüktür" demişti (Lamb:114). Cengiz'den 500- 600 yıl önce Araplar bu sözü pratikte ispatladı. Tarihin iki koca imparatorluğunu, neredeyse on yıl gibi kısa bir sürede dize getirmek, askerî anlamda mükemmel bir strateji ve olağanüstü bir cesaret gerektiriyordu. Amr bin Âs, Halit bin Velid ve Sa'ad ibn Ebu Vakkas gibi askeri ve siyasi dehalar sayesinde Araplar 7. yüzyılda dünyayı sarstı ve sonraki yüzyıllarda büyük bir medeniyet olarak tarih sayfalarında yerlerini aldı.

Yüzyıllarca Arabistan çölünün ortasında deve gücüyle ayakta kalmaya çalışan bir halk, Suriye ve Mısır'ın alınmasıyla, 20- 25 yıllık bir zamanda dünyanın en büyük donanmasına sahip olmuş ve Doğu Roma'nın başkenti Konstantinopolis'i almalarına ramak kalmıştı. İran'dan Hindistan'a, Mısır'dan Kuzey Afrika'ya, İspanya üzerinden Avrupa'ya kadar genişleyen Arap egemenliği, Avrupa Ortaçağı sırasında zirveye ulaştı. Perslerden halı-kilim sanatını, baharatı, sarayları, lüks ve şatafatlı yaşamı öğrenen Araplar, Abbasî döneminin "tercüme hareketi" sayesinde Eski Yunan medeniyeti ve düşünürleriyle, Plato ve Aristo gibi filozoflarla tanıştı. Dünya edebiyatına 1001 Gece Masallarıyla katkı sundu. İran kökenli İslâm âlimleri, tıp, cebir ve kimya gibi dallarda bilimi ilerletti. Kısacası, Arapların deveden deniz ve donanmaya yükselişi göz kamaştırıcı oldu.

9 1453 yılında İstanbul fethedildikten sonra, Ebu Eyüp el Ensari'nın mezarı bulunarak üzerine, Eyüp Sultan Cami inşa edildi. Bkz. Philip K. Hitti, History of the Arabs, s.202

Kaynakça:

Abdullah Çimen (2017), “Amr bin Âs’a Yöneltilen Eleştirilerin İncelenmesi” Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 2

Ahmet Önkal (1991), “Amr b. Âs, Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî (ö. 43/664) TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, 79-81.

Al Taberi (1989) *The History of Taberi*, Volume XIII: *The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, Translated by Gautier H.A. Juynboll, State University of New York

Al Taberi (1989) *The History of Taberi*, Volume XV: *The Crisis of the Early Caliphate, The reign of `Uthman* Translated by Stephen Humphreys, State University of New York

Aziz S. Atiya (2005), *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul

E. H. Gombrich, *A Little History of the World* (translated by Caroline Mustill, Yale University Press, New Haven and London 2008).

Ephrem Isa Yousef (2009), *Süryani Vakarıvisler*, Çev. Mustafa Aslan, Doz Yayınları, İstanbul

George Ostrogorsky (2017), *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Gregory Abû'l-Farac (1999), *Abu'l Farac Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türkçesi: Ömer Rıza Doğrul

H.M. Gwatkin & J.P. Whitney (1913), *The Chambridge Medieval History*, Vol. II, The Macmillan Company

Harold Lamb (2006), *Moğolların Efendisi Cengizhan*, Çev. Göke Bozkurt, İlgî Kültür Sanat İbn'ül Esir, İslam Tarihi, *El Kamil Fi't Tarih (1991)*, Cilt. 2, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Redaktör: Dr. Mertol Tulum Bahar Yayınları

İbn'ül Esir, İslam Tarihi, *El Kamil Fi't Tarih (1991)*, Cilt. 4, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Redaktör: Dr. Mertol Tulum Bahar Yayınları

İdris-i Bitlisî (2019), *Heşt Behişt*, VII. Ketibe, Fatih Sultan Mehmet Devri, Çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara

Judith Herrin, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Çev. Uğur Kocabaşoğlu, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2010

Mesudî, *Murûc ez-zeheb (2017)* (Altın Bozkırlar), Çev. D. Ahsen Batur, 4. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul

Philip K. Hitti (2002), *History of the Arabs*, Palgrave & Macmillan

Plutarkhos (2018), *İskender-Sezar Paralel Hayatlar*, Çev. İo Çokona, Türkiye İş Bankası Yayınları, III. Basım

Doç. Dr.

Mustafa KARAZEYBEK

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
kzeybek@aku.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9295-1510>

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

23/11/2019

11/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.650273>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XIX. Yüzyılın Başından XX. Yüzyılın Başlarına Arap Coğrafyasında Mevlevihaneler

Mevlevi Lodges in the Arab Land from 19th Century to the Beginning of 20th Century

Öz

İslâm inancının muhtelif coğrafyalarda yayılmasıyla birlikte zamanla İslam toplumu içerisinde tasavvufî akımlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tasavvufî akımlardan biri de Mevlevilik'tir. Mevlevilik, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin fikirleri ve öğretileri etrafında şekillenen ve Anadolu'da 13. yüzyılda ortaya çıkmış bir tarikattır. Mevleviliğin usul âdâb ve kaidelerinin belirlenmesi ve bir tarikat olarak teşkilatlanması ise büyük ölçüde Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled ile başlamıştır. Mevlevilik, ortaya çıkmasından sonra bilhassa Anadolu'da, Balkanlarda ve Arap coğrafyasında önemli ölçüde yayılmıştır. Söz konusu bölgelerde birçok Mevlevihane açılarak Mevlânâ'nın fikirleri, hayat felsefesi ve öğretilerinin yayılması ve kalıcı olması sağlanmıştır. Arap Coğrafyasında Mevlevihanelerin açılışında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin yedinci nesil torunlarından Afyonkarahisar Mevlevihanesi şeyhlerinden Semâi Mehmet Çelebi'nin önemli katkıları olmuştur. Onun XVI. yüzyılda, Irak, Suriye ve Mısır'a yaptığı seyahatler sonucunda muhtelif Mevlevihaneler açılmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da Arap coğrafyasında Mevlevihaneler açılmaya devam etmiştir. Bu süreçte, Bağdat, Kerkük, Musul, Şam, Şehrizer, Trablusşam, Halep, Hama, Humus, Kudüs, Lazkiye, Mekke, Medine ve Kahire gibi yerleşim yerlerinde Mevlevihaneler açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlevilik, Mevlevihane, Mevlânâ, Arap coğrafyası, Tasavvuf.

Abstract

As Islamic faith spread in various lands, some sufistic strands in Islamic society began to appear. One of these sufistic strands is known as Mevleviyeh. Mevleviyeh is a dervish order, which essentially originated from the thoughts and doctrines of the Mevlana Celaleddin Rumi in the 13th century Anatolia. Defining Mevlevi's procedures, observances, rules and its organization as a dervish order mostly began with Mevlana's son Sultan Veled. Mevlevi sufism spread especially in Anatolia, Balkans and Arab Land to large extent after it appeared. Many Mevlevi lodges were opened in aforementioned regions in order to spread Mevlana's thoughts, philosophy and doctrine and provide them prolonged. Semai Mehmet Çelebi, who was the 7th descendant of Mevlana and one of the sheikhs of Afyonkarahisar Mevlevi Lodge, greatly contributed to the openings of new lodges in Arab Land. Various Mevlevi lodges were opened after his visits to Iraq, Syria and Egypt in the 16th century. Other Mevlevi lodges were opened successively in Arab region in the 17th and 18th centuries. In this process, Mevlevi lodges were opened in locations such as Baghdad, Kirkuk, Mosul, Domescus, Shahrizer, Tripoli, Aleppo, Hama, Homs, Jerusalem, Latakia, Mecca, Medina, Cairo and Algeria.

Keywords: Mevleviyeh, Mevlevi Chamber, Mevlana, Arab Land, Sufism

ATIF: KARAZEYBEK Mustafa, "XIX. Yüzyılın Başından XX. Yüzyılın Başlarına Arap Coğrafyasında Mevlevihaneler" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (584-608)

CITE: KARAZEYBEK Mustafa, "Mevlevi Lodges in the Arab Land from 19th Century to the Beginning of 20th Century" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (584-608)

Giriş

Moğolların Anadolu’da hakimiyetinin zayıflaması ile beylikler ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde Mevlevilik Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi gibi şahsiyetlerin gayretleri ile yayılmaya başladı. Bilhassa Sultan Veled Mevleviliği bir tarikat haline getiren ve sistemleşmeyi başlatan kişi oldu¹. Ulu Arif Çelebi ise yanına aldığı dervişlerle birlikte Anadolu, İran, Suriye ve Mısır’da seyahatler yaparak Mevleviliği tanıttı. Aynı zamanda gittiği yerlerde Mevlevihaneler açılmasını sağladı. Konya Mevlana Dergâhı Mevleviliğin yönetim merkezi oldu ve şeyhler merkez derganın şeyhinin teklifi ile padişahlar tarafından atandı². Büyük Mevlevihanelere, yani içinde çile çıkarılan, dede yetiştirilenlere “âsitane”, diğerlerine “zâviye” adı verilirdi. Konya Mevlevihanesi ilk asitane olmakla birlikte merkez âsitâne konumunda idi³.

Babasının ölümü üzerine Mevleviliği temsile başlayan Arif Çelebi, ömrünün önemli bir kısmını seyahatlerle geçirmiştir. Lârende, Beyşehir, Aksaray, Akşehir, Karahisar, Amasya, Niğde, Sivas, Tokat, Birgi, Denizli, Menteşe, Alaiye, Antakya, Bayburt, Erzurum, Irak, Tebriz, Merend ve Sultaniye’ye gitmiş, hemen hemen bütün Anadolu’yu gezmiş Irak ve Tebriz’e kadar uzanmıştır⁴.

Mevlevihanelerin kurulmasında ve yayılmasında birinci derecede çelebiler etkili olmuştur. Mevlevihanelerin birçoğu doğrudan Çelebiler tarafından tesis edilir iken bir kısmı da onların görevlendirdiği kişiler tarafından açılmıştır⁵.

Afyonkarahisar Mevlevihanesi şeyhlerinden Sultan Divânî Mehmet Çelebi, Mevleviliğin yayılması ve birçok Mevlevihanenin açılmasında etkili olmuştur. Pîr Âdil Çelebi zamanında (1421-1460) Irak, Suriye ve Mısır’a kadar uzanan seyahatleri Arap coğrafyasında Mevleviliğin yayılmasına önemli katkı sağlamıştır. Mehmet Çelebi, Halep’te Ebubekir el-Vefâî’yi (Ölm. 1583) ve Mısır’da Ahmet Sâfi’yi halife yapmıştır. Veliyyüddin Baba’yı ise Mevlevi açmak üzere Cezayir’e göndermiştir. Halep, Burdur, Eğirdir, Sandıklı, Galata, Mısır, Cezayir, Midilli ve belki Lazkiye Mevlevihaneleri onun vasıtasıyla açılmıştır⁶.

Kuzey Suriye Mevlevihaneleri XVII. yüzyılda, çoğu kez yeniden tesis yoluyla ortaya çıkmıştır. Arap topraklarında Mevleviliğin yayılış ve istikrar kazanmasında XVII. yüzyılda, özellikle I. Ahmed ve IV. Mehmed dönemleri ön plana çıkar. Bu dönemde yerli eşraftan olmayıp dışarıdan gelen paşaların destekleri ile önemli ölçüde gelişme olmuştur⁷. Osmanlı paşalarının bunlarla gerek vakıf sahibi, gerekse himayeci olarak sıkı bir ilişki içinde buldukları görülür⁸.

Arap coğrafyasında açılan Mevlevihaneler aynı zamanda Osmanlı kültür ve medeniyetinin bölgede yayılması ve temsili görevini de üstlenmişlerdir⁹. Arap ülkeleri arasında Mevleviliğin en

- 1 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri, 1983), 12, 35.
- 2 Mehmet Önder, “Konya’da Mevlânâ Dergâhı Merkez Arşivi ve Mevlevihaneler”, *Osmanlı Araştırmaları* 14, (1994): 138.
- 3 Yakup Şafak, “Konya Mevlâna Dergâhı Son Aşçıbaşısı Nizameddin Çelebi”, *Curr Res Sci* 3, no 2, (2017): 72.
- 4 Gölpınarlı, *Mevlevilik*, 69.
- 5 Sezai Küçük, “Halep Mevlevihânesi”, *İLAM Araştırma Dergisi* 3, no 2, (Temmuz-Aralık 1998): 75.
- 6 Gölpınarlı, *Mevlevilik*, 110, 120-122.
- 7 Kraiser, “Mevlevihaneler”, 104, 111.
- 8 Kraiser, “Mevlevihaneler”, 112.
- 9 Sezai Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı* (İstanbul: Vefa Yayınları, 2007), 314.

çok rağbet gördüğü ülke Suriye olmuştur¹⁰.

Dergahlar tarikat mensuplarının faaliyet gösterdiği mekanlar olmasının yanı sıra gelip geçen misafirlere de hizmet veren konaklama yerleri idi. Bu yönüyle Şam'a seyahat eden ilim ve irfan sahibi kişiler, yolda Hama ve Humus Mevlevihanelerinde konaklayabilir, eğer güneye doğru iner ise Trablusşam ve Lazkiye Mevlevihanelerinde konaklayabilirdi¹¹.

Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinde Mevlâna'ya ilgi beklenen düzeyde olmamıştır. Bunun sebebi olarak söz konusu ülkelerde edebi ve kültürel birikimin zayıf olması gösterilmiştir¹².

Yapılan bazı çalışmalarda Arap coğrafyasında bulunan 14 Mevlevihanenin ismi verilmektedir. Bunlar, Bağdat (Irak), Dımışk (Şam) (Suriye), Halep (Suriye), Hama (Suriye), Humus (Suriye), Kahire (Mısır), Kerkük (Irak), Kudüs (Filistin), Lazkiye (Suriye), Mavsil (Irak), Medine (Suudi Arabistan), Mekke (Suudi Arabistan), Şehrizer (Irak), Trablus (Libya) Mevlevihaneleridir¹³.

Bu çalışmanın amacı, Arap coğrafyasında faaliyet gösteren Mevlevihaneleri tespit ve tanıtmaktır. Bilhassa söz konusu Mevlevihaneler hakkında arşiv belgelerinde yer alan ve henüz literatüre geçmemiş olan verilere ulaşarak bunları meraklıların, araştırmacıların ve ilim erbabının bilgisine sunmaktır.

Halep Mevlevihanesi

Halep Mevlevihanesi, Şah İsmail ile Sultan Selim arasındaki savaş sırasında Osmanlı tarafına geçen Fulâd ve Alvân adlı iki İranlı mirza tarafından yaptırılmıştır. Söz konusu kişiler, Sultan Divani'nin İran gezisi sırasında Mevleviliği tanıyarak tarikata katılmışlar ve Halep'e yerleşerek burada bir Mevlevihane tesis etmişlerdir. İstekleri üzerine Konya'dan Kilisli Ahmed Fakri Dede buraya şeyh olarak gönderilmiştir. Ahmed Fakri Dede H. 950 (1543-4) yılından ölüncüye kadar Halep'te şeyh olarak görev yapmıştır. Ondan sonraki şeyh büyük bir olasılıkla Mevlevi şair Ebu Bekir el-Vefâi'dir. H. 991'de (1583/84) vefat etmiş olup Halep'te gömülüdür¹⁴.

Evliya Çelebi tarafından Halep Mevlevihanesi Konya'daki Mevlâna Türbesi ile eşdeğerde tutulmuştur. Bir bahçe içinde bina edilen bu tekkenin, dört tarafının da hücrelerle çevrili olduğu kaydedilmiştir. Halep Mevlevihanesinde Şeyh Bekrî isminde bir dervişin postnişin olduğu ifade edilmiştir¹⁵.

Halep Mevlevihanesi'nde şeyhlik yapanlardan biri de Safiyullâh Mûsâ Dede'dir. 1708'de Halep Mevlevihanesi'nin başına geçmiştir. Evliya Çelebi, Halep'e vardığında, Mevlevihane camii yapım halindedir¹⁶.

Halep Mevlevihanesi hakkında arşiv kayıtlarında ulaştığımız belgeler XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarına aittir. Bu belgeler büyük ölçüde Mevlevihanenin şeyhliği ve şeyhler arasındaki şeyhlik mücadeleleri ile ilgilidir. Bunların önemli bir kısmı da Âmil Çelebi'nin şeyh olarak

10 Ahmet Kazım Ürün, "Ortadoğu'da Mevlâna ve Mevlevihâneler", *Uluslar arası Sempozyum Dünyada Mevlâna İzleri, 13-15 Aralık 2007 Bildiriler* içerisinde, Yayın ve Düzelti Kurulu: Nuri Şimşekler vd. (Konya: SÜMAM Yayınları, 2010), 448.

11 Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, 314-15.

12 Ürün, "Mevlevihaneler", 451.

13 Önder, "Mevlevihaneler", 141-42.

14 Kraiser, "Mevlevihaneler", 106-107.

15 M. Askeri Küçükkaya, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Adı Geçen Mevlevihane ve Tekkeler", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (Temmuz-Aralık 2007): 184.

16 Kraiser, "Mevlevihaneler", 103, 106.

taini veya şeylikten azliyle ilgilidir. Amil Çelebi'nin bu dönemde üç defa Halep Mevlevihanesine tayini söz konusu olmuş ve tayinler uzun tartışma ve yazışmalara sebebiyet vermiştir. Bu konuda ulaştığımız ilk belge Amil Çelebi'nin uygunsuz hareketleri olduğuna dair Ebubekir el-Vefâî Tekkesi postnişini Mustafa Muzaffer Dede'nin şikayeti sonucu ortaya çıkmıştır.

Mustafa Muzaffer Dede mühür ve imzası ile Sadarete gelen arzuhalin içeriği dikkate değer görülerek 30 Mart 1897 tarihli bir yazı ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir¹⁷. Bunun üzerine durum Halep Vilâyeti'ne gizli bir şekilde bildirilmiştir. Gelen cevabi yazıya göre, Mustafa Muzaffer Dede adı geçen Mevlevi Tekkesi şeyhliği ve vakıf mütevelliliği nedeniyle Âmil Çelebi Efendi hakkında mahkemede açtığı davaları kaybetmiştir. Âmil Çelebi'nin şeyhliğe gelmesinden itibaren hangâhın gelirleri Muzaffer Dede'nin hırs ve hasedini uyandıracak bir şekilde artmıştır. Kendisine bir hisse çıkarmak isteyen Muzaffer Dede yaptığı girişimlerden bir şey elde edememiştir. Çelebi aleyhindeki isnatlarının sebebi de budur. Sonuç itibarıyla söz konusu arzuhalde dile getirilen iddiaların asılsız ve iftira niteliğinde olduğunun yapılan tahkikatta ortaya çıktığı bildirilmiştir. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından bu husus 7 Haziran 1897 tarihli bir üst yazı ile Sadarete takdim olunmuştur¹⁸.

Amil Çelebi, dergah şeyhliği döneminde Mevlevihane vakfına ait arsa üzerine dükkan ve mağaza yaptırmıştır. Ancak yaptırılan vakıf gayri menkulleri için belediye ile ruhsat alma hususunda problemler yaşanmıştır. Yapılmakta olan dükkan ve mağazalar için Belediye dairesi tarafından ruhsat istenmiştir. Dergâhın şeyhi Âmil Çelebi, bunun usule aykırı olduğunu ve vergiden muaf olması gerektiğini iddia etmiştir. Ancak Halep Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gelen 13 Ekim 1898 tarihli yazıda, Celâliyye vakıflarının muaf vakıflardan olmadığı belirtilmiştir. Söz konusu yazı 9 Kasım 1898 tarihli yazı ile Dâhiliye Nezâreti'nden Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilerek ne yapılması gerektiğinin bildirilmesi istenmiştir¹⁹.

11 Nisan 1899 tarihli Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden gelen cevâbî yazıda, vakıf binalarının tamirat ve inşaatı için ruhsat alınması gerekmediği, belediyelere ruhsat ücreti olarak para ödenmesi ve ödenmiş ise geriye ödenmesi gerektiğine dair Şurâ-yı Devlet kararı bulunduğu belirtilmiştir. Buna göre, gerek söz konusu dergâh akârâtının ve gerek bundan sonra inşa ve tamir edilmek istenilen diğer vakıf akârâtından ruhsat vergisi talep edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Bu husus 7 Mayıs 1899 tarihli yazı ile Dâhiliye Nezâreti'nden Halep Vilâyeti'ne bildirilmiş ve buna göre gereğinin yapılması istenmiştir²⁰.

Bu gelişme üzerine Halep Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne bir yazı gönderilmiştir. Yazıda, birtakım vakıf eserlerinin hayatiyetinin devamı için yapılan düzenlemenin aslen icâre-i vâhideli vakıf gelir kaynaklarının yapım ve onarımı için olduğu ifade edilmiştir. Şayet söz konusu düzenleme bütün vakıfları içine alacak şekilde uygulanacak olur ise zürriyete şart koşulan vakıflar da bundan faydalanabilecektir. Böylece karşılıksız ruhsat verilmesi sonucu ortaya çıkacak ve yasa vakıf eserlerinin korunmasına hizmet etmekten çıkacaktır. Sonuç olarak, sadece vakıf eserlerinin ayakta kalmasına hizmet edecek şekilde uygulamanın yapılması gerektiği ve diğer vakıfların vergi ödemesinin uygun olacağı mütalaasında bulunulmuştur. 8 Mart 1900 tarihli bu yazı 29 Mayıs 1900 tarihli bir üst yazı ile Dâhiliye Nezâreti'nden Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilerek görüş istenmiştir. 4 Şubat 1901 tarihli Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gelen cevâbî yazıda, İstanbul ve sair yerlerde de aynı şekilde uygulama yapıldığı dile getirilmiştir. Aynı

17 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA.), BEO., 927/69508/1.

18 COA. BEO., 927/69508/2.

19 COA. DH.MKT., 2131/15.

20 COA. DH.MKT., 2198/93.

zamanda, konuya ilişkin irade-i seniyyenin mutlak olduğu ve hiçbir değişiklik yapılmadığı için daha önce belirtildiği şekilde uygulama yapılması gerektiği bildirilmiştir. Dâhiliye Nezâreti de gelen bu yazıyı 6 Mart 1901 tarihli yazı ile Sadarete havale ederek, vakıf eserlerinin hayatîyetini sürdürbilmesini sağlamak amacıyla çıkarılan vergiden muafiyet iradesinden zürri vakıfların da istifade etmesi nedeniyle amacından saptığı yönündeki mütalaaları dile getirerek konunun Şûrâ-yı Devlet'çe yeniden tetkik ettirilmesi gerektiği arz edilmiştir²¹. Bu mesele ile alakalı bir gelişme olup-olmadığı hakkında ise bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Mevlevihanenin vakıflarıyla alakalı, bilhassa vakıf arsasını satma meselesi onun hakkındaki şikayetler içerisinde önemli bir yer tutmuştur.

Amil Çelebi hakkındaki önceki şikayetler daha sonra da devam etmiştir. Bu defa şikayet Derviş Salih ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilmiştir. Halep merkezinden çekilen telgrafname ile Halep Mevlevi Şeyhi Âmil Çelebi Efendi'nin vakıf gelirlerine zarar vermekte olduğu bildirilmiştir. Bu ihbara dayalı olarak Halep Vilâyeti'nden durum sorulmuştur. Cevaben gelen ve Şeyhülislamlığa havale edilen 9 Ocak 1906 tarihli telgrafnamede, Derviş Salih'in rezil bir şahıs olduğu ve daha önce de Şeyhülislamlık'tan gelen talimatla hakkında yapılan tahkikat neticesinde Âmil Çelebi hakkındaki şikayetlerin asılsız olduğunun açığa çıktığı beyan edilmiştir. Aynı zamanda şikayeti tertipleyen ve kötü hali Halep'te bilinen Rifâî Şeyhi Mahmud Efendi'nin Âmil Efendi'den 85 lira talep ettiği ve bu parayı vermesi halinde iddia ve şikayetten vazgeçeceğini pervasızca dile getirdiği belirtilmiştir. Bununla birlikte dergâh vakfına dikkate değer bir şekilde hizmet edildiği belirtilerek Âmil Efendi'nin söz konusu şikayet üzerine azlinin uygun olmadığı dile getirilmiştir. Sadaret'ten Şeyhülislamlık'a gönderilen 11 Ocak 1906 tarihli yazıda, daha önce Çelebi Efendi tarafından gerçekleştirilen bildirim üzerine Âmil Çelebi Efendi azil edilmiş iken Şeyhülislamlığa olan sadakatinden dolayı tekrar memuriyetinde bırakılmış olması ve hâl-i hazırda kendisinin azli ile mağduriyetinin padişah tarafından uygun görülmeceği dikkate alınarak gereğinin yapılması istenmiştir²².

Her ne kadar Amil Çelebi'nin görevden alınmaması, yapılan şikayet ve ihbarların asılsız veya yalan olduğuna ilişkin mahallinden yazılar gelmiş olsa da, bir süre sonra görevden alındığı yapılan bazı yazışmalardan ortaya çıkmaktadır. Bu yazışmaların birine göre, hakkındaki şikayete binaen azil edilmiş olan Âmil Çelebi'nin yerine bu husustaki Şeyhülislamlık makamının görüşü gereğince Said Çelebi (Sadettin Çelebi olmalıdır) tayin edilerek gönderilmiştir. Ancak mahallince Âmil Çelebi işten el çektirilmemiştir. Mevlevihane şeyhliği ve vakfın idaresinin Said Çelebi'ye tesliminden kaçınıldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine, Sadaretten Şeyhülislamlığa 30 Ocak 1906 tarihli yeni bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya, Çelebi Efendi'den gelen ve kendisinin şeyhliğe devamının caiz olmadığına dair bazı ifadeleri içeren bir evrak da ek olarak konularak Şeyhülislamlık'tan gereğinin yapılması istenmiştir²³.

Daha sonraki yazışmalardan Amil Çelebi'nin yeniden şeyh tayin edildiği anlaşılmaktadır. Âmil Çelebi Efendi'nin Halep Mevlevihanesi Şeyhliği'ne iade edilmesi üzerine yedi ay önce söz konusu şeyhliğe tayin edilen Sadettin Çelebi Efendi boşta kalarak geçimini sağlamakta sıkıntı çekmeye başlamıştır. Halep Vilâyet Meclisi 8 Eylül 1906 tarihli bir mazbata düzenleyerek Şeyhülislamlığa göndermiştir. Bu mazbatada, Sadettin Çelebi'nin Dedesi Aşçıbaşı Nesib Dede Efendi'ye Abdülmecid Han tarafından ihsan edilen, sonra babası Vacid Çelebi'ye intikal eden ve onun vefatıyla da hazineye kalan aylık bin kuruş maaşın Sadettin Çelebi'ye tahsisini talep etmiştir²⁴. Konya Mevlânâ Dergâhi postnişini Abdülvâhid Çelebi de Şeyhülislamığa gönderdiği 20 Eylül

21 COA. DH.MKT., 2352/31, 2458/25.

22 COA. BEO., 2739/205354.

23 COA. BEO., 2753/206453.

24 COA. BEO., 2982/223641/4.

1906 tarihli arzuhaline Halep Vilayeti mazbatasını ek olarak sunarak, Halep Mevlevihanesi eski şeyhi Sadettin Çelebi'nin mağdur ve perişan halinden bahsederek, babası Vacid Çelebi'den kalan bin kuruş maaşın tahsis edilmesini istemiştir²⁵. Halep Vilâyeti'nden sadarete gelen yazı üzerine Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen 30 Eylül 1906 tarihli yazı ile Vacid Dede'nin vefat tarihinin, vefatından sonra maaşının başkasına tahsis edilip edilmediğinin ve talepte bulunan Sadettin Çelebi'nin başka maaşının olup olmadığına, var ise miktarının bildirilmesi ve eklerin de iadesi talep edilmiştir²⁶. Bu arada konu, Şeyhülislam Mehmet Camalettin Efendi'nin imzası ile Meşihat makamından 7 Ekim 1906 tarihli bir yazı ile Sadaret makamına arz edilmiştir. Konya Mevlânâ Dergâhı postnişininin yazısı ile Halep Vilâyeti İdare Meclisi'nin mazbatası da ek olarak gönderilerek, babası Vacid Çelebi'ye ödenen ve vefatıyla kesilen aylık bin kuruş maaşın Sadettin Çelebi'ye tahsisi talep edilmiştir²⁷. Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen 10 Ekim 1906 tarihli yazıda, Vacid Çelebi Efendi'den boşalan bin kuruş maaşın tahsisi hakkında hazine tarafından malumat ve mütalaanın bildirilmesi istenmiştir²⁸.

Maliye Nezareti'nden, verilen cevapta söz konusu maaşla ilgili teferruatlı bilgi verilmiştir. Bu maaş, Konya Dergâhı postnişini Çelebi Efendi'nin eniştesi Halep Mevlevihanesi Şeyhliği'nden ayrılan Hüseyin Vâcid Dede Efendi'ye diğer bir meşihate tayin oluncaya kadar Konya Sancağı gelirlerinden geçici olarak aylık bin kuruş muhtâcîn maaşı olarak tahsis olunmuştur. Vacid Dede'nin 24 Mart 1896 tarihinde vefatı nedeniyle maaş kaydı silinmiş ve para da o dönemde tahsisi emredilen diğer maaşlara karşılık tutulmuştur. Diğer taraftan Sadettin Çelebi adına Konya Sancağı'nda maaş kaydının olmadığı 16 Ocak 1907 tarihli yazı ile Sadarete bildirilmiştir²⁹. Nihayetinde bütün yazışmalar Sadarete toplanmış ve durum özetlenerek 20 Ocak 1907 tarihli yazı ile meşihat makamına bildirilmiştir³⁰.

Amil Çelebi, Meşrutiyetin ilanını müteakip ahaliden gördüğü baskı üzerine firara mecbur kaldığı³¹ ve yerine Sadeddin Efendi'nin tayin olunduğu anlaşılmaktadır³². Ancak daha sonra Âmil Çelebi, iyi hizmetleri olduğu gerekçesiyle söz konusu şeyhliğe yeniden tayin olunmuştur. Buna karşılık, önceki şeyh Sadettin Efendi dergâhı terk etmek istememiştir. Sadettin Efendi'nin şeyhlikten alakasını kesmesi için Halep Vilayeti aracılığı ile kendisine gerekli emrin gönderilmesine dair Veled Çelebi 29 Mart 1911 tarihinde hem Evkâf Nezâreti'ne hem de Sadarete telgraf göndermiştir³³. Sadaret, 1 Nisan 1911 tarihli bir üst yazı ile söz konusu telgraf ile aynı konuda gelen diğer telgrafları şeyhülislamlığa havale ederek gönderilen evrakın muhtevasına ilişkin mütalaa istemiştir³⁴. Diğer taraftan Dâhiliye Nezâreti de 2 Nisan 1911 tarihinde Halep Vilâyeti'ne bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, Amil Çelebi'nin Halep Mevlevi Şeyhliği'ne iadeten tayin olduğu halde önceki şeyh Sadeddin Efendi'nin dergâhı terk ve teslimden imtina ettiğinin Veled Çelebi tarafından bildirildiğini ifade ederek, Amil Çelebi'nin görevden alınması ve Sadeddin Efendi'nin karşı

25 COA. BEO., 2982/223641/3.

26 COA. BEO., 2919/218872.

27 COA. BEO., 2982/223641/2.

28 COA. BEO., 2925/219348.

29 COA. BEO., 2982/223641/5

30 COA. BEO., 2982/223641/1

31 COA. DH.KMS., 40/9-11.

32 COA. DH.KMS., 40/7, BEO., 3875/290578

33 COA. DH.KMS., 40/7, BEO., 3875/290578

34 COA. BEO., 3875/290578

çıkma sebebinin araştırılarak bildirilmesini istemiştir³⁵.

4 Nisan 1911 tarihli Halep Valisi Hüseyin Kazım'dan gelen cevabi yazıya göre, Amil Çelebi kötü ahlakı ile meşhurdur. Meşrutiyet'in ilanını müteakip ahaliden gördüğü baskı üzerine firara mecbur kalmıştır. Halep Mevlevi meşihatine tayini bütün halk nezdinde iyi karşılanmamıştır. Diğer taraftan, Veled Çelebi kendisine bir telgraf göndererek Amil Çelebi'nin şeyhliğe tayinini bildirmiştir. Amil Çelebi kendisi görev yerine gelmeyecek Kilis Mevlevi Şeyhini vekaleten Halep'e göndermiştir. Ancak Sadeddin Efendi vakfı bırakmak istememiştir. Vali aynı zamanda meselenin aslının, tarafların Mevlevihanenin gelirlerini ele geçirme mücadelesinden ibaret olduğu kanaatini de dile getirmiştir. Vali, Amil Çelebi hakkındaki muhtelif olumsuz olaylardan da bahsederek böyle bir kişinin tekrar göreve iade edilmesini mantıksız olarak nitelemiştir³⁶.

Halep Mevlevihanesi Postnişini sıfatıyla Sadeddin Efendi de 14 Ekim 1913 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne bir telgraf göndermiştir. Bu yazıda, türlü haklı şikayetler sonucunda Halep Mevlevihanesi Şeyhliği'nden alınan Amil Çelebi'nin iki yıl önce de yanıtıcı bilgiler ile göreve iade kararının alındığını, ancak sonunda mağduriyetinin anlaşıldığını ifade etmiştir. Bu defa da görevden alınmasını gerektiren olumsuz bir durumun olmamasına rağmen Amil Çelebi'nin göreve iade haberinin duyulduğunu dile getirilerek bunun kanuna aykırı olduğunu belirtilerek mağdur edilmemesini arz etmiştir³⁷.

Mevlevihanedeki dervişlerden bir kısmı, Sadeddin Efendi'den memnuniyetlerini belirterek, Amil Çelebi'nin tekke kapısından girmesine müsaade etmeyeceklerini ifade etmişlerdir³⁸. Diğer bir kısmı da Amil Çelebi'yi destekleyerek aleyhindeki şikayetlere itibar edilmemesini istemişlerdir³⁹.

Amil Çelebi ve Sadeddin Efendi lehinde ve aleyhinde dervişler ve ahaliden muhtelif kişilerin şikayet ve arzları devam eder iken Vali Celal Efendi, 19 Ekim 1913 tarihli gönderdiği şifre telgrafta, Amil Çelebi'ye umumun ve dervişlerin ekseriyetinin karşı olduğunu, Sadeddin Efendi'nin de görevde kalmasının uygun olmayacağını belirtilerek başka birinin tayin edilmesinin uygun olacağını arz etmiştir⁴⁰. Lehte ve aleyhte yazışmalar devam eder iken Vali Celal Efendi 12 Ekim 1913 tarihinde yeni bir şifreli telgraf daha göndermiştir. Bu telgrafta, Amil Çelebi'nin Halep Mevlevihanesi postnişinliğine tayin edildiğine dair Meşihat makamından resmi yazının kendisine ulaştığı, Amil Çelebi'nin de Şam'a ulaştığı ve iki güne kadar Halep'e geleceğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda, bu haber duyulmaz umumda nefret uyandırdığı, tekkenin boşaltılarak kendisine teslimin de mümkün olmayacağını zannettiğini dile getirmiştir. Sonunda, Sadeddin Efendi'nin azli gerekli ise yerine Amil Çelebi haricinde birinin gönderilmemesini talep etmiştir⁴¹.

Bunun üzerine 13 Ekim 1913 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden Konya Vilayeti'ne bir yazı gönderilerek bakanlıktan yeni bir yazı gelmedikçe Amil Çelebi'nin göreve başlatılmaması emredilmiştir. Aynı zamanda Halep'ten konuyla ilgili gelen telgrafların da Veled Çelebi'ye tebliğ edilmesi istenmiştir⁴².

Dâhiliye Nezâreti'nden Konya Vilâyeti'ne gönderilen 19 Ekim 1913 tarihli yazı ile nihayet

35 COA. DH.KMS., 40/5.

36 COA. DH.KMS., 40/9-11.

37 COA. DH.KMS., 40/13.

38 COA. DH.KMS., 40/15-16.

39 COA. DH.KMS., 40/18.

40 COA. DH.KMS., 40/24.

41 COA. DH.KMS., 40/54.

42 COA. DH.KMS., 40/57, 60.

valinin daha önce teklif ettiği çözüme itibar edilerek Amil Çelebi ve Sadeddin Efendi'nin tayinlerinden vazgeçilerek yerlerine muhterem bir zatın tayin edilmesi ve neticenin bildirilmesi istenmiştir⁴³. Halep Heyet-i Merkeziyesi de Amil Çelebi'nin tayinine karşı çıkararak kabiliyetli birinin tayinini istemişlerdir⁴⁴.

Konya Valisi Hüsni Efendi meselenin çözümüne ilişkin olarak Veled Çelebi'ye, Amil Çelebi'nin Kastamonu'ya ve Kastamonu'da bulunan Ahmet Remzi Dede'nin de Halep'e naklini teklif etmiştir. Veled Çelebi'nin bu teklifin uygun olacağını belirtmesi üzerine durumu 20 Ekim 1913 tarihli bir yazı ile devlet merkezine bildirmiştir⁴⁵. Dâhiliye Nezâreti'nden 21 Ekim 1913 tarihinde Konya vilayetine bir yazı gönderilerek söz konusu yer değişikliğinin uygun görüldüğü bildirilmiştir⁴⁶. Buna rağmen, Amil Çelebi ve destekçilerinin durumu oldubittiye getirerek gerçeğe aykırı beyanlar ile görevi devraldığı ve meselenin ortadan kalktığına dair girişimleri olmuştur. Buna karşılık Halep Valisi verilen bilgilerin yalan olduğunu bildirmesi ile Dâhiliye Nezâreti'nden Konya Vilayeti'ne 28 Ekim 1913 tarihinde yeni bir yazı gönderilerek daha önce verilen karar doğrultusunda Amil Çelebi'nin Kastamonu'ya ve Kastamonu şeyhinin de Halep'e tayininin tamamlanması istenmiştir⁴⁷. Amil Çelebi Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği 29 Ekim 1913 tarihli telgrafla azledilmiş olan Şeyh Sadeddin Dede'nin dergâhı teslim etmediğini ve görevini yerine getirmesine engel olmak için halkı ifsad ettiğini ifade ederek yardımını istemiştir⁴⁸. Buna rağmen, nihayet Halep Mevlevihanesi Şeyhi Sadeddin Dede'nin azline, Amil Çelebi'nin Kastamonu Mevlevihanesi Şeyhliği'ne dair Veled Çelebi Efendi'nin iki mektubu söz konusu kişilere gönderilmiştir. Aynı zamanda, Halep Mevlevihanesi Şeyhliği'ne de Kastamonu Mevlevihanesi Şeyhi Remzi Dede'nin tayin edildiğine dair mektup da Kastamonu Vilâyeti'ne gönderilmiştir. Diğer taraftan bu tayinler 3 Kasım 1913 tarihli birer yazı ile Halep Vilayeti, Kastamonu Vilayeti ve Konya Vilayeti'ne gönderilmiştir⁴⁹. Şeyhlik meselesi de böylece çözüme kavuşmuştur.

Türkiye'de tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra Celaleddin Bakır Çelebi, Çelebilik makamını Halep'e taşımıştır. Bu tarihten itibaren Halep Mevlevihanesi, Mevlevihanelerin yönetimi hususunda ayrı bir misyon yüklenmiştir⁵⁰. Bâkır Çelebi'nin hayatını kaybetmesinin ardından Mevlevihaneye Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından el konularak muhiblerden bir Arap şeyh vekili tayin edilmiştir⁵¹.

Halep Mevlevihanesi Şeyhleri: Fakrî Ahmed Dede (ö.994/1585), Hasan Dede (ö.1065/1654), Hüseyin Dede (ö.1120/1708), Şâtır Mehmed Dede (ö.1705'ten önce), Şekib Ömer Dede (ö.1135/1722), Sâfi Mûsâ Dede (ö.1157/1744), Muhammed Dede (ö.1144/1731), Hasan Dede (ö.1172/1758), Mustafa Dede (ö.1187/1773), Muhammed Ali Dede (ö.1219/1804), Abdülganî Dede (ö.1298/1880), Vâcid Dede (ö.1309/1891-1892), Âmil Çelebi (ö.1920), Muhammed Sa'deddin Dede (ö.?) ve Ahmed Remzi Dede (Akyürek) (ö.1944)⁵².

43 COA. DH.KMS., 40/65.

44 COA. DH.KMS., 40/67.

45 COA. DH.KMS., 40/74.

46 COA. DH.KMS., 40/72.

47 COA. DH.KMS., 40/79-94.

48 COA. DH.KMS., 40/101.

49 COA. DH.KMS., 40/99, 103.

50 Ürün, "Mevlevihaneler", 449.

51 Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 363.

52 Küçük, «Halep Mevlevîhânesi», 78-90.

Şeyh Ebubekir el-Vefâî Dergâhı

Sadaret Mektubi Kalemi'nden Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne gönderilen 30 Mart 1897 tarihli bir yazıda «*Halep Mevlevi Tekkesi postnişini Âmil Efendi'nin harekât-ı gayr-i lâyika ve ahvâl-i nâ-becâsından bahisle ba'zı ifâdeyi hâvî Ebûbekir el-Vefâî Tekkesi postnişini Mustafa Muzaffer Dede mühür ve imzâsıyla gönderilen arzuhâl ...*»⁵³ şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu ifadeden, Halep Mevlevihanesi haricinde Halep'te *Ebûbekir el-Vefâî Tekkesi* ismiyle ayrı bir Mevlevi tekkesinin varlığı anlaşılmaktadır. Ancak bu ismin "*Halep Mevlevihanesi*" için kullanılan diğer bir isim olma ihtimalinin tetkike muhtac olduğunu belirtmemiz gerekir. Şimdilik biz bu tekkenin diğerlerinden ayrı olduğunu kabul ederek incelemeyi uygun bulduk.

Bu Mevlevihane, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Halep Şehri'nin dışarısında⁵⁴ olup "Mevlevî Şeyh Ebubekir el-Vefâî Dergâhı" adıyla anılmaktadır. Yüzyılın sonlarında dergahın tamire ihtiyaç duyması nedeniyle postnişini Mustafa Muzaffer Dede Dâhiliye Nezâreti'ne bir arzuhal göndermiştir. Dâhiliye Nezâreti'nden söz konusu arzuhal gereğinin yapılması için 12 Şubat 1893 tarihli yazı ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilmiştir⁵⁵.

Aynı dönemde dergahın yiyecek masraflarının karşılanmasında da sıkıntı çekilmektedir. Dergâhın şeyhi olan Mustafa Dede bu sıkıntının bertaraf edilebilmesi için devlet merkezinden yardım talebinde bulunmuştur. Yardım talebine dair gönderdiği arzuhal 5 Şubat 1900 tarihinde Sadarete ulaşmış ve emsaline bakılarak kaç kuruşun tahsisi münasip ise tayin edilerek bildirilmesi i Maliye Nezâreti'nden istenmiştir. Tahsisatın gerçekleşmemesi üzerine Mustafa Dede yardım talebini yinelemiştir. Bunun üzerine Sadareten Maliye Nezâreti'ne 13 Mart 1900 tarihli gönderilen tezkire ile önceki tebligata göre tahsisatın yapılarak maaş miktarının bildirilmesi istenmiştir⁵⁶. Bu teşebbüsten de sonuç alınmamış olmalı ki Mustafa Muzaffer Dede Sadarete 30 Eylül 1903 tarihli yeni bir arzuhal göndermiştir. Arzuhalde, tekkeye etraftan seyahat için gelenler ile dervişler, müritler ve diğer sakinler için mevcut bütün mali gücünü kullanmasına rağmen yeterli gelmediğini ifade etmiştir. Maliye Hazinesi mahlûlâtından ya da tekkenin hazine tarafından toplanan 50000 kuruşu aşan gelir fazlasından 500 kuruş yiyecek ya da maaş tahsis edilmesini istemiştir⁵⁷. Bu arzuhal Sadaret tarafından 3 Ekim 1903 tarihli yazı ile Maliye Nezâreti'ne havale edilerek gereğinin yapılması istenmiştir⁵⁸. Maliye Nezâreti'nden gelen 13 Aralık 1903 tarihli cevâbî yazıda, Ebûbekir Vefâî Vakfı'nın Halep Vilâyeti bütçe defterlerinde yıllık 17708 akçe geliri olduğu kayıtlı olmasına karşılık henüz mahallerinden istenen defterlerin gelmemesi nedeniyle işlem yapmanın mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Diğer taraftan münhalât hesabındaki para miktarı 5000 kuruşa ulaşmadıkça oradan da maaş tahsisine izin verilmemesi ve bu miktarın da henüz mevcut olmaması nedeniyle hazine tarafından maaş tahsisi hususunda bir şey söylenemeyeceği bildirilmiştir⁵⁹. Bu yazı üzerine Mâliye Nezâreti'ne Sadareten gönderilen 24 Aralık 1903 tarihli yazıda, muhtâcîn maaşlarından 5000 kuruştan fazla para artması halinde dergâhın postnişini Mustafa Muzaffer Dede'ye münasip miktar maaş tahsis edilmesi talimatı verilmiştir⁶⁰.

Konuyla ilgili diğer bir yazışmadan dergâhın yiyecek masrafları için 250 kuruş tahsis edil-

53 COA. BEO., 927/69508/1.

54 COA. BEO., 1455/109120.

55 COA. DH.MKT., 778/48/1.

56 COA. BEO., 1455/109120.

57 COA. BEO., 2661/199514/3.

58 COA. BEO., 2183/163680.

59 COA. BEO., 2661/199514/2.

60 COA. BEO., 2238/167785.

diği ancak bu paranın yetersiz görülerek artırılma talebinde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu hususta Sadareten Maliye Nezâreti'ne bir tezkire gönderilmiş ancak Maliye Nezâreti'nden gelen cevapta isteğin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı bildirildiği anlaşılmıştır. Dergâhın yiyeceğinin yetersizliğinin mahalli mazbatasıyla sabit olmasına binaen arz olunan yiyecek parasının şimdilik emsali gibi 500 kuruşa çıkarılması talebi dergâhın şeyhi Mustafa Muzaffer Dede tarafından 14 Aralık 1903 tarihli yeni arzuhale talep edilmiştir⁶¹. 4 Eylül 1905 tarihinde Sadarete yeni bir arzuhal daha göndererek, daha önceki taleplerin yerine getirilmemesine dikkat çekilerek yiyecek tahsisatına zam yapılarak adaletin sağlanması talep edilmiştir⁶².

Sadareten 7 Eylül 1905 tarihinde Mâliye Nezâreti'ne yeni bir yazı daha gönderilerek, dergâh postnişini Mustafa Muzaffer Dede'nin gelen yeni arzuhali ek olarak gönderilmiş ve arzuhâlin içeriği ve daha önce bildirilen hususlar da dikkate alınarak gereğinin yapılması istenmiştir⁶³.

Vakıf köylerin öşürlerinin hazine tarafından zapt edilerek bedele bağlanması ve büyük vakıfların bundan istisna tutulmasına dair padişah iradesi bulunmaktadır. Halep İdare Meclisi, Mevlevi Şeyh Ebubekir el-Vefâi Hazretleri'nin Halep'te bulunan dergâhına bağlı beş köyün öşrünün de müstesna tutulması talebini Sadarete iletmıştır. Sadaret bu hususu Mâliye Nezâreti'ne havale etmiş, Maliye Nezâreti de Şurâ-yı Devlet'ten görüş istemiştir. Daha sonra Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'dan istisnasının uygun olmadığına dair karar çıkmıştır. Ancak mahallince takdir edilmiş olan bedelin verilmesi kararlaştırılmış olduğu halde söz konusu paranın ödenmemesinin sebebinin anlaşılmadığı ifade edilerek, dergâh şeyhinin Halep'ten özellikle bu iş için İstanbul'a gelerek işi takip ettiği ve Bâb-ı Âlî'ye sürekli müracaat ettiği belirtilerek gerekli muamelenin süratle yerine getirilmesi emredilmiştir(11 Kasım 1905)⁶⁴.

Şeyh Mustafa Muzaffer Dede Efendi, vakıf köyleri öşrünün bedel-i tahmîse bağlanması hakkındaki tahkikatın diğer vakıfların tahkikatının tamamlanmasına bağlanmasının dergâhın harab olması sonucunu doğuracağını belirtmiştir. Bu sebeple vakıf hakkındaki tahkikatın diğerlerinden ayrılarak süratle yapılması hususunun Halep Vilâyeti'ne bildirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Sadareten Maliye Nezâreti ve Halep Vilâyeti'ne gönderilen yazı ile, vilayet defterdârının başkanlığında oluşturulacak komisyon aracılığıyla söz konusu vakıf hakkındaki tahkikatın tamamlanması, gerekli mazbatanın süratle düzenlenerek söz konusu vilayete bildirilmesi ve bu hususta defterdârlığa da tebligatta bulunulması istenmiştir(6 Ocak 1906)⁶⁵.

Vilâyet defterdarı başkanlığında oluşturulacak komisyon tarafından yapılacak tahkikat uzamıştır. Bu sebeple dergâh postnişini Şeyh Mustafa Muzaffer Dede mağduriyetini dile getirerek gerekli muamelenin bir an önce yapılması talebinde bulunmuştur. Sadareten Mâliye Nezâreti ile Halep Vilâyeti'ne 7 Mart 1906 tarihli yeni bir yazı daha gönderilmiştir. Vilâyete gönderilen yazıda, daha önce defalarca bildirildiği üzere gerekli tahkikatın bir an önce yapılması ve bir daha tekide gerek bırakılmaksızın istenilen mazbatanın süratle düzenlenerek şeyhin beklemesine mahal bırakılmamak için acilen gönderilmesi istenmiştir. Aynı zamanda, Maliye Nezâreti'nce de defterdarlığa buna göre tebligatta bulunulması emredilmiştir⁶⁶.

Şeyh Abû-Bakr el-Vefâi Zaviyesi, Mevlevilerden alınmış ve Kâdirihâne yapılmıştır. Bu za-

61 COA. BEO., 2661/199514/4.

62 COA. BEO., 2661/199514/5.

63 COA. BEO., 2661/199514/1.

64 COA. BEO., 2702/202594.

65 COA. BEO., 2735/205090.

66 COA. BEO., 2775/208100.

viye tamamıyla kapanmıştır. Müştemilatı parça parça Evkaf Dairesi tarafından mesken olarak kiraya verilmektedir⁶⁷.

Hazariye Zâviyesi

Halep'teki Mevlevi Tekkesi'ne bağlı Bâbü'l-cenân haricinde "Hazariye Zâviyesi" ismiyle ayrı bir zaviye bulunmaktadır. Bu zaviyenin, Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi dahilinde bir de vakfi bulunmaktadır. Bu vakfın, değirmen, bostan ve sair arazisi vardır. Vakfın gelirleri Halep Evkâfi Sandığı tarafından toplanarak tekke vakfına verilmektedir. Vakfın gelir kaynakları, Antakya'da değirmenler, bostan, zaviyenin yanında iki parça yer olup yıllık 5100 akçe geliri bulunmaktadır. Bu gelirden şeyhe günlük 10 akçe verilmekte ve 1500 akçesi zaviyenin bakım ve onarım giderleri ile zaviyeye gelip-gidenlerin yiyecek masrafları için harcanmaktadır. Hazariye Zâviyesi'nin 20 Nisan 1858 tarihinde şeyhi ve vakfının mütevellisi Mevlevî Abdülgani Efendi'dir⁶⁸.

Şam Mevlevihanesi

Şam Mevlevihanesi, 1585 yılında Şam valisi Hasan Paşa tarafından tesis edilmiştir⁶⁹. Dergâhın ilk şeyhi, Karamanlı Derviş Kartal Muhammed Dede'dir(ö.1624). Kartal Dede'nin hayatını kaybetmesi üzerine Abdurrahman Çelebi postnişin olmuştur. Daha sonra, Sabuhi Ahmed Dede ve Karamânî Derviş Hamza Dede de burada şeyhlik yapmışlardır. Sabuhi Ahmet İstanbul Yenikapı Mevlevihanesi şeyhliğine gelmeden önce on sekiz yıl Şam'daki tekkeyi yönetmiştir. XIX. yüzyılda Şeyh Mustafa Dede, Şeyh Said Efendi, Said Ahmed el-Mevlevî, Atâullah el-Mevlevî şeyh olarak görev yapmışlardır. Sabrî Dede, otuz seneden fazla Şam Mevlevihanesi şeyhliği yaptıktan sonra vefat etmiş ve yerine oğlu Mehmet Emin Efendi tayin edilmiştir. Mehmet Emin Efendi'nin fukaradan olması nedeniyle kendisine münasip miktarda maaş tahsisi hakkında Suriye Vilâyeti İdare Meclisi'nden 23 Ekim 1898 tarihli mazbata Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiş ve oradan da 17 Aralık 1898 tarihli yazı ile Sadarete havale edilmiştir. Daha sonraki dönemde Muhammed Said Dede de burada şeyhlik yapmıştır. Muhammed Said Dede 1927'de vefat etmiştir⁷⁰.

Şam'daki Mevlevihane şehri çevreleyen surların yaklaşık 400 metre kuzeybatısında yer almaktadır⁷¹. Süleymaniye Tekkesi ve Hicaz Demiryolu gibi Osmanlı eserlerinin yoğunlukta bulunduğu bir mevkidedir⁷².

Mevlevi dervişlerinin zaman zaman seyahat amacıyla Arap coğrafyasına gittikleri ve bunların öncelikle Halep ve Şam'a uğradıkları anlaşılmaktadır. Bunlar bazen gittikleri yerlerdeki idarecilerin kendilerine hürmet gösterip yardımcı olmaları için devlet merkezinden bir tavsiye mektubu mahiyetinde yazı talebinde bulunurlardı. 21 Haziran 1859 tarihli Sadareten, Şam Valisi Ahmet Paşa'ya gönderilen yazı buna örnek gösterilebilir. Yazıda, Mevlevi tarikatından Derviş Hüseyin Efendi'nin seyahat amacıyla Şam tarafına geldiği belirtilerek kendisine hürmet gösterilmesi ve gerekli yardımın yapılması istenmiştir⁷³.

Arap coğrafyasındaki Mevlevihanelerin XIX. yüzyılda gelirleri genellikle masraflarını karşılamaya yetmemektedir. Bu sebeple devlet merkezinden sıklıkla yardım istenmekte ve devlet

67 Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 364.

68 COA. A.MKT.MHM., 130/27.

69 Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, 315, Kraiser, "Mevlevihaneler", 108, Ürün, "Mevlevihaneler", 448.

70 Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, 316-17, Kraiser, "Mevlevihaneler", 103, COA. DH.MKT., 2149/65.

71 Kraiser, "Mevlevihaneler", 108.

72 Ürün, "Mevlevihaneler", 448.

73 COA. A.MKT.UM., 354/80/2.

merkezinden bazen şeyhe, bazen Mevlevihaneye, bazen de her ikisine muhtelif kalemlerden para tahsis edilmektedir. Bu paraların verilmesinin aksaması durumunda da ciddi mali sıkıntıya düşülerek Mevlevihanenin hizmetleri yürütülememektedir. Mesele, yine devlet merkezine müracaatla aşılımaya çalışılmaktadır. Şam Mevlevihanesi'nin hem şeyhi hem de Mevlevihane fukarası için Şam Hazisesi'nden tahsisat bulunmaktadır. 1860 yılında bu tahsisatla ilgili bir problem çıkmıştır. Problemi aşmaya yönelik olarak Şam Mevlevihanesi Şeyhi Mehmet Said Efendi Sadaret'e 20 Kasım 1860 tarihli bir mektup göndermiştir. Mektupta belirtildiğine göre, postnişini bulunduğu Mevlevihane'nin Şam hazinesinden tahsis edilmiş olan aylık 750 kuruş ile yıllık beş çuval buğday ile beş çuval arpa verilmektedir. Ancak aylık 750 kuruşun verilmesine devam edildiği halde buğday ile arpanın verilmesinin tehir edildiği hazine tarafından bildirilmiştir. Buğday ve arpa şeyhe ait olmayıp dergâhta hücrelerde oturan tarikat mensupları ile sair seyahat eden misafirlerin yemeleri içindir. Bu sebeple buğday ve arpanın verilmesi tehir edilecek olur ise dergâhın bütün vakıf gelirinin aylık 45 kuruştan ibaret olduğu dikkate alındığında idarenin tamamıyla imkânsız hale geleceği ve dervişlerin perişan olacağı ifade edilmiştir. Nihayetinde kendisinden önceki şeyhler döneminde ve kendisinin göreve gelmesinden itibaren 18 senedir almakta olduğu maaş, arpa ve buğdayın eskisi gibi verilmeye devam edilmesi ve dergâhın ayakta kalmasının sağlanması talep edilmiştir⁷⁴. Sadareten, 23 Kasım 1860 tarihli Şam Valisi Emin Paşa'ya gönderilen yazıda, söz konusu dergâhın bahsedildiği şekilde arpa ve buğday tayinatının olup-olmadığı ve var ise ne sebeple kesildiğinin belirlenmesi için gerekli tahkikatın yapılarak sonucun bildirilmesi istenmiştir⁷⁵. Bu tahkikat sonrasında meselenin nasıl sonuçlandığına ilişkin bilgiye ulaşamadık ancak yaklaşık bir yıl sonra Mevlevihanenin postnişini Şeyh Mehmet Said Efendi, Mevlevi dergahına yıllık olarak tahsisli bulunan arpa ve buğdayın eskiden olduğu gibi verilmeye devam edilmesi hususunda 18 Ağustos 1861 tarihli yeni bir mektup göndermiştir. Söz konusu mektup Sadareten Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilerek gereğinin yapılması istenmiştir⁷⁶. Bu mektup meselenin çözülemediği ve daha sonra da çözümlenmesi çabalarının devam ettiğini göstermektedir.

XIX. yüzyılın sonlarında Mevlevihane bakım ve onarıma ihtiyaç duymaktadır. Ancak bakım ve onarım masraflarını karşılayacak vakfı veya herhangi bir geliri bulunmamaktadır. Dergâhın postnişini, Mevlevihane'nin padişah tarafından Allah rızası için yaptırılmasını talep etmiştir. Belediye tarafından yapılan keşif sonucunda, dergâhın muntazam bir şekilde aslına uygun bir şekilde tamiratının yapılmasının çok masraf gerektirdiği, en zaruri yerlerinin tamiratının yapılması için bile 20.000 kuruşa ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Suriye Vilâyeti İdare Meclisi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 30 Mayıs 1310 tarihli yazıda, dergâhın herhangi bir gelirinin bulunmaması nedeniyle tamiratının mahallince yapılmasının mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Aynı zamanda dergâhın terk edilmesinin de bilâhare tamamıyla harap olması sonucunu doğuracağı ifade edilmiştir. Söz konusu paranın diğer vakıfların fazla gelirlerinden karşılanması, şayet mümkün olmaz ise postnişinin talebi gereğince Hazîne-i Hâssa'dan karşılanmasına ilişkin mazbata Dahiliye Nezâreti'nden 10 Temmuz 1894 tarihli yazı ile Sadarete takdim edilmiştir⁷⁷. Sadaret'ten bu husus 17 Temmuz 1894 tarihli yazı ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bildirilmiştir⁷⁸. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Sadarete gönderilen 25 Eylül 1894 tarihli cevabi yazıda, söz konusu dergâhın vakfının bulunmadığı, tamirat için Evkâf Hazinesi bütçesinde tahsisatın olmadığı ve vakıf gelirlerinden

74 COA. A.MKT.UM., 437/62/1,2.

75 COA. A.MKT.MHM., 201/6.

76 COA. A.MKT.MHM., 231/53.

77 COA. DH.MKT., 258/45/1, COA.BEO.486/36424/4,3.

78 COA. BEO., 437/32729.

vakıf şartları haricine para sarf edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁷⁹. Sadaret de bu hususu 1 Ekim 1894 tarihli yazı ile Dâhiliye Nezâreti'ne⁸⁰, Dâhiliye Nezâreti de 13 Ekim 1894 tarihli yazı ile Sûriye Vilâyeti'ne bildirmiştir⁸¹.

Kahire (Mısır) Mevlevihanesi

Dîvânî Mehmet Çelebi bazı dervişleriyle birlikte Mısır'a giderek burada Mevleviliğin tanımını yapmış, hapiste bulunan İbrahim-i Gülşeni'nin tahliye edilmesini temin etmiştir. Kahire'de bir süre kalan Çelebi, Sâfi Ahmet Dede'yi postnişin olarak bırakıp, Mısır'dan ayrılmıştır. Dîvânî Mehmet Çelebi'nin bu faaliyetlerinin, Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından fethinden birkaç yıl önce gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. O tarihlerden itibaren Mevlevilik, Mısır'da da yayılmaya başlamıştır⁸². Mısır'da Mevlânâ düşüncesi Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinden farklı olarak büyük bir ilgi görmüştür⁸³.

Kâhire Mevlevihanesi, Suku Salibe yakınlarındaydı. Birçok derviş hücreleri ve semâhânesi ile büyük bir tekkeydi⁸⁴. Mevlevihane, Tolonoğlu Camii ile Sultan Hasan Camii arasında uzanan, er-Rukbiyye Caddesi civarındaki es-Suyûfiyye Caddesi'ndedir. Sungur Sadi Medresesi avlusunda inşa edilmiştir⁸⁵.

Mevcut semâhânenin, XIX. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı ve Said Paşa'nın inşa ve tamirleriyle bugünkü halini aldığı ifade edilmektedir. Semâhânenin kubbe göbeğinin kitâbesi 1857, sütunların üzerindeki ise 1865 tarihlidir. Mevlevihane, Osmanlı idare merkezinin yer aldığı Kahire Kalesi'nin ayağında daha çok Türkler'in oturduğu tarihî Hilmiye semtinde Şâriussüyûfiyye'nin başlangıcında bulunmaktadır⁸⁶.

Çeşitli sebeplerle birçok Mevlevi dedesi Kahire Mevlevihanesine uğramıştır. IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi olayına adı karışan Konyalı Nesîb Yusuf Dede bunlardan biridir. Nesîb Dede bilahare Ankara, Şam ve Kahire Mevlevihaneleri şeyhliklerinde de bulunmuştur⁸⁷.

4 Eylül 1801 tarihli Dahiliye Nezâreti'nden Konya'da bulunan Çelebi Efendi'ye gönderilen yazıya göre, Mısır Mevlevihanesi şeyhliği daha önce Çelebi Efendi tarafından Şeyh Hacı Mehmet Efendi'ye tevdi edilmiştir. Bu hususta gerekli olan meşihatname de kendisine verilmiştir. Mehmet Efendi Mısır'a tekkeye ulaştığında kendisinden önceki şeyh olan Salih Efendi ile hesap görmek istediğinde, Salih Efendi hesap görmeye yanaşmamış, meşihati bırakmak istemeyerek firar etmiştir. Mehmet Efendi ise iyi halli, dünyaya rağbet etmeyen, inayete layık olması yanı sıra meşihat senedi kendisine verilmiş olmasına dayanarak posta oturmasından itibaren kendi malı ile tekkenin tamiratına başlamıştır. Bu sebeple söz konusu Salih Efendi'nin şeyhliği tasarruf etme talebine müsaade olunmayarak Mehmet Efendi'nin tekke şeyhliğinde bırakılmasına dair şeyhlik mektubunun

79 COA.BEO., 486/36424/2

80 COA. DH.MKT., 258/45/2, COA.BEO., 486/36424/1.

81 COA. DH.MKT., 258/45/3.

82 Hasan Özönder, "Mevleviliğin Mısır'daki Temsilciliği: Kahire Mevlevî-hânesi", *II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi (3-5 Mayıs 1990)* içerisinde, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991), 178.

83 Ürün, "Mevlevihaneler", 451.

84 Küçükkaya, "Mevlevihane ve Tekkeler", 185.

85 Özönder, "Kahire Mevlevî-hânesi", 178-179.

86 Barihüda Tanrıkorur, "Mısır Mevlevîhânesi", *DİA 29* içerisinde, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 586.

87 Kraisler, "Mevlevihaneler", 103, 111.

kendisine gönderilmesi istenmiştir⁸⁸.

Mevlevî şeyhleri Arap coğrafyasına seyahatleri öncesinde, ilgililerin kendilerine yardımcı olmalarını sağlamak üzere devlet merkezinden tavsiye mektubu talep ederlerdi. Bunlara devlet merkezinden olumlu yaklaşılarak bu yönde mektuplar yazdıklarına ilişkin örnekler bulunmaktadır. Mesela, Ağustos 1852’de Mevlevî şeyhlerinden İbrahim Efendi seyahat maksadıyla Mısır tarafına gidecek olmuş ve bir tavsiyename yazılması talebinde bulunmuştur. Söz konusu kişinin zamanın Hâfız Osmanı gibi hüsn-i hattı bulunduğundan lütfâ şayan görünmüş ve Mısır Valisine bir tavsiyename gönderilmesi kararı alınarak gereğinin yapılması görevi Serasker Paşa’ya verilmiştir (8 Ağustos 1852)⁸⁹. Yine Sadaret Mektûbî Kalemî’nden Mısır Valisine gönderilen 12 Ağustos 1852 tarihli yazıda, Mevlevî tarikatı şeyhlerinden Mesnevîhân Şeyh İbrahim Efendi’nin o tarafa gittiği ifade edilerek kendisinin hürmete layık bir kişi olması hasebiyle işlerinde yardımcı olunması ve aynı zamanda gerekli hürmetin gösterilmesi istenmiştir⁹⁰. Bu İbrahim Efendi Mısır Mevlevihanesi şeyhliği yapan İbrahim Rüştü Efendi olmalıdır. Mısır Mevlevihanesi Şeyhi İbrahim Rüştü Efendi, Mısır’da yeniden evlenmiştir. 1856’da diğer eşi Hatice Hanım’ı İstanbul’a göndermek üzere iken Hatice Hanım kendisine bir miktar maaş tahsis etmesini yahut boşamasını teklif etmiştir. Ancak maaş tayin etmediği gibi aynı zamanda boşamadan eli boş olarak İstanbul’a göndermiştir. İbrahim Rüştü Efendi’nin Mısır’da hatırlı bir kişi olması nedeniyle de Hatice Hanım’ın hakkını araması mümkün olmamıştır. İstanbul’dan defalarca zaruretini kendisine bildirmesine rağmen bir cevap alamamıştır. Hatice Hanım’ın herhangi bir geliri ve geçim kaynağı olmaması nedeniyle üç sene içerisinde hayli eşyasını satmış ve bazı eşyalarını ise rehin vererek beş bin kuruştan fazla borç yapmıştır. Hatice Hanım durumunu bir yazı ile Sadaret’e arz etmiştir. Aynı zamanda Şeyhin Mısır’da mahkemeye çağrılarak borçları için gerekli paranın ondan aliverilmesini ve her ay zaruri ihtiyaçları için de ikişer yüz kuruşun gönderilmesi için Mısır Valisine bir emirname gönderilmesini talep etmiştir⁹¹. 21 Eylül 1859 tarihli Sadaret’ten Mısır Valisi’ne gönderilen yazıda konu özetlenerek meselenin çözümü için gerekli kişilere ihale edilmesi istenmiştir⁹².

Hüseyin Azmî Dede de, 1865’te kardeşi Hüsameddin Dede ile yaşadığı bir anlaşmazlık sonucu Gelibolu’dan ayrılıp Mısır’a gitmiş ve 1870 yılında Kahire Mevlevihanesi şeyhliğine atanması ile uzun yıllar Kahire’de kalmıştır. Azmî Dede, Kahire Mevlevihanesi’nde 24 sene şeyhlik yapmıştır. Onun döneminde Mevlevihane bir zaviye iken âsitâneye dönüşmüştür. Hüseyin Azmî Dede’nin ortanca oğlu Mehmed Bahâeddin Dede, babasından sonra şeyhliği üstlenmiştir. Mehmed Bahaeddin’den sonra oğlu Mustafa Dede Efendi ve ondan sonra da muhtemelen Mustafa Dede’nin oğlu Musa Bahaeddin şeyh olmuştur⁹³.

1925’ten sonra Türkiye’de tekkelerin kapatılması üzerine Mısır Mevlevihanesi, Halep Mevlevihanesi’nde yeni kurulan çelebi makamından yönetilmiştir. 1946’da Mevlevihane huzurevi ve fakirler için bir dispenser haline getirilmiştir. Bu dönemde yaşlılarla birlikte birkaç derviş de burada kalmıştır. 1954’te Evkaf Bakanlığı Mısır’daki diğer tekkeler gibi Mevlevihaneye de el koyunca dervişler buradan ayrılmıştır. Bakımsız kalan Mevlevihanede 1984’ten itibaren geniş çaplı bir onarım gerçekleştirilmiştir. Bugün Mevlevihane Mısırlı öğrenciler için bir restorasyon ve

88 COA. C.DH., 7/312.

89 COA. A.DVN., 79/20.

90 COA. A.MKT.UM., 104/44.

91 COA. A.MKT.DV., 142/96/2.

92 COA. A.MKT.DV., 142/96/1.

93 Gülgün Yazıcı, «Gelibolu-Kahire-İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları», *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2, (2009), 208-9, 214-16.

arkeoloji okulu olarak kullanılmaktadır⁹⁴.

Mekke Mevlevihanesi

Mevlevihane ile ilgili ulaşılabildiğimiz en eski tarihli belge 29 Aralık 1697 tarihlidir. Bu belgeye göre Mekke’de bulunan Mevlevi tekkesinin yiyecek masrafları için tahsisli Şam havalisi malından günlük elli akçe tahsisat bulunmaktadır. Aynı zamanda tekke mescidi imamının maaşı için de on akçe ödenmektedir. Görevli olan kişinin beratı kaybolmuş ve yeni berat talebinde bulunulmuştur. Defterhaneden çıkarılan derkenardan şeyhin Hüseyin Dede isminde biri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kayda göre yeni berat verilmesine dair 30 Aralık 1697 tarihli buyruldu sadır olmuştur. Bu kayıtlar Mekke Mevlevihanesinin bu tarihten öncesinde tesis edildiğinin açık bir göstergesidir. Bir başka belgenin derkenar kaydından Mevlevihane hakkında ilave bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Bu belgede Mekke-i Mükerrreme Emiri Şerif Yahya’nın devlet merkezine gönderdiği bir yazıda verdiği bilgilere dayandırılarak Mekke Mevlevihanesi, Şerif Mesud’un Divan Katibi La’î Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır. Mevlevihanenin “vazife-i mu‘ayyenesi” vakıf şartnamesi gereğince oğulları ve kızları tarafından tasarruf edilegelmiştir. Ancak Mevlevihane şeyhi Mehmed Efendi’den sonra şeyhlik makamı boş kalmıştır. H.1235 (M.1819-1820) yılında Mekke-i Mükerrreme Mollası Mehmet Sadullah Efendi ile Mekke eşrâfi arzihal göndererek, Mevlevihane şeyhliğinin uzun zamandır boş olduğu ve haraba yüz tuttuğunu bildirmişlerdir. Aynı zamanda Konyalı Ali Efendi’nin söz konusu meşihata layık olduğunu ve kendisinin tekkeyi tamiri ile bakım ve onarımını yapacağını bildirerek kendisinin şeyh olarak tayin edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Mehmet Efendi’den boşalan şeyhlik makamına sülaleden olmayan mücâvirinden Konyalı Ali Efendi tayin olunmuştur. Ali Efendi’nin vefatından sonra vâkıfın ailesinden kişiler hakkın kendilerine ait olduğu iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Bu arada Şam‘dânî İbrâhim şeyhliğinin kendisine verildiğini iddia etmiştir. Kayıtlar incelendiğinde görevin İbrahim’e verildiğine dair bir bilginin olmadığı anlaşılmıştır. Aslında Ali Efendi tayin edilir iken şeyhliğin vâkıfın evlâdına tahsisli olduğunun farkına varılmadan görevlendirme yapılmıştır. Şam‘dânî İbrâhim’in tayin hususu da benzer şekilde gündeme gelmiştir. Nihayetinde, Devlet merkezinden Konya dergâhına gönderilen 17 Kasım 1824 tarihli yazı ile evlâda şart koşulan görevlere müdahalenin uygun olmadığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu türden şeyhlik görevlendirilmelerinin Çelebi Efendi’nin görüşüne göre yapıldığı ifade edilerek, şerifin verdiği bilgiler dikkate alınarak münasip olanın kendisine bildirilmesi emredilmiştir⁹⁵.

Mekke’de bazı hizmetlerin Mevlevilere verildiği anlaşılmaktadır. Mesela, sebilcilik hizmeti Mevlevi tarikatından Abdullah Dede Efendi’ye verilmiştir (2 Ekim 1860)⁹⁶. Mekke’de Mevleviler tarafından tesis edilen vakıf eserleri de bulunmaktadır. Bunlara bir örnek olarak Mehmed Hüseyin el-Hindî’nin oğlu Abdülhâlık el-Mevlevi tarafından yaptırılan Medrese’yi gösterebiliriz⁹⁷.

94 Tanrıkorur, “Mısır Mevlevihânesi”, 587.

95 COA. İE.EV., 26/3092, COA. HAT., 550/27133-D, Ayrıca bkz. Mustafa Güler, “XVIII. Yüzyılın Sonunda Mukaddes Şehirlerde Yaşayan Mevleviler, *Sultan Dîvânî ve Mevlevilik I* içerisinde, ed. Mustafa Karazeybek (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı, 2015), 76.

96 COA. A.MKT.MHM., 196/67.

97 COA. BEO., 3879/290921.

Medine-i Münevvere Mevlevihanesi

Medine'deki ilk Mevlevihane XVI. Asırda Sultan III. Murad (1571-1595) zamanında yapılmıştır⁹⁸. Medine Mevlevihanesi ile ilgili olarak ulaşabildiğimiz arşiv vesikaları genel itibarıyla XIX. yüzyıla aittir. 1843 tarihli bir belgeye göre, Medine-i Münevvere Mevlevihanesi şeyhliğine Seyyid Mehmet Nuri Dede tayin olunmuş, gitmek üzere iken kaza geçirmiş, elinde olan harçlığını doktor ve sair zaruri masraflar için harcamıştır. Bu sebeple görev yerine gidememiştir. Devlet merkezine bir arzuhal göndererek, iki çocuğu ve bir derviş ile birlikte dört kişinin Medine'ye gitmesine yetecek bir miktar harçlık verilmesini talep etmiştir⁹⁹. 7 Ağustos 1843 tarihli İrade ile Seyyid Mehmet Nuri Dede'ye Maliye Hazinesi'nden 1000 kuruş verilmesi kabul edilmiştir¹⁰⁰.

21 Ekim 1852 tarihli diğer bir belgeden, bir yıl önce Medine-i Münevvere tarafına giden Mevlevi Tarikatı'ndan Mustafa Reşid Efendi'ye hürmet gösterilmesi ve yardımcı olunması hususunda Harem Şeyhi'ne bir yazı yazılmasına rağmen herhangi bir sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine sıkıntıya düşen Mustafa Reşid Efendi devlet merkezine müracaat ederek kendisine münasip bir miktar maaş bağlanmasını talep etmiştir. Konu Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş ve daha önce gönderilen yazıyı tekiden Harem Şeyhi'ne yeni bir yazı daha gönderilmiştir¹⁰¹. Harem Şeyhi'ne hitaben yazının gönderildiği Mustafa Reşid Efendi'ye de bir yazı ile bildirilmiştir¹⁰². Ancak belgede Mustafa Reşid Efendi'nin Mevlevihane'nin şeyhi olup-olmadığına ilişkin bilgi mevcut değildir.

Medine, hacca giden bütün Müslümanların ziyaret ettiği bir yer olmasının yanı sıra Mevlevi dervişlerinin de sıklıkla uğradığı bir yerdir. Bu sebeple zaman zaman Mevlevihanenin masraflarının karşılanmasında güçlük yaşanmıştır. Bu sebeple devlet merkezinden yardım talep edilmektedir. Örneğin 1854 senesinde dönemin Medine Mevlevi şeyhi El-Hac Mustafa Aşkî Dede mevcut tayinatın yetersizliğini ifade ederek ek tayinat istemiştir. Bunun üzerine pirinç, et ve yağ ilavesi yapılmıştır¹⁰³.

Medine-i Münevvere İmam Ali Mescid-i Şerifi imamı ve Mevlevi Zaviyesi postnişini 1899 tarihinde Ali Molla Dede Efendi'dir. Şeyhin maaşı ve tahsisatı olmaması nedeniyle, yirmi kişilik ailesi ve hac zamanında zaviyesine misafir olan fukara ve dervişlerin iâşe ve yedirilmesi hususunda zorluk ve darlık çekilmektedir. Ali Molla Dede Efendi dergâha benzerleri gibi yiyecek tahsis edilmesine dair bir arzuhali Konya'ya göndermiş ve bu arzuhal Konya Vilayeti'nden 17 Aralık 1899 tarihli bir yazı ile Sadarete gönderilmiştir. Sadaret de söz konusu yazılar ile hazine tahsisli olup boş olan bazı maaşları gösteren bir listeyi 10 Ağustos 1900 tarihli bir üst yazı ile Mâliye Nezâreti'ne havale ederek Maliye Hazinesi'nden söz konusu dergâha münasip miktar yiyecek parası tahsis edilmesi için gereğinin yapılmasını istemiştir¹⁰⁴. Daha sonra Sadaret'ten Mâliye Nezâreti'ne gönderilen Kasım 1900 tarihli diğer bir yazıdan anlaşıldığına göre, 27 Eylül 1900 tarihli tezkire ve 1 Kasım 1900 tarihli İrade-i seniyye ile boş olan bazı maaşlardan söz konusu zaviyeye 500 kuruş yiyecek parası tahsis edildiği belirtilerek gereğinin yapılması emredilmiştir¹⁰⁵.

98 Güler, «Mukaddes Şehirlerde Yaşayan Mevleviler», 76, 78.

99 COA. I.DH., 78/3887/1.

100 COA. I.DH., 78/3887/2.

101 COA. BEO., A.MKT.UM., 110/68/1.

102 COA. BEO., A.MKT.UM., 110/68/2.

103 Güler, «Mukaddes Şehirlerde Yaşayan Mevleviler», 78.

104 COA. BEO., 1531/114803.

105 COA. BEO., 1577/118249.

Kudüs Mevlevihanesi

Mevlevî tarikatı Kudüs'e Memlûklüler döneminde girmiş ve Yavuz Sultan Selim'den itibaren de Osmanlı Kudüsü'nde kökleşen bir müessese olmuştur¹⁰⁶. Ancak Kudüs Mevlevihanesi H.995 (M.1586/7)'de yapılmıştır¹⁰⁷. Bu hangâh XVI. yüzyılda Kudüs Livası Kumandanı Hüdâvendigar Bey tarafından yaptırılmıştır. Bina Kudüs'te Sa'diyye Mahallesi'nde bulunmaktadır¹⁰⁸. Evliya Çelebi, Kudüs'te Bâb-1 Amud'un iç kısmında olduğunu ifade eder. Kudüs'te yetmiş tarikata mensub tekkelerin varlığından bahsederken, en mamur ve bakımlısının Mevlevî Tekkesi olduğunu söyler¹⁰⁹. Tespit edilebildiği kadarıyla tekkede görev yapan şeyhler, Seyyid Hacı Ali Dede, Şemseddin Dede, Osman Nureddin Dede, Muhammed Arif Dede ve Hilmi Efendi'dir¹¹⁰.

Trablusşam Mevlevihanesi

Mevlevihane, Osmanlı Devleti'nin Arap eyaletleri içinde kurulmuş ikinci en büyük Mevlevihane¹¹¹ olup 1620 yılında Sıssımcı Ali tarafından yaptırılmıştır¹¹². Evliya Çelebi, Trablusşam'daki Mevlevihaneyi ziyaret etmiştir. Mevlevihanenin konumunu, kalenin doğu tarafında, şehrin içinden akan suyun kenarında ve yüksekçe bir yerde olduğunu belirtmektedir¹¹³. Mevlevihane, Trablusşam'ın ortasından geçen Gumezsa isimli akarsuyun kenarında yüksek bir yerde inşa edilmiştir¹¹⁴. Mevlevihanenin hemen yanı başında Mevlevîye Değirmeni bulunmaktadır. 20. yüzyılın başında Mevlevihanenin bulunduğu bölgede yeni binaların yapılmaya başlamasıyla dergah güzel konumunu kaybetmeye başlamıştır. 1963'te son Mevlevî şeyhi Enver Mevlevî'nin ölümüne kadar Mevlevihane hizmet vermeye devam etmiştir. Lübnan iç savaşları sırasında büyük zarar görmüştür. Bomba ve füzelerin etkisiyle sema salonunun kubbesi düşmüş, camisi yıkılmış, çeşitli oda duvarları yıpranmıştır. Binanın içinde bulunan tarihi kitabe çalınmıştır. Mevlevihane genel olarak üç ayrı bölüme ayrılabilir. Mevlevihanenin ana işlev birimlerini içeren Semahane ve mescid, misafirhane ve şeyh evinin "Haremlik" adıyla bilinen bölümü¹¹⁵.

Kerkük Mevlevihanesi

Kerkük Mevlevihanesi, Kerkük Kasabası'nın Balak Mahallesinde bulunmaktadır¹¹⁶. Kerkük'te bulunan Mevlevî tekkesinin herhangi bir tahsisatı bulunmadığından dergâhta bulunan dervişlerin yiyecek masraflarının karşılanması için vefat eden dört kişinin toplam 230 kuruş on üç para münhal maaşlarının dergâhın postnişini olan Mehmet Hamdi Dede Efendi'ye tahsis edilmesi Bağdat Vilayeti İdare Meclisi'nden gönderilen mazbatada bildirilmiştir. Bu hususta yapılan tahkikat, İmâm-ı A'zam Hazretleri'nin vakıf fazlası, Cedîd Hasan Paşa Vakfı'ndan ve Hazine tarafın-

106 Hasan Hüseyin Güneş ve Mehtap Kuş, "Kudüs Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri üzerine Metodik Bir İrdeleme", 2. *Uluslar arası Sultan Dîvânî ve Mevlevîlik Sempozyumu 1-2 Haziran 2012 Bildiriler* içerisinde, ed. Mustafa Oner Uzun (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2013), 120.

107 Kraiser, "Mevlevihaneler", 109.

108 Güneş ve Kuş, «Kudüs Mevlevihanesi», 120.

109 Küçükkaya, "Mevlevihane ve Tekkeler", 185.

110 Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, 322.

111 Khaled Tadmori, "Trablusşam Mevlevihanesi'nin Mimarisi ve Restorasyon Projesi", *Uluslar arası Mevlânâ Sempozyumu 8-12 Mayıs 2007 İstanbul-Konya Bildirileri 2* içerisinde, ed. Mahmut Erol Kılıç, Celil Güngör, Mustafa Çiçekler (İstanbul: Motto Project, 2010), 851.

112 Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, 319.

113 Kraiser, "Mevlevihaneler", 107.

114 Küçükkaya, "Mevlevihane ve Tekkeler", 184.

115 Tadmori, "Trablusşam Mevlevihanesi", 851-2, 854.

116 COA. İ.DH., 1268/99658.

dan mazbut Mesûdî Kiriş Vakfı'ndan dört kişiye toplam 231 kuruş maaş ödendiği tespit edilmiştir. Söz konusu 231 kuruş maaşın 31 kuruşunun hazineye bırakılarak diğer 200 kuruşun dergâhtaki fukara ve dervişlerin yiyecek masraflarının karşılanması için şeyhe tahsis edilmesi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Başvekâlet'e sunulan 3 Mart 1880 tarihli yazı ile beyan edilmiştir¹¹⁷.

Başvekâlet'ten Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne gönderilen 4 Mayıs 1880 tarihli yazıda bu türden boştaki kalan maaşların, «Maaşât Kararnâmesi» gereği hazineye alınması gerektiği ifade edilerek gereğinin yapılması istenmiştir. Ancak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Başvekâlet'e sunulan 12 Haziran 1880 tarihli yeni bir yazıda söz konusu hususta «Maaşât Kararnâmesi»ne dayandırılarak maaşların hazineye alınmasının usul ve hakkaniyete uygun görülmediği ifade edilerek konunun bir kere daha değerlendirilmesi talep edilmiştir¹¹⁸. Konu 15 Haziran 1880 tarihinde görüşülme üzere Şûrâ-yı Devlet'e havale olunmuştur. Şûrâ-yı Devlet'te konu görüşülerek söz konusu maaşların ödendiği yerlerin Maliye Hazinesi ve Maaşât Kanunu ile bir alakasının olmadığı ifade edilerek Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin isteği doğrultusunda gereğinin yapılması kararı verilerek konunun söz konusu nezarete havale edilmesi istenmiştir¹¹⁹. Böylece dergâhın yiyecek masraflarının karşılanmasında kullanılmak üzere aylık 200 kuruşun Postnişin Mehmet Hamdi Dede Efendi'ye tahsisi gerçekleştirilmiştir.

Kerkük Mevlevi Şeyhi Hamdi Efendi'ye 2 Temmuz 1886 tarihinde 5. Rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir¹²⁰.

10 Mart 1892 tarihinde Mevlevihanenin postnişini Mevlevi Haydar Efendi'dir. Söz konusu tarihte dergâha aynı yıl Teşrîn-i Sâni sonuna kadar Maliye Hazinesinden Muhtâcîn Maaşlarından aylık 250 kuruş tahsis edilmiştir¹²¹. Haydar Dede'nin Kerkük'te bulunan Mevlevihanesi'ne tahsis edilmiş olan aylık 250 kuruş yiyecek parasının yetersiz gelmesi nedeniyle mahallinden artırılması talep edilmiştir. Bunun üzerine Mevlevihanedeki dervişlerin çok olması dikkate alınarak muhtâcîn maaşları hesabında boş olan 250 kuruşun ilave edilmesiyle tahsis edilen yiyecek parasının 500 kuruşa çıkarılması 11 Eylül 1895 tarihli irade ile gerçekleştirilmiştir¹²².

Kerkük Mevlevihanesi fukara ve dervişleri yiyeceği olmak ve her kim şeyh olur ise ona verilmek şartıyla Şeyh Mehmet Hamdi Dede Efendi'nin Kerkük Sancağı dergâh yiyecek masrafı olarak aylık 450 kuruş yiyecek ve yıllık 4199 kıyye buğday tayinatı bulunmaktadır¹²³.

28 Nisan 1900 tarihli, Kafkasya Kâdi'l-kuzâtı ve Hulefâ-yı Nakşîyyeden Şeyh Osman Nuri Efendi'nin oğlu olup Medîne-i Münevvere ve Ravza-i Mutahhara süpürgecisi Tokatlı Zekeriya isimli birinin dilekçesinden Mevlevi Şeyhi Hamdi Dede'nin çocuksuz olarak bu tarihten önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Zekeriya Efendi vefat eden Hamdi Dede'nin maaşından kendisine münasip bir miktar maaş tahsisi talebinde bulunmuş¹²⁴, ancak söz konusu maaşın Kerkük Mevlevihanesi fukara ve dervişleri yiyeceği olmak ve her kim şeyh olur ise ona verilmek şartıyla Şeyh Mehmet Hamdi Dede Efendi tarafından tasarruf edildiği ifade edilerek reddedilmiştir¹²⁵.

117 COA. SD., 100/45/1.

118 COA. SD., 100/45/7.

119 COA. SD., 100/45/11.

120 COA. İ.DH., 1011/79849.

121 COA. İ.DH., 1268/99658.

122 COA. İ.ML., 15/40.

123 COA. BEO., 1480/110958/3.

124 COA. BEO., 1480/110958/4.

125 COA. BEO., 1480/110958/3.

Kerkük Mevlevihanesi Postnişini Hamdi Dede, egzama cilt hastalığına yakalanmıştır. Yaz aylarında hastalığın şiddetinin artması nedeniyle 24 Haziran 1894 tarihli Kerkük Belediye tabibinden aldığı Musulda'ki Hammâmü'l-alil'de altmış gün hamama girmesine dair raporu 27 Haziran 1894 tarihli dilekçe ile Musul Valiliği'ne müracaat ederek söz konusu hamama gitmesine müsaade edilmesini talep etmiştir¹²⁶.

Musul Valisinin Dâhiliye Nezâreti'ne bu hususta nasıl hareket edilmesi gerektiğini sormasına ilişkin gönderdiği yazı, Hamdi Dede hakkında değişik bilgiler içermektedir. Valinin belirttiğine göre Hamdi Dede, Kerkük ahalisinden ve Mevlevi şeyhlerindedir. Gayet zararlı ve fesat çıkaran birisi olması nedeniyle ferman ile İstanbul'a dönememek üzere memleketi olan Kerkük'e gönderilmiştir. Aynı zamanda, 19 Mayıs 1891 tarihli Zaptiye Nezâreti'nden gönderilen bir yazı ile memleketinde oturarak sürekli olarak kendisi hükümetçe de gözetim altında tutulduğu ifade edilerek kesinlikle İstanbul'a dönüşüne veya bir tarafa savuşmasına müsaade edilmemesi bildirilmiştir. Buna karşılık Hamdi Dede, hastalığına istinaden doktor raporu ile birlikte bir dilekçe ile Musul merkezine üç saat mesafede bulunan Hammâmü'l-alil Kaplıcası'na gitmesine izin verilmesini istemiştir. Musul Valisi durumu özetleyerek nasıl hareket edilmesi gerektiğini 10 Temmuz 1894 tarihli yazı ile Dâhiliye Nezâreti'ne sormuştur¹²⁷. Dâhiliye Mektûbî Kalemi'nden yapılması gereken işlem 8 Ağustos 1894 tarihli yazı ile Zaptiye Nezâreti'nden sorulmuştur¹²⁸. Zaptiye Nezâreti cevâben gönderdiği 14 Ağustos 1894 tarihli yazıda Hamdi Dede'nin gidip-gelişinde refakatinde kabiliyetli bir memur bulundurularak, firarına meydan verilmemek üzere gitmesine izin verilmesinde sakınca olmadığını bildirmiştir¹²⁹. Nihayeti'nde Dâhiliye Mektûbî Kalemi'nden bu defa Musul Vilayeti'ne bu minvalde 22 Ağustos 1894 tarihli bir yazı gönderilmiştir¹³⁰.

Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Sadaret'e gönderilen 16 Nisan 1895 tarihli yazıya göre, Mevlevi Tarikatı şeyhlerinden Haydar Dede'nin Kerkük'te bulunan Mevlevihanesi'ne gelip-giden dervişlerin çok olması nedeniyle tahsis edilen 250 kuruş maaş yetersiz gelmiştir. Bu maaşın artırılması hakkında Musul Vilâyeti'nden gelen 1 Ekim 1894 tarihli yazı ekleriyle birlikte Sadaret'e takdim edilmiştir¹³¹.

Kerkük Mevlevi Şeyhi Haydar Efendi Dâhiliye Nezâreti'ne bir dilekçe göndererek Kerkük'te Mevlevî dergâhı tesis ve fukara ve dervişleri yedirip içirmesi hususunda göstermiş olduğu başarıdan bahsederek kendisine münasib bir nişan verilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine, Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Sadaret'e gönderilen 4 Mayıs 1895 tarihli yazı ile Haydar Efendi'ye beşinci rütbeden bir Mecidî Nişanı ile taltif edilmesine müsaade edilmesi talep edilmiştir¹³².

Kerkük Mevlevi Şeyhi Seyyid Abdullah Dede Efendi, babası Seyyid Mehmed Vehbi Efendi ile birlikte memleketine döneceğini belirterek bir tavsiye yazısı talebinde bulunmuş ve bunun üzerine Musul Valiliği'ne bir yazı yazılmasına dair 27 Nisan 1901 tarihli irade çıkmıştır¹³³. Daha sonra Dâhiliye Mektûbî Kalemi'nden Musul Vilâyeti'ne gönderilen 30 Nisan 1901 tarihli yazı ile bu talep dile getirilerek usul ve nizama uygun olarak yapılacak müracaat durumunda gerekli kolaylık

126 COA. DH.MKT., 269/25/1-2.

127 COA. DH.MKT., 269/25/3.

128 COA. DH.MKT., 269/25/4.

129 COA. DH.MKT., 269/25/5.

130 COA. DH.MKT., 269/25/6.

131 COA. DH.MKT., 363/55/1.

132 COA. DH.MKT., 370/77/1.

133 COA. DH.MKT., 2477/58/1.

ve yardımın yapılması istenmiştir¹³⁴.

Humus Mevlevihanesi

Osmanlı arşiv belgelerinde ulaştığımız bilgilere göre XIX. yüzyılın ortalarında Humusta bir Mevlevihanenin olduğu ve muhtelif sıkıntıların yaşanması nedeniyle devlet merkezinden yardım almak için birtakım girişimlerde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. 14 Aralık 1853 tarihli Sadaret Mektûbi Kalemi'nden Mâliye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda belirtildiğine göre, Humus'ta bulunan Mevlevihane postnişini Yusuf Efendi, yiyecek masraflarının karşılanmasına dair görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a gelmiş ve geriye dönmek için harcırah olmak üzere bir miktar para verilmesi için Meclis-i Vâlâ'ya müracaat etmiştir. Meclis-i Vâlâ bu talebi Sadaret'e ve Sadaret de gereğinin yapılması talebiyle Mâliye Nezâreti'ne havale etmiştir¹³⁵. Bundan yaklaşık olarak bir yıl sonra bu defa Konya postnişini Çelebi Efendi, Humus'ta bulunan Mevlevi Zâviyesi'nin şeyh ve dervişlerinin içerisinde buldukları zaruret ve sıkıntıları tafsilatıyla anlatan ve aynı zamanda yiyecek ve aylık tahsisine dair Meclis-i Vâlâ'ya bir yazı göndermiştir. Meclis-i Vâlâ bu yazıyı Sadaret'e, Sadaret de gereğinin bildirilmesi talebiyle Mâliye Nezâreti'ne havale etmiştir (1854)¹³⁶.

Humus'taki Halid bin Velid kabrinin bulunduğu makamında da Mevlevi Şeyhi Ahmet Efendi tarafından zikir yapıldığı anlaşılmaktadır. Şeyh Ahmet Efendi'ye Halid bin Velid Vakfı'ndan 1288 (1871-1872) tarihinden Ağustos 1900 senesine kadar kayıtsız bir şekilde verilmekte olan beş şinik buğdayın değeri olan 650 kuruşun gelecek 1319 (1901-1902) senesi bütçesine dahil edilmesi için Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen 15 Temmuz 1902 tarihli yazı Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nde görüşülmüştür. Şeyh Ahmet Efendi'ye buğday verilmesi esasen vâkıfın şartlarında olup olmadığı ve olmadığı halde ne zamandan beri, ne gibi bir emir ve karara dayalı olarak verileceği sorulmuştur. 5 Eylül 1902 tarihli gelen cevapta verilen buğdayın vâkıfın şartında olmadığı, hazinede kaydının bulunmadığı ve aynı zamanda bu hususta bir emrin de olmadığı bildirilmiştir. Vakfın geliri almasından önce, mahallince tahsis olunarak 1288 (1871-1872) tarihinden beri teâmülen verileceği bildirilmiştir. Bunun üzerine teâmülün vâkıfın şartları yerine geçmeyeceği ve Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn'da da kaydının bulunmaması yönüyle söz konusu buğdayın tahsisi ile değerinin bütçeye dahil edilmesinin söz konusu olamayacağı ve ayrıca vâkıfın şartına dahil olmaması ve Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'nden de izin bulunmaması dolayısıyla yapılan uygulamanın usulsüz olduğu ifade edilmiştir. Bundan sonra bu türden bir duruma ihtiyaç kalmaması ve uygunsuzluğun ortaya çıkmaması için söz konusu uygulamaya sebep olanların ortaya çıkarılması hakkında gerekli takibatın yapılmasının Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilmesi kararı alınmıştır (14 Ekim 1902)¹³⁷. Bu karar bir mazbata halinde Şûrâ-yı Devlet Mâliye Dairesi'nden Sadaret'e bildirilmiştir. Sadaret de 18 Ekim 1902 tarihli bir yazı ile durumu Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir¹³⁸. Gölpınarlı bu Mevlevihane için, "Küçük bir zaviyedir. Şeyhi, Kâdirî Tarikatı'na mensup Humus'lu bir zattır. Zaviye, Mevlevilerin elinden çıkmıştır" şeklinde bilgi vermektedir¹³⁹.

134 COA. DH.MKT., 2478/39/1.

135 COA. A.MKT.NZD., 104/89.

136 COA. A.MKT.NZD., 117/67.

137 COA. BEO., 1937/145218/2.

138 COA.BEO., 1937/145218/1.

139 Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 364.

Bağdat Mevlevihanesi

Şia mezhebi etkisiyle Mevlânâ düşüncesi Irak'ta Suriye'de olduğu kadar yayılma imkanı bulamamıştır¹⁴⁰. Bununla birlikte bazı şehirlerde Mevlevihaneler vardı. Bunlardan Bağdat Mevlevihanesi Dicle köprüsü üzerinde bulunmaktaydı. Beğlerbeği Çığala-zade Yusuf Sinan Paşa'nın himayesi ile Cünûnî Mehmed Dede (öl. 1620) tarafından yeniden kurulmuştur. Bağdat'ta bulunan küçük, mütevazi tekke onun tarafından tam teşkilatlı bir Mevlevihane haline getirilmiştir¹⁴¹.

Bu Mevlevihanenin XX. yüzyılın başlarında cami haline getirildiği anlaşılmaktadır. Bağdat Mevlevi şeyhi Şemseddin Efendi Sadârete yazdığı bir arzuhal ile Bağdat'ta bulunan Mevlevi tarihine ait dergâhın şeklinin değiştirilerek cami haline getirildiğini ifade ederek asli haline dönüşürülmesini talep etmiştir. Bu arzuhal, 1 Mart 1906 tarihli yazı ile Sadaret'ten Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir¹⁴².

Beyrut Mevlevihanesi

XIX. yüzyılın sonlarında Beyrut'ta bir Mevlevihane açılmasına ilişkin girişimde bulunulmuştur. Mevlevi tarikatından Mehmet Arif Efendi bir arzuhal sunarak, Beyrut'ta Mevlevi usulü üzerine zikir ve dua okumak için bir yer olmadığı ve "Re's-i Beyrut" "Beyrut Başı" tarafında bulunan caminin Mevlevî derviş ve müridlerinin ikamet ve ibadetine tahsis olunur ise orada gece ve gündüz dua ve zikir ile Hazret-i Mevlânâ'nın öğretilerinin okunabileceğini ifade etmiştir. Aynı zamanda, gereğinin yapılması talebiyle Beyrut Vilayeti İdare Meclisi'ne müracaatta bulunmuştur. Bu husus Beyrut Vilâyeti İdâre Meclisi'nde görüşülerek alınan karar 20 Aralık 1894 tarihli yazı ile Sadaret'e gönderilmiştir. Bu karara göre, Osmanlı Devleti'nin her tarafında olduğu gibi Suriye bölgesinde de Şam, Halep, Trablus, Lazkıye ve benzeri şehir ve kasabalarda mamur ve muntazam Mevlevi dergâhları bulunmaktadır. Beyrut Şehri de Suriye'nin başlıca iskelelerinden olması nedeniyle gelip-giden Mevlevi dedeleri eksik olmamaktadır. Buna karşılık söz konusu şehirde Mevlevi dede ve müritlerinin ikamet edip geceledebilecekleri bir dergâh ve yer bulunmamaktadır. Bu sebeple Beyrut'a geldiklerinde han köşelerinde yatıp-kalkmak mecburiyetinde kalmaktadırlar. Söz konusu sıkıntıyı bertaraf etmek üzere Beyrut Şehri'nde de münasip bir yerde bir Mevlevi dergâhının yapılması için gerekli işlemlerin yapılmasına müsaade edilmesi arz edilmiştir¹⁴³.

Mevlevi dedelerinden Arif Efendi'nin talebi üzerine bu husustaki 20 Aralık 1894 tarihli mazbata Vilayet İdare Meclisi'nden Sadarete arz edilmiş olmasına rağmen bir cevap alınamamıştır. Arif Efendi'nin yeniden müracaatta bulunması üzerine Beyrut Vilâyeti'nden Beyrut Valisi imzasıyla Sadarete 24 Haziran 1895 tarihinde yeni bir yazı gönderilerek gereğinin yapılmasına müsaade buyrulması talebinde bulunulmuştur¹⁴⁴. Beyrut Vilâyeti İdâre Meclisi'nden Sadârete gelen 20 Aralık 1894 tarihli mazbata, gereğinin yapılması talebiyle 10 Ocak 1895 tarihli bir yazı ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilmiştir¹⁴⁵.

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Sadârete gönderilen 23 Temmuz 1895 tarihli cevabi yazıda, Mevlevihane inşasına dair taleple ilgili olarak, bir Mevlevihane yapımı için Evkâf-ı Hümâyûn bütçesinde bir karşılık olmadığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda, herhangi bir vakıf gelirinden vakfiye

140 Ürün, "Mevlevihaneler", 450.

141 Kraiser, "Mevlevihaneler", 110.

142 COA. BEO., 2771/207781.

143 COA. BEO., 549/ 41118/4.

144 COA. BEO., 549/ 41118/3.

145 COA. BEO., 549/ 41118/1.

şartları haricinde bir yere para sarf edilmesinin mümkün olmadığı ve mahallince de söz konusu inşaat için bir karşılık gösterilmemiş olduğu ifade edilerek ilgili evrak geriye iade edilmiştir¹⁴⁶.

Sonuç

Mevlevilik, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin fikirleri ve öğretileri etrafında şekillenen ve Anadolu'da XIII. yüzyılda ortaya çıkmış bir tarikattır. Mevlevilik, Anadolu'da, Balkanlarda ve Arap coğrafyasında önemli ölçüde yayılmıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Arap coğrafyasında yayılmaya başlamış ve muhtelif yerlerde Mevlevihaneler açılmıştır. Arap coğrafyasında, Mevleviliğin özellikle Suriye bölgesinde daha etkili olduğunu söylemek mümkündür. Arap coğrafyasında pek çok Mevlevi tekkesi ve zaviyesi bulunmasına karşılık bunların önde gelenleri olarak Halep, Şam, Kahire, Mekke, Medine, Kudüs, Trablusşam, Kerkük, Humus, Bağdad ve Beyrut Mevlevihaneleri sayılabilir. Bu Mevlevihaneler içerisinde Halep Mevlevihanesinin ayrı bir yeri olduğu da muhakkaktır. Bilhassa Türkiye'de Tekke ve Zaviyelerin kapatılması kanunundan sonraki dönemde Çelebilik makamı Halep'te oluşturulmasıyla birlikte söz konusu Mevlevihane yeni bir misyon yüklenmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA.) A.DVN., 79/20.

COA. A.MKT.DV., 142/96/1, 2.

COA. A.MKT.MHM., 196/67; 130/27; 201/6; 231/53.

COA. A.MKT.NZD., 104/89; 117/67.

COA. A.MKT.UM., 104/44; 110/68/1, 2; 354/80/2; 437/62/1,2.

COA. BEO., 1480/110958/3, 4; 1531/114803; 1577/118249; 1937/145218/1, 2; 2771/207781; 3879/290921; 549/ 41118/1, 2, 3, 4; 1455/109120; 2183/163680; 2238/167785; 2661/199514/1, 2, 3,4, 5; 2702/202594; 2735/205090; 2739/205354; 2753/206453; 2775/208100; 2919/218872; 2925/219348; 2982/223641/1, 2, 3, 4, 5; 3875/290578; 437/32729; 486/36424/1, 2, 3, 4; 927/69508/1, 2.

COA. C.DH., 7/312.

COA. DH.KMS.,40/5, 7, 9-11, 13, 15, 16, 18, 24, 54, 57, 60, 65, 67, 72, 74, 79-94, 99, 103, 101.

COA. DH.MKT., 2131/15; 2198/93; 2352/31, 2458/25; 2477/58/1; 2478/39/1; 269/25/1, 2, 3, 4, 5, 6; 363/55/1; 370/77/1; 2149/65; 258/45/1, 2, 3; 778/48/1;

COA. İ.DH., 78/3887/1, 2; 1011/79849; 1268/99658.

COA. İ.ML., 15/40.

COA. İE.EV., 26/3092.

COA. ŞD., 100/45/1, 7, 11.

Araştırma ve İncelemeler

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri, 1983.

Güler, Mustafa. "XVIII. Yüzyılın Sonunda Mukaddes Şehirlerde Yaşayan Mevleviler". *Sultan Dîvânî ve Mevlevîlik I* içerisinde, ed. Mustafa Karazeybek, 75-85. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı, 2015.

Güneş, Hasan Hüseyin ve Mehtap Kuş. "Kudüs Mevlevihanesi ve Vakfiyeleri üzerine Metodik Bir İrdeleme". 2. *Uluslararası Sultan Dîvânî ve Mevlevîlik Sempozyumu 1-2 Haziran 2012 Bildiriler* içerisinde, ed. Mustafa Oner Uzun, 118-26, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2013.

Kraiser, Klaus. "Evliya Çelebi ve Başka Kaynaklara Göre Arap Âleminin Doğusundaki Büyük Şehirlerde Mevlevihaneler". Çev: Semih Tezcan, *Osmanlı Araştırmaları* 14, (1994): 101-115.

Küçük, Sezai. "Halep Mevlevihanesi". *İLAM Araştırma Dergisi* 3, sy 2 (Temmuz-Aralık 1998): 73-106.

Küçük, Sezai. *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*. İstanbul: Vefa Yayınlar, 2007.

Küçükkaya, M. Askeri. "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Adı Geçen Mevlevihane ve Tekkeler". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (Temmuz-Aralık 2007): 177-186.

Önder, Mehmet. «Konya'da Mevlânâ Dergâhı Merkez Arşivi ve Mevlevihaneler». *Osmanlı Araştırmaları* 14, (1994): 137-142.

Özönder, Hasan. "Mevlevîliğin Mısır'daki Temsilciliği: Kahire Mevlevî-hânesi". *II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi (3-5 Mayıs 1990)* içerisinde, 175-94, Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991.

Şafak, Yakup. «Konya Mevlâna Dergâhı Son Aşçıbaşısı Nizameddin Çelebi». *Curr Res Soc Sci* 3, sy 2 (2017): 71-75.

Tadmori, Khaled. "Trablusşam Mevlevihanesi'nin Mimarisi ve Restorasyon Projesi". *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu 8-12 Mayıs 2007 İstanbul-Konya Bildirileri 2* içerisinde, ed. Mahmut Erol Kılıç, Celil Güngör, Mustafa Çiçekler, 851-870, İstanbul: Motto Project, 2010.

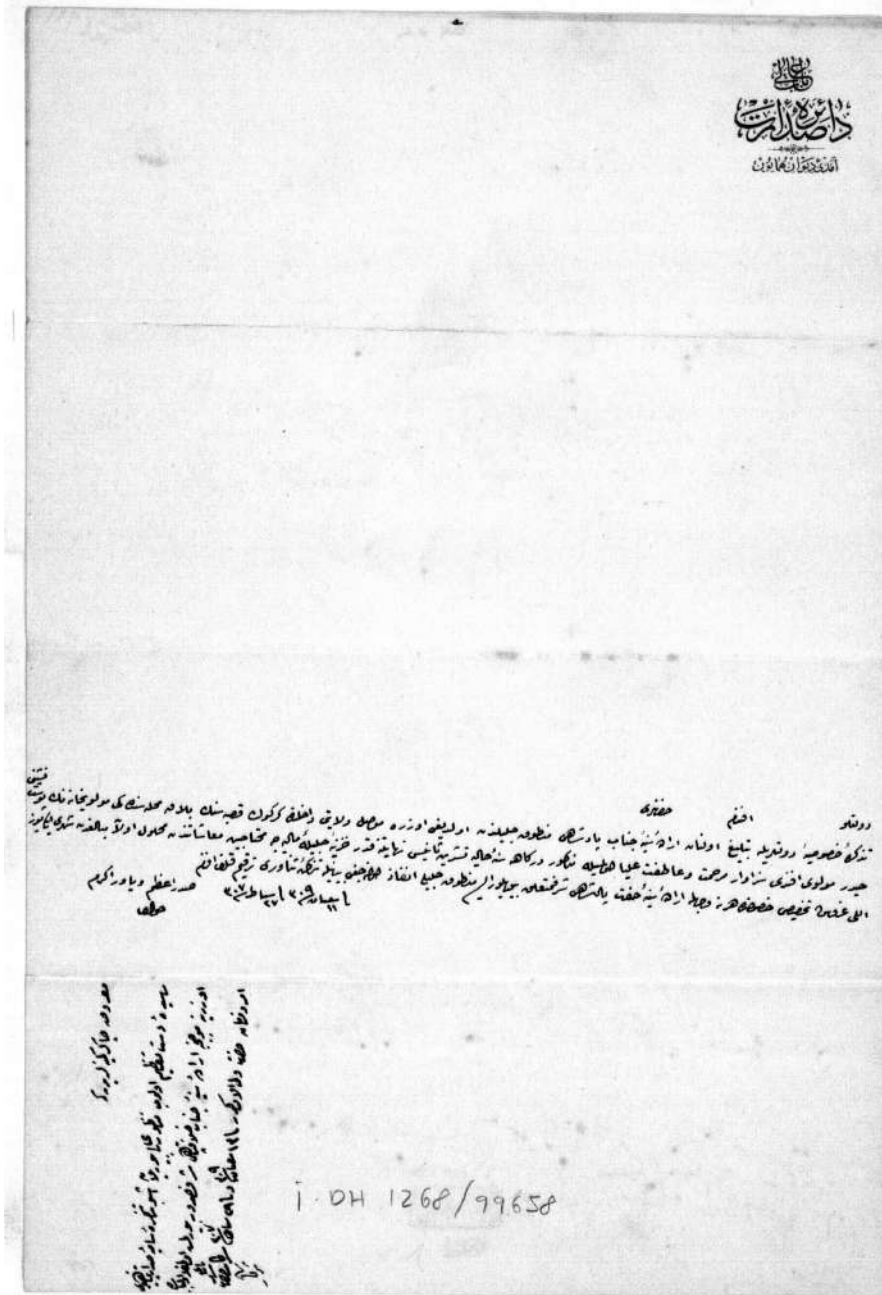
Tanrıkorur, Barihüda. "Mısır Mevlevihanesi". *DİA* 29 içerisinde, 586-88, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.

Ürün, Ahmet Kazım. «Ortadoğu'da Mevlâna ve Mevlevihaneler», *Uluslararası Sempozyum Dünyada Mevlâna İzleri, 13-15 Aralık 2007 Bildiriler* içerisinde, Yayın ve Düzelti Kurulu: Nuri Şimşekler vd., 447-54, Konya: SÜMAM Yayınları, 2010.

Yazıcı, Gülgün. "Gelibolu-Kahire-İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2, (2009): 207-222.

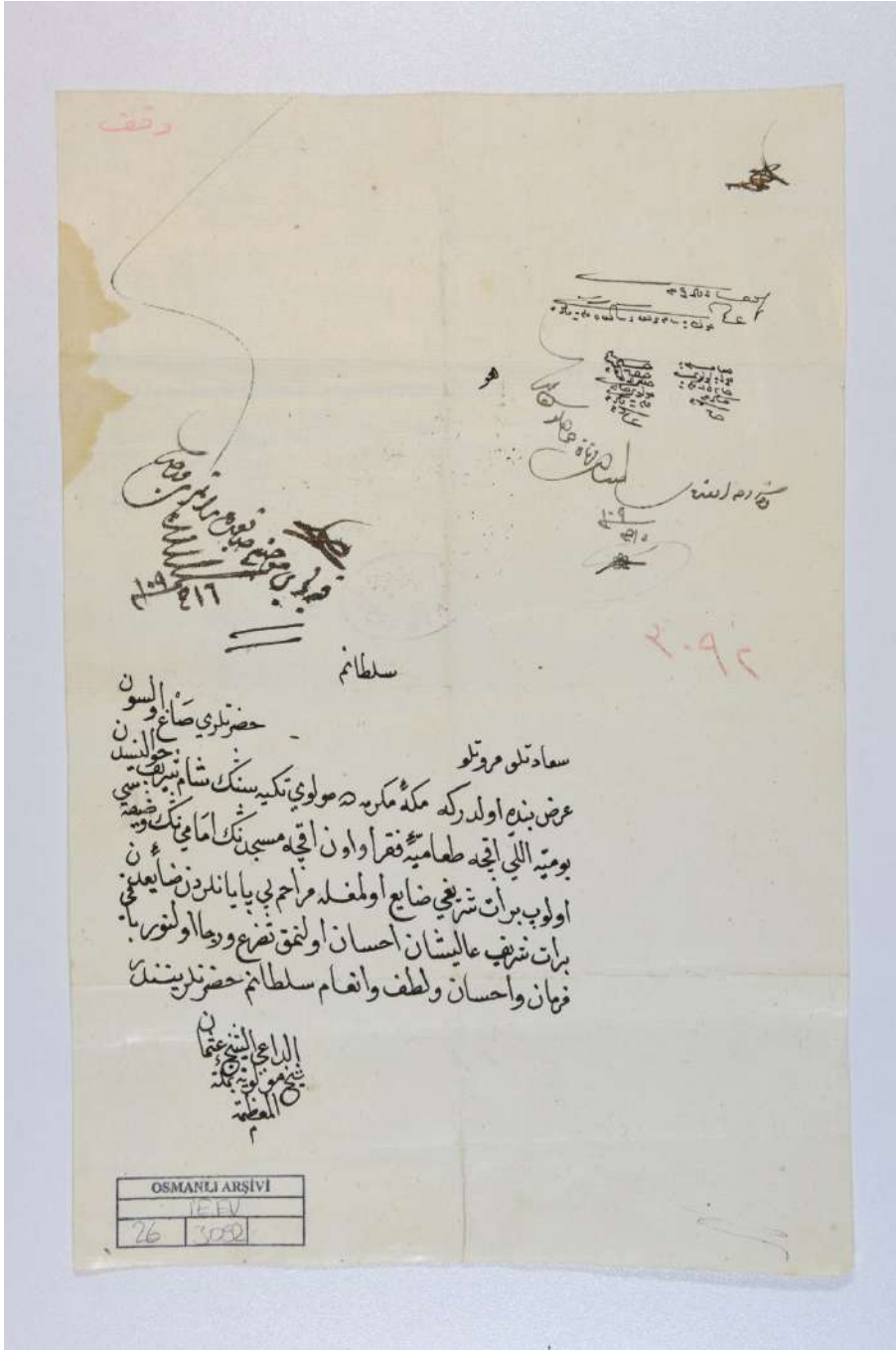
Ekler:

Ek.1: Kerkük Mevlevihanesi Postnişini Haydar Mevlevi Efendi'ye Maaş Bağlanmasına dair İrade-i Seniyye (COA. İ.DH., 1268/99658)

İ.DH.01268

Ek.2: Mekke Mevlevihanesi Şeyhinin Beratının Yenilenmesine İlişkin Arzuhal (COA. İE.EV., 26/3092)

Doç. Dr.

Bengül BOLAT

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
bbolat@ahievran.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6269-5192>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
27/11/2019

Kabul edildi.

Accepted
05/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.651681>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Eski Türklerde Güneş Algısı ve Atatürk'ün Güneş Olarak Sembolize Edilmesi

The Perception of Sun in Old Turks and Symbolization of Atatürk as Sun

Öz

Güneş, insan varlığı üzerindeki ana fonksiyondur. İnsanoğlu düşünmeye başlaması ile birlikte, evrendeki her şeyin üzerinde Güneşi tutmuş ve onun hayatın kaynağı olduğunu anlamıştır. Bu anlayışla "Güneş" dini ve felsefi düşününceyi doğuşuna da etki etmiştir.

Tarih boyunca "Güneş", kimi zaman gücünden korkularak tapınılan, tanrı yerine konulan, ulaşılmazlığın simgesi, varlık-yokluk gibi algılsa da, Türkler için farklı anlamlar da ifade etmiş ve Türk Kültürünün önemli bir ögesi olmuştur. Türkler Güneşe "Kün" yani bugünkü anlamıyla "gün" aydınlık olarak bakmışlardır. Saçtığı ışıklar, verdiği aydınlık, parlaklık, taşıdığı yükseklik, büyüklük, güç kudret, süreklilik gibi tüm fonksiyonları ile çok yönlü bir kavram olan "Güneş" resimde, şiirde, fotoğrafta, hatıralarda, köşe yazılarında, duygularda Atatürk ile bütünleştirilmiştir. Meşrutiyet yıllarından beri Atatürk'ün de söylediği "Gençlik Marşı"nda geçen "Güneş Şimdi Ufuktan Doğar" cümlesindeki "Güneş" Atatürk olmuştur.

Atatürk'ün kendisi de "Güneş" ile yakından ilgili olmuştur. Nitekim ünlü "Güneş Dil Teorisi" tam olarak bu konu ile bağlantılıdır. Dr. Hermann Kvergitsch'in yaptığı bir çalışmadan esinlenerek o dönem dil ile yapılan çalışmalardaki sorunları gidermek için "Güneş" in hayatın kaynaklığı gibi dilin de kaynağı olduğunu ve Türkçenin dünyada esas dil olduğunu kanıtlanma yoluna gitmişti. Tam da bu çalışmaların yapıldığı sırada 1933'te de Galatasaray kulübünden ayrılanların yeni kurdukları spor kulübüne "Güneş Spor Kulübü" adını da önermiştir.

Bu çalışma, Atatürk'ün "Güneş Dil Teorisi" konusunu tartışma veya sadece onunla ilgili değildir. Çalışma çoğunlukla Atatürk'ün "Güneş" ile ifade edildiği söz, yazı, resim gibi öğeleri sunacaktır.

Anahtar Kelimeler, Atatürk, Güneş, Türk Kültürü, resim, fotoğraf.

Abstract

The sun is the main function on the human existence. As the man started to think, they valued the sun than anything and understood that it was the source of life. With this understanding, the "Sun" influenced the birth of religious and philosophical thought.

Although the "Sun" was perceived as a sign, symbol of existence-nonexistence, worshipped with fear, put in the place of the God, it was different for the Turkish public and became an important element of Turkish culture. Turks perceived the sun as the "day". The "Sun" which is a sophisticated concept along with its functions such as light,

ATIF: BOLAT Bengül, "Eski Türklerde Güneş Algısı ve Atatürk'ün Güneş Olarak Sembolize Edilmesi" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (609-623)

CITE: BOLAT Bengül, "The Perception of Sun in Old Turks and Symbolization of Atatürk as Sun" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (609-623)

shine, greatness, power and continuity is integrated with Atatürk in paintings, poems, photos, maps, columns and emotions. The “Sun” in the phrase of “The Sun is rising from the horizon now” in the Youth Anthem which Atatürk had been signing since the Constitutional Period is Atatürk.

Atatürk is quite interested in the “Sun”. Indeed, “Sun Language Theory” is fully linked to this issue. Inspired from a study carried out by Dr. Hermann Kvergitsch, he tried to prove that the “Sun” was the source of language as the source of life in order to remove the problems in the studies conducted for the language and that Turkish was the main language in the world. He proposed the name of “Güneş Spor Kulübü” (Sun Sports Club) for the club which was established by those left from Galatasaray in 1933 when these studies were carried out.

This study is not about discussion about Atatürk’s “Sun Language Theory” or only about him. This will mostly present elements such as statements, writings and paintings in which Atatürk is expressed with the “Sun”.

Key Words: Atatürk, Sun, Turkish Culture, Painting, Photography,

Türklerde “Güneş”

Türkler, İslamiyet’ten önceki tarihlerinde, Yahudilik, Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm, Hıristiyanlık gibi dinler ile tanışmışlar, zaman zaman gruplar halinde bu dinlere geçmişlerse de genel olarak “Gök Tanrı” inancını devam ettirmişlerdir. Gök Tanrı’yı göğün ruhu şeklinde telakki ederken, Güneş, Ay, Yıldız, gibi gök cisimleri ile gök gürültüsü, şimşek gibi olayları kutsal ve semavi ruh şekilleri olarak tasvir etmişlerdir. Türkler, Güneş ve Ay’ı hiçbir zaman Tanrı olarak nitelendirmeyle birlikte, bu gök cisimlerinin kötülüklerle mücadele etmesi, karanlığı dağıtan ışığı, bereket ve huzur getirmesi gibi özelliklerinden dolayı kutsal kabul etmişlerdir. Geleneksel Türk Dininde Güneş, Gök Tanrı inancının parçası olmuştur. İnsanın ölümlü olmasına karşın Güneşin sonsuz olması ve ışığını da Tanrı’dan aldığı inancı yaygın olmuştur.¹

Hunlar, Güneşi “gün” anlamına gelen “kün” olarak nitelendirmişlerdir. Çin kaynaklarına göre, günün yani Güneşin kutsanması Hunlar dönemine kadar gitmektedir. Hun kağanlarının Güneşe olan saygılarından dolayı, otağlarının giriş kapılarını Doğu’ya yani Güneşin doğduğu yöne göre yaptıkları anlaşılmaktadır.² Kaynakların verdiği bilgilere göre, Güneş ve Ay gibi gök cisimleriyle ilgili inanışlar Hunlardan sonraki Türk devletlerinde de devam etmiştir. Hatta bazı kahramanların Güneş ve Ay’ın lütfuyla Dünyaya geldiğine inanmışlardır. Modern Şaman davullarının çoğunda, Güneş, Ay ve yıldızların bulunması bu kültü işaret etmektedir. Yine kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında bu inanış ve sembollerin Anadolu Türk devletlerinde de devam ettiği görülmektedir.³

Altay Türklerinin inancına göre, Tanrı, Ay ve Güneşi gökyüzüne sonradan iki ayna gibi Dünyayı aydınlatmak için koymuştur.⁴ Güneş’i ve Ay’ı gök kubbenin fenerleri olarak kabul eden Gagauz Türkleri, Güneş’i annesi ve babası olan bir varlık olarak görmüşler ve Güneşin de Dünya kadar büyük olduğunu, ancak çok uzakta olduğu için küçük görüldüğüne inanmışlardır.⁵

Türklerde kötülüklerle savaşıp, huzur ve bereketi getiren Güneşe hürmet gösterilmesi ve Onun koruyucu olarak nitelendirilmesi Tanrı’nın ona verdiği olağanüstü niteliklerden kaynaklan-

- 1 Abdülkadir Kıyak, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar”, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı.6, 4/2010, s.134.
- 2 Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu’da Eski Türk İnancının İzleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay. Ankara, 1995, s.37.
- 3 Günay Üner&Harun Güngör, Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yay, İstanbul, 2007, s.71.
- 4 Kıyak, a.g.m, s.139.
- 5 Harun Güngör&Mustafa Argunşah, Gagauz Türkleri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s.42-45.

dığına inanılmaktaydı.⁶ Türkler Tanrı tarafından bahşedildiğini düşündükleri Kağanlarını Güneş ile özdeşleştirmişlerdir. Koruyuculukta kağanlarına Güneş gibi oldukları yaklaşımı ile hürmet etmişlerdir. Kağan da Güneş gibi koruyucu, kötülüklerle mücadele eden, bereketi sağlayan, huzur getiren olarak görülmüş ve Güneş ile bütünleştirilmiştir.⁷

Hunlar'da, hakanın bazen gök veya yer, bazen de Güneş veya Ay tarafından atandığına inanılırdı. Örneğin bir yazıtta, "gök ve yer tarafından atanmış, Güneş ve Ay'dan doğma büyük Hun Şanyüsü" ifadesi bu inanışa örnek teşkil etmektedir.⁸ Geleneksel Türk Kültüründe Hakanlar, Güneşin oğulları olarak ve kendilerinin kuvvet kaynağının da Güneş olduğu ifade edilmiştir.⁹

Türlere göre; Güneş ile Ay bazen kötü ruhlarla mücadele ederler, eğer bu mücadeleyi kaybederlerse Güneş ve Ay tutulması meydana gelir. O yüzden de Altay Türkleri bu tutulmalarda bağırarak, davul, teneke çalarak kötü ruhları kovmaya çalışırlardı. Sahalara göre, Güneş ve Ay iki kardeştir, her ikisi de üstün özelliklere sahiptirler. Ancak Türkler Güneş ve Ay'ı hiçbir zaman Tanrı olarak kabul etmemiş ve tapmamışlardır. Onlara göre, doğada üstün varlıklardır ve güçlerinden dolayı bazen korku duymakla beraber büyük bir saygı beslemişlerdir. İnanç olarak Türkler göğü bir bütün olarak sembolleştirmiş ve Gök Tanrı inancını geliştirmişlerdir. Yani Gök Tanrı tüm varlıkların üstündedir. *Kök Türkler ülkesinde, Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlık olduğuna*, Türklerin ateş, su, Güneş gibi bazı şeyleri kutsal saymalarına rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Gök Tanrı'ya taptıkları bilinmektedir.¹⁰

Türk Tarihinin Öğrenilmesi ve Atatürk'ün Güneş Olarak Nitelendirilmesi

Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki en eski tarihlerindeki siyasal, sosyal, ekonomik ve geleneksel yaşam biçimleri ile ilgili ciddi çalışmaların yapılması Cumhuriyet dönemine denk gelmektedir. Türkiye'de tarih alanında Cumhuriyet dönemine kadar olan kısmı özetlenecek olursa;

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma sürecine kadar olan devrede tarih çalışmaları genel olarak İslam tarihi üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Şöyle ki Klasik Dönem olarak da adlandırılan bu devrede, Türk tarihinden uzak bir şekilde İslam Tarihi ve Osmanlı Tarihi olarak kurgulanmış ve Osmanlı hanedanlığını kökenleri Peygamber soyu ile bütünleştirilmeye çalışılmıştır.¹¹ Batı dünyasında başlayan milliyetçilik akımları XIX. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiş ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sorunları, Batılılaşma yönünde yapılan İslahatlar ile giderme dönemi başlamıştır. Bu süreçte, tüm Osmanlı tebaasını bir arada tutabilmek için yoğun olarak yapılan Osmanlı milliyetçiliği çerçevesinde, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde tarih alanındaki çalışmalar da daha bilimsel metotlar ile yapılmaya çalışılmıştır.¹² Bu dönem tarihçileri Tarih çalışmalarını, olayların nedenleri ve sonuçları ile birlikte geleneksellikten çıkarak pragmatik yöntemlerle yapmaya başlamışlardır.¹³ Tarih alanında okullarda İslam tarihinin yanı sıra Türk

6 Kıyak, a.g.m, s.137.

7 Kalafat, a.g.e, s.37.

8 Sencer Divitçioğlu, Orta- Asya Türk İmparatorluğu, İmge Kit. Ankara, 2005, s.115; Kıyak, a.g.m, s.141.

9 Murat Uraz, Türk Mitolojisi, Mitologya Yay., İstanbul, 1992, s.28.

10 Sadettin Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 33, Cilt 21, 2003, s.100-101.

11 Turhan Feyzioğlu, Atatürk ve Tarih, Atatürk Haftası Armağanı, Ank. 1986, s.6.

12 Havva Akdağ, Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarının Muhtevası, Yüksek

Lisans Tezi, Konya, 2005, s.6.

13 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (1993'e kadar), İstanbul, 1994, s.229-235; Betül Başaran Alpugan, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları, Osmanlı, C.8, Ankara,

Tarihi ile de ilgili konulara da yer verilmeye çalışılmış, ancak bu çabalar Osmanlı Hanedanlığının tarihi olmaktan daha öteye gidememiştir. Dönem tarihçileri Osmanlı'nın beylikten imparatorluğa gidişinin ötesinde Türk Tarihine değinmemişlerdir.¹⁴ Tanzimat Dönemi yazılmış olan Tarih kitaplarında; Osmanlı Devleti'nin kuruluşu öncesi olaylar ve çoğunlukla Osmanlı Sultanlarının doğum, ölüm, cülus törenleri gibi konular ön planda tutulmuştur. Dolayısıyla Türklerin kendi tarihlerindeki inançları, törenleri ve geleneksel yaşamları ile ilgili bilgiler öğrenilememiştir.¹⁵

Osmanlı milliyetçiliğinin iflas ettiği ve Türkçülük'ün ön plana çıktığı II. Meşrutiyet Döneminde ise Türklerin Ata vatanları Orta Asya dönemi ile ilgili ilk bilgiler verilmeye başlamıştır. Tarih sadece siyasi tarih olarak değil kültürel yönleri de ele alınarak verilmeye çalışılmıştır. Bu dönem tarihçileri milli tarihi önemsemiş ve genel olarak Türk tarihini aydınlatma çabası içine girmişlerdir.¹⁶

II. Meşrutiyet dönemi içinde tarih alanında kurumsallaşmaya yönelik, Tarihi Osmani Encümeni Derneği kurulmuş Abdurrahman Şerif, Ahmet Tevfik, Ahmet Refik gibi tarihçiler aracılığı ile Tarih alanında çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Türk Ocağı kurulmuş ve Türk Yurdu, Genç Kalemler gibi dergiler aracılığı ile Orta Asya'daki Türk Tarihi ile ilgili yazılar yayımlanmaya başlamıştır.¹⁷

II. Meşrutiyet Dönemini Türk modernleşme süreci içinde oldukça önemli bir dönemdir. Bu dönemde özellikle Türk milliyetçiliğine yönelik önemli adımlar atılmış olmakla birlikte, aynı zamanda da siyasi bakımdan Osmanlı Devleti'nin en felaketli dönemi olmuştur. Devlet uzun zamandan beri üst üste kaybettiği savaşlar ile ağır bir toprak ve ekonomik kayıplar yaşamış, bunun yanı sıra milliyetçilik akımları ile tebaasını da büyük ölçüde kaybetmiştir. 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları ve sonrasında dört yıl süren I. Dünya Savaşı sonucunda artık devlet çökmüş ve yıkılmıştır. Tüm bu gelişmeler tüm alanlarda olduğu gibi tarih alanındaki çalışmaların da yarım kalmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Mondros Mütarekesi ve Sevr Anlaşmaları ile bir taraftan Osmanlı Devleti sona erdirilmeye çalışılırken, diğer taraftan da Türklerin Anadolu'daki varlıkları da ortadan kaldırılmak istenmiştir. Bu arada dönemin iktidarı İttihat- Terakki Partisi'nin Türkçü liderlerinin ülkeden çıkmaları ile siyasi anlamda Meşrutiyet dönemi de sona ermiştir.

Bu felaketli süreçte, Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde yürütülen dört yıllık Milli Mücadele'nin sonunda 1923'te imzalanan Lozan Barış Anlaşması ile Anadolu'nun Türklere ait olduğu tüm büyük devletler tarafından kabul edilmiş ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Cumhuriyet ilan edildikten sonra, Atatürk dönemi olarak adlandırılan devrim sürecinde Onun tüm alanlardaki devrim hareketinde olduğu gibi Kültür alanındaki çalışmalarının temelini de millilik oluşturmuştur. Milliliğin esasını da toplumun sahip olduğu kültür değerleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin gelecek nesillerinin milli bir şuurla yetişmesini hedefleyen Atatürk, tarih konularına büyük önem vermiş ve kendi dönemi içinde özellikle Türk tarihi araştırmalarına öncelik vermiştir.¹⁸

1999, s. 265–267; Zeki Arıkan, Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.5, s.1586–1594.

14 Suna Kili, Türk Devrim Tarihi, İstanbul, 2005, s.312.

15 A.Fuat Baymur, Tarih Öğretimi, Ankara 1964, s. 13–14.

16 Bengül Salman Bolat, "Tanzimattan Demokrat Partiye Kültür Politikaları ve Tarih Anlayışları", The Journal of Academic Social Science Studies (JASS), Volume 5 Issue 8 , December 2012, s. 234-235.

17 Zeki Arıkan, Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimil, Tarih ve Sosyoloji Semineri, (28–29 Mayıs 1990), İstanbul, 1991, s.77–91.

18 Sulhi Dönmezer, Milli Kültür, Ankara, 1983, s.21.

1931 yılında Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ile tarih araştırmalarında, dönemin modern teknikleri kullanılarak çok daha bilimsel ve geniş boyutlu araştırmalar yapmak hedeflenmiştir. Bir taraftan Atatürk'ün kendi "millilik" esası ile devrim hareketlerini yapması, diğer taraftan da 1920'li yılların sonundan itibaren, dünyada da gittikçe yükselen Milliyetçilik anlayışının da etkisiyle Türk Tarih Kurumunun, Türk milli tarihi araştırmalarına ağırlık verdiği görülmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türklerin en eski tarihlerinin araştırılması ve okullarda işlenen derslerde bu kısmın ağırlıklı olarak çok önemsendiği görülmektedir.¹⁹

Bu çalışmaların ilerlemesine bağlı olarak yıllar geçtikçe Türklerin en eski tarihlerindeki davranışarı, inanışları ve hareketleri günlük hayatın içersine girmiştir. Bu doğrultuda, Türklerin geçmişten itibaren "Güneş" ile ilgili inanışlarının da kullanılmaya başlandığı yorumu yapılabilir. Atatürk'ün Milli Mücadeleye önderlik yapması ile birlikte başlayan liderlik vasfı, Cumhuriyetin ilan edilmesi sonrasında Cumhurbaşkanlığı ile devam etmiştir. Bu sürecin içinde kökten bir devrim hareketi başlamış, bu devrime bağlı olarak ülkedeki gelişme gün gün kendini göstermiştir. Karanlıktan, aydınlığa bir süreç olarak ifade edilen bu devir çok çeşitli semboller, uygulamalar ve etkinlikler ile halka benimsetilme yoluna gidilmiştir. Atatürk döneminin yazarları, siyasetçileri, şairleri, gazetecileri ve halkı yaptıkları konuşmalarda, verdikleri eserlerde O'nu Türk'ün karanlıklarını aydınlatan bir "Güneş" olarak ifade etmişler ve yıllar boyuncada bu bir alışkanlık halinde devam etmiştir.

Atatürk'ün kendisi de "Güneş" i önemli bir unsur olarak görmüştür. Nitekim Güneşin aydınlığını, yaşam kaynağı olmasını ve önemini konuşmalarına yansıttığı örnekler mevcuttur. O özellikle, Milli Mücadeleyi, karanlık günleri aydınlatan "Güneş" olarak görmüştür. Bu doğrultuda yapmış olduğu konuşmalara bir örnek verilecek olursa;

26 Mart 1937'de Bursa'da gençlerin düzenledikleri bir programda yapmış olduğu konuşmada, Milli Mücadele ve sonuçlarının ülke üzerine doğmuş bir güneş olduğunu ifade etmiştir. Konuşmasında, 19 Mayıs 1919'da yola çıktığında elinde hiçbir maddi gücün olmadığını, ancak kendisinin ve milletin içinde olan manevi gücün bu başarıyı sağladığını söylemiştir. Özellikle kendi gençlik dönemlerinde söyledikleri "*dağ başını duman almış, güneş ufuktan şimdi doğar*" şeklinde sözleri olan marşı o günlerde çokça söylediklerini ve bu marşın o günler için çok önemli olduğunu aktarmıştır. "*Ben Türk ufuklarından bir gün behemehâl bir güneş doğacağına, o kadar emindim ki, bunu adeta gözlerimle görüyordum. O şarkıyı oturttum tekrar ettirmekten maksadım Türk'ün bu güneşi doğunca muvaffak olacağını anlatmaktı. Bu sebeptendir ki demin söylenen şarkı benim on sekiz senelik bir hatıramı tazeledi....*"²⁰ Sözleri ile Güneş vurgusu yapmıştır.

Türk Tarih Kurumu'nun yapmış olduğu yoğun çalışmaların yanı sıra 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu da milli dil oluşturma yönünde yoğun bir mesai ile çalışmalarını yürütmekteydi. Dönemin politikaları içinde alfabe değişikliği ve Latin alfabesinin öğretilmesi çabaları tüm hızıyla devam etmekteydi. Alfabe yanında üzerinde en fazla durulan konu, Türk Dilinin yabancı kelime-

19 Bengül Salman Bolat, Tanzimat tan Demokrat Partiye Kültür Politikaları ve Tarih Anlayışları, The Journal of Academic Social Science Studies (JASS), Volume 5 Issue 8, Strasbourg/France, December 2012, p. 235-239.

20 Turgut Gürer, Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl, 5. Baskı, Gürer Yay, İstanbul, 2007, s.248-249, II. Meşrutiyet Döneminde kutlanan bayramlardan birisi de İdman Bayramı olmuştur. Bu bayram ilk defa 1916'da yapılmıştır. Selim Sırrı (Tarcan) Bey, bu bayramdaki coşkuyu arttırmak amacıyla bir marş bulma yoluna gitmiş ve İsveçli Felix Karling bestesi olan "Şakıyan Üç Genç Kız" halk şarkısı uyarlanarak Gençlik Marşı adıyla İdman Bayramında söylenmiştir. Bkz. Bengül Salman Bolat, Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 31.

lerden arındırılıp, kendi öz yapısına kavuşturulması çabaları olmuştur. Bu bağlamda 1930'lu yıllar Türkçenin sadeleştirilmesi yönündeki sayısız çalışmalarla doludur. Bu çalışmaları yürütülmesi, planlanması ve sonuçları ile ilgili olarak zaman zaman Türk Dil Kurultayları düzenlenmiş ve ilerleyen yıllarda genel olarak kaynağını öz Türkçeden alan kelimeler ile yabancı kökenli kelimeler yer değiştirmeye başlamıştır. Ancak oldukça radikal bir arılaşma yaşayan dilde yeni sorunlar da oluşmaya başlamış ve tüm yabancı kelimelerin atılmaya çalışılması Türkçeyi zenginleştirmekten ziyade, halkın zorlandığı bir şekilde doğru gitmeye başlamıştır.²¹ 1936 yılında III. Dil Kurultayında bu soruna Güneş Dil Teorisi ile çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Dr. PhilH. F. Kvergic'in Atatürk'e göndermiş olduğu "*Türk Dilinin başka dillerle ilişkisi*" konulu bir çalışması, Atatürk'ün dil konusunda yaşanan sıkıntıyı gidermek için kullanacağı "*Güneş Dil Teorisi*" ne zemin hazırlamıştır. Bu teoriye göre, Güneş ilk insanlar için her şeyin üzerinde yüce bir güçtür, dolayısıyla insanoğlu ilk olarak güneşe isim vermişler ve Ağ demişlerdir. Bu Türkçe bir söylemdir. Türk Tarih Tezi'ne paralel olarak Türk dili, taş ve maden çağında kültür kavramlarını göç yoluyla bütün dünyadaki dillere yayan çok eski ve çok büyük bir kültür dilidir denmiştir. Böylece bütün dillerin Türkçeden doğmuş olması gibi bir sonuç çıkartılarak, yeryüzünde kökü Türkçe olmayan bir kelime olamayacağı savından hareketle, dilde özdeşleşmeden kaynaklı sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Atatürk Güneş Dil teorisiyle aslında yine kendisinin başlattığı dil tasfiyeciliğine bir nevi çözüm üretmiştir.²²

Atatürk'ün "Güneş" e dair yaklaşımı ile ilgili bir diğer örnek de "*Ateş Güneş Spor*" Kulübü'dür. 1930'lu yılların başında, Galatasaray Spor Kulübü içinde yaşanan bir takım anlaşmazlıklardan dolayı bir bölünme yaşanmış ve bu kulüpten ayrılan bir grup tarafından 1933 yılında Ateş- Güneş Kulübü kurulmuştur. Bir süre sonra Atatürk'ün isteği ile kulübün ismi "Güneş" olarak değiştirilmiş, 1937-1938 dönemi İstanbul liginin şampiyonu olarak tamamlamış, Ancak Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra kapatılmıştır.²³

Atatürk'ün "Güneş" Olarak İfade Edilmesi

1930'lu yıllarda örneklerine özellikle sıkça rastladığımız "Güneş" Atatürk tarafından da önemsenen bir unsur olmuştur. Ancak Cumhuriyetin ilanı ve sonrasındaki yıllarda daha çok Atatürk'ün kendisinin "Güneş" olarak ifade edildiği görülmektedir. Genel olarak resimler, fotoğraflar, özellikle de milli bayram ve Atatürk'ü anma günlerinde O'nun ve Cumhuriyetin "Güneş" ile ifade edildiği çok sayıda görsel, şiir ve yazılarda mevcuttur. Atatürk ve Güneşin birlikte resmedilmesi ve yazılması geçen her yıl tekrarlanarak yaygınlaşmış ve uzun yıllar boyunca aktarılan bir hal almıştır. Bu bağlamda Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak günümüze kadar olan birkaç örneğe bakılacak olursa;

Cumhuriyet'in ilanından bir yıl sonra, 29 Ekim günü Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, Cumhuriyeti "Güneş" olarak ifade etmiş ve "*Geçen sene Bugün doğan Güneş Türk Milletinin ilk Cumhuriyet Gününü selamlamıştı*"²⁴ cümlesini kullanmıştır.

Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları, o günden bugüne etkisini devam ettirmiş ve bu yıl yapılan kutlama ve törenler uzun yıllar boyunca tekrar edilerek günümüze kadar ulaşmıştır.²⁵ Özellikle bu yıl yapılan kutlamalar içinde "Atatürk ve Güneş" temasının gerek, yazılarda, gerekse de gör-

21 Dil Devrimi ile ilgili bkz. Tuğrul Şavkav, Dil Devrimi, Gelenek Yay, İstanbul 2002.

22 Gökhan Yavuz Demir, "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi", Uludağ Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl,11, Sayı, 19, 2010/2, s.391-393.

23 Cem Atabeyoğlu. 1453-1991 Türk Spor Tarihi Ansiklopedisi, Fotospor Yayınları İstanbul, 1991), s. 127. Türk Futbol Tarihi, Cilt I, Türkiye Futbol Federasyonu Yayınları, İstanbul, s. 27.

24 *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Ekim 1924, s.1.

25 Bolat, a.g.e, s.91-163.

sellerde bolca kullanıldığını görmekteyiz. Daha önce belirtildiği gibi 1930’lu yıllardaki dünyadaki milliyetçilik akımlarının yükselmesine bağlı olarak, Türkiyede de önem verilen tarih çalışmalarından da esinlenerek “Güneş”vurgusunun ön plana çıkması örnekleri de artmıştır. Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları çerçevesinde basında yer alan yazılarda Türk Tarihine vurgu yapılırken, Güneş temasının kullanımı da dikkat çekmektedir. Cumhuriyet gazetesi’nde yer alan “.. *Tanrı Dağlarından doğan Güneşin ışıkları gözleri kamaştırdı....*”²⁶ Cümlesi Türk milleti Güneş olarak nitelendirilirken, “*sen büyük kahraman ve büyük halk çocuğu! Gene içinden geldiğin bu muzdarip halkın arasından canlanan bir tabiat üstünde doğan bir ilkbahar güneşi gibi yükseldin*”²⁷ denerek bu sefer de Atatürk ile güneş özdeşleştirilmiştir. Yine aynı yıl Atatürk için yazılmış bir şiirde;

“ *Cumhuriyet, yarattığın şaheser*

Feyzi, yurdumuzu on yıldır bezer

Büyük adın hep yükseklerde gezer

Parıltın, kör gözleri bile sezer,

Yardın karanlıkları baştan başa

Türkü yücelten Güneş sensin yaşa”²⁸ Atatürk Güneş olarak nitelendirilmiştir.

Cumhuriyetin 10. Yıldönümünde Cumhuriyet Gazetesi, Atatürk’ü ülkenin üzerindeki “Güneş” olarak tam sayfa bir fotoğrafla yayınlanmıştır.²⁹ Adana’da yaşayan bir fırın işçisi ise duygularını dile getiren bir resim yapmış ve dükkanının penceresine asmıştır. Dönemin basını ise bu resmi gazetelerinde yayınlamışlardır.³⁰ Resimde 1923’ten, 1933’e kadar olan 10 yıllık süreçteki değişim ve gelişim sembolize edilirken, kurt figürü ile Türk tarihine vurgu yapılırken, Atatürk’ün de Güneş olarak ifade edilmesi dikkat çekmektedir.

Özellikle 1930’lu yıllarda gerek gazeteler, gerek yazı ve görsellerde yukarıda verilen örnekler gibi çok sayıda Atatürk- Güneş eşleştirilmesi bulmak mümkündür. Atatürk’ün 10 Kasım 1938’de vefatı sonrasında, yaşanan üzüntünün dile getirilmesinde de Güneş kullanılmıştır. Ulus Gazetesi’nden Zeki Mesut Alsan “*O, bir güneşti, battı; O, bir yıldızdı, uçtu.. O, bir şahika idi, bulutlar arasına karıştı; O, bir denizdi, suları dağıldı; O, bir yanardağdı, söndü... O, öldü diyorlar.. Bu ne demek?.. O, benim damarlarımda, benim başımda, benim kalbimde, benim ruhumda, hep yakıyor, hep yaşıyacak Hayır O, benim için ölmedi.. Senin için de, kimse için de ölmedi.. O, bende olduğu gibi, sende de, herkeste de yaşıyor...*”³¹

Ölümü sonrası Harbiye’de yapılan bir törende, Yedek Subay öğrencilerinden birisinin, “*Atatürk, Türkün Atası.. Türkün en büyüğü, Türkün büyük askeri dahisi, Türkün her şeyi... Damarlarımızda yaktığın ateş! Bütün kuvvete benliğimde yanıyor ve bizi heran memleket için daha kuvvetle düşündürüyor. Ne mutlu. Atatürk; millî varlığımızı yakıcı, akıcı, tarumar edici bir kuvvet, bir volkan olarak tutuşturan güneşti.*”³² Sözlerinde “Güneş” ifadesi bulunmaktadır. Hatay’da yayınlanmakta olan Yeni Gün gazetesi de Atatürk’ün ölümü sonrasında Onu “Güneş”

26 Cumhuriyet, 29 Ekim 1933, s.1.

27 Cemal Ziya, “Gazi Mustafa Kemal”, Cumhuriyet, 29 Ekim 1933.

28 Florinli Nazım, “ Alkış ve Şükran Sesi”, Milliyet, 29 Ekim 1933.

29 Bkz. Ek. 1

30 Bkz. Ek. 2.

31 Zeki Mesut Alsan, “Atam Yaşıyor”, Ulus, 13 Kasım 1938.

32 Kurun, 22 Kasım 1938.

olarak nitelendirmiştir.³³

Atatürk'ün Güneş ile birlikte ifade edilmesi, yoğun olarak 1930'lu yıllarda başlamıştır. Özellikle bu yıllarda gazete sütunlarında, şiirlerde ve benzeri görsellerde sıklıkla görülürken, zaman geçtikçe gerek onun hayata veda etmesi, şartların değişmesi ve siyasi bir takım gelişmelerden dolayı basın, kitap, köşe yazıları ve resmi kullanımlarda azaldığı tespit edilmiştir. Ancak Celal Bayar'ın, Atatürk'ten sonra ona olan duygularını ifade ederken sarf ettiği “*Yüreğime eğiliyorum, acı taze; dün olmuş gibi. Yılları sayıyorum, uzun bir zaman parçası; kırk bir yıl geçmiş. O gün doğanlar bugün milletvekili, mühendis, doktor, atom bilgini... Gençler görmediler onu... Sesini duymadılar. O ulu insana, büyük Devlet Adamı'na, eşsiz komutana değmediler... Ama hepsinin yüreğinde bir güneş var: ATATÜRK GÜNEŞİ*” (26.08.1979, Çiftelavuzlar)³⁴ sözlerinden de anlaşılacağı gibi Türk Milleti, aradan geçen zaman içinde Atatürk'ü Türk'ün güneşi olarak kabul etmeye devam etmiştir. Nitekim yapılan araştırma ve gözlemlerde, günümüzde de kadar yapılan afişlerde, okullardaki Atatürk köşelerinde ve milli bayram günlerinde kullanılan Atatürk fotoğraflarında yine “Güneş’in sıklıkla kullanıldığı görülmektedir”.³⁵

Bu çalışmayı desteklemek ve bugünkü neslin Atatürk'e bakışını değerlendirmek amacıyla farklı bir uygulama yapılmıştır. Bu bağlamda Kırşehir ili içersinde biri özel kolej olmak üzere, iki okulda resim öğretmenleri ile görüşerek, 2018-2019 Eğitim öğretim yılı boyunca, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 10 Kasım Atatürk'ü Anma ve 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramlarında öğrencilerin bu haftalar için yaptıkları resim örnekleri üzerinden gidilmiştir. 5-8-11ve12.sınıflardan alınan bu resimlerin büyük bir bölümünde Atatürk'ün “Güneş” ile ifade edildiği görülmüştür.³⁶

SONUÇ

Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile başlayan Milli Mücadele dönemi, Anadolu'daki karanlık günlerin aydınlanmaya başlaması olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu insanının vatansız kalma ihtimalini oluşturmuştur. İşte bu ihtimalin ortadan kalkması ve 4 yıl süren Milli Mücadele ile mümkün olmuştur. Bu mücadele Atatürk önderliğinde onun dehası ile şekillenmiş ve adeta Anadolu'ya “Güneş” doğmuştur. Dünyada hiçbir lider Atatürk gibi Güneş olarak nitelendirilmemiştir demek herhalde abartılı olmayacaktır. Gerek Güneşin bilimsel anlamı, gerekse de inançlardaki anlamı Atatürk'ün şahsında toplanmış ve onunla birlikte ifade edilmiştir. Türkler, kendi tarihleri içinde zaman zaman kağanlarını koruyuculukları, güçleri ve yaptıkları ile özdeşleştirdikleri Güneş'i son olarak Atatürk ile bütünleştirmişlerdir. Öncelikle Milli Mücadeleden dolayı Anadolu üzerine doğan Güneş olarak ifade ederken, yaptığı devrim ile de ışık saçan aydınlatıcı olarak yorumlamışlardır. Bu yorumlar Atatürk'ün kendi döneminde, siyasetçiler, yazarlar, şairler ve sanatçılar tarafından yapılırken, halk da bu akıma kapılmıştır. Ölümünden sonra da yine aynı gözle bakılmaya devam etmiştir. Bugün dahi Atatürk resimlerinde, afişlerinde, okullardaki Atatürk köşelerinde ve öğrencilerin yaptıkları resimlerde “Atatürk ve Güneş” bir arada yer almaya devam etmektedir.

33 Ulus, 18 Kasım 1938. Bkz. Ek 3.

34 İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk, Celal Bayar Anlatıyor*, Truva Yayınları, 2015.

35 Bkz. Ek.4

36 Bkz. Ek.5.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Akdağ, Havva, Tek Parti ve Demokrat Parti Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarının Muhtevası, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005.

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi (1993'e kadar), İstanbul, 1994.

Alpugan, Betül Başaran, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları, Osmanlı, C.8, Ankara, 1999.

Arıkan, Zeki, Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi, Tarih ve Sosyoloji Semineri, (28–29 Mayıs 1990), İstanbul, 1991.

Arıkan, Zeki, Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.5.

Atabeyoğlu. Cem, 1453-1991 Türk Spor Tarihi Ansiklopedisi, Fotospor Yayınları İstanbul, 1991.

Baymur, A.Fuat, Tarih Öğretimi, Ankara 1964.

Bolat, Bengül Salman, "Tanzimattan Demokrat Partiye Kültür Politikaları ve Tarih Anlayışları", The Journal of Academic Social Science Studies (JASS), Volume 5 Issue 8 , December 2012.

Bolat, Bengül Salman, Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

Bozdağ, İsmet Bilinmeyen Atatürk, Celal Bayar Anlatıyor, Truva Yayınları, 2015.

Demir, Gökhan Yavuz, "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi",Uludağ Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl,11, Sayı, 19, 2010/2.

Divitçioğlu, Sencer, Orta- Asya Türk İmparatorluğu, İmge Kit. Ankara, 2005.

Dönmezer, Sulhi, Milli Kültür, Ankara, 1983.

Feyzioğlu, Turhan, Atatürk ve Tarih I, Atatürk Haftası Armağanı, Ank. 1986.

Gömeç, Sadettin, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 33, Cilt 21, 2003.

Güngör Harun & Argunşah, Mustafa, Gagauz Türkleri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

Gürer, Turgut, Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl, 5. Baskı, Gürer Yay, İstanbul, 2007,

Kalafat, Yaşar, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnancının İzleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay. Ankara, 1995.

Kıyak, Abdülkadir, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı.6, 4/2010.

Kili, Suna, Türk Devrim Tarihi, İstanbul, 2005.

Şavkav Tuğrul, Dil Devrimi, Gelenek Yay, İstanbul 2002.

Türk Futbol Tarihi, Cilt I, Türkiye Futbol Federasyonu Yayınları, İstanbul.

Uraz, Murat, Türk Mitolojisi, Mitologya Yay, İstanbul, 1992.

Üner Günay & Güngör, Harun, Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yay, İstanbul, 2007.

Gazeteler

Alsan, Zeki Mesut, “Atam Yaşıyor”, Ulus, 13 Kasım 1938.

Cumhuriyet, 29 Ekim 1933.

Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ekim 1924.

Kurun, 22 Kasım 1938.

Nazım, Florinli, “ Alkış ve Şükran Sesi”, Milliyet, 29 Ekim 1933.

Ulus, 18 Kasım 1938.

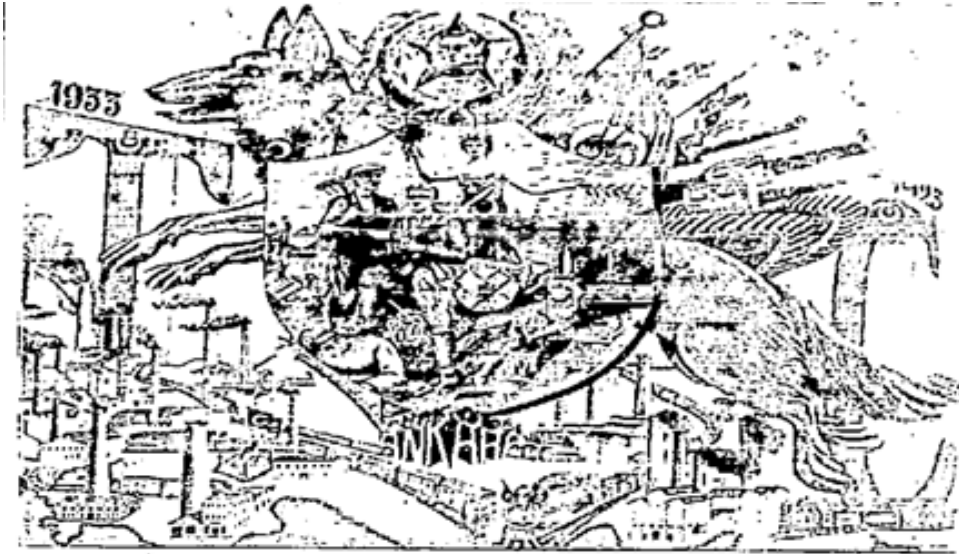
Ziya, Cemal, “Gazi Mustafa Kemal”, Cumhuriyet, 29 Ekim 1933.

EKLER

Ek. 1

Ek. 2

İnkilâbımızı temsil etmek üzere bir fırtın amelişi tarafından yapılan bir resim

Ek.3

Güneş battı, fakat ...:

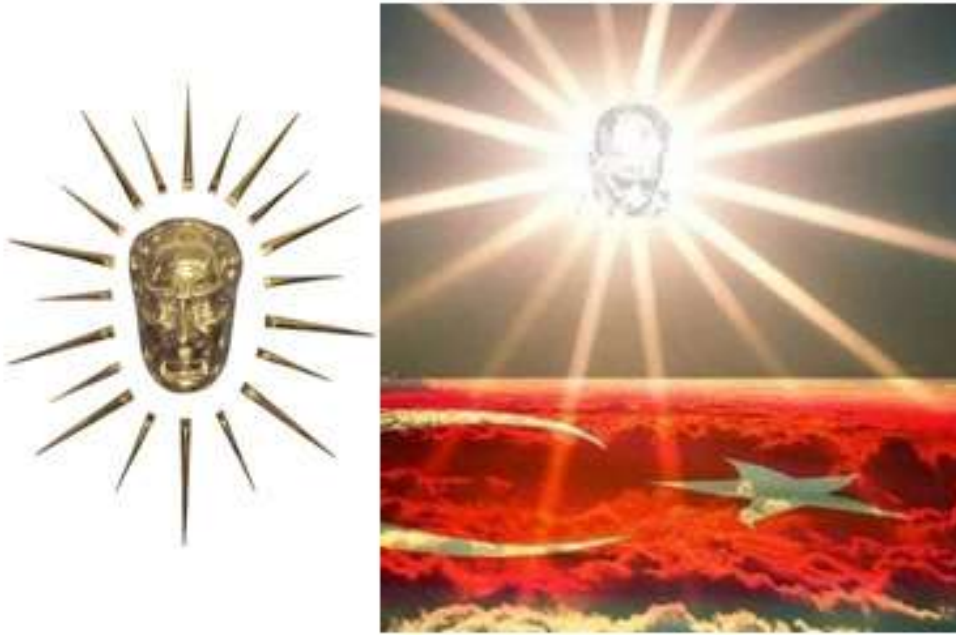
Onun ebedî ışığı bizi ve insanlığı aydınlatacaktır

Hatay'da millî hareketin ilk günlerinden itibaren çıkmakta bulunan "Yeni Gün" gazetesinde gördüğümüz bu yazıyı, Atatürk'ün istiklâle kavuşturduğu mesut diyardan gelen bir ses olarak aynen alıyoruz :

Mustafa Kemal, Gari Mustafa Kemal, Kemal Atatürk öldü ve 17 milyon türk bir günde öksüz kaldı.
17 milyon türk. - 50 milyon türk.
Mesut, fakat aydınlığı ebediyen bize bırakan güneşin aydınlattığı yolu takip edeceğiz.
En büyüğünü kaybeden 17 milyon türk ağlıyor. Ulu Şef'i toprağa veren 50 milyon türk çırpınıyor. En büyük vâkânı kaybeden insanlık matem içinde.
17 milyon türk bundan sonra kimin için ağlayacak, 50 milyon türk niçin çırpınacak?
İnsanlık artık kime matem tutacak? En mesut insanlar, senin yaşadığın mesut ölenlerdir. Bizim için artık herşey tek bir mânâ var: Eserin ko-

rumak, izinden yürümek.
En büyük türk!
Sensiz kaldık. Fakat ülkünün peşinde, bize emanet ettiğin kıymetli vâdânın en sadık bekçisi ve nöbetçisi olarak bekliyeceğiz.
Askerlikte, siyasette, içtimaiyatta, güçlükleri yenmekte eşi olmayan en Büyük Adam.
Sen ölmedin. Biz daha yakın olmak için kalbimize girdin, içimize karıştın.
Ehedi Onder!
Senin için doğduk, senin için yaşadık, senin için öleceğiz.
Ulu Şef!
Müsterih uyu! sana verdiğimiz sözü yerine getirecek ve namus borcunuzu ödeyeceğiz. — Selim Çelenk

Ek.4

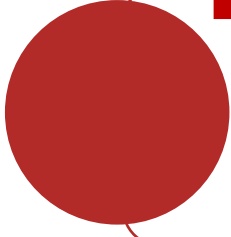

Ek. 5

Dr. Öğr. Üyesi
Mehmet ÇELİKKaramanoğlu Mehmetbey Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
mehmetcelik@kmu.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5289-8412>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
30/11/2019Kabul edildi.
Accepted
13/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.653426>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Tarihsel ve Demografik Bir Kritik: Lübnan'daki Kürtler

A Critical Historical and Demographic: Kurds in Lebanon

Öz

Lübnan'daki Kürtler, dil, kültür ve tarihi geçmişi bakımından farklılık göstermektedir. Dilleri ve kültürleri temelinde içtimai ve iktisadi anlamda bütünleşmemiştir. Kürtlerin bu durumu, Lübnan sisteminin kurumsal yapısından ziyade aile kimliği, eski kabile ve geleneksel uygulamalarını sürdürmelerinden kaynaklanmıştır. Kürtlerin Lübnan'daki varlığına dair bilgiler sınırlıdır. Bu kısmi bilgiler ile Lübnan'daki Kürtlerin tarihsel varlığına ve demografik yapısına dair sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır. Lübnan'daki Kürtler üzerine yapılan tartışma, tahlil ve incelemeler bu sınırlı çalışmalar üzerinden yapılırken tahriyat da söz konusu olmuştur. Yapılan araştırmalar, Lübnan'a göç eden Türkiye Arapları olarak bilinen Mardinlileri de Kürtler olarak sınıflandırmaktadır. Aynı şekilde Lübnan'daki 'Nüfus Sayımı' sorunsalının devam ediyor olmasına rağmen yapılan araştırmalarda, demografik verileri tahmini çıkarımlara dayanmıştır. Bu makale, bu muğlak olguları açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Araştırma, Tarih yazımı açısından tarihsel ve demografik kritiği temel alarak Lübnan'daki Kürtler üzerine kapsamlı bir araştırma olarak sunulmaktadır. Kürtlerin Lübnan toplumuna entegrasyon süreçlerini de tespit etmeyi amaçlayan makale, Lübnan'daki Kürtler üzerine sorulara cevap aramaya çalışacaktır.

Anahtar kelimeler: Lübnan'daki Etnik Yapı, Lübnan'daki Kürtler, Lübnan Demografisi, Kritik. Lübnan'daki gruplar

Abstract

The Kurds in Lebanon shows differ in terms of language, culture and historical background. They could not integrate socially and economically on the basis of their language and culture. This situation arises from the continuation of family identity, the old tribe and traditional practices, rather than the institutional structure of the Lebanese system. Information about the presence of Kurds in Lebanon is limited. With this partial information, a limited number of studies have been conducted on the historical existence and demographic structure of the Kurds in Lebanon. The studies, analyzes and investigations on the Kurds in Lebanon have also been falsified due to these limited studies. The research, known as Turkey Mardin Arabs, who immigrated to Turkey from Lebanon, has been classified as Kurds. Moreover, although the problem of 'Census' in Lebanon continues, demographic data are based on estimated inferences. This study aims to clarify these ambiguous cases. In the study, based on historical and demographic critique in terms of historiography It is presented as a comprehensive research on the Kurds in Lebanon. The study will try to find answers to the questions on the Kurds in Lebanon by identifying the integration process of Kurds into Lebanese society.

Keywords: Ethnic Structure in Lebanon, Kurds in Lebanon, Demographics of Lebanon, Critical. Groups in Lebanon

ATIF: ÇELİK Mehmet, "Tarihsel ve Demografik Bir Kritik: Lübnan'daki Kürtler" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (624-635)

CITE: ÇELİK Mehmet, "A Critical Historical and Demographic: Kurds in Lebanon" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (624-635)

Giriş

1.Tarihsel Boyutuyla Lübnan'daki Kürtler

1 3. asır Lübnan jeopolitiğinde hâkim güç olan Memlûkler, Lübnan'daki Kürtlerin tarihsel sürecini dönemselsel bir olgu olarak başlatmıştır. Memlûkler, iç bölgelerdeki hinterlandın kontrolünü sağlamak ve buradaki otoriteyi tesis etmek için Türk ve Kürtlerden müteşekkil kabile kolonileri kurmuştur. Özellikle Akkar, Trablus ve Beyrut'un güneydoğusundaki Shouf (Şûf)ta birkaç Kürt feodal ve askeri yerleşim yeri olmuştur. Esasen bu feodal aileler, Araplaştırılmış ve dönemin Lübnan sosyolojisine entegre edilmiş kimselerdir.¹ Bu itibarla Kürtler, Lübnan'da bir nevi paralı askeri kuvvet olarak dönemselsel varlık göstermiştir. Lübnan'daki Kürtlerin tarihsel süreçteki varlığına dair Lübnanlı tarihçi Kemal Salibi'nin değerlendirmesi şu şekildedir:²

“Lübnan Dağı'nın eteklerinde, bir il idare merkezi olarak Tripoli, iç kısımdan kolayca erişilebilen bir kent olduğundan dezavantaja sahiptir. Akkâr ve Buqay'a ovaları dışında, Tripoli'yi geleneksel olarak oluşturan bölge, çoğunlukla isyana eğilimli, katı Hıristiyanlar ve muhalif Müslümanlar (Nusayri veya Alevi) tarafından alışkanlık haline getirilmiş isyancılığa eğilimli olmuştur. Memlûkler zamanında, Tripoli, idaresi zor olan Alevi bölgesini kontrol etmek için en az dokuz büyük kale ile Akkâr ve Buqay'a ovalarının iç geçişi sürdürdü; ilin daha problemliler bölgeleleri, özellikle Lübnan Dağı'ndaki Marunî bölgeler daha etkin bir şekilde kontrol edilmiyordu; Kahire'deki Memlûk makamları onlarla ilgili hiçbir şey bilmiyordu. Açıkçası, Tripoli'den geçişi kontrol altına almak için başından itibaren Müslüman devletler, Akkâr ve Buqay'a ovalarının her iki yanında sadık Müslüman kabilelerin yerleşim yerlerini kurdular. Halep'in Mirdâsîd prensi Sibl al-dawla Nasr (1029-1040), Alevi dağlarının güney ucunda bir Kürtler kolonisi kurduklarını söylemiştir. Kuzeyden Humus-Tripoli geçişine hâkim olan Hişn al-Akrâd kalesi, onlardan sonra böyle anılmıştır. On ikinci yüzyılın ilk yıllarında Hişn al-Akrâd, Tripoli topraklarının geri kalanıyla birlikte Haçlı eline geçti ve her tür kabile yerleşiminin görünüşte dağılık ya da bastırılmıştı. Ancak 13. yüzyılın sonlarında Memlûkler Suriye kıyılarını Haçlılardan geri aldı ve dağ sırtını kontrol etmek ve iç bölgeleri korumak için Lübnan'ın çeşitli bölgelerinde ve başka yerlerde Kürt ve Türkmen kabilelerden yeni koloniler kuruldu.”

Kemal Salibi'nin temas ettiği *Hişn al-Akrâd* kalesinin bulunduğu yer vilayet salnamelerinde; Trablusşam merkezi kazasının kuzey doğu cihetinde bulunan, kuzey doğusunda Humus ve güneyinde Akâr, batısında Sâfitâ kazalarıyla hudut olmuştur. *Hişn al-Akrâd* kalesi “Ehli salib muharebeleri”³ zamanında *Krak des Chevaliers* namıyla maruf olmuştur.⁴ Arap müverrihlerin verdiği

- 1 Ismet Chériff Vanly, “The Kurds in Syria and Lebanon”, *The Kurds A Contemporary Overview*, (Ed. Philip G. Kreyenbroek and Stefan Sperl), Routledge, London 1992, s.129; KDP'nin Avrupa'daki temsilcisi olan Ismet Chériff Vanly için ayrıca bkz. Clémence Scalbert-Yücel and Marie Le Ray, “Knowledge, ideology and power. Deconstructing Kurdish Studies”, *European Journal of Turkish Studies [Online]*, 5/2006, URL: <http://journals.openedition.org/ejts/777>.
- 2 Kamal S. Salibi, “The Sayfās and the eyalet of Tripoli 1579-1640”, *Arabica*, T. 20, Fasc. 1, Feb. 1973, s.28.
- 3 XI. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının “Kudüs'ü kurtarma” sloganı ile, Türkler'i Anadolu'dan atmak ve bütün Ortadoğu'yu ele geçirmek için başlattığı siyasî amaçlı askerî harekâta katılanlara verilen ad. Dönemin Müslüman tarihçilerinin “Franklar” kelimesiyle ifade ettiği Haçlılar tabiri, Doğu'da ilk defa Osmanlılar tarafından Fransızca “Croisades” kelimesinin karşılığı olarak “ehl-i salib”, Araplar tarafından da “Salıbiyyûn” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Bkz. Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.14, 1996, ss. 525.
- 4 Kazanın doğusu, kuzeyi ve güney tarafları dağlık, kalan kısmı ova halindedir. En yüksek noktası teşkil eden cebel el sabah 550 metre irtifindedir. Kaza dahilinde bulunan nebi el nasriye, nebi firayşlu(?),

malumatlara göre; 424 Sene-i Hicriyesinde humus valisi *Sibl al-dawla Nasr* bin Miradis kaleye müdafaa vazifesiyle mükellef olmak üzere Kürtlerden bir fırka askeriye izam etmekle istihkam olunmuştur. Bir zamanlar kale, “*Hişn al-Safh*” namıyla maruf olmuştur. Bu kazâda Türkmen, Nusayri ve Hristiyan nüfus bulunmuştur.⁵ Yine Yâkût el-Hamevî’nin Mu‘cemü’l-büldân⁶ adlı eserinde de *Hişn al-Akrād*’ın coğrafi konumunu sarp bir yer olarak tasvir edip tafsilatlı bilgi verirken buradaki Kürtleri, Şam Emirleri Franklere karşı paralı öncü bir kuvvet olarak kullanmış, daha sonra kalenin güçlendirilmesine rağmen Kürtlerin, burasını satıp terk ettiklerini yazmıştır.⁷ 17. yüzyılın başlarında Tripoli, *Hişn al-Akrād*⁸ ve Kûra bölgesi, Yusuf Paşa’nın (Yûsuf b. Sîfe) kontrolü altında Âl Sîfe (Seyifoğulları-Sayfâs)⁹ ailesine sadık Osmanlı birlikleri ile Lübnan’a gelen Râs Nhâs’ aşireti mensubu Kürt emirleri tarafından korunmuştur.¹⁰ Esasında Lübnan’daki Kürtleri, Eyyubiler döneminde göç edip Araplaşanlar, Osmanlı Devleti döneminde gelenler ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra özellikle Mardin ve Haseke’den göç edenler olarak ayırmak mümkündür. Şöyle ki; Kürtlerin ilk olarak Baalbek çevresine yerleştiği iddia edilmiştir. Ayubi, Orfali, Doughan, Kurdi, Kalash gibi Kürt aileler, Türkiye’den Osmanlı birlikleri ile gelmiştir.¹¹ Ancak Lübnan’daki bugünkü Kürtler, Araplaşmış Kürtlerden ziyade esasen Mardin’den gelen Türk Arapları ile Cizre’den gelen 1920’li ve 1930’lı yıllarda Beyrut’a yerleşen eski şarap üreticileri ve köylülerden oluşmuştur.¹² Dolayısıyla 20. yüzyılın ilk yarısında Lübnan’a gelen Kürtlerin çoğu,

nebi ayn firaş çayları ...1329 senesinden beri Kar yağdığı görülmemiştir. Yazın sıcaklık 32 ye kadar çıkar, kışın 7-8 derecedir. Kaza merkezi olan takalğ(?) kasabasından takriben iki saat ba’de ve bakıme ovasının kenarında vakaa olan... Beyrut Vilâyet Salnâmesi Şimal Kısmı, H. 1333-1336 (M. 1914-1915/1917-1918). s.356-357.

- 5 Beyrut Vilâyet Salnâmesi Şimal Kısmı, H. 1333-1336 (M. 1914-1915/1917-1918). s.356-357.
- 6 Yâkût, 615 (1218) yılında Merv’de bulunduğu sırada, hocası Abdürrahîm b. Abdülkerîm es-Sem‘ânî’nin hadis dersinde Arap yarımadasında düzenlenen panayırlardan birine adını veren Hubâşe’nin okunuşu hususunda çıkan bir tartışma üzerine yer adlarıyla ilgili bir esere ihtiyaç duyulduğunu farkedip eserini yazmaya karar verdiğini söyler. Ayrıca bkz. Casim Avcı, Avcı, Casim, “Yâkût El-Hamevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.43, (2013), s.288.
- 7 Yâkût el-Hamevî, Mu‘cemü’l-büldân, Dâru’s Sadr, Beyrut, s.264.
- 8 *Hişn al-Akrād* (“Kürtlerin Kalesi”), Arapça; Qal‘at al-Huşn (al-*Hişn*, modern Arapça; “Kale”), *Hişn al-Firâs* (al-Fursân, “Şövalyelerin Kalesi”), Suriye’de Haçlı döneminde (488-690/1095-1291) inşa edilen ve Memlûk saltanatı (648–953/1250-1517) döneminde de çok sayıda ilâve yapılan bir kaledir. Milwright, Marcus, “*Hişn al-Akrād*”, *Encyclopaedia of Islam*, Three, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krâmer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson.; Halep’in Mirdâsid prensi Sibl al-dawla Nasr, burada 422/1031 tarihinde bir Kürt askeri kolonisine yerleşerek yolların Humuş ve Hamâ’dan Tripoli’ye doğru batıdan gelen saldırılara karşı korunması için tarlaları onlara vermişti. Kürtlerin gelişyle bu bölge, *Hişn al-Akrād* olarak bilinir hale geldi. Elisséeff, N., “*Hişn al-Akrād*”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: S. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. vanDonzel, W.S. Heinrichs.
- 9 Âl Sîfe (Seyifoğulları) ailesi Maraş Türkmenleri’nden ve bu aileden Yûsuf b. Sîfe (Seyfoğlu Yûsuf Paşa) öne çıkmıştı. Yûsuf Paşa bölgede uzun süre valilik yaptı. Ayrıca bkz. Bayat, Fazıl, “Trablusşam Eyaleti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.41, (2012), s.295.
- 10 Kamal S. Salibi, “The Sayfâs and the eyalet of Tripoli 1579-1640”, *Arabica*, T. 20, Fasc. 1, Feb. 1973, s.48.
- 11 Najlaa Aboumerhi, “Kurds in Lebanon”, <https://www.beirutobserver.com/2012/03/kurds-in-lebanon-najlaa-aboumerhi/>, (E.T.08.03.2019).
- 12 *Ismet Chériff Vanly*, “The Kurds in Syria and Lebanon”, s.129.

Suriye yoluyla Mardin, Midyat ve çevresinden (Turabdin¹³) Türkiye’deki 1925 Şeyh Said İsyanı¹⁴ ile gelirken 1950’li yılların sonlarında ve 1960’lı yılların başlarında ise Suriye’den gelenler oluşturmuştur.¹⁵ Ayrıca 1958-1961 yılları arasında kurulan Mısır-Suriye ittifakı, Suriye’deki birçok Kürt’ün Lübnan’a göç etmesine neden olmuştur. Suriye’deki Kürtlerin göçünü takiben Irak’tan bir başka grup da Lübnan’a göçü başlatırken Irak’taki 1958 darbesine müteakip yaşanan olaylar, 1961-1975 yılları arasında Lübnan’a Kürt göçünü de arttırmıştır.¹⁶ Dolayısıyla 1925 yılı ile 1930’lu yıllarda Mardin ve çevresinden, 1950 ve 1960’lı yıllarda Suriye’nin kuzeyindeki Haseke’den ve 1958-1975 yılları arasında Irak’tan Kürtlerin Lübnan’a ulaştığı tahmin edilmektedir.¹⁷

2. Demografik Bağlamda Lübnan’daki Kürtler

Lübnan’da ‘1932 Nüfus Sayımı’ sonrası resmi bir nüfus sayımının yapılmamasından dolayı Lübnan’daki Kürt nüfusu ile ilgili veriler de yoruma dayanmaktadır.¹⁸ Lübnan’daki Kürtler ile ilgili araştırma yapan G. Hourani’ye göre: Beyrut’taki Kürt nüfusu; 1927’de 300, 1936’da 1500, 1944’te ise 7000’e yükselmiştir. 1927-1936 yılları arasında Kürt nüfusundaki bu artışın en önemli nedeni Beyrut’un ekonomisi olmuştur. 1950’li ve 1960’lı yıllardaki inşaat sektörünün büyümesi ile ekonomik durumu iyileşen Kürtler, Türkiye ve Suriye’de yaşayan Kürtlere finans sağlayarak Lübnan’a Kürt göçünü teşvik etmiştir.¹⁹ Lübnan’daki KDP’nin kurucusu Jamil Mihhu, 1975’te Lübnan’daki Kürt nüfusunun 70.000 olduğunu dile getirirken 1977’de yayınlanan “Kürt Sorunu İçin Yeni Bir Vizyon” adlı broşüründe; 75 ila 100 bin arasında olduklarını iddia etmiştir. Lübnan gazetesi El-Anwar, 8 Mayıs 1991 tarihli haberinde Kürt nüfusunu 35 bin olarak, An-Nahar ise 2 Ekim 1993 tarihli haberinde Lübnan’daki iç savaş sonrası Kürt nüfusunun 15 bin düştüğüne yer vermiştir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği 2008 yılı tarihli raporunda Lübnan’daki Kürt nüfusunu 25.000 veya toplam Lübnan nüfusunun %0,6’sı olarak tespit edilmiştir.²⁰ Beyrut İngiliz

13 Turabdin, batıda Mardin, kuzeyde Hasankeyf, doğuda Cizre ve güneyde Nusaybin kentlerinin çevrelediği ve merkez kenti Midyat olan bölgedir. Yakup Bilge, “Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği”, *Uluslararası Midyat Sempozyumu*, 1-9 Ekim 2011 Mardin, s.509.

14 Şeyh Said İsyanı ve devamında ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ile ilgili bkz. Mehmet Özalper, “Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, s.1.

15 Jason Tucker, *Challenging the tyranny of citizenship: statelessness in Lebanon*, (Unpublished phd thesis), University of Bath, Sept. 2013, s.39; Guita G. Hourani, *The Kurds of Lebanon: Socioeconomic Mobility and Political Participation via Naturalization*, The Lebanese Emigration Research Center (LERC) Notre Dame University-Louaizé (NDU), Lebanon, November 2011, s.25.

16 Jason Tucker, *age*, s.40.

17 Guita G. Hourani, *age*, s.29; Kayıp Kürt kolonileri: Mısır, Ürdün, Lübnan, Filistin ve Yemen Kürtleri, <http://www.bitlisname.com/2018/07/30/kayip-kurt-kolonileri-misir-urdun-lubnan-filistin-ve-yemen-kurtleri/>, (E.T.30.07.2018).

18 1932 nüfus sayımı, Lübnan devletinin inşası sürecinde önemli bir rol oynamıştır; 1932 nüfus sayımına göre, Lübnan’daki Hristiyan “çoğunluğun” daha politik olduğunu, “Lübnan topraklarında önemli bir nüfusun dışlanmasına ve göçmenlerin tartışmalı bir şekilde dahil edilmesine” dayandığını göstermiştir. 8837 Sayılı Kararnamede yapılan nüfus sayımı ilkeleri, Lübnan vatandaşlığı için Müslüman başvuranlardan ziyade Hristiyanlığın vatandaşlığa geçmesini desteklemiştir. Najlaa Aboumerhi, “Kurds in Lebanon”, <https://www.beirutobserver.com/2012/03/kurds-in-lebanon-najlaa-aboumerhi/>, (E.T.08.03.2019).

19 Guita G. Hourani, s.29.

20 Minority Rights Group International, *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples- Lebanon*, June 2008. <https://www.refworld.org/docid/4954ce52c.html>. (E.T. 13.07.2019); Lübnan İç Savaşı, 1982’de İsrail’in Lübnan’ı işgali ve en önemlisi de Şiiiler ile Sünniler arasında Kürtleri de içeren çatışmalar, Kürt göçüne neden olmuştur. Ayrıca Suriye’nin Lübnan’da kontrol ettiği bölgelerdeki terör ör-

konsolosluk raporlarında ise KDP'li Abdül Karim ile yapılan bir görüşmede Kürt nüfusu ile ilgili şu bilgiler öne çıkmıştır.²¹

“Abdülkerim, 1975-76 olaylarından önce Lübnan’da 70-80 bin Kürt’ün olduğunu söyledi. Bu sayı artık göç nedeniyle 50.000’e düştü. Bunlardan 10,000’i Lübnan vatandaşlığı elde etmiş ve diğerlerinin Lübnan vatandaşlığına yönelik başvuruları “incelenmiştir”. Beyrut’taki Kürtlerin çoğu Bab Idriss, Kantari, Zariif, Zuqaq al Blat ve Wadi Abu Jamil bölgelerinde yer alırken 1976 yılında Karantina ve Tel el Zaatar’dan St Simeon Ouzai bölgesinde de olmuşlardı”. “Abdül Karim, Damour’a giden Kürtlerin sayısının önemsiz olduğunu düşünürken, Ouzai’deki sahil şeridinde bulunan Kürtlerin, mali kaynaklara sahip olmayan Lübnanlı ve Filistinli solcu grupların ellerinde olduğunu gözlemlediler. Kürt mültecilere yardım eden Lübnan devleti, genel olarak, Lübnan’daki Kürtlerin, devletin baskısının yokluğundan fayda gördüklerine, aşırılık yanlısı olduklarını itiraf etti.”

Lübnan’daki Kürtler hakkındaki demografik bilgiler çeşitli tahminlere dayanırken Kürt nüfusunun en abartılı tahmini, siyasi partilerin ve siyasi seçkinlerin kâr amaçlı pazarlıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Örneğin David Mc Dowall²², “Modern Kürt Tarihi” adlı eserinde göçler sonucu Lübnan’da en az 100.000 Kürt nüfusu olduğunu belirtirken bu bilgiyi de Lokman İbrahim Meho’nun The Case of The Kurds In Lebanon,” adlı Yüksek Lisans tezine dayandığını belirtmiştir. Yazarın temas ettiği istatistiksel veri adı geçen tezde; “Lübnan’da tahmini olarak 1985’lere kadar 40 ila 100 bin arasında” bir sayının olduğunu verirken tezin yazıldığı yıla (Aralık 1995) atıf yaparak; “ancak şu an 40 binden fazla bir sayı” olarak verilmiştir.²³ Dolayısıyla yukarıdaki tez kaynak gösterilerek verilen bilginin “tahmini olarak” verilmesine ve bahse konu olan tarihte de 40.000 olarak verilmesine rağmen David Mc Dowall, bilgiyi tahrif etmiştir.

Lübnan’daki Kürtlerin çoğu, Mardin, Midyat ve çevresindeki “Üç kavak (Rajdiye), Yenilmez (el-Mkhashniyeh), Kayatepe (el-Mnezil), Söğütlü (Kinderib), Ömerli (Ma’sarteh-Mahsarte), Marjeh, Jib al-Graw, Marska, Zeni, Fateh, Matina” köylerinden gelmiştir.²⁴ Lübnan’daki Kürtler, Kabile ve dilsel farklılık dışında inanç bağlamında Sünni mezhebinin fıkıh mezhebi olan şafidirler. Kürtler, aşiretlere, geldikleri köy ve bölgeye bağlı olarak birçok gruba bölünmüştür. Bu ortak gruplar, el-Rajdiyeh, Ma’sarteh, el-Mkhashniyeh, el-Mnezil, Marjeh, Jib al-Graw, Kinderib, Marska, Zem, Fateh, Matina vs gibi kökenleri ile adlandırılmışlardır²⁵. Burada çok önemli bir hususu belirtmekte yarar var; Lübnan’daki Mardinliler, “Kürt veya Arap Kürtleri” olarak tanımlanmayı ve sınıflandırılmayı reddederken Mardin’de yaşayan atalarını ‘Türk Arapları’ olarak adlandırmayı tercih etmektedirler. Kasravani, Mardinlilerin bir teşekkülü olan Gelecek Nesil (Jil al Mustaqlbal) Derneği’nin başkanı ile görüşmesinde; “Kürt meselesiyle hiçbir ilgilerinin olmadığı, sempati duymadıklarını ve Türkiye’deki Kürt militanlığı konusunu tartışmayı reddettiklerini belirtmiştir. Bu derneğin yöneticileri ayrıca Türkiye’deki köylerdeki akrabalarının barış içinde yaşadıklarını ve PKK terör örgütü ile Türk ordusu arasındaki çatışmaya katılmadıklarını” vurgulamıştır. Aynı tutumlarını Barzani ile ilgili olarak da ifade etmektedirler. Dernek, bir bütün olarak kendilerini hem

gütü PKK’nın kamplarına olan desteğinin geri çekmesi sonucu Lübnan’daki Kürt nüfusu azalmıştır. Bu göçlerin çoğunluğu da Almanya ve İsveç’e yönelmiştir. Guita G. Hourani, *age*, s.33.

21 FCO, 93/1999.

22 David McDowall, A Modern History of The Kurds, I.B. Tauris, New York 2007, s.485.

23 Lokman İbrahim Meho, *agt*, 46.

24 Guita G. Hourani, *age.*, s.33; Köylerin isimleri hakkında ayrıca bkz. Bahaeddin Budak, Mahalleli Lehçesi, <http://www.mahalleli.net/2012-07-19-10-49-29/187-bahaeddinbudak.html>.

25 Lokman İbrahim Meho, s.44-45.

“Arap Kürtleri” hem de Kurmancî Kürtlerinden ayırmaktadır.²⁶

Kürtleri Lübnan’a göç etmeye iten en büyük nedenlerden biri de yukarıda vurgulandığı gibi Lübnan’ın iktisadi durumunun özellikle bankacılık sektörünün ivme kazanması olmuştur. 1976 yılına kadar Lübnan, Ortadoğu’nun ticaret ve finans merkezi olurken Batı ile Arap Dünyası arasındaki bağlantıyı kurması açısından da önemli bir hareket noktası haline gelmişti. Lübnan’ın ekonomik başarısı komşu ülkelerden çok sayıda işsizini uğrak yeri olmasını sağlamıştır²⁷. Bu özelliği sebebiyle buraya göç eden Kürtlerin çoğunluğu Beyrut’ta sebze pazarlarında beden işçisi ve kutu üreticisi, daha sonra ise kademeli olarak tekelleşmiş bir sektör olan meyve sebze tüccarları olmuşlardır. Göç eden Kürt kökenli Kadınlar²⁸ ise çoğunlukla temizlikçi ve kapıcı olarak çalışırken 1940’lardan itibaren genelde ev işlerini sürdürmüşlerdir.²⁹ Kürtler, zaman içinde inşaat, oto-mekanik işçiliği, terzi ve marangozluk gibi pazarlanabilir beceriler kazanmışlardır. Kürtlerin bir bölümü kıyı şeritlerindeki meyve ve pazar bahçesi arazilerinde ve perakende pazarında seyyar satıcıları olarak, diğerleri ise “sosyal ve ekonomik ölçeğin en alt ucu, hamal, küçük esnaf ya da vasıfsız işçi olarak çalışmışlardır. 1950’li ve 1960’lı yıllarda inşaat sektörünün ivme kazanmasından faydalanan Kürtler, inşaat endüstrisinde günlük işçiler olarak çalışmışlardır.³⁰ Yakın dönemde Lübnan’a göç eden Kürtler, genel olarak kenar semtlerdeki gecekondu bölgelerine yerleşmişlerdi. 1950’li 1960’lı yıllarda inşaatlarda çalışıp sınırlı bir yaşam standardına sahip olan Kürtlerden bir kısmı da işportacılık yapmıştır³¹.

Kürtler, Beyrut’taki düşük gelirli bölgeler olan al-Basta, Zqaq al-Blat, aşağı şehir bölgesi, Fum el-Şubbak, ‘Ayn el-Mrayseh, Raml al-Zarif, Burj al-Brajneh, Burj Hammud, vb. yerlere yerleşirken diğerleri ve özellikle Suriye’den gelenler, El-Karantina-El-Maslakh gecekondularına yerleşmişlerdi. Beyrut dışına yerleşenler ise Trablus, Sidon, Tire ve Ba’albek arasında dağılmışlardır.³² Trablus ve Sidon gibi sahil kentlerine ve Biqa vadisindeki bir iç şehir olan Ba’albek’e yerleşen Kürtler ise sosyal ve ekonomik şartlar bakımından daha iyi bir seviyede olmuştur.³³ Lübnan’daki Yahudi cemaatinin büyük bir kısmının göç ettiği yıl olan 1967’de, Bab idriss Mina’l-Hüsn ve Wadi Ebu-Jmil bölgeleri 1984’e kadar orada kalan yüzlerce Kürt aileyi almaya başlamıştır. 1976’nın başlarında El-Karantina-el-Maslakh gecekondularının yok edilmesinden sonra, hayatta kalanların çoğu Batı Beyrut, Haldeh ve El-Jnah’a ve yeni gecekonduların kurulduğu bölgelere taşınmıştır. 1982 yılının haziran ayında İsrail’in Lübnan işgali sırasında, birkaç bin Kürt Bekaa bölgesine yer-

26 Farah Wajih Kawtharani, s.84

27 FCO., 93/2421.

28 150’den fazla kadın işçiler ile yapılan yapılan bir araştırmada: 1975’te iç savaşın başlamasına kadar genellikle Lübnanlı kadınlar hizmetçi olarak kullanılır. 1990’a kadar 77’si Lübnanlı, 1962’ye kadar 24 Suriyeli, 1975’e kadar 22 Filistinli ve 18 Mısırlı ve 1987’de biri olmak üzere ile 1970’lerin sonlarına doğru 8 Kürt, 1990’dan sonra Sri Lanka, Filipinler ve Etiyopya’dan gelen kadınlar baskındı. Ayrıca bkz. Ray Jureidini, “In the Shadows of Family Life: Toward a History of Domestic Service in Lebanon” *Journal of Middle East Women’s Studies*, Vol. 5, No. 3, War and Transnational Arab Families (Fall 2009), s.80.

29 Ray Jureidini, *agm.*, s.76.

30 Guita G. Hourani, *age*, s.32.

31 Kayıp Kürt kolonileri: Mısır, Ürdün, Lübnan, Filistin ve Yemen Kürtleri, <http://www.bitlisname.com/2018/07/30/kayip-kurt-kolonileri-misir-urdun-lubnan-filistin-ve-yemen-kurtleri/>, (E.T.30.07.2018).

32 Lokman İbrahim Meho, *agt*, s.46.

33 Kayıp Kürt kolonileri: Mısır, Ürdün, Lübnan, Filistin ve Yemen Kürtleri, <http://www.bitlisname.com/2018/07/30/kayip-kurt-kolonileri-misir-urdun-lubnan-filistin-ve-yemen-kurtleri/>, Erişim Tarihi: 30.07.2018.

leşmiştir.³⁴

Kürtlerin büyük çoğunluğu Sünni olmakla birlikte Kuzey Kurmanji lehçesi konuşanlar ile Mardin'den gelen Türkçe, Arapça, Kürtçe ve Süryanicenin bir karışımı olan Mardin lehçesi konuşan Türk Arapları olarak ayrılmıştır. Türk Arapları, Lübnan hükümeti tarafından tanınan Mardinliler/Muhallamiler³⁵'dir. Lübnan Muhallamileri, "Atrisler, Fakhro, Fattah, Harb, Miri, Omari, Omayrat, Ramazan, Rammu, Şabu, Şerif, Şeyhmus, Siyala ve el-Zein gibi ailelerden oluşmaktadır.³⁶ Kürtler, Lübnan'da mezhep sistemi içerisinde Sünni Müslüman kimliği altına alınmıştır. %85'inin yoksulluk sınırında veya altında yaşadığını ve okuryazarlık oranlarının sadece %40 olduğu ortaya çıkmıştır. Kürtler, Lübnan toplumunun sosyal katmanları konusunda düşük, çoğunlukla gayri resmi, sosyal işlerle uğraşmaktadır. Dolayısıyla Kürtler, Lübnan sosyolojisinde de önemli bir etki alanına sahip olmamıştır.³⁷ Beyrut bölgesindeki Kürt ve diğer göçmenler, hizmet sektörünün büyümesine katkıda bulunan burjuva ailelerin ticari büyümesine de neden olmuşlardır.³⁸ Kürtler, iyi bir servete ve eğitime sahip olmadıklarından sosyal sınıf olarak alt tabakaya mensup olmuştur. Şöyle ki; Kürtler, kökenleri itibariyle köylerinde muhafazakâr bir hayat yaşıyor. Köylülerin çoğu okuma yazma bilmediği ve dış dünyayla çok az etkileşime girdiği için eğitim neredeyse tamamen sözlü iletişime bağımlı olmuştur. Lübnan'a gelmeden önce yaşamlarının merkezi aile kimliği veya birey açısından bir araç olarak kullanılan köydü. Dağılımlarına rağmen, aşiretçilik, intikam, sözlü eğitim, aynı aile içinde evlilik ve büyüklere saygı gibi eski kabile veya kırsal uygulamalarının varlığını devam ettirmiştir.³⁹

Lübnan'da iç savaşın yaşandığı yıllarda Lübnan'dan ayrılan Kürtlerin çoğu, ülkeyi düzenli olarak ziyaret etmeye devam etmektedir. Lübnan vatandaşlığı almış Kürtler, sosyo-ekonomik durumlarını 1994 yılı sonrasında iyileştirmiştir. Vatandaşlık alan Kürtlerin yarısından fazlası Lübnan doğumlu olduğundan Lübnan sistemine entegre olmuşlardır. Nüfus olarak Beyrut'ta toplandıkları için, kentte meydana gelen ekonomik imkanlardan da yararlanmışlardır. Beyrut'ta vatandaşlığa geçmek, Beyrut Sünni siyasal çevresi içerisinde Beyrut seçmeni olarak bir değer anlamına geldiğinden Kürtler açısından da önemli bir statü kazandırmıştır.⁴⁰ Esasında 1925 yılında Lübnan vatan-

34 Lübnan'a göç eden Suriye Kürtleri ise 20. yüzyılın başında homojen bir grubu oluşturmazken aksine bölünmüş doğasıyla karakterize edilmiştir. Lokman İbrahim Meho, *agt.*, s.47.

35 Muhalleme diye adlandırılan ve halen Tur Dağı'nın güneyinde Turabdin (Midyat ve çevre köyleri) diye isimlendirilen mıntıkada varlıklarını sürdüren Araplar, Muhallam bin Zuhel bin Şeyban 'a bağlı olan bir aşirete dayandırılırlar. Ayrıca bkz. Ahmet Abdülhadioğlu, "Kadim Arap Kültürünün Midyat Halkının Gündelik Yaşamına Yansımaları", *Uluslararası Midyat Sempozyumu* (7 -9 Ekim 2011), s.790.ss 789-803.; Mahallemler, kendilerinin de kabul ettiği gibi Arap kökenli bir yapıya sahiptirler ki, Arapların bu coğrafyadaki varlığının en az miladi V. yüzyıla kadar gittiği bilinmektedir. Bu noktada Mahalleme/Mhellemiyye isminin menşei önem kazanmaktadır. Bu isim Osman'ın da işaret ettiği gibi tarihi süreçte bu coğrafyada etkili ve nüfuzlu bir şekilde varlık göstermiş olan bir Arap kabilesine işaret etmektedir. Ayrıca bkz. Halit Yeşilmen, "Etno-Dini Kimlik Açısından Mahallemler", *Artuklu Akademi*, 2016/3 (2), 1-40. s.14.

36 Bu lehçeler o bölgede konuşulan en eski Arapça seviyesidir". Guita G. Hourani, *age*, s.27-28.

37 Jason Tucker, *Challenging the tyranny of citizenship: statelessness in Lebanon*, s.41-42.

38 Guita G. Hourani, *age*, s.27-28.

39 Lokman İbrahim Meho, *agt.*, s.48.

40 Najlaa Aboumerhi, "Lübnan'daki Kürtler", <https://www.beirutobserver.com/2012/03/kurds-in-lebanon-najlaa-aboumerhi/>, (E.T.08.03.2019); Son olarak Lübnan'da Kürtlerle yapılan görüşmelerde Kürtlerin; "Lübnan'dan ayrılmak için bir planı olmasa da Lübnanlı hissetmiyorum" demektedir. [Brooke Anderson](http://www.dailystar.com.lb/News/Local-News/2012/Feb-09/162690-kurds-endure-poverty-grapple-with-assimilation.ashx#axzz1lrOifEzD), Kurds endure poverty, grapple with assimilation, The Daily Star, Feb. 09, 2012, <http://www.dailystar.com.lb/News/Local-News/2012/Feb-09/162690-kurds-endure-poverty-grapple-with-assimilation.ashx#axzz1lrOifEzD>, (E.T.18.07.2019)

daşlığının tanımı genişletilerek vatandaşlığa geçme yasası getirilmişti. 1939 yılına kadar Lübnan vatandaşlığı veya vatandaşlığı, başvuru sahibinin en az beş yıl Lübnan'da ikamet etmesi veya bir Lübnanlı bir kadın ile evlendikten sonraki bir yıl boyunca ülkede ikamet etmesi şartıyla kararname ile verilmiştir (15 / S sayılı kararname 19 Ocak 1925). 1939'da bu yasa 19 Haziran 1939 tarihli 122 / LR sayılı Kararname ile feshedilmiş ve yerine Lübnan vatandaşlığına ancak on yıllık sürekli ikamet edildikten sonra verilebilecek olan 27 Mayıs 1939 tarihli hükümler eklenmiştir. Ancak, ertesini yıl, bu hükümler 30 Mayıs 1940 tarih ve 48 / LE sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile iptal edilerek vatandaşlığa geçme, teorik olarak İmkânsız hale gelmiştir. Bununla birlikte, bazı durumlarda vatandaşlığa geçme, 1925'te geçerliliğini yitirmesine rağmen, 1925 Kararnamesi temelinde verilmeye devam etmiştir.⁴¹ 1 Şubat 1956'da Junieh'deki bir mahkeme, 13 Kürt ve ailesinin dini kimliklerini Maruni olarak değiştirdi. Bu kişilere 1956'da Rashid Karami döneminde Lübnan vatandaşlığı verildi. Buradan hareketle bir grup Keldani Hristiyan'a da vatandaşlık verilmesi konusu gündeme geldiğinde bir kriz ortaya çıktı. Lübnan makamları, bu krizi ortadan kaldırmak amacıyla 1956 ve 1957'de 150 Kürt aileye ve benzer sayıda Süryani Hristiyan'a da mezhepsel denge için Lübnan vatandaşlığı verdi. Kürtlerin ve diğer birçok grubun da olduğu 30 Haziran 1994'de Cumhurbaşkanı Elias Hrawi, Başbakan Refik Hariri ve İçişleri Bakanı Bishara Merhej arasındaki iki yıl süren görüşmeler sonrasında yaklaşık 130.000 kişiye Lübnan vatandaşlığı sağlayarak vatandaşlık sorununu çözebildi.⁴² Lübnan anayasası, tüm vatandaşlara eşit haklar garanti ederken, Lübnan kanunları, kadın üzerinde daha fazla kontrol sağlamak için erkeğe yasal olarak ayrıcalık tanımaktadır. Öreğin Lübnanlı bir erkekle evli olan yabancı bir kadına, bir yıllık bir süre sonunda ve isteği üzerine Lübnan vatandaşlığı verilirken, bir yabancı ile evli olan bir Lübnanlı kadına yasaklanmıştır.⁴³

Sonuç

Lübnan'daki Kürtler, tarihsel bir varlık olmaktan ziyade Lübnan ve çevresinde geçici olarak paralı bir askeri varlık olarak bulunmuştur. Zira tarihsel bir varlık olmaları için içtimai, iktisadi ve siyasi olarak kurumsal bir kimliklerin olması gerekmektedir. Ayrıca Lübnan'daki 'Nüfus Sayımı' probleminin günümüzde de devam ediyor olması, Lübnan'daki Kürt nüfus istatistiklerine dair bilgiyi ihtimale, yoruma ve spekülasyonlara açık hale getirmiştir. Kürtler, Lübnan'a göç ettikleri evrede kendilerini topluma entegre etmek için gerekli ekonomik araçlara ve siyasi bağlantılara sahip olamamışlardır. Bu durum da Lübnan'ın kamusal alanı ve toplumsal yapısı ile uyum sorununa neden olmuştur. Lübnan'daki Kürtler, dil, kültür ve tarihi geçmişine ilişkin farklılık göstermektedir. Dilleri, kültürleri ve tarihi geçmişleriyle ilgili olarak içtimai ve iktisadi anlamda bütünleşmemiş bir azınlık gibi görünmektedir. Kürtlerin bu durumu, Lübnan sisteminin kurumsal yapısının ve sosyo-politik normlarının bir sonucundan ziyade aile kimliği veya birey açısından bir araç olarak kullanılan eski kabile veya geleneksel uygulamalarını sürdürmelerinden kaynaklanmıştır. Kürtler, Lübnan'da siyasi anlamda Sünni Müslüman kimliği altına alınmıştır. Kürtlerin yoksulluk sınırında veya altında yaşadığını ve okuryazarlık oranlarının düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Kürtler, Lübnan toplumunun sosyal katmanları konusunda düşük sosyal işlerle uğraşmaktadır. Dolayısıyla Kürtler, Lübnan sosyolojisinde de önemli bir etki alanına sahip olmamıştır. Kürtler, iyi bir servete ve eğitime sahip olmadıklarından sosyal sınıf olarak alt tabakaya mensup olmuştur. Ancak vatandaşlık almış Kürtler, sosyo-ekonomik durumlarını iyileştirmiştir. Vatandaşlık alan Kürtler, Lübnan sistemine entegre olduğundan ekonomik imkanlardan da yararlanmışlardır. Beyrut'ta vatandaşlığa geçmek, Beyrut seçmeni olarak bir değer anlamına geldiğinden Kürtler açısından da önemli bir

41 Lokman İbrahim Meho, *agt.*, s.51.

42 Lokman İbrahim Meho, s.52.

43 Daha fazla bilgi için bkz. Lamia Rustum Shehadeh, *agm.*, s.512.

statü kazandırmıştır.

Kaynakça

İngiliz Arşivleri

Foreign and Commonwealth Office Records (FCO)

FCO, 93/1999.

FCO 93/2421.

Vilâyet Salnâmeleri

Beyrut Vilâyet Salnâmesi Şimal Kısmı, H. 1333-1336 (M. 1914-1915/1917-1918).

Kaynak Eser ve İncelemeler

Abdülhadioğlu, Ahmet, “Kadim Arap Kültürünün Midyat Halkının Gündelik Yaşamına Yansımaları”, *Uluslararası Midyat Sempozyumu 7 -9 Ekim 2011*, s. 789-803.

Avcı, Casim, “Yâkût El-Hamevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.43, (2013), s.288-291.

Bayat, Fazıl, “Trablusşam Eyaleti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.41, (2012), s.295-296.

Bilge, Yakup, “Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği”, *Uluslararası Midyat Sempozyumu 1-9 Ekim 2011*, s. 507-529.

Bora, Tanıl, *Cereyanlar Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, 6.Baskı, İletişim Yayınları, Aralık 2018.

Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.14, 1996, ss. 525-546.

Elİsséeff, N., “Hişn al-Akrād”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. vanDonzel, W.P. Heinrichs.

Hourani, Guita G., *The Kurds of Lebanon: Socioeconomic Mobility and Political Participation via Naturalization*, The Lebanese Emigration Research Center (LERC) Notre Dame University-Louaizé (NDU), Lebanon, November 2011.

Jureidini, Ray, “In the Shadows of Family Life: Toward a History of Domestic Service in Lebanon “Journal of Middle East Women’s Studies, Vol. 5, No. 3, *War and Transnational Arab Families* (Fall 2009), pp. 74-101.

Kawtharani Farah Wajih, *The Interplay Of Clientelism And Ethnic Identity in Pluralist States: The Case of The Kurdish Community In Lebanon*, (Department of Social And Behavioral Sciences of The Faculty of Arts And Sciences, American University Of Beirut Unpublished master’s thesis), Beirut 2003.

Mcdowall, David, *A Modern History of The Kurds*, I:B.Tauris, New York 2007.

Meho, Lokman İbrahim, *The Dilemma of Social And Political Integration of Ethnoclass Groups Within Pluralistic Societies: The Case of The Kurds In Lebanon*, (Political Studies and Public Administration of the Faculty of Arts and Sciences, American University of Beirut Unpublished master’s thesis) Beirut, Lebanon 1995.

Milwright, Marcus, “Hişn al-Akrād”, *Encyclopaedia of Islam*, Three, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson.

Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, 32.baskı, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

Özalper Mehmet, “Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiper Cumhuriyet Fırkası”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.2, Muş2014., 117-136,

Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Salibi, Kamal S., “The Sayfās and the eyalet of Tripoli 1579-1640”, *Arabica*, T. 20, Fasc. 1, Feb. 1973, p.25-52.

Shehadeh, Lamia Rustum, “The Legal Status of Married Women in Lebanon”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 30, No. 4 (Nov., 1998), pp. 501- 519.

Tucker, Jason, *Challenging the tyranny of citizenship: statelessness in Lebanon*, (Unpublished phd thesis), University of Bath, Sept. 2013.

Vanly, Ismet Chériff, “The Kurds in Syria and Lebanon”, *The Kurds A Contemporary Overview*, (Ed. Philip G. Kreyenbroek and Stefan Sperl), Routledge, London 1992.

Yâkût el-Hamevî, Mu’cemü’l-büldân, Dâru’s Sadr, Beyrut.

Yeşilmen, Halit, *Etno-Dini Kimlik Açından Mahallemiler*, Artuklu Akademi, 2016/3 (2), 1-40.

Elektronik Kaynaklar:

Aboumerhi, Najlaa, “Kurds in Lebanon”, <https://www.beirutobserver.com/2012/03/kurds-in-lebanon-najlaa-aboumerhi/>, (E.T.08.03.2019).

Anderson, [Brooke](#), Kurds endure poverty, grapple with assimilation, *The Daily Star*, Feb. 09,2012, <http://www.dailystar.com.lb/News/Local-News/2012/Feb-09/162690-kurds-endure-poverty-grapple-with-assimilation.ashx#axzz1lrOIfEzD>, (E.T.18.07.2019).

Budak, Bahaeddin, “Mahalleli Lehçesi”, <http://www.mahalleli.net/2012-07-19-10-49-29/187-bahaeddinbudak.html>. (E.T.08.03.2019).

Kayıp Kürt kolonileri: Mısır, Ürdün, Lübnan, Filistin ve Yemen Kürtleri, <http://www.bitlisname.com/2018/07/30/kayip-kurt-kolonileri-misir-urdun-lubnan-filistin-ve-yemen-kurtleri/>, (E.T.30.07.2018).

SCALBERT-YÜCEL Clémence and Marie Le Ray, “Knowledge, ideology and power. Deconstructing Kurdish Studies”, *European Journal of Turkish Studies [Online]*, 5/2006, URL: <http://journals.openedition.org/ejts/777>.

Tuttle, [Robert](#), Lebanese Kurds march on Parliament, *The Daily Star*, Feb. 20, 1999, <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/1998/Nov-18/34756-jumblatt-stands-with-kurds-in-struggle-over-pkk-leader.ashx>. (E.T.18.07.2019).

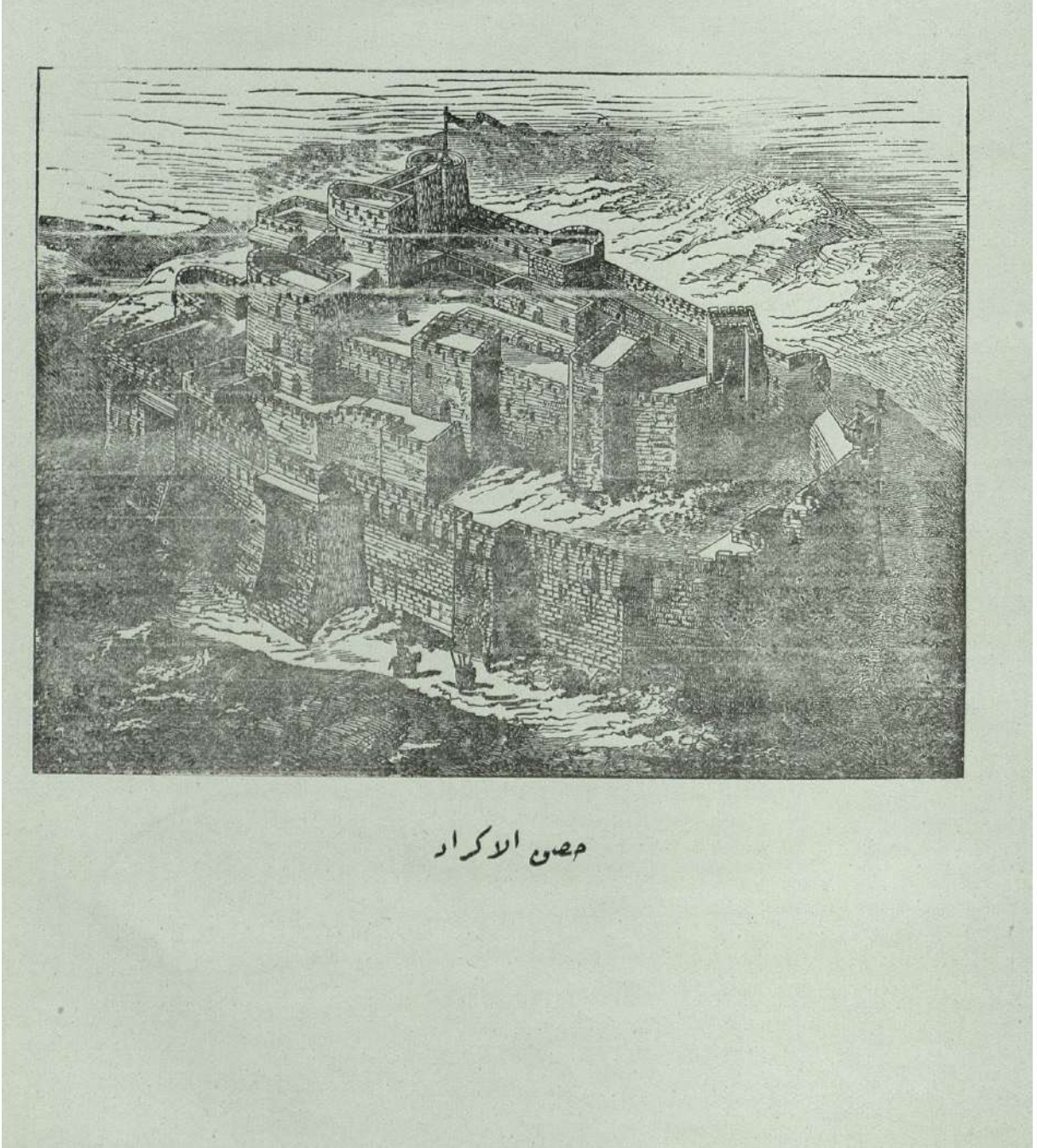
“Jumblatt stands with Kurds in struggle over PKK leader” *The Daily Star*, Nov. 18, 1998, <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/1998/Nov-18/34756-jumblatt-stands-with-kurds-in-struggle-over-pkk-leader.ashx>, (E.T.18.07.2019).

Minority Rights Group International, *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples-Lebanon*, June 2008. <https://www.refworld.org/docid/4954ce52c.html>. (E.T.13.07.2019).

EKLER

Ek-I

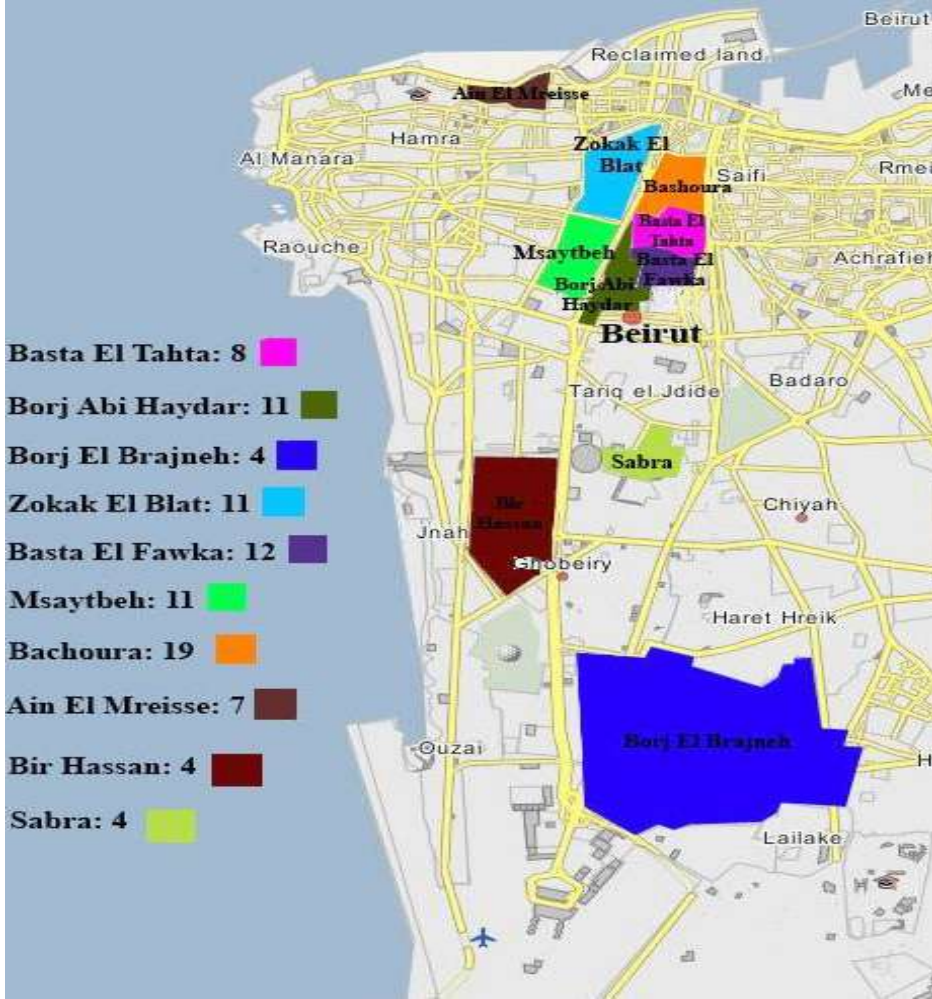
Beyrut Vilayet Salnamesi s.263

Kaynak: Beyrut Vilâyet Salnâmesi, Şimal Kısmı, H. 1333-1336 (M. 1914-1915/1917-1918).

Ek-II

Lübnanlı Kürtlerin 2010 yılı Beyrut'taki mahallelere göre dağılımı.

Kaynak: G. Hourani

Doç. Dr.
Aysun SARIBEY
HAYKIRAN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e posta: aysunsaribey@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1016-7707>

Dr. Öğr. Üyesi
Mehmet BAŞARAN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e posta: mbasaran61@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0587-9336>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
07/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
16/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.656674>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XIX. Yüzyıl Ortalarında Umurlu'nun Demografik Yapısı

The Demographic Structure of Umurlu in the Mid of the 19th Century

Öz

Arşiv belgeleri bir tarihçi için en başta gelen başvuru kaynaklarından olup, geçmişten bakarak günümüze ulaşan birinci elden kaynak ve tanıklardandır.

Arşiv belgeleri içerisinde önemli bir yer tutan nüfus defterleri de sosyo-demografik özellikleri ile yaşanan yerin yani bir yerleşimin aydınlatılmasında vazgeçilmez bir özellik sunmaktadır.

Yerleşim yerlerinin niceliksel ve niteliksel verilerini günümüze aktaran bu belgelerden olan nüfus defterlerinde Umurlu, Aydın Eyaleti'nin idaresindeki Aydın Sancağı dâhilinde bulunan Güzelhisar-ı Aydın Kazası'na bağlı bir köy durumundadır.

Timar, muhasebe ve avarız sayımları sonrasında, modern anlamda II. Mahmut zamanında yapılan, asker ve vergi kaynaklı olarak müslim ve gayrimüslimlerin kayıtları bu sayım defterlerinden olan ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda kayıtlı 1841 /1842 yılını içeren ve NFS. d. 03012 kodlu nüfus defterinin 2- 27. sayfaları arasında yer alan Umurlu Karyesi ele alınmış ve değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Defterde yer alan 205 hane reisinin özellikleri ile birlikte yaşları ve akrabalık durumunu içeren nitelikler, askerlik ve benzeri durumlar hakkında da ilk elden bilgi sahibi olunarak bir yerleşim yerinin tarihi geçmişini ile ilgili olarak önemli ayrıntılara ulaşmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Nüfus Sayımı, Nüfus Defteri, Aydın Sancağı, Umurlu Karyesi.

ATIF: HAYKIRAN S. Aysun, BAŞARAN Mehmet, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Umurlu'nun Demografik Yapısı" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (638-658)

CITE: HAYKIRAN S. Aysun, BAŞARAN Mehmet, "The Demographic Structure of Umurlu in the Mid of the 19th Century" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (638-658)

Abstract

Archive records are among the most important sources of reference for historians, besides being among the primary sources on the way of understanding history.

Population registers, which occupy an important place within the archives, provide an indispensable feature in illuminating the place where they live with their socio-demographic characteristics.

From these documents, which convey the quantitative and qualitative data of the settlements to our present day, Umurlu, in the population registers, is seen as a village connected to Güzelhisar-Aydın province which was located in the sanjak of Aydın. This document which is registered in the Ottoman Archives of Turkish Republic with a year 1841/1842, and with a code NFS. d. 030212. In this document Umurlu can be found between the 2st and the 27th pages.

In this study, the demographic structure of Umurlu, will try to be analyzed by following the data that is provided by the document which is mentioned above.

Key Words: 19th Century, Census, Population Registers, Sanjak of Aydın, Umurlu.

Giriş

dını Aydınolu Umur Bey'den aldığı düşünölen Aydın merkeze 11 km. uzaklıkta günümüzde Aydın'ın merkez mahallelerinden olan Umurlu, Cevizli Dağları'nın eteklerinde kurulmuş Aydın-Denizli karayolu üzerinde yer alan önemli bir yerleşim merkezidir.¹

Tarım, ticaret ve hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Umurlu XIX. yüzyıla ait arşiv kayıtlarında ise Aydın Sancağı'nın merkezi konumunda olan Güzelhisar-ı Aydın Kazası'na bağlı merkez köyler içinde en kalabalık nüfusa sahip köy olma özelliğini göstermektedir. 1831 tarihli nüfus sayımına göre yaklaşık olarak 587 erkek nüfusun kayıt altına alındığı Umurlu'da² erkek nüfus kadar kadın nüfusunda olduğu kabul edildiğinde ortalama olarak 1174 kişinin yaşadığı ifade edilebilir.

İlk nüfus sayımından yaklaşık olarak 13 yıl sonrasına ait Umurlu'nun sosyo-ekonomik yapısının ortaya çıkartılmasında önemli bir kaynak olan temettuat kayıtlarına göre, köyde 216 kişi yaşamaktadır.³ Bir hanede 5 kişinin yaşadığı kabul edildiğinde⁴ ise Umurlu'da yaklaşık olarak 1080 kişinin ikamet ettiği tespit edilebilmektedir.

216 hane reisinin meslek dağılımına bakıldığında tarım grubu içinde yer alan 138 hane reisi erbab-ı ziraat, 21 hane reisi ırgad, 1 hane reisi erbab-ı ziraat ve harmanacı olarak kayıtlı iken geriye kalan hane reislerinden sanayi ve ticaret grubuna giren mal ve hizmet grubu içinde yer alan 1'er hane reisi pabuşçu, berber, çulha, değirmenci, kahveci, eskici, semerci, demirci kalfalığı ve yumurtacılık yapmaktadır. Sanayi ve ticaret grubu içinde tüccar ve satıcı alanında 1 hane reisi "simsar" olarak yer alırken taşımacılık grubu içinde yer alan 21 hane reisi deveci, 5 hane reisi de arabacı olduğu kayıtlıdır.

Üretime katılmayanlar arasında din alanında hizmet veren 2 hane reisi imam, 1 hane reisi mescit imamı, 1 hane reisi cami karyumu ve müezzini, 1 hane reisi hatip olarak görev yapmaktadır. Eğitim alanında ise 1 hane reisi mekteb hocası, 1 hane reisi "taleb-i ulum" olarak görölmektedir.

1 Kerim Özbekler, Aydın ve İlçeleri, 2. Baskı İzmir 1981,s.43.

2 NFS.d.3008, 97a-103a.

3 BOA, ML.VRD.d.02017; Lütfi Budak, "1260-1261/1844-1845 Temettuat Sayımına Göre Umurlu Köyünün Sosyo-Ekonomik Durumu" *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Yıl: 2, S. 3 (Aralık 2018), s. 5.

4 Nejat Göyünç, "Hane", *DİA*, c. 15, İstanbul 1997, s. 552.

Askerlik ve güvenlik alanında hizmet verenler alanında 1 hane reisi “*asakir-i redif çavuşluğundan* çıkma” olarak kayıt edilmiştir. Engelli, hasta ve çocuk grubu içine koyabileceğimiz 1 hane reisi de “*sahib-i firaş*” yani yatalak, 1 hane reisi “*topal*” olarak kayda geçmiştir. Ayrıca 2 hane reisi hizmetkâr olduğu tespit edilebilmektedir.⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlar değerlendirildiğinde ise Umurlu’nun Güzelhisar-ı Aydın Kazası’nın merkez köyleri arasında en fazla nüfusa sahip olma özelliğini koruduğu görülmektedir. R. 1307/ H. 1308 tarihli Aydın Vilayet Salnamesine göre Umurlu Karyesi 1763 kişiden oluşan nüfusa ve 457 emakine sahip bulunmaktadır.⁶

H. 1257 / M. 1841-1842 Yılı Nüfus Defterinin İçeriği

Arapça “nefs” kelimesinin çoğulu olan nüfus belirli bir bölge veya ülkede yaşayan insan topluluklarının sayısını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Devletlerin varlığının ve devamlılığının sağlanmasında en önemli unsuru oluşturan nüfus, devletlerin politikalarının da şekillenmesinde en başat rolü oynamaktadır.⁷ Devletlerin sosyal ve ekonomik yapısının belirlenmesinde nüfusun miktarı, yaş gruplarına göre dağılımı, kültürel özellikleri, cinsiyeti ve artış oranı o ülkenin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle, tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de nüfus sayımları önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti’nde kurulduğu zamanlardan itibaren belirli amaç doğrultusunda nüfus sayımları yapılmıştır. Bu sayımlar tahrir adı altında toplanmıştır. Ancak, bu sayımlarda nüfusun tamamı sayılmamış, sadece vergi veren nüfus üzerinde durulmuştur. Bu da Osmanlı’da gerçek nüfusun öğrenilmesini olanaksız kılmıştır. Sadece tahmini rakamlar üzerinde konuşularak belirlenme yoluna gidilmiş ve gidilmektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti’nde yaşanan değişim ve dönüşümle birlikte vergi, askerlik ve yönetim düzeni için gerekli birtakım verilere olan ihtiyacın artması sonucunda sayımların yapılması daha da zorunlu hale gelmiştir. XVIII. yüzyıla başlayan bu süreç XIX. yüzyıla birlikte özellikle Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla askerî sistem için ihtiyaç duyulan insan kaynağını ve toplumun ekonomik düzeyini belirlemek amacıyla ilk defa Anadolu ve Rumeli’deki toprakların bir bölümünde yalnızca erkek nüfusun tespitine yönelik olarak 1830 sonlarında bir sayım yapılmıştır.⁸

1831 yılıyla birlikte ülke genelinde sayım yapılması çalışmalarına başlanmış, vergilerin yeniden düzenlenmesi ve aşardan başka kişi başına senede bir defa vergi konulması sağlanmaya çalışılmıştır. Vergi ve askerlik düzeninin ön planda olduğu bu sayımlarda ayrıca herhangi bir yerde oturanlarla birlikte, bir nedenle dışarıya giden veya dışarıdan gelenler de “taşraya رفت” gibi notlar düşülerek defterlere kayıt edildiği gibi doğanların ve ölenlerin de tespit edildiği bu sayımlarda görülmektedir.⁹ II. Mahmut döneminde yapılan nüfus tahrirleri gerek geniş geniş bir alanda tatbik edilmesi gerekse daha sonraki senelerde de uygulamaya konulması nedeniyle zemin ve zaman açığı-

5 BOA, ML.VRD. d. 02017.

6 R. 1307/H. 1308 Tarihli Aydın Vilâyet Salnâmesi, s. 494.

7 Nebi Bozkurt, “Nüfus”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 293-294.

8 Yunus Koç, “Nüfus”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 297.

9 Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995; Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. H. İnalçık-Ş. Pamuk, Ankara 2000; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 62.

sından büyük bir ıslahattır.¹⁰ Devlet'in sonuna kadar da belirli periyotlarla devam etmiştir.

Yerel tarih araştırmaları ve araştırmacıları için eşsiz bir kaynak durumunda olan nüfus defterlerinden çalışma konumuzu oluşturan Güzelhisar-ı Aydın Kazası Umurlu Karyesi'ne ait nüfus defteri birçok yeni ve bir o kadar da ilginç olan bilgileri gün ışığına çıkarmamızı sağlamaktadır. “*Güzelhisar-ı Aydın Kazası'na muzaf kura ahalisinin nüfus defteri*” başlığıyla H. 1257/M.1841-1842 yılını kapsayan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri kataloğunda NFS. d. koduyla 03012 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Ciltli, ebrulu olan bu defter 312 sayfa olup, 21 X 55 ebatlarındadır. 2- 27. sayfaları arası Umurlu Karyesi'ne aittir.

Defterlerin yazım tekniğine bakacak olursak, hane numarası başta yazılmaktadır, daha sonra gelenlere numara verilmiş ve sonra tekrar hane numarasına geçilmiştir. Bu da bize şunu göstermektedir ki “Hane” olarak belirtilen hane reisidir. Sonra gelenler ise hane reisine “karındaşlık” kardeşlik, oğul ve benzeri akrabalık bağı ile bağlı olanları göstermektedir.

Bu numaralama işinden sonra kişinin açıklanması gereken özel bir durumu varsa kırmızı mürekkeple aşağı veya yukarı yazılmaktadır.

Örneğin:

Dersaadet'de Mansure (Kırmızı Mürekkep)

Numro 188

Oğlu orta boylu ter bıyıklı Ahmed

Sinn 20

Kırmızı mürekkep ile gösterilen önemli bir konuda askerlik ile ilgili olan bilgilerdir. Nüfus sayımının amaçlarından biri başta da belirttiğimiz gibi askeri yapıyı ortaya çıkarmaktır. Böylece sadece askerde bulunanlar değil, aynı zamanda yeni kurulan *Redif Asâkir-i Mansûre*'ye katılmış olanlar yedek kelimesinin Arapça karşılığı olan “*redif*” veya “*Asâkir-i Redif*” kelimesi ile kayıt edilerek kırmızı mürekkep ile not düşülmüştür.

Sayımda nüfus defterinde görünen önemli bir ayrıntı da fiziksel özelliklerdir. Kayıtlarda şahısların fiziksel özellikleri belirtilirken genel olarak boy, sakal ve bıyık referans alınarak betimleme yoluna gidilmiştir. Boy özelliği için uzun boylu, orta boylu ve kısa boylu şeklinde üç ayrı sınıflandırma yapılmıştır. Sakal özelliği için kara sakallı, kır sakallı, kumral sakallı ve köse sakallı gibi betimlemeler tercih edilmişken bıyık için kara bıyıklı, sarı bıyıklı ve köse bıyıklı gibi ifadeler kullanılmıştır. Erkeklerin boy, sakal ve bıyık gibi özelliklerine bakarak Umurlu erkeklerinin fiziksel bir tanımlaması da yapmak olasıdır.

Defterlerde kişiler baba adları, meslekleri ya da yine fiziksel özelliklerini belirten lakaplarla da anılmaktadırlar.

Kişilerin yaşları Arapça *sinn* kelimesi ile ifade edilmektedir. Defterde hane üyeleri kayıt edilirken yaş sırasına göre kayıt yapılmasına önemle dikkat edilmiştir.

10 Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri: 28-30 Haziran 1989 Bildiriler*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 81.

Umurlu Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi

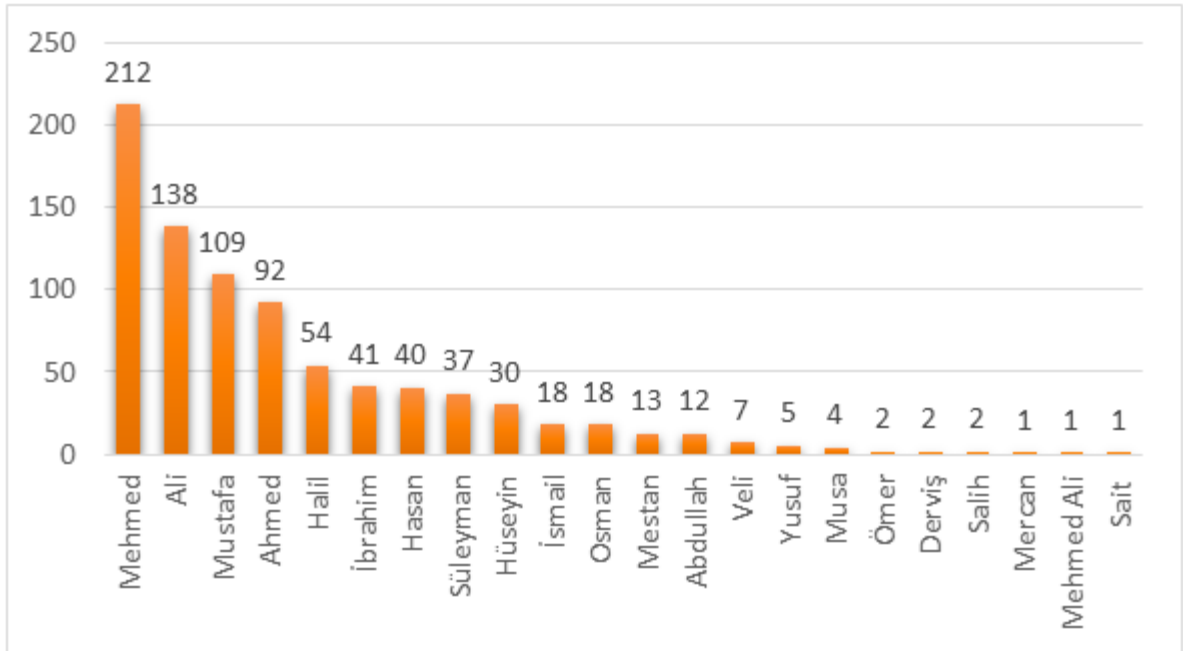
Hane Yapısı:

Umurlu nüfusu 205 haneden oluşmaktadır. Bunun yanında 24 kişinin hane reisi ile hafid yani torun, 35 kişinin karındaşlık yani kardeşlik, 14 kişinin üvey, 6 kişinin yetim, 4 kişinin kayın-biraderlik, 2 kişinin yeğen 1 kişinin yetimlik ilişkisi bulunmaktadır.

Bunlar yanında diğer oğullar ile birlikte 205 hane 491 kişiye ulaşmaktadır.

Hanelerde Kullanılan İsimler ve Lakaplar:

Umurlu Karyesi'ndeki hane halklarının kullandıkları isimlere bakıldığında çoğunluğunu Mehmed, Ali, Mustafa ve Ahmed gibi dini referanslı isimlerin oluşturduğu görülmektedir. Karye genelinde Mercan, Mehmed Ali ve Sait en az kullanılan isim olma özelliğini göstermektedir.

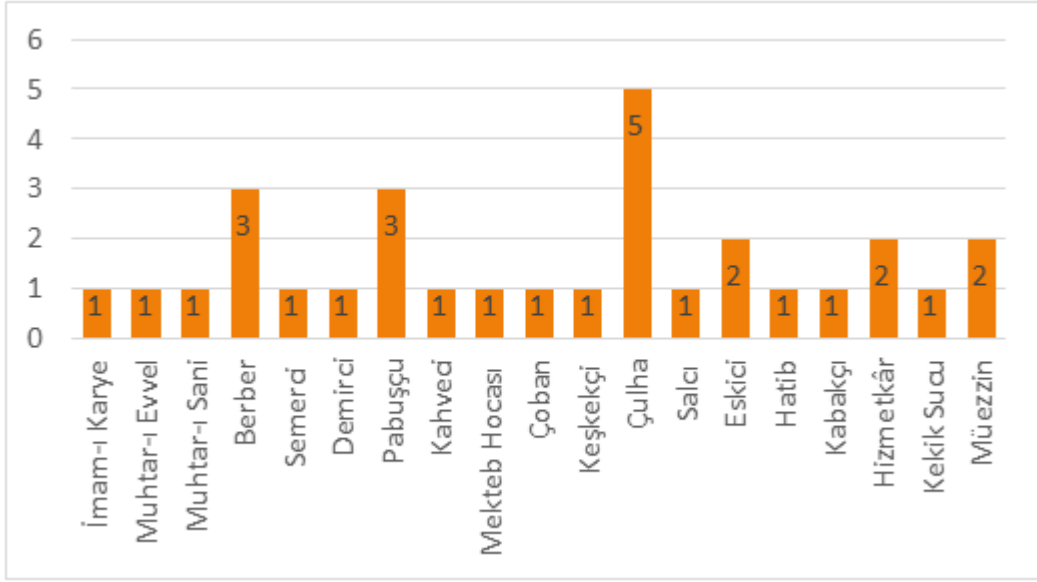

Grafik 1: Umurlu Karyesi'nde Kullanılan İsimler

Ayrıca bu isimlerin başında 44 hane reisi Hacı, 23 hane reisi Molla ve 6 hane reisi de İmam lakaplarını kullanmaktaydılar.

Meslek Yapısı

1841-1842 tarihli nüfus sayımında 491 erkek nüfusun sadece 30'unun mesleğine ilişkin 19 farklı meslek bilgisi yer almaktadır. Köyün yöneticisi konumunda Muhtar-ı Evvel ve Muhtar-ı Sani olmak üzere iki muhtar bulunmaktadır. Köyün Muhtar-ı Evveli 60 yaşında Hacı Ali ve Muhtar-ı Sanisi ise 40 yaşındaki Ahmed'dir. Umurlu'nun İmamı ise 50 yaşındaki Molla Mehmed'dir. Ayrıca köyde iki müezzin ve bir tane de mektep hocası bulunmaktadır. Bunların dışında çulha, pabuşçu, berber, eskici, demirci, semerci, kahveci gibi meslek gruplarına da rastlanmaktadır.

Grafik 2: Umurlu Karyesi'nde Mesleki Yapılanma

Hanelerin Askeri Durumu

Umurlu Karyesi'ndeki erkek nüfusun askerlik bilgilerine ilişkin veriler de bulunmaktadır. Sayım sonucuna göre köy genelinde dört kişinin Der-Saadette Mansure Askeri, 15 kişinin Redif ve bir kişinin de Redif Onbaşı askeri olduğu kayıtlıdır.

Hanelerin Yaş ve Fiziksel Özellikleri:

491 erkek nüfusa sahip olan Umurlu'nun yaş durumu 1 ve 110 yaş aralığı arasındadır. Bu yaş aralıkları nüfusun ortalama yaşının 55 olduğunu göstermektedir.

Hane 198'de oturan "Orta boylu, ak sakallı Çakılcı oğlu Koca Ahmed ibn-i Halil" in 110 yaşında olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kişiler fiziksel özellikler anlamında kara, kırmızı, kumral, ak, sarı, köse, kısa sakallı olarak betimlendiği gibi ter, kara, sarı ve kumral bıyıklı olarak da tanımlanmıştır. Bunların yanı sıra 27 hanede "şâbb-ı emred" ya da kısaca "şâbb" diye belirtilen henüz sakalı, bıyığı çıkmamış genç de kayıtlarda yer almaktadır.

Aşağıdaki tabloda Umurlu Karyesi'nin erkek nüfusunun fiziksel özelliklerine ilişkin sayısal verilere ulaşılabilir.

Kara Sakallı	67	Ter Bıyıklı	45
Kır Sakallı	67	Kara Bıyıklı	15
Kumral Sakallı	28	Sarı Bıyıklı	4
Ak Sakallı	24	Kumral Bıyıklı	1
Sarı Sakallı	17		
Köse Sakallı	15		
Kısa Sakallı	1		
Az Kır Sakallı	1		

Tablo 1: Umurlu Karyesi'ndeki Erkek Nüfusun Fiziksel Özellikleri

Ayrıca, boy bakımından; 155 hanenin orta, 126 hanenin uzun boylu, hanenin de kısa diye belirtildiği kayıtlanmıştır.

Gulam / Zenci:

3 Hanede gulam / zenci olduğu ve bunların Sait, Mercan ve Abdullah ismini taşıdığı kayıtlarda yer almaktadır.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı kent ve kırsal yaşamı üzerine yapılan çalışmalarda kullanılan nüfus ve temettuat defterleri yerel tarih araştırmacılarının kullandığı iki önemli kaynak olma özelliğine sahiptir. Bu kaynaklar sayesinde en küçük idari birim olan köylerden kentlere kadar Osmanlı coğrafyasındaki yerleşim birimlerinin sosyo-ekonomik ve demografik yapısı belirlenebilmektedir.

Bu bağlamda Anadolu Eyaleti'nin önemli sancaklarından Aydın Sancağı'na ait nüfus defterleri de sancağa bağlı kaza ve köylerin sosyo-ekonomik ve demografik yapılarının belirlenmesinde son derece önemlidir. Bu sayımlardan Aydın Sancağı'nın merkez kazası olan Güzelhisar-ı Aydın'a bağlı köylerin 1841-1842 yılına ait sayım sonuçlarını içeren nüfus defterindeki verilere göre merkez kazaya bağlı Umurlu Karyesi en fazla nüfusa sahip köy olma özelliğini göstermektedir.

Günümüzde Aydın merkeze bağlı mahalleler arasında yer alan Umurlu, 1841-1842 tarihli nüfus sayımında 205 hanede 491 erkek Müslüman nüfusa sahip en kalabalık köy konumundadır. Erkek nüfusu iki ile çarptığımızda köyde 1-110 yaş aralığında yaklaşık olarak 982 kişinin yaşadığı görülmektedir.

Umurlu Karyesi'nde Müslüman erkeklerin kullandığı isimler arasında Mehmed, Ali, Mustafa ve Ahmed gibi dini referanslı isimler yer almaktadır. Köy genelinde en az kullanılan isimler ise daha çok gulam/zencilere verilen Mercan ve Sait'tir.

Umurlu halkı fiziksel özellikler açısından değerlendirildiğinde ise daha çok kara ve kır sakallı ile ter ve kara bıyıklı kişilerin oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca boy bakımından orta ve

uzun boyluların çoğunluğunu oluşturduğu Umurlu'da henüz sakalı bıyığı çıkmamış gençler için kullanılan “şâbb” olarak betimlenen 27 kayda da rastlanmaktadır.

Mesleki yapılanma açısından 491 kişiden sadece 30'unun mesleğine ilişkin kayıtların yer aldığı defterde çulha, semerci, pabuşçu, demirci gibi birbirinden farklı 19 mesleğe ait kayıtlar bulunmaktadır.

Köy yönetiminde köy imamı ile muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olmak üzere iki muhtarın görev yaptığı Umurlu'da, Osmanlı taşrasında II. Mahmut döneminde kurulan muhtarlık teşkilatının uygulamalarını göstermesi açısından da önemlidir.

XIX. yüzyıl boyunca merkeze bağlı köyler içinde en fazla nüfusa sahip olma vasfını koruyan Umurlu, sahip olduğu bu nüfus potansiyeli ile Güzelhisar-ı Aydın'ın tarımsal üretim ve ticaretinde en büyük destekçisi durumundaydı. Bu özelliğini hali hazırda da koruyan Umurlu, tarım, sanayi ve hayvancılık alanında günümüzde de Aydın'ın canlı ve önemli bir yerleşim birimidir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

BOA, ML.VRD. d. 02017.

BOA, NFS. d. 03012.

BOA, NFS. d. 3008.

2. Resmi Yayınlar

R. 1307/H. 1308 Tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Aydın, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri: 28-30 Haziran 1989 Bildiriler*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, ss. 81-106.

Behar, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. H. İnalcık-Ş. Pamuk, Ankara 2000, ss. 62-72.

Bozkurt, Nebi, “Nüfus”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 293-294.

Budak, Lütfi, “1260-1261/1844-1845 Temettuat Sayımına Göre Umurlu Köyünün Sosyo-Ekonomik Durumu” *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Yıl: 2, S. 3 (Aralık 2018), ss. 1-18.

Göyünç, Nejat, “Hane”, *DİA*, c. 15, İstanbul 1997, ss. 552-553.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Koç, Yunus, “Nüfus”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 294-299.

Özbekler, Kerim, Aydın ve İlçeleri, 2. Baskı İzmir 1981.

EKLER

Ek-1: BOA, NFS. d. 03012 Numaralı Nüfus Defterinin Umurlu Karyesi'nin Transkripsiyonu.

Hane 1 Numro 1 Orta boylu kır sakallı İmam-ı Karye Molla Mehmed ibn-i Abdullah Sinn 50	Numro 2 Oğlu uzun boylu sarı sakallı Ali Sinn 25	Numro 3 Diğer oğlu Abdullah Sinn 1	Hane 2 Numro 4 Muhtar-ı Evvel Orta boylu kır sakallı Kayaçakal oğlu Hacı Ali ibn-i Yusuf Sinn 60
Numro 5 Oğlu Mustafa Sinn 3	Hane 3 Numro 6 Muhtar-ı Sani Orta boylu kumral sakallı Ali oğlu Ahmed ibn-i Ahmed Sinn 40	Numro 7 Oğlu Süleyman Sinn 6	Hane 4 Numro 8 Orta boylu kumral sakallı Kadı oğlu Süleyman ibn-i Mustafa Sinn 40
Numro 9 Oğlu Mustafa Sinn 2	Hane 5 Numro 10 Orta boylu kara sakallı Karatane oğlu İbrahim ibn-i Mehmed Sinn 25	Hane 6 Numro 11 Orta boylu kır sakallı Hacı İmam oğlu Molla Halil ibn-i Ahmed Sinn 55	Numro 12 Oğlu Ahmed Sinn 10
Hane 7 Numro 13 Orta boylu kır sakallı Hacı İmam oğlu Molla Mustafa ibn-i Ahmed Sinn 70	Numro 14 Oğlu uzun boylu kara sakallı Mehmed Sinn 28	Numro 15 Diğer oğlu orta ter bıyıklı Halil Sinn 18	Numro 16 Diğer oğlu şabb Molla Ahmed Sinn 15
Numro 17 Diğer oğlu Mustafa Sinn 5	Hane 8 Numro 18 Orta boylu kır sakallı Murad oğlu Halil ibn-i Ahmed Sinn 50	Hane 9 Numro 19 Orta boylu sarı sakallı Çakır oğlu Mehmed ibn-i Mustafa Sinn 35	Hane 10 Numro 20 Orta boylu köse sakallı Hacı oğlu İsmail ibn-i Mustafa Sinn 40
Numro 21 Oğlu Mustafa Sinn 5	Numro 22 Diğer oğlu Hüseyin Sinn 3	Numro 23 Diğer oğlu Halil Sinn 2	Numro 24 Karındaşı orta boylu ter bıyıklı Ahmed Sinn 20
Hane 11 Numro 25 Orta boylu kara sakallı Ömer oğlu Hacı Hüseyin İbn-i Veli Sinn 48	Numro 26 Oğlu Veli Sinn 3	Hane 12 Numro 27 Orta boylu kara sakallı Davınli Kara Mehmed ibn-i Mustafa Sinn 50	Hane 13 Numro 28 Orta boylu kır sakallı berber Ali ibn-i Halil Sinn 60
Numro 29 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed Ali Sinn 22	Numro 30 Hafidi Halil bin Mehmed Ali Sinn 1	Hane 14 Numro 31 Orta boylu kır sakallı Kurt Ahmet oğlu Meştan Sinn 50	Numro 32 Yeğeni Kuru Ahmed oğlu Ahmed yetimi Ahmed Sinn 10

Numro 33 Diğer yeğeni Mehmed bin Ahmed Sinn 8	Hane 15 Numro 34 Orta boylu köse kır sakallı Karatane oğlu Halil ibn-i Mehmed Sinn 60	Numro 35 Oğlu şâbb Mehmed Sinn 14	Numro 36 Diğer oğlu Mustafa Sinn 8
Hane 16 Numro 37 Orta boylu ak sakallı Keskinzade Ahmed Efendi ibn-i Mustafa Sinn70	Numro 38 Oğlu Ahmed Sinn 1	Hane 17 Numro 39 Orta boylu köse kumral sakallı İzmirli oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 38	Hane 18 Numro 40 Orta boylu köse sakallı Receb oğlu Hacı Mustafa bin Mustafa Sinn 45
Numro 41 Oğlu Mehmed Sinn 1	Hane 19 Numro 42 Orta boylu kısa sakallı Solak oğlu Molla Mustafa ibn-i Süleyman Sinn 70	Numro 43 Hizmetkârı orta boylu köse sarı sakallı Halil ibn-i Süleyman Sinn 25	Hane 20 Numro 44 Orta boylu ak sakallı Şeremet oğlu Mehmed Hoca bin Osman Sinn 80
Numro 45 Oğlu uzun boylu kara sakallı Molla Mehmed Sinn 25	Numro 46 Diğer oğlu uzun boylu ter bıyıklı Molla Ali Sinn 20	Hane 21 Numro 47 Orta boylu kır sakallı semerci Deli Hacı Hüseyin ibn-i Mehmed Sinn 60	Numro 48 Oğlu Ahmed Sinn 10
Hane 22 Numro 49 Orta boylu kır sakallı Topal İsmail oğlu Kara Hüseyin Sinn 50	Numro 50 Oğlu Mehmed Sinn 10	Hane 23 Numro 51 Uzun boylu ak sakallı Baltalı oğlu Kırılı Hüseyin bin Mustafa Sinn 70	Numro 52 Hafidi Ali bin Mehmed Sinn 10
Numro 53 Diğer hafidi Ahmed bin Mehmed Sinn 8	Numro 54 Diğer hafidi Hüseyin ibn-i Mehmed Sinn 5	Hane 24 Numro 55 Uzun boylu kara sakallı Kara Solak oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 30	Numro 56 Oğlu Mustafa Sinn 5
Hane 25 Numro 57 Orta boylu kır sakallı Şehirli oğlu Mehmed ibn-i Halil Sinn 40	Numro 58 Oğlu Halil Sinn 5	Hane 26 Numro 59 Uzun boylu ak sakallı Sarı İmam oğlu Halil ibn-i Ahmed Sinn 70	Numro 60 Oğlu uzun boylu kara sakallı Molla İbrahim Sinn 25
Hane 27 Numro 61 Orta boylu kır sakallı Çomak Hasan ibn-i Mehmed Sinn 62	Hane 28 Numro 62 Orta boylu kır sakallı Terzi oğlu Mehmed Ağa bin Ahmed Sinn 71	Numro 63 Oğlu orta boylu şâbb Süleyman Sinn 15	Hane 29 Numro 64 Uzun boylu ak sakallı Çenesiz oğlu Dai bin Mustafa Sinn 80
Numro 65 Oğlu orta boylu ter bıyıklı İsmail Sinn 25	Hane 30 Numro 66 Orta boylu kır sakallı Yağşi oğlu Ahmed bin Mehmed Sinn 50	Hane 31 Numro 67 Orta boylu ak sakallı Sarban oğlu (---) Ali ibn-i Süleyman Sinn 70	Numro 68 Topal Oğlu kısa boylu şâbb Mustafa Sinn 15

Hane 32 Numro 69 Orta boylu kara sakallı Demirci Deli İbrahim ibn-i Hacı Mehmed Sinn 40	Numro 70 Oğlu Mehmed Sinn 6	Numro 71 Diğer oğlu Ahmed Sinn 1	Hane 33 Numro 72 Orta boylu kara bıyıklı Şalgamoğlu Abdullah bin Hacı Musa Sinn 21
Numro 73 Karındaşı Musa Sinn 13	Hane 34 Numro 74 Orta boylu kara bıyıklı Pehlivan oğlu Osman ibn-i Muştafa Sinn 20	Numro 75 Karındaşı Mehmed Sinn 12	Hane 35 Numro 76 Orta boylu sarı sakallı Pehlivan oğlu Ahmed bin Muştafa Sinn 40
Hane 36 Numro 77 Uzun boylu kara sakallı Telemen oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 45	Hane 37 Numro 78 Uzun boylu kara bıyıklı Yamuk oğlu Muştafa ibn-i Hüseyin Sinn 20	Hane 38 Numro 79 Orta boylu kara bıyıklı Taneci oğlu Derviş bin Muştafa Sinn 30	Hane 39 Numro 80 Uzun boylu sarı sakallı Deli İsmail bin İsmail Sinn 40
Numro 81 Oğlu şâbb Mehmed Sinn 15	Numro 82 Diğer oğlu Hüseyin Sinn 10	Numro 83 Diğer oğlu İsmail Sinn 8	Hane 40 Numro 84 Uzun boylu köse sakallı Kırlı Hüseyin bin Halil Sinn 25
Hane 41 Numro 85 Orta boylu kara sakallı Pabuşçu Osman ibn-i Mehmed Sinn 30	Hane 42 Numro 86 Orta boylu kır sakallı Köse Osman oğlu Osman ibn-i Mehmed Sinn 45	Hane 43 Numro 87 Uzun boylu az kır sakallı (---) oğlu Mehmed ibn-i Ahmed Sinn 60	Hane 44 Numro 88 Orta boylu kır sakallı Kekik sucu Molla Mehmed ibn-i İbrahim Sinn 60
Numro 89 Oğlu Muştafa Sinn 12	Hane 45 Numro 90 Uzun boylu kara sakallı Koca Muştafa bin Mehmed Sinn 45	Hane 46 Numro 91 Kısa boylu kır sakallı Yaşı oğlu Ömer bin Mehmed Sinn 40	Numro 92 Oğlu Mehmed Sinn 5
Numro 93 Diğer oğlu Ahmed Sinn 2	Hane 47 Numro 94 Orta boylu kır sakallı Mısırlı oğlu Ali ibn-i Süleyman Sinn 50	Numro 95 Oğlu şâbb Halil Sinn 15	Hane 48 Numro 96 Orta boylu kır sakallı Molla Yakub ibn-i Ahmed Sinn 55
Hane 49 Numro 97 Uzun boylu ter bıyıklı Kahveci Meştan oğlu Ahmed ibn-i Muştafa Sinn 20	Hane 50 Numro 98 Topal Orta boylu ak sakallı Kırlı Muştafa ibn-i Musa Sinn 60	Hane 51 Numro 99 Orta boylu kır sakallı Mekteb Hocası Molla Halil bin Hüseyin Sinn 42	Numro 100 Üveyi oğlu ter bıyıklı Muştafa bin Ahmed Sinn 20
Hane 52 Numro 101 Orta boylu kumral sakallı Çırac Molla Mehmed ibn-i Halil Sinn 50	Numro 102 Redif Oğlu orta boylu ter bıyıklı Muştafa Sinn 20	Numro 103 Diğer oğlu şâbb Halil Sinn 14	Numro 104 Diğer oğlu Mehmed Sinn 12
Hane 53 Numro 105 Orta boylu kumral sakallı Trabzonlu Hüseyin ibn-i Hasan Sinn 35	Hane 54 Numro 106 Uzun boylu sarı sakallı Çoban İsmail ibn-i Ali Sinn 40	Hane 55 Numro 107 (---) Orta boylu kara sakallı Solak oğlu Süleyman ibn-i Mehmed Sinn 45	Hane 56 Numro 108 Kısa boylu ak sakallı (---) Muştafa ibn-i Abdullah Sinn 80

Numro 109 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Yusuf Sinn 20	Hane 57 Numro 110 Orta boylu ak sakallı Kırılı Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 70	Hane 58 Numro 111 Kısa boylu köse sakallı Yamak oğlu Mehmed Ali bin Mehmed Sinn 40	Numro 112 Oğlu Mehmed Sinn 8
Numro 113 Diğer oğlu Süleyman Sinn 3	Numro 114 Diğer oğlu Ahmed Sinn 2	Hane 59 Numro 115 Uzun boylu ak sakallı Şehirli oğlu Deli Mehmed bin Mehmed Sinn 70	Numro 116 (---) orta boylu kara sakallı Mehmed bin Hasan Sinn 35
Numro 117 Oğlu Mehmed Sinn 2	Hane 60 Numro 118 Uzun boylu kara sakallı Keşkekçi oğlu Mehmed ibn-i İbrahim Sinn 40	Numro 119 Üveyi oğlu orta boylu şabb Ali bin Halil Sinn 15	Hane 61 Numro 120 Uzun boylu ter bıyıklı Bayrakdar oğlu Mustafa ibn-i Mehmed Sinn 20
Hane 62 Numro 121 Uzun boylu ter bıyıklı Köse oğlu İsmail ibn-i mehmed Sinn 20	Hane 63 Numro 122 Orta boylu kara sakallı Hacı Durmuş oğlu Hüseyin ibn-i Mehmed Sinn 30	Hane 64 Numro 123 Orta boylu kır sakallı (---) oğlu Salih ibn-i Mehmed Sinn 50	Numro 124 Oğlu Mehmed Sinn 1
Hane 65 Numro 125 Uzun boylu kara sakallı Kırılı Memiş oğlu Süleyman ibn-i Mehmed Sinn 45	Numro 126 Oğlu Hasan Sinn 13	Numro 127 Üveyi oğlu Mehmed bin Ali Sinn 8	Hane 66 Numro 128 Kısa boylu kara sakallı Kadı Mustafa bin Mehmed Sinn 35
Hane 67 Numro 129 Orta boylu kır sakallı Bezeştanlı oğlu Molla Ahmed ibn-i Mehmed Sinn 60	Hane 68 Numro 130 Uzun boylu kara sakallı Yaşı oğlu Ali ibn-i Mehmed Sinn 35	Hane 69 Numro 131 Kısa boylu kır sakallı Emirdağlı Molla Hasan bin Ali Sinn 60	Hane 70 Numro 132 Orta boylu kır sakallı Emirdağlı Muslu oğlu İbrahim bin Ali Sinn 70
Numro 133 Oğlu Ahmed Sinn 13	Numro 134 Diğer oğlu Mehmed Sinn 6	Hane 71 Numro 135 Orta boylu ter bıyıklı Meştan oğlu Eğrikavaklı İsmail ibn-i İbrahim Sinn 30	Numro 136 Karındaşı uzun boylu ter bıyıklı Salih Sinn 20
Hane 72 Numro 137 Uzun boylu ter bıyıklı Hasan Dai oğlu Hüseyin Sinn 20	Hane 73 Numro 138 Uzun boylu köse sakallı Çakırcı oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 30	Numro 139 Oğlu Mehmed Sinn 4	Numro 140 Diğer oğlu Hüseyin Sinn 2
Hane 74 Numro 141 Orta boylu köse sakallı Kiraz Ali oğlu Hüseyin ibn-i Ali Sinn 35	Numro 142 Oğlu Ali Sinn 2	Hane 75 Numro 143 Orta boylu kara sakallı Karamanlı Hacı Ali bin Veli Sinn 40	Numro 144 Damadı orta boylu ter bıyıklı Ali bin Ali Sinn 25

Numro 145 Oğlu Mehmed Sinn 1	Hane 76 Numro 146 Orta boylu kara sakallı Haşır Oğlan oğlu Ahmed bin Mehmed Sinn 45	Numro 147 Oğlu Mehmed Sinn 13	Numro 148 Diğer oğlu Abdullah Sinn 11	
Hane 77 Numro 149 Uzun boylu kır sakallı Terzi oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 50	Numro 150 Oğlu Mehmed Sinn 13	Numro 151 Diğer oğlu Muştafa Sinn 8	Diğer oğlu Ali Sinn 6	Numro 152 Diğer oğlu Ahmed Sinn 4
Numro 153 Diğer oğlu Hüseyn Sinn 1	Hane 78 Numro 154 Orta boylu kara sakallı Terzi oğlu Ahmed bin Mehmed Sinn 40	Numro 155 Oğlu Osman Sinn 5	Hane 79 Numro 156 Uzun boylu kır sakallı Müezzin Molla İbrahim ibn-i Yusuf Sinn 50	
Numro 157 Oğlu Abdullah Sinn 6	Hane 80 Numro 158 Kısa boylu kumral sakallı Çulha Ali ibn-i Mehmed Sinn 30	Numro 159 Oğlu Ali Sinn 2	Hane 81 Numro 160 Uzun boylu kara sakallı Hacı Nebi oğlu Ali ibn-i Süleyman Sinn 40	
Numro 161 Oğlu İbrahim Sinn 5	Hane 82 Numro 162 Uzun boylu ak sakallı Dertli oğlu Hacı Ahmed ibn-i Mehmed Sinn 90	Hane 83 Numro 163 Uzun boylu ak sakallı Kara Hasan oğlu Deli Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 80	Hane 84 Numro 164 Orta boylu kır sakallı Bacak Halil oğlu Mehmed bin Halil Sinn 60	
Hane 85 Numro 165 Uzun boylu ak köse sakallı Bıyık oğlu Hacı Süleyman ibn-i İsmail Sinn 85	Numro 166 Oğlu uzun boylu kara sakallı Mehmed Sinn 30	Numro 167 Hafidi Süleyman bin Mehmed Sinn 5	Hane 86 Numro 168 Uzun boylu kara sakallı Bıyık oğlu Hacı Süleyman'ın oğlu Hasan Sinn 40	
Numro 169 Oğlu İbrahim Sinn 10	Hane 87 Numro 170 Orta boylu ak sakallı Salcı Hoca Mehmed Efendi ibn-i Ali Sinn 98	Hane 88 Numro 171 Uzun boylu ak sakallı Seris Ali ibn-i Ali Sinn 60	Numro 172 Redif Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Hüseyn Sinn 20	
Numro 173 Diğer oğlu uzun boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 18	Numro 174 Diğer oğlu Ahmed Sinn 6	Numro 175 Diğer oğlu Ali Sinn 3	Hane 89 Numro 176 Orta boylu kara sakallı Molla İbrahim oğlu Hasan Sinn 40	
Hane 90 Numro 177 Orta boylu kara sakallı Muştafa Ali oğlu Mehmed Sinn 25	Hane 91 Numro 178 Orta boylu kır sakallı Kırılı Mehmed ibn-i Musa Sinn 55	Hane 92 Numro 179 Uzun boylu ak sakallı Berber oğlu Muştafa bin Muştafa Sinn 80	Numro 180 Oğlu uzun boylu kumral sakallı Mehmed Sinn 35	
Numro 181 Hafidi Muştafa bin Mehmed Sinn 1	Hane 93 Numro 182 Uzun boylu ter bıyıklı Kara Bacak oğlu Osman bin Osman Sinn 20	Hane 94 Numro 183 Orta boylu köse sakallı Kantar oğlu Mehmed ibn-i Veli Sinn 25	Hane 95 Numro 184 Orta boylu kır sakallı Kırılı Çulha Ali ibn-i Meştan Sinn 50	

Numro 185 Oğlu Meştan Sinn 12	Hane 96 Numro 186 Orta boylu kara bıyıklı Ahmed Kethüda oğlu Ahmed bin Ahmed Sinn 25	Hane 97 Numro 187 Orta boylu kır sakallı Ali Beşe ibn-i Ahmed Sinn 60	Numro 188 Dersaadette Mansure Oğlu orta boylu ter bıyıklı Ahmed Sinn 20
Hane 98 Numro 189 Redif Orta boylu sarı bıyıklı Camcı oğlu Osman ibn-i Mehmed Sinn 30	Hane 99 Numro 190 Orta boylu az kır sakallı Çiftlikli Kara Muştafa ibn-i Süleyman Sinn 50	Numro 191 Oğlu şabb Muştafa Sinn 16	Hane 100 Numro 192 Uzun boylu kara sakallı Hacı Veli oğlu İbrahim ibn-i Mehmed Sinn 30
Numro 193 Oğlu Mehmed Sinn 5	Numro 194 Diğer oğlu Ali Sinn 1	Numro 195 Karındaşı orta boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 20	Hane 101 Numro 196 Hacı Kara Mehmed hizmetkârı Sulu Mehmed oğlu şabb Muştafa Sinn 15
Hane 102 Numro 197 Uzun boylu kara sakallı (---) oğlu Süleyman ibn-i Ahmed Sinn 35	Numro 198 Üveyi oğlu şabb Veli bin Muştafa Sinn 14	Numro 199 Diğer üveyi oğlu Muştafa bin Muştafa Sinn 8	Hane 103 Numro 200 Nazilli Ahmed yetimi Yusuf Sinn 13
Hane 104 Numro 201 Uzun boylu kır sakallı İbrahim Efendi oğlu Ali Sinn 70	Numro 202 Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 20	Numro 203 Diğer oğlu Hasan Ali Sinn 8	Hane 105 Numro 204 Orta boylu köse sakallı Sağır İmam oğlu Mehmed ibn-i Muştafa Sinn 40
Numro 205 Oğlu Mehmed Sinn 6	Numro 206 Diğer oğlu Ahmed Sinn 4	Numro 207 Diğer oğlu Muştafa Sinn 1	Hane 106 Numro 208 Orta boylu köse sakallı (---) Koca Ahmed oğlu Halil bin Ahmed Sinn 25
Numro 209 Topal Karındaşı şabb Mehmed Sinn 15	Hane 107 Numro 210 Redif Orta boylu ter bıyıklı Meştan oğlu Muştafa bin Süleyman Sinn 20	Numro 211 Karındaşı uzunca boylu ter bıyıklı Süleyman Sinn 18	Hane 108 Numro 212 Orta boylu kır sakallı Kara Hasan'ın Molla Süleyman ibn-i Hasan Sinn 60
Numro 213 Oğlu orta boylu kumral sakallı Molla Hasan Sinn 25	Numro 214 Diğer oğlu Süleyman Sinn 12	Hane 109 Numro 215 Orta boylu kır sakallı Hacı Sarı oğlu Hacı İbrahim ibn-i Muştafa Sinn 60	Numro 216 Oğlu orta boylu sarı sakallı Muştafa Sinn 30
Numro 217 Hafidi İbrahim bin Muştafa Sinn 1	Hane 110 Numro 218 Orta boylu kır sakallı Kara Hasan oğlu Hacı Muştafa bin Hasan Sinn 50	Numro 219 Oğlu İbrahim Sinn 12	Numro 220 Diğer oğlu Hasan Sinn 10

Numro 221 Üveyi oğlu orta boylu kumral sakallı Mehmed bin Ahmed Sinn 30	Numro 222 Oğlu Ahmed Sinn 1	Hane 111 Numro 223 Uzun boylu kara sakallı (-- -) oğlu Kara Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 43	Hane 112 Numro 224 Uzun boylu kumral sakallı(---) oğlu Osman ibn-i Halil Sinn 50
Numro 225 Firar on seneden harbde yok Karındaşı uzun boylu sarı sakallı Hasan Sinn 35	Numro 226 Dersaadette Mansure Diğer karındaşı uzun boylu ter bıyıklı Hüseyin Sinn 20	Hane 113 Numro 227 Uzun boylu kır sakallı Sulu Mehmed oğlu Hasan Sinn 50	Numro 228 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Osman Sinn 20
Hane 114 Numro 229 Orta boylu sarı sakallı Kasab oğlu Mustafa ibn-i Hüseyin Sinn 35	Numro 230 Diğer oğlu Mehmed Sinn 10	Numro 231 Diğer oğlu Mehmed Sinn 10	Hane 115 Numro232 Uzun boylu kara sakallı Kuru Ahmed oğlu Ahmed Sinn 40
Numro 233 Oğlu Mehmed Sinn 5	Numro 234 Diğer oğlu Halil Sinn 1	Hane 116 Numro 235 Orta boylu sarı sakallı Eskici İsmail ibn-i Hacı Ahmed Sinn 40	Numro 236 Dersaadette Mansure Oğlu uzun boylu ter bıyıklı İsmail Sinn 20
Hane 117 Numro 237 Uzun boylu kara bıyıklı Çulha Kara Hüseyin ibn-i Mehmed Sinn 30	Numro 238 İzmir'de Çulha bir seneden beri Karındaşı uzun boylu kara bıyıklı Çulha Ali Sinn 35	Hane 118 Numro 239 Uzun boylu kumral sakallı Sakallı oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 40	Hane 119 Numro 240 Uzun boylu kır sakallı Eskihisarlı Molla Mustafa ibn-i Mehmed Sinn 60
Hane 120 Numro 241 Uzun boylu sarı sakallı Hızır oğlu Hasan bin Hasan Sinn 25	Hane 121 Numro 242 Uzun boylu ak sakallı Hızır oğlu Mehmed bin Mehmed Sinn 90	Numro 243 Oğlu orta boylu kır sakallı yetimi Mustafa Sinn 45	Numro 244 Diğer oğlu orta boylu kumral sakallı Hasan Sinn 40
Numro 245 Diğer oğlu kısa boylu kara sakallı Mehmed Sinn 35	Numro 246 Diğer oğlu orta boylu kumral sakallı İbrahim Sinn 30	Numro 247 Redif Hafidi orta boylu ter bıyıklı İbrahim bin Mustafa Sinn 20	Numro 248 Diğer hafidi orta boylu şâbb Mustafa bin Mustafa Sinn 18
Numro 249 Diğer hafidi şâbb Halil bin Mustafa Sinn 16	Numro 250 Diğer hafidi İsmail bin Mustafa Sinn 12	Numro 251 Diğer hafidi Mehmed bin Mustafa Sinn 6	Numro 252 Diğer hafidi Ali bin Mustafa Sinn 3
Numro 253 Diğer hafidi Süleyman bin Mustafa Sinn 1	Numro 254 Diğer hafidi Mehmed bin Hasan Sinn 10	Numro 255 Diğer Hafidi Osman bin Hasan Sinn 1	Hane 122 Numro 256 Orta boylu kara sakallı Köse Mehmed Ali ibn-i Hasan Sinn 30
Numro 257 Oğlu Mehmed Sinn 8	Numro 258 Diğer oğlu Ali Sinn 1	Numro 259 Karındaşı uzun boylu kara sakallı Mustafa Sinn 28	Numro 260 Oğlu Hüseyin Sinn 1
Numro 261 Diğer karındaşı Alem Sinn 12	Hane 123 Numro 262 Uzun boylu kumral sakallı (---) oğlu Mustafa ibn-i Mehmed Sinn 33	Hane 263 Oğlu Mehmed Sinn 4	Hane 124 Numro 264 Kısa boylu Bacak Halil oğlu İbrahim bin Halil Sinn 35

Numro 265 Oğlu Halil Sinn 4	Numro 266 Karındaşı orta boylu kara sakallı Meştan Sinn 25	Hane 125 Numro 267 Orta boylu kara sakallı Topal Köse Ahmed ibn-i Mehmed Sinn 35	Numro 268 Oğlu Mehmed Ali Sinn 1
Hane 126 Numro 269 Uzun boylu kır sakallı İmam oğlu Hacı Ali ibn-i Mehmed Sinn 60	Numro 270 Oğlu şabb Mehmed Sinn 14	Numro 271 Diğer oğlu Ali Sinn 5	Numro 272 Diğer oğlu İbrahim Sinn 1
Numro 273 Karındaşı orta boylu az sarı bıyıklı Ahmed Sinn 45	Numro 274 Üveyi oğlu Halil bin Mehmed Sinn 13	Hane 127 Numro 275 Orta boylu kara sakallı Hacı Nebi oğlu Muştafa ibn-i Süleyman Sinn 40	Numro 276 Oğlu İbrahim Sinn 2
Numro 277 Karındaşı orta boylu kara sakallı Mehmed Sinn 30	Hane 128 Numro 278 Orta boylu sarı sakallı Hacı Sarı oğlu Muştafa ibn-i Süleyman Sinn45	Hane 279 Oğlu Süleyman Sinn 4	Numro 280 Üveyi oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 12
Numro 281 Çolak Karındaşı uzun boylu ter bıyıklı Halil Sinn 25	Hane 129 Numro 282 Uzun boylu ak sakallı eskici İbrahim ibn-i Ahmed Sinn 80	Hane 130 Numro 283 Hatib Uzun boylu köse sakallı Hatib oğlu Molla Mehmed ibn-i-i Mehmed Sinn 60	Numro 284 Oğlu Mehmed Sinn 8
Numro 285 Diğer oğlu Ali Sinn 6	Numro 286 Kayını uzun boylu kara sakallı Boştane oğlu Mahmud ibn-i Ali Sinn 40	Numro 287 Oğlu Ahmed Sinn 6	Hane 131 Numro 288 Uzun boylu kır sakallı Dirhemsiz İbrahim ibn-i Mehmed Sinn 60
Numro 289 Oğlu Mehmed Sinn 1	Hane 132 Numro 290 Uzun boylu sarı sakallı Ak Tane Mehmed ibn-i İbrahim Sinn 65	Numro 291 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Ahmed Sinn 20	Numro 292 Diğer oğlu İbrahim Sinn 8
Hane 133 Numro 293 Sığırtmaç Uzun boylu ak sakallı Sarı Mehmed ibn-i Süleyman Sinn 60	Numro 294 Der-Saadetde üç seneden beri mansurede Oğlu orta boylu ter bıyıklı Muştafa Sinn 20	Hane 134 Numro 295 Redif Orta boylu kara bıyıklı Yavaş oğlu Muştafa bin Hüseyin Sinn 20	Numro 296 Karındaşı şabb Ali Sinn 14
Numro 297 Diğer karındaşı Mehmed Sinn 12	Hane 135 Numro 298 Orta boylu kara sakallı Ahmed Çelebi oğlu Ali bin Ali Sinn 50	Numro 299 Oğlu Muştafa Sinn 1	Hane 136 Numro 300 Orta boylu kır sakallı Ayvaz oğlu Hacı İbrahim ibn-i Mehmed Sinn 60
Numro 301 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 20	Numro 302 Diğer oğlu şabb Ahmed Sinn 15	Numro 303 Diğer oğlu İbrahim Sinn 10	Numro 304 Diğer oğlu Süleyman Sinn 6

Numro 305 Diğer oğlu Meştan Sinn 4	Numro 306 Yek-çeşm Karındaşı orta boylu kır sakallı Camcı Mustafa Sinn 70	Numro 307 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Halil Sinn 20	Numro 308 Hafidi Mehmed bin Halil Sinn 1	
Numro 309 Diğer karındaşı orta boylu kır sakallı Hacı Hüseyin Sinn 80	Numro 310 Oğlu uzun boylu kumral sakallı Halil Sinn 30	Numro 311 Hafidi Mehmed ibn-i Halil Sinn 3	Hane 137 Numro 312 Orta boylu kır sakallı Emin Veysi oğlu Atça Oğlan Mustafa ibn-i Mehmed Sinn 60	
Numro 313 Oğlu şâbb Ali Sinn 14	Numro 314 Diğer oğlu Ahmed Sinn 6	Numro 315 Diğer oğlu Mustafa Sinn 1	Numro 316 Diğer oğlu Mehmed Sinn 1 İkiz	
Numro 317 Bacanağı orta boylu kır sakallı Kara Ali oğlu Koca Süleyman ibn-i Mehmed Sinn 60	Numro 318 Oğlu Halil Sinn 12	Hane 138 Numro 319 Uzun boylu kara sakallı Karpuzlu oğlu Hüseyin ibn-i Mehmed Sinn 30	Numro 320 Redif Karındaşı uzun boylu kara bıyıklı Süleyman Sinn 22	
Hane 139 Numro 321 Uzun boylu kara sakallı Macar oğlu Kırılı Ahmed ibn-i İsmail Sinn 45	Numro 322 Üveyi oğlu uzun boylu köse sakallı Halil ibn-i İbrahim Sinn 35	Numro 323 Oğlu İbrahim Sinn 8	Diğer oğlu Halil Sinn 3	Numro 324 Diğer üveyi orta boylu kara sakallı Süleyman ibn-i İbrahim Sinn 25
Numro 325 Oğlu Ahmed Sinn 1	Hane 140 Numro 326 Orta boylu kara sakallı (---) oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 40	Numro 327 Oğlu Ahmed Sinn 4	Hane 141 Numro 328 Orta boylu kumral sakallı Çakır oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 35	
Numro 329 Oğlu Ali Sinn 1	Numro 330 Üveyi babası orta boylu kara sakallı Kahraman Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 40	Hane 142 Numro 331 Uzun boylu kır sakallı Hacı Nebi oğlu ibn-i Ahmed Sinn 55	Numro 332 Redif Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 20	
Numro 333 Diğer oğlu şâbb Mustafa Sinn 16	Numro 334 Diğer oğlu Ali Sinn 14	Numro 335 Diğer oğlu Nebi Sinn 10	Numro 336 Karındaşı orta boylu kumral sakallı Ahmed bin Ahmed Sinn 40	
Numro 337 Oğlu Mehmed Ali Sinn 8	Numro 338 Diğer oğlu Ahmed Sinn 4	Hane 143 Numro 339 Uzun boylu kumral sakallı Kavak Çakır oğlu Mehmed bin Mehmed Sinn 50	Numro 340 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 20	
Numro 341 Diğer oğlu Hasan Ali Sinn 10	Numro 342 Karındaşı uzun boylu kumral sakallı Hasan Sinn 40	Hane 144 Numro 343 Orta boylu ak sakallı Hasan oğlu Mehmed Sinn 90	Numro 344 Oğlu orta boylu kara sakallı Hasan Sinn 40	

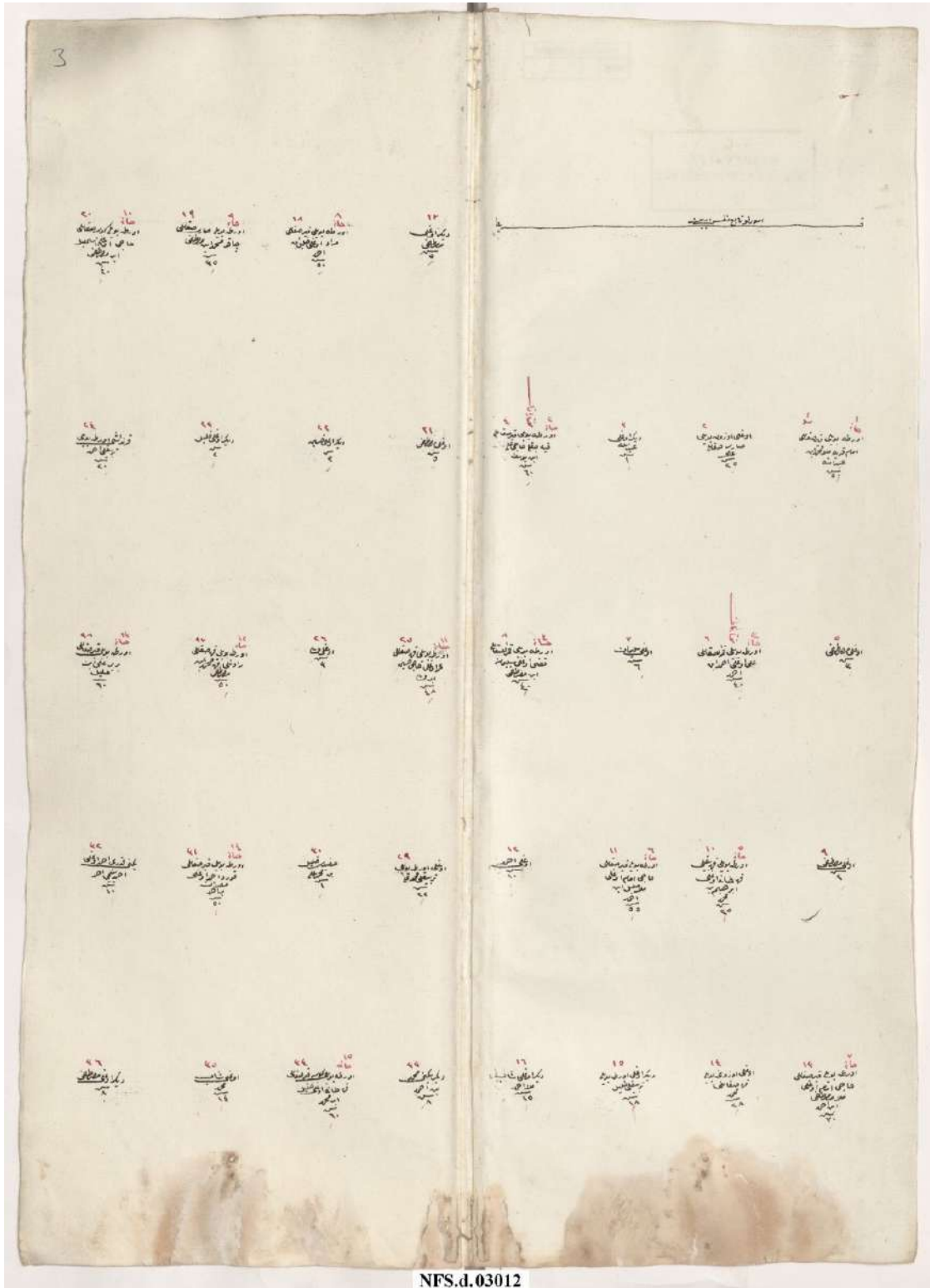
Hane 145 Numro 345 Uzun boylu kır sakallı Hamal Veysi oğlu İbrahim ibn-i Muştafa Sinn 40	Hane 146 Numro 346 Orta boylu kumral sakallı Karagöz Damadı Muştafa ibn-i Süleyman Sinn 30	Hane 147 Numro 347 Uzun boylu kara sakallı (---) Deli Mehmed ibn-i Halil Sinn 40	Numro 348 Oğlu Halil Sinn 1
Hane 148 Numro 349 Uzun boylu kır sakallı Çilek oğlu Mehmed ibn-i Ahmed Sinn 70	Numro 350 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Hasan Sinn 20	Numro 351 Diğer oğlu Mehmed Sinn 10	Numro 352 Diğer oğlu Ali Sinn 8
Hane 149 Numro 353 Uzun boylu kır sakallı Doştane Muştafa ibn-i Muştafa Sinn 80	Numro 354 Oğlu orta boylu kara sakallı Muştafa Sinn 50	Numro 355 Hafidi Mehmed bin Muştafa Sinn 8	Numro 356 Diğer hafidi Muştafa bin Muştafa Sinn 5
Hane 150 Numro 357 Uzun boylu kara sakallı (-- -) oğlu Hacı Mehmed ibn-i Muştafa Sinn 50	Numro 358 Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Muştafa Sinn 20	Numro 359 Diğer oğlu Mehmed Sinn 3	Hane 151 Numro 360 Orta boylu kır sakallı (---) Mehmed ibn-i Ali Sinn 60
Numro 361 Damadı orta boylu kumral sakallı Ali ibn-i İbrahim Sinn 30	Numro 362 Oğlu Mehmed Sinn 6	Numro 363 Diğer oğlu Muştafa Sinn 1	Hane 152 Numro 364 Orta boylu kumral sakallı Hacı Sarı oğlu Ali ibn-i Muştafa Sinn 58
Numro 365 Damadı orta boylu ter bıyıklı Osman bin Osman Sinn 20	Hane 153 Numro 366 Orta boylu kır sakallı Topal İsmail damadı Ahmed bin Ahmed Sinn 50	Numro 367 Oğlu şabb Mehmed Sinn 15	Numro 368 Diğer oğlu Ahmed Sinn 10
Numro 369 Diğer oğlu Hasan Sinn 4	Numro 370 Diğer oğlu İsmail Sinn 2	Hane 154 Numro 371 Orta boylu kır sakallı Şaban oğlu Nasuh bin Mehmed Sinn 60	Numro 372 Oğlu Süleyman Sinn 11
Hane 155 Numro 373 Uzun boylu ak sakallı Abtal oğlu Hacı Mehmed ibn-i Muştafa Sinn 60	Numro 374 Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed Sinn 20	Numro 375 Bu Sene Hicaz'da Diğer oğlu orta boylu kara sakallı Ahmed Sinn 30	Hane 156 Numro 376 Redif Uzun boylu kara bıyıklı (---) Hasan oğlu Hüseyin ibn-i Hasan Sinn 23
Numro 377 Karındaşı şabb Meştan Sinn 15	Hane 157 Numro 378 Uzun boylu kara sakallı Uzun Hacı Ahmed oğlu Muştafa bin Ahmed Sinn 35	Hane 158 Numro 379 Uzun boylu kara sakallı Beyti oğlu Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 40	Numro 380 Oğlu Muştafa Sinn 1

Numro 381 Karındaşı uzun boylu kara sakallı Hüseyin Sinn 38	Numro 382 Oğlu Mustafa Sinn 4	Numro 383 Yek-çeşm Diğer karındaşı uzun boylu kara bıyıklı Hasan Sinn 30	Hane 159 Numro 384 Orta boylu kara sakallı Köpükçü Deli oğlu Ali ibn-i Ahmed Sinn 50
Hane 160 Numro 385 Orta boylu kır sakallı Berber Hacı Mehmed ibn-i Ali Sinn 60	Numro 386 Aydın'da Pabuşçutane oğlu yanında Oğlu şâbb Pabuşçu Çırağı Halil Sinn 16	Numro 387 Diğer oğlu İbrahim Sinn 14	Hane 161 Numro 388 Nurullah yetimi Halil Sinn 12
Hane 162 Numro 389 Masrû Orta boylu kır sakallı Tüccar oğlu Ahmed ibn-i Mustafa Sinn 80	Numro 390 Üveyi oğlu orta boylu kır sakallı Ali ibn-i Mehmed Sinn 40	Numro 391 Oğlu şâbb Mehmed Sinn 15	Numro 392 Diğer oğlu Ahmed Sinn 1
Hane 163 Numro 393 Uzun boylu kumral sakallı Veysi oğlu Himmet ibn-i Mehmed Sinn 40	Numro 394 Oğlu Mehmed Sinn 12	Hane 164 Numro 395 Uzun boylu kır sakallı Kara Mehmed ibn-i Hasan Sinn 50	Hane 165 Numro 396 Orta boylu ak sakallı Aşık Halil ibn-i Ali Sinn 80
Numro 397 Oğlu orta boylu kumral sakallı Ali Sinn 40	Numro 398 Hafidi Mehmed bin Ali Sinn 6	Numro 399 Diğer hafidi Halil bin Ali Sinn 1	Hane 166 Numro 400 Uzun boylu kumral sakallı Hafız oğlu Damadı Mehmed ibn-i Mustafa Sinn 50
Numro 401 Oğlu Halil Sinn 11	Hane 167 Numro 402 Orta boylu kara sakallı Şahin Ali ibn-i Ali Sinn 40	Numro 403 Oğlu Ali Sinn 8	Hane 168 Numro 404 Orta boylu kara sakallı Köşklü oğlu Hacı Süleyman ibn-i Hasan Sinn 35
Numro 405 Oğlu Mehmed Sinn 5	Hane 169 Numro 406 Uzun boylu kır sakallı (---) (---) Mehmed ibn-i Mehmed Sinn 65	Numro 407 Redif Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Ali Sinn 22	Numro 408 Diğer oğlu Süleyman Sinn 12
Hane 170 Numro 409 Redif onbaşı Uzun boylu ter bıyıklı Molla Hüseyin oğlu Hüseyin ibn-i Mehmed Sinn 22	Hane 171 Numro 410 Uzun boylu kara sakallı Çiftlikli Koca Ahmed ibn-i Osman Sinn 40	Numro 411 Oğlu Osman Sinn 2	Hane 172 Numro 412 Uzun boylu kara sakallı Mâi oğlu Mustafa ibn-i Mehmed Sinn 40
Numro 413 Yeğeni Mehmed ibn-i Mustafa Sinn 9	Numro 414 Beslemesi Ali ibn-i Mehmed Sinn 9	Hane 173 Numro 415 Uzun boylu kır sakallı (---) Kara Ahmed ibn-i Ahmed Sinn 60	Numro 416 Oğlu Mehmed Sinn 10
Numro 417 Diğer oğlu Mustafa Sinn 7	Hane 174 Numro 418 Uzun boylu ak sakallı Hacı Meştan ibn-i Ali Sinn 80	Numro 419 Oğlu uzun boylu sarı sakallı Mustafa Sinn 35	Numro 420 Diğer oğlu uzun boylu ter bıyıklı İbrahim Sinn 18

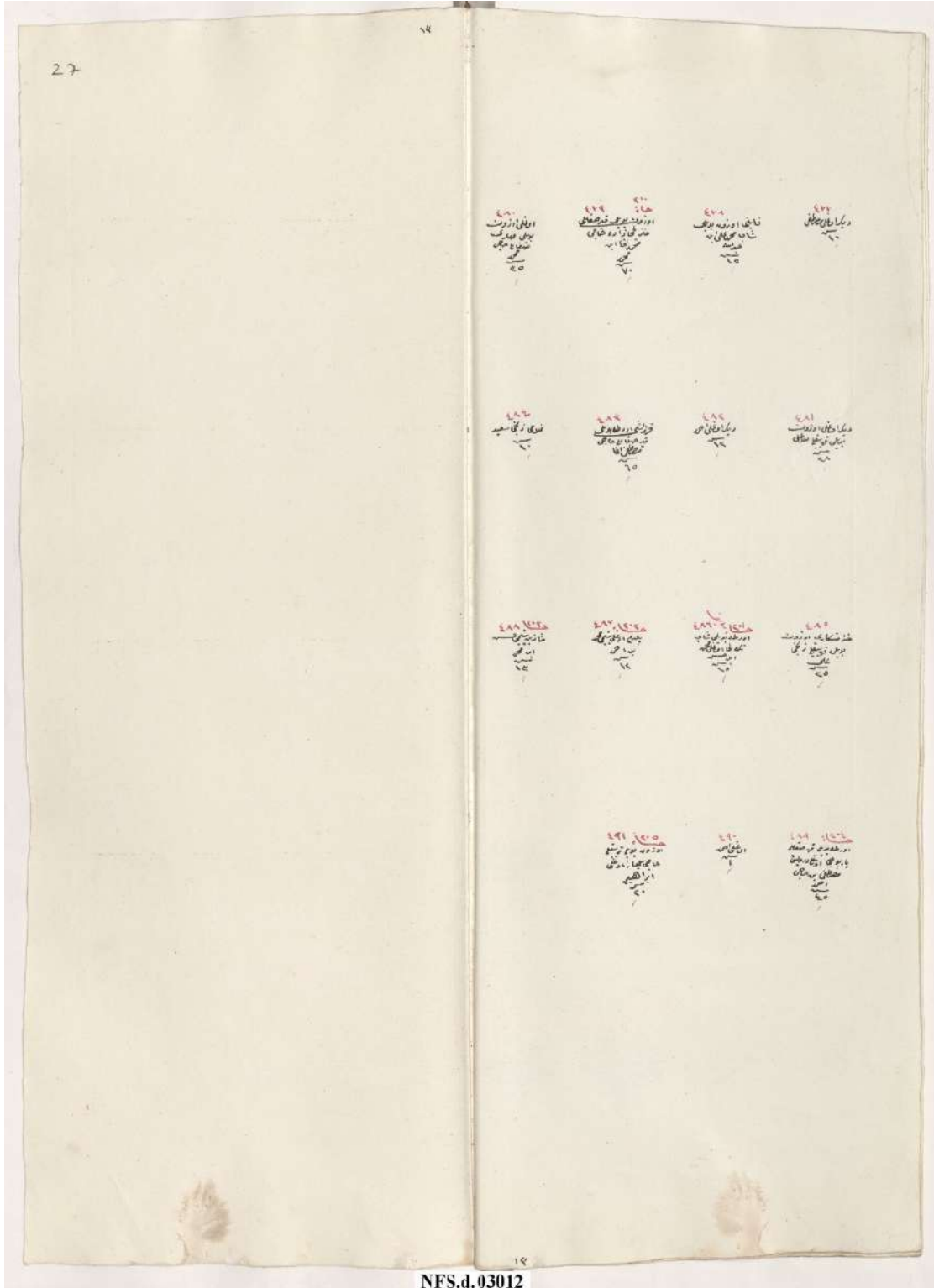
Numro 421 Diğer oğlu şâbb Ahmed Sinn 15	Numro 422 Hafidi Ali bin Mustafa Sinn 1	Hane 175 Numro 423 Uzun boylu sarı sakallı Davilyalı Koca İbrahim oğlu Ahmed Sinn 30	Numro 424 Oğlu Mehmed Sinn 1
Hane 176 Numro 425 Orta boylu kır sakallı Kumcu Mehmed ibn-i Süleyman Sinn 45	Hane 177 Numro 426 Orta boylu ak sakallı Koca İsmail ibn-i İbrahim Sinn 90	Numro 427 Üveyi oğlu uzun boylu sarı köse sakallı Ahmed ibn-i Mehmed Sinn 25	Hane 178 Numro 428 Orta boylu kara sakallı (---) oğlu Meştan ibn-i Mustafa Sinn 30
Numro 429 Oğlu Mustafa Sinn 1	Hane 179 Numro 430 Uzun boylu kumral sakallı Arab oğlan oğlu Osman ibn-i İbrahim Sinn 30	Numro 431 Redif Karındaşı orta boylu ter bıyıklı İbrahim Sinn 20	Numro 432 Kayını şâbb Mehmed bin Yusuf Sinn 15
Hane 180 Numro 433 Uzun boylu kır sakallı Derici oğlu Ahmed bin Mehmed Sinn 40	Numro 434 Oğlu Mehmed Sinn 6	Numro 435 Diğer oğlu Meştan Sinn 4	Numro 436 Diğer oğlu Ahmed Sinn 1
Hane 181 Numro 437 Uzun boylu kara sakallı Boştan oğlu Meştan ibn-i Mehmed Sinn 40	Hane 182 Numro 438 Orta boylu kara sakallı Kara Hasan oğlu Halil ibn-i Hacı Mehmed Sinn 25	Numro 439 Karındaşı uzun boylu şâbb Hasan Ali Sinn 16	Hane 183 Numro 440 Uzun boylu kara sakallı Yüz Oğlan oğlu Halil ibn-i Mehmed Sinn 50
Numro 441 Oğlu uzun boylu şâbb Mehmed Sinn 15	Numro 442 Diğer oğlu Ahmed Sinn 4	Hane 184 Numro 443 Orta boylu kır sakallı Kabakçı Ali oğlu Ali ibn-i Ahmed Sinn 70	Numro 444 Oğlu şâbb Mehmed Sinn 15
Numro 445 Redif Üveyi oğlu uzun boylu kumral bıyıklı İbrahim bin Himmat Sinn 15	Hane 185 Numro 446 Orta boylu kara sakallı Cezayirli Mustafa ibn-i Mustafa Sinn 40	Numro 447 Oğlu Halil Sinn 4	Hane 186 Numro 448 Orta boylu sarı sakallı Küçük oğlu Mehmed bin Mehmed Sinn 60
Hane 187 Numro 449 Redif Uzun boylu sarı bıyıklı Çenesiz oğlu Mehmed bin Ali Sinn 25	Hane 188 Numro 450 Uzun boylu kır sakallı Tunalı oğlu Mustafa ibn-i Mustafa Sinn 60	Hane 189 Numro 451 Redif Uzun boylu az sarı bıyıklı (---) oğlu Halil ibn-i Halil Sinn 22	Hane 190 Numro 452 Orta boylu ter bıyıklı Kör Bacaksız oğlu Hüseyin ibn-i Halil Sinn 17
Hane 191 Numro 453 Redif Uzun boylu kara bıyıklı Çakıcı oğlu Hasan ibn-i Mehmed Sinn 22	Hane 192 Numro 454 Uzun boylu kara bıyıklı Germencikli oğlu Mehmed ibn-i Halil Sinn 30	Hane 193 Numro 455 Alil Kısa boylu kumral sakallı (-- -) oğlu (---) ibn-i Süleyman Sinn 30	Hane 194 Numro 456 Orta boylu kara sakallı Ahmed Kethüda oğlu Mehmed Sinn 30

Numro 457 Karındaşı uzun boylu şâbb Muştafa Sinn 15	Hane 195 Numro 458 Uzun boylu köse sakallı Koca Abdullah oğlu Mehmed Sinn 30	Numro 459 Oğlu Ali Sinn 1	Numro 460 Fırar Karındaşı uzun boylu ter bıyıklı Ahmed Sinn 20
Numro 461 Diğer karındaşı şâbb İbrahim Sinn 15	Numro 462 Diğer karındaşı Abdullah Sinn 7	Numro 463 Diğer karındaşı Mehmed Sinn 7 İkiz	Hane 196 Numro 464 Orta boylu kara sakallı (---) oğlu Molla Mehmed ibn-i Muştafa Sinn 35
Numro 465 Kayını İsmail ibn-i Osman Sinn 12	Hane 197 Numro 466 Orta boylu kumral sakallı Atçalı Ahmed ibn-i Nebi Sinn 45	Hane 198 Numro 467 Orta boylu ak sakallı Çakılcı oğlu Koca Ahmed ibn-i Halil Sinn 110	Numro 468 Oğlu uzun boylu kır sakallı Hacı Halil Sinn 55
Numro 469 Diğer oğlu uzun boylu kır sakallı Hacı (---) Muştafa Sinn 50	Numro 470 Hafidi Halil bin Halil Sinn 5	Numro 471 Hacı Halil'in Gulamı Zenci Mercan Sinn 20	Numro 472 Hacı Muştafa'nın Diğer gulamı orta boylu Zenci Abdullah Sinn 18
Numro 473 Hizmetkarı uzun boylu kara sakallı Dağlı Hüseyin oğlu Süleyman Sinn 25	Hane 199 Numro 474 Uzun boylu kır köse sakallı Kara Muştafa oğlu Hacı Muştafa ibn-i Mehmed Sinn 60	Numro 475 Karındaşı uzun boylu kara sakallı Veli Sinn 45	Numro 476 Oğlu Mehmed Sinn 12
Numro 477 Diğer oğlu Muştafa Sinn 10	Numro 478 Kayını uzun boylu şâbb Mehmed Ali ibn-i Abdullah Sinn 15	Hane 200 Numro 479 Uzun boylu kır sakallı Menzilcizade Hacı Mehmed Ağa ibn-i Mehmed Sinn 70	Numro 480 Oğlu uzun boylu sarı sakallı Hacı Mehmed Sinn 35
Numro 481 Diğer oğlu uzun boylu kara bıyıklı Molla Ali Sinn 28	Numro 482 Diğer oğlu Ahmed Sinn 12	Numro 483 Karındaşı orta boylu kır sakallı Hacı Muştafa Ağa Sinn 65	Numro 484 Gulamı Zenci Sait Sinn 10
Numro 485 Hizmetkarı uzun boylu kara bıyıklı Zenci Ali Sinn 25	Hane 201 Numro 486 Redif Orta boylu şâbb Tekeli oğlu Mehmed ibn-i Hasan Sinn 15	Hane 202 Numro 487 (---) oğlu yetimi Mehmed bin Ahmed Sinn 12	Hane 203 Numro 488 Müezzin yetimi Hasan ibn-i Mehmed Sinn 13
Hane 204 Numro 489 Orta boylu kara sakallı (-- -) oğlu Derviş Muştafa bin Hacı Ahmed Sinn 45	Numro 490 Oğlu Ahmed Sinn 1	Hane 205 Numro 491 Uzun boylu ter bıyıklı Hacı Süleyman oğlu İbrahim Sinn 20	

Ek 2: BOA, NFS. d. 03012 Numaralı Nüfus Defterinin Umurlu Karyesi'nin İlk Sayfası.

Ek 3: BOA, NFS. d. 03012 Numaralı Nüfus Defterinin Umurlu Karyesi'nin Son Sayfası.

Doç. Dr.
Tülay METİN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
tulayko@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8770-2923>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
11/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
17/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658309>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Selçuklular ve Kudüs *Seljuks and Jarusalem (Al-Quds)*

Öz

Kudüs, İslâmiyetin, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin mukaddes beldesi olarak büyük öneme sahip bir yerdir. Bu nedenle tarihte paylaşılabilen ve her kesimin aidiyet duygusu ile sahip çıkmaya çalıştığı bir şehir olarak dikkat çekmektedir. İslâm'ın ilk kablesi olması, İsrâ ve Miraç hadisesinin Kudüs'te vuku bulması hasebiyle şehir Müslümanlar için oldukça önemli ve kıymetlidir. Nitekim Hz. Muhammed, Kudüs ve çevresinin fethedilmesini çok istemiştir. Hz. Ebû Bekir zamanında Filistin, Ürdün ve Suriye üzerine gönderilen Müslüman komutanların başarıları ile Peygamberin bu arzusu yerine getirilmeye başlanmıştır. Hz. Ömer zamanında Kudüs'ün fethi ile uzun süre dalgalanacak İslâm bayrağı şehre dikilmiştir. Halifeler döneminden sonra Kudüs, sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, İhşidîler ve Fatimîlerin hâkimiyeti altına girmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fetih ve genişleme hareketini batı yönünde devam ettiren Selçuklular, Suriye ve Filistin topraklarında fetih hareketine girişmişlerdir. 1071'de Selçuklu Emîri Atsız, Kudüs'ü fethederek yaklaşık 28 yıl sürecek Selçuklu egemenliğini başlatmıştır. Selçukluların Kudüs'te hüküm sürdüğü dönem hakkında bu zamana kadar yapılan çalışmaların genellikle siyasi hadiseler çerçevesinde kaleme alındığı görülmektedir. Bununla birlikte Kudüs hakkında yazan bazı yazarlar şehrin Selçuklular dönemini ele alırken genellikle sıkıntılı bir süreçten söz etmişlerdir. Fakat bu tam olarak doğru değildir. Bilakis Kudüs fethedildiğinde altın çağını yaşayan Selçuklu Devleti'nin bir parçası olmuştur. Adalet, emniyet, hoşgörü ve sosyo-ekonomik refahın hüküm sürdüğü Selçuklu topraklarından Kudüs'ü ayrı tutmak mümkün değildir. Bu bağlamda taraftar yazarların Selçuklular döneminde Kudüs'te kültürel ve iktisadi gerileme yaşandığına dair iddiaları hiçbir temele dayanmamaktadır. Tam tersi barış, ekonomik refah ve gelişen huzurlu bir manevî yaşamın olduğunu gösteren deliller mevcuttur. Bu makalede "Selçuklu egemenliğinde Kudüs'te durum nasıldı?" sorusu cevaplandırılmaya çalışılacak ve kaynaklardaki veriler ışığında Selçuklu Kudüs'ünün tarihi yeniden gözden geçirilecektir.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Kudüs, Emîr Atsız, Melikşah, Artuk Bey, İlgâzi, Sökmen

Abstract

Al-Quds (Jerusalem) has a considerably significant place as the holy land of Islam, Christianity and Judaism. Thus, it captures attention as the city which cannot be shared and to which each segment of the society lays claim in conjunction with the sense of belonging throughout history. Inasmuch as it acted as the first Qibla of Islam and İsrâ and Mi'raj incidents took place in al-Quds, the city is quite important and valuable for Muslims. As a matter of fact, the Prophet Mohammad strongly aspired for the conquest of al-Quds and its environs. In the period of the Caliph Abu Bakr, along with achievements of Muslim commanders who undertook military expeditions to al-Quds, Jordan and Syria, this aspiration of the Prophet set out to come true. With the conquest of al-Quds in the period of the Caliph Umar, the Islamic flag which would fly for a long time was planted on the city. After the Rashidun Caliphate, al-Quds remained under the control of Umayyads, Abbasids, Tulunids, İkhshidids and Fatimids. Seljuks intensifying military campaigns and expeditions towards the west as of the second half of the 11th century got engaged in operations inten-

ATIF: METİN Tülay, "Selçuklular ve Kudüs" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (659-669)

CITE: METİN Tülay, "Seljuks and Jarusalem (Al-Quds)" *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (659-669)

ded for conquering lands of Syria and Palestine. Seljuk Amir Atsiz ibn Uvaq seized al-Quds in 1071 CE, and launched the Seljuk rule that would last for around 28 years in the city. It is discerned that studies carried out until now on the period when Seljuks ruled al-Quds were generally authored in the context of political affairs. On the other hand, some authors studying al-Quds in general referred to a troubled process while addressing the period when the city was under the Seljuk control. However, this is not really the case. Rather, when al-Quds was captured by Seljuks, it became part of the Seljuk State which enjoyed its golden age. It is impossible to set al-Quds apart from Seljuk lands where justice, safety, tolerance and socio-economic welfare prevailed. In this respect, allegations by partisan writers asserting that cultural and economic decline was experienced in al-Quds in Seljuk period have no basis. In contrast, there exist evidences revealing that the city was dominated by peace, economic welfare and a serenely developing spiritual life. This study will attempt to answer the following question: "What was the situation like in al-Quds when it was under the control of Seljuks?" and in light of findings acquired from resources, the history of al-Quds of the period of Seljuks will be reviewed in this article.

Key Words: Seljuks, Al-Quds/Jerusalem, Amir Atsiz, Malik-Shah, Amir Artuq, Ilghazi, Sokman

Giriş

Sahip olduğu değerleri ile kudsiyet atfedilen Kudüs; barışın, inancın ve tevhidin timsali olmuş müstesna bir yerdir. Kudüs, tarihsel süreçteki manaları ve değeri ile haç ile hilâlin, imanla inkârın, hak ile batılın buluştuğu ve çarpıştığı, muhtelif zihinlerin müşterek toprağıdır. Kur'an-ı Kerim'de, ilk kible ve en önemli makamlardan olan "Mescid-i Aksâ" vesilesiyle Kudüs zikredilmektedir. Kudüs'ün aldığı unvanlar arasında hadislerde de en çok anılan "kutsanmış, arınmış ev" manasında "Beytü'l-Makdis"/"Beytü'l-Mukaddes" unvanı yer almaktadır.¹ Bununla birlikte şerefli, mübarek, itibarlı manasında "şerif", mukaddes yer manasında "Ardû'l-Mukaddes", barış yurdu, barış şehri anlamında "Darû's-Selâm", "Medinetû's-Selâm" ve "Karyetû's-Selâm" isimlerini ve unvanlarını da almıştır.² Kudüs "Şehirlerin çiçeği" (زهرة المدن) olarak da tavsif edilmektedir.

Üç semavî din olan İslâmiyetin, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin merkezî figürü kabul edilen Hz. İbrahim'den itibaren pek çok peygamberin yaşadığı ve gelip geçtiği Kudüs, bu üç dinin mukaddes beldesi olarak büyük bir öneme sahiptir. Hz. İbrahim'in, büyük oğlu İsmail'i Mekke'de, diğer oğlu İshak'ı Kudüs'te bırakması Mekke ile Kudüs arasındaki manevî bağı göstermesi bakımından önemli bir hadisedir.

Diğer semavî dinlerin kiblesi olduğu gibi İslâm'ın da ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs, Müslümanların dinî merkezlerindedir. Hz. Muhammed'in sağlığında Kudüs'ün kible olarak tercih edilmesi ve Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde işaret edilen Hz. Peygamberin Mekke'deki Mescid-i Harâm'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya mucizevî bir şekilde getirilmesi Müslümanlar için bu şehri önemli ve kıymetli kıldı. Hicretten sonra Medine döneminde Müslümanlar on altı veya on yedi ay Kudüs'ü kible olarak kullanmaya devam etti. Daha sonra Hicretin ikinci yılında kible, Mescid-i Aksâ'dan Kâbe'ye çevrildi.

Hız. Ebû Bekir halife olduktan sonra Hız. Peygamberin açmış olduğu cihada sadık kalarak Arap Yarımadasının kuzeyine düzenli ve geniş çaplı fetih hareketleri başlatmaya karar verdi. Hız. Peygamberin çok arzuladığı Suriye ve Filistin topraklarının fethedilmesi için Müslümanları topyekûn seferberliğe davet etti. Hız. Ebû Bekir, Bizanslılarla savaşma kararı aldığı anda sadece Hız.

1 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 125, 128; İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 2, Haz. S. Uludağ, İstanbul 2004, s. 643 vd.; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, C. VI, İstanbul: MEB, 1977, s. 953.

2 Ö. F. Harman, "Kudüs", *DİA*, C. 26, s. 323-324.

Peygamberin vasiyetini yerine getirmiş olmayacak, aynı zamanda dünya tarihini değiştirecek bir adım atmış olacaktı. Hz. Ebû Bekir, Müslüman birliklerini Filistin'e doğru harekete geçirdi. Filistin, Ürdün ve Suriye üzerine gönderilen Müslüman komutanlar, Hâlid b. Velîd kumandası altında birleştiler. İslâm ordusu ile Bizanslılar, Kudüs'ün batısında Remle ile Beytü'l-Cibrîn arasındaki Ecnâdeyn mevkiinde karşı karşıya geldiler. 30 Temmuz 634 (28 Cemâziyelevvel 13) tarihinde meydana gelen Ecnâdeyn Muharebesinde Müslümanlar ezici bir zafer kazandı. İslâm ordusunun, kendisinin en az iki katı kuvvete karşı elde ettiği bu zafer ile Kudüs yolu Müslümanlara açıldı.³

Hz. Ebû Bekir'in vefatı üzerine halife seçilen Hz. Ömer, Suriye ve Filistin üzerine yapılan fetih faaliyetlerine devam edilmesi emrini verdi. Şam toprakları üzerinde birçok mevkide Bizans kuvvetlerinin peş peşe aldığı yenilgi onları pes ettirmiyor, bilakis asker takviyesine devam ediyorlardı. Bizans kalelerinin arka arkaya düşmesi akabinde Müslümanların Kudüs'e doğru ilerleyerek şehri fethetmeye niyetli oldukları açıktı. Bunun farkında olan Bizans İmparatoru Herakleios, Müslümanları ele geçirdikleri yerlerden atmak ve Kudüs'ün fethine engel olmak için büyük bir ordu hazırladı. İki ordu 20 Ağustos 636 (12 Recep 15) tarihinde Ürdün'ün doğusunda Yermük Nehri kenarındaki aynı ismi taşıyan vadide çarpıştı. Savaş, kendilerinden çok kalabalık olan Bizans ordusunu bozguna uğratmayı başaran İslâm ordusunun galibiyeti ile neticelendi. Yermük Zaferi, Akdeniz'de Hıristiyan hegemonyasının sonunu başlatırken Müslümanlar için ise yeni bir dönemin başlangıç noktasıydı. Doğu Roma'ya vurulan Yermük darbesi ile Kudüs'ün önündeki tüm engeller kalkmış oldu.⁴

Ecnâdeyn ve Yermük zaferlerinden sonra sıra Filistin'in tümüyle İslâm topraklarına katılması için yapılacak fetihlere gelmişti. Bizans, İslâm kuvvetlerine karşı mukavemet etmeyi göze alamadı, Filistin'deki şehirler tek tek Müslümanlara teslim oldu. İslâm ordusunun hedefi Kudüs idi. Bu konuda sahâbelerle istişare yapan Hz. Ömer, İslâm ordusunun Kudüs (Beytü'l-Makdis) üzerine yürümesini emretti. Kudüs'e doğru yol alan birlikler şehri muhasara altına aldılar. Dört ay süren kuşatmanın ardından daha fazla direnemeyeceklerini anlayan Rumlar barış talep ettiler. Şehri teslim etmek üzere halifenin bizzat gelmesini şart koştular. Bunun üzerine Kudüs'e gelmeye karar veren Hz. Ömer şehir halkının emniyeti konusunda hükümler içeren Kudüs ve Filistin tarihinin en önemli belgelerinden olan emânnâmeyi (el-Uhdetu'l-Omariyye) Cabiye'de imzaladı. Daha sonra Kudüs'e giren Hz. Ömer şehri sulh yoluyla teslim almaya muvaffak oldu (638). İslâm'ın uzun sürecek hâkimiyeti için Hz. Ömer'in Kudüs fethi iyi bir başlangıç olmuştu.⁵

Emevîler zamanında Kudüs'e büyük önem verildi. Bu dönemde Mescid-i Aksâ'nın imârının tamamlanması ve Kubbetü's-Sahra'nın inşâ edilmesiyle Kudüs ve çevresinin maddî ve manevî değeri bir hayli arttı. Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasî Devleti hâkimiyetine giren şehir bu durumunu muhafaza etti. Abbasîlerin yaklaşık bir asır sonra zayıflamaya başlamaları sonucunda Kudüs üzerindeki nüfuzları da azaldı. Mısır'da kurulan Türk devletleri Tolunoğulları (868-905) ve İhşidîler (935-969) Filistin'e egemen oldular. 969'da Fatımîlerin İhşidî idaresine son ve-

- 3 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002; s. 163-164; Taberî, *Târîhi't-Taberî*, Nşr. Muhammed b. Tahir Berzenci, C. VIII, Beyrut, 2007, s. 261-263; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, C. II, Beyrut, 2003, s. 265-266; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. VII, Trc. Mehmet Keskin, Ankara: Çağrı Yayınları, s. 93-95; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, İstanbul, 2011, s. 88; H. Dursun Yıldız, "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, C. 10, 1994, s. 385.
- 4 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 192-196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, C. II, s. 258-260; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. VII, s. 12-30; Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *DİA*, C. 43, 2013, s. 485.
- 5 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 197-198; Taberî, *Târîhi't-Taberî*, C. VIII, s. 263-268; İbnü'l-Esir ve İbn Kesir, Kudüs'ün Hicri 16 (637) yılında fethedildiğini belirtmektedirler. Bkz., *el-Kâmil fî't-Târih*, C. II, s. 347-349; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. VII, s. 96-104.

rerek Mısır'ı ele geçirmeleri sadece bölgedeki yönetimin değil, aynı zamanda İslâm dünyasında dengelerin değişmesine neden olan tarihî sürecin de başlangıcıydı. Fatimîler devri Ortadoğu ve Yakındoğu'da siyasî, dinî ve sosyal kargaşalıkların yaşandığı bir dönem oldu. Filistin ve Suriye üzerinde Hamdanîler, Karmatîler ve Cerrâhîler'in de dâhil olduğu mücadelelerden dolayı ciddi sorunlar ortaya çıktı. Fatimîlerin 969'dan 1071'e kadar yaklaşık bir asır süren Kudüs'teki hâkimiyetleri sırasında yaşanan siyasî karışıklıklar ve meydana gelen depremler, şehrin sosyal ve ekonomik yapısını olumsuz etkiledi. Zorluklarla geçen bu dönemde Kudüs üzerinde tam olarak kontrolün sağlanamadığı anlaşılmaktadır.⁶

Kudüs'te Selçuklu Hâkimiyeti

XI. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkan Selçuklular, 1040 yılında Horasan bölgesinde kurdukları devlet ile önemli bir güç haline geldiler. Selçuklu devlet adamlarının benimsedikleri genişleme siyaseti ile kısa sürede İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasına hâkim oldular. 1071; özelde Selçuklu tarihinde, genelde ise Türk-İslâm dünyasında yeni bir sayfanın açıldığı bir dönüm noktası olarak önem arz eden bir yıldır. 26 Ağustos 1071'de Selçukluların galibiyeti ile neticelenen Malazgirt Muharebesi, sonrasında meydana gelecek muazzam değişimlerin şartlarının hazırlayıcısı olmuş, Akdeniz havzasının dinî, fikrî ve sosyal yapısını kati bir şekilde değiştirmiştir. Genç Sultan Alp Arslan'ın askerî galibiyeti ve siyasî başarısı olan bu zafer ile Anadolu kapıları Türklere açılmıştır. Malazgirt Zaferi, Kudüs'e giden yolda Yermük kadar önemli ve kıymetli bir yer edinmiştir. Bizans'ın Anadolu'daki gücünü ve hâkimiyetini kaybetmesiyle Hristiyanlık belirgin bir şekilde gerilemiş, İslâm hâkim güç olmaya başlamıştır. Aynı yıl bir taraftan Anadolu'da Türk fetihleri devam ederken diğer taraftan Suriye ve Filistin'de ilerleyen Selçuklu Türklerinin bölgeye yerleştikleri görülmektedir. Böylece Selçukluların bu adımı, Fatimîlerin yıllardır İslâm dünyası üzerinde oynadığı oyunun bozulması için önemli bir başlangıç olmuştur.

Mısır'da yaşanan isyanlar, vezirlerin Fatimî halifelerinin iktidarlarına ortak çıkmaları, 1060'dan itibaren artan kuraklık ve kıtlığın meydana getirdiği sıkıntılar sebebiyle bütünlüğünden çok şey kaybeden Fatimîlerin, Suriye ve Filistin'deki egemenliği zayıflamıştı. Bu durum Selçukluların Kudüs'ü fethini kolaylaştıracaktı. Nitekim fetih ve genişleme hareketini batı yönünde devam ettiren Selçuklular XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Suriye ve Filistin topraklarında fetih harekâtına giriştiler. Nihayet Selçuklu Emîri Kurlu Bey liderliğinde Filistin'e gelen Nâvekiyye Türkmenleri, Kudüs'e yaklaşık 50 km. mesafede olan Remle'ye yerleştiler (1069/1070). Kurlu Bey'in vefatından sonra Türkmenlerin başına geçen Selçuklu Emîri Atsız, Filistin'in fethini tamamlamak üzere tarihî bakımdan önemli ve merkezî bir statüye sahip olan Kudüs'ü kuşattı. Atsız, tıpkı Hz. Ömer gibi kan dökülmeden, halkın can ve mal güvenliği konusunda emân vererek şehre girdi. İdaresine son verdiği şehrin Fatimîlere bağlı Türk asıllı valisinin canını bağışlayacağını ve ıktâ vereceğini bildiren andını tutarak Kudüs'e Selçuklu Türklerinin adalet ve selamet sancağını dikti. 1071'de Selçuklular tarafından fethedilen Kudüs'te Abbasî Halifesi ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okunmaya başladı. Kudüs'te çeyrek asırdan fazla sürecek Selçuklu hâkimiyeti başladı.⁷

Selçukluların Kudüs'te hüküm sürdüğü dönem hakkında bu zamana kadar yapılan çalışmalara baktığımızda genellikle siyasî hadiseler çerçevesinde değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı tarihçilerin, dönemin kaynaklarını nazarı dikkate almadan tarafsızlıktan uzak, görmek istedikleri şekilde bir oluşum içinde konuyu kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Bu tarihçiler tarafından İslâm hâkimiyeti dışında özellikle Haçlı Seferleri sırasında şehrin maruz kal-

6 Casim Avcı, "Kudüs", *DİA*, C. 26, s. 328.

7 İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, C. VIII, s. 390; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011, s. 195.

dığı acı tabloyu Türk-İslâm dönemine yansıtma durumu söz konusu olmuştur. Selçuklu yönetiminin Filistin tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olduğunu mesnetsiz açıklamalarla tanımlamaya çalışmışlardır. Kudüs'ün fethinden itibaren Atsız'ın benimsediği tutum ve takip ettiği siyaset, Selçuklulara atfedilen iddiaların geçersiz ve doğru olmadığını en güzel ispatı ve delilidir. Atsız, Kudüs'ü fethettiğinde şehrin yağmalanmaması ve hiç kimseye ve hiçbir şeye herhangi bir zarar gelmemesi hususunda vermiş olduğu sözün yerine getirileceğini derhal münadiler vasıtasıyla herkesin duymasını sağladı. Bunun üzerine şehir içinde bulunan mallara dokunulmadı. Ayrıca halkı ve mallarını korumak amacıyla muhafızlar tayin ederek her türlü emniyet tedbirinin alınması için çalışmalarda bulundu.⁸

Emîr Atsız, 469 (1076-77)'da başarısızlıkla sonuçlanan Kahire seferinden döndüğünde Kudüs'teki Arap askerî ve mülkî amirlerinin isyanı ile karşılaştı. Hutbeleri Şii Fatımî halifesi adına okutmaya başlayan isyancılar, Atsız'ın Kudüs'te bulunan adamlarına, ailesine ve yerine bıraktığı vekillerine kötü davrandılar ve şehre girdiğinde ona karşı başkaldırdıklarını ve itaatten çıktıklarını gösterdiler. Bunun üzerine Atsız, âsileri tedip etmek amacıyla isyana katılan suçluları öldürttü. Yalnız Kubbetü's-Sahra'ya kaçanlar mal ve para ödemek karşılığında bağışlandılar. Atsız'ın ikinci defa Kudüs'te kontrolü ele aldığı, asayiş ve sükûneti sağladığı bu hadiseyi İbnü'l-Esir anlatmaktadır. Ondan nakleden İslâm Ansiklopedisi'ndeki Kudüs maddesinin yazarı F. Buhl'un, Kudüs'te Selçuklu hâkimiyetinden kısaca bahsederken "Atsız'ın şehri ele geçirdikten sonra şiddetli bir kıtal vukuâ geldiği" ifadesini özellikle vurgulayarak belirtmesi manidardır.⁹

Selçuklular hiçbir zaman fanatik olmamışlar, kendilerini iktidar hevesi ve coşkusuna kaptırmamışlardır. Nitekim 471/2 (1079) yılında Atsız'ın ölümünden sonra Suriye ve Filistin şehirlerinin hâkimi olan Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş'un Dimaşk (Şam)'ı ele geçirdikten sonra şehrin sakinlerine çok iyi davrandığı ve adaletle hükmettiği bilinmektedir.

Tutuş, Kudüs'ü teslim aldıktan sonra ıktâ olarak Alp Arslan ve Melikşah döneminin başarılı ve değerli kumandanlarından olan Emîr Artuk b. Eksük'e verdi. Kudüs'te bulunan Atsız'ın dayısı, eşi ve kızı buradan ayrılarak Bağdat'a gitti. Yönetimde ise Atsız tarafından görevlendirilen Turmuş (Durmuş) Bey bulunuyordu. Artuk Bey, beraberindeki para, mal ve ailesi ile birlikte Kudüs'e gelerek, sorunsuz bir şekilde şehrin idaresini teslim aldı. Adamlarını ve ailesini Kudüs Kalesi olarak da bilinen Davut Kulesi'ne yerleştirdi ve burayı kuvvetlendirdi. Tutuş ve Kudüs valisi Artuk Bey'in yönetimi altındaki topraklarda barış ve huzurun sağlanmasına yönelik bir politika takip edilmiştir. Onların adil ve tarafsız yönetimleriyle aldıkları övgüler dönemin kaynaklarına yansımıştır.¹⁰

Artuk Bey, Kudüs valiliği görevindeyken 1091 yılında vefat etmiş ve Süleyman Mâbedi'ne giden yol üstünde defnedilmiştir. Selahaddin Eyyübî'nin Kudüs fethi sırasında şehit düşenlerin de defnedildiği bu kabristan bugün Mücahidler Mezarlığı olarak bilinmektedir. Urfalı Mateos, Artuk Bey tarafından Yeniden Diriliş/Kıyamet (Resurrection of God) Kilisesi'nin tavanına üç ok atıldığını ve okların o zamana kadar orada kalmış olduğunu belirtmektedir. Artuk Bey şehre hâkim

8 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 195.

9 F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, s. 958.

10 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 243-244, 272; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, Ankara: TTK, 2014, s. 61; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Tarihî Dimaşk*, Thk. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, VIII, s. 418; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Ankara: TTK, 1999, s. 333; İbnü'l-Verdî, *Târih-i İbnü'l-Verdî*, II, Beyrut, 1996, s. 5; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, İstanbul, 2017, s. 45; Ali Sevim, "Artuk b. Eksük", *DİA*, C. 3, 1991, s. 414.

olduğunu göstermek için, Türklerde hâkimiyet sembolü olan oku kiliseye koydurmuş olmalıdır.¹¹

Son zamanlarda Kudüs'te Selçuklular dönemine ait Artuk Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülen bir kitabenin varlığı tespit edilmiştir. Kudüs'te Selçuklu idaresinin en önemli somut belgesi olan bu kitabe, Mescid-i Aksâ'nın 2007 yılında tadilatı sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bugün Zekeriya Mihrabı olarak bilinen, Mescid-i Aksâ'nın doğu tarafındaki küçük bir odanın güney duvarındaki mihrabın üzerinde bulunmaktadır. Kitabenin Mescid-i Aksâ'nın tamir ve tadilatı vesilesiyle 476 (1083/84) veya 477 (1084/85) tarihinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Arapça dört satırdan oluşan kitabenin sağ tarafındaki yazılar çok belirgin olmasına rağmen sol yarısı aşındığı için okunamamaktadır. Kitabenin ikinci kısmının kasıtlı olarak mı bozulduğu konusuna açıklık getirilememektedir. Kitabenin üzerinde üç kişinin ismi bulunmaktadır. İlk olarak Abbasî halifesi Ebû'l-Kâsım Muktedî-Biemrillâh'ın ismi, ikinci olarak Tutuş'un ismi ve son olarak vezir Fahrü'l-Meâlî'nin ismi yer almaktadır. Adı geçen vezirin Nizâmülmülk olduğu düşünülmektedir. Kitabenin yazılış tarzı ve üslubu Selçukluların Şam'daki cami kitabeleriyle benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Suriye coğrafyasında Selçuklu hâkimiyetindeki şehirlerde halifenin, sultanın ve vezirin isminin yer aldığı kitabelerin yazımında temsil edilen bir Selçuklu siyaseti olduğu anlaşılmaktadır.¹²

Artuk Bey'in ölümünden sonra Kudüs'ün idaresi oğulları Emîr İlgâzi ve Sökmen'e intikal etti.¹³ İlgâzi ve kardeşi Sökmen, bölgenin hâmisisi olan Selçuklular adına Kudüs'te yönetimi kendi uhdelerine aldılar. Ancak Suriye'nin kuzeyindeki siyasî ve askerî olaylara katılmalarından dolayı Kudüs'te bulunamadıkları zaman yerlerine atadıkları naibleri vasıtasıyla şehrin idaresini yürüttüler. Kudüs'ün yönetimi hususunda iki kardeş arasında çekişme olup olmadığına dair kaynaklara yansıyan herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat aralarında gizli bir rekabet olduğu anlaşılmaktadır. Tutuş'un oğulları Dimaşk hâkimi Dukak ile Halep hâkimi Rıdvan arasında yaşanan mücadelelerde İlgâzi'nin Dukak tarafında, Sökmen'in ise Rıdvan'ın yanında yer aldığı bilinmektedir. Bu sırada İlgâzi'nin saf değiştirmesinden endişelenen Dukak onu suçlama bahanesiyle tutuklattı. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Sökmen derhal Kudüs'e gelerek idareyi İlgâzi'nin naiblerinden alarak şehirde ikamet etmeye başladı (1096).¹⁴

I. Haçlı Seferi'nde Türklerin Antakya'da Franklara mağlup olmaları Fatımîler için önemli bir fırsat oldu. Türklerin Yakınoğu'da hızla güçlenmelerini çekemeyen Fatımîler, Haçlı başarısından cesaret buldular. 1098 yılında Kudüs üzerine yürüdüler. Şehirde İlgâzi ve Sökmen birlikte bulunuyorlardı. Daha önceden Dukak tarafından esir alınan İlgâzi'nin kısa bir müddet sonra tekrar Kudüs'e gelerek kardeşi ile müşterek yönetimi devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Amcazâdeleri Sevinç, yeğenleri Yakutî ve yakınlarından oluşan bir grup, maiyetleri ve Türklerden oluşan çok sayıda insan da Kudüs'te bulunuyordu. Büyük bir kuvvetle Kudüs önlerine gelen Fatimî ordu kumandanı Emîr Efdâl, İlgâzi ve Sökmen'e şehrin kan dökülmeden teslim edilmesini isteyen mektuplar gönderdi. Fakat onlar sağlam surların ve Türk askerinin gücüne güvendikleri için bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine saldırıyı başlatan Efdâl kırktan fazla mancınık ile Kudüs'ü kuşattı. Surlardan birinde gedik açarak Kudüs'ü işgal etti. Kırk günden fazla muhasara altında kalan şehri, İlgâzi ve

11 *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: TTK, 2000, s. 225; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK, 1990, s. 64.

12 Hkader Salameh, "A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem", *Levant*, 41/1 (2009), s. 108-116.

13 İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 29-30; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, IX, s. 19; İbnü'l-Verdî, *Târih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 5, Trc. s. 45; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", *Der Islam*, 58 (1981), s. 254-255.

14 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, s. 78-79.

Sökmen'den emanla aldı. İlgâzi ve Sökmen maiyetindekiler ile birlikte buradan ayrılarak önce Dimaşk'a geldiler. Daha sonra Sökmen Urfa'ya, İlgâzi ise Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın hizmetine girmek üzere Irak'a gitti.¹⁵ İlgâzi, Sultan tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi (495/1101-1102).¹⁶

Mateos'un aksine Vardan, Yeniden Diriliş/Kıyamet (Resurrection of God/ Harutyun) Kilisesi'nin tavanına İlgâzi'nin ok attığını belirtmiş ve bu okun XIII. yüzyılda hâlâ orada kaldığı bilgisini paylaşmıştır.¹⁷ Ayrıca Kudüs'te Artuklulardan kalan eserler arasında yer alan, İlgâzi'nin oğlu el-Melik el-Mansur Artuk Arslan'ın adını taşıyan tarihsiz bronz bir şamdan Kudüs İslâm Müzesinde bulunmaktadır.¹⁸

Selçukluların Kudüs'e hâkim olduğu dönem siyâsî güç, ekonomik refah ve kültürel başarıda zirveye ulaştıkları dönemdir. Kudüs'ün fethinden kısa süre sonra Sultan Melikşah tahta çıkmıştır. Melikşah'ın saltanatından söz eden İslâm ve gayrimüslim kaynakları onun gücü, kudreti, iyiliği, doğruluğu ile birlikte adaleti ve ihsanını vurgulamışlardır. Onun şefkat ve inayeti sadece Müslümanları değil gayrimüslimleri de kapsıyordu. Adil ve hoşgörülü tutumu gayrimüslimler üzerinde kayda değer etki bırakmış, Türk hâkimiyetinin kuvvetlenmesinde ve kalıcı olmasında önemli rol oynamıştır. Urfalı Mateos, cihangir sultan olarak bahsettiği Melikşah hakkında şöyle söylemiştir: “Melikşah babasına halef olarak tahta çıktı. O iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zattı. O bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu.”¹⁹ Aynı müellif eserinde Melikşah'ın ölümü ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir: “Aynı yılda (1092) herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı matem içine düşürdü.”²⁰

Sultan Melikşah'ın Müslüman olmayanlara muamelesinin nasıl olduğunu, 1091'de Bağdat'ta meydana gelen bir olayla açıklık getirmek konunun daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Sultanın ve Nizâmülmülk'ün vekili olan Ebû Sa'd b. Semhâ adında bir Yahudi, sokakta bir satıcı tarafından tartaklanmıştı. Satıcıyı buna sevk edenin Abbasî Halifesinin veziri Ebû Şucâ' olduğu ortaya çıktığında, Yahudi bu durumu Melikşah'a şikâyet etmiştir. Geniş görüşlülüğü ve dinî hürriyet siyaseti ile mümtaz bir şahsiyet olan Sultan, bu şikâyeti dikkate alarak vezirin azledilmesini istemiş ve sultanın bu isteği yerine getirilmiştir. İbnü'l-Esir'in aktardığı bu hadiseden de anlaşıldığı gibi Selçuklular zamanında nüfuzu artan Yahudiler, sultanların himayesinde saygın, güvenli ve kendilerini rahat ifade edebilir şekilde yaşamaktaydılar.²¹ Aynı vaziyette Müslüman olmayan tüm halkların huzur ve emniyet içinde yaşamalarına imkân verilmiş, inanç özgürlüğü ve kendi din görevlilerini tayin etme hakkı tanınmıştı. Türkler, Müslüman olmayan halka olduğu kadar onların din önderlerine de son derece nazik ve saygılı davranmaktaydılar.²²

15 *Süryanî Mihail Vekainâmesi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK'da yayınlanmamış nüsha, s. 41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 19; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, s. 11; Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, s. 255.

16 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 47; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihî Dimaşk*, s. 135; Ali Sevim, “Necmeddin İlgâzi”, *DİA*, C. 22, 2000, s. 89; Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, s. 257-8.

17 Vardan Vardapet, *Compilation of History*, İng. çev. R. Bedrosian, New Jersey, 2007, s. 63, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, “Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)”, *Tarih Semineri Dergisi*, III (1937), s. 186.

18 Salameh, a.g.m., s. 115.

19 *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 146.

20 *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 178.

21 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 466.

22 A. K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.

Selçuklular hâkim oldukları topraklarda varlıklarını sürdürebilmek ve tutunabilmek için halkın yaşantısına saygıyı ve dinî hürriyeti öncelikli devlet politikası olarak benimsemişlerdir. Selçuklu egemenliğinde Kudüs sakinlerine mezhep baskısı yapılmadığı ve onlara iyi niyetle muamele edildiği görülmektedir. Bu dönemde Kudüs kadısı olan Muhammed b. Musa el Balasagunî et-Türkî, Hanefî mezhebine mensuptu. Kaynağın ifadesiyle onun ibadette Hanefî mezhebinin uygulamalarına sınımsız bağlı kalması halkın şikâyetçi olmasına neden olmuştu. Bunun üzerine görevden azledilen Muhammed b. Musa, Dimaşk kadılığına tayin edilmiştir.²³

1093'te Kudüs'e gelen ve burada üç yıl kalan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 1148)'nin gözlemleri ve şahitlikleri önemli ve kıymetlidir. Bu tarihlerde Selçukluların idaresi altında bulunan Kudüs'te tam bir hürriyet havasının hâkim olduğundan söz eden âlim, buradan ayrılmak istemiştir. Hanefî ve Şafiî mezheplerine göre eğitim veren iki Nizâmiye Medresesi ile birlikte yüksek düzeyde dinî eğitimin verildiği birçok ders halkasının bulunduğu bahsetmiştir. Kendisi de bilhassa Mescid-i Aksâ'da derslere katılarak ve ilmî tartışmaları takip ederek ilim tahsil etmiştir. Kelâm, fıkıh ve hilâfiyat dersleri almıştır. Ebû Bekir Muhammed et-Turtûşî'den çok istifade etmiş, Ebû Ali Hüseyin es-Sâgânî, Ebû Saîd ez-Zencânî, Ebû Sa'd ez-Zevzenî gibi Hanefî fakihleri ile tanışmış ve onların bilgi ve düşüncelerinden etkilenmiştir. İbnü'l-Arabî'nin ilim yolculuğunda Kudüs'te çok verimli bir zaman geçirdiği anlaşılmaktadır.²⁴

Ortadoğu ve Yakınoğu'da hâkimiyet çatışmaları, liderlerin bireysel tutumları ve kendi aralarında meydana gelen ihtilafların yaşandığı XI. yüzyıl sonlarında Haçlı Seferlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Haçlı Seferlerinin şafağında, büyük bir tehdit ile karşı karşıya olduklarını anlayan Müslümanlar buna rağmen bilinçli ve sistemli bir siyaset izleyemediler. Bu dağınık manzara Haçlıların bölgeyi bir anda sarmalarına sebep oldu. Kudüs, Fatımîlerin eline geçtikten sonra çok geçmeden Haçlı saldırısına maruz kaldı. Antakya'yı aldıktan sonra ciddi bir direnişle karşılaşmadan güneye doğru inen Haçlı kuvvetleri Kudüs'ü kuşattılar. Haçlılara karşı göstermelik savunma yapan Fatımî savunmasını aşan Haçlılar, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü işgal ettiler. Mabetlere sığınan şehrin Müslüman ve Yahudi sakinlerine saldıran Franklar onları vahşice katlettiler. Mabetlerini de yıkarak tüm cesetleri yaktılar. Haçlıların Kudüs'te yapmış oldukları katliam ve yağmanın boyutunu dönemin çağdaş kaynaklarındaki veriler ortaya koymaktadır.²⁵ Meselenin ne haç, ne hacılar, ne de Kudüs olmadığı, asıl meselenin, maneviyat örtüsü altına gizlenen işgal meselesi olduğu açık bir şekilde görülmüştür.

Bazı taraflı tarihçilerin Selçuklular zamanında Kudüs'te zulüm, hırsızlık, saygısızlık, yok etme gibi olayların yaşandığını öne çıkarmaları varsayımdan öteye gitmez. Bunlardan biri olan Moshe Gil, Selçuklu yönetimi altında Kudüs ile ilgili bilgilerin yetersiz olduğunu belirtirken bazı iddiaları da öne çıkarma gayreti içerisine girmiştir. Türklerin Kudüs'te Müslümanlar da dâhil halka ağır vergiler ve baskı uyguladıklarını belirtir. Ayrıca bu dönemde şehirde tahribat yaşandığını da ilave eder.²⁶ Yine bazı tarihçiler de Selçuklular zamanında Kudüs'te birçok yıkım olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat bu iddialarını ispat edecek hiçbir kanıt sunmamışlardır. Papalık propagandasının

5, Ed. J. A. Boyle, s. 274-275.

23 İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. XII, s. 334.

24 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, Nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire, 1371, s. 14-15, 22; Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *DİA*, C. 20, 1999, s. 488.

25 Urfalı Mateos, s. 199; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 136-137; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 19-21; İbn Kesir, *el-Bidâye*, C. XII, s. 477-478.

26 Moshe Gil, *A History of Palestine 634-1099*, Cambridge University Press, 1992, s. 414-416.

etkisinde kalan Haçlı kroniklerine ve Kahire Geniza koleksiyonuna dayanarak ciddi yanlışların Selçuklular tarafından yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Dönemin muasır kaynakları incelendiğinde, bu yaklaşımlarının gerçek durumu yansıtmadığı açıkça görülmektedir.²⁷

Mısır ile deniz ticaretini geliştiren Avrupalılar, Fatimîlerle mükemmel ilişkiler sürdürüyorlardı. Malazgirt'te Bizans'ın belini kıran, Yakınoğu'da Fatimîleri zayıflatarak ortadan kaldırmayı hedefleyen Selçukluların ilerleyişi Batı için asıl tehdit kaynağı idi. Bu nedenle Haçlı Seferleri arifesinde Filistin'de Selçuklu yönetiminin yıkıcı olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür. Hatta XI. yüzyılın sonlarında Fatimî halifesi Mustansır'ın Kıyamet (Diriliş) Kilisesi'nin önünde bir manastır, bir hastane ve biri erkek diğeri kadınlar için iki konukevi yapılmasına müsaade ettiği belirtilmiştir.²⁸ Taraflı yazarlar, Fatimîlere karşı olumlu bir pozisyon oluşturmak için doğruluğu teyid edilmemiş bu bilgileri yazma lüzumunu hissetmiş olmalıydılar.

Selçuklular refah, adalet, ahlâk, ihtiram ve tahammül odaklı bir yönetim anlayışına sahiptiler. Bunun en güzel ifadesini Selçukluların Anadolu hâkimiyetinde de görmekteyiz. Yöneticiler tarafından izlenen sistemli iskân siyaseti, sağlanan sosyal adalet ve dinî hürriyet neticesinde huzur ve güven sağlanmıştır. Herkes kendi dilini, dinini, kültürünü muhafaza ederek hayatını idame ettirmiştir. Böylece Selçuklular halkın memnuniyetini kazanmayı başarabilmişlerdir. Selçuklular sahip oldukları dinî müsamaha ve adalet aneleri ile gayrimüslim tebaa ile çok yakından ilgilenerek, onların haklarını korumuşlardır. Gordlevski'nin belirttiği gibi "Selçuklular dönemi dinsel inanışları, zamanın ve halkların alacalı karmaşasını dile getirmektedir. Selçuklular insanlara ön yargısız, dinsel kör inançların üzerinde bakmayı çok önceden öğrenmişlerdi".²⁹ XII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yaşamış Bizans karşıtı bir kilise hukukçusu olan Theodore Balsamon'un, insan ruhuna saygı duyan Türklere teslim olmayı, insan ruhunu tehdit eden Franklara teslim olmaya tercih etmesi bu durumu daha iyi izah etmektedir.³⁰

Sonuç

Kudüs 1071'de Selçuklu Emîri Atsız tarafından fethinden 1099 yılına kadar Selçuklu egemenliğinde kalmıştır. Bin yıl Türk hâkimiyetinde kalan Kudüs'te 28 yıl Selçuklu Türklerinin hüküm sürdüğü görülmektedir. Bu dönem Selçukluların en geniş sınırlara ulaştığı, iktisadî ve kültürel bakımdan inkişafa geçtiği en parlak devirleridir. Bu durum Selçuklu hâkimiyetindeki Kudüs'e de aksetmiştir. Bu dönemde Kudüs kültür ve eğitim merkezi olmuştur. Çok sayıda âlim eğitim almak veya ders vermek amacıyla Kudüs'e gelerek yerleşmiştir. Din âlimleri için Kudüs'teki sakin, huzurlu ve düzenli hayat şehri cazip kılmıştır. Kudüs'te yapılan arkeolojik kazılarda tespit edilen yıkık binalar Selçukluların eylemlerine atfedilerek Haçlılar tarafından şehre verilen zararın üstü kapatılmaya çalışılmaktadır. Oluşturulmak istenen algı ile tarih gerçekleri unutturma niyetinde oldukları anlaşılmaktadır.

Selçukluların Kudüs'teki Hristiyanlara kaba ve saygısız muamelesinin Birinci Haçlı Seferi'nin temel nedeni olduğu iddiası, uzun yıllar boyunca kabul görmüştür. Hâlbuki "Kutsal toprakları" kurtarmak söylemiyle başlayan Haçlı Seferlerinin, anti-İslâm propagandasının ürünü ve sonucu olarak ortaya çıktığı malumdur. Nizamülmülk'ün ve Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nin hanedan mensupları ve atabegler tarafından idare edilen devletlere bölünmesi

27 Shimon Gat, "Sejuks in Jerusalem", *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*, Leiden, 2002, s. 1-39.

28 Moshe Gil, *a.g.e.*, s. 481.

29 V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara, 1988, s. 341.

30 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 208.

siyasî parçalanmaları da beraberinde getirdi. Yakındoğu ve Ortadoğu’da ortaya çıkan güç boşluğu devresi ile Haçlıların bölgeye girişleri aynı tarihlere rastlamaktadır. Haçlılar dini psikolojik etken olarak kullananlar tarafından idealist telakkiler ile harekete geçirilmiş istilacılar. Seferlere katılanlar genellikle yeni kazanımlar elde etmek isteyen tüccarlar, yeni topraklara sahip olmak isteyen savaş meraklısı kontlar, dükler, prenslik hayali kuran gençler ve günahlarını affettirmek isteyenlerden oluşuyordu.

Haçlı Seferlerinin başta Kudüs’te mukim olanlar olmak üzere Doğu Hıristiyanlarına ve Yahudilere verdikleri zararı görmezden gelmek için Selçuklulara karşı izlenen tutum ve takınılan tavrın bilinçli bir hareket olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Kudüs’ü Müslümanlardan kurtarmak için harekete geçen, esasında Batının Doğuyu işgal harbi olan Haçlı Seferleri ile Selçuklu fütuhatını kıyaslamak doğru bir yaklaşım değildir. Fatimîleri ve Haçlıları övmek adına yapılan tek taraflı çalışmalar bilimsel gerçeklikle çelişmektedir. Selçuklular zamanında Kudüs’te adalet, emniyet ve hoşgörü hâkim kılınmış, kültürel ve iktisadî ilerleme yaşanmıştır.

Kaynakça

- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, İstanbul, 2011.
- Avcı, Casim, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, 2002, s. 327-329.
- Baltacı, Ahmet, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, *DİA*, C. 20, 1999, s. 488-491.
- Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002.
- Buhl, F., “Kudüs”, *İA*, C. VI, İstanbul: MEB, 1977, s. 952-964.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, 3. Baskı, İstanbul: E Yayınları 1994
- Fayda, Mustafa, “Yermük Savaşı”, *DİA*, C. 43, 2013, s. 485.
- Gil, Moshe, *A History of Palestine 634-1099*, Cambridge University Press, 1992.
- Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara, 1988.
- Gregory Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, C. I, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, Ankara: TTK, 1999.
- Harman, Ö. F., “Kudüs”, *DİA*, C. 26, s. 323-324.
- Hillenbrand, Carole, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, *Der Islam*, 58 (1981), s. 250-292.
- İbnü’l-Adîm, Kemâlüddîn, *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, Ankara: TTK, 2014.
- İbnü’l-Arabî, *el-Avâsım Mine’l-Kavâsım*, Nşr. Muhibbüddin el-Hafîb, Kahire, 1371.
- İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, C. II, VIII, IX, Beyrut, 2003.
- İbnü’l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 2, Haz. S. Uludağ, İstanbul 2004.
- İbnü’l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, Thk. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C. VII, XII, Trc. Mehmet Keskin, Ankara: Çağrı Yayınları.

İbnü'l-Verdî, *Târih-i İbnü'l-Verdî*, II, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, İstanbul, 2017.

Lambton, A. K. S., "The Internal Structure of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, s. 203-282.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. A. Batur, İstanbul 2004.

Salameh, Hkader, "A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem", *Levant*, 41/1 (2009), s. 107-117.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK, 1990.

_____, "Artuk b. Eksük", *DİA*, C. 3, 1991, s. 414.

_____, "Necmeddin İlgâzi", *DİA*, C. 22, 2000, s. 89-90.

Shimon Gat, "Sejuks in Jerusalem", *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East* Leiden, 2002, s. 1-39.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011.

Süryanî Mihail Vekainâmesi, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK'da yayınlanmamış nüsha.

Taberî, *Târihi't-Taberî*, Nşr. Muhammed b. Tahir Berzenci, C. VIII, Beyrut, 2007.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: TTK, 2000.

Vardan Vardapet, *Compilation of History*, İng. çev. R. Bedrosian, New Jersey, 2007; Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, III (1937).

Yıldız, H. Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, C. 10, 1994, s. 385.

Arş. Gör. Dr.

Muhittin ÇEKEN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4999-8214>Adnan Menderes Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı- Aydın.
muverrihceken@gmail.com

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied
29/11/2019Accepted
17/12/2019

Eser Geçmişi / Article Past:

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.652947>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri

The Knights Templar's Roadmap: The 1129 Statute and its Considerations

Öz

Tapınak Şövalyeleri, 1099'da Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptından sonra, Kudüs'e gelen Hristiyan hacıları korumak ve bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla 1119/1120 yılında Kudüs'te kuruldu. Dokuz kişilik bir şövalye gurubu tarafından yoksulluk, itaat ve erdenlik (bekâret) yemini ederek bir sivil toplum kuruluşu hüviyetinde ortaya çıkan örgüt/tarikat, resmi olarak kurulduğu kabul edilen Nablus Konsili'nden, 1129 yılında Papalık tarafından resmi olarak tanındığı Troyes Konsili'ne kadar, St. Augustin yasalarına bağlı bir yaşam sürdü.

Tapınak Şövalyeleri, Nablus Konsili'ndeki kuruluşunun ardından, varlığını daha geniş kesimlere duyurmak ve meşruiyetini daha sağlam bir zemine oturtma amacı güden, kurucusu Hugh de Payens'in girişimleri ve dönemin etkili din adamlarından biri kabul edilen Aziz Bernard'ın desteğiyle, Troyes Konsili'nde Papalık tarafından tanınan bir örgüt oldu. Tapınak Şövalyelerinin Papalık tarafından tanınıp resmi bir statü elde etmesi ve Haçlı Seferlerinde etkin role kavuşturulması, böyle bir örgütün işleyişini sağlayacak kurullar silsilesi ihtiyacını meydana getirdi. Tapınak Şövalyelerine resmi bir statü kazandırmak ve Haçlı Seferlerindeki fonksiyonunu meşrulaştırmak amacıyla 1129 yılında Fransa'da düzenlenen Troyes Konsili'nde, Tapınak Şövalyelerinin ilk tüzük maddeleri ortaya kondu. Örgütün bundan sonraki süreçte yol haritasını belirleyecek bu tüzükler, ilk olarak Latince ele alınmış, konsilin toplanma tarihinden kısa bir süre sonra ise Fransızcaya çevrilmiştir. Çalışmamızda, Fransızcadan 1992 yılında J. M. Upton-Ward tarafından İngilizceye çevrilmiş "İlk Tüzük" maddelerini, konuyla alakalı çalışmalar ışığında değerlendirerek, bu tüzüğün örgütün işleyişindeki etkilerini yorumlayacağız.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Tapınak Şövalyeleri, Troyes Konsili, İlk Tüzük

Abstract

The Knights of the Temple was founded in Jerusalem in 1119/1120 to protect the Christian pilgrims coming to Jerusalem after the conquest of Jerusalem by the Crusaders in 1099. The Templars, which emerged as a non-governmental organization by taking a vow of poverty, obedience and chastity by a group of nine knights lived a life of St. Augustin laws from the Nablus Council, which officially founded, to the Troyes Council, which was officially recognized by the Papacy in 1129.

After of the Nablus Council, the Knights Templar, with the initiative of its founder Hugh de Payens, who aim to announce its existence to a wider audience and to seat its legitimacy on a more solid ground, and with the support of Saint Bernard, who was considered one of the most influential clergy of the time, became an organization recognized

ATIF: ÇEKEN Muhittin, "Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (670-687)

CITE: ÇEKEN Muhittin, "The Knights Templar's Roadmap: The 1129 Statute and its Considerations" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (670-687)

by the Papacy. The fact that the Knights Templar was recognized by the Papacy and gained an official status, and that it played an active role in the Crusades, created the need for a sequence of rules to ensure the functioning of such an organization. In order to give the Knights Templar official status and to legitimize their function in the Crusades, the first statutes of the order were introduced in the Troyes Council held in France in 1129. These regulations, which will determine the roadmap of the organization in the future, were first written in Latin and translated into French shortly after the council was convened. In our study, we will evaluate the "First Regulation" articles translated from French into English by J. M. Upton-Ward in 1992 in the light of relevant studies and interpret the effects of this regulation on the functioning of the organization.

Key Words: The Crusades, Knights of Templar, Council of Troyes, Primitive Rule

Giriş

Papa II. Urbanus'un 1095 Clermont Konsili'ndeki çağrısının ardından, yaklaşık 20 farklı milletten oluşan büyük bir Haçlı ordusu¹, Doğu Akdeniz'e ulaşarak burada krallıklar kurarak bölgedeki mevcudiyetlerini kalıcı hale getirmek adına önemli bir adım attılar. Sırasıyla Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablus'ta kurulan bu krallıklar, Haçlıların bölgedeki varlıklarının kurumsal meşruiyetleri açısından önemli bir konum teşkil etti. Genel Haçlı Seferleri içerisinde Haçlıların en önemli; belki de tek başarısı olarak kabul edilen bu krallıkların kurulması kadar varlıklarını sürdürmesi de, Haçlılar için şüphesiz hayati bir önem teşkil etmekteydi. Çünkü bu krallıklar, Haçlıların İslam dünyasına karşı bundan sonra gerçekleştirecekleri mücadelelerin ve bölgede kalıcı hale gelmelerinin merkez noktasını oluşturan en önemli unsurlardı. Bundan dolayı Haçlılar, İslam dünyasının kalbi noktalarında kurdukları bu krallıkları geliştirmek ve güçlendirmek adına önemli adımlar attılar. Bu gelişmelerin en fazla yaşandığı krallık şüphesiz, Haçlı Seferlerinin temel başlangıç noktalarından birini teşkil eden Kudüs Krallığı'ydı.

Haçlılar, 1099'da Kudüs'te bir krallık kurduktan sonra, hem bölgede kalıcı olmak hem de krallığı güçlendirip geliştirmek amacıyla bir takım uygulamalara yöneldiler. Zira kontluk, demografik nicelik ve askeri güç açısından dönemin zaruri kıldığı ihtiyaçlara cevap vermekten çok uzak görünüyordu.² Çünkü Kudüs Haçlı Krallığı kurulduktan sonra, sefere katılmış olan Hristiyan nüfusun önemli bir kısmı, Avrupa'ya geri dönmek istiyordu ve şehirden kovulan Müslümanlar da henüz Kudüs'ün etrafından uzaklaştırılamamıştı. Kudüs'te kalmayıp Avrupa'ya dönme konusunda ısrarcı olan bu Haçlı nüfusu, kontluğun demografik açıdan zayıflamasına sebep oluyordu. Kontluğa yakın bölgelerde bulunan Müslümanlar da, hem krallığın siyasî birliğini tehdit ediyordu hem de Avrupa'dan Kudüs'e hac ibadetini ifa etmek için gelen Hristiyan hacıların güvenliğini tehlikeye sokuyordu. Kudüs Haçlı Kralı Baldwin, bu duruma çözüm üretmek adına çeşitli teşebbüslerde bulunsa da,³ etrafı Müslümanlarla çevrili krallığın bekası için daha köklü bir çözüm gerekiyordu.

- 1 G. A. Campbell, *The Knights Templars: Their Rise and Fall*, River Press, London 1937, s. 86
- 2 Fulcherius Carnotenses, *Kudüs Seferi*, Çev: İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 132; Henry Stebbing, *The History of Chivalry and the Crusades*, Vol. 2, Printed For Constable and Co., Edinburgh, 1830, s. 15.
- 3 William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, Translated and Annotated by Emily Atwater Babcock and A.C. Krey, Volume One, Columbia University Press, New York, 1943, s. 463; James Wasserman, *The Templars and the Assassins: The Militia of Heaven*, Translated by Lisa Coffin, Inner Traditions, Rochester, Vermont, 2001, s. 158; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt: 2, (Çev., Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 3; Edward Burman, *The Templars: Knights of God*, Destiny Books, printed and bound in the United States, 1986, s. 13; *Relation Des Voyages De Saewulf: A Jerusalem Et En Terre-Sainte*, Publiee Pour La Premiere Fois, Paris, 1839, s. 26-27;

İşte Tapınak Şövalyeleri, bu şartların gerektirdiği bir iklimde kurulmuş ve varlıklarını resmi olarak yaklaşık 200 sene kadar sürdürmüş bir örgüt olarak tarih sahnesine çıkmıştı.

Tapınak Şövalyeleri, dönemin şartlarının gerektirdiği bir iklimde, Kudüs'e gelen hacı adaylarının can ve mal güvenliğini Müslüman saldırılarına karşı koruyup Kutsal Toprakların güvenliğini sağlama ülküsüyle, Hugh de Payens'in⁴ önderliğinde, 9 kişilik bir şövalye grubu tarafından yoksulluk, itaat ve erdenlik (bekâret) yemini ederek (1118-1120)⁵ yılında Kudüs'te kuruldu.⁶ Kudüs Haçlı Kralı II. Baldwin ile Kudüs Patriği Stephan'ın da desteğini alarak kurulan ve dinî-askerî karakteriyle kendi döneminin şahsına münhasır bir örgütü olarak ortaya çıkan Tapınak Şövalyeleri, bu özgün karakteriyle 1128⁷ yılında Troyes Konsili'nde Papalık tarafından resmi olarak tanındı. Tabii, kuruluşuna kadar emsali olmayan böyle bir örgütün işleyişini sağlamak için böyle bir örgütün karakteriyle müsemma bir kurallar silsilesine ihtiyacı söz konusuydu. Örgütün dinî-askerî karakterini ortaya koyan ve bundan sonraki süreçte yol haritasını belirleyecek olan anayasa niteliğindeki bu tüzük de Troyes Konsili'nde belirlendi.

Troyes Konsili ve Tapınak Şövalyeleri Örgütü Tüzüğü'nün Oluşturulması

Tapınak Şövalyelerinin kuruluşundan dokuz sene sonra, Kudüs Haçlı Kontu II. Baldwin ve Kudüs Patriği Stephen⁸, Tapınak Şövalyeleri örgütüne Papalık tarafından resmi onay almak için bir takım diplomatik faaliyetlerde bulundular. Özellikle Kudüs Kralı II. Baldwin, Kudüs Haçlı Krallığı kurulduktan kısa bir süre sonra, krallığın nüfusunu oluşturan Avrupalı Hristiyanların Avrupa'ya

Albert of Aachen, *Historia Jerosolimitona: History of the Journey to Jerusalem*, Edited and Translated by Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford, 2007. s. xxv; Adrian J. Boas, *Archeology of the Military Orders; A survey of the Urban Centers, Rural Settlements and Castles of the Military Orders in the Latin East (C.1120-1291)*, Routledge Taylor Francis Group, New York, 2006, s. 2; Campbell, s. 14; Muhittin Çeken, *Tapınak Şövalyeleri (Kuruluşu, Yükselişi, Kurumsal Yapısı ve Düşüşü)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2018, s. 10, 17.

- 4 Hugh de Payens Tapınak Şövalyeleri örgütünün kurucusu ve ilk Üstadı kabul edilmektedir. Hugh de Payens, I. Haçlı Seferi'ne katılmış Fransız bir şövalye olup katı, anlaşılması güç ve ketun kişiliğe sahip bir insan olarak tasvir edilmektedir. Örgüt kurulduğu zaman 50 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Wasserman, s. 156.
- 5 Örgütün kuruluş tarihiyle alakalı dönemin kaynakları birbirlerinden farklı bilgiler sunmaktadır. Surlu William örgütün kuruluş tarihi olarak 1118 yılını işaret ederken, Troyes Konsili'nin tutanaklarını kaleme alan Kâtip Jean Michael de, konsilin toplanış tarihini, Hillary Yortusu'nda, İsa Mesih'in vücut buluşunun 1128., örgütün kuruluşunun dokuzuncu yılı şeklinde ifade eder. Malcolm Barber ise, Örgütün kuruluş tarihi olarak 1120 tarihini vermektedir. William of Tyre, s. 525; *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of The Order Knights Templar*, Translated and Introduced by J. M. Upton-Ward, The Boydell Press, Woodbridge, 1992, s. 19-20; s. 26; Malcolm Barber, *Yeni Şövalyelik; Tapınak Tarikatının Tarihi*, (Çev., Berna Ülner), Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 41; bu konuya dair daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Çeken, s. 40-41.
- 6 William of Tyre, s. 525; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great): A Universal History from the Creation*, Translation and introduction by Matt: Moosa, Beth Antiach Press, USA, 2014, s. 629; Barber, *Yeni Şövalyelik...*, s. 26; Boas, s. 2; Burman, *The Templars...*, s. 18; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, (Çev: Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 62; Stebbing, s. 27.
- 7 Bu tarih, Örgüt tüzük maddelerini ihtiva eden Fransızca kaynakta 1128 olarak geçerken, bkz., *La Regle Du Temple*, Publiee Pour La Societe De L'histoire De France, Paris, 1886, s. 1; bu kaynağın İngilizceye çevrilmiş versiyonunda Konsilin açılış tarihi olarak 13 Ocak 1129 tarihi geçmektedir. Bkz. *The Rule of The Templars*., s. 11; biz de 1128 tarihini, konsilin ilk açılış tarihi, 13 Ocak 1129 tarihini de bu tüzüğün kaleme alınış tarihi olarak kabul ediyoruz.
- 8 Örgütün kuruluş tarihi olarak belirtilen 1119 yılında Kudüs Patriği olarak Warmund of Picquigny'nin ismi geçmektedir. Ancak Troyes Konsili'ne katılan patriğin ismi Stephen olarak geçmektedir. Bkz. William of Tyre, s. 525; Wasserman, s. 156.

dönme düşüncesinde olmalarından dolayı ciddi bir endişeye kapılmıştı. Çünkü kontluk yeni kurulmuştu ve bölgede varlığını sürdürebilmesi için demografik bir tahkimata ihtiyacı vardı⁹. Ancak II. Baldwin, yeni kurulan kontluğu iskân edip gerektiğinde Müslüman tehdidine karşı koruyacak Avrupalı Hristiyan nüfusunun azlığından muzdaripti.¹⁰ O dönemde Kudüs Haçlı Krallığının gerek demografik gerekse askeri tahkimatını karşılayacak nüfus yoğunluğundan mahrum olması, II. Baldwin'i Tapınak Şövalyelerinin resmen tanınması¹¹ ve krallıkta hem askeri hem de demografik ihtiyaçlara bir nebze de olsa cevap vermesi düşüncesine sevk etmişti. Bu sebeple Kudüs Kralı II. Baldwin, o dönemde Papalık üzerinde ciddi bir nüfuz sahibi olan Aziz Bernard'a bir mektup yazarak bu konuda yardımını talep etti. Aziz Bernard'ın olaya müdahil olması Papalık nezdinde karşılık bulunca,¹² 1128 yılında Fransa'nın Troyes kentinde¹³ bir konsil toplandı.¹⁴

Troyes Konsili, örgütün kuruluşundan dokuz sene sonra, Kral II. Baldwin'in talebi ve Aziz Bernard'ın girişimleriyle Tapınak Şövalyeleri örgütüne resmi bir nitelik kazandırıp, örgütün işleyiş yasalarını ortaya koymak üzere Fransa'da toplandı. Konsilde, örgütün kuruluşundan bu yana takip ettiği St. Augustin kuralları, bu konsille birlikte Aziz Bernard'ın yorumlarıyla farklı bir boyut kazandı. Aziz Bernard, St. Benedict'in etkilediği Cisterciens Tarikatı'nın kaidelerini reforme ederek, Tapınak Şövalyelerinin tüzük maddelerini oluşturup kurumsal bir hale getirdi¹⁵. Bu gelişmeyle birlikte örgüt, ilahi bir kabul elde ederek bundan sonraki işleyişini sürdürecektir. Haritası niteliğindeki bir tüzüğe kavuştu.¹⁶ Zira örgüte yönelik düzenlenen bu tüzük maddelerinden önce Tapınak Şövalyeleri, her ne kadar belli bir işleyişe sahip olsa da, bu durum onların örgüt karakterini yansıtan kriterlerden uzaktı. Troyes Konsili'nde oluşturulan tüzük maddeleriyle birlikte Tapınak Şövalyeleri, ortaya konan hiyerarşik yapı ve disiplin anlayışıyla kendi döneminde tanınır bir örgüt haline geldi ve kendisinden sonraki diğer askeri örgütlere bu anlamda bir emsal teşkil etti.¹⁷

Aziz Bernard tarafından oluşturulan Tapınak Şövalyeleri örgüt tüzükleri, Konsile katılan din adamları tarafından müzakere edilerek onaylandı¹⁸ Böylece Tapınak Şövalyelerinin o tarihe kadar takip ettiği uygulamalar, yeni kanun maddeleriyle harmanlanarak örgütün bundan sonraki süreçte takip edecekleri uygulamalar şeklinde ortaya kondu¹⁹.

9 Wasserman, s. 158.

10 Umberto Eco, *Ortaçağ: Katedraller-Şövalyeler-Şehirler*, (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 60.

11 *The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great)*, s. 629.

12 Bernard de Clairvaux, *Éloge de la Nouvelle Chevalerie: Vie de Saint Malachie Épitaphe, Hymene, Lettres*, Introductions, Traductions, Notes et Index Par, Pierre-Yves Emery, ouvrage Publié le concours du Centre National Lettres ed de la Delegation Générale à la Langue Française, Paris, 1990, s. 48.

13 Paris'in güneydoğusuna 90 mil mesafede bulunan şehir.

14 Charles G. Addison, *The History of Knights Templars: The Temple Church And The Temple*, Printed by G. J. Palmer, Savoy Street, London, 1842, s. 16.

15 *The Rule of The Templars.*, ss. 11-12.

16 Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithfull of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Translated by Peter Lock, Crusade Text in Translation 21, Routledge Taylor&Francis Group, Loondon and New York, 2016, s. 283.

17 Tapınak Şövalyeleri'nin Troyes Konsili'yle birlikte oluşturulan tüzük maddeleriyle birlikte dini- askeri karakter olarak tanınip yeni bir ideoloji olarak tanıtılması ve bu anlamda bir başarı sağlaması, başta Hospitalier Örgütü olmak üzere diğer askeri örgütler açısından bir model teşkil etmiştir. Bkz. Burman, s. 22-23, 27.

18 Charles G. Addison, s. 15.

19 Thomas Fuller, *The Historie Of The Holy Warre*, Colledge in Cambridge, Cambrdige, 1640, s. 65

13 Ocak 1129 yılında Fransa'nın Troyes kentinde toplanan konsile farklı bölgelerden, farklı statüye sahip çok sayıda din adamı ve bölge idarecisi katılmıştı²⁰. Bölgesel bazda geniş bir coğrafyanın temsiliyle gerçekleştirilen konsil, Aziz Bernard'ın emri üzerine katipliği Jean Michael tarafından gerçekleştirildi. (Madde 5)²¹ Papa Eugenius'u Alba Piskoposu temsil ediyordu.²² Bununla beraber çok sayıda kilise temsilcisi ve örgüt üyelerinin katılımıyla bir anlamda bir tüzük kongresi düzenlenmiştir²³.

Aziz Bernard tarafından düzenlenen ve yukarıda bahsettiğimiz Kilise Babaları ile bölge idarecileri tarafından tasdik edilen konsilde, örgütün dinî-askerî örgüt karakterini ortaya koyan ve ilk sekiz maddesinin ön sözü oluşturduğu 73 bölümden oluşan tüzük maddeleri ortaya konuldu.²⁴ Bu 73 maddelik tüzük maddelerinin yarısına yakını St. Benedict'e²⁵ dayanıyordu.²⁶ Bu tüzük maddelerinin temel konularını, örgütün askeri fonksiyonları, örgütsel hiyerarşisi ile örgütün yapısı oluşturmaktaydı. Örgütün tarihsel süreç içerisinde gelişip büyümesine paralel bu tüzük maddeleri de gelişmiş ve 686²⁷ maddeye kadar ulaşmıştır²⁸. Bu da Tapınak Şövalyelerinin zamana ve şartlara uygun davranış biçimleri kazanmaya ve bu bağlamda gelişime ne kadar çok önem verildiğini gösteriyordu.

Örgüt tüzük maddeleri, örgütün süreç içerisindeki gelişimine paralel olarak yaklaşık 150 yıl içerisinde 686 maddeye ulaşmıştır. Bu tüzükler, yazıldıkları dönem ve içeriklerine göre; Primitive Rule (İlk Kurallar), Hierarchical Statutes (Hiyerarşik Kanunlar), Penances (Suçlar), Conventual Life (Manastır Hayatı), Holding of Ordinary Chapters (Olağan Meclis Tutanakları), Further Details on Penances (Suçlar Üzerine Detaylar), Reception into the Order (Örgüte Kabul) şeklinde tasnif edildi. "İlk Tüzük Kuralları (Primitive Rule)" olarak nitelendirilen bu 73 bölümlük tüzük maddeleri, 13 Ocak 1129 tarihinde konsilde müzakere edilerek belirlendi.²⁹ İlk olarak Latince (Regula commilitonum Christi) yazılan bu tüzük maddeleri, 1903 yılında Gustav Schnürer tarafından Latince olarak düzenlendi.³⁰ Ancak örgüt üyelerinin Latince diline vakıf olmaması ve kendileri için oluşturulan tüzük maddelerini idrak etme konusunda sorun yaşamalarından dolayı³¹, 30 Mayıs 1135³² tarihinde de

20 *The Rule of The Templars*, s. 11.

21 *The Rule of The Templars*, s. 20; *La Regle Du Temple*, s. 15.

22 *Jacques de Vitry's, History of Jerusalem*, Translated From The Original Latin By Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims Text Society, London 1896, s. 51.

23 Tam liste için bkz: Çeken, s. 49.

24 Charles G. Addison, s. 15.

25 St. Benedict Kurallarının itaat, tevazu, sessizlik gibi örgütün kuruluş ilkelerini temellendiren olguların yanı sıra, örgütün dini, hukuki ve sosyal yaşantılarını düzenleyen tüzüklere etkileri için bkz. *The Rule of St. Benedict*, Translated by W. K. Lowther Clarke, London, 1931.

26 Piers Paul Read, *Tapınak Şövalyeleri*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 117.

27 Tapınak Şövalyelerinin 686 maddeden oluşan tüzüğü, tarafımızca tamamen Türkçeye çevrilmiş olup kısa süre içerisinde çeviri eser olarak yayımlanması planlanmaktadır.

28 Wasserman, s. 160.

29 *The Rule of The Templars*, s. 11; Çeken, s. 160.

30 Jochen Burgdorf, *The Central Convent of Hospitallers and Templars History, Organization and Personnel (1099/1120-1310)* Brill Publishing, Baston, 2008, s. 10.

31 Thomas Bailey, *Salutare Animas Nostras: The Ideologies Behind the Foundation of the Templars*, (Unpublished the Degree of Master Thesis), Northwest Missouri State University Maryville, Missouri, 2012, s. 91.

32 *Bazı kaynaklarda*, Tapınak Şövalyeleri Tüzüklerinin 1139'da ilk Üstad Hughes de Payens'in halefi Robert de Craon'un üstadlığı döneminde Fransızcaya çevrildiği belirtilmektedir. Bkz. Wasserman, s. 160.

Fransızcaya tercüme edilen tüzük maddeleri³³, 1886 yılında Henri de Curzon tarafından Fransızca olarak düzenlendi.³⁴ 77-197 arası tüzük maddelerini oluşturan Hiyerarşik Kanunlar (Hierarchical Statutes) ile 224-278 arası tüzük maddelerini kapsayan Suçlar (Penances) kanunların 1165 ile 1187 yılları arasında oluşturulduğu tahmin edilmektedir.³⁵ 279-385 arası tüzük maddelerini kapsayan ve örgütün Manastır Hayatı (Conventual Life) hakkında bilgileri ihtiva eden tüzüklerin ise, kesin bir tarih olmamakla birlikte 1187 yılından önceki bir tarihte oluşturulduğu düşünülmektedir. 386-543 arası tüzük maddelerini kapsayan Olağan Meclis Tutanakları (Holding of Ordinary Chapters) 1218 yılından sonraki bir tarihte; 544-656 arası tüzük maddelerini kapsayan Suçlar Üzerine Detaylar (Further Details on Penances) 1257 ile 1268 yılları arasındaki bir tarihte; 657-686 arası tüzük maddelerini kapsayan Örgüte Kabul (Reception into the Order) tüzüklerinin de 1291 yılından önceki bir tarihte oluşturulduğu ifade edilmektedir.³⁶ Makalemizin konusunu teşkil eden örgütün tüzük maddeleri konusu, elimizde Fransızca ve Fransızcadan 1992 yılında J. M. Upton-Ward tarafından İngilizceye tercüme edilmiş versiyonu üzerinden değerlendirilecektir.

Tapınak Şövalyeleri Tüzük Maddeleri

Tapınak Kanunlarının önsöz niteliğindeki giriş metni, 8 maddeden oluşmaktadır. Bu 8 maddelik önsözün 1. ve 2. maddelerinden³⁷, Şövalyelik kurumunun misyonu yeniden tanımlanarak bu duruma dair yeni bir zihin inşasının gerçekleştirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bunu eski şövalyeliğin olumsuz yönlerine yapılan atıflardan³⁸, yeni zihin ve düşünce kalıplarının nasıl olması gerektiğine dair tasavvurlardan açıkça anlamaktayız. Bunun yanında yeni hayat nizamı, yeni erdemler, yeni zihin tasarımları, Tapınak Şövalyeliğinin inşasının en temel özelliklerini içerisinde barındırmaktadır. Bu yeni zihinsel atmosferde saf bir kalple hizmet etmek, itaatın erdemlerine varmak ve bunu sürekli hale getirmek aslında nefse karşı koymak anlamına gelmekteydi.³⁹ Edward Burman'ın da belirttiği gibi, Tapınak şövalyeliğinin gerçek amacı, şövalyelik kurumunun süreç içerisinde kaybolan değerlerini restore edip özüne dönmesine sağlamak ve ideal bir şövalyelik kurumu ortaya çıkarmaktı.⁴⁰

3. Maddede, konsilin toplanma süreci ile toplanma tarihi hakkında bilgi verilerek yeni şövalyeliğin temellerini atan Üstat Hugh de Payens'in talebiyle farklı bölgelerden konsile katılan üyelerin, Üstat Hugh de Payens'in yeni şövalyeliğin idaresi ve başlangıcı hakkında verdiği malumatların olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirildiği anlaşılmaktadır⁴¹. Bu değerlendirme neticesinde Hristiyanlık akideleriyle bağdaşmayan önerilerin reddedildiği, inanca aykırı olmayan önerilerin ise övülüp kabul edildiği belirtilmektedir.⁴²

4. Maddede yer alan ifadelerden, konsilde yaşanan gelişmelerin tamamını anlatmak veya ak-

33 *The Rule of The Templars*, s. 11-12.

34 Burgtorf, s. 10.

35 *The Rule of The Templars*, s. 13-14; Burgtorf, s. 10-11.

36 Burgtorf, s. 11.

37 *The Rule of The Templars*, s. 19; ayrıca karşı. *La Regle Du Temple*, s. 11-12.

38 “Sen ki şimdiye değin, İsa Mesih'in amaçlamadığı ama senin sadece insani iyilikler için kucakladığın dünyevi şövalyelerin hayatını sürdürdün. Bu şövalyelik, görevlerini belirleyen ama yapması gerekeni yapmayan, yani zayıfı, dulları, yetimleri ve kiliseleri savunmak yerine talanı, yağmayı ve öldürmeyi hedefleyen adalet sevgisine tenezzül etmedi.” *The Rule of The Templars*, s. 19; aktaran Çeken, s. 49.

39 Çeken, s. 49.

40 Burman, s. 30.

41 *The Rule of The Templars*, s. 19; ayrıca karşı. *La Regle Du Temple*, s. 13.

42 Çeken, s. 49.

tarmanın mümkün olamayacağı, bu gelişmelerin hepsinin hafife alınmayacak kadar önemli olduğu belirtilirken, örgüt üyelerine düşen görevin, Papa II. Honorius ile Kudüs Patriği Stephen'in takdirleriyle alınan bu kararları uygulamanın ve geliştirmenin şeref olarak addedileceği belirtilmiştir⁴³. Bu ibarelerden, Tapınak Şövalyelerinin işleyişine dair gizli ve yoğun bir fikir teatisinin olduğu ve bu kararları uygulamanın Papa ve örgütün kuruluşu ve kurulduğu coğrafyadaki ilişkileri bilen Kudüs Patriği Stephen'in garantörlüğü altında olacağı anlaşılmaktadır.

Yeni şövalyelik anlayışı kriterlerinin çizildiği anlaşılan Tapınak Kanununun önsözünü niteliğindeki bu ilk 8 maddeden, Tapınak şövalyeleri örgütünün, bünyesine katacağı şövalyelerde sağlam bir irade ve güçlü bir itaat anlayışı⁴⁴ aradığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yeni şövalyelik anlayışıyla birlikte, eski şövalyelik kurumu inkâr edilerek, önceki şövalyeliğin bu güne kadar İsa'nın öğretilerinin dışında yaşayan, ahlaki ve dini vasıflardan münezzeh cehennemlikler olduğu belirtilmiştir. Yine bu 8 maddelik önsözde Kudüs'ü müdafaa edip korumak ilahi bir görev olarak addedilerek İsa yolunda ölmenin şehitlik mertebesine ulaştıracağı vurgulanmıştır. Ayrıca Papa II. Honorius ve Kudüs Patriği Stephen'in Kutsal Kitapları referans alarak ortak bir kararla örgütün varlığını kabul edip örgütün kuruluş yolunu bu kitapların ilkelerine göre tayin etmeleri, örgütün dini bir meşruiyet zeminine oturtulduğunu da göstermektedir. Tüzük metninin ilk maddesinde: “İlk olarak kendi nefesine gizlice karşı koyan ve kurtarıcı krala bir şövalye olarak, saf bir kalple hizmet etmeyi ve itaatın çok soylu zirhını giymeyi, bunu daimi olarak giymeyi arzulayanlardan bahsedeceğiz.”⁴⁵ cümlesinde yer alan kendi nefesine gizlice karşı koyan ibaresi, laik şövalyelik anlayışına mensup diğer şövalyelerle yaşamış olduğu halde, diğer laik şövalyelerin sahip olmadığı dindarlık ve merhamet duygularını, yaşantısını devam ettirmek için gizlemek zorunda olduğu için onlar gibi davranmak zorunda kalan ve aslında onun yeni şövalyeliğin bir üyesi olmayı hak eden bir şövalye olduğu çıkarımında bulunursak, burada örgütün bugüne kadar laik şövalyeler arasında kendini gizleyerek yaşamış olan şövalyeleri kucakladığı sonucunu da çıkarabiliriz.

Tapınak şövalyeleri örgütünün tüzük kurallarının başladığı 9. ve 10. Maddelerde,⁴⁶ Tapınak Şövalyeleri kardeşlerinin dünyevî beklentilerinden feragat ederek, manevi kurtuluşa ulaşmak adına Kutsal Kitabın kanunlarına uymalarının ve Kutsal Kudüs şehrinin efendilerinin iradelerine mutlak suretle itaat etmelerinin ve de din uğruna savaşmalarının⁴⁷ zaruri olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Burada hem dini hem de dünyevî otoriteye mutlak itaatın manevi kurtuluş için mutlak suretle gerekli kılındığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, bu dünyanın hilekâr bir dünya olduğu, Tanrının

43 *The Rule of The Templars*, s. 20; ayrıca karşı. *La Regle Du Temple*, s. 15.

44 Tapınak Şövalyeleri örgüt tüzüğünün hazırlanmasında, o dönemin önemli tarikatlarının tüzüklerinden etkilenildiği anlaşılmaktadır. Özellikle St. Benedict tarikatının bu konudaki etkisi kaynaklar tarafından vurgulanmakla birlikte, bu etkinin somut göstergelerini ortaya koyan bazı hususlar da söz konusudur. Bunlardan şüphesiz en önemlilerinden birisi de itaat olgusudur. St. Benedict yasalarına göre itaat tevazunun ilk aşaması olup, İsa'nın emrettiği olgular arasındadır. Buna göre İsa'ya itaat eder gibi üstatlara itaat etmek büyük bir önem teşkil etmiştir. Bu itaat duygusunun da cennet beklentisi ve cehennem korkularıyla teşvik edildiği görülmektedir. Bkz. *The Rule of Our Most Holy Father St. Benedict*, Edited in Latin and English By One of The Benedictine Fathers of St. Michael's, R. Wahsbourne, 18 Paternoster Row, London, 1875, s. 47; Çeken, s. 50.

45 *The Rule of The Templars*, s. 11; aktaran Çeken, s. 49.

46 *The Rule of The Templars*, s. 21-22; *La Regle Du Temple*, s. 21-22; Burman, s. 38.

47 Din uğruna savaş ve bu savaşta ölme halinde şehitlik mertebesine ulaşma durumu ilk olarak, 1095 Clermont Konsili'nde Papa II. Urbanus tarafından Kutsal Topraklar uğruna savaşmaları için Haçlı ordularına vaat edilen bir olguydu. Bu olgu daha sonra, Tapınak Şövalyeleri tarafından da benimsendi. Bkz. Burman, s. 37.

48 Çeken, s. 210.

verdiği rızıkla yetinip Tanrı için bu dünyadan yüz çevirerek bedeninin ayartmalarına karşı koyulması ve mütevazı bir yaşam sürülmesi manevi kurtuluşun bir anahtarı olarak takdim edilmektedir. Bütün bunlar gerçekleştirilirken kardeşlerin ibadetlerini asla aksatmamaları önemliydi. Görev için farklı bölgelere gönderilen kardeşler (özellikle Doğuya), kilisede gerçekleşen ibadete iştirak edememeleri durumunda, sabahları kilisede yapılan ibadet yerine on üç defa Babamız duası etmelidirler. Her saat başı için de, yedi defa ve akşamları dokuz defa Babamız duası yapılmalıdır.

Örgüte üye olmak isteyen kardeşlerin görmesi gereken muamele hakkında hükümlerin belirtildiği 11. Maddede, dünyevî şövalyelik tahkir edilerek bu kurumun ebedi cehennem azabına layık bir şövalyelik olduğu belirtilmiştir. Buna göre bu şövalyeliğe mensup bir şövalyenin veya herhangi bir hizmetkârın buradan ayrılıp dünyevî hayatından feragat ederek Tapınak Şövalyeleri örgütüne katılmak istemesi halinde, örgüte hemen kabul edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir⁴⁹. Örgüte katılmak isteyen bu şövalye önce örgüte layık olup olmadığı yönünde test edilmelidir. St. Paul'un dediği gibi: “*Probate spiritus si ex Deo sunt*”. yani “*Ruhunun Tanrı'dan gelip gelmediğini sınavın.*” Örgüte dâhil olmak isteyen üyeler konusunda gösterilen hassasiyet, örgütün güvenlik ve liyakat konusunda nasıl tedbirli davrandığını ve bu konuda ne denli seçici olduğunu gözler önüne sermektedir.

Örgüte üyelik konusunda liyakat testinden başarıyla geçip örgüte katılma lütfuna nail olan şövalye veya hizmetkâr, örgütün kuralları ve işleyişi hakkında bilgilendirilmelidir. Eğer aday örgütün kural ve işleyişine itaat etmeyi kabul ederse, Üstadı ve diğer kardeşleri memnun etmeli ve de bunu başarırca toplanan meclis huzurunda örgüte dâhil edilirdi. Örgütün, bünyesine katılmak isteyen üyelerden işleyişine ayak uydurabilecek ve diğer üyelerle uyumlu, üstada layık olabilecek adayları tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Aforoz edilen şövalyeler hakkında hükümlerin belirtildiği 12 ve 13. Maddelerden 12. maddede, daha önce örgüte katılmamış olup dünyevî şövalyelerin hükmü altındayken aforoz edilmiş bir şövalyenin bir piskopos önünde tövbe edip affedildikten sonra, örgüte dâhil olabileceği ifade edilmiştir⁵⁰. Şövalye, piskopos tarafından affedildikten sonra üstada gönderilir, üstad da şövalyenin örgüte faydalı olabileceğine kanaat getirirse, şövalye örgüte dâhil edilirdi. Örgüte dâhil edilen bu şövalye, örgüt içerisindeki diğer kardeşlerle eşit muameleye tabii tutulurdu. Tapınak şövalyeleri örgütünün aforoz edilmiş bir şövalyeye kapılarını açması, muhtemelen o dönemde örgütün şövalye ihtiyacının fazla olmasıyla alakalı bir durumdur.

13. madden de ise, daha önce örgüte bağlı olup sonradan aforoz edilmiş bir şövalyeye karşı katı bir tutum sergilendiği anlaşılmaktadır. Buna göre örgüt üyeleri, aforoz edilmiş bir şövalye ile asla konuşamaz, yanında bulunamaz veya herhangi bir eşyasını kullanamazdı. Aforoz edilmiş bir şövalye ile konuşmak, herhangi bir konuyla alakalı onunla temasta bulunmak, bunu gerçekleştiren üyenin de aforoz edilmesine sebebiyetti. Örgüte bağlı üyenin ağır bir suç karşılığı aldığı aforoz cezasına karşı örgütün katı tutumu, muhtemelen diğer üyelerin buna benzer suçlar işlemelerinin önüne geçmeye yönelikti. Ancak aforoz dışındaki cezalara karşı kural esnekti ve ceza almış üye, diğer üyelerle temas kurabilirdi.

Örgüte üye kardeşlerin çocuk sahibi olmasının hoş karşılanmayacağı belirtilen 14. Maddede, çocuğunu örgüte vermek isteyen ailelere de, çocuğunu büyütüp eli silah tutacak yaşa getirdikten sonra, İsa Mesih'in düşmanlarına karşı savaşmak için örgüte vermelerinin uygun olaca-

49 *The Rule of The Templars*, s. 22; ayrıca krş. *La Regle Du Temple*, s. 22-23.

50 *The Rule of The Templars*, s. 22; *La Regle Du Temple*, s. 23-25.

ğı belirtilmektedir⁵¹. Bu durumda, örgütün kuruluş felsefesini oluşturan üç ana unsurdan biri olan erdenlik(bekâret) anlayışından taviz verilmek istenmediği ve örgütün aile kavramına uzak olduğu anlaşılmaktadır.

Tüzüğün 15. ve 16. Maddeleri, örgütün ibadet şeklini izah etmektedir. Bu maddelere göre, mezmurların okunması ve duaların yapılmasının oturarak ve duayla Tanrıdan istekte bulunan diğer kardeşlerin dualarının aksamaması için sessizlik içinde yapılması isteniyor⁵². İlahiler ve mezmurlar okunduktan sonra, Kutsal Teslise gösterilen hürmet için ayağa kalkıp sunağa eğilmek gerekmektedir. Bunu yapamayacak kadar zayıf ve hasta olanların sadece başlarını eğmeleri yeterli görülüyor. İncillerin tefsiri okunurken ve *te deum laudamus* söylendiğinde ve sabah ibadetleri bittiğinde ayakta olunması emrediliyor.⁵³

Örgüt üyelerinin giyim-kuşamları hakkında hükümlerin yer aldığı 17-22 arası maddelerde, sınıflarına göre tüm örgüt üyelerinin beyaz⁵⁴, siyah ve kahverengi pelerinler giymesi uygun görülüyor. Özellikle şövalye sınıfını teşkil eden kardeşler, yaz-kış olmak üzere beyaz pelerinler giymek zorunda. Tapınak Şövalyesi üyeleri dışında herhangi bir şövalyenin beyaz pelerin giymesi yasak kabul ediliyor. Beyaz, karanlık yaşamı terk edip aydınlık bir yola baş koymanın ve saflığın, iffetin sembolü olarak görülüyor ve örgüt üyeleri arasında bir iletişim kabul ediliyor⁵⁵. *Pacem sectamini cum omnibus et castimoniam sine qua nemo Deum videbit. Yani: 'Tüm barışı getirmek için çabala ve iffetini koru, ki onsuz kimse Tanrı'yı göremez.'*⁵⁶ Yine örgüt giyim-kuşamından bahsedildiği bu maddelerde, örgüt kıyafetlerinin şatafatı çağrıştırıp kibre sevk edecek bezemelerden arındırılmış nitelikte ve sade olması gerektiği belirtiliyor. Ayrıca aynı sınıfa mensup üyelerin, giyinip soyunma konusunda pratiklik sağlayacak aynı kıyafetleri giymesini emrediyor. Kibirli ve gururlu bir yaklaşım sergileyerek daha gösterişli elbise isteyen şövalyeye karşı çıkılıp ona daha kötüsünün verilmesi gerektiği belirtiliyor. Yeni elbise alan üyelerin, eskilerini refakatçılara, çavuşlara veya fakirlere vermeleri tavsiye ediliyor. Giyim-kuşam konusunda iklim şartlarının da gözetildiği anlaşılan Tapınak Şövalyeleri örgütünde, Doğudaki iklim şartlarının sıcak olmasından dolayı, Paskalya'dan Azizler Gününe kadar şövalyelerin keten gömlek giymelerine müsaade edilmiştir. Şövalyeler, Üstadın takdirine uygun olarak elbise ve çarşafra sahip olabiliyordu. Her şövalyenin yatmak için bir yastık, bir battaniye ve bir yatağa sahip olma hakkı vardı. Ayrıca şövalyelerin gömlek, pantolon, ayakkabılarının giyili, kemerlerinin ise takılı olduğu aydınlık bir ortamda uyumaları isteniyor. Bu durum muhtemelen şövalyelerin her an savaşa hazır olmaları gerektiğini vurgulayan bir uygulamadır. Örgüt üyelerinin, sivri burunlu ayakkabı ile bağcıklı ayakkabıları putperestliği çağrıştırdıkları gerekçesiyle giymeleri ise kesinlikle yasaktı.

Tapınak Şövalyelerinin yemek öğünleri ve yemek yeme adabının belirtildiği 23-30 arası maddelerde, Örgüt üyelerinin hangi günlerde ne tür gıdaları, nasıl bir ortamda tüketecekleri belirtilmiştir. Buna göre, örgüt üyelerinin yemekhane denilen bölümde bir arada olacak şekilde sessizce tam tevazu ve itaatkârlıkla yemeleri gerektiği belirtilmiştir. Akşam yemekleri ve hafif gıdaların tüketildiği ara öğünlerde, İncil okunması ve İncil okunurken de dikkatle ve sessizce dinlenilme-

51 *The Rule of The Templars*, s. 23; ayrıca krş. *La Regle Du Temple*, s. 25-26.

52 *The Rule of The Templars*, s. 23; *La Regle Du Temple*, s. 26-27.

53 Çeken, s. 215-216.

54 Beyaz pelerin, Troyes Konsli'nden kısa bir süre sonra, Papa Honorius tarafından örgütün resmi giysisi olarak tanımlandı. Bu muhtemelen örgüte birçok şekil veren Aziz Bernard'ın lideri olduğu Cistercian Tarikatından model alınmıştı. Bkz. William of Tyre, s. 526; Thomas Fuller, s. 65.

55 *The Rule of The Templars*, s. 24-25; *La Regle Du Temple*, s. 27-33.

56 *The Rule of The Templars*, s. 24.

si, Tanrıya olan sevgi ve saygıyla özdeşleştirilmiştir⁵⁷. Yemek yeme ritüelleri, kardeşler arasında çiftler halinde gerçekleşmeliydi. Çünkü beraber yiyen kardeşlerin tasarruf konusunda birbirlerini denetlemeleri amaçlanırdı. Ayrıca her kardeşin kabında eşit yemek, kadehinde eşit miktarda şarap olmasına dikkat edilirdi.

Örgütün yemek öğünlerinde et yemeğine fazla itibar edilmezdi. Yine St. Benedict kurallarından etkilenildiği anlaşılan et yemeyle ilgili tüzükte⁵⁸ Noel, Azizler Günü, Meryem'in göğe yükseldiği gün ve On iki havarinin yortusu hariç, haftada üç defa et yemek yeterli görülüyordu. Örgüt içinde, fazla et yemenin bedeni bozduğuna inanılıyordu. Salı gününe denk gelen oruçtan sonraki gün, çokça et yenmesi uygun görülüyordu. Pazarları da refakatçi ve çavuşların tek öğün, şövalyelerin ise iki öğün et yenmesine müsaade ediliyordu. Salı orucundan sonra çokça, Pazar günlerin ise iki öğün et yenmesine müsaade edilmesi muhtemelen vücudun enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik uygulamalardı.

Pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri, iki veya üç öğün sebze veya ekmekle yenilen başka gıda maddeleri tüketilmesi uygun görülmektedir. Hz. İsa'nın Cuma günü acı çektiğine inanılması nedeniyle, örgüt içerisinde bugüne özgü genel bir perhiz uygulaması yapılmaktadır. 1 Kasım'da olan Azizler gününden Paskalya'ya (İsa'nın çarmıha gerildikten sonra 3. günde dirilişi kutlanır ki bu tarih 22 Mart 25 Nisan arasındadır) oruç tutulur.

Akşam yemeklerinin hafif olmasına dikkat edildiği örgütte, tüm kardeşler akşam yemeğinden sonra sessizlik içinde şükretmek için varsa yakınlarda kiliseye gitmeli yoksa eğer bu işlem sarayda gerçekleştirilmeliydi. Yemeklerden arta kalan parçalı, bölünmüş ekmeklerin fakirlere dağıtılması uygun görülürken, bölünmemiş tam parça halinde olan ekmekler ise muhafaza edilirdi. Ekmeklerin onda birinin ise sadaka dağıtıcısına verilmesi gerekmekteydi.

Örgüt üyeleri, gece uyuma vakti geldiğinde Üstadın karar ve hoşgörüne bağlı olarak önce hafif bir yemek yerler ve yemeğin ardından dualarını gerçekleştirirlerdi. Şarap ve yemeklerde ölçülü olmaya dikkat edilmesi istenirdi. Süleyman'ın dediği gibi: *Quia vinum facit apostatata sapientes. Şarap akıllıyı mahveder.*

Sessizliğin korunması hakkında hükümlerin belirtildiği 31. ve 32. Maddelerde, Örgüt üyelerinin, akşam duasını gerçekleştirdikten sonra, acil bir durum olmaksızın birbirleriyle dahi konuşmalarını gerektirdi. Her biri usulca ve sessizlik içinde yatağına girmeli ve acil bir durum varsa bunu refakatçilerine sessizce söylemeleri gerekiyordu. Örgüt içerisindeki diğer üyelerin uykusunu kaçırmamaya yönelik bir tedbir olduğu anlaşılan bu uygulamada, acil çözülmesi gereken bir mesele olması halinde, üstadın izni doğrultusunda yaşça büyük kardeşlerin oluşturduğu meclis bu durumu görüşebilirdi. Örgüt içerisinde “çok laf yalansız olmaz” ve “hayat ile ölüm dilin ucundadır” anlayışı hâkim olup konuşmanın hoş karşılanmayan bir eylem olduğu ve kardeşlerin söylenmemesi gereken şeyleri söylememeleri gerektiği üzerinde durulmuştur⁵⁹. Bu durum muhtemelen örgütün gizliliğe önem vermesi ve örgüte dair herhangi bir bilginin sızdırılması ihtimaline karşı bir önlemdir.

Hasta kardeşler hakkında hükümlerin yer aldığı 33. Maddede, örgüt içinde, hasta kardeşlerin

57 *The Rule of The Templars*, s. 25-27; *La Regle Du Temple*, s. 33-38.

58 “to regain their strength, the sick who are very weak may eat meat, but when their health improves, they should all abstain from meat as usual.” *The Rule of St. Benedict in English*, Editor Timothy Fry, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1982, s. 59.

59 *The Rule of The Templars*, s. 27; ayrıca krş. *La Regle Du Temple*, s. 39-40.

Üstat veya o makamı temsil eden sorumludan izin alarak sabah ibadetlerine katılmayabilecekleri, ancak bunun telafisinin de mutlaka yapılması gerektiği belirtiliyor. Hastalık sebebiyle sabah ibadetlerine katılmayan kardeşler, günde on üç kez rabbin duasını içten ederek telafi edebilirlerdi⁶⁰.

Müşterek hayat ile Üstada dair hükümlerin ifade edildiği 34 ile 35. Maddelerde, müşterek hayat övülerek örgüt üyelerinin böyle bir hayatı benimsemesi gerektiği ve Tanrının herkesin ihtiyacına göre verdiğini, bu nedenle kimsenin kimseden üstün olmadığını, hastalarla ilgilenilmesi gerektiğini ve hafif hastalık geçirenlerin hallerine şükretmeleri gerektiği ifade edilerek, müşterek bir hayatla tüm örgüt üyelerinin barış içinde yaşayabileceği belirtilmiştir⁶¹. Üstadın mutlak otoritesine vurgu yapılarak, üstadın takdir yetkisi doğrultusunda istediği kardeşe at ve zırh verebileceğini ve üstadın herhangi bir kardeş için uygun gördüğünü bir başka kardeşin kıskanmaması gerektiği belirtilerek kardeşlerden üstada mutlak suretle itaat etmesi isteniyor⁶² ve örgüt içerisinde, kardeşler arasında doğabilecek kıskançlıkların bu şekilde önüne geçilmesi arzulanıyor.

Nasihat verme üzerine hükümlerin değerlendirildiği 36. Maddede, liyakat ilkesinin önemi vurgulanmaktadır. Buna göre, sadece Üstadın vereceği görev veya tavsiyeleri uygulayabilecek kardeşlerin divana çağırılması gerektiği, ancak ortak arazilerin verilmesi ve hanenin işleriyle alakalı meseleler veya örgüte yeni bir üye kazandırılması gibi meselelerde üstadın tavsiyelerini almak için tüm üyeleri toplayabilip görüşlerinin alabileceği belirtilmektedir. Ancak her halükarda son söz üstadındır⁶³.

Denizaşırı bölgelere gönderilen kardeşler ve kardeşler arasında barışı korumak üzerine hükümlerin ifade edildiği 37. ve 38. Maddelerde, görev icabı dünyanın çeşitli bölgelerine gönderilen kardeşlerin, örgütün emirlerini uygulamak için güçleri yettiğince gayret göstermeleri gerektiği, söz konusu örgütün çıkarı olduğunda, dışarı için iyi ve güvenilir bilgiler almak için örgütün kaidelelerini bozmadan bazı durumlarda esneyebilecekleri ifade edilmiştir. Böylece her şeyin üstünde iyi işlerin ve bilgeliğin örneğini teşkil edip arkadaşlık kurduklarına ve mekânlarında kaldıklarına onur bağışlansın. Denizaşırı bölgelere gönderilen kardeşlerin kaldıkları mekânlarda düşmanların fiili veya zihinsel saldırılarına karşı koymak için özellikle ışıkları söndürmemeleri⁶⁴ gerektiği belirtilmiştir⁶⁵. Kardeşler arasında barışı korumanın gerekliliğinin vurgulandığı 38. Maddede, kardeşlerin birbirini hiddet ve öfke konusunda tahrik etmemeleri, aksine birbirlerini bu hususta kontrol etmeleri gerektiği dile getirilmektedir.

Örgütün kuruluş ilkelerinden birisi olan itaat olgusunun bir kez daha tekrarlandığı 39-44 arası Maddelerde, itaat anlayışı dini bir meşruiyet zeminine oturtularak Tanrının rızasını kazanıp cehennem ateşinden korunmak için İsa Mesih'e itaat eder gibi Üstada itaat etmenin zaruri olduğu belirtilmiştir. İtaat olgusu her şart ve durumda sergilenmelidir. Örgüt üyelerinin üstadın izni olmaksızın Kutsal Mezar Kilisesi ve Kudüs'teki bazı ibadet yerleri hariç başka bir şehir veya kasaba-

60 *The Rule of The Templars*, s. 28; *La Regle Du Temple*, s. 40-41.

61 *The Rule of The Templars*, s. 28; *La Regle Du Temple*, s. 41-42; Burman, s. 32.

62 Çeken, s. 165.

63 *The Rule of The Templars*, s. 28; *La Regle Du Temple*, s. 42-43.

64 Bazı kaynaklar, örgüt üyelerinin kıyafetlerini çıkarmadan ve ışıkları söndürmeden uyumaları gerektiği yönündeki tüzük maddelerinin, eşcinselliği engellemek adına koyulduğunu belirtmektedir: “*Sonuçta eşcinsel amours olanağı Tapınakçılara katılmak için bir neden olmasa da, Troyes Konsili'nin babaları tehlikenin farkındaydılar: Biraderlerin yatahanesinin gece boyunca aydınlatılması kuralı bu nedenle getirilmişti. Alçak düşman kendilerine günah işleme fırsatı vermesin diye. Yatakları, paylaşımları, çıplak ya da karanlıkta uyumaları yasaklanmıştı.*” Bkz. Read, s. 127.

65 *The Rule of The Templars*, s. 28-29; *La Regle Du Temple*, s. 43-44.

ya gitmeleri yasaktır⁶⁶. Örgüt içerisinde komin bir yaşam tarzının gözetildiği anlaşılan bu kriterlere göre,⁶⁷ kardeşler yalnız değil, çiftler halinde dolaşarak birbirlerinin izni olmadan birbirlerinin öze-line girmemeli hatta birbirleriyle konuşmamalılar ve hatta Üstadın izni ve bilgisi olmaksızın kendi aralarında eşya takası yapamayıp kilitlenebilir bir çanta veya cüzdan sahibi olamazlar ve üstattan habersiz mektuplaşamazlardı bile. Üstadın bilgisi olmaksızın örgütün herhangi bir üyesi yakınlarının gönderdiği herhangi bir şeyi kabul edemezdi. Dışarıdan gelen herhangi bir eşya veya erzak, ya Üstada veya Erzak Kumandanına takdim edilirdi.⁶⁸ Kısacası örgüt içinde Üstadın haberi olmaksızın hiçbir eylem gerçekleştirilmezdi. Üstat en yüksek mercii olup savaş ve barışa karar verir ve örgüt üyeleri buna uymak zorundadır.

Örgütün hukuki yapısıyla alakalı bilgiler veren 45-47 arası maddelerde, özellikle işlenen suçlara uygulanacak cezalara dair açıklamalar yapılmıştır. 45. Maddeden, hafif suç işleyen bir üyenin saf bir kalple özür dilemek için suçunu üstada bildirmesi gerektiği ve bu suçu tekrar işlememesi halinde hafif bir kefaretle affedilmesi söz konusuysen, ciddi bir suç işlenmesi durumunda suçu işleyen örgüt üyesi, kardeşlerinin arasından dışlanarak onlarla aynı ortamda yemek yiyip-içmesi yasaklanarak yalnızlığa mahkûm edilip kıyamete kadar kurtarılmak için Üstad ve kardeşlerin yarısına boyun eğmek zorundaydı. İşlenen suç ve günah ne olursa olsun, bunu işleyen zayıf, güçlü, kuvvetli fark etmeksizin kendini savunacak kadar kibirli hale gelen üye cezasız kalmamalıydı. Suçunu telafi edip özür dilemek istemeyen üye, örgütten aforoz edilmeliydi⁶⁹. İnançlı kardeşlerin refakatinden günahkâr koyunu çıkarmak, örgüt için elzemdi. *Auferte malum ex vobis*. Yani: *'Kötü olanları aranızdan çıkarın.'* Suçların karşılığı olarak belirlenen cezalarda, ölçülülük önem teşkil ediyordu. *"Ne hoşgörû suçtan daha fazla olsun, ne de günahkârı kötü işlere döndürecek kadar aşırı bir ceza olsun."*⁷⁰

Örgütün ahlaki yapısıyla alakalı hükümler çizen 48 ve 49. maddelerde, özellikle haset, dedikodu, kin ve iftira gibi ahlaki değerlerde noksanlık yaratan vasıflardan şiddetle uzak durulması gerektiği belirtilmektedir⁷¹. *"Örgüt içerisinde bir kardeş, bir kardeşin günah işlediğini fark ederse, konuyu başka kimseye anlatmadan bu suçu işlediğinden emin olup önce kendisine söylemelidir. Suçu işleyen kardeş bunu kabul etmezse, suça tanık olan kardeş örgüt içerisinde başka bir kardeşe durumu anlatmalı. Suçu işleyen kardeş, suçu bilen iki kardeşin uyarılarını dikkate almazsa da, olay meclise taşınmalı ve suçlu kardeş meclisin önünde suçunu itiraf etmelidir. Diğerlerini kötüleyenler korkunç bir körlükten muzdariptirler ve çoğu büyük bir acı içindedir ki başkalarını imrenmeye karşı kendilerini korumazlar ki bunlar şeytanın kadim kötülüğünün içine atılacaklardı."* Örgüt içerisinde birbirini kontrol mekanizmasının önemli olduğunun hissedildiği bu yargıdan, günümüzde de ahlaki açıdan kusur kabul edilen dedikodu, iftira, haset gibi insani ve toplumsal değerlere zarar veren özelliklerin örgüt içerisinde ciddi bir hassasiyetle yasaklandığı ve örgüt üyeleri arasında ihtilaflara sebebiyet verecek bu özelliklerin şeytanın vesveseleri olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Örgüt içerisinde konuşmak hoş karşılanmayan bir eylem olarak ifade edilmiştir. Hatta boş konuşmak günah işlemekle eş değer görülmüştür. Kardeşlerin dünyevî meseleleri konuşmaları-

66 *The Rule of The Templars*, s. 29-30; *La Regle Du Temple*, s. 44-48.

67 Robert T. Wojtowicz, *The Original Rule of the Knights Templar: A Translation with Introduction*, Unpublished Degree of Master of Art Thesis, Western Michigan University Kalamazoo, Michigan, 1991, s. 12.

68 Çeken, s. 165-166.

69 *The Rule of The Templars*, s. 30; *La Regle Du Temple*, s. 49-50.

70 *The Rule of The Templars*, s. 30; Çeken, s. 221.

71 *The Rule of The Templars*, s. 31; *La Regle Du Temple*, s. 51-53.

nın dahi yasak kılındığı örgütte, iyi konuşmak bile gereksiz kabul edilmektedir. *Obmutui et silui a bonis. (Biri iyi konuşmaktan bile çekinmeli, sessizliğini korumalıdır.)* Hatta kardeşler arasında konuşma eylemini gerçekleştiren bir kardeşin, diğer kardeş tarafından susturulması istenmektedir. “Biz herhangi bir kardeşin ne bir diğerine ne de başka birine, dünyevî hayatta yaptığı cesurane davranışları anlatmasını yasaklıyor ve kesinlikle men ediyoruz ki bu davranışlar şövalyelikle ilgili görevlerin yapılması sırasında gerçekleştirilen aptallıklar ve etin ahlaksız kadınlarla yaşadığı hazlar olarak adlandırılmalı ve olur ki bunların başka bir kardeş tarafından anlatıldığını duyar, onu derhal susturmalı ve eğer bunu yapamazsa orayı hemen terk etmeli ki kalbini kötü sözden korusun.”

Örgüt içerisinde kardeşlik bağı ne kadar güçlü olursa olsun, bazı konularda kardeşler arasında mutlak sınırlar çizilmiştir. Bunlardan birisi de 50. Maddede yer olan hükümdür. Buna göre, kardeşlerden herhangi birisi, bir başka kardeşinden atını veya zırhını isteyemezdi. Eğer böyle bir konuda muhtaciyet durumu varsa, durum üstat veya o makamda üstadı temsil eden kişiye uygun bir şekilde bildirilmelidir⁷².

Örgütün kuruluş felsefesini yansıtan ve üzerine yemin edilen üç değerden biri olan yoksulluk ilkesinin tezahür edildiği 51. ve 52. Maddelere göre, Süleyman Tapınağı'nda hüküm süren fakirlikten dolayı, her kardeş en fazla üç ata ve bir refakatçıya sahip olabilir. Refakatçi kendi rızasıyla hizmet etmeyi kabul etmişse, yapacağı hatalardan dolayı dövülmemelidir. Örgüt üyelerinin sahip olduğu dizginlerin nasıl olması gerektiğinin belirtildiği 52. Maddeye göre, kardeşlerin sahip olduğu dizgin ve üzengilerin herhangi bir şekilde süslü olmaması ve sade olması gerektiği belirtilmiştir. Aynı şekilde kardeşlerin sahip olduğu mızrak ve kalkanların da koruyuculardan bağımsız olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu durum muhtemelen örgüt üyelerinde kibir duygusunun ortaya çıkmasını önlemeye yönelik bir yaklaşımdır⁷³.

Tapınak şövalyeleri üyelerinin en önemli savaş aparatlarından olan mızrak ve kalkanların koruyucuları ile yemek çantası hakkında hükümlerin belirtildiği 53 ve 54. maddelerde herhangi bir koruyucu olması zararlı görülüp yasaklanmıştır. Örgüt üyelerinin yün ve keten hariç olmak üzere başka bir şeyden yapılmış yemek çantası kullanmaları yasaktı⁷⁴.

Avcılıkla ilgili hükümlerin yer aldığı 55 ve 56. Maddelerden, kendini dine adanmış ve temel vazifesi Kutsal Toprakları savunmak olan kardeşlerin,⁷⁵ bir zevk ve hobi meşgalesi olan avcılığın peşine düşmesi yasaklanmıştır. Sadece av yapmak yasak olmayıp aynı zamanda av yapan birine kardeşlerden herhangi birinin eşlik etmesi de yasaktır. Av yapmakla geçirilen zaman boş geçirilmiş bir zaman olarak düşünülmemekte ve bunun yerine günahların affı için Tanrı'ya dua edilmesi istenmektedir. Avcılığın kesinkes yasaklandığı örgüt içerisinde, aç gözlülüğü temsil ettiği düşünüldüğü için Aslanın avlanmasına müsaade edilmektedir⁷⁶.

Örgütün arazi ve işçiye sahip olması hakkında detayların anlatıldığı 57. Maddede, Tapınak Şövalyeleri örgütünün çıkış kaynağının Kutsal Kitap ve Kutsal Topraklar olduğu belirtilerek, Hristiyanlık düşmanlarını öldürmenin günah sayılmayacağı ve bu örgütün toprak sahibi olup bu toprakları işlemek adına işçi çalıştırabileceğine ve buralarda kendi kanunlarını uygulayabilecekle-

72 *The Rule of The Templars*, s. 31; *La Regle Du Temple*, s. 53-54.

73 *The Rule of The Templars*, s. 32; *La Regle Du Temple*, s. 54-55.

74 *The Rule of The Templars*, s. 32; *La Regle Du Temple*, s. 55-56.

75 Çeken, s. 207.

76 *The Rule of The Templars*, s. 32-33; *La Regle Du Temple*, s. 56-58.

rine dair hükümler veriliyor⁷⁷. Yani örgütün Hristiyanlık adına yürütülecek dinî bir savaşın temsilcisi olduğu vurgulanarak, mülkiyet hakkının olduğu belirtiliyor.

58. Maddede, kutsal görev için dünyevî zevklerinden feragat eden örgüt üyelerinin kilisenin mülkiyetindeki aşar vergisini toplayan bölge piskoposunun meclis onayını alarak bu vergiyi örgüte verebileceği ifade edilmektedir⁷⁸. Bununla birlikte örgütün aşar vergisiyle birlikte kendisine bir gelir kapısı daha sağladığı söylenebilir.

59. Maddede, Doğu toplumları kavgacı, işkenceci ve Kutsal Kilise ile Onun dostlarına sadık olanlara karşı azap çektirmek isteyen toplumlar olarak betimlenip onlarla hiçbir şekilde alış-veriş yapılmaması ve onlardan gelecek her şeyin sorgulanması gerektiği belirtiliyor⁷⁹. Bu maddede, Doğu toplumları (ki bu toplumlar içerisinde Ortodoks Hristiyanların da olduğu göz önünde bulundurulmalıdır) ötekileştirilerek Katolik Kilisesinin Doğuya karşı geliştirdiği bakış açısı yansıtılmaktadır.

Hasta, yaşlı ve merhum kardeşler hakkında hükümlerin yer aldığı 60-62 arası maddelerde, hasta kardeşlere özen ve dikkatle yaklaşıp onları ziyaret etmenin erdem olduğu “*firmus fui et visitastis me*. Yani: ‘*Ben hastaydım ve sen beni ziyaret ettin*’ şeklinde ifade edilerek bu geleneğin sürdürülmesi gerektiği ve hastalara böyle yaklaşmanın cenneti kazandıracacağı ifade edilmiştir. Yaşlı kardeşler de, hasta kardeşler gibi özenle ve ihtimamla muamele görüp sağlıklarına kavuşmaları hususunda her türlü fedakârlığın yapılması gerektiği belirtilmiştir. Örgüt içerisinde merhum kardeşe yönelik vefalı yaklaşımlar emredilmiştir. Buna göre, merhum kardeşim ardından yedi gün boyunca günde yüz defa rabbin duası edilip ardından kırk gün boyunca yoksullara et ve şarap verilmesi uygulaması söz konusuydu⁸⁰.

Tapınak Şövalyeleri örgüt karakter ve ideolojisinin yansıtıldığı 63. Maddede, İsa Mesih’in bedenini dindaşları için feda ettiği gibi, örgüt üyelerinin bu uğurda ruhlarıyla mücadele ederek İsa’nın intikamını öldürerek almaları gerektiğini, ancak bu uğurda ölümlerle Tanrıyı memnun edecekleri vurgulanmıştır. Bu maddeden Tapınak Şövalyelerinin, dini bir motivasyonla, ilahi bir görev üstlenerek Tanrının rızasını kazanacakları ve bunu manevi bir kurtuluş olarak gördükleri anlaşılmaktadır⁸¹.

Hayır işlerine hizmet eden rahipler ve katipler hakkında hükümlerin belirtildiği 64. Maddede, ortak komisyon, nasıl verilmiş olursa olsun, tüm bağış ve sadakaların papazlara, katiplere ve belirli bir süre hayır işinde çalışanlara verilmesini emretmektedir. Rab Tanrı’nın yetkisine uygun olarak, Kilise’nin hizmetkârları yemek ve giysiye sahip olmak dışında başka hiçbir şeye sahip olup elinde bulunduramazdı. Eğer Üstat uygun görürse, kendilerine bazı taltiflerde bulunulabilirdi⁸².

Dünyevî şövalyeler ve çavuşların taahhüttü hakkında hükümlerin ifade edildiği 65-67. arası maddelerde, merhametle belirli bir süre örgüte hizmet eden şövalyelerden birisi görev esnasında ölürse, ruhuna ithafen yedi gün boyunca bir yoksulun doyurulması ve kardeşlerin otuz defa rabbin duasını etmesi istenmekteydi. İsa Mesih ve Süleyman Tapınağı’na belli bir süre saf bir kalple hizmet eden dünyevî şövalyelere bir at ve silahlar verilirdi. Verilen atın fiyatı önceden belirlenir, hizmet sürecinde yaptığı masraflar örgüt tarafından karşılanırdı. Bu süre zarfında verilen at ölürse, örgüt tarafından karşılanmaya çalışılacaktı ve Üstat yeni bir at verirdi. Hizmet görevi süresi sonun-

77 *The Rule of The Templars*, s. 33; *La Regle Du Temple*, s. 58-59.

78 *The Rule of The Templars*, s. 33; *La Regle Du Temple*, s. 59.

79 *The Rule of The Templars*, s. 33; *La Regle Du Temple*, s. 60.

80 *The Rule of The Templars*, s. 34; *La Regle Du Temple*, s. 60-63.

81 *The Rule of The Templars*, s. 34; *La Regle Du Temple*, s. 63-64.

82 *The Rule of The Templars*, s. 34-35; *La Regle Du Temple*, s. 64.

da şövalye kendi ülkesine dönmek isterse, yardım amacıyla atın fiyatının yarısı örgüte bırakılır, diğer yarısı ise örgütün sadakasından karşılanırdı. Tapınağın hanesinde ruhlarının kurtuluşu için ve belli bir süreliğine hayır işi yapmak isteyip farklı bölgelerden gelen refakatçılar ile çavuşlar, örgüt üyelerince desteklenir ve talepleri kabul görürdü⁸³. Anlaşıyor ki, Tapınak Şövalyeleri örgütü, bu tarihlerde gerek şövalye ve gerekse hizmetçi sınıfı sayısı açısından yetersiz bir durumdaydı ve dışarıdan geçici süreler için gelen bu tür katılımları destekliyordu.

Tüzüğün 68. Maddesinde, örgüt içerisinde dünyevî hayattan kopmayıp, örgüte sözde bağlı şövalye ve hizmetkârların, örgütün prestijine büyük zarar verdiklerini ve örgüt üyelerinin giydiği saflığı simgeleyen beyaz pelerinleri kullanarak örgüt merkezinden uzak yerlerde örgütün tasvip etmeyeceği hayatı yaşayanların örgüte utanç ve zarar verdikleri belirtilmiştir. Bu şövalye ve hizmetkârların beyaz pelerinler giymeyi hak etmedikleri ve ancak siyah pelerinler onlarda bulunamazsa en ucuz kumaştan yapılmış pelerinler giymeleri tüm meclisin ortak kararı olarak alınmıştır. Bu maddeden, ilk zamanlarında örgüt içerisinde bir sadakat probleminin yaşandığı, örgüte üye olan bazı kimselerin örgütün kurallarıyla bağdaşmayacak uygulamalar içerisinde oldukları ve uygulamaların da örgütün itibarına gölge düşürecek durumlara sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır⁸⁴. Bu durumun da 1129 yılındaki Troyes Konsili'nde dikkate alınarak, örgütün prestijine gölge düşürecek bu tür uygulamaların önüne geçmeyi amaçlayan bir madde koyulduğunu düşündürmektedir.⁸⁵

Evli kardeşler hakkında hükümlerin yer aldığı 69. Maddede, örgüte katılmak isteyen evli adaylarla ilgili kriterler belirlenmiştir. Buna göre, örgüte dâhil edilecek evli kardeşin sahip olduğu mal varlığının bir kısmı, ölümünden sonra örgüte miras olarak bırakılacaktı. Evli üye, eğer örgüte dâhil olduktan sonra herhangi bir varlığa sahip olursa, sahip olduklarının tamamını örgüte bırakacak. Evli kardeş örgüte katıldıktan sonra karısından önce ölürse, örgütün diğer kardeşleri, karısını hayat boyu dışarıdan desteklemek koşuluyla mirasına ortak olabileceklerdi. Bunun yanı sıra evli kardeşler örgüte kabul edildikten sonra, dürüst bir yaşam sürüp diğer kardeşlerle iyi geçinmek zorundaydı⁸⁶. Tabii bu kardeşin beyaz pelerin giyme hakkı söz konusu değildi. Örgüte katılan üyelerin sahip oldukları mal varlıklarını örgüte bağışlama kriteri, örgütün dışardan aldığı bağışlar dışında, kendi iç dinamikleriyle zenginleşme usulünü de ifade etmektedir denilebilir.⁸⁷

Rahibeler ve kadınlara yönelik örgüt bakış açısının yansıtıldığı 70 ve 71. Maddelerde, kadınlarla yakınlık⁸⁸ kurulmaması emredilmektedir. Kadınlar kadim kötülük tarafından cennetten saptırılan varlıklar olarak görüldüğü için, onlarla münasebet kurmak, onları Tapınak hanesine rahibeler olarak kabul etmek tehlikeli kabul edilmiştir. Bir kadının statüsü ve yakınlık derecesi ne olursa olsun, kadının yüzüne bakmak, onu öpmekten kaçınılmalıdır⁸⁹. Örgüt üyelerine kadınlardan kesin-

83 *The Rule of The Templars*, s. 35; *La Regle Du Temple*, s. 64-66.

84 *The Rule of The Templars*, s. 35; *La Regle Du Temple*, s. 67-68.

85 İlgili madde 11 için bkz. *The Rule of The Templars*, s. 22.

86 *The Rule of The Templars*, s. 36; *La Regle Du Temple*, s. 68.

87 Çeken, s. 182.

88 Tapınak şövalyeleri örgütünün kuruluş döneminde model aldığı St. Augustin'e göre bir erkek kadınlardan uzak durmalıdır. St. Augustin, evliliğe karşı olduğunu ve evliliğin sadece cinsel şehvetini dizginlemek için gençliğinde yaptığı bir hata olarak görüyor. Bkz. *The Confession of St. Augustine*, Translated by j. G. Pilkington, International Collectors Library, New York, 2004, s. 24; Augustinus, İtiraflar, Çev: Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 132-133.

89 *The Rule of The Templars*, s. 36; *La Regle Du Temple*, s. 69-70; Burman, s. 32.

likle kaçınımları emredilmiştir.⁹⁰

Vaftiz babası olmamak üzerine hükümlerin belirlendiği 72. Maddede, örgüt üyelerinin vaftiz edilecek çocukların üzerine vaftiz suyu dökmeleri ve kesinlikle vaftiz ritüellerinde bulunmayarak hiçbir çocuğun vaftiz babası olmamaları gerektiği belirtilmiştir.⁹¹

73. maddede, şimdiye kadar bahsedilen tüm tüzüklerin Üstadın takdir yetkisi ve hükmünde olduğu, son karar merciinin Üstat olduğu vurgulanarak, örgüt işleyişinin Üstad tarafından gözetildiği ve konsilde bu tüzüklere yönelik alınan kararların uygulama ve denetiminin Üstad tarafından gerçekleştirileceği vurgulanmıştır.⁹²

73 maddeden oluşan bu tüzüğe ilaveten yazılan 74, 75 ve 76. maddelerde, Tapınak Şövalyeleri için kutsiyet atfeden dini bayram⁹³ (yortu) ve ritüeller ile bu bunların kutlanma şekli detaylı bir şekilde izah edilerek bu belirlenen bayram ve ritüeller dışında herhangi bir bayram veya yortuya kutsiyet atfedilmemesi gerektiği açıklanmıştır.⁹⁴

Sonuç

Tapınak Şövalyelerinin 1129 yılında Fransa'nın Troyes kentinde düzenlenen konsille Papalık tarafından tanınıp Kiliseye bağlı resmi bir örgüt kabul edilmesi, örgüt tarihinin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilmektedir. Zira bu olayla birlikte Tapınak Şövalyeleri, Kilisenin İslam dünyasına karşı gerçekleştirdiği Haçlı Seferlerinin asli unsurlarından birine dönüştürülmüş ve varlıkları meşruî bir zemine taşınarak kurumsallaşmaları yönünde önemli bir adım atılmıştı. İşte Troyes Konsili'ye birlikte Tapınak Şövalyelerine kazandırılan "İlk Tüzük Maddeleri" bu adımın

90 Çeken, s. 226.

91 *The Rule of The Templars*, s. 36; *La Regle Du Temple*, s. 70; Çeken, s. 215.

92 *The Rule of The Templars*, s. 37-38; *La Regle Du Temple*, s. 71-74; Burman, s. 32.

93 Tapınak Şövalyelerinin kutlaması ve gözetmesi gereken dini bayram ve ritüeller ile bu bayram ve ritüellerin kutlama şekilleri şu şekilde açıklanmıştır: "Aziz Peter ve Aziz Paul; Aziz Andrew, Aziz James ve Aziz Philip; Aziz Thomas; Aziz Bartholomew; Azizler Simon ve Jude; Aziz James; Aziz Matthew; Aziz Vaftizci John'un Arifesi; Meryem'in Göğe Yükselişi'nin Arifesi ve onun iki gün öncesi, Meryem'in Göğe Yükselişi'nin üç gün öncesi; Hamsin Yortusu'nun arifesi; her mevsimin başında tutulan oruçlar; Aziz Laurence'in arifesi; Ağustos ortasındaki Meryem Ana günün arifesi; Tüm Azizler Günü'nün arifesi; İsa Mesih'in Görünmesi'nin arifesi." Ve onlar Pisa'da gerçekleştirilen konsilde Papa Innocent'in buyruklarına uygun olarak yukarıda bahsedilen tüm günlerde oruç tutmalılar. Ve eğer yukarıda bahsedilen yortu günlerinden herhangi birisi Pazartesi'ye denk gelirse, onu müteakip gelecek olan Cumartesi günü oruç tutmalılar. Eğer Efendimiz'in doğuşu Cuma gününe denk gelirse, kardeşler yortunun onuruna et yemelidirler. Ama Ayin nedeniyle Aziz Mark'ın yortusunda oruç tutmalıdırlar; çünkü bu Roma tarafından insanların ölümlülüğü için oluşturulmuştur. Bununla birlikte, eğer Paskalya'nın sekizinci gününe denk düşerse, oruç tutmamalıdırlar. "Efendimiz'in doğuşu; Aziz Stephen yortusu; Aziz Evanjelist John; Kutsal Masumlar; Noel'in sekizinci günü ki bu Yeni Yıl Günü'dür; İsa Mesih'in Görünmesi; Azize Meryem Yortusu; Havari Matyas; Mart'taki Meryem Ana'ya Haber Verilmesi; Paskalya ve onu müteakip üç gün; Aziz George; Azizler Philip ve James, iki havariler; Kutsal Haç'ın bulunuşu; Efendimiz'in Göğe Yükselişi; Hamsin Yortusu ve onu müteakip iki gün; Aziz Vaftizci John; Aziz Peter ve Aziz Paul, iki havariler; Azize Meccelli Meryem, Aziz Havari James, Aziz Laurence, Meryem Ana'nın Göğe Kabulü; Efendimiz'in doğuşu; Gerçek Haç'ın Yüceltilmesi; Aziz Havari Matthew; Aziz Michael; Azizler Simon ve Jude; Tüm Azizler yortusu; kışın olan Aziz Martin günü, kışın olan Aziz Catherine günü; Aziz Andrew; kışın olan Aziz Nicholas günü; Aziz Havari Thomas." Tapınağın tüm kardeşleri Aziz Martin'in gününden önceki Pazar gününden itibaren Efendimiz'in doğuşuna kadar oruç tutsun, tabii onları engelleyen bir hastalık yoksa. Ve eğer Aziz Martin yortusu Pazar'a denk gelirse, kardeşler onu müteakip gelen Pazar gününü et yemeden geçirmelidir. Aktaran Çeken, s. 218-219.

94 *The Rule of The Templars*, s. 37-40.

en somut vesikaları olmuştur denilebilir.

Troyes Konsili'yle birlikte oluşturulan ve örgütün dinî-askerî karakteriyle müsemma kurallar silsileleri olarak ortaya çıkan 1129 tarihli tüzük, Tapınak Şövalyelerinin erken dönem işleyişini ortaya koyan resmi bir vesika niteliği taşıdığı söylenebilir. Örgütün dini, hukuki, sosyal ve askeri işleyişini yansıtan ve bu açıdan Tapınak Şövalyeleri için bir yol haritası niteliği taşıyan 1129 tarihli tüzük, o dönem için yeni bir ideoloji olarak ortaya çıkan Tapınakçı Şövalyeliğin de, temel doktrinini ortaya koymasından dolayı değerli bir nizamnamedir. Troyes Konsili'nde, uzun bir değerlendirme sonucu müşterek kararlarla alınan ve örgütün dinî-askerî karakterini yansıtmaması itibarıyla de şahsına münhasır bir özelliğe sahip bu tüzük maddelerinin, kapalı bir örgüt yapısını temsil eden, sıkı itaat anlayışına bağlı katı kurallardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Tapınak Şövalyelerinin kurumsal çerçevesinin çizildiği bu 73 maddelik tüzük metinleri, örgüt üyeleri için sahip olunması gereken ideoloji, dini hayata dair gözetilmesi gereken ibadet ritüelleri, savaşta ve barışta örgüt disiplininin gerektirdiği emir ve yasaklar başta olmak üzere, işleyişe dair bütün çerçevenin çizildiği bir pusula vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır. Tapınak Şövalyelerinin kuruluşlarının erken dönemlerinden itibaren, rehber edindikleri ve örgütün gelişimine bağlı olarak süreç içerisinde mütemadiyen gelişerek 686 maddeye kadar ulaşan bu nizamname, yeni büyümeye başlayan Tapınak Örgütü'nün yol haritası niteliği taşıyarak, ortaçağda emsali olmayan dinî-askerî karakterli yeni bir ideolojinin kurumsallaşmasının ilk resmi vesikasısıdır ve yol haritasıdır denilebilir.

Kaynakça

Addison, Charles G., *The History of Knights Templars: The Temple Church And The Temple*, Printed by G. J. Palmer, Savoy Street, London 1842.

Albert of Aachen, *Historia Jerosolimitona: History of the Journey to Jerusalem*, Edited and Translated by Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford, 2007.

Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, (Çev: Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul 2014.

Augustinus, *İtirafı*, Çev: Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Barber, Malcolm, *Yeni Şövalyelik; Tapınak Tarikatının Tarihi*, (Çev., Berna Ülner), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

Bernard de Clairvaux, *Éloge de la Nouvelle Chevalerie: Vie de Saint Malachie Épitaphe, Hymene, Lettres*, Introductions, Traductions, Notes et Index Par, Pierre-Yves Emery, ouvrage Publié le concours du Centre National Lettres ed de la Delegation Générale à la Langue Française, Paris, 1990.

Boas, Adrian J., *Jerusalem In The Time Of The Crusades: Society, Landscape And Art In The Holy City Under Frankish Rule*, Published by Routledge, London 2001.

Burgdorf, Jochen, *The Central Convent of Hospitallers and Templars History, Organization and Personnel (1099/1120-1310)* Brill Publishing, Baston, 2008.

Burman, Edward, *The Templars: Knights of God*, Destiny Books, printed and bound in the United States, 1986.

Campbell, G. A., *The Knights Templars: Their Rise and Fall*, River Press, London, 1937

Carnotenses, Fulcherius, *Kudüs Seferi*, Çev: İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Curzon, Henri De, *La Regle Du Temple*, Publiee Pour La Societe De L'histoire De France, Paris 1886.

Çeken, Muhittin, *Tapınak Şövalyeleri (Kuruluşu, Yükselişi, Kurumsal Yapısı ve Düşüşü)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2018

Eco, Umberto, *Ortaçağ: Katedraller-Şövalyeler-Şehirler*, Çev: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

Fuller, Thomas, *The Historie Of The Holy Warre*, Colledge in Cambridge, Cambrdige 1640.

Jacques de Vitry's, History of Jerusalem, Translated From The Original Latin By Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims Text Society, London 1896.

Read, Piers Paul, *Tapınak Şövalyeleri*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Relation Des Voyages De Saewulf: A Jerusalem Et En Terre-Sainte, Publiee Pour La Premiere Fois, Paris, 1839.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt: 2, (Çev., Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Stebbing, Henry, *The History of Chilvary and the Crusades*, Vol. 2, Printed For Constanble and Co., Edinburgh, 1830.

The Confession of St. Augustine, Translated by j. G. Pilkington, International Collectors Library, New York, 2004.

The Rule of Our Most Holy Father St. Benedict, Edited in Latin and English By One of The Benedictine Fathers of St. Michael's, R. Wahsbourne, 18 Paternoster Row, London 1875.

The Rule of St. Benedict in English, Editor Timothy Fry, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1982.

The Rule of St. Benedict, Translated by W. K. Lowther Clarke, London 1931.

The Rule of The Templars: The French Text of The Rule of The Order of The Knights Templar, Translated and Introduced by J. M. Upton-Ward, Studies in The History of Medieval Religion, V. 6, Boydell Press, USA 1992.

The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great): A Universal History From The Creation, Translation and Introduction by Matti Moosa, Beth Antioch Press, USA 2014.

Torsello, Marino Sanudo, *The Book of the Secrets of the Faithfull of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Translated by Peter Lock, Crusade Text in Translation 21, Routledge Taylor&Francis Group, Loondon and New York, 2016.

Wasserman, James, *The Templars And The Assasins: The Milita of Heaven*, Translated by Lisa Coffin, Inner Traditions, Rochester, Vermont 2001.

William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, Translated and Annotated by Emily Atwater Babcock and A.C. Krey, Volume One, Columbia University Press, New York, 1943.

Wojtowicz, Robert T., *The Original Rule of the Knights Templar: A Translation with Introduction*, Unpublished Degree of Master of Art Thesis, Western Michigan University Kalamazoo, Michigan, 1991.

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future****Dr. Öğr. Üyesi**
Mehmet ÖZALPERMuş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü,
m.ozalper@alparslan.edu.tr**ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-2758-5873>**Eser Geçmişi / Article Past:**

Başvuruda bulundu.

Applied
11/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
17/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658164>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Dış Politika Unsuru Olarak, 25 Temmuz 1966 Tarihli Türkiye- Arnavutluk Kültürel İş Birliği

Foreign Policy Items As, Turkey Albania Dated 25 July 1966 Cultural Cooperation

Öz

Devletler kuruluş süreçlerinde belirli bir amaç üzerine gelişmeyi kendilerine hedef edinirler. Bu amaca doğru ilerleme kaydederken de dönemsel anlamda tercihlerini kullanırlar. Devletin menfaatlerini ön plana alarak dünyadaki diğer devletler ile ilişki kurarlar. Bu ilişkilerde tarihi geçmiş, coğrafi komşuluk, din, dil, ırk birlikteliği gibi konular rol oynayan hususlardır. Ancak bu kurulan ilişkilerde en başta rol, her devletin kendi millî esasları ile birebir örtüşen menfaatleridir. Bu kaideler içerisinde belirlenen amaca ulaşma süreci devletin varlığı boyunca devam eder. Diğer devletlerle kurulacak olan ilişkilerde bu husus göz önüne alınarak zaman zaman eksen kaymaları olabilmektedir. Literatürde bunun adı “Dış Politika” olarak tanımlanmıştır. Bu yönelişlerde de devlet yöneticilerinin maharetle hareket etmeleri çok büyük önem arz etmektedir. Bu kaymaların doğru bir şekilde ayarlanması her devlet için elzem olan bir konudur. Nitekim belirli bir dönem temel alınarak genel amaçtan ayrılmak suretiyle kurulacak olan bir ilişki, ileriye dönük olarak devletin hassas mecralarında telafisi mümkün olmayan harabiyetlere yol açabilmektedir. Bu sebeple dış politikada atılacak her bir adım çok büyük önem arz etmektedir. Devletlerin politikalarını oluştururken çok önem verdikleri uluslararası ilişkiler, siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel ilişkiler şeklinde sınıflandırılabilir. Ancak dünyadaki gelişmelere paralel olarak kaydedilecek ilerlemenin en birincil şartı, kurulacak olan kültürel ilişkilerdir. Bu çalışmamızda dış politikanın önemli bir unsuru olan kültürel ilişkilerin önemine değinerek Türkiye ile Arnavutluk arasında kurulan 25 Temmuz 1966 tarihli kültür ortaklığı bağlamında iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi seyri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Arnavutluk, Balkanlar, Dış Politika, Kültürel İlişkiler

Abstract

States aim to develop on a specific purpose in their establishment processes. They use their preferences in the periodical sense while making progress towards this goal. They establish relations with other states in the world by prioritizing the interests of the state. In these relations, issues such as historical past, geographical neighborhood, religion, language and racial union play a role. However, the most important role in these relations is the interests of each state that overlap with their national principles. Within these rules, the process of achieving the specified objective continues throughout the existence of the state. Considering this issue, axis shifts may occur from time to time in relations with other states. In the literature, this name is defined as “Foreign Policy”. It is of great importance that

ATIF: ÖZALPER Mehmet, “Dış Politika Unsuru Olarak, 25 Temmuz 1966 Tarihli Türkiye-Arnavutluk Kültürel İş Birliği” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3. (Aralık-2019), s. (688-701)**CITE:** ÖZALPER Mehmet, “Foreign Policy Items As, Turkey Albania Dated 25 July 1966 Cultural Cooperation” **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (688-701)

state managers act with skill in these tendencies. Correct adjustment of these shifts is an important issue for every state. As a matter of fact, a relationship to be established by separating from the general purpose on the basis of a certain period may lead to irreparable destruction in the sensitive media of the state. Therefore, each step in foreign policy is of great importance. International relations, which states attach great importance to in forming their policies, can be classified as political, economic, military and cultural relations. However, in parallel with the developments in the world, the primary condition of the progress to be made is the cultural relations to be established. In this study emphasized the importance of cultural relations, which is an important element of foreign policy in the July 25 1966, culture of partnership established between Turkey and Albania in the context of the historical course of relations between the two countries will be discussed.

Keywords: Turkey, Albania, Balkans, Foreign Policy, Cultural relations

Giriş

“Dış Politika” kavramı üzerine ciddi anlamda fikir yürütülmeye başlanan dönem, 19. yüzyıla rastlar. Bu dönemin öncesinde monarşi yönetimlerinin hâkim olduğu yerlerde dış politika, en üst makamın idaresinde olmuştur. Parlamenter sistemle yönetilen İngiltere gibi devletlerde bile bu konu, partiler arasındaki mevcut fikir ayrılıklarının çok olmasına rağmen üzerinde sürekli ittifak olunan bir konu olmuştur. Devlet menfaatleri söz konusu olduğu için sürekli olarak benzer politikalar uygulanmıştır.¹ Alman devlet adamı Otto von Bismarck, dış politikayı, devletler arasında karşılıklı tavizlerin hiç bitmediği bir pazarlık ve uluslararası ilişkileri yönetmenin bir sanatı olarak tanımlamaktadır.² Dış politika uğraş alanı olarak daha çok devletin üst düzey yöneticilerine hitap ettiği için, halk nezdinde iç politika kadar etkisini hissettirmez.³ Birinci ve İkinci Dünya Savaşları’nın sona ermesi üzerine, uluslararası sistemde ulus devletlerin gelişmesinde bir artış olmuştur. Ulus devletlerin sayısındaki artışın nihai sonucu olarak da devletler arasında bir etkileşim artışı meydana gelmiştir. Ayrıca Birleşmiş Milletler’in kurulması ve sömürgeleştirme süreci, birçok devletin aralarındaki ilişkilere ivme kazandırmıştır. Bu durum, bir devletin bir diğeriyle etkileşimine ilişkin kararlarını, stratejilerini, eğitimlerini belirlemek ve tanımlamak amacıyla dış politikaların oluşmasına neden olmuştur.⁴

Avrupa ve Asya’ya yönelik politikalarda, özellikle direkt işin içerisinde olması sebebiyle, dış politika çalışmaları bütüncü bir şekilde ilk defa Amerika Birleşik Devletleri’nde başlamıştır. Uluslararası hukuk ve antlaşmalar başta olmak üzere, devletler arasında başgösteren sorunların kurulacak olan uluslararası kurumlar ve diplomasi kullanılarak çözülmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda dış politika içerisinde önemli konular olan uluslararası hukuk, silahsızlanma, hakemlik, tarafsızlık ve savaş gibi konuların çözümlenmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların ivme kazanması Milletler Cemiyeti’nin kurulmasında da önemli bir unsur olmuştur. Bunun yanında dış politika temelinde yapılan bilimsel faaliyetler artmıştır. Bu artış dış politikayı, uluslararası ilişkiler tarihi pozisyonundan uzaklaştırmıştır. Uluslararası hukuk ve devletler arasında yaşanan sorunların çözümlenmesine yönelik olarak yapılan çalışmaları içeren bir görev yüklemiştir.⁵

- 1 Ömer Kürkçüoğlu, “Dış Politika” Nedir? Türkiye’deki Dünü ve Bugünü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, C.35, S.1, 309-335, Ankara, 1980, s.309.
- 2 Volker Stanzel, “New Realities in Foreign Affairs: Diplomacy in 21. Century”, *Stiftung Wissenschaft Und Politik*, German Institute for International And Security Affairs, Germany, 2018, p.7.
- 3 Gültekin Sümer, “Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü”, *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C., S.19, 119-144, Ankara, 2008, s.120.
- 4 Aliou S. Bojang, “The Study of Foreign Policy in International Relation”, 2-9, *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, Volume: 6:4, Spain, 2018, p.2.
- 5 Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Basımevi, Bursa, 2017, s.28.

Osmanlı Devleti'nde ise dış politika incelendiğinde devletin kuruluş dönemlerinde özellikle ekonomik olarak güçlü bir seviyeye gelmek adına Venedik ve Ceneviz ile ilişkiler kurulduğu görülmektedir. 1352 yılında Ceneviz ile 1378 yılında ise Venedik ile ticari antlaşmalar imzalanmıştır. Bu antlaşmalar sayesinde ekonomik bir güç elde eden Osmanlı Devleti, bunun yanında zaman zaman siyasi ve askeri olarak da bu ittifaklardan yararlar sağlamıştır.⁶ Osmanlı Devleti siyasi ve askeri gücünün zirvede olduğu dönemlerde dış politikaya fazla bir önem vermemiştir. Kuruluş döneminden sonra genel itibarla diğer dünya devletleri ile girilen ilişkilerin genel çerçevesini savaslar oluşturmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti güç kaybettiği dönemde yapılan savaşlarda alınan yenilgiler bunun yanında devlet içerisinde baş gösteren isyanlar gibi olaylar yaşanınca dış politika, dünyadaki diğer devletlerle birlikte Osmanlı Devleti için de önem arz etmeye başlamıştır. Askeri gücün etkisini kaybettiği bu dönemlerde dış politika, bir güvenlik aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle devletin yenilenmeye ihtiyaç duyduğu askeriye ve eğitim gibi alanlarda dünyadaki gelişim ve değişimleri takip etmek bir zorunluluk haline dönüşmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinin yaşandığı bu dönemde, bütün dünya devletleri dış politikayı kullanmayı bir zaruret olarak görmekteydiler. Çıkacak olan savaşta yalnız kalma düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde dış politikada temel olarak kullandığı denge politikasının Alman ittifakına kaymasına sebebiyet vermiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin varlığının sona ermesini de beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin mirasını devralarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde, Birinci Dünya Savaşı'na katılan diğer devletlerden farklı olarak 1919-1922 yılları arasında Kurtuluş Savaşı dönemi yaşandığı için dış politika çizgilerinin oluşması biraz zaman almıştır.

1923 yılından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikada izleyeceği yolun bütün detayları Misak-ı Milli'de vücut bulmuş ve dünya kamuoyu ile paylaşılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen askeri üstünlük, diplomasiye de etki etmiş ve Türkiye, o dönem dünya devletleri nezdinde saygı duyulan bir yer edinmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın "*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*" söylemi ile temellerini attığı barışçı dış politika, bu çizgiden ayrılmaksızın İkinci Dünya Savaşı'nın büyük bir zarara sebebiyet vermeden atlatılmasını sağlamıştır.⁸

Dış politikanın ciddi bir ihtiyaç haline geldiği 19. yüzyılda devletler, uluslararası ilişkilerde siyasi bütünlüklerini tamamlayana kadar siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilere ayrı bir önem atfetmişlerdir. Sonrasında çağdaşları olan dünya devletleri ile karşılıklı etkileşimin olması için gayret sarf etmişlerdir. Bu sebeple dış politikanın önemli bir parçası olan kültürel ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Bu dönem yaşanan küreselleşme süreci, kültürlerarası etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Bu etkileşim neticesinde ortaya çıkan çağdaşlaşma süreci her devletin kendi nezdinde iyiye doğru bir gelişme olarak görülmüştür. Bu vesile ile çağdaş kültürlerin oluşmasında çok önemli bir etkiye sahip olan küreselleşme süreci, farklı kültürlerin karşılıklı etkileşimleri sayesinde ortaya yeni sentezler çıkartmakla birlikte ilişki kurulan ülkeler arasında da karşılıklı dostluk ve güvenin tesis edilmesini sağlamıştır. Bu kurulan ilişki her iki devlete de başta siyasi olmak üzere ekonomik faydalar sağlamıştır.⁹

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "*Osmanlı Tarihi Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime İle Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*" C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.204-205.

7 Bu dönemde dış politikanın genel durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. İrşad Sami Yuca, "Lozan Sonrası Türkiye'nin Hariciye Politikalarının Özünü", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, 317-338, Ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2019.

8 Kürkçüoğlu, a.g.m., s.322-323.

9 Pınar Özgökbil Bilis, A. Bilis, M. Sydygalieva, "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kültürel İlişkilerinde

Kültürel ilişkiler, belli bir kültüre ait toplumsal miras ve değerler bütünü başka bir kültür tarafından tanınması ve oraya aktarılmasıdır. Elde edilen bu faydaların yanı sıra kültürler arasında karşılıklı güven ve sağlıklı ilişkiler kurulması hedeflenmiştir. Kültürel ilişkiler, dış politikanın önemli bir tamamlayıcı unsurudur. Devletlerin dış politikada kültürel ilişkileri kullanmadaki hedefi, kendi kültürlerini tanıtmak ve bu sayede devamlılığı olan sağlam bir dış politika tesis etmektir. Spor, sanat, edebiyat gibi alt dalları olan kültürel ilişkilerin esas amacı uzun vadeli uluslararası belli hedeflere ulaşmaktır.¹⁰ Kültürel ilişkilerin dış politikadaki rolü, ilişkilerin tesisinde başta hükümetler, sivil toplum kuruluşları, kamu ve özel sektör kuruluşları aracılığı ile kendi kültürlerini tanıtmak ve diğer kültürleri tanıma imkânı sağlamak bu sayede güçlü bir diplomasi oluşturmaktır. Ulusal çıkarların lehine yönelik kurulacak bir kültürel ilişki, kendi kültürüne zarar vermediği müddetçe uluslararası arenada devletin tanınırlığını ve saygınlığını arttırmaktadır.¹¹

Kültürel ilişkilerin dış politika çok etkili bir konu olması noktasında tartışmaların yaşandığı görülmüştür. Bir kesim, kültürel ilişkilerin dış politikadaki etkisini reddederek, dış politikada etkisi olan iki hususun sadece askeri ve ekonomik güç olduğunu kabul etmişlerdir. Diğer kesim ise kültürel ilişkiler ile beraber ortaya çıkan yumuşak gücün dış politikaya faydalar sağladığını bunun yanında kültürel ilişkilerin teknoloji ve insan ilişkilerinden faydalanarak dış politika içerisinde kendisine önemli bir yer edindiği, kültürel ilişkilerin, dış politika ve diplomasi bir alternatifi olmadığı belirtilmiştir.¹²

TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE BALKANLAR

Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası, politika çevreleri, diplomatlar, analistler, akademisyenler, iş adamları arasında ve toplumda sürekli tartışılan ve değerlendirilen bir konu olmuştur.¹³ Devletin kuruluş arifesinde dünya devletlerinin durumuna bakıldığı zaman Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri bütün dünya devletleri için çok fazla olmuştur. İngiltere ve Fransa savaşı kazanan devletler olmalarına rağmen ciddi problemler ile karşı karşıya kalmışlardır. Fransa savaşta uğramış olduğu ekonomik çöküntüyü atlatmak ile uğraşmıştır. Yenilen devletlere gelince Almanya daha büyük sıkıntılarının içerisindeydi. Rusya, ihtilalin sebebiyet verdiği iç karışıklık ve sosyal sıkıntılar ile uğraşmaktaydı. Bu dönemde savaşın galipleri, yenilen devletlerin bir daha savaşa cesaret edememeleri ve yeni dünyada barış çizgileri oluşturabilmek için yenilen devletlere çok ağır antlaşmalar imzalatmak için çalışmışlardır. Buna ek olarak savaşı bir çözüm yolu olarak görmeyi ortadan kaldırmak, devletler arasında yaşanacak sorunları diplomasi yoluyla çözmeyi sağlamak için Milletler Cemiyeti kurulmuştur. Ancak Amerika Birleşik Devletleri'nin bu organizasyona girmemesi bu amaca ulaşmayı güçleştirmiştir. Bütün dünyada dış politikanın kullanılmaya başladığı bu dönemde savaşı bitiren antlaşmalardan biri de Osmanlı Devleti ile imzalanmıştır. Ancak uygu-

Televizyon Dizileri Faktörü: Kırgızistan Örneği", Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.7, S.1, 403-425, Kırgızistan, 2018, s.406.

10 Firdevs Bulut, "Küresel Siyasette Kültürel Diplomasi'nin Yeri: Türkiye'nin Durumuna Dair Tespit ve Öneriler", *İlke Politika Notu*, C.9, 3-26, İstanbul, 2019, s.4,5.

11 Kishore Chakraborty, *Cultural Diplomacy Dictionary of The Academy For Cultural Diplomacy*, Center For Cultural Diplomacy Studies Publications, Berlin, 2019, s.30.

12 Firdevs Bulut, a.g.m., s.8.

13 İbrahim Kalın, "Turkish Foreign Policy: Framework, Values, and Mechanisms", Sage Publications, Ltd. on Behalf of The Canadian International Council Stable International Journal , Winter 2011-12, pp.7-21, Canada 2012, p.7.

lama safhasında geçerliliğini yitiren Sevr Antlaşması¹⁴, Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması sonucu hükümsüz kalmıştır. Kurtuluş Savaşı'nda elde edilen askeri başarı, savaşı bitiren antlaşma olan Lozan ile siyasi olarak taçlandırılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Lozan'dan sonra dünya devletleri ile gayet başarılı ilişkiler kurmuştur. Dış politikanın temellerini barış ve dostluk üzerine bina eden Türkiye Cumhuriyeti kendi çıkarlarını gözetmek kaydıyla bütün dünya devletleri ile çok yönlü bir dış politika sistemi oluşturmuştur.¹⁵ Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1924'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış konuşmasını yaparken oluşturdukları dış politika sistemini şöyle dile getirmiştir: “Efendiler; müsaadenizle vaziyeti hariciyemiz hakkında bir hulâsa yapmak istiyorum. Geçen içtima senesinde Lozan Sulh Muahedesi mevki meriyete vazolunmuştur. Bu suretle uzun harp senelerinden sonra ayrıca devam etmiş olan devrei meşkukiyet zail olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti ile mümzi devletler arasında münasebatı tabiiye yoluna gidilmiştir. Muallak mesail muahedenin derpiş ettiği cereyanı tabiiyedir. Musul vilayeti için hak ve adalet dairesinde ittihaz edileceğini ümit ettiğimiz karara intizar ediyorum.

Ahiren statükonun muhafazasında zuhur eden ihtilafın Cemiyeti Akvam Meclisi'nde muvakkat bir surette tesviyeye inkiran ettiği haber alınmıştır.

Fransa Cumhuriyeti ile geçen sene bidayetinde zuhur etmiş olan hudut hadisatı süratle bertaraf edildikten sonra başka iki cumhuriyet arasında teshilatkân ve bariz hissiyatı dostane mali memnuniye müşahade olunmaktadır.

İtalya ile siyasi ve iktisadi münasebetimizin samimiyyet tazammun eden bir inkişaf gösterdiğini memnuniyetle kaydederim.

Kadim dostumuz Rusya Sovyet Cumhuriyeti ile münasebetimiz dostluk vadisinde hergün daha ziyade inkişaf ve terakki etmektedir. Hükümeti Cumhuriyetimiz Rusya Sovyet Cumhuriyeti ile hakiki ve vâsi hüsnü münasebeti, mazide olduğu gibi, şiarı siyasi addetmektedir.

Lehistan Cumhuriyeti ile münasebetimiz dostane bir surette inkişaf etmektedir.

Muhterem efendiler, geçen devre-i içtimaiyede tasdike arzedilmemiş olan yeni muahedat Meclis-i Âli'ye takdim olunacaktır. Meclis-i Âli'nin tasdikine arzolan bu muahedat ile, Türkiye Cumhuriyeti'nin, yeni esasat dâhilinde, Amerika, İspanya, İsveç, Flemenk, Çekoslovakya devletleriyle münasebeti resmîyesi tesis edilmiş olacağını mali memnuniye tezkâr eylerim.

İran ile Afganistan ile münasebetimiz dostane olmakla berdevamdır.

Efendiler; Lozan Muahedesi'nin kesbikatiyet ettiği andan itibaren Türkiye Cumhuriyeti, Cemiyet-i Akvam ile resmen temasa geldi. Cumhuriyet Cemiyet-i Akvam ile resmen temasa geldi. Cumhuriyet, Cemiyet-i Akvam'a karşı eseri itimat göstermiştir. Bu itimattaki isabetin müşahade edeceğimiz mukarreratı adilane teyit edeceğine ümit etmekteyiz. Şüphe yoktur ki halis bir Cemiyet-i Akvam mefkûresi milletler için mucibi selamet addolunacak mahiyettedir.”¹⁶

Dış politika, devletlerin öncelikli olarak komşu devletler ile birbirlerinin sınırlarını güvence

14 Anlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, “Sevr Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.27, 1-5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

15 Mehmet Gönlübol, Ö. Kürkçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Makaleler*, 3-28, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.5.

16 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1973, s.2.

altında tutması bakımından önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti de bu hususu göz önüne alarak sınır komşusu olduğu Balkan devletlerine izlemiş olduğu dış politika da ayrı bir önem atfetmiştir. Lozan Antlaşması ile Osmanlı Devleti ve Balkan devletleri arasındaki sorunlar bitmiştir. Özellikle Türkiye ile Yunanistan uzun yıllar devam eden mücadelelerini 1923'te bitirmişlerdi.¹⁷ İki devletin birbirleri ile iyi geçinmeleri her ikisinin de menfaatineydi. 1930 yılında iyi ilişkileri tasdiklemek amacıyla Türk-Yunan Dostluk Antlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşma bütün Balkan Devletlerine etki yapmış ve kurulması planlanan Balkan Birliği'ne bir anlamda temel oluşturmuştur. Parlamentolar Konferansı'nın 1927 tarihli Paris toplantısında, Balkan devletleri temsilcilerinin kendi aralarında periyodik olarak temaslar yapmaları gündeme gelmiştir. Eski Yunanistan Başbakanı Papanastasiu ve Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco'nun girişimleri, Barışseverler Teşkilatının 1929 Ekim'de Atina'da yaptığı toplantıda Titulesco'nun teklifi üzerine konu kabul edilmiştir. Bu gelişme üzerine ilki 1930'da Atina'da, ikincisi 1931'de Ankara ve İstanbul'da, üçüncüsü ve dördüncüsü de 1932, 1933 yıllarında Bükreş'te olmak üzere dört tane Balkan Konferansı yapılmıştır. Bu toplantılar şüphesiz siyasi ilişkilerin tesis edilmesi anlamında büyük adımlardır. Bunun yanı sıra kültürel mana da ilişkilerin kurulması bakımından da önem arz etmektedir. Zira Türkiye Cumhuriyeti Balkan Birliği'ne çok büyük bir önem atfetmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da yapılan toplantıda sarf etmiş olduğu şu sözler bu önemin kanıtı niteliğindedir; *"Efendiler; unutmayalım ki Balkan milletlerinin ataları birbirlerinin hımsımları idiler. Bu milletler yüzyıllar boyunca birlikte yaşadılar. Biz Balkan Birliği'ni tarihi tekâmülün tabii bir neticesi olarak kabul etmeliyiz"*.¹⁸

Türkiye'nin Balkan devletleri ile arasındaki dostluk ilişkilerinin tesis edilmesindeki önemli bir önemli unsur, bu devletlerin kendi aralarında mevcut bulunan problemlerin tarihi geçmişidir. Bulgaristan'ın daimî amacı olan "Büyük Bulgaristan" hayali, Yunanistan'ın Ege Denizi'ne çıkışının diğer devletler tarafından engellenmek istenmesi gibi sebepler Balkan devletlerini yaşadıkları bölgede kendi aleyhlerine emel gütmeyen barış yanlısı bir dış politika izleyen tek devlet olan Türkiye ile dostluk ilişkilerini gelişmelerine sebebiyet vermiştir. Balkan Birliği'ne giden yolda yaşanan zorluklar ve Türkiye'nin bu birlik için sarf ettiği çaba 9 Şubat 1934'te imzalanan Balkan Paketi'ni ortaya çıkartmıştır.¹⁹

TÜRKİYE ARNAVUTLUK İLİŞKİLERİ VE KÜLTÜR MÜBADELESİ

Arnavutluk, uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşamıştır. Batı tarihçiliği aksini iddia etmesine rağmen bu süreç münasebetiyle Türkler ve Arnavutlar arasında ortak bir tarihi ve kültürel miras oluşmuştur.²⁰ Balkan Savaşları'nın öncesinde milliyetçilik akımının tesiri sonucunda Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı olumlu düşüncelerinin olmadığı görülmüştür. Ancak bu savaşlarda işgaline uğradıkları Balkan devletlerinin baskı ve zulümleri Arnavutlara Osmanlı Devleti'ni arattırıştır.²¹ Bu baskı ve zulüm ortamında Birinci Dünya Savaşı esnasın-

17 F. Stephen Larrabee, Ian O. Lesser, "Turkish Foreign Policy in An Age of Uncertainty", *Relations With Greece And The Balkans*, 71-97, Rand Corporation, America 2003, s.73.

18 Aptülhalat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.259.

19 Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.176.

20 Morris H. Turk, "Albania: The Land of Eagle-People", *The Journal of Race Development*, Vol. 2, No. 1, pp. 54-66, America 1911, p.54.

21 *Report of The International Commission to Inquire Into the Causes and Conduct of The Balkan Wars*, Published By The Endowment Washington 1914, s.149.

da Osmanlı Devleti'nin cihat çağrısı üzerine Balkanlarda yaşayan Müslümanlar, çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu kalabalık bir kitle halinde dış cepheler olarak bilinen Galiçya, Romanya ve Makedonya'da savaşmışlardır. Bu durum, Arnavut halkı nezdinde Türklüğe ve İslâm'a duyulan sevginin bir göstergesidir.²²

Türkiye Cumhuriyeti ile Arnavutluk Cumhuriyeti'nin ilişkileri Kurtuluş Savaşı'nın yapıldığı dönemde Arnavutluk'un bu mücadeleyi sempati ile izlemesi suretiyle başlamıştır. Arnavutluk, Kurtuluş Savaşı'nın Yunanistan vasıtasıyla İngiliz emperyalizmine karşı verildiği düşünülmüştür. 1920 yılında İtalya'nın desteği ve Sırbistan'ın direk müdahalesi ile kendileri de bu türden bir savaş yaşadıkları için Kurtuluş Savaşı'na olumlu bir yaklaşım sergilemişlerdir. Arnavutluk halkının Türkiye ile resmi manada ilişki kurmasına taraftar olmasına rağmen Arnavutluk burjuvazisi kurulacak olan bu ilişkinin kendileri ile İngilizlerin arasında sorun olacağı düşüncesi ile buna yanaşmamışlardır. Bayağı uzun süren görüşmeler neticesinde 1923'te ilk resmi temaslar kurulmuştur, Türkiye Cumhuriyeti adına Arnavutluk heyeti ile görüşmeler yapmak için üç kişi görevlendirilmiştir.²³ Aynı yıl İstanbul'da Dostluk Antlaşması, Konsolosluk Antlaşması ve Yurttaşlık Anlaşması isimleri ile üç tane antlaşma imzalanmıştır. İstanbul'da Arnavutça yayın yapan, "Paqja" ve "E drejta" isimli gazeteler bu haberi yayınlamışlardır. Bu antlaşmalar her iki ülke halkını birbirine yakınlaştırmış ve dostane ilişkilerin kurulmasının önünü açmıştır.²⁴ Nitekim Lozan Antlaşması'nın imzalanması sürecinde de Türkiye'de yaşayan ciddi bir Arnavut nüfus olmasına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Arnavutluk ile bir mübadele anlaşması imzalamaya gerek duymamıştır. Bu husus Arnavut nüfusun Türkiye Cumhuriyeti nezdindeki hoşnutluğunu göstermiştir.²⁵ Arnavutluk'ta liberal bir yönetim hâkim olduğu yıllarda bu antlaşmalar sayesinde yaşanan ortak tarihi geçmişin ortaya çıkarılması, Türk ve Arnavut halkının köklü tarihi bağların açık şekilde ilan edilmesini amaçlamıştır.²⁶

Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ile Arnavutluk Devleti arasında karşılıklı olarak dostluk mektupları yazılmıştır. 1 Şubat 1925'te Arnavutluk'ta Ahmet Zogu cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Zogu, Türkiye ile Arnavutluk arasında yapılan antlaşmaları yeniden onayladıktan sonra yazdığı mektubunda Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söylemiştir: *"Milletlerimiz arasında ravabıtı muhadenet ve meveddetin yeniden tesisini temin eden muahedenamenin tarafeyn mecalisince mütekabilen tasdik edilmesi üzere muamelâtı mütemmimesinin ifası için hükûmeti cumhuriyemiz tarafından Ankara'ya sureti masusada bir komisyon izam olunmuştur. Bu kıymetli fırsattan bilis-tifade büyük Türk milletinin saadet ve ikbali hakkında temenniyatı kalbiye ve samimemin arz ve ilbلاغını muhtevi olan işbu arizayı tahkim eylemeyi ve muazzam bir ketbei şan şerefle muhat olan zatı samilerini selamlamayı fatihai münasebeti hayriye olmak üzere mesud bir vesile addeyledim. Milletimizi yakın bir mazide müştereken mütehasıs eden revatıbı tarihiye âti içinde emin vasıtsı muhadenet ve müsâkemet olacağını kaviyyen ümid ederim. Bu itminan ile meşhun olduğum halde zatı sami riyasepenahileri hakkında perverde eylediğim ihtisâsâtı tâzmikâranenin lütfen kârini ka-*

22 Hasip Saygılı, "20. Yüzyılın Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı", *Bilge Strateji*, C.6, S. 10, 35-62, Bahar 2014, s.49.

23 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-18-1-1 / 8-39-3.

24 Gazmend Shpuza, "Atatürk ve Arnavutluk- Türkiye İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S.11, 311-322, 1993 Ankara s.139.

25 Hasip Saygılı, a.g.m., s.50.

26 Mehmet Sülkü, *Political Relations Between Turkey and Albania in The Post Cold War Period*, Orta Doğu Teknik University Department of International Relations Unpublished Master's Thesis, Ankara 2010, s.8.

bul olması istirhamı ile şerefyab olurum."²⁷

Ancak 1928 yılında Ahmet Zogu'nun Cumhuriyet rejimini bırakarak kendini kral edip monarşi getirmesi sebebi ile iki ülke arasında ilişkilerde zayıflama olmuştur.²⁸ Ankara'daki Arnavutluk elçiliğinin kapanmasına kadar devam eden bu sorun 1931 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri ile son bulmuştur.²⁹ İtalya'nın yayılcı politikasını gören Mustafa Kemal Paşa, kafasındaki Balkan Birliği fikri sebebiyle Arnavutluk için açık bir kapı bırakmıştır. Krallık rejiminin Türkiye açısından tehlikeli olduğunun bilinciyle güvenilir Arnavut devlet adamlarının aracılığı ile ilişkileri devam ettirmiş bir kopmanın yaşanmasının önüne geçmiştir.³⁰ Kesilen ilişkilerden sonra ilk defa İkinci Balkan Konferansı sebebiyle Türkiye'ye bir Arnavutluk heyeti gelmiştir. Konferans boyunca olumlu ve sıcak mesajlar vermişlerdir. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa Balkan Birliği'ne verdiği önem sebebi ile bütün Balkan devletlerinin bu birliğin içerisinde olmasını arzulamıştır. Türkiye'nin de Balkan devletleri içerisinde krallık ilan etmiş olması sebebiyle sadece Arnavutluk ile direk teması bulunmamaktaydı. Konferansın Türkiye'de toplanmasını fırsat bilerek Arnavutluk ile de yeniden yakınlaşmayı uygun görmüş ve diğer devletlerden ayırmadan Arnavutluk Kralı'nın şahsına da bir telgraf yollamıştır. 26 Ekim 1931 tarihli bu telgraf Türkiye'nin Arnavutluk Krallığı'nı resmen tanınması manasına geldiği için Arnavutluk basını tarafından mutlulukla karşılanmıştır. Bu telgraf iki devlet arasındaki buzları eritmiş ve Arnavutluk'ta duyulan memnuniyet elçilik raporları vasıtasıyla Türkiye'ye gönderilmiştir.³¹

1934 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış aydınlardan olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu Tiran'a büyükelçi olarak tayin edilmiştir. Orada görev yaptığı dönemi kaleme alan Karaosmanoğlu, Arnavutluk'ta toplumun hemen hemen tamamı tarafından görmüş olduğu sıcaklık ve dostane yaklaşımları yazmış, Arnavutların anlaşılması kolay bir millet olduğundan bahsetmiştir. Özellikle insanların içerisinde derin bir Türkiye sevgisinin olduğunu, yaşadığı olayları betimleyerek aktarmıştır.³² İkinci Dünya Savaşı'nın yapıldığı yıllarda Arnavutluk İtalyan etkisi altında kalmıştır. Zaten bu sebeple Balkan Birliği'ne de dahil olmamıştır. Bu etki sebebi ile Mussolini, Arnavutluk'a İtalya ile aralarında bir gümrük birliği kurulması ve Arnavutluk sınırları içerisinde bir İtalyan garnizonu kurulması yönünde baskı yapmıştır. Arnavutluk'un bunu reddetmesi üzerine de Almanya'dan almış olduğu askeri destek ile 1939 yılında Arnavutluk'u işgal etmiştir. Bu olaydan sonra bağımsızlığı sona eren Arnavutluk ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilişkileri 1959 yılına kadar kurulmamak üzere kesintiye uğramıştır.³³

Arnavutluk, İkinci Dünya Savaşı esnasında ise Alman işgaline uğramıştır. Savaştan sonra

27 Anila Polat, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulduğu Yıllarda Arnavutluk Cumhuriyeti ile İlişkileri (1920-1938)", *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, C.33, 167-176, Ankara 2005, s.170.

28 Gazmend Shpuza, a.g.m., s.314.

29 Alba Muça, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye – Arnavutluk İlişkileri*, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Çanakkale 2019, s.2.

30 Soner Yıldırım, *İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Türkiye'nin Arnavutluk Politikası (1939-1919)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Kütahya 2011, s.43.

31 Halil Özcan, *Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s.240-241.

32 Hasip Saygılı, a.g.m., s.50.

33 Gürkan Akyol, *Balkan Politikasında Arnavutluk (1912 Sonrası)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Isparta 2007, s.19.

özellikle Rusya'nın Balkanlardaki etkisi sebebiyle ülke de Komünist bir yönetim kurulmuştur. Arnavutluk devlet başkanı Enver Hoxha, Sovyet Rusya'nın yanında yer almıştır.³⁴ Soğuk Savaş döneminde Arnavutluk ile Türkiye ilişkileri bir nebze yumuşamıştır. Sofya'da düzenlenen bir davette Arnavutluk Elçisi Kothko Tachko, Türkiye elçisi Kemal Kavur'a Türkiye ile ilişkileri yeniden düzenlemek istediklerini, iki devlet arasında herhangi bir sorun olmadığını, tam aksine beş yüz yıllık bir tarih ve kültür ortaklığının var olduğunu ve bu sebeple kurulacak olan samimi ilişkilerin barış için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ama buna rağmen Türkiye Arnavutluk ile yeniden bir ilişki tesis etmeyi düşünmemiştir. Ancak Arnavutluk'un Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na kabul oylamasına yine de lehte oy vermiştir. Bunun üzerine Bulgaristan ve Fransa'nın girişimleri ile Türkiye cephesinde yumuşama olmuştur. 1958'de Tiran'da orta elçilik kurulması kararı alınmıştır.³⁵ 27 Haziran 1959'da bu göreve Hasan Nurelgin başlaması ile Türkiye ile Arnavutluk arasında uzun müddet kesilmiş olan diplomatik ilişkiler yeniden başlamıştır. Bir yıl süreyle devam eden bu ilişkiler, Türkiye'de yaşanan 27 Mayıs 1960 darbesi ile yeniden kesilmiştir. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası arenada bütün dünya devletleri ile ilişkileri kesilmiştir. Bu dönemde Arnavutluk'un Sovyet Rusya ile yaşamış olduğu sorun, Yugoslavya ve Yunanistan'ın tehditleri sebebiyle Çin Halk Cumhuriyeti ile yakınlaşmak istemiştir. Arnavutluk'un Türkiye'yi en iyi dost olarak görmesi esas olarak bu yaşadığı yalnızlık sebebiyledir. 1965'te Türkiye Cumhuriyeti ve Arnavutluk'un yaşamış oldukları benzer sorunlar olan Kıbrıs Meselesi³⁶ ve Arnavutluk'un Yunanistan ile arasında olan Kuzey Epir meselesi iki devleti birbirine yakınlaştırmıştır. Nitekim Kıbrıs, bağımsızlığını almadan önce İngiltere'nin tahakkümü altına girmişti.³⁷ Türkiye ve Arnavutluk arasında karşılıklı dostluk ve güven mektuplarının yazıldığı bu dönemde ortak tarihi ve kültürel birlikteliği yeniden canlandırmak adına kültürel ve akademik faaliyetler, ticari, teknik, tarım ve turizm anlamında ortaklıklar kurmak suretiyle giderek artan bir yakınlık oluşmuştur.³⁸

Türkiye Cumhuriyeti, 10 Haziran 1966 tarih, 6/6595 sayılı Başbakanlık Kararnamesi ile Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Siyasi İşler Yardımcısı Ali Binkaya'yı, Arnavutluk ile Türkiye arasında siyasi ilişkileri güçlendirmek ve ortak kültürel ilişkileri geliştirerek iki ülke halkını yakınlaştıracak olan Kültür Mübadele Protokolünü imzalamak üzere yetkilendirmiştir.³⁹ Ali Binkaya'nın başkanlığını yaptığı, Birinci Daire Reisliğine Refakatte Genel Müdür Turgut İlkan, Birinci İktisat Dairesi Genel Müdür Yardımcısı Behçet Türemen, Dördüncü Daire Genel Müdürlüğünde Üçüncü Katip Tevfik Okyayuz'dan oluşan bir heyetin, Türkiye Cumhuriyeti'ni temsilen görüşmeler yapmak ve bahsi geçen Kültür Mübadele Protokolünü imzalamak üzere Bakanlar Kurulu'nun 14 Temmuz 1966 tarih ve 6/6715 sayılı kararı üzerine Arnavutluk'a gönderilmişlerdir.⁴⁰

34 Nedim Emin, *Arnavutluk Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Seta Yayınları, Ankara 2014, s.15.

35 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-18-1-2 / 148-22-13.

36 Kıbrıs Meselesi ile alakalı olarak Arnavutluk'un bu konuyu yakından takip ettiği görülmektedir. Olayların cereyan ettiği tarihlerde Arnavutluk Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı Mehmet Sehu İsmet İnönü'ye bir mektup yazmıştır. İçeriğinde adada olan hadiselerden duymuş oldukları üzüntüyü belirttikten sonra Mustafa Kemal Atatürk'e övgüler yapmıştır. Arnavutluk halkının ve devletinin, Kıbrıs Meselesi ile alakalı çözümün biran evvel Türkiye lehine çözülmesini temenni ettiklerini ve Türkiye Cumhuriyeti ile daima dost olduklarını ve ilişkinin böyle devam etmesini arzu ettiklerini belirtmiştir. Bu konuda bkz: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-1-0-0 / 38-228-4.

37 Mehmet Çelik, "Türk Dış Politikasında Kıbrıs Sorunu ve Arap Dünyası'nın Politik Tavrı", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, 405-426, Ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019, s.406.

38 Gürkan Akyol, *a.g.t.*, s.71, 72.

39 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-18-1-2 / 196-42-11.

40 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-18-1-2 / 197-48-11.

Toplamda yedi madde olarak düzenlenen protokolün içeriği şöyledir:

I: Türkiye Cumhuriyeti'nin kabul edecekleri:

İki ilim adamı

İki opera sanatçısı

II: Arnavutluk tarafının kabul edecekleri:

İki ilim adamı

Bir Opera Sanatçısı

Bir virtüöz

III: İki taraf mikrofilm mübadelesini ve arşivlerinde bulunan vesikaların incelenmesini kolaylaştıracaklardır.

IV: İki taraf halk müziği alanında radyo yayınları için gereken malzemenin mübadelesini teşvik edeceklerdir.

V: İki taraf her iki memleketin üniversiteleri için ihtisas eserlerinin mübadelesini kolaylaştıracaklardır.

VI: İşbu Protokolü her iki tarafın yetkili makamlarının muvafakati ile başka kültürel ve ilmi mübadelelerin düzenlenmesi imkânını ortadan kaldırmaz.

VII: İşbu Protokol çerçevesi içinde, ziyaret ve turneler yapacak olan ilim adamlarının ve sanatçıların seyahat masrafları gönderen memleketeye ait olacaktır. Kabul eden memleket, ilim adamlarının ve sanatçıların ikamet masraflarını karşılayacaktır.⁴¹ İki nüshası Türkçe, iki nüshası Arnavutça hazırlanmış olan Protokol, Türkiye Cumhuriyeti adına Ali Binkaya, Arnavutluk adına Reis Malile tarafından 25 Temmuz 1966'da Tiran'da imzalanmıştır.⁴²

Dış politikada devletlerle kurulacak olan siyasi ilişkilerin sağlamlaştırılması konusunda, kültürel ilişkilerin sunmuş olduğu katkı Türkiye Cumhuriyeti ile Arnavutluk arasında imzalanan bu Protokol'de kesin bir şekilde hissedilmektedir. İki devlet arasındaki ilişkilerin bu kadar güçlü olmasının bir diğer önemli sebebi ise tarihte mevcut olan ortak yaşamışlık ve kültür birlikteliğidir.

SONUÇ

Uluslararası ilişkilerin devletler için bir zorunluluk haline geldiği 19. yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti de dünyadaki bu gelişmelere paralel olarak kurulduktan hemen sonra dış politikasının çizgilerini oluşturmuştur. Devletin kuruluş gayesini belirleyen ve bu sebeple bütün dünyaya duyurulan "Misak-ı Milli" de dış politikanın temel ilkeleri belirlenmiştir. Burada dünya devletleri ile kurulacak ilişkilerde Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli hassasiyeti olan tam bağımsızlık ilkesi zarar görmeden her türlü ilişkiye açık olduğu belirtilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, dış politikada takip ettiği barışsever çizgiyi hiç bozmadan öncelikli olarak komşuları ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. Balkan coğrafyasının burada Türkiye Cumhuriyeti için Batı'ya açılan tek kapı olması sebebiyle de Balkan Devletlerine ayrı bir önem ve-

41 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-18-1-2 / 199-68-2-2.

42 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri, 30-18-1-2 / 199-68-2-3.

rilmiştir. Bu devletlerin içerisinde bulunan Arnavutluk ile de ilişki içerisine girilmiştir. Arnavutluk 'un iç işlerinde yaşanan bir takım siyasi olaylar ve rejim değişikliği ve bunun yanında İkinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu kutuplaşma, iki devlet arasındaki ilişkileri kısmen kesintiye uğratmışsa da her iki devletin geçmişlerinde var olan tarihi ve kültürel ortaklık sayesinde yeniden sıkı ilişkiler tesis edilmiştir. Burada ilişkilerin kurulmasını bir adım daha kolaylaştıran önemli konulardan biri de her iki devletin karşılıklı olarak topraklarında yaşayan vatandaşları olmuştur. Türkiye'de yaşayan Arnavut vatandaşlar Türkiye Cumhuriyeti ile sürekli olarak barışık bir yaşantı sürmeleri, bunun yanında Arnavutluk'ta mevcut bulunan Türk ve Müslüman nüfusun sayıca bir hayli fazla olması iki devleti kolay bir şekilde bir araya getirmiştir.

Kültürel ilişkilerin dış politikada oynamış olduğu rol son derece önemlidir. Kurulacak olan ilişkilerde siyasi ve askeri gücün en etkili hususlar olduğu bilinen bir gerçektir. Kültürel ilişkilerin bu hususlara alternatif olma gibi bir amacı bulunmama ile beraber tarihin seyrinde sürekli yaşanan bir gerçeklik olarak, kültürel ilişkilerin kurulacak olan siyasi ilişkileri kolaylaştırdığı ve ilişki içerisine giren devletlerin halklarının birbirlerini iyi tanınması sayesinde karşılıklı olarak hoşgörü ve sempati gibi kavramların gelişmesini sağladığı görülmüştür. Bunun yanında devletlerin en önemli manevi değerleri olan kültürlerinin diğer dünya devletleri tarafından tanınıp bilinmesi o devleti uluslararası arenada sürekli elini güçlendiren önemli konuların başında gelmektedir. Bu sebeple dış politikanın önemli bir parçası olan kültürel ilişkilerin devlet politikalarında ön sıralarda yer alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri

Telif ve Tetkik Eserler

AKŞİN Aptülhalat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

AKYOL Gürkan, *Balkan Politikasında Arnavutluk (1912 Sonrası)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Isparta 2007.

ARI Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Basımevi, Bursa 2017.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

BİLİS, Pınar Özgökbel A. Bilis, M. Sydygalieva, "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Kültürel İlişkilerinde Televizyon Dizileri Faktörü: Kırgızistan Örneği", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.1, 403-425, Kırgızistan 2018.

BOJANG Alieu S., "The Study of Foreign Policy in International Relation", 2-9, *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, Volume: 6:4, Spain 2018.

BULUT Firdevs, "Küresel Siyasette Kültürel Diplomasi'nin Yeri: Türkiye'nin Durumuna Dair Tespit ve Öneriler", *İlke Politika Notu*, C.9, 3-26, İstanbul 2019.

CHAKRABORTY Kishore, *Cultural Diplomacy Dictionary of The Academy For Cultural Diplomacy*, Center For Cultural Diplomacy Studies Publications, Berlin 2019.

ÇELİK Mehmet, "Türk Dış Politikasında Kıbrıs Sorunu ve Arap Dünyası'nın Politik Tavrı", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, 405-426, Ed. İrşad Sami

Yuca, Hidayet Kara, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019.

EMİN Nedim, *Arnavutluk Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Seta Yayınları, Ankara 2014.

GÖNLÜBOL Mehmet, Ö. Kürkçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Makaleler*, 3-28, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

KALIN İbrahim, “Turkish Foreign Policy: Framework, Values, and Mechanisms”, *Sage Publications, Ltd. On Behalf of The Canadian International Council Stable International Journal*, Winter 2011-12, pp.7-21, Canada 2012.

KÜÇÜK Cevdet, “Sevr Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.27, 1-5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer,” Dış Politika Nedir? Türkiye’deki Dünyü ve Bugünü”, 309-335, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, C.35, S.1, Ankara 1980.

LARRABEE F. Stephen, Ian O. Lesser, “Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty”, *Relations With Greece And The Balkans*, 71-97, Rand Corporation, America 2003.

MUÇA Alba, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye – Arnavutluk İlişkileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Çanakkale 2019.

ÖZCAN Halil, *Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

POLAT Anıla, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurulduğu Yıllarda Arnavutluk Cumhuriyeti ile İlişkileri (1920-1938)”, *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, C.33, 167-176, Ankara 2005.

REPORT of The International Commission to Inquire Into the Causes and Conduct of The Balkan Wars, Published By The Endowment Washington 1914.

SAYGILI Hasip, “20. Yüzyılın Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı”, *Bilge Strateji*, C.6, S. 10, 35-62, Bahar 2014.

SHPUZA Gazmend, “Atatürk ve Arnavutluk- Türkiye İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S.11, 311-322, 1993 Ankara.

STANZEL Volker, “New Realities in Foreign Affairs: Diplomacy in 21. Century”, *Stiftung Wissenschaft und Politik*, German Institute for International and Security Affairs, Germany 2018.

SÜMER Gültekin, “Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü”, *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği Uluslararası ilişkiler Dergisi*, S.19, 119-144, Ankara 2008.

TURK Morris H., “Albania: The Land of Eagle-People”, *The Journal of Race Development*, Vol. 2, No. 1, pp. 54-66, America 1911.

TÜRKİYE Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1973.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Osmanlı Tarihi Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan İstanbul’un Fethine Kadar” C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

YILDIRIM Soner, *İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Türkiye’nin Arnavutluk Politikası (1919-*

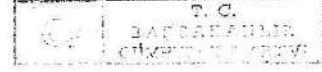
1939), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Kütahya 2011.

YUCA İrşad Sami, "Lozan Sonrası Türkiye'nin Hariciye Politikalarının Özü", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, 317-338, Ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019.

Ekler

EK 1: Kültür Mübadele Protokolü'nün onayı için verilen yetki kararnamesi

T. C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR TETKİK DAİRESİ
KARARNAME

Sayı: 6/6595

Ekl

Arnavutluk ile akdolunacak yıllık Kültür Mübadele Protokolü'nü Hükümetimiz adına imzalaması hususunda Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Siyasi İşler Yardımcısı Ali Binkaya'nın yetkili kılınması; adigeçen Bakanlığın 31/5/1966 tarihli ve 662.121-DIV/2-223 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 1 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 10/ 6 /1966 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

080 18 07 02 196 44 71

Dosya No:
107-42
972

Başbakan 	Devlet Bakanı 	Devlet Bakanı 	Devlet Bakanı
Devlet Bakanı 	Adalet Bakanı 	Millî Savunma Bakanı 	İçişleri Bakanı
Malîye Bakanı 	Millî Eğitim Bakanı 	Bayındırlık Bakanı 	Ticaret Bakanı
Güm. ve Tekstil Bakanı 	Tarım Bakanı 	Ulaştırma Bakanı 	Çalışma Bakanı
Enerji ve Tabii Kay. Bakanı 	Turizm ve Tanıtma Bakanı 	İmar ve İkân Bakanı 	Sağ. ve Sos. Y. Bakanı
			Sanayi Bakanı
			Köy İşleri Bakanı

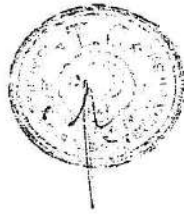
EK 2: Kùltür Mübadelesi Protokolü'nün onayı

- 2 -

İşbu Protokol, 25 Temmuz 1966 tarihinde, ikisi Türkçe ve ikisi Arnavutça olmak üzere dört nüsha halinde, Tirana'da imzalanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arnavutluk Halk Cumhuriyeti
adına Hükümeti adına

Elçi Ali Binkaya Reis Malile
Dışişleri Bakanlığı Siyasî İşler Dışişleri Bakan Yardımcısı
Genel Sekreter Yardımcısı

180 18 01 2019 155 68 2

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**

Öğretim Görevlisi Dr.

Ahmet KISAORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2080-3228>Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri
ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve
Uygulama Merkezi,
ahmetkisa@akdeniz.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
9/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
18/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.656920>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Vilayeti'nde Karayolları

Highways in Bitlis Province During the Second Constitutional Era

Öz

Bu makale, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Osmanlı Devleti'nde karayollarının genel vaziyeti içerisinde Bitlis Vilayeti'nde karayollarının durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bilindiği gibi yollar alt yapı hizmetlerinin temel taşı, bir ülkenin gelişmişlik düzeyinin en önemli göstergeleridir. Osmanlı Devleti'nde yolların inşasına özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren önem verilmiş, bir dizi nizamnameler çıkarılarak yolların inşası ve tamiri hususunda önemli düzenlemeler yapılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde de bu tutum devam ettirilerek yolların inşa edilmesine gayret sarf edilmiş, ancak fevkalade siyasi koşullar, bu koşullar çerçevesinde yolların yapılmasını gerekli kılmıştır. I. Dünya Savaşı'na kadar daha çok umuma müteallik, Savaşla birlikte ise askeri açıdan gerekli olan yolların inşasına çalışılmıştır. Bu genel durum Bitlis Vilayeti'nde de yolların inşa edilmesine yansımış, askeri açıdan yapımının önem arz ettiği yolların inşasına öncelik verilmiştir. Ancak her vilayetin kendi varidatı miktarınca nafia bütçelerinin tanzim edilmesi Bitlis'te vilayet varidatının azlığı sebebiyle yolların inşa edilmesinde büyük zorluklar yaratmıştır. I. Dünya Savaşı'nın yarattığı mali buhran merkezi hükümet tarafından ayrılan tahsisatların yolların inşasına yetecek düzeyde olmasını engellemiş, Bitlis Vilayeti'nde yolların inşası konusunda gösterilen çabalar istenilen düzeyde yol yapımını sağlayamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Karayolları, Yol, II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti.

Abstract

This article aims to reveal the state of the highways in Bitlis Province in the general state of the highways in the Ottoman Empire during the Second Constitutional Era (1908-1918). As is known, roads are the cornerstone of infrastructure services, and the most important indicators of a country's level of development. The construction of roads in the Ottoman Empire was especially important since the middle of the 19th century, and a number of regulations were issued regarding the construction and repair of roads. This attitude continued during the Second Constitutional Era and efforts were made to build roads, but the extraordinary political conditions made it necessary to build roads within the framework of these conditions. Until World War I, it was mostly attempted to construct public roads, with the war, however, roads that were necessary for military purposes were constructed. This general situation was also reflected in the construction of roads in Bitlis Province, and priority was given to the construction of roads, of which construction was important from a military point of view. However, due to the fact that public works budgets were arranged according to the amount of each province's own revenue and the scarcity of the province's revenue, great difficulties were experienced in the construction of roads. The financial depression of World War I prevented the fund allocated by the central government from being sufficient for the construction of roads, and the efforts made in the construction of roads in Bitlis province were not able to achieve the desired level of road construction.

Keywords: Bitlis, Highways, Road, Second Constitutional Era, Ottoman Empire.

ATIF: KISA Ahmet, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Vilayeti'nde Karayolları" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3. (Aralık-2019), s. (702-711)

CITE: KISA Ahmet, "Highways in Bitlis Province During the Second Constitutional Era" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (702-711)

Giriş

Yollar bir ülkenin ilerlemesinin en önemli vasıtası, ekonomik büyümenin ve toplumsal kaynaşmanın en temel unsurlarından biridir. Yollarla köylerini kasabalara, kasabalarını kentlere ve önemli liman ve ticaret merkezlerine bağlamamış olan memleketlerin gelişmeleri mümkün olamaz. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde yolların inşasına büyük önem verilmiş, özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yolların inşası, mevcut olanlarının mütemadi bakımlarının yapılması için nizamnameler çıkarılmıştır¹. En kapsamlısı 1898 yılında çıkarılan ve “Turuk ve Meâbir Talimatı Umumiyesi” adını taşıyan yol nizamnamesi ile daha evvel çıkarılmış olanların genel niteliğine bakıldığında yol düzenlemelerinin yolların tasnifini, yol yapımında görev alan memurlar ve vazifelerinin neler olduğunu, yolların hangi vasıflara göre yapılacağını tayin ettikleri görülür². Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar yol mevzuatının tayin ve tanzim edilmesi ile ilgili kanuni düzenlemeler yeterli olsa da bu dönemde yolların mevcut durumu ihtiyaçları karşılamaktan çok uzak kalmış, yol yokluğu bu dönemde önemli sorunlarından birini oluşturmuştur. Bu durum hükümetlerin yolların inşa ve tamiri hususlarına önemli surette eğilmesi gerekliliğini doğurmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Karayolları

1908 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde inşa olunmuş, inşa olunmakta ve arada inşası tehir edilmiş olan yolların miktarı 30 bin kilometreyi bulmaktaydı. Bu yollar tam manası ile yapıldığı takdirde önemli merkezleri; birçok vilayet, sancak ve kasaba merkezlerini; başlıca iskele ve demiryolu istasyonlarını birbirine bağlamış olacaktı. Halihazırda yüzölçümleri dikkate alınmaksızın en çok yola malik olan vilayetler Hüdavendigâr, Ankara, Manastır ve Sivas'tı. Osmanlı Devleti'nde toplamına nisbetle her yerden ziyade yola sahip ve yollardan en çok istifade eden vilayet İstanbul ve çevresiydi. II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında İstanbul-Edirne-Mustafa Paşa ile Selanik-Manastır-Yanya-Draç ve İşkodra'ya bağlı; yine Üsküp-Priştine-Yenipazar-Seniçe arasında yollar söz konusuydu; ancak bu yollar üzerinde inşa olunmamış ya da tamirat gerektiren yüzlerce kilometre yol bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında ise İzmit-Ankara-Sivas-Malatya-Diyarbakır-Musul yolu birkaç noktası dışında iyi durumda değildi. Sivas-Erzincan yolu ile Erzincan-Eğîn-Mamüret-ül Aziz yolu bitirilememişti. Bursa-Konya-Adana-Halep-Şam yolu üzerinde inşa olunmamış birçok kısım söz konusuydu. İnebolu-Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon şehirlerinden iç bölgelere doğru Ankara-Çorum-Yozgat-Sivas-Tokat-Şebinkarahisar-Erzincan-Erzurum merkezlerine bağlı olan yollarda henüz açılmamış kısımlardan başka yeniden tamiri lüzumlu yollar bulunuyordu³.

- 1 Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Devleti'nde karayollarının durumu, karayollarının yapımı ile ilgili düzenlemeler hakkında bkz. Emrah Çetin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 89-131; Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2015, s. 194-369. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde karayollarının durumu hakkında ise bkz. Ahmet Kısa, *Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Faaliyetleri (1908-1918)*; *Kapitülasyonlar, İmtiyazlar, Anonim Şirketler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2019, s. 189-294.
- 2 1898 tarihli Turuk ve Meâbir Talimatı Umumiyesi için bkz. Nazım Berksan, *Yol Davamız*, Akın Matbaası, Ankara 1951, s. 33-55.
- 3 Umur-ı Nafiya Dair Layiha, 1908: 20-21.

Yolların mevcut durumu 1908 yılında esaslı bir nafia programının hazırlanmasını gerekli kılmış, 14 Aralık 1908 tarihinde Umur-ı Nafia'ya Dair Layiha hazırlanmıştı. 1908 Nafia Programında 8 sene içerisinde 30.044 kilometre yol yapılması ön görülüyordu. Ancak bu programın uygulanması için gerekli olan mali kaynak temin edilememiş, dış borç alımı yoluyla işlerin icra edilmesine ise Meclis-i Mebusan onay vermemişti⁴. Bu durumda yolların yapımı her yıl bütçe tanziminde vilayetlere ayrılan nafia bütçesiyle sınırlı kalacaktı. Bununla birlikte 1909 yılında yollar ve köprüler inşaatlarının daha hızlı bir şekilde yapılmasını temin etmek için vilayet tarik bedellerini teminat göstererek 10-12 yıllık borçlanmaları mümkün kılacak düzenleme yapıldı, tarik işleri Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun bu tür borçlanmaları engelleyen 9. Maddesinden muaf tutuldu⁵.

Bitlis Vilayeti'nde Yollar

1878 yılında vilayet olan Bitlis, 1908 yılı itibarıyla merkez Bitlis Sancağı dışında Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluşuyordu⁶. Bitlis Vilayeti'nin önemli sorunlarının başında ulaşım geliyordu, çoğu yerde yollar doğal çıkırlardan müteşekkil olmakla birlikte, halihazırda mevcut olanlarda esaslı bir tamire muhtaç bulunuyordu, yollar üzerinde bulunan köprülerin tamirden geçirilmesi gerekiyordu⁷. Bu nedenle Vilayet Meclisi'nin 31 Mayıs 1909 tarihli toplantısında Bitlis Vilayeti'ne bağlı kazaların çoğu tarafından hususi yollar üzerinde bulunan köprülerin inşa edilmesi istenmişti. Ancak devlet yolları üzerinde bulunan köprülerin ehemmiyetine karşı bu gibi yol ve köprülerin ikinci ve üçüncü derecede kalacağı, dolayısıyla 1909 yılında öncelikli olarak tarik-i umumi (devlet yolları) üzerindeki köprülerin biran evvel yapılması, hususi yollar (vilayet yolları) üzerinde bulunan köprülerin inşasının ise gelecek seneye ertelenmesi kararlaştırılmıştı⁸.

Bitlis Vilayeti'nde yolların inşa edilmesi hususunda önemli bir çaba Bitlis'te Sancak Mutasarrıfı iken 3 Şubat 1909 tarihinde Bitlis Vilayeti'ne vali olarak tayin edilen ve 15 Temmuz 1909 tarihine kadar bu görevde kalan Mehmet Hüsnü Bey tarafından gösterilmişti⁹. Hüsnü Bey 26 Haziran 1909 tarihinde Sadaret'e göndermiş olduğu telgrafta Bitlis Vilayeti'nin en büyük perişanlığının başında yol ve köprülerden mahrumiyet olduğunu ifade etmişti. Vilayette son derece harap bir halde bulunan iki yol olduğunu bildiren Hüsnü Bey, bu yollardan birinin Muş, Hınıs ve Erzurum üzerinden Trabzon sahiline; diğerinin ise Diyarbakır ve Halep üzerinden İskenderun İskeleyi'ne bağlı olduğunu, her ikisinin de askerlik ve ticaret açısından yegâne ulaşım unsurlarını oluşturduğunu belirtmişti. Bu yolların tamiri, bazı kısımlarının yeniden yapılması, güzergâhlar üzerinde köprülerin inşa edilmesi gerekiyorken, Vali Bey vilayette görevine başladığında nafia memurlarının elinde yollarda yapılacak tamir ve inşaatlar için hazırlanmış keşif evraklarının bulunmadığını hayretle görmüş, hemen harekete geçerek yapılacak yollardan bir kısmının keşif evraklarını peyderpey tanzim ettirmişti. Keşifleri yapılan yolların evraklarını muhtelif tarihlerde Nafia Nezareti'ne göndermişti. Keşifleri yapılan yollar ile inşaat için gerekli olan harcama miktar-

4 MMZC, 1. Dönem, 1. İctima, 5. Cilt, İ. 105, 20 Haziran 1325/3 Temmuz 1909, s. 147-157.

5 MMZC, 1. Dönem, 1. İctima, 6. Cilt, İ. 137, 5 Ağustos 1325/18 Ağustos 1909, s. 539-540.

6 Bülent Cırık, İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015, s. 19-22.

7 İsmail Hakkı Bey, *Raporlarım*, Osmanlı Matbaası, Adana 1328 (1912). İsmail Hakkı Bey'in hayatı ile ilgili bkz. Yıldırım Yıldırım, "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemi'ndeki Faaliyetleri (1914-1916)", Ed. Erdem Çanak, M. Fatih Sansar, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, s. 92-99.

8 BOA, DH. MKT. 271-94, H. 21.6.1327/10 Temmuz 1909.

9 Danyal Tekdal, *II. Abdülhamit Dönemi'nde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 46-47.

ları Vilayet Meclisi'nin 5 Haziran 1909 tarihli mazbatasında yer almıştı. Buna göre, 427.000 kuruş Bitlis, Muş, Genç; 104.500 kuruş Muş, Hınıs; 100.000 kuruş Bitlis-Diyarbakır; 200.000 kuruş Siirt-Ziyaret; 79.000 kuruş Genç Sancağı yollarına ve 39.500 kuruş acilen tamiri gerekli yollar ile 250.000 kuruş bunlar dışında ortaya çıkan diğer inşaatlar için tahsisat ayrılması kararlaştırılmıştı. Hattızattında bu tahsisatlar Nafia Nezareti'nin 14 Aralık 1908 tarihinde hazırlamış olduğu Nafia Programı'nda Bitlis Vilayeti için fevkalade bütçede 2.100.000¹⁰ kuruşluk sarfiyat ayrılmış olmasına dayanıyordu ve Vilayet Meclisi'nin yapılacak işlerle ilgili talep ettiği 1.200.000 kuruşluk tahsisat isteğine ruhsat verileceği düşünülmüştü.

Ancak düşünüldüğü gibi olmadı; 3 Haziran 1909 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Vilayet'e gönderilen telgrafta tadil olunan umumi bütçede Bitlis Vilayeti'nde yol inşaat ve tamirâtı için 119.000 kuruş vaz olunduğu bildirilmiş, bu tahsisatın hangi yollara ne miktarda harcanacağı belirtilmişti. Bitlis Vilayeti'ne 1909 yılı için tahsis olunan miktar oldukça azdı ve bu para ile vilayette yol yapmak ve tamir etmek neredeyse imkânsızdı. Dolayısıyla durum birkaç defa Nezarete bildirilerek, tahsisatın arttırılması talep edildi¹¹. 24 Haziran 1909 tarihinde Nezaret'ten bu talebe verilen cevapta tahsisatın arttırılmasının mümkün olamayacağı bildiriliyordu. Hüsnü Bey, 29.000 kilometre yüz ölçümüne, 700 bin¹² nüfusa sahip bir vilayetin her yerden daha çok yola ihtiyaç duymasına rağmen tahsisatın bu derece az olmasına bir anlam veremiyor, bu durumun kendisini "sekine-i mahalliyyenin yüzüne bakamayacak" duruma soktuğunu Sadaret'e bildiriyordu¹³.

Bitlis Vilayeti için 1909 yılı nafia bütçesi olarak sadece 119.000 kuruş tahsisat ayrılmış olması bazı nedenlere dayanıyordu. Daha önceden vilayetlerin nafia bütçeleri düzenlenirken genel varidatın %5'i ile Ziraat Bankası'ndan alınan 40.000 liranın bu %5'lere ilavesi sağlanıyor, her vilayetin bedelatı nakdiyesine göre o vilayetin nafia bütçesi tanzim ediliyordu. Bu hususlar dikkate alınarak 1909 yılında Bitlis Vilayeti'nin nafia bütçesi 20.000 lira olarak belirlenmişti. Ancak 1909 yılında "1325 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası"nın 18. Maddesinde, her vilayetin tarik bedelinin yalnız o vilayetin turuk ve meâbirine harcanması kararlaştırılmıştı¹⁴. Bu değişikliklerle hem genel varidatın %5'leri nafia bütçelerinin tanziminde tahsisattan kaldırılıyor, hem de vilayetin son 5 yıllık bedelat-ı nakdiyesi dikkate alınarak bir düzenleme yapılıyordu. Bu durumda yol vergisini (bedelat-ı nakdiye) toplamakta zorluk çeken vilayetlerin nafia bütçeleri oldukça yetersiz kalıyor, bu rakam bu şartlarda Bitlis Vilayeti için ancak 119.000 kuruşa tekabül ediyordu¹⁵.

Bitlis Vilayeti'nde nafia işlerinin yapılması için yol vergisi miktarınca işlerin yapılması gerekliliği neredeyse vilayetin nafia hizmetleri noktasında boş bırakılması anlamına geliyordu. Nitekim bu durum yolların inşasında mesafe alınmasını engellemiş, 8 Ağustos 1910- 1 Kasım 1911

10 14 Aralık 1908 tarihli Nafia Programında Turuk ve Meabir Bütçesi'nin vilayetlere dağılımı tanzim edilmiş; Bitlis Vilayeti için adi bütçede imalatlar ve mütemadi tamiratlar için 1.600.000 kuruş, fevkalade bütçede imalatlar için 500.000 kuruş olmak üzere toplam 2.100.000 kuruş tahsisat ayrılmıştı. Umur-ı Nafia Dair Layiha, 1908: 27.

11 BEO 3588-269034, H. 12.6.1327/1 Temmuz 1909.

12 Bitlis Vilayeti'nin nüfusu hakkında kaynaklarda farklı rakamlar söz konusudur. Örneğin 8 Ağustos 1910 ile 1 Kasım 1911 tarihleri arasında Bitlis Vilayeti'ne vali olarak tayin edilen İsmail Hakkı Bey'in Bitlis Vilayeti hakkında Dahiliye Nezareti'ne yazdığı kapsamlı raporunda dahili vilayette kayıtlı olarak 395.910 nüfus mevcut olduğu, bunun 281.867 kadarının Müslüman, 114.043 kadarının ise gayrimüslim nüfusu teşkil ettiği belirtilmiştir. Ancak nüfusa kayıt edilmeyenler ile birlikte vilayetin yaklaşık olarak nüfusunun 600.000 civarında olacağı tahmin edilmekteydi. İsmail Hakkı Bey, *Raporlarım*, s.11.

13 DH. MKT. 2881-13, H. 02.07.1327/20 Temmuz 1909.

14 MMZC, 1. Dönem, 1. İçtima, 6. Cilt, İ. 132, 31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909, s. 388.

15 DH. MKT. 286-103, H. 17.06.1327/6 Temmuz 1909.

tarihleri arasında Bitlis Vilayetine vali tayin edilen İsmail Hakkı Bey'in Bitlis Vilayeti hakkında Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı raporunda vilayetteki yol yokluğu açık bir şekilde rapora yansımıştı. Hakkı Bey, Bitlis Vilayeti'nin en ziyade muhtaç olduğu ve en çabuk yapılmasına ihtiyaç duyulan şeyin yol olduğunu raporunda bildiriyordu. Şimdiye kadar Bitlis Vilayeti'nde 10-15 yıl önce açılan; ancak bitirilemeyen, zaman içinde inşa edilen kısımlarının da harap hale geldiği 50-60 kilometre civarında bir yol bulunuyordu. An itibarıyla yollarında 30 kilometre şose yoldan ibaret olduğunu bildiren Hakkı Bey, "bir metre şoseye en az bir hesap ile yarım lira sarf edilmiş olduğunu kabul edecek olursak bu 30 kilometre için 15.000 lira kadar bir masraf vaki" olduğunu yazıyordu. Ancak bir metrelik yolun bu vilayet dâhilinde iyi bir şekilde muhafaza edilmesi için, bekçi masrafları, aletler ve diğer tamir masrafları da dâhil olduğu halde yıllık 1.5 kuruşa ihtiyaç duyduğunu belirten Hakkı Bey, 30 kilometrelik bir şosenin senelik masrafının 45.000 kuruşa baliğ olduğunu raporunda belirtiyor, "bizde şimdiye kadar bu cihetlere ehemmiyet verilmediği için bu gün hiçbir tarafta muntazam ve maksada kafi bir yolumuz bulunmuyor," diyordu¹⁶.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Bitlis Vilayeti'nde de yolların inşa edilememiş olması gerekli sermayenin tedarik edilememesine dayanıyordu. 1910 yılında Osmanlı Devleti yolları, devlet yolları (turuk-ı umumi) ve vilayet yolları (turuk-ı hususi) olmak üzere iki kısma ayırmış, yapılmasının aciliyet gerektirdiği bazı vilayet yolları da dâhil edilerek 10.000 kilometre yolun inşası Fransız İnşaat Şirketi'ne ihale edilmişti. Bu yollar içerisinde Bitlis-Erzurum yolu da vardı; ancak Fransız İnşaat Şirketi memleketin her tarafında birden inşaata başlayamamış,¹⁷ Bitlis gibi vilayetlerde bu şirket tarafından hiçbir çalışma yapılamamıştı. Dolayısıyla Bitlis Vilayeti'nde yolların bu dönemde inşası genelde sonuçsuz kalan girişimlerle sınırlı kalmıştı.

Bu sınırlı girişimlere bakıldığında bölgede yolların inşası hususunda şu çalışmaların sözü olduğu görülür. Bu dönemde Adilcevaz'dan Erzurum ve Trabzon yoluna bağlanacak şosenin Diyarbakır, Bitlis, Harput, Kığı yollarının ve Turuk-ı Umumiye Şirketi'nin henüz inşasına başlamadığı diğer devlet yollarının yapılması için 1913 yılı Nafia Nezareti bütçesinin 15. Faslıının 2. Maddesine zam yapılması Nafia Nezareti tarafından istenmişti¹⁸.

Nafia Nezareti, ordu tarafından Erzurum, Bitlis ve Van Vilayetlerinin şose ile birbirine bağlanması ve böylelikle Van Gölü'ne ulaşan bir yol yapılması talebine karşı bazı gerekçeleri ileri sürerek daha farklı bir çözüm öneriyordu. Ordu tarafından yapılmasının istendiği yolların inşası için 500.000 lira dolayında bir tahsisat gerekiyordu ve arazinin yol yapımına müsait olmaması dolayısıyla işin bir hayli vakit alacağı ifade edilerek Van Gölü'nde vapur işletilmesi teklif ediliyordu. Eğer bu yapılırsa yol inşasından beklenen faydaların kısmen temin edileceği gibi bölge ekonomisi canlanacak ve daha az masrafla daha kısa zamanda sonuç alınmış olunacaktı. Bu amaçla Adilcevaz, Tatvan ve Van'da iskeleler tesisi için 15.000 lira tahsisatın şimdilik yeterli geleceği düşünülmekteydi. Daha sonra Diyarbakır, Bitlis, Harput, Kığı yolları geçici bir kanunla devlet yolları kapsamına alınacak, bu yollarda inşaatın mahalli idarenin tarik bedelleri tarafından meydana getirilemeyeceği için bu sene zarfında en azından yolların inşasına başlanmasını temin maksadıyla merkezi idareden 45.000 liranın daha ayrılması talep edilmişti¹⁹.

Nafia Nezareti'nin talebi 24 Haziran 1913 tarihinde Meclis-i Mebusan'da görüşüldü.

16 İsmail Hakkı Bey, *Raporlarım*, s. 23/77-78.

17 II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin yolların inşası ile ilgili takip ettiği politikanın detayları için bkz. Kısa, *Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık...*, s. 209-231.

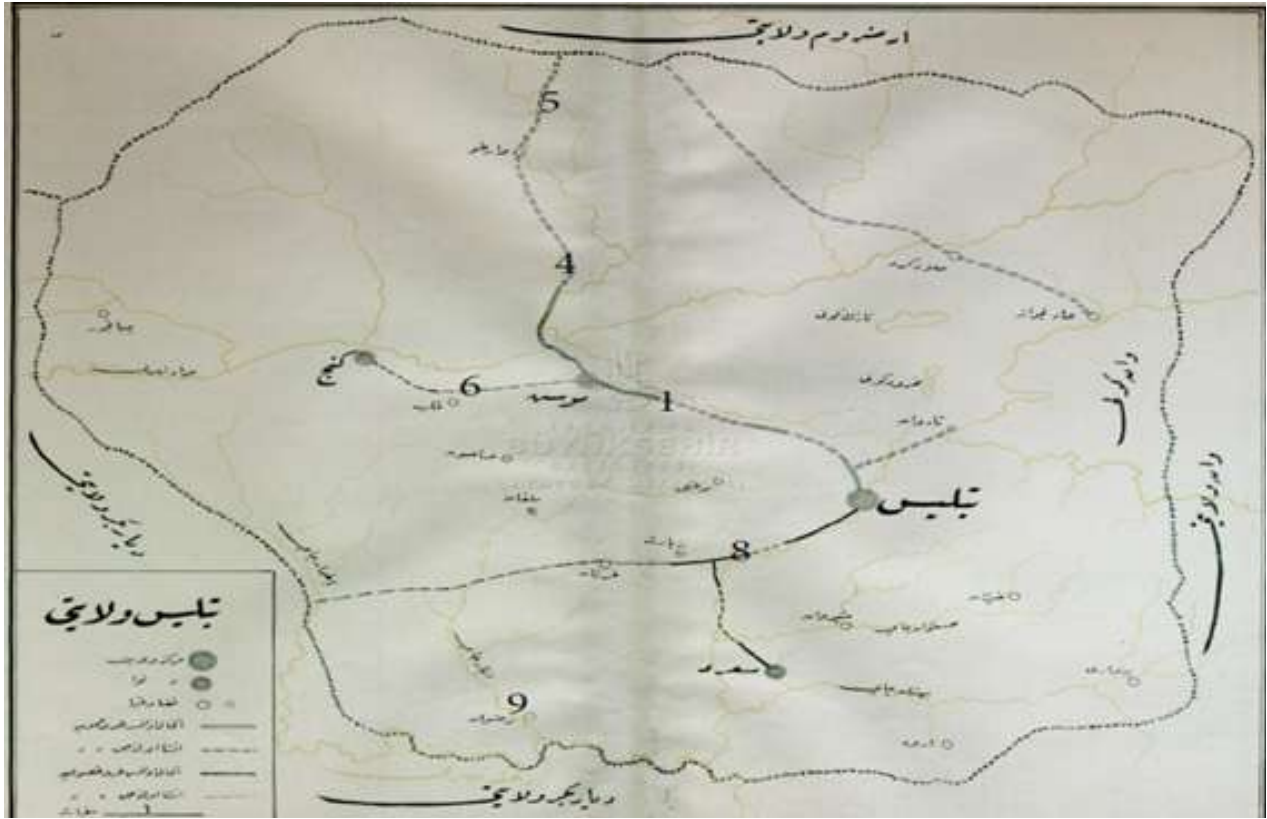
18 MV. 176-64, H. 22.05.1331/29 Nisan 1913.

19 BEO, 4168-312582, H. 25.05.1331/2 Mayıs 1913.

Diyarbakır-Bitlis yoluyla Erzurum-Kığı yolunun Harput'a kadar olan kısmı geçici kanunla devlet yollarına nakledildi, bu yolların inşa edilmesi için lazım gelen 4,5 milyon kuruşun ek tahsisatla Nafia Nezareti bütçesine konulması kararlaştırıldı²⁰. Diyarbakır-Bitlis yolunun inşası için merhum Mahmut Şevket Paşa tarafından Diyarbakır Valisine 50.000 liralık tahsisat gönderileceği vaat edilmiş olmasına rağmen²¹ ne vaat edilen 50.000 lira Vilayet-i Şarkiye'de yapılacak yollar için gönderilebildi ne de Nafia Nezareti'nin talep ettiği 4,5 milyon kuruş 1913 Nafia Bütçesine ilave edildi. Hazinenin mevcut durumunun en önemli işleri bile yapmakta zorlandığı gerekçe gösterilerek Şirket-i İnşaiye Programı dışında bırakılan devlet yollarının inşası için bütçeye ilave yapılmasının mümkün olmadığı, tehir edilmesinin gerekliliği 20 Ağustos 1913 tarihinde Maliye Nezareti'nden Sadaret'e bildirildi²².

Bu ahval içerisinde 1913 yılı sonlarında Bitlis Vilayeti'nde yolların durumu harita ve tabloda gösterildiği gibiydi²³.

Harita 1: Bitlis Vilayeti'nde Yollar (1913)

20 MV. 178-30, H. 19.07.1331/24 Haziran 1913; İ. MLU. 8-5, H. 03.09.1332/26 Temmuz 1914.

21 DH. İD. 3-18, H. 24.08.1331/29 Temmuz 1913.

22 BEO, 4206-315437, H. 17.09.1331/20 Ağustos 1913.

23 Harita üzerinde yol güzergâhları tarafımızdan numaralandırılmıştır. Gerek harita ve gerek tablo daha önce doktora çalışmamızda (Ahmet Kısa, *Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Faaliyetleri (1908-1918); Kapitülasyonlar, İmtiyazlar, Anonim Şirketler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2019, s.253) kullanılmıştır. *Vilayet Yolları Haritası*, 1913. DH. UMVM. 74/31, 1333 M 15/3 Aralık 1914.

Tablo 1. Bitlis Vilayeti'nde Yollar (1913)

Yolların İsimleri	Şose		Tevsiye-i Türahiye		İ n ş a Edilmemiş	T o p l a m Uzunluk
1.Bitlis-Muş ¹		50+000	8+000		22+000	80+000
2.Muş-Bulanık					96+000	96+000
3.Bulanık-Malazgirt					25+000	25+000
4.Muş-Varto	9+000	7+000			27+000	43+000
5.Varto-Hınıs					42+000	42+000
6.Muş-Genç					60+000	60+000
7.Genç-Palu					100+000	100+000
8.Bitlis-Ziyaret	29+000			29+000		75+000
9.Ziyaret-Rızvan ²					81+000	81+000

Tabloda da görüldüğü üzere 1913 yılı sonlarında Bitlis Vilayeti'nde yolların büyük kısmı inşa edilmemiş vaziyetteydi. Mali durum dolayısıyla Nafia Nezareti bütçesine ek tahsisat konulamaması zorunlu olarak yol ve köprü çalışmalarının durmasına neden olmuştu. Oysa yollar “istifadat-ı askeriyenin” tamamlayıcısı olmak dolayısıyla oldukça önemliydi. Birçok fedakârlıklarla Bağdat-Halep yolunun üç tarafından, Bitlis-Diyarbakır yolunun iki tarafından inşasına başlanmıştı. Nafia Nezareti, eğer tahsisat ayrılmazsa şimdiye değin yapılmış bütün çalışmaların boşa gideceğinden endişe ediyor, hiç olmazsa inşasına başlanılan yolların ikmal edilmesini Sadaret'ten istirham ediyordu²⁴.

Bu sırada I. Dünya Savaşı dolayısıyla seferberliğin ilan edilmesi askeri açıdan yapılması lüzumlu olan yollar üzerinde biran evvel çalışma yapılmasını gerekli kılıyordu. Birçok yerlerde, özellikle de askeri açıdan yapılmasının zaruri olduğu yolların bulunduğu bölgelerde taş nakli ve dökülmesi gibi çalışmalar kadınlar tarafından yapılmaya, hatta 20 yaşından küçük 45 yaşından büyük olanların bile hizmetlerinden istifade olunmaya başlanmıştı. Hem ahali hem de yolların yapımında görev alan amele taburlarından istenilen seviyede faydalanabilmek, Diyarbakır-Bitlis, Diyarbakır-Urfa, Bağdat-Halep, Samsun-Sivas, Muş-Erzurum yollarında yol inşasının devamına lüzum görülen yerlerin inşası için gerekli olan alet ve edevatın biran önce tedarik edilmesine bağlıydı ve bu tür ihtiyaçların hızlıca karşılanması isteniyordu²⁵.

Bitlis Vilayeti Sermühendisliği'nden Nafia Nezareti'ne gönderilen 18 Ağustos 1914 tarihli mektupta; ahval-i hazıra dolayısıyla yol inşaatlarının durduğu belirtilmekte, böyle buhranlı zamanlarda inşaatın durması tabii ise de asker nakli açısından önemli olan bazı yolların inşa masraflarının karşılanmasının zaruri olduğu belirtilmekteydi. Devlet yollarından Muş-Erzurum yolu üzerinde Karasu Köprüsü ile Murat Köprüsü'nün²⁶ bu kabilden inşaatlar olduğu, köprülerin inşasına de-

24 BEO, 4306-322890, H. 25.09.1332/17 Ağustos 1914.

25 BEO, 4308-322053, H. 11.10.1332/2 Eylül 1914.

26 İsmail Hakkı Bey, Murat Çayı üzerinde bulunan köprünün 1903 yılında Malazgirt'te meydana gelen deprem sırasında yıkıldığını, köprünün tamiri için birkaç kere heyetler gelmiş keşifler yapılmışsa da 1911 yılı itibariyle köprü üzerinde herhangi bir çalışmanın söz konusu olmadığını belirtmektedir. Bkz. İsmail Hakkı, *Raporlarım*, s. 44. Şen'in Muş köprüleri ile ilgili makalesinde bu tarihten öncede köprülerin iyi halde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Korkmaz Şen, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde

vam edilmekte iken masraflar dolayısıyla tadile uğradığı belirtilmişti. Bu köprüler olmadan Bitlis Vilayeti'nin Erzurum ile bağlantısı kesilmiş oluyor, Harput, Palu, Çapakçur, Kığı, Muş kısmından gelecek sevkiyat dahi mümkün olmuyordu. Bitlis Vilayeti Sermühendisliği hiç olmazsa bu iki köprünün inşasının bitirilmesi hususunda sarfiyat icrasına müsaade edilmesini talep ediyordu. Halihazırda teşkil edilen bir amele taburu ile Çapakçur-Palu yolu ile Çapakçur-Kığı-Muş yollarının inşası ve aynı zamanda Van'da oluşturulan bir amele taburuyla iki yönden Van-Bitlis yolunun inşası ordu tarafından kararlaştırılmıştı. Çapakçur yolu inşaatı için fen memurları bölgeye gönderilmiş, gerekli alet ve edevatın acilen teminine gayret sarf ediliyordu²⁷. Seferberlik sebebiyle silah altına alınan gayrimüslim tebaanın ordu ile koordineli bir şekilde yapımının aciliyet arz ettiği yollarda çalıştırılması Bitlis Vilayeti'nden isteniyordu²⁸. Nitekim 18 Kasım 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nin Bitlis Vilayeti'ne çekmiş olduğu telgrafta Cizre-Siirt arasındaki yolun biran evvel tamir ve ıslahı için 11. Kolordu Kumandanlığı ile muhabere olunarak işe derhal başlanması, neticenin Nezaret'e bildirilmesi talep edilmişti²⁹.

I. Dünya Savaşı yıllarında Bitlis Vilayeti'nde yollar askeri ihtiyaçlar çerçevesinde tamir ve inşa sürecine tabii tutulmuş, yapılan çalışmalar bu çerçevede yürütülmüştü. Savaş koşullarında yolların tamiratında gösterilen çabalar ile yolların kullanımında ortaya çıkan yoğunluk aynı düzeyde olmadı. Seferberlik sonrası yollardan çok miktarda işleyen yük hayvanları ve kağrı arabaları mevcut yolları daha da tahrip etti, "kağrıların ince tekerlekleri yolları adeta bıçak gibi kesip harap ediyordu³⁰." 1917 yılı başlarında Bitlis Vilayeti'nde; Bitlis-Tatvan-Muş-Hınıs-Erzurum arasında 106 kilometresi tamir isteyen, 142 kilometresi henüz açılmamış olmak üzere 248 kilometre devlet yolu bulunuyordu³¹. Bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Vilayeti'nde yolların inşa ve tamiri konusunda istenilen neticenin elde edilemediğini göstermekteydi. Üstelik savaş koşulları yolların inşasında görevli memurların maaşlarının dahi ödenmesini imkânsız kılmış, Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri ile Erzincan Sancağı'nda 1919 yılından itibaren "idare-i hususiye teşkilatının tatbik ve icra edilmemesinden" dolayı vilayetlerde bulunan fen memurlarının maaşları, harcırahları, levazım, yakacak bedelleri gibi ihtiyaçları karşılanamamıştı. Bu durum defalarca vilayetten merkeze durumu ifade eden yazışmaların yapılmasına neden olmuş, nihayetinde 9 Ağustos 1919 tarihinde bir kararname hazırlanmıştı. 2 Eylül 1919 tarihinde hazırlanan bu kararnamenin 3. Maddesine "Vilayet-i Müstahlis İdare-i Hususiye" masrafları olarak 70.000 liranın konulması kararlaştırılmıştı³². Ancak bu tahsisatların bile Bitlis Vilayeti'ne ulaşması mümkün olmadı.

Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 yıllarını içeren 10 yıllık dönemi kapsamaktadır. 23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyetin yeniden ilanı, ardından Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarına başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti'nde kaynaşma, birçok konuda ilerleme beklentisi toplumda hâkim olmuştur. Yolların yapımı hususunda da aynı beklenti söz konusudur. Bu dönemde yolların inşası ile ilgili önemli çabalar gösterilmiş, 1908 Nafia Programında 30.044 kilo-

Muş Köprüleri", *Türkiyat Mecmuası*, 2019, s. 6.

27 BEO, 4308-323089, H. 14.10.1332/5 Eylül 1914.

28 DH. ŞFR. 43-214, H. 18.09.1333/30 Temmuz 1915.

29 DH. ŞFR. 47-132, H. 05.01.1333/23 Kasım 1914.

30 Sadık Erdaş, "Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler", Haz. Merve Uğur, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 680.

31 HRT.h... 1305, H. 29.05.1335/23 Mart 1917.

32 DH. UMVM 41-5, H. 17.07.1338/21 Mart 1920.

metre yolun inşa edilmesi planlanmıştır. Ancak kaynak sağlanamadığı için 1908 Nafia Programının uygulanması mümkün olmamış, her vilayetin tarik varidatı miktarınca yol yapımının sağlanması kararı alınmıştı. Bitlis gibi yol vergilerinin düşük olduğu vilayetlerde yolların inşası konusunda çabalar mali kaynakların yeterli olmaması nedeniyle genellikle sonuçsuz kalmıştır. Nafia Programının uygulanamaması nedeniyle 1910 yılında bazı vilayet yolları da dâhil edilerek 10.000 kilometre yolun inşa edilmesi kararlaştırılmış ve bu yolların inşa imtiyazı Fransız İnşaat Şirketi'ne verilmişti. Fransız İnşaat Şirketi Bitlis Vilayeti dâhilinde devlet yolları kapsamında olan hatlar üzerinde hiçbir çalışma yapmadan I. Dünya Savaşı başlamış ve bu savaşta Fransa ile Osmanlı Devleti farklı bloklarda yer aldığı için İnşaat Şirketi'nin sözleşmesi feshedilmiştir. I. Dünya Savaşı esnasında seferberliğin ilan edilmesi, ahalinin yollarda çalıştırılması, amele taburları ile askeri açıdan önem arz eden yolların inşa edilmesine çalışılmıştı. Bu çabalar Bitlis Vilayeti'nde yolların muntazaman yapılması, tamir ve inşalarının temin edilmesi gibi bir sonuç doğurmamış, bilakis yollar üzerinde nakliyat arttığı için mevcut yolların daha da bozulmasına sebep olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO (Babıâli Evrak Odası)

3588-269034

4168-312582

4206-315437

4306-322890

4308-322053

4308-323089

DH. İD. (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı)

3-18

DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi)

271-94

286-103

2881-13

DH. ŞFR. (Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı)

43-214

47-132

DH. UMVM. (Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı)

41-5

74-31

HRT.h...(Haritalar)

1305

İ. MLU. (İrade Meclis-i Umumi)

8-5

MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları)

176-64

178-30

Diğer Kaynaklar

Atam, Şenay. *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2015.

Berksan, Nazım. *Yol Davamız*, Akın Matbaası, Ankara 1951.

Cırık, Bülent. İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015.

Çetin, Emrah. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Erdaş, Sadık. "Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler", Haz. Merve Uğur, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, ss.665-696.

İsmail Hakkı Bey, *Raporlarım*, Osmanlı Matbaası, Adana 1328 (1912).

Kısa, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Faaliyetleri (1908-1918); Kapitülasyonlar, İmtiyazlar, Anonim Şirketler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2019.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 1. İçtima, 5. Cilt, İ. 105, 20 Haziran 1325/3 Temmuz 1909.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 1. İçtima, 6. Cilt, İ. 137, 5 Ağustos 1325/18 Ağustos 1909.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 1. İçtima, 6. Cilt, İ. 132, 31 Temmuz 1325/13 Ağustos 1909.

Şen, Korkmaz. "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muş Köprüleri", *Türkiyat Mecmuası*, 2019.

Tekdal, Danyal. *II. Abdülhamit Dönemi'nde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018.

Umur-ı Nafiaya Dair Layiha. Ticaret ve Nafia Nezareti, İstanbul 1908.

Vilayet Yolları Haritası. Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti, Hilal Matbaası, İstanbul 1913.

Yıldırım, Yıldray. "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemi'ndeki Faaliyetleri (1914-1916)", Ed. Erdem Çanak, M. Fatih Sansar, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, ss. 91-108.

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**

Dr. Öğr. Üyesi

Orhan TURANORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5975-0469>

Batman Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

orhan.turan@batman.edu.tr

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

11/12/2019

19/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658099>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kıbrıs Ermeni Toplumunu ve Ermeni Kilisesine Dair Bir İngiliz Raporu (1960-1963)

British Report on Armenian-Cypriot Community and Armenian Church in Cyprus (1960-1963)

Öz

Ermenilerin 6. yüzyıldan beri Kıbrıs'ın etnik yapısında yer aldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin adadaki dini liderleri diğer etnik gruplarda olduğu gibi oldukça geniş yetkilere sahipti. Kıbrıs, İngiliz idaresinde başta Anadolu olmak üzere diğer Osmanlı topraklarında ortaya çıkan Ermeni olayları sırasında Ermeniler tarafından bir karargâh olarak kullanıldı. 1915 Sevk ve İskânı'nın ardından bir kısım Ermeni de Kıbrıs'a geldi. Ermenilerin, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından ilhak edilmesinden itibaren başlayan macerası Türklerin tamamen ortadan kaldırılmasıyla adanın Helenleştirilmesini amaçlayan Rum saldırılarına kadar sürdü.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin "de facto" olarak ortadan kalkmasından sonra Kıbrıslı Türklerle iyi ilişkiler içerisinde yaşayan Ermeniler bu tarihten itibaren önce adanın güneyine sonra da ada dışına göç etmeye başladı. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası adada yaşayan Ermeni, Maruni ve çingeneleri azınlık olarak kabul etti. Ancak özellikle 1963 sonrasında başlayan Türk-Rum çatışmalarından ötürü adada yaşayan Ermeniler, Kıbrıs'ı terk etmeye başladı. Bu çalışma kapsamında tarihsel süreçte Kıbrıs Ermenilerinin geçmişi irdelenecektir. Ayrıca Soğuk Savaş döneminin bir yansıması olarak Kıbrıs Ermeni Kilisesi'ndeki dini bölünmeye dair bakış açısı Kıbrıs Sömürge Yönetimi'nin bir raporu doğrultusunda ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Ermeniler, Sömürge Yönetimi, Melkonyan Eğitim Kurumu, Ermeni Kilisesi, Soultanian.

Abstract

It is a known fact that Armenians have been part of the ethnic structure of Cyprus since the 6th century. Armenian religious leaders enjoyed the same rights and privileges granted to other ethnic communities under the Ottoman rule. Cyprus was used as headquarters during Armenian incidents which took place in various parts of the Ottoman lands, particularly in Anatolia, under the British rule. Following the Relocation and Resettlement in 1915, some Armenians went to Cyprus. Armenians' adventure on the island which started after occupation of Cyprus by the British continued until the Greek attacks targeting Hellenisation of the island through extermination of Turks.

Following the "de facto" abolishment of the Republic of Cyprus, Armenians who used to be on good terms with Cypriot Turks first moved to the southern part of the island and then abroad. Constitution of the Republic of Cyprus acknowledged the Armenian, the Maronite and Gypsy residents of the island as minorities. However, as armed clashes broke between Turks and Greeks after 1963, Armenian residents fled the island. This study examines the history of Armenian-Cypriots through the historical process. Moreover, the religious split within the Armenian-Cypriot Church will be addressed in the light of a report by the Colonial Government of Cyprus.

Key Words: Cyprus, Armenians, Colonial Government of Cyprus, Melkonian Educational Institute, The Armenian Church, Soultanian.

ATIF: TURAN Orhan, "Kıbrıs Ermeni Toplumunu ve Ermeni Kilisesine Dair Bir İngiliz Raporu (1960-1963)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3. (Aralık-2019), s. (712-723)

CITE: TURAN Orhan, "British Report on Armenian-Cypriot Community and Armenian Church in Cyprus (1960-1963)" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (712-723)

GİRİŞ

Kıbrıs'taki Ermenilerin varlıkları farklı kaynaklarda yer almıştır¹. Tarihsel mevcudiyetleri İlk Bizans Dönemi'ne kadar gitmektedir². Hatta adada Lüzinyan idaresinde Lefkoşa'da bir Ermeni Mahallesi vardı³. XIV. Yüzyıl başlarında Kilikya Ermenileri, Kıbrıs ve İtalyan devletleri arasında ticari faaliyetler yoğundu⁴. Bundan dolayı ada Ermenilerinin kökeni, Kilikya ve Suriye Ermenilerine dayandığı iddia edilmektedir. Avrupalı seyyahlar notlarında adada Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu işaret etmişlerdir⁵. Bu doğrultuda Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Suriye ve Anadolu'dan Ermeni nüfusun adaya göç ettirilmek istendiği de bilinmekteydi⁶.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk resmi belgelerinde Ermeni nüfus diğer dinsel grupları da içine alacak tanımlamayla tâife/ehl-i zimmet/cemâat/zümre olarak adlandırılmıştı. Örneğin 1572 tarihli Kıbrıs Mufassal Defteri'nde ve erken tarihli Lefkoşa Mahkemesi tutanaklarında az sayıdaki Ermeni nüfusundan bahsedilmektedir⁷. Bunlar Venedik idaresinden kalma Ermeni nüfustu⁸. Osmanlı fetminden hemen sonra Rum, Ermeni, Marunî, Çingene ve diğer etnik ve dini gruplardan oluşan yaklaşık 85 bin kişi vergi kaydı altına alınmıştır⁹. Adaya kendi isteğiyle gelen Ermeniler dışında Osmanlı'nın resmi İskân stratejisi kapsamında imparatorluğun farklı bölgelerinden de Ermeniler adaya getirildi¹⁰. Adanın fethinin ardından Kıbrıs'ta Türk idaresinin Rumlar yanında Ermeniler, Marunîler, Çingeneler, Levantenlere karşı son derece adilane, dengeli ve hoşgörülü bir yaklaşım sergilediği görülmektedir¹¹.

Konuyla ilgili olarak Ermeni hukukçu Nubar Maksutyan da çeşitli vesilelerle adada Türklerin azınlıklara gösterdiği hoşgörüyü ilgili örnekler verip; *“Türklerin Hıristiyanlara gösterdiği engin hoşgörüyü”* vurgulamaktaydı. Bunun dışında *“Türklerin yabancı dinlere olan saygısını dile getirerek Türk yöneticilerin gereksinim duymadıkları Latin kiliselerini Venedik dönemindeki gibi ahır, ambar, depo vs. gibi amaçlarla kullanılmaması ve sadece dini amaçlara hizmet etmesi koşuluyla adadaki Hıristiyan toplumlara verdiğini”* ifade etmekteydi. Bu bağlamda Lefkoşa'nın fethedilmesinden hemen sonra Lefkoşalı Ermeniler, Kıbrıs Beylerbeyi Muzaffer Paşa'ya başvurarak Notre Dame de Tyre kilisesinin kendilerine verilmesini talep etti. Böylece Venedikliler tarafından yıllarca tuz ambarı olarak kullanılan kilise Ermenilere devredildi. Girne'de bulunan Ermeni hacılar için

- 1 Kıbrıs'ta Ermenilerle ilgili genel bilgi için bkz: Theodore Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Nicosia, 1965.; M. Akif Erdoğan, *“Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar (1580-1640)”*, Tarih İncelemeleri Dergisi, XVII/1, (Temmuz 2002). (ss. 1-12.); Ali Efdal Özkul, *“Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna ve Faaliyetleri”*, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı, I, Sayı: 60, Ankara, (Eylül-Aralık 2014).
- 2 M. A. Erdoğan, *“Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar, s. 2.*
- 3 Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World (1571-1640)*, New York, 1993, s. 164.
- 4 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, İstanbul, 1990, s. 84.
- 5 R. C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman...*, s. 272.
- 6 R. C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman...*, s. 274.
- 7 M. A. Erdoğan, *“Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar, s. 2.*
- 8 John Julius Norwich, *A History Of Venice*, New York, 1989, s. 476-477.
- 9 Archimandrite Cyprianos, *Excerpta Cypria : History of Cyprus, Venice, 1788*, s. 345.; Harry Luke, *Cyprus Under The Turks (1571-1878)*, Oxford University Press, London 1921, s. 21.
- 10 M. A. Erdoğan, *“Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar, s. 3.*
- 11 Ulvi Keser, Muharrem Özdemir, *“Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler, Maruniler ve Gurbetler”*, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Tarihi, XVII/35 (Güz 2017), s. 319.

yapıldığı düşünülün¹² Soup Megar Ermeni manastırına da fethin hemen ardından vergi bağlamında ayrıcalıklar tanındı¹³.

Kıbrıs adasında 1571 sonrasındaki Osmanlı egemenliği özellikle Ermeniler için hoşgörü, uzlaş, adil yönetim dönemi oldu. Ortaya çıkan yeni yönetim modeliyle Osmanlı ile Ermeni toplumu iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşamaya devam etti. Karşılıklı uyum ve hoşgörü ortamına tepki gösterenler ise adada yaşayan Rumlar oldu¹⁴. Depremden büyük ölçüde zarar gören Soup Megar Manastırı 1811–1814 sürecinde adeta tekrar yapıldı. 1895’de ise Lefkoşa’da bulunan Ermeni Yetimler Fonu tarafından devralındıktan sonra Ermeni çocukları için kamp haline getirildi¹⁵. Bu dönemde adadaki Ermeniler daha sonraki süreçte olduğu üzere ticaret ve özellikle el sanatlarıyla ilgilendi. Yine özellikle Lefkoşa’nın ticari kalbi olarak bilinen Büyük Han ve Tımarcılar Hanı’nda ağırlıkla Ermeni nüfus çalışmaktaydı¹⁶.

Adanın 1878 yılında İngiltere tarafından Osmanlı Devleti’nden devralınmasının ardından 1909 Adana Olaylarıyla¹⁷ birlikte bölgeden ayrılan Ermeniler de Mağusa, Larnaka ve Girne’ye göç etti. Kırk günlük karantina sürecinin ardından adanın farklı bölgelerinde kendilerine yurt edindiler. 1909 sonrası süreçte buraya gelen Ermeni nüfusun yaklaşık 8.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi¹⁸. Kıbrıs’a daha sonraki Ermeni göçü 1915 Sevk ve İskânı sürecinde ağırlıklı olarak Çukurova’dan gelenlerle oldu. Tam da Ermeni göçünün yaşandığı bu süreçte 13 Ekim 1916 tarihinden itibaren daha önce Limni adasında tutulmakta olan Çanakkale savaş esirleri de Mağusa’daki Karakol esir kampına getirilmeye başlandı¹⁹. Kampın altyapı ihtiyaçları, emniyet ve güvenliğini sağlayanlar da Monarga²⁰ bölgesinde Fransa tarafından tesis edilen Ermeni Doğu Lejyonu kampında bulunan Ermeniler oldu. Fransa’nın I. Dünya Savaşı’nın başlamasının ardından Mısır’da kurduğu Ermeni Doğu Lejyonu’nu Kıbrıs’ta yeniden faaliyete geçti. Bu kamplarda eğitilen Ermenilerin Kilikya olarak adlandırılan Çukurova’da Anadolu insanını katletmek üzere kullanılması gayesiyle girişimler başlatıldı. Ardından dünyanın dört bir tarafından buraya getirilen Ermenilerin Mısır’ın liman kenti Port-Said’de konuşlanması ve daha sonra da Kıbrıs’a getirilmeleri söz konusu olacaktı. İngiliz yönetiminin onayıyla Mağusa’nın yaklaşık 20 km doğusunda kimse- nin yaşamadığı, su kaynakları açısından verimli ve gözlerden uzak bir yer seçilmiş idi²¹. Bu kampla ilgili olarak hazırlanan Ermeni/Doğu Lejyonu burada başlangıçta toplam 1.200 kişiden oluşan 6

12 A. E. Özkul, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ta Ermeni...”, s.2.

13 Ulvi Keser, *Kıbrıs’ta Ermeniler 1914-1964*, Tulpars Yay., Ankara, Temmuz 2016, s. 11.

14 Nazım Beratlı, *Lefke Sevgilim*, Işık Kitabevi Yay., Lefkoşa, 2002, s. 25.

15 Sevgül Uludağ, “Yeraltı Notları”, 21 Eylül 2005. (www.stwing.upenn.edu).

16 M. Akif Erdoğan, “Kıbrıs’ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü”, *Kıbrıs’ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991, s. 48.

17 1909 Adana Olayları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, (Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Türk Tarih Kurumu, Ankara, ۲۰۰۲.; Süleyman Hatipoğlu, “1909 Adana Ermeni Olayları”, Kahramanmaraş’ta Ermeni Sorunu Sempozyumu, KSİ. Üni., Yayınları, Kahramanmaraş, 2002.; Mehmet Demiryürek, “Ermeni Olayları ve Kıbrıs (1888-1912)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21, Kış 2005, İlkbahar 2006.

18 Ahmet An, *Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Yazılar*, Kıvılcım Yay., Lefkoşa, 1999, s. 14.

19 Ulvi Keser, *Kıbrıs, 1914–1923 Fransız Ermeni Kampları, İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türk’ü*, Akdeniz Haber Ajansı Yay. No.17, Lefkoşa, 2000. s.11–89.

20 Ayrıntılı bilgi için bkz: Halil AYTEKİN, *Kıbrıs’ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

21 U. Keser, M. Özdemir, “Kıbrıs’ta Azınlıklar: Ermeniler...”, s. 321.

Ermeni Lejyon Bölüğü ve 160 Suriyeli gönüllü²² ile birlikte 1.350 olan nüfus bölgeye Ermeniler getirildikçe 5000'e yaklaşmıştı²³.

Öte yandan kampta görevli Fransız askeri personeli²⁴ ilk günlerde kampta eğitim görmekte olan Ermenilere hoşgörülü ve sıcak yaklaşırken bu Ermenilerin Trikomo (İskele) isimli köyü basmaları, ardından İngiliz askerlerine saldırımları ve bir askeri de öldürmeleri İngiliz yönetimini rahatsız etti²⁵. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında Çukurova bölgesine gönderilecek olan bu Ermenilerin taşkın hareketleri adayı tam anlamıyla kaos ortamına taşıdı. Ayrıca Rumların Ermenilere yardım ederken Türk esir kampını taş yağmuruna tutmaları üzerine İngiliz idaresi adada tek yetkilinin kendileri olduğunu belirtti ve Ermeni kampına bazı sınırlamalar getirdi²⁶.

Anadolu'dan devam eden Ermeni göçünün ardından adanın bütün kasaba ve köylerinde para kazanmanın yollarını ticarete bulan ipek dokumacısı, terzi, marangoz, halı ustası, ayakkabıcı, gümüş, bakır ve altın ustası, basmacı, yemenici, kazaz, kürkçü, aktar, saraç, tüfekçi, yüncü, mobilyacı, tenekeci ve tarak ustası Ermeniler kendilerini ekonomik ve sosyal hayatta daha fazla göstermeye başladı. Çeşitli fabrika ve atölyelerden altın, bakır ve gümüş işçiliğine, mücevher ve kuyumdan fotoğrafçılık, matbaacılık gibi işlerde çalışma imkânı buldu. Bunun sonucu olarak da adanın ilk otomobil servisi, döşemecisi, saat üreticisi, sinema makinisti ve oynatıcısı ve çilingir yanında adayı pastırma, lahmacun ve lokma tatlısıyla buluşturan da Ermeniler oldu. Öte yandan Mağusa'daki Ermeni Doğu Lejyonu'nda bulunan Ermenilerin civar köylere saldırımlara devam etmeleri, Karpaz'da yaşayan Kıbrıslı Türklere saldırımları, taşkınlık yapmaları ve Rumlarla birlikte Çanakkale esir kampındaki Türk esirleri taşlamaları kampın kapatılması yönünde adımları hızlandırdı²⁷. Yine 1921 yılında Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması sonrasında Mersin'den Urfa'ya kadar olan Çukurova bölgesini boşaltan pek çok Ermeni de Kıbrıs'a geldi²⁸. Milletler Cemiyeti'nin verilerine göre Anadolu'dan Kıbrıs'a 1912-1924 arasında 2500 Ermeni göç etmişti²⁹.

Lozan Barış Antlaşması'nın ardından binlerce Kıbrıslı Türk adadan ayrılıp Türkiye'ye göç ederken İngiliz yönetiminin Kıbrıslı Türkler üzerinde baskı ve sansür uygulamaları da yoğunlaştı. Bu dönemde adada yaşananlar ise özellikle 1926 yılında Larnaka'da açılan konsolosluk vasıtasıyla Türkiye'ye iletildi³⁰. Kıbrıslı Türklerin boşalttığı yerlere ise vasıfsız Ermeniler yerleşmeye başladı. Bu arada Türkiye'yle bağlarını koparmayan gazeteciler ve Kıbrıs Türk toplum liderleri adada yaşadıklarını Ankara'ya iletmeye devam etti. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerine yansımış olan bilgiler demografik yapı hakkında aydınlatıcı nitelikteydi:³¹

“...Kıbrıs'ta mevcut muhtelif anasırın nüfusu; Rum: 300.000, Türk: 65.000, Ermeni: 4.000. Mecliste muhtelif anasıra mensup azalar: Rum: 12, Türk: 3 (Necati Özkan, Zekâ, Doktor Eyüp), İngiliz: 9 (Meclisteki İngiliz azalar müntahap olmayıp mahalli hükümet tarafından tayin olunurlar.)

22 Milliyet, 20 Haziran 1982.

23 U. Keser, M. Özdemir, “Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...”, s. 321.

24 U. Keser, M. Özdemir, “Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...”, s. 321.

25 Altay Sayıl, Kıbrıs Polis Tarihi, Lefkoşa, 1985, s. 258.

26 U. Keser, M. Özdemir, “Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...”, s. 321.

27 The Cyprus Gazette, 4 Temmuz 1915.; The Cyprus Gazette, 3 Eylül 1920.

28 Daha geniş bilgi için bkz: Ulvi Keser, Kıbrıs, 1914–1923 Fransız Ermeni Kampları, İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türk'ü, Akdeniz Haber Ajansı Yay. No.17, Lefkoşa, 2000.

29 Justin Mccarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1998, s. 129-134.

30 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. BCA.030.10.124.887.3

31 BCA.030.10.57.66.14.

Adada Türk nüfusunun azalması yanında diğer azınlık nüfusun artış gösterdiği süreçte olup bitenlerden kaygılananlar da söz konusuydu³²:

“...Hükümet, Kıbrıs Türklerinin mazi ve istikbalini hiç düşünmeden bilhassa son senelerde onu mağdur edecek bazı icraatta bulunuyor. Pek açık haksızlıklara meydan veriyor ve 65.000 kişilik bir Türk kitlesini aynı ada üzerinde yaşayan birkaç bin kişilik bir Ermeni kütlesinden de aşağı tutarak onu birçok işlerinde adeta sıfır gibi kullanıyor... Mesele bu kadarla da kalmadı, araya Ermeniler de karışmış ve Türklerden inhilal edilen yerlere bunlar sokulmuştur. Şimdiki halde memurlar arasında hatırı sayılır miktarda Ermeni memurlar vardır. Binaenaleyh memurların tasnifi için teşkil edilen komisyonda bir Ermeni memurun da bulunuşunu pek tabii buluyoruz... Evet ama mesele onda değil, bize yapılan muamelededir. Bu komisyonun bir tesadüf eseri olması akla gelmez. Çünkü bunların birisi İngiliz, birisi Rum ve birisi Ermeni'dir...”. Kıbrıslı Türklerin sosyal ve ekonomik açıdan yetersizliği nüfuzunu yitirmesine neden oldu. Çünkü göçler, ekonomik sıkıntılar, israf, eğitimsizlik, örgütlenme eksikliği gibi farklı sebeplerle güç kaybetti. Ardından ticaret hayatı dışında eğitimden güvenliğe devlet kademelerinde görev yapacak İngilizce bilme zorunluluğu ön-gören Sömürge yönetimi de Ermenilere yeni olanaklar sağladı.³³

Lefkoşa'da kurulan ilk Ermeni Okulu Mısır, İngiltere ve Fransa'da yaşayan Ermenilerin ekonomik desteğiyle 1924 yılında Melkonyan Enstitüsü/Eğitim Kurumu³⁴ ismiyle faaliyete başladı. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde de ticaret ve ekonomi Ermeni kökenlilerin tekelindeydi. Adada çeşitli iş kollarında faaliyet gösteren varlıklı Ermenilerin dikkati çeken en önemli özelliği işbirliği ve dayanışma içinde olmalarıydı³⁵.

Adada ticaret ve ekonomik hayatın Ermeniler tarafından ele alınmasının ardından çarşı ve pazarlarda Garabyan, Menokyan, Damadyan, Malukyan gibi isimlerle dükkânlar daha çok görülmeye başlandı. Lefkoşa'da ticaret yapan Ermenilerin hemen hepsi Arap Ahmet, Yedi Er ve Tanzimat Sokağı civarında yaşamaktaydı. Ayrıca isim babalığını Lokmacı Kirkor'un yaptığı ve halen KKTC ile Güney Kıbrıs Rum Kesimi sınırını teşkil eden Lokmacı Barikatı ile Lefkoşa'nın üç kapısından birisi olan Baf Kapısı bölgesi de Ermenilerin tercih ettikleri yerlerdi. Lefkoşa Arasta'da ve pazarlarda ticaret yapanlar arasında Hampaçyan gibi karyolacılar, saatçiler, kunduracılar, terziler, su tesisatçıları ve ibrikçiler ve lokmacılar da vardı³⁶. Ermeniler, Lefkoşa dışında Mağusa'da da yerleşmeyi tercih etti. Adadaki Kıbrıslı Türkler ise her daim uyum içinde herhangi bir sorun yaşamadan önyargılardan ve olumsuz hareketlerden kaçınarak Ermenilerle komşu oldu. Lefkoşa'yla Mağusa

32 İsmet Konur, *Kıbrıs Türkleri*, Remzi Kitabevi, 1938, s. 90.

33 U. Keser, M. Özdemir, “*Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...*”, s. 323.

34 Mısırlı tütün tüccarı Krikor ve Garabed Melkonian kardeşler tarafından inşa edilmiştir. Yardım amacıyla kurulan enstitünün mimarlık hizmetleri Osmanlı İmparatorluğu'nda baş mimar olarak görev yapan Sarkis Balyan'ın oğlu Garo Balyan tarafından üstlenildi. Temelleri 15 Şubat 1924'te atıldı 13 Şubat 1926'da tamamlanarak hizmete girdi. Lefkoşa'daki Strovolo ile Eylence arasında bulunan Ermenilere ait ünlü Melkonian Eğitim Enstitüsü bir selvi koruluğunda birbirine benzer iki büyük binadan oluşmaktadır. Diasporadaki Ermenilere ait en büyük öksüzler yurdu olarak da bilinmektedir. 1915 Geçici Sevk ve İskân Kanunu neticesinde yaşanan Anadolu'daki Ermeni göçü vesilesiyle Kıbrıs, Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır, Yunanistan ve Mezopotamya'ya sığınan 500 civarındaki öksüz ve yetim Ermeni çocuğuna barınak ve eğitim imkânı sağlamak amacıyla kuruldu. 1926-1940 yılları arasında Ermenilere öksüzler yurdu olarak hizmet verdikten sonra 1934-2005 yılları arasında yaklaşık 12000 Ermeni çocuğuna Orta-Lise seviyesinde yatılı eğitim hizmeti verdi. Kapandığı 2005 yılından sonra binalar kültürel miras kapsamına alınmıştır (Tuncer Bağışkan, “*Kıbrıs Tarihinde Ermeniler*”, Yenidüzen, 29 Kasım 2013.)

35 Erten Kasımoğlu, *Eski Günler Eski Defterler*, İzmir, 1986, s. 13.

36 U. Keser, M. Özdemir, “*Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...*”, s. 323-324.

haricinde de küçük gruplar halinde Ermeniler ikâmet etmekteydi³⁷.

1 Nisan 1955 günü adayı patlattığı bombalarla kaos ortamına çeviren EOKA³⁸ faaliyetlerinin ardından bazı Ermeniler korku ve paniğe kapıldı. Yaşadıkları huzursuzluk nedeniyle Kıbrıs dışına göç etmeye başladı. Bu göç hareketinde 1945 sonrasında Avrupa'dan İsrail'e (o dönemki Filistin) gitmeye çalışan Yahudilerin İngiltere tarafından yaklaşık üç yıl boyunca zorla adada toplama kamplarında tutulmasının da etkisi vardı³⁹. Ermenilerin bu dönemde tercih ettikleri ülkeler ise ABD, İngiltere ve Avustralya oldu⁴⁰.

Bu çalışmada Kıbrıs Ermenilerinin tarihi yanında sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında da bilgi verilmiştir. Buna ek olarak Kıbrıs Sömürge Yönetimi'nden G. Sinclair ve Özel Birim Başkan Vekili A. F. Thompson tarafından Kıbrıs Ermeni toplumundaki dini ve politik bölünmeye dair kaleme aldığı iki mektuptan oluşan rapor incelenmiştir⁴¹. Rapor 1960-1962 arasında kapsamaktadır. Burada Kıbrıs Ermeni cemaatinde bir bölünmenin olup olmadığı irdelenmiştir. Kurulacak olan Kıbrıs Cumhuriyeti ve hazırlanacak anayasada Ermenilerle ilgili bazı özel hakların yer alması durumunda bu olası bölünmenin etkileri gündeme gelmişti. Özellikle bu makalenin maksadı hazırlanan rapor doğrultusunda Ermeniler arasındaki olası bölünmenin altyapısının iki İngiliz memurun müşahadesiyle yansıtılması şeklinde olmuştur.

Kıbrıs Sömürge Yönetimi'nin Ermeni Raporu ve Değerlendirmeleri

Kıbrıs Sömürge Yönetimi görevlilerinden George Sinclair 7 Mayıs 1960'da elde ettiği bilgiyi "Gizli ve Özel" ibareli dosyayı Özel Birim Başkanı A. F. Thompson ile paylaştı. Buradaki konunun içeriği Ermeni toplumunda son zamanlarda ortaya çıkan bazı sorunlarla ilgiliydi. Sinclair "iyi yerleştirilmiş bir bilgi kaynağı" ile konuşmuştu. Bu bağlamda bazı endişelerini dile getirdi. Buna göre önemli bir Ermeni eğitim kurumunda bazı disiplin eksikliklerinden kaynaklı sorunlar mevcuttu. Üstelik birkaç hafta önce okul müdürünün hayatını kaybetmesi malum endişeyi daha fazla artırmıştı. Dolayısıyla yeni bir sorunun ortaya çıkması olasılığı ve kurumun dışındaki Ermeni topluluğuna yayılma ihtimali bu görüşmenin gerçekleşmesine neden olmuştu. Ancak burada başka konular da gündeme geldi. Şöyle ki Sinclair'in kaynağı bu görüşmede Kıbrıs Ermeni toplumundaki dini ve politik bölünmeye dair bazı iddialardan bahsetmekteydi⁴².

Raporda II. Dünya Savaşı sonrasında Kıbrıs Ermenilerine olan etkileri de yer almaktaydı. İngiltere ve Fransa'nın savaştan yenik çıkması uluslararası siyasette önemli değişimlere yol açmıştı. Büyük savaştan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) küresel süper güç olarak çıktı. İki ülkenin dünyayı paylaşma rekabeti "soğuk savaş"⁴³ döne-

37 U. Keser, M. Özdemir, "Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...", s. 324.

38 EOKA kelimesinin açılımı "Ethniki Organosis Kyprion Agoniston/Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü"dür. Ayrıntılı bilgi için bkz W. Byford-Johns, Grivas and the Story of EOKA, Robert Hale Ltd., London 1959; Makarios Druşotis, Karanlık Yön EOKA, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2007.; Sabahattin İsmail, 150 Soruda Kıbrıs Sorunu, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998.

39 Alexander Michael Hadjilyra, "The Multicultural Character of Cyprus", The Armenians of Cyprus, Lefkoşa, 2009, s. 16.

40 A. M. Hadjilyra, "The Multicultural Character of Cyprus", s. 5.

41 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 926/1494, 30 Mayıs 1960 Tarihli Kıbrıs Sömürge Yönetimi tarafından hazırlanan rapor.

42 FO 926/1494, 30 Mayıs 1960 Tarihli Kıbrıs Sömürge Yönetimi tarafından hazırlanan rapor.

43 II. Dünya Savaşı'ndan sonra savaştan galip çıkmış iki büyük devlet ve bu devletlerin arasındaki anlaşmazlık ve çatışmanın doğrudan birbirlerine karşı silah kullanmadan sürdürüldüğü belirli bir tarihsel döneme verilen addır. (Oral Sander, Siyasi Tarih (1918-1994), İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s. 224).

mini başlattı. SSCB ve ABD liderliğindeki Doğu ve Batı blokları arasında görülen sürekli gerginlik siyasi, psikolojik, ekonomik, bilimsel ve teknoloji gibi alanlarda ortaya çıkan çatışma din-mezhep politikalarına da yansdı. Savaş sonrasında topraklarını genişleten Sovyet rejimi Batılı ülkelere karşı Sovyet yönetiminin dine karşı hoşgörülü olduğunu göstermeye çalıştı. Böylece Batı'nın Sovyet yayılcılığından duyduğu endişeyi azaltmayı düşündü⁴⁴. Yani Kilise bu dönemde Sovyet dış politikasının bir unsuru olarak kullanıldı⁴⁵.

SSCB'nin din politikaları bağlamındaki yaklaşımı raporda da kendine yer buldu. Buna göre Sovyetler Birliği son zamanlarda önemli bir Ermeni nüfusunu barındıran yakın coğrafyalarla ilgilenmekteydi. Bu ülkeler üzerindeki etkisini artırmak için Rusya Ermenistanı Başpiskoposunu "aktif" bir şekilde kullanmayı benimsedi. Bu bağlamda ziyaret edilen yerlerden biri Lübnan oldu ve Başpiskopos bu ülkeye gitti. Aslında bu zoraki bir geziydi. Çünkü ziyareti boyunca SSCB adına ona eşlik edenler tarafından sıkı bir gözetim altında tutuldu. Rapora göre buna rağmen oradaki Ermenilere, Lübnan'a gelmesi ve faaliyet gösterirken kendi özgür iradesiyle hareket etmediğine dair fırsat bulabilmiş idi. Buradaki genel amaç Lübnan'daki Ermeni Kilisesi'nin Katolikosunu⁴⁶ Sovyet Ermenistanı Başpiskoposunun kontrolü altına almaktı. Böylece SSCB'nin denetimine girmiş olacaktı. Rapor Lübnan'daki Ermeni kesiminin sayısı hakkında da bilgi verilmekteydi. Buna göre nüfusları 120 bin kadardı. Bu da gayrimüslim topluluğun % 25'ine karşılık geliyordu. Dolayısıyla Ermeniler büyük önem arz etmekteydi. Aslında gezi bir başka özelliği ile de ön plana çıkmaktaydı. Şöyle ki o dönemde Lübnan'da Katolikos seçimi yapılmıştı. Ancak SSCB seçimin iptal edilmesini ve yerine kendilerinin istediği bir vekilin gelmesini istemekteydi. Böylece Lübnan Ermeni Katolikosu dolaylı olarak Ermenistan Başpiskoposunun emri altına girmesi taraftarı olacaktı. Bu kararlı girişim o raddeye vardı ki Lübnan mahkemesine dahi intikal etti. Ancak bu durum SSCB açısından başarısızlıkla sonuçlandı⁴⁷.

Raporda adadaki Ermeni Kilisesinin ruhani yapısıyla ilgili açıklamalar da yer almaktaydı. Buna göre Kıbrıs'taki Ermeni Kilisesi Lübnan'daki Katolikos'a karşı sorumluydu. Dini nüfuz mücadelesi soğuk savaşın araçlarındandı. Bu durum adadaki Kıbrıs Ermenileri üzerinde de sözkonusu idi. Raporda Ermeni toplumunun önde gelen üyelerinden George Soutanian⁴⁸ adı dikkati çekmekteydi. Ona göre bütün Ermeni toplulukları Sovyet Ermenistanı'na bağlanmalıydı. Sinclair'e göre kendisi bu konuda radikal bir tutum sergileyen kesimin yöneticisi konumundaydı. Aslında rapora göre bu grubun talebi Beyrut'taki Katolikos'un tanınması değildi. Onların beklentisi Kıbrıs'ta gelecekte Sovyet Ermenistan Başpiskoposuyla yakın ilişkiler kurabilecek bağımsız birinin olmasıydı⁴⁹. Ayrıca bu grup Beyrut'taki Katolikos'un genel rehberliğinde Ermeni Kilisesi'ni yöneten yerel Ermenilerin ana grubuna aktif bir şekilde muhalefet etmekteydi. Bu karşı çıkmanın odak noktası raporda iki şekilde belirdi: Birincisi; Soutanian'ın desteğinde Ermeni Kilisesi karşısında bulunan

44 Yasin Coşkun, "Kilise-Devlet İlişkilerinde İyileşme:1943-1957 Yılları Arası Sovyet Rusya'da Din Politikası", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, XV/60, s. 51-52.

45 SSCB dönemi din politikaları için daha geniş bkz: Şir Muhammed Dualı, Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din Devlet İlişkileri, İstanbul, 2014.; Hanife Saraç, "Kutsalı Topyekûn Dönüştürme Çabası: Lenin ve Stalin Döneminde Sovyetler Birliği'nin Din Politikası", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bahar 2019, Sayı: 23.

46 Katolikos: Tüm dünya Ermenilerinin Baş piskoposu anlamına gelmektedir.

47 FO 926/1494, 9 Mayıs 1960 tarihli G. Sinclair imzalı mektup.

48 Kıbrıs Ermeni topluluğunun hayatında yıllardır öne çıkan bir isim olan G. Soutanian 14 Nisan 1884 Lefkoşa doğumlu olup aynı zamanda Lefkoşa'da D.O.M.S. Ltd'nin ortağıdır (FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli A. F. Thomson imzalı mektup).

49 FO 926/1494, 9 Mayıs 1960 tarihli G. Sinclair imzalı mektup.

kendisine ait mülkte Ermeni Kulübü'nü kurdu. Burada kilise ibadeti sırasında gürültü ve kavgalarla dikkat dağıtıyorlardı. Ermeniler için yılın en önemli ibadeti olan *Kutsal Cuma Ayini* sırasında dahi aynı şekilde davranmaya devam ediyorlardı. İkincisi ise bu kurumun Beyrut'taki Katolikos hâkimiyeti altındaki hiçbir kiliseyi tanımadığı gerekçesiyle Soutanian'ın üzerinde hâkimiyet kurduğu Melkonian Kurumu grubunun Lefkoşa'daki Ermeni Kilisesi'ne katılmalarına izin vermeyi reddetmekteydi⁵⁰.

Bir eğitim kurumu olarak hizmet veren Melkonian rapora göre gerçekte Soutanian'ın isteklerine göre yönetilmekteydi. Aynı zamanda kurum New York'taki Ermeni Yardımlaşma Komitesi ile yakın işbirliği içerisindeydi. Hatta komite okula yılda 25 bin sterlin yardım yapıyordu⁵¹. Ancak kurumdaki dini ve siyasi bölünmeler yönetim kademesini de birbirleri ile çatışmaya sevk etti. Bu durum doğal olarak kurumda ve toplumda bir huzursuzluk meydana getirdi. Akabinde bazı kurum üyeleri ve New York Komitesi arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Aslında en önemli sorun ekonomik sıkıntılardı. Bu bağlamda Sinclair, Sömürge Yönetimi adına kaynağı aracılığıyla kuruma yardım teklifinde bulundu. Ancak bu konuda olumlu ya da olumsuz bir cevap alınmadı.

Sömürge Yönetimi memurlarından Sinclair'in Ermeni toplumu ile ilgili mektubuna Kıbrıs Özel Birim Başkan Vekili A. F. Thomson hazırladığı başka bir raporla katkıda bulundu. Bu rapor daha ziyade Soutanian özelinde; Ermeni toplumundaki konumu ve faaliyetleri hakkındaydı. Yukarıda da değinildiği üzere Soutanian merkezi New York'ta bulunan "*mezhepçi ve politik olmayan*" şeklinde tanımlanan Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği'nin (EGYB) Kıbrıs Şubesi'nin kurulmasından sorumluydu. EGYB kendi yerel komitesi aracılığıyla Melkonian Eğitim Kurumu'nun işlerini yönetmekteydi. Kıbrıs Şubesi'nin başkanı olarak burada büyük bir etkiye sahipti⁵².

Rapora göre Kıbrıs'ta yekpare bir Ermeni toplumundan bahsetmek mümkün değildi. Farklı hizipleşmeler mevcuttu. Soutanian'ı destekleyen Ermeniler ise kendilerini "*Demokratik Parti*" olarak tanımlamaktaydı. Onlara göre Sovyet Ermenistan'ındaki Gregoryen Kilisesi ile geleneksel dini bağlar korunmalıydı. Ancak bu konuda şöyle bir ihtilaf söz konusuydu. Savunulan bakış açısı Komünist ideolojiye hiçbir destek sağlamıyordu. Mevcut Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti kültürel ve dini olarak "*bağımsız*" idi. Ancak siyasi olarak bu durum söz konusu değildi. Varlığını sürdürebilme konusunda Sovyet Rusya'ya muhtaçtı. Raporda Soutanian'ın yaklaşık on iki ay önce Birlik üyeleri tarafından kulüp olarak kullanılmak üzere Lefkoşa'da Victoria⁵³ sokağında kullanılması için bir ev bağışladığı da dile getirilmişti⁵⁴.

Kıbrıs'taki Ermeni toplumunda raporda ifade edildiği üzere *sözde* Demokratik Parti'ye muhalif olan gruptan da bahsedilmekteydi. Bu feshedildiği iddia edilen Ermeni Devrimci Partisi, Taşnak⁵⁵ idi. Mevcut grup Taşnak'ın amaç ve düşüncelerini desteklemekteydi. Onlara göre "...

50 FO 926/1494, 9 Mayıs 1960 tarihli G. Sinclair imzalı mektup.

51 FO 926/1494, 9 Mayıs 1960 tarihli G. Sinclair imzalı mektup.

52 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli A. F. Thomson imzalı mektup.

53 Günümüzdeki adı Salâhi Şevket sokağı.

54 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli A. F. Thomson imzalı mektup.

55 Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamak amacıyla 1890'da kuruldu. Halen gerek Ermenistan Cumhuriyeti'nde gerekse diasporadaki Ermeniler arasında etkili bir siyasi partidir. Ermenice adıyla "*Daşnaksutyun*" olan örgütün adı dilimize ses değişikliklerinden dolayı "*Taşnaksutyun*" olarak geçti. Kısaca Taşnak adıyla da bilinmektedir. Ermenicede "*federasyon*" anlamına gelmektedir. Örgüt özellikle Rusya'daki Ermeni örgütleri başta olmak üzere birçok cemiyetin birleşmesinden oluştuğu için bu adın verilmesi uygun görülmüştür. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kamuran, Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.; Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)" Selcuk Üniversitesi Sosyal

şu anda Türk hâkimiyeti altındaki eski Ermeni illerini de dâhil ederek Sovyet Rusya'dan bağımsız bir egemen Ermeni Devleti kurulmalı” idi. Raporda bu iddiaların yanı sıra Kıbrıslı Ermeni Taşnakçılara ait bir futbol kulübüne de değinildi. Demokratik Parti'nin sahip olduğu kulüp gibi rakipleri de Lefkoşa'daki Victoria Sokağı'ndaydı⁵⁶. Takım aslında 1934'de kurulan Ermeni Genç Erkekler Derneği'nin spor koluydu. Derneğin takımının adı ise İngilizce ilk harfleriyle *Ayma* (Armenian Young Men's Association) idi⁵⁷.

Raporda iki grup arasındaki rekabete sahne olan nüfuz mücadelesi de yer aldı. Taşnakçı muhalif parti, Soutanian ve Demokratik partinin etkisine rağmen Melkonian Enstitüsü dışında Ermeni Kilisesi'nin ve yerel okulların kontrolünü elinde tutmaktaydı. Bu iki karşıt grup tarafından sahip olunan farklı bakış açısı mevcut eğitim kurumuna yansdı. Dolayısıyla bir dizi sıkıntılarının ardından başlayan disiplinsizlik dalgasıyla sonuçlandı⁵⁸. İki parti arasında ortaya çıkan bir diğer sorun ise Bölgesel Kilise Konseyi Başkanlığı seçiminde yaşandı. İddiaya göre Soutanian'a karşı olanlar onun destekçilerinin çoğunu oylamadan hariç tutmuştu. Hatta seçimde hile yapıldığı suçlaması da gündeme geldi. Böylece bu iddia mahkemeler nezdinde bir hukuk davasına inceleme konusu oldu. Bu seçim sonunda Onnig Chakarian, Bölgesel Kilise Konseyi Başkanı olarak göreve başladı. Kendisi raporda bir liderden ziyade *sembolik* ya da *sözde* başkan olarak ifade edilmişti⁵⁹.

Ermeni toplumu ve gruplaşmalar ile ilgili ele alınan mektubun son kısmında bazı çıkarımlar yapılmıştır. Burada politik ve dini bölünmenin altyapısına dair bazı tespitler ele alındı. Mektupta özellikle Soutanian ve onu destekleyenlerin görüş ve düşünceleri ön plana çıkmaktaydı. Ona göre bütün Ermeniler, Sovyet Ermenistan'ındaki kiliseye geleneksel bağlılıklarını devam ettirmeliydi. Ancak kendi aralarında komünist rejime hiçbir şekilde sempati söz konusu değildi. Öte yandan Soutanian'a karşı olan diğer parti ise kendi açısından daha antikomünist idi. Diğer grubun aksine Lübnan'daki Katolik Ermeni kilisesini desteklemekteydi⁶⁰. Hem Soutanian hem de Chakarian bu iki karşıt grubun önde gelen figürleriydi. Herhangi bir kişisel ya da politik önyargıya sahip değillerdi. Toplumun en üstün menfaatlerine sahip kişileri olarak birer kanaat önderleri olarak görülmekteydi. Sömürge Yönetimi raporda özellikle Soutanian grubu üzerinde durmaktaydı. Ona göre geleneksel ruhani liderleri olan Sovyet Ermenistan'ındaki kilise desteklenmeliydi. Çünkü Kıbrıs Ermeni toplumunun çıkarları buradaydı. Ayrıca Sovyet etkisinin dışında kalan tüm Ermeniler de bu düşünceye destek vermeliydi. Böylece Sovyetler Birliği'nin zayıflatma çabalarına rağmen kilisenin ruhani liderliğini sürdürme çabalarına da güç katacaktı. Diğer yandan Soutanian grubuna karşı olanlar ise daha farklı ve ideolojik düşünmekteydi. Raporda uygulanabilirliği gerçekçi bulunmayan ayrı bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasından yana tavır almışlardı. Bu amaç doğrultusunda Komünist etki alanının dışında bir ruhani lider desteklenecekti. Böylece dini gelenekten de uzaklaşmış olacaktı. Ancak bu bölünmenin raporda Komünizm karşıtı ve taraftarları arasındaki bir anlaşmazlık olarak görülmemesi gerektiği de ifade edildi⁶¹. Rapordan anlaşıldığı üzere sonraki süreçte Sömürge Yönetimi bu bölünmeye müdahale etmek istedi. Fakat Ermeni toplumu içerisinde-

Bilimler Enstitüsü Dergisi, Konya, 2008.)

56 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli A. F. Thomson imzalı mektup.

57 Ayrıca kulüp 1947-1948 futbol sezonunda Kıbrıs Futbol Federasyonu üyeliğine kabul edildi. Bu doğrultuda Kıbrıs Ulusal Ligi içinde Ermeni ve Kıbrıs Türk takımları arasında karşılaşmalar yaptı (Ahmet An, İlk Kıbrıs Türk Futbol Takımları ve Çetinkaya'nın Tarihi (1902-1963), Lefkoşa, 2007.; Tuncer Bağışkan, “Kıbrıs Tarihinde Ermeniler”, Yenidüzen, 29 Kasım 2013.)

58 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli A. F. Thomson imzalı mektup.

59 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli A. F. Thomson imzalı mektup.

60 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli G. Sinclair imzalı mektup.

61 FO 926/1494, 14 Mayıs 1960 tarihli G. Sinclair imzalı mektup.

deki ayrışmanın yeterince derinleşmediğine kanaat getirerek bekleme kararı alınmıştır.

Türkler ve Rumlara arasında anlaşma sağlanarak Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960'da ilan edildi⁶². Bu dönemde adada 3.628 Ermeni vardı. Ermeniler 107.500 Kıbrıslı Türk'ün ödediği verginin yaklaşık 3/1'ini ödemekteydi. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na göre adadaki yaşayanlar "Rum ve Türk" şeklinde iki grup halinde değerlendirildi. Geriye kalanlar ise azınlık statüsünde kabul edildi. Bu Ermeni nüfustan Lefkoşa'da 2.500, Larnaka'da 800, Mağusa'da 250 kişi yaşarken bir kısmı da kırsal alanda yerleşikti. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasasına göre dini grup ve azınlık olarak değerlendirilen Maruniler, Latinler ve Ermeniler⁶³ ise devletin asli unsuru değildi. Durum böyle olunca da onların da asli unsurdan birine dâhil olabilmeleri amacıyla bir halk oylaması düzenlendi. Bu referandumda 1.077 Ermeni, Kıbrıslı Rumlar lehine oy kullanırken, 5 kişi de Türkler lehine kullandı. Bunun sonucunda da adadaki Ermeniler Anayasa'nın 2. maddesinin 3. bendine göre Rum cemaatinin parçası olarak kabul edildi⁶⁴.

Rumların 21 Aralık 1963'te Akritas adı verilen plan dâhilinde adanın dört bir tarafında başlattığı saldırılar sadece Kıbrıslı Türklere değil Ermenilere de zarar verdi. Silahlı EOKA mensupları daha önce Rumlara da yaptıkları üzere kendilerine yardım ve yataklık etmeyen, şantajlarına boyun eğmeyen, propagandalarına karşılık vermeyen ve maddi yardımda bulunmayan pek çok Ermeni bombalı saldırılara maruz kaldı. Ayrıca gasp ve darp olayları yaşandı. Bütün bu kaos ortamının içerisinde Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı sıfatıyla Makarios'un azınlık olarak Anayasal haklar verilen Ermenileri zorunlu asker yazmaya başlaması da çok büyük tepki çekti. Aynı günlerde gerek Rum ve gerekse Yunan gazeteleri tarafından 1915 olaylarına göndermeler yapmak suretiyle adada yaşayan Ermeniler, Kıbrıslı Türkler aleyhine kışkırtılmaya çalışıldı⁶⁵. Türklerle iyi ilişkiler içinde yıllarca birlikte yaşayan ve genellikle Türkçe konuşan Ermeniler⁶⁶ Kıbrıs'taki toplumlararası çatışmalardan etkilenmiş ve zaman içerisinde önce adanın güneyine sonra da ada dışına göç etmeye başlamıştır.

SONUÇ

Osmanlılar Kıbrıs Ermenileri ile ilk kez 1571'de tanıştı. Ancak çoğunlukla Ermeni nüfus 1909 Adana Olayları, 1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Milli Mücadele sonrasında adaya gelmeye başladı. Türklerle genellikle uyumlu ve barış içerisinde komşuluk ilişkileri yaşandı. Hatta adada Türklerle Ermeniler arasında Rumlara karşı zaman zaman bir dayanışma da olmuştur. Adada Ermeni nüfusu tarihsel süreçte farklılıklar göstermiştir. Bu konudaki tek istisna ise 1916 yılından itibaren adaya getirilen Doğu Lejyonu mensubu Ermenilerin aileleriydi. Bu Ermeni aileler de zaman içinde farklı ülkelere göç ettiklerinden ortalama nüfus 3.000 civarında oldu.

21 Aralık 1963'te EOKA'nın başlattığı saldırılar sırasında adadaki Ermenilerin korunması ve taşınmaz mallarının emniyet altına alınması ise 1959 Londra ve Zürih Andlaşmaları'na bağlı olarak konuşlanan Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı tarafından gerçekleştirildi. Günümüzde Kıbrıs'ta yaklaşık 2.000 kadar Ermeni yaşamaktadır. Bunların büyük bir çoğunluğu Güney Kıbrıs sınırlarında yaşamaktadır⁶⁷. Çalışmada Kıbrıs'ta Türk ve Rumlar dışında adanın önemli unsurlarından

62 Bozkurt, "Hoş Geldiniz", 16 Ağustos 1960, Sayı: 1554.; Milliyet, "Kıbrıs Bağımsız Oldu", 16 Ağustos 1960.

63 A. M. Hadjilyra, "The Multicultural Character of Cyprus", s. 5.

64 Nacak, 22 Haziran 1962.; A. M. Hadjilyra, "The Multicultural Character of Cyprus", s. 21.

65 U. Keser, M. Özdemir, "Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...", s. 325.

66 Tuncer Bağışkan, "Kıbrıs Tarihinde Ermeniler", Yenidüzen, 29 Kasım 2013.

67 U. Keser, M. Özdemir, "Kıbrıs'ta Azınlıklar: Ermeniler...", s. 338.

olan Ermenilerin tarihinin ele alınmasının yanı sıra Sömürge Yönetimi'nin 1960-1962 yılları arasında Ermenilerle ilgili hazırladığı kısa rapor değerlendirilmiştir. Rapor genel olarak soğuk savaşın Kıbrıs Ermeni Kilisesi üzerindeki etkisinden hareketle toplum üzerindeki dini ve ideolojik bölünmeyi irdelemiştir. Burada iki grup ön plana çıkmıştır. Birincisi Soultanian önderliğindeki Demokratik Parti ikincisi ise Taşnak yanlıları şeklinde olmuştur. Soultanian taraftarları Komünist rejim idaresi altında da olsa Ermeni Kilisesi'nin Erivan'daki Başpiskoposluğa bağlanmasını savunurken Taşnakçılar ise Lübnan Ermeni Katolikosluğu'nu istemekteydi. Burada Kıbrıs Sömürge Yönetimi'nin bu gelişmeleri nasıl değerlendirdiği, Ermeni toplumundaki çekişme, kilisenin konumu ve etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Rapor hazırlanırken henüz Kıbrıs Cumhuriyeti ilan edilmemiştir. Ermeni toplumu içerisinde kimi bölünmelerin ortaya çıkması olasılığı karşısında mevcut rapor hazırlanmıştır. Ancak ciddi bir bölünme olmadığı gibi Ermeniler adanın diğer küçük cemaatleri gibi Kıbrıs Anayasası'nda azınlık olarak kabul edilmiştir.

KAYNAKÇA

A-ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Türkiye)

The National Archives (İngiltere)

B-AKADEMİK ESERLER

AN, Ahmet, Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Yazılar, Kıvılcım Yay., Lefkoşa, 1999.

AN, Ahmet, İlk Kıbrıs Türk Futbol Takımları ve Çetinkaya'nın Tarihi (1902-1963), Lefkoşa, 2007.

AYTEKİN, Halil, Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

BERATLI, Nazım, *Lefke Sevgilim*, Işık Kitabevi Yay., Lefkoşa, 2002.

COŞKUN, Yasin, "Kilise-Devlet İlişkilerinde İyileşme: 1943-1957 Yılları Arası Sovyet Rusya'da Din Politikası", Karadeniz Araştırmaları, XV/60, (ss.46-53).

CYPRIANOS, Archimandrite, Excerpta Cypria : History of Cyprus, Venice, 1788.

DEMİRYÜREK, Mehmet, "Ermeni Olayları ve Kıbrıs (1888-1912)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21, Kış 2005, İlkbahar 2006.

DUALI, Şir Muhammed, Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din Devlet İlişkileri, İstanbul, 2014.

DOĞAN, Orhan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)" Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Konya, 2008.

ERDOĞRU, M. Akif, "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü", *Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991.

ERDOĞRU, M. Akif, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar (1580-1640)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/1, (Temmuz 2002), ss.(1-12).

GÜRÜN, Kâmuran, Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

HADJILYRA, Alexander Michael, "The Multicultural Character of Cyprus", *The Armenians*

of Cyprus, Lefkoşa, 2009.

HATİPOĞLU, Süleyman, “1909 Adana Ermeni Olayları”, Kahramanmaraş’ta Ermeni Sorunu Sempozyumu, KSİ. Üni., Yayınları, Kahramanmaraş, 2002.

JENNINGS, Ronald C., Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World (1571-1640), New York 1993.

JOHNS, W. Byford, Grivas and the Story of EOKA, Robert Hale Ltd., London, 1959.

KASIMOĞLU, Erten, Eski Günler Eski Defterler, İzmir, 1986.

KESER, Ulvi, Kıbrıs, 1914–1923 Fransız Ermeni Kampları, İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türk’ü, Akdeniz Haber Ajansı Yay. No.17, Lefkoşa, 2000.

KESER, Ulvi, Kıbrıs’ta Ermeniler 1914-1964, Tulpars Yay., Ankara, 2016.

KESER, Ulvi, Muharrem Özdemir, “Kıbrıs’ta Azınlıklar: Ermeniler, Maruniler ve Gurbetler”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Tarihi, XVII/35 (Güz 2017), s. 317-344.

KONUR, İsmet Kıbrıs Türkleri, Bürhaneddin Matbaası, 1938.

LUKE, Harry, Cyprus Under The Turks (1571-1878), Oxford University Press, London, 1921.

MCCARTHY, Justin, Müslümanlar ve Azınlıklar, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1998.

NORWICH, John Julius, A History Of Venice, New York, 1989.

ULUDAĞ, Sevgül, Yeraltı Notları, 21 Eylül 2005. (Erşimi Tarihi: https://www.stwing.u-penn.edu/~durduran/hamambocu/authors/svg/svg10_3_2004.html)

TURAN, Şerafettin, Türkiye-İtalya İlişkileri, Metis Yay., İstanbul, 1990.

SANDER, Oral, Siyasi Tarih (1918-1994), İmge Kitabevi, Ankara, 2014.

SARAÇ, Hanife, “Kutsalı Topyekûn Dönüştürme Çabası: Lenin ve Stalin Döneminde Sovyetler Birliği’nin Din Politikası”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bahar 2019, Sayı: 23, (ss.73-96).

SAYIL, Altay, Kıbrıs Polis Tarihi, Lefkoşa, 1985.

PAPADOPOULLOS, Theodore, Social and Historical Data on Population (1570-1881), Nicosia, 1965.

ÖZKUL, Ali Efdal, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ta Ermeni Toplumunu ve Faaliyetleri”, Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı, I, Sayı: 60, Ankara, (Eylül-Aralık 2014).

İSMAİL, Sabahattin, 150 Soruda Kıbrıs Sorunu, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998.

C-SÜRELİ YAYINLAR

The Cyprus Gazette

Yenidüzen

Nacak

Bozkurt

Milliyet

Dr. Öğr. Üyesi
Ş. Cem TUYSUZ

Trakya Üniv. Edebiyat Fakültesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
scemtuyusuz@trakya.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1470-1839>

Y. Lisans Öğrencisi
Şahin YILMAZ

Kafkas Üniv. Sosyal Blm. Enstitüsü
dsahinyilmaz75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3383-6002>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
13/11/2019

Kabul edildi.

Accepted
17/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.646539>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Safevi Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa) *Political Activities of Sheiks of Ardebil Convent Before The Foundation Of Safavid State*

Öz

Moğol egemenliği döneminde Azerbaycan'da kurulan Erdebil dergâhı, diğer sufi anlayışlardan farklı olarak siyasi amaçlarla hareket etmiş, Ortadoğu'nun kaos ortamında Müslüman Türkler için umut kaynağı olmuştur. Kuzeyde Deşt-i Kıpçak'tan güneyde Yemen'e, batıda Akdeniz sahillerinden doğuda Seylan'a (Sri Lanka) uzanan geniş bir sahada dini ve siyasi faaliyetler göstermiş, sonunda Sasanilerden sonra ilk kez İran'ı tek bayrak altında birleştiren Safevi İmparatorluğu'nu kurmuştur.

Kurulduğu andan itibaren siyasi işaretler gösteren dergâh, diğer dergâhlara oranla çok daha geniş bir sahada faaliyet gösterdiği için bölge siyasetinde bir aktör konumuna gelmiştir. Bu nedenle dergâhın şeyhleri Moğollardan başlayarak, Timurlular, Çobanoğulları, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar ile bir takım siyasi ve dini ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerin sonucunda bir tasavvuf hareketini askeri bir harekete dönüştürerek 234 yıl boyunca İran'a egemen olacak bir devletin temellerini atmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Erdebil Dergâhı, Safeviler, Kızılbaş, Türkmen, Şeyh Cüneyd

Abstract

Erdebil convent which was founded in Azerbaijan during the Mongol rule was different from other Sufi conceptions and acted for political purposes, and became a source of hope for Muslim Turks in the chaos of the Middle East. It has displayed religious and political activities in the north from Desht-i Kipchak to Yemen in the south, to the east on the Mediterranean coasts and to Ceylon(Sri Lanka) in the east.

Since it was founded, it has become an actor in the regional politics since it operates in a much wider area than other convents. For this reason, the sheikhs of the convent, with the beginning of Mongolians, established some political and religious relations with Timurids, Celaymen, Karakoyunlu, Akkoyunlu and Ottomans. As a result of these relations, they transformed a Sufi movement into a military movement and laid the foundations of a state that would dominate Iran for 234 years.

Keywords: Ardebil Convent, Safavids, Qizilbash, Turkoman, Sheikh Cunayd

ATIF: TUYSUZ Ş. Cem, ŞAHİN Yılmaz, " Safevi Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (724-753)

CITE: TUYSUZ Ş. Cem, ŞAHİN Yılmaz, "Political Activities of Sheiks of Ardebil Convent Before The Foundation Of Safavid State" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (724-753)

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti ve Harezmşah'lardan sonra İran ve Batı Asya'nın tarihinde ve kaderinde önemli rol oynamış, toplum hayatı üzerinde derin izler bırakmış olan İlhanlıların yıkılmasının ardından İran, Azerbaycan, Irak, Ermeniyeye (Ermenistan), Bağdat, Tebriz, Sultaniye, Erdebil coğrafyaları siyasi, kültürel ve ekonomik bir kaos ortamına sürüklenmiştir. Veba ve sıtma gibi salgın hastalıklar, sel baskınları, çekirge istilaları, kuraklık ve kıtlıklar, deprem ve bunun gibi doğal afetlerin yanında sürekli savaş halinde olan feodal emirlere asker, para ve mal sağlamak zorunda kalan bu bölge insanı bu dönem boyunca tarihte eşi ender görülen büyük yokluk, baskı ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır.

Ruhani şahsiyetlerin önderliğinde kurulan dergâhlar ve tekkeler, tarih boyunca siyasi ve sosyal birer kurum haline dönüşmüşlerdir. Siyasi kaos ortamında halkın sığınacak limanı olmuşlardır. Kapıları, toplumun bütün kesimlerine özellikle de fakir ve çaresiz insanlara açıktı. Bu dönemde bütün şehirler, kasabalar hatta köylerde bile küçük büyük tekke ve zaviyeler mevcuttu. Bu tekke ve zaviyeler şeyhler tarafından yönetiliyordu. Sultanlar, şehzadeler, devlet erkânı ve zenginler maddi varlıklarının bir kısmını bu dergâhlara vakfediyorlardı. Kendilerine vakfedilen taşınır taşınmaz mülkler sayesinde hatırı sayılır ölçüde aynı ve nakdi gelire sahip oluyorlardı. Bu gelirler müritler, şeyhler ve fakir halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılırdı.

Siyasi bakımdan da dergâhlar ve tekkeler, ülke idaresinde önemli bir rol oynuyordu. Ruhani şahsiyetler saray toplantılarına katılarak memleket işleri ve politikaları üzerinde de etkili oluyorlardı. Ayrıca kendilerine duyulan saygıdan dolayı gerek hanedan üyeleri arasında gerekse devlet ve toplum arasında arabuluculuk rolü üstlenmişlerdi. Ortaçağın bir geleneğiymiş gibi sultanlar ve devlet erkânının çoğunluğu mutlaka bir tarikat şeyhinin nüfuzu altında bulunuyordu.

Tekke şeyhliği ve fakihlik, çoğunlukla babadan oğula miras yolu ile geçirdi. Tekke (hane-gah) şeyhi, fakih veya sufi olmak için belli bir eğitimden ve süreçten geçmek, devrin önde gelen din âlimlerinden icazetneme almak gerekiyordu.

Safevî hanedanına ismini veren, Erdebil ve çevresindeki sûfi hareketlerinde ve dolayısıyla bölge insanının manevî hayatı üzerinde yüzyıllar boyunca büyük tesirleri olan, Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî ve halifelerinin siyasi faaliyetleri hakkında bu çalışmada bilgi vermeye çalıştık.

İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han, Celayirli Emir Hüseyin Küregen, Celayirli Büyük Şeyh Hasan, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Bağdad Hatun, İlhanlı vezirleri Hacı Reşideddin Fazlullah, Hacı Giyaseddin Muhammed Reşidi ve diğer birçok makam ve mevki sahibi Erdebil Dergâhının kurucusu Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî'in müridi idiler.

Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî'in Dini ve Etnik Kimliği Meselesi

650/1252 yılında Erdebil'de doğan Şeyh Safiyüddin'in¹ etnik kökeni ve inancına dair farklı görüşler öne sürülmüştür. İbni Bezzaz'ın, Safiyüddin'in ölümünden 24 yıl sonra yazdığı *Safvetü's-Safa* adlı eserin bir nüshası üzerinde çalışmış olan Mirza Abbasi; eserdeki şecerede onun soyunun yedinci imam Musa Kâzım üzerinden Hz. Ali'ye dayandığını; ancak bu kısmın sonradan eklenmiş olduğunu ifade etmiştir.² Eserin bazı nüshalarında şecerinin olmaması, olanların da birbirini tutmaması sebebiyle Safiyüddin'in seyitliği, dolayısıyla Arap oluşu şüpheyle karşılanmıştır; ancak

1 Öngören, Reşat; "Safiyüddin-i Erdebilî", TDVİA, İstanbul, 2008, XXXV/476-478

2 Abbasi, Mirza; "Safevîlerin Kökenine Dair", Bellekten, TTK, Ankara, 1976, XL/158, s. 287-329

seyit olduğuna dair kendi ifadesinin bütün nüshalarda yer alması onun Arap olduğunu düşündürmektedir.³

Halvetî-Gülşenî şeyhi Cemâleddin Hulvî, Safiyyüddin'in kendi soyunda seyitlik bulunduğu dair sözünü kaydettikten sonra, “*Seyit olduğunu kabul edenler onun soyunu İmam Mûsâ el-Kâzım'a bağlar*” deyip şecereyi vermiş; ardından İbn İsbâ Risâlesi'nden alıntı yaparak Şeyh Safiyyüddin'in önceleri yeşil imâme ve kisve giydiğini, daha sonra seyitliğinde şüpheye düşüp beyaz kisve giymeye başladığını yazmıştır. Dönemin kaynakları Tibyân'da ve Sefine'de ise hiçbir tartışmaya yer verilmeksizin Safiyyüddin, ataları ve çocukları seyit olarak kaydedilmiştir.⁴ Bu görüşü destekleyen bir diğer eser de Şah Tahmasb zamanında yazılmış olan Lübbü't-Tevarih'tir.⁵ Franz Babinger, Safiyyüddin'in Hoca Kemaleddin Arabşah'ın oğlu olduğunu yazmışsa da bu doğru değildir.⁶

Safvetü's-Safâ'da kendisinden “*Türk piri, Türk oğlu*” şeklinde söz edildiği için Safiyyüddin'in Türk olduğunu kabul edenler de vardır.⁷ Yılmaz Öztuna, şecerelerin çeşitli siyasi gerekçelerle uydurulmuş olduğunu ve kaynaklarda Safevi Devleti'nden Türkmen diye bahsedildiğini söylerken; İranlı tarihçilerin bu ailenin Türk olmadığını kanıtlama çabalarının da sonuca ulaşmadığını vurgulamaktadır.⁸ Aynı biçimde Faruk Sümer, Safevi Devleti'ni kuranların Anadolu Türkmenleri olduğunu vurgularken, kendinden önce İran'da yaşayan Türk devletlerinden daha fazla Türklük vasıfları taşıdıklarını belirtir.⁹ İrene Melikoff'a göre de bu aile Teke Türkmenlerine mensuptur.¹⁰

Zeki Velidi Togan, Arap asıllı olduklarını iddia etmekle birlikte Safevîler'in atalarının Âzerî Farsçası konuştuklarını ve İlhanlılar döneminde Türkleştiklerini yazmıştır.¹¹

Ahmed Kesrevî başta olmak üzere bazı İranlı araştırmacılar, Safiyyüddin'in Farsça şiirlerinin bulunduğunu ve atalarının bu dili kullandığını belirterek aslen Fars olduklarını ileri sürmüşlerdir. Kürt asıllı olduğunu söyleyenler ise Safvetü's-safâ'da “*es-Sincânî el-Kürdî*” nisbesiyle kaydedilen büyük dedesi Zerrinkülâh Firûzşah'ın Azerbaycan'a Diyarbekir'in güneyinde yoğunlukla Kürtler'in yaşadığı Sincan (Sincar) bölgesinden göç ettiği iddiasını dikkate almışlardır.¹²

Abbâslı'ya göre Safiyyüddin, tarikatını herhangi mezhebi bir çerçeveye yerleştirmemiştir. Safvetü's-Safâ'da çoğunluğu Şafii olmakla birlikte, Hanefî ve Şiiilerin de bulunduğu, hatta Budist ve Hristiyan müritlerinin de olduğu belirtilmektedir.¹³ Gölpınarlı, Safiyyüddin ve oğullarının ken-

3 Öngören, R; “*Safiyyüddîn-i Erdebîlî*”, s. 476

4 Öngören, R; “*Safiyyüddîn-i Erdebîlî*”, s. 476

5 Abdüllatif Kazvini; Lübbü't-Tevarih(Safevi Tarihi), çev.: H. Muhammednejad, Birleşik Yay.,1. Bs. Ankara, 2011, s. 19-20

6 Babinger, Franz; “*Safiyy-ed-din*”, İA, MEB, İstanbul, 1988, X/64-65

7 Öngören, R; “*Safiyyüddîn-i Erdebîlî*”, s. 476, Efendiyev, Oktay; Azerbaycan Safeviler Devleti, çev. Ali Asker, Teass Press Yay. 1. Bs.; İstanbul, 20018, s. 35, Çetinkaya, Nihat; Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi, Kum Saati Yay., İstanbul, 2004, s. 395

8 Öztuna; Yılmaz; Devletler ve Hanedanlar, KB, Ankara, 1996, I/773-788

9 Sümer, Faruk, Safevi Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Güven Mat. Ankara, 1976, s. 16, Çetinkaya, N; Kızılbaş Türkler, s.383

10 Melikoff, İrene; Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, Cumhuriyet Yay. İstanbul, 1998, s. 224, Çetinkaya, N; Kızılbaş Türkler, s. 397

11 Togan, Zeki Velidi; “*Azerbaycan*”, İA, MEB, İstanbul, [t.y.], II/91-118

12 Öngören, R; “*Safiyyüddîn-i Erdebîlî*”, s. 477, Sümer, F.; Safevi Devletinin Kuruluşu s. 2, Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 385

13 Abbâslı, Mirza; “*Safevilerin Kökenine Dair*”, s. 290

dilerini Sünnî bir tarikat olan Halvetiye'nin temsilcileri saydığını, müritlerinin inancı ne olursa olsun Halveti tarikatına mensup olduklarını ileri sürmüştür.¹⁴ Yine Gölpınarlı, Safevi ailesinin Şeyh Cüneyd'e kadar Şii olmadığını vurgulamıştır.¹⁵ Bu tutarsızlık Şeyh Safiyüddin'in gerçekte hangi inanç ve milliyete mensup olduğunu saptamamızı imkansız hale getirmektedir.¹⁶

Hâkim olarak Türklerin yaşadığı bir coğrafyada, Türkçe konuşan, askeri anlamda Türklerden destek alan ve Türkler sayesinde bir devlet kuran bir ailenin ancak Türk olabileceği inkar edilemez bir gerçektir. Soylarına kutsiyet atfedilmiş olmasını, tamamına yakını İslamî benimsemiş olan Türklerin onlara daha çok bağlanmasını sağlamak için yapılmış politik bir hamle olduğu düşünebiliriz.

Ebü'l-Feth Safiyüddîn İshâk b. Emîniddîn Cebrâîl b. Sâlih b. Kutbiddîn Ebî Bekr Erdebîlî (650/1252-735/1334)

Safiyüddin İshak 650/1252 yılında doğmuştur. Henüz altı yaşındayken babasını kaybeden Safiyüddin'in; dönemine göre iyi bir eğitim almış olduğu; Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca dillerine hakim ayrıca Gilan bölgesinin yerel dilini bildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Tasavvuf yolunda ilerlemek isteyen Safiyüddin, Azerbaycan'da kendi arzusuna uygun bir mürşit bulamayınca 675/1277 yılında, yirmi beş yaşındayken Lahican şehrindeki Şeyh Zahid Gilani'nin yanına gitmiştir.¹⁷

Uzun yıllar Gilan'da kalan Safiyüddin, şeyhin kızı Bibi Fatıma ile evlenmiş, kısa süre sonra Erdebil'e dönerek tarikatını kurmuştu. Tasavvufî ve felsefî öğretilere vakıf olan Safiyüddin, Ahilik, Mevleviyye, Kübreviyye gibi itikâdî ve irfânî akımlardan da faydalanarak büyük bir taraftar topluluğunu kendisine çekebilmişti. Zahid Gilani'nin ölümünden sonra onun müritlerinin de katılımıyla üç ay içerisinde 13.000 müridin rehberi oldu. Halifelerinin sayısı da 2.000 olarak kaydedilmiştir. Safiyüddin'in Sünnî tasavvuf usullerince aydınlattığı İran, Suriye ve Anadolu'dan akan bu topluluklar, bölgede dinî tasavvufî hareketlerin yoğunlaşmasına sebep olmuşlardır.¹⁸ Şeyhin, Moğollar başta olmak üzere civar devletlerden itibar gördüğü ve "çerağ akçesi" adı altında maddi destek aldığı kaynaklarda kaydedilmiştir.¹⁹

Gazan Han'ın veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, Erdebil valisi olan oğlu Mir Ahmed'e yazdığı mektupta, şeyhe hürmet göstermesini ve sağlığı ile yakından ilgilenmesini istemiştir.²⁰ Dönemin kaynaklarından Nüzhetü'l-Kulûb'e göre Erdebil ahalisinin yanında, İlhanlı hükümdarları Gazan Han ve Ebû Said Bahadır Han ile Ebu Said'in eşi Bağdat Hatun, Celayirli Emir Hüseyin ve oğlu Hasan ile Melikü'l-Ümerâ Emîr Çoban da şeyhin müritleri arasında bulunmaktaydılar.²¹

14 Gölpınarlı, Abdülbaki; "Bayramiye", İA, MEB, İstanbul, [t.y.], c. II, s. 424; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 402

15 Gölpınarlı, Abdülbaki; "Kızılbaş", İA, MEB, İstanbul, 1977, VI/789-795; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 402

16 Abbaslı, Mirza; "Safevilerin Kökenine Dair", s. 305-306; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 394

17 Öngören, R.; "Safiyüddin-i Erdebilî", s. 477; Babinger, F.; "Safiy-ed-din", s. 64; Öz, Mustafa; Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi, Ensar Neşriyat, 2. Bs., s.761

18 Abbaslı, M.; "Safevilerin Kökenine Dair", s. 296; Teber, Ömer Faruk; "Mezhebi Ayrışmanın Politik Sonuçları", İlahiyat Akademi Dergisi, IV/5 s. 193-200

19 Kazvini; Lübbü't- Tevarih, s. 20; Yazıcı, Tahsin; "Safeviler", İA, MEB, İstanbul, 1988, X/53-59; Karadeniz, Yılmaz; "Safevi Devletinin Kuruluşu Meselesi" Amasya Üniv. İlahiyat Fak. Der., S. III/ 53-67; Öz, M.; İslam Mezhepleri Tarihi, s. 761

20 Öngören, R.; "Safiyüddin-i Erdebilî", s. 477; Karadeniz, Y.; "Safevi Devleti" s. 60

21 Derviş b. İsmail b. Hacı Muhammed İbn-i Bezzâz, Saffetu's-safâ, neşr. Gülâmrezâ Tabatabâi Mecd , 1376

Gazan Han ve vezir Reşidüddin'in şeyhin duasını aldıkları²², Gazan Han'ın şeyhe yazdığı bir mektupta; “Şekeristan'ın olgun bülbülü, fesahet bostanının bülbülü...” şeklinde hitap ettiği kaydedilmiştir.²³

Kesrevi, Moğolların kasıtlı olarak şeyhin seyitliğini desteklediklerini, karşılığında tarikatın da halka istilaya karşı gelmemeleri için telkinlerde bulunduğunu söylemiştir.²⁴ Şeyh Safiyüddin, bunun için Gilan başta olmak üzere Urmiye, Ermenistan, Şiraz, Tebriz, Zencan ve Hicaz'a seyahat etmiştir. Tebriz'de Reşidüddin Fazlullah'ın yaptırdığı “Reşidiye Tekkesi”nde ulema ve halka sık sık vaaz etmiştir. Binlerce mürit, etrafa dağılarak halka Moğol istilasına karşı çıkmamaları için telkinlerde bulunmuşlardır.²⁵ Bir gün Emîr Çoban'ın Şeyh Safiyüddin'e, “Bizim askerlerimiz mi çok yoksa senin müritlerin mi?” diye sorduğu, şeyhin de ona, “Sizin askerleriniz de bizim müridimizdir, çokluk nasıl sorulur?” şeklinde cevap verdiği kaydedilmektedir.²⁶

Şeyh Safiyüddin, Erdebil'de kurduğu tekkenin gelirinin karşılanması için Moğol idarecilere her zaman yakın davranmış, halkın istilaya karşı gelmemesi için telkinlerde bulunmuş, buna karşılık olarak dönemin veziri Reşidüddin Fazlullah'dan yüklü miktarda ayni ve nakdi yardım almıştır. Mekatibat-ı Reşidi'deki bir senette, 1.500 kg buğday, 30.000 kg pirinç, 1.600 kg yağ, 3.200 kg bal, 400 kg mısır, 30 tane erkek dana, 130 tane koyun, 190 adet kaz, 600 adet tavuk, 30 kın gülsuyu ve 10.000 dinar yardımın tekkeye verildiği kayıtlıdır.²⁷

Kısa zamanda gelişip büyük maddi bir gücü yönetmeye başlayan tekkenin mutfağında yoksullara dağıtılmak üzere her gün yüzlerce kazan yemek pişer hale gelmişti.²⁸

Faaliyetlerini Erdebil dışında da sürdüren Şeyh Safiyüddin müritleriyle birlikte Deşt-i Kıpçak ve Kırım gibi bölgelere gidip halkı irşada çalıştı. Azerbaycan, Gılân, Taberistan (Mâzenderan), Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib (Seylan), İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde bulunan birçok şehirden binlerce mürit edindi. Anadolu'da özellikle Niksar, Amasya ve Diyarbekir gibi şehirlerle Dulkadır, Karaman, Varsak, Mentеше beyliklerinden, İran'da Fars bölgesi ve Kirman'dan, Irak'ta Basra'dan, Suriye'de Şam ve Halep'ten, Horasan'da Belh'ten şeyhin ziyaretine gelen müritlerin olduğu ve bütün bu coğrafyada Erdebil'deki merkez dergâha bağlı tekkelerin kurulduğu kaydedil-

hş., s.348-349,792,912; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Tezkiretu'ş-şuêrâ, neşr. Muhammed Abbasi, Tahran 1337 h.ş., s.363-364; İkbâl, Âştîyânî Abbas, Târîh-i Moğul u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri, Tahran 1312 hş., s.498-512; Beyânî, Dîn u Dovlet der İran-i Ahd-i Moğul, Tahran 1367-1375 h.ş., II/517-518; Hâfız Huseyn-i Tebrîzî, İbn-i Kerbelâi, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultan el-Karâi, Tahran, 1344 hş., II/537-540,674-675; Fâikî, İbrahim, Azerbaycan der Mesîr-i Târîh-i İran, I-II, Tebriz, 1375 hş., I/504-505; Karadeniz, Yılmaz; “Safevi Tarikatının Seyyidliği ve Şiiliği Meselesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi, 2015/75 s. 15-28; Karadeniz, Y.; “Safevi Devleti” s. 60; Sümer, Faruk; Çepniler-Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Türk Boyu, T. D. Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s. 34.

22 Beyânî, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş., s.149.

23 Karadeniz, Y.; “Safevi Devleti”, s. 60; Karadeniz Y.; “Safevi Tarikatının Seyyidliği” s. 16,

24 Karadeniz, Y.; “Safevi Devleti” s. 61

25 Muhammed Hindüşâh, Naḥcevanî, Destûru'l-kâtib fî Tâyi'ni'l-merâtib, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976, II/229-235; Beyânî, Dîn u Dovlet, II/519-521; Fâikî, Azerbaycan, I/505.

26 Muhammed b. Ali b. Muhammed, Şabânkâreî, Mecmau'l-ensâb, neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş., s.284-285.

27 Karadeniz, Y.; “Safevi Devleti”, s. 62

28 Muhammed Hindüşâh, Naḥcevanî, Destûru'l-kâtib fî Tâyi'ni'l-merâtib, II/229-235; Beyânî, Dîn u Dovlet, II/519-521; Fâikî, Azerbaycan, I/505; Gündüz, T.; Son Kızılbâş, s. 22

mektedir.²⁹

Safevi tarikatının siyasallaşması kanaatimizce Şeyh Safiyüddin'den başlamaktadır. Bazı i-puçları bu ailenin en başından beri devlet kurma gayesini taşıdığına işaret etmektedir. Dönemin kaynaklarında yer almamakla birlikte Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin, Erdebil'i ziyareti sırasında Şeyh Safiyüddin'in, oğlunun gördüğü rüyayı yorumlarken, "İrân-ı zemînde ulu padişah olursun," dediğini kaydetmiştir.³⁰

Ömrünün son yıllarında hacca giden Şeyh Safiyyüddin 12 Muharrem 735 (12 Eylül 1334) tarihinde Erdebil'de vefat etti ve dergâhının avlusuna defnedildi. Safiyüddin'den sonra Erdebil önemli ruhani bir merkez haline geldi.³¹

Şeyh Safiyüddin'in Erdebil postuna oturduğu andan itibaren Ortadoğu'nun tamamında, ruhani bir lider olarak kabul gördüğünü söylemek yanlış olmaz. Siyasi ilişkileri hakkında bildiklerimiz kısıtlı olmakla birlikte; İlhanlılarla çeşitli ilişkiler kurduğu, onların halk üzerindeki baskılarını dizginleyebilecek kadar saygılarını kazanmış olduğunu da anlıyoruz. İlhanlıların, Bağdat Abbasi Halifeliğini yıkmalarının ardından bölgede oluşan dini ve siyasi istikrarsızlık, halkı Şeyh Safiyüddin'in dergahına yönlendirmiştir. Bu durumda İlhanlıların saygı ve hoşgörüsüne mazhar olmayı başaran Safiyüddin'in popüler bir figür olması kaçınılmazdır. Halkı Moğol baskısından kurtarmış, Moğolların da Azerbaycan'da ciddi bir mukavemetle karşılaşmalarını sağlamıştır. Kazvinî, ondan, "İran ülkesinin tamamında hüküm sürdü, saltanat tahtının en üst makamı olan hilafet kürsüsüne ulaştı ve düşmanlarına galip geldi. Zamanın büyükleri ve dönemin güçlü kişileri, atının nalının çıkardığı tozu gözlerine sürme diye çektiler ve çevre ülke sultanları onun arş-ı misal dergâhında kölelerinin yerine hizmetkâr oldular" ifadeleleriyle anmaktadır.³²

Şeyh Sadreddin Musa Erdebili b. Safiyüddin İshak b. Eminüddin Cibraile (702/1303-794/1392)

Babasının ölümünden sonra yerine otuz bir yaşında, olgunluk çağındaki Sadreddin Musa geçti.³³ Ebû Said Bahadır Han'ın 1335'te ölümünden sonra İlhanlıların dağılmaya başlamasıyla Sadreddin, yaşanan puslu havada sosyal ve politik olaylara karışmaya başlamıştır. Erdebil ve civarında müritlerini silahlandırmış³⁴, doğrudan ya da dolaylı olarak siyasi olaylarda rol almıştır.³⁵ Onun siyasete karışmasından şikayet eden civardaki bazı tekke ve zaviyeler tarikattan ayrılmışlardır.³⁶

İran'daki çatışma ve kargaşa ortamından galip olarak ayrılan Çobanlı Melik Eşref

29 Öngören, R; "Safiyüddin-i Erdebil", s. 478

30 Evliya Çelebi, Seyahatnâme,II, (Haz. Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı), İstanbul, 1999, s. 137; Küçükdağ, Yusuf; "Safevilerin Nesebine Farklı Bir Bakış", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, II/6, s. 415-424

31 Bala, Mirza; "Erdebil", İA, MEB, İstanbul, 1988, III/288-293

32 Kazvinî; Lübbüt- Tevârih, s. 21

33 Kazvinî, Muhammed, " Hâfız u Sultan Ahmed-i Celayir", Mecelle-i Yâdgâr, yıl 1, sayı 1 Tahran, Ağustos 1944, s.7-12.

34 Abbaslı, M.; "Safevilerin Kökenine Dair", s. 293 Hata'i Külliyyatı; Haz. B. Cavanşir, E. N. Necef, Kaknüs Yay. İstanbul, 2006, I. Bs., s. 105-106; Çetinkaya, N.; Kızılbâş Türkler, s. 403; Karadeniz, Y.; "Safevi Devleti", s. 63; Şükürov, Giyas; Safevi Devletinin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri, Basılmamış Doktora Tezi, Mamara Üniv. SBE. İlahiyat ABD, İstanbul, 2006 , s. 26

35 Abbaslı, M.; "Safevilerin Kökenine Dair", s. 293-294; Çetinkaya, N.; Kızılbâş Türkler, s. 403

36 ABBASLI, M.; "Safevilerin Kökenine Dair", s. 294; Çetinkaya, N.; Kızılbâş Türkler, s. 403; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 26

Azerbaycan'a hâkim olunca, kendisine muhalefet ettiği için Şeyh Sadreddin'e karşı olumsuz bir tavır takındı. Şeyhe birkaç kez suikast düzenlendi, ancak şeyh müridleri sayesinde her seferinde kurtulmayı başardı.³⁷

Bu girişimlerden sonuç alamayan Melik Eşref, kendisine karşı halkı isyana teşvik ettiği gerekçesiyle Şeyh Sadreddin'i Tebriz'de tutuklattı. Üç ay tutuklu kalan Sadreddin, serbest kaldıktan sonra Erdebil'e dönerek faaliyetlerine devam etti. Melik Eşref'in kendisini yeniden yakalamak için gönderdiği Argunşah'ın geldiğini haber alınca 1354 yılında Gilan'a kaçtı.³⁸

Bu arada Azerbaycan için Melik Eşref'le mücadele eden Altın Orda Hanı Cani Beg, Şeyh Sadreddin'i himayesine aldı.³⁹ Melik Eşref, Tebriz'de Cani Beg tarafından öldürüldükten⁴⁰ sonra Şeyh Sadreddin 1356'da yeniden Erdebil'e döndü.⁴¹ Cani Beg Han, ailesine, tekkesine ve müridlerine ait Erdebil'deki bazı köyleri de içine alan mülklerin bir envanterini çıkartmasını ve bunları tescil edeceğini söyledi. Fakat hanın ertesi yıl vefat etmesi üzerine bu gerçekleştirilemedi.⁴²

Bu dönemde Çobanlılar ve Celayirliiler başta olmak üzere İlhanlıların mirasçıları ile birlikte bütün İran'da yerel unsurların bağımsızlık hareketleri gözlenmekteydi. Bu hareketlere Şii tasav-

37 Ebubekr el-Kutbî, el- Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954, s.170-172; Abdurrahman b. Muhammed, *İbn-i Haldûn*, el-İber, Farsçaya çev. Âbdü'l-Muhammed Âyetî, (*Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI*) Tahran, 1375 hş, IV/793; Muhammed, *Kutbî*, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran. 1364 hş., s.141; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. *Hânbâbâ Beyânî*, Tahran, 1317 hş., s.219-225; Hamdullah Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, Neşr. İrec Afşâr, Tahran 1372 h.ş., s.28-35; Ahmed b. Celaleddin Muhammed Fasîh-i *Havâfî*, *Mucmel-i Fasîhî*, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş., III/69; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn*, c.I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş., I/219-222; Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin *Hâvendşâh Belhî*, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş., V/557-560; *Hândmîr*, *Giyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî*, *Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş., III/234-235; Yahya b. Abdullatif, *Kazvînî*, *Kitab-i Lubbu't-tevârih*, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş.,s.253; Howorth, Henry, H., *History Of The Mongols*, I-IV, New York, 1876-1892, III/617, 649-650; Spuler, Bertold, *Die Mongolen In Iran*, Göttingen, 1939, çev. Cemal Köprülü, (İran Moğolları), Ankara, 1957, s.152; İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî Reşideddîn Fazlullah, *Câmîu't-tevârih*, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 h.ş., I/47; *Beyânî*, s.29-30.

38 Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.226-227; Abbaslı, M.; "Safevîlerin Kökenine Dair", s. 294; Hinz, Walter; Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. T. Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara, 1948 s. 14; ÖNGÖREN, R.; "Safeviyye," s. 460, Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 403; Gündüz, T.; Son Kızılbaş, s. 22-23.

39 Fasîh-i *Havâfî*, III/88; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.57-59; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.232-233; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/312; Mîrhând, V/566-567; *Hândmîr*, III/75; Bakıhanov Abbaskuli, *Gulistân-i İrem*, Neşr. Abdulkerim Alizade, Bakü 1970, s.74; Zeyneloğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924, s.68; Âzzâvî, Abbas, *Târîhu'l-İrâk Beyne'l- ihtilâleyn*, I-III , Bağdad, 1936-1939, II/95-96; Yakubovski, A. Yu, *Altınordu ve Çöküşü*, Ankara 1976, s.159-160.

40 İbn-i Haldûn, el-İber, IV/793; Fasîh-i *Havâfî*, III/88; Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, s.59-63; Hâfız Âbrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s.233-235; Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/312-315; Mîrhând, V/567-568; *Hândmîr*, III/236-239; Bakıhanov, s.74; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.160; Âzzâvî, II/96-97; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/134; Smith, "*Djalayir*", EI, II/401; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, İstanbul, 1986-1989, VIII/443; Sümer, Şahis Adları, I/311.

41 Abbaslı, M.; "Safevîlerin Kökenine Dair", s. 294; Hinz, W.; Uzun Hasan, s.15; Öngören, R.; "Safeviyye", s. 460, Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 403; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 28

42 Öngören, R.; "Safeviyye", s. 460

vufi cemaatlerin ileri gelenleri önderlik ediyordu.⁴³ Bunlardan Horasan'daki Servidar Hareketi ve Mazenderan'daki Mereşi Hareketi gibi bazıları hükümet kurma konusunda başarılı olarak, Timur dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durumda Şeyh Sadreddin'in Şii ve tasavvufi unsurlardan yararlanmak istediği göz ardı edilmemelidir.

Celayirli Ahmed b. Üveys⁴⁴ tarafından 773/1372 tarihinde hazırlanan bir fermanla tarikatın mal varlığı ve tekkeye yapılan bağışlar vergiden muaf tutuldu.⁴⁵ Bu fermanla Şeyh Sadreddin'in "şeyhülislam, alimlerin ve şeyhlerin en büyüğü, dervişlerin önderi, sultan ve meliklerin rehberi" gibi unvanlarla anılması onun yöneticiler nezdindeki itibarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁴⁶, yapılan bu hamle ile Şeyh Sadreddin'in Şii ve tasavvufi unsurlardan yararlanarak siyasi bir oluşum içine girme düşüncesinin önüne de set çekilmesi hedeflenmiş olmalıdır.

Sadreddin Musa, çeşitli bölgelere gönderdiği halifeler vasıtasıyla tarikatının etki sahasını genişletmeye çalıştı. Meşhur halifesi Kasım-ı Envar'ı, Gilan'a ve Herat'a gönderdi. Kasım-ı Envar burada Timur ve oğlu Şahruh dönemlerinde uzun müddet irşad faaliyetlerinde bulundu. Kaynaklarda diğer birçok yönetici gibi Timur'un da Sadreddin'e olan itibarından ve güveninden

43 Abbaslı, M.; "Safevîlerin Kökenine Dair", s. 294-295

44 Bağdad'da yaşanan büyük sel felaketine rağmen Sultan Uveys bir taraftan Bağdad'ın yeniden imarı için gayret sarf ederken bir taraftan da kardeşinin ölümü üzerine 772/370-1371 yılında yarım bırakmak zorunda kaldığı Emir Veli meselesini halletmek için hazırlıklarına devam ediyordu. Nihayet 776/1374 yılı başlarında son hazırlıklarını yapmak ve eksikleri tamamlamak için Tebriz'den Rob-i Reşidi'ye taşındı. Ancak garip bir tesadüfle bu sefere çıkmak nasip olmadı. Zira aynı yılın rebiulevvel ayının 27'sinde hastalanarak konuşamaz hale geldi ve yatağa düştü. Ardından da cemadielevvel ayının üçüncü gecesi (9 Ekim 1374) çok genç bir yaşta, 37 yaşında iken öldü. Sultan Uveys'in genç yaşta ki ölümü sarayda ve halk arasında şaşkınlık ve üzüntüyle karşılandı. Onun için büyük bir cenaze merasimi düzenlendi ve Tebriz yakınlarındaki "Pîrân-i Şîrvân" da (Pine Şelvar) "Şâd-âbâd-i Meşâyih Kabristanı'na defnedildi. Ülkede uzun süre yas tutuldu. Bkz.: İbn-i Haldûn, el-İber, IV/793; Mustevfi, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.92-93; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.245-246; Fasîh-i Havâfî, III/108; İbn-i Ârabşâh, Âcâibu'l-makdûr fî Nevâib-i Teymûr, neşr. Ahmed Faiz el-Humsî, Beyrut, 1986, s.122; Makrîzî, Ahmed b. Alî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk, I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Saîd Âbdu'l-Fettâh Âşûr, Kahire, 1956-1973, VII/238; Âskallânî, Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer, ed-Dureru'l-kâmine fi Âyân el-mieye es-sâmine, I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966.,I/448; Mîrhând, V/578; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/242; Kazvîni, Lubbu't-tevârih, s.259; Gaffârî, Kadî Ahmed Kazvîni, Târîh-i Cihân-ârâ, neşr. Muctebâ Minovî, Tahran, 1343, hş., s.216; İbn-i Kerbelâi, II/6-8; Howorth, III/656; Muhammed Hasan Han, İtimadu's-saltana, Mirâtu'l-buldân, I-IV, neşr. Âbdulhuseyn Nevâi-Mîr Haşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş., I/635-636; Browne, III/172; İkbâl, s.459; Âzzâvî, II/136; Râzî, Abdullah, Târîh-i Kâmil-i İrân, Tahran ,1334 hş., s.335; Ğanî, Kasım , Târîh-i Âsr-i Hâfız, I-II, Tahran , 1340 hş., I/286-287; Van Loon, s.13; Beyânî, s.48-54; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/134; Kâreng, Âbdulâlî, Âsâr-i Bâstânî-yi Azerbaycan, Tahran, 1374 hş., s.628; Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, Tahran, 1375 hş., s.259; Fâikî, Azerbaycan, I/493

45 Kazvîni, Muhammed, "Hâfız u Sultan Ahmed-i Celayir", s.12.

46 Sultan Ahmed Celayir-Adil Ağa Hakimiyet Mücadelesi döneminde, Adil Ağa bir ordu teşkil ederek Tebriz'e yönelmiş. Adil Ağa'nın kuvvetlerine karşı koyma gücünü kendisinde görmeyen Sultan Ahmed, onu bu seferden vazgeçirmesi için Celayirli Devleti içinde önemli bir nüfuza sahip olan Şeyh Sadreddin Erdebili ve memleket büyüklerinden bir grubu elçi olarak Adil Ağa'ya göndererek barış teklif ettirmişti. İki taraf arasında bir çok müzakereden sonra Şeyhin üstün gayretleri ile barış yapılmıştı. Şeyh Sadreddin'in devrin yöneticileri arasındaki konumunu belirtmesi açısından dikkat çekici bir olaydır. Bkz.: Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî, s.271-272; Mîrhând,V/589-590; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/247-248; İkbâl, s.462; Beyânî, s.71; Öngören, R.; "Safeviyye", s. 460; Şen, Fatma Aslı; Şah İsmail'in Türk Siyaseti ve Kültürel Yeri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 23

söz edilmektedir⁴⁷.

Şeyh Sadreddin, yaklaşık 59 yıl boyunca şeyhlik makamında oturmuş, babası gibi hacca gidip geldikten kısa bir süre sonra 794/1392 yılında ölmüştür. O -çalkantılı şeyhlik dönemine rağmen-tarikatın nüfuzunu daha da artırmıştır. Müritlerini silahlandırmış olması ve İlhanlıların takibine uğraması gibi bilgilerden Azerbaycan'da siyasi bir oluşum kurma çabası taşıdığını düşünebiliriz.⁴⁸

Şeyh Hacı Alaeddin Ali b. Sadreddin Musa b. Safiyüddin İshak Erdebilî (772/1371-833/1429)

Hoca Ali ya da Hacı Ali adıyla bilinen Alaeddin Ali'nin, 772/1371 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Babasının ölümünün ardından 794/1392'de Erdebil'de irşad makamına oturan Hoca Ali'nin döneminde, tarikat zirve noktasına ulaşmıştır.⁴⁹

Müslümanlar arasında ünlenen ve sultanlar tarafından ziyaret edilen Hoca Ali, Timur'un itibarını kazanmıştır.⁵⁰ Timur'un Erdebil'i ziyaretinde Hoca Ali'yi ziyaret etmesi, Anadolu'daki tabilerine Erdebil müritlerine baskı yapılmaması için fermanlar göndermesi tarikatın siyasi hedeflerini güçlendirmiştir.⁵¹ Timur, Anadolu seferinden dönerken (1402) ziyaret ettiği Alaeddin'den çok etkilenmiş⁵² bu nedenle Erdebil'i köyleriyle birlikte vakıf olarak tarikata bağışlamıştır. Timur'un

47 Öngören, R.; "Safeviyye", s. 460.

48 Azerbaycan coğrafyasının özellikle Tebriz ve Erdebil'in Sultan Ahmed Celayir, Altınordu Devleti sultanı Toktamış Han ve Timur arasında hâkimiyet sağlama amacıyla muharebe sahası olması bölge insanını tarihte eşi ve benzeri görülmemiş katliam ve yağmalarla karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle 787/1385 yılı zilkade ayında Özbek ordusunun Tebriz'de uyguladığı vahşet ve katliam, Mustevfî'nin (Bkz.: Mustevfî; Zeyl-i Târîh-i Guzîde; s.117-118.) "...eğer bir katip bir yıl boyunca bu şehrin ve bu müslümanların başlarından geçen hikayeyi yazsa bitiremez. Belki onun sadece bir şemasını çizebilir." ifadeleriyle ne kadar zor günlerin yaşandığını göstermektedir. Bu dönemde yaşanan kuraklık ve buna bağlı olarak meydana gelen kıtlıklar, yaşanan siyasi istikrarsızlık (Bkz.; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.125; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.290; Beyânî, s.79) halkın sığınacak bir liman olarak tarikatı görmesini sağlamıştır. Şeyh, yaşanan bu puslu havada siyasi bir örgütlenme düşüncesine kapılmış olması gerçeğini ortaya koyar.

49 Azamat, Nihat; "Alaeddin Erdebilî", İA, TDV, İstanbul, 1995, c. XI, s. 279; Öngören, R.; "Safeviyye", s. 461.

50 Âsterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr, Bezm u Rezm, neşr. Köprülüzade M. Fuad, İstanbul, 1928, s.19-23; Şâmî, Nizameddîn, Zafernâme, neşr. Penâhî-yi Simnânî, Tahran, 1363 hş., s.140; İbn-i Haldûn, el-İber, IV/797; İbn-i Tağrıberdî, el-Menhelu's-sâfî, I/249-250; Yezdî, Şerefu'd-dîn Ali, Zafernâme, I-II, neşr. Muhammed Abbasî, Tahran, 1336 hş., I/452-455; İbn-i Ârabşâh, s.123-124; Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, s.302; Fasîh-i Havâfî, III/136; Makrîzî, Kitâbu's-sulûk, VII/788-789; Mîrhând, VI/216-218; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/456-457; Deguignes, Joseph, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi, I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923, VI/87-88; Howorth, III/663-665; Browne, Edward G. A., Literary History Of Persia, I-IV, Cambridge, 1969, III/191; Âzzâvî, II/203-208; Mişkûtî, s.296-297; Nevâî, Âbdulhuseyn, Esnâd u Mekâtîbât-i Târîhî-yi İnan, Tahran, 1977, s.64; Beyânî, s.92; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Zerrînkûb, Donbâle-i Rûzgârân, s.302.

51 Yınanç, Mükremin Halil; "Cüneyd", İA, MEB, İstanbul, III/ 242-245; Efendiyev, Oktay; Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 35; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 404

52 Şâmî, s.241-242; Yezdî, Zafernâme, II/264-266; İbn-i Ârabşâh, s.307; Fasîh-i Havâfî, III/1145; Mîrhând, VI/386-387; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/500-501; Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü't-tevârîh, I/241-242; Deguignes, VI/93; Howorth, III/670-671; Browne, III/197; Mişkûtî, s.298-299; Beyânî, s.97; Zerrînkûb, Donbâle-i Rûzgârân, s.308; Aka, İsmail, Timurlular, Ankara, 1993, s.26-27; Azamat, N.; "Alaeddin", s.279, Öngören, R.; "Safeviyye", s. 461; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 8.

Ankara Savaşı'nın ardından Anadolu'dan dönerken yanında getirdiği 30.000 kadar esir⁵³ Hâce Ali'nin isteğiyle serbest bırakılmış, bunlardan bazıları memleketlerine dönerken bazıları Erdebil'de kendilerine tahsis edilen bir mahalleye yerleşmişlerdir.⁵⁴ Anadolu'ya dönenler kendilerine özgürlüklerini geri veren tarikat için çalışmaya başlamışlardır.⁵⁵ Tarikat için propaganda faaliyeti yürütmekle görevlendirildikleri öne sürülen⁵⁶, bu kişiler sayesinde Teke yöresinde Hamîdoğulları ve Karamanoğulları gibi beyliklerden birçok kişi Hâce Ali'nin müridi oldu.⁵⁷

Tarikatın ilk olarak Hâce Ali zamanında Şiileşmeye başladığı görüşü yaygın olsa da⁵⁸ hem Erdebil'de Hâce Ali'yi ziyaret ederek onunla sohbet eden Şahrüh'un⁵⁹ koyu bir Sünni oluşu, hem de Hâce Ali'nin Kudüs'teki Halifesi İbn Saîğ'in Hanefî fakihî olması sebebiyle tarikatın bu dönemde Şii eğilimler göstermediği düşünülmelidir.⁶⁰

830/1427 yılında Hacca giden Hâce Ali dönüş yolunda uğradığı Kudüs'te hayatını kaybetti.

Anadolulu bir Türkün kurduğu ilk tarikat olan Bayramiye tarikatının piri ve kurucusu Hacı Bayram-ı Veli'nin müşidi Somuncu Baba adıyla bilinen Kerimüddin Aksarayî, Hâce Ali'nin halifelerindendir. Bu bakımdan Hâce Alaeddin Ali'nin Türk tasavvuf tarihinde önemli bir yeri vardır.⁶¹

Şeyh İbrahim b. Alaeddin Ali b. Sadreddin Musa b. Safiyüddin Erdebilî (ö. 863/1447)

Yaşamı ve faaliyetleri hakkında çoğu kaynakta ayrıntılı bilgi bulunmamasına rağmen Şeyh İbrahim'in Şeyh Şah lakabı ile anıldığını, Hâce Ali'nin oğlu, Şeyh Cafer'in kardeşi ve Şeyh Cüneyd'in de babası olduğunu biliyoruz.

Babasının öldüğü 833/1429 yılından 850/1447 yılında ölünceye kadar irşad makamında oturmuştur. Babası gibi Şeyh İbrahim de Anadolu ve İran'da büyük saygı kazanmış ve tarikatı kuvvetlendirmişti.⁶² Etrafa gönderilen halifeler sayesinde çeşitli memleketlerden insanlar dergâha toplanıyordu.⁶³

53 Esirlerin sayısı hakkında fikir birliği yoktur. Bazı kaynaklar 3.000, bazıları da 30.000 demektedirler. Ancak o dönem Anadolu'nun nüfusu göz önüne alındığında 30.000 oldukça abartılı bir sayı olmalıdır.

54 Öngören, R.; "Safeviyye", s. 461; Azamat, N.; "Alaeddin", s.279; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53; Bala, M.; "Erdebil", s. 291, Hıncz, W.; Uzun Hasan, s. 8; Dedeyev, Bilal; "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Fall 2008, I/V, s. 205-223

55 Sümer, F.; Safevi Devleti'nin Kuruluşu, s. 6; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53; Karadeniz, Y.; "Safevi Devleti", s. 63, Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 31.

56 Azamat, N.; "Alaeddin", s.279; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53.

57 Öngören, R.; "Safeviyye", s. 461.

58 Savaş, Saim; XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik, Ankara, 2002, s. 17; Kütükoğlu, Bekir; Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul, 1993., s.1; İkinci, Mustafa; "Safeviyye Tarikatı ve Türkmenler Üzerindeki Rolü", Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü; Ed. Halil İbrahim Bulut, Sakarya Üniversitesi Yayınları, s.143-174; Dedeyev, B.; "Safevi Tarikatı", s. 210; Teber, Ö. F.; "Mezhebi Ayrışmanın Siyasallaşması", s. 198.

59 Azamat, N.; "Alaeddin", s.279; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 31; Aka, İsmail; Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447), T. T. K., Ankara, 1994, s. 119; Savory, Roger; Iran under the Safavids, Cambridge University Press. 1980, s. 15.

60 Azamat, N.; "Alaeddin", s. 279

61 Azamat, N.; "Alaeddin", s.279; Dedeyev, B.; "Safevi Tarikatı", s. 210

62 Yınanç, M. H.; "Cüneyd," s. 242; Çelik, Ali; "Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi", Türkler Ans. Ankara, 2002, VI/513-533

63 Musalı, Namık; "Şeyh İbrahim Döneminde Erdebil Tekkesi", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Kış 2016, 80/9-30; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 34

Bu dönemde tarikatın özellikle Sünnî olmayan zümreler arasında hızla yayılmaya başladığı görülmektedir. İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da bulunan batını zümreler bu tarikatın ve Şeyh İbrahim'in etrafında toplanmaya başlamışlardır.⁶⁴

Şeyh İbrahim'in propaganda faaliyetleri konusunda R. Savory'nin⁶⁵ değerlendirmeleri dikkat çekmektedir: "İbrahim, Anadolu'da ve diğer yerlerde aktif bir şekilde *Safevi propagandasını yaymakla uğraşan taraftarlarının ağını güçlendirdi. Şeyh İbrahim zamanında Safevi Tekkesi etrafında toplanan müritlerin kalabalığı o kadar artmıştı ki, şeyhin huzuruna kabul edilebilmek, onların her birine nasip olmuyordu*" dikkat çeken ifadeler kullanmaktadır.

Şeyh İbrahim döneminde Azerbaycan çeşitli mücadelelere sahne oluyordu. Karakoyunluların başında bulunan Kara İskender, bir yandan kardeşi Cihanşah'a, bir yandan Akkoyunlulara, bir yandan da Timurlu hükümdarı Şahruh'a karşı mücadele ediyordu. Şeyh İbrahim Kara İskender'e karşı Şahruh'u desteklemiş⁶⁶, Şahruh da, İskender'in Erdebil'in zenginliğine göz dikmiş olması nedeniyle bir fermanla dergâhı korumaya almıştır.⁶⁷

Şahruh'un desteklediği Cihanşah'ın, kardeşi Kara İskender'i yenerek Karakoyunlu tahtına oturmasından sonra Şeyh İbrahim, Cihanşah'ın yanında yer almış, hatta onunla birlikte Gürcistan seferine gitmiştir.⁶⁸ Bu sefere katılarak tarikatın kendinden sonra giriştiği bütün askeri deneyimlere öncülük etmiş olduğunu kabul edebiliriz.

Dergâhın artan şöhreti ve zenginliğiyle birlikte Şeyh İbrahim manevi konumunun dışında siyasi tavırlarıyla da dikkat çekiyordu. Bir sultan gibi davranmaya başlamış, bu yüzden de Şeyh Şah lâkabıyla anılmıştır.⁶⁹ Onun irşad makamında oturduğu ilk yılların oldukça hareketli, sonraki yılların ise gayet sakin geçtiği bilinmektedir.

Şeyh İbrahim'den sonra yerine vasiyeti üzerine en küçük oğlu Cüneyd geçmiş, irşad faaliyetlerini müşterek yürüttükleri amcası Şeyh Cafer bu durumdan memnun olmamıştı. Amca-yeğen arasındaki mücadeleye Şeyh Cüneyd konusunda değineceğimiz için Şeyh Cafer için ayrıca bir başlık açmayı uygun görmedik.

Şeyh Cüneyd b. İbrahim b. Alaeddin Ali b. Sadreddin Musa b. Safiyüddin Erdebilî (ö. 833/1430-865/1460)

Şeyh Cüneyd 834/1447 yılında on üç yaşındayken Amcası Şeyh Cafer'in gözetiminde posta oturmuştur.⁷⁰ Oldukça hırslı bir genç olan Cüneyd, dedesi Hoca Ali zamanında başlayan Şiileşme sürecine ivme kazandırmış⁷¹, kısa ömrü boyunca saltanat kurma hayali ile yaşamıştır.

Cüneyd'in şeyh olmasıyla birlikte taraftarlarının çokluğu, Karakoyunlu Cihanşah'ın onu si-

64 Musalı, N.; "Şeyh İbrahim", s. 8; Şah, Serap; "*Safvetü's-Safâ'da Safiyüddin-i Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*" Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, I-II

65 Musalı, N.; "Şeyh İbrahim", s. 8; Savory, R.; Iran under the Safavids, s. 16

66 Musalı, N.; "Şeyh İbrahim", s.10

67 Musalı, N.; "Şeyh İbrahim", s.10

68 Musalı, N.; "Şeyh İbrahim",s. 11

69 Musalı, N.; "Şeyh İbrahim",s. 11; Savory, R.; Iran under the Safavids, s. 16; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 34

70 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 15; Öztuna, Y.; Devletler ve Hanedanlar, s.775

71 Roemer, H. R., "*The Safavids Period*" The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods, VI/189-350, Cambridge University Press, Cambridge, 1993; Savory, R.; Iran under the Safavids, s. 16-18; Karakaya, A.-S.; Vefailik, Bektaşılık, Kızılbashlık, s.80-81.

yasi bir rakip olarak görmesine neden olmuştu. Cihanşah, dünürü olan Şeyh Cafer'den Cüneyd'in Erdebil'den çıkarılmasını istedi.⁷²

Hem amcasının, hem de Cihanşah'ın yaptığı baskıdan bıkan Cüneyd, Erdebil'den ayrıldı.⁷³ Bu durum siyasi örgütlenme faaliyetleri için sahaya çıkmak isteyen Cüneyd'in lehineydi. Cüneyd'in bu arada amcası Şeyh Cafer'e karşı verdiği post mücadelesinde güçlü olmak ve taraftar kazanmak amacıyla Anadolu'ya gelmeden önce-yahut geldikten sonra, Şiiliği benimsediği ileri sürülmektedir.⁷⁴

İlk olarak Osmanlı topraklarına giden Cüneyd Osmanlı sultanı II. Murad'a bir seccade, bir Kuran-ı Kerim ve bir tespih göndererek Kurtbeli'nde (şu anda Giresun iline bağlı Alucra ilçesinde olmalıdır) dergâh kurmak için izin istedi. Padişah durumu değerlendirmiş; elçilere 1000'er akçe harçlık ve Cüneyd'e verilmek üzere 200 altın verdikten sonra "*bir tahta iki sultan sığmaz*" diyerek Cüneyd'in talebini reddetmişti.⁷⁵ Bu noktadan bakıldığında; Cüneyd'in Erdebil'deki faaliyetleri ile Anadolu'da yaptığı propaganda Osmanlı sarayından da takip edilmiş, onun saltanat amacı taşıdığı değerlendirilmesi yapılarak Osmanlı sınırları içinde tutulmamıştır.

Osmanlı topraklarında barınamayacağını anlayan Cüneyd, Karamanoğulları idaresindeki Konya'ya giderek Sadreddin Konevi dergâhına misafir oldu. Burada Mevlana Hayreddin'den dersler aldı ve Muhiyüddin Arabî'nin kitaplarını okudu. Ancak, Şeyh Abdüllatif ile, sahabelerin mi yoksa ehli beytin mi daha üstün olduğuna dair bir tartışmaya girdi. Şeyh Abdüllatif ona sahabenin daha evla olduğunu, dört mezhebin ashaptan alındığını, Kelam-ı Kadim'de onlardan "*muhacirin ve el-ensar*" diye bahsedildiğini söyledi. Cüneyd buna karşılık şeyhe, o ayetler nazil olduğu vakit sen orada mıydın, diye sordu. Şeyh Abdüllatif'in ona "*Bu inancın ile sen kafir oldun, bu inançta olanlar kafir olurlar*" dediği rivayet edilmektedir.⁷⁶

Ertesi gün buradan da ayrılan Cüneyd, Toroslardaki Varsak Türkmenlerinin obalarına gitti. Diğer yandan Şeyh Abdüllatif, Karamanoğlu İbrahim Bey'e haber göndererek Cüneyd'in saltanat istediğini, onun Karamanoğlu topraklarından çıkarılması gerektiğini bildirdi. İbrahim Bey bunun üzerine Varsaklara, Cüneyd'i teslim etmeleri için baskı yaptı.⁷⁷

Karamanoğulları topraklarını da terk eden Cüneyd, İskenderun yakınlarındaki Cebel Arüs (Ersuz ya da Ersöz) dağında Haçlılardan kalma bir hisara yerleşmek için Memluklerin Halep valisi

72 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 15; Yınanç, M. H.; "*Cüneyd*", s. 242; Yazıcı, Tahsin; "*Cüneyd-i Safevi*", İA, TDV, İstanbul, VIII/193-194; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 404; Dedeyev, B.; "*Safevi Tarikati*", s. 211; Eravcı, Mustafa; "*Safevi Hanedanı*," Türkler Ans., Ankara, 2002 VI/882-891

73 Yınanç, M. H.; "*Cüneyd*",s. 242; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 16; Yazıcı, Tahsin; "*Cüneyd-i Safevi*", s.193; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 404; Sümer, F.; Çepniler, s. 34; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 50; Atıcı Arayancan, Ayşe; "*Karakoyunlu Sultanı Cihanşah'ın Şeyh Cüneyd'e Karşı Aldığı Önlemler*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, III/11- s. 73-78

74 Yınanç, M. H.; "*Cüneyd*", s. 242; Yazıcı, T.; "*Cüneyd-i Safevi*", s.193; Sümer, F.; Safevi Devletinin Kuruluşu s. 10; Gölpınarlı, "*Kızılbaş*", s. 789; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 405; Efendiyev, O.; Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 264; Öz, M.; İslam Mezhepleri Tarihi, s. 762

75 Aşıkpaşazade Derviş Ahmed Aşıkî; Tevarih-i Âl-i Osman, Aşıkpaşazade Tarihi; haz. Ayşe Kula, Kamer Yay. İstanbul, 2015, s. 373; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 17; Yınanç, M. H.; "*Cüneyd*",s.243; Dedeyev, B.; "*Safevi Tarikati*", s. 211; Sümer, F.; Çepniler, s. 34-35; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 406

76 Aşıkpaşazade;Aşıkpaşazade Tarihi, s. 374; Yınanç, M. H.; "*Cüneyd*", s. 243; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 18; Sümer, F.; Çepniler, s. 35; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 406

77 Aşıkpaşazade;Aşıkpaşazade Tarihi, s. 374; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 18; Yınanç, M. H.; "*Cüneyd*", s. 243; Dedeyev, B.; "*Safevi Tarikati*", s. 211; Sümer, F.; Çepniler, s. 35; Atıcı Arayancan, A.; "*Karakoyunlu Sultanı Cihanşah*", s. 76

Bilaloğlu'ndan izin aldı. Burada kapsamlı bir propaganda hareketine başlayan Cüneyd'in etrafına kısa sürede Osmanlı, Karaman ve Memluk topraklarından çok sayıda mürit toplandı. Bunlar arasında Osmanlıyı bir hayli uğraştırdıktan sonra bastırılan Şeyh Bedreddin isyanının bakiyeleri de vardı.⁷⁸

Bu propaganda faaliyetleri, Memluk ulehasını rahatsız etti. Memluk Sultanı Çakmak'a Cüneyd'i şikayet ettiler. Bunun üzerine Halep'ten harekete geçen askeri birlikler Cüneyd'in üzerine yürüdü. Çıkan çatışmada yetmiş kadar müridini kaybeden Cüneyd, Canik dağlarına çekildi.⁷⁹

Burada Anadolu'daki faaliyetlerinin meyvesini toplayan Cüneyd, erafına toplanan silahlı müritleriyle 1456 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'na yürüdü. Onları yolda karşılayan Trabzon Rum imparatorluğu öncülerini yenen Cüneyd, Trabzon'u kuşattı. Şehir halkı korkup kaçtığı için Rum İmparatoru Ioannes, şehri küçük bir birlikle savundu. Bu sırada Amasya'daki Osmanlı şehzadesi II. Bayezid'in, Ioannes'in yardımına geldiğini duyulması üzerine onunla karşılaşmak istemeyen Cüneyd kuşatmayı kaldırarak güneye, Akkoyunlu reisi Uzun Hasan Bey'in kendisini beklediği Hasankeyf'e gitti.⁸⁰

Şeyh Cüneyd ile Uzun Hasan Akkoyunluların uzun zamandan beri egemenlik mücadelesi verdikleri Karakoyunlulara karşı bir ittifak yaptılar. Sünni Şeyh Cafer ile Şii Cihanşah ittifakına karşı, Sünni Uzun Hasan ile Şii Şeyh Cüneyd ittifakı olduğunu söyleyebiliriz. Hasan Bey'in kız kardeşi Hatice Begüm ile evlenen Cüneyd, bu ittifakı akrabalık yoluyla da perçinlemiştir. Diyarbakir'de üç yıl kalan Cüneyd, Akkoyunlu hâkimiyet sahasından oldukça mürit toplamıştır.⁸¹

Üçüncü yılın sonunda Uzun Hasan'ın desteğiyle Erdebil'e dönerek dergâhına yerleşen Şeyh Cüneyd, müttefikinin Gürcistan seferlerinden etkilenmiş olmalıdır. Çünkü onun döndüğünü ve artık daha çok müridi olduğunu bilen Cihanşah'ın Erdebil'i yeniden terk etmesi için yaptığı baskılar sonucunda 1459 yılında müritleriyle birlikte Kafkasya üzerine sefere çıktı.⁸²

Hatırı sayılır bir ganimet elde eden Cüneyd, yaklaşan kıştan korunmak amacıyla daha güneyde bulunan Karabağ'a çekilmişti. Burada kendi başkenti Şamahı'ya saldıracağından endişe eden Şirvanşah Halilullah'ın, ülkesini terk etmesi yönündeki isteğini reddedince Karakoyunlu müfrezeleriyle desteklenmiş Şirvan ordusu tarafından çembere alındı. Çıkan çatışmada vurulan Cüneyd öldü. Cüneyd'in cesedi müritleri tarafından Kurbal (Kurnal, ya da Kuruyal) denilen bölgeye defnedildi.⁸³

78 Aşıkpaşazade, Aşıkpaşazade Tarihi, s. 374, Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 19, Yınanç, M. H.; "Cüneyd", s. 243; Sümer, F.; Çepniler, s. 35; Çetinkaya, N.; Kızıldaş Türkler, s. 410; Dedeyev, B.; "Safevi Tarikati", s. 211-212

79 Aşıkpaşazade, Aşıkpaşazade Tarihi, s. 375, Yınanç, M. H.; "Cüneyd", s. 243; Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 19; Dedeyev, B.; "Safevi Tarikati", s. 212

80 Aşıkpaşazade, Aşıkpaşazade Tarihi, s. 375; Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 21, Yınanç, M. H.; "Cüneyd", s. 244; Yazıcı, T.; "Cüneyd-i Safevi", s.194; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53; Sümer, F.; Çepniler, s. 35; Çetinkaya, N.; Kızıldaş Türkler, s. 411; Dedeyev, B.; "Safevi Tarikati", s. 212; Sümer, Faruk; Oğuzlar, Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları, DTCF Yay., 2. Bs. Ankara, 1972, s. 150

81 Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 21; Yınanç, M. H.; "Cüneyd", s. 244; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53; Çetinkaya, N.; Kızıldaş Türkler, s. 412; Minorsky, Vladimir; "Uzun Hasan", İA, MEB, İstanbul, 1986, XIII/91-96; Aka, İsmail; "Selçuklu Sonrası Ortadoğu'da Türk Varlığı," Türkler Ans. Ankara, 2002 VI/839-860

82 Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 34; Yazıcı, T.; "Cüneyd-i Safevi", s. 194; Yınanç, M. H.; "Cüneyd", s. 244; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 54; Sümer, F.; Safevi Devletinin Kuruluşu, s.11; Çetinkaya, N.; Kızıldaş Türkler, s. 412

83 Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 35; Yazıcı, T.; "Cüneyd-i Safevi", s. 194; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 53; Sümer, F.; Çepniler, s. 35; Sümer, F.; Oğuzlar, s.150; Çetinkaya, N.; Kızıldaş Türkler, s. 412

Sünni bir tarikat olarak başlayan Safevilik, birkaç kuşak sonra Şeyh Safi'nin dördüncü göbekten torunu Şeyh Cüneyd liderliğinde bütünüyle politize olmuştur. Tarikatı, siyasi ihtirasları doğrultusunda kullanan Şeyh Cüneyd, Erdebil'i terk etmek zorunda kaldığı yıllarda Anadolu ve komşu coğrafyalarda yaşayan ve aralarında "şeyhlik-müritlek" ilişkisi bulunan göçebe Türkmen aşiretlerinden davasına katılımlar sağlamıştır. İslamiyeti kabul etmiş olmakla birlikte inançları popüler Sufilik ve Şiilik etkileri ile eski şaman kültürünün karışımından oluşan göçebe Türkmen aşiretleri onu mehdi, hatta ilah olarak görmeye başlamışlardır.⁸⁴

Mükemmel bir hatip- iyi bir komutan olan Cüneyd, güçlü bir karaktere sahipti. İnatçı ve kolayca yılmınlığa düşmeyen biri olarak, Türk tarihi açısından dikkate değer bir yere sahiptir. Propaganda faaliyetlerinde Türklüğü öne çıkarmış, Arap ve Fars etkisi altında kalan Türkmenlere yeniden milli bir uyanma duygusu aşılamıştır. Bu durum torunu İsmail'in kurmayı başardığı devletin yönetim anlayışını da derinden etkilemiştir.

Şeyh Haydar b. Cüneyd b. İbrahim b. Alaeddin Ali b. Sadreddin Musa b. Safiyüddin İshak Erdebilî (865/1460-894/1488)

Babasının ölümünden bir ay sonra Diyarbekir'de doğan Haydar, dokuz yaşına gelinceye kadar dayısı Uzun Hasan'ın gözetiminde büyüdü.⁸⁵ Hasan Bey, Karakoyunlulardan sonra Timurlu Ebu Said'i yenerek Tebriz'i başkent yaptıktan sonra Haydar'ı Erdebil'e getirerek irşad makamına oturttu.⁸⁶

Haydar'ın dergâhtaki ilk yılları babasının amcası Şeyh Cafer'in gözetiminde geçmiştir. Şeyh Cafer'in, Cüneyd'in ölümünde payı olduğu göz önüne alındığında Haydar'a karşı halisane duygular beslemediği düşünülebilir. Cüneyd'in ölümüyle saltanat davası bir süre kesintiye uğrasa da Haydar'ın dergâha gelmesiyle yeniden canlanmış olmalıdır. Şeyh Cafer durumdan hoşnut olmasa da müttefiki Karakoyunluların tarih sahnesinden çekilmiş olması onu Haydar'a tahammül etmek zorunda bırakmıştır.

Haydar'ın daha çocukluğunda siyasi bir figür olmasının nedeni Şeyh Cüneyd'in oğlu Uzun Hasan'ın yeğeni olması ve dayısının Rum eşi Despina Hatun'dan doğan -Hristiyanlarca Marta, Türkmenlerce Halime Begüm adıyla anılan- kızı ile yapmış olduğu evliliğidir.⁸⁷

Haydar, babasının yolunda yürümeye karar vermiş; dergâhı bir silah imalathanesine çevirmiş, kendi odasını bile silah deposu olarak kullanmıştır. Müritlerini düzenli bir ordu haline getirmiştir.⁸⁸

Kızılbaş kavramı ilk onun geliştirdiği "*Haydari taç*" ile fiziki bir özellik göstermiştir. Bu başlık alttan beyaz bir tülbentle sarılan ve yukarı doğru sivrilen bir çeşit börtür. Üst kısmı kırmızı olmakla birlikte on iki imamı temsilen iki parmak genişliğinde on iki dilimden oluşur. İlk kez bu başlık sayesinde Sünni kesimlerce Alevilere karşı kullanılan Kızılbaş kavramı genelleşmiş,⁸⁹ Alevi inançlı Türkmenlerin adı haline gelmiştir.⁹⁰

84 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 35; Yazıcı, T.; "*Cüneyd-i Safevi*", s. 194; Sümer, F.; Çepniler, s. 35; Karakaya, A.-S.; Vefailik, Bektaşılık, Kızılbaşlık, s.80-82.

85 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 36; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 412

86 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 63; Sümer, F.; Çepniler, s. 37; Sümer, F.; Oğuzlar, s. 150; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 413

87 Nöldeke, Theodor; "*Haydar*", İA, MEB, İstanbul, [t.y.], V/387; Yazıcı, T.; "*Safeviler*", s. 54; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 63; Minorsky, V.; "*Uzun Hasan*", s. 95; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 59

88 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 65; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 60

89 Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Karakaya, A.-S.; Vefailik, Bektaşılık, Kızılbaşlık, s.1-16.

90 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 65; Yazıcı, T.; "*Safeviler*", s. 54; Nöldeke, T.; "*Haydar*", s. 387; Öz, M.; İslam

Haydar dayısının ölümünden sonra Akkoyunluların desteğini yitirmiş, Sultan Halil'in yerine tahta geçen Sultan Yakup ile arası açılmıştı. Sultan Yakup, Haydarî taç giyilmesini yasaklamıştı.⁹¹

Şeyh Haydar, Anadolu'yu dolaşmadı ama oradan gelen müritleri Erdebil'de yetiştirdikten sonra, “*Halife*” unvanı ile geldikleri bölgelere göndererek propaganda faaliyetlerini arttırdı.⁹²

Hareketinin askeri bir karaktere dönüşümünü tamamladıktan sonra, henüz yirmi iki yaşındayken hem gücünü denemek hem de daha çok katılım sağlamak amacıyla Kafkasya'daki Hristiyan Çerkesler üzerine bir ganimet seferine çıktı. Demirkapı da denilen Derbend şehrini ele geçirek Kafkas Dağlarının kuzeyine ilerleyen Haydar, karşısına çıkan Çerkes ordusunu yendi. Erdebil'e döndüğünde ele geçirdiği ganimeti halka dağıttı. Bir kısmını da kuzeni Sultan Yakup'a gönderdi.⁹³

Çok geçmeden ikinci bir sefere daha çıktı. Bu durum başta Sultan Yakup olmak üzere civardaki hükümdarların dikkatini çekmişti. Sultan Yakup seferden dönen Haydar'ın derhal Tebriz'e gelmesini emretti.⁹⁴ Tebriz'e gelen Haydar'a Akkoyunlu hâkimiyetine muhalif hareket etmemesi için Sultan Yakup tarafından yemin ettirildi.⁹⁵ Bundan sonra Erdebil'e dönen Haydar'ın, birkaç yıl boyunca askeri bir faaliyette bulunmadığı görülür.

1488 yılı başlarına gelindiğinde, Haydar'ın annesi Hatice Begüm, Tebriz'deki veba salgını nedeniyle Kum'da bulunan Sultan Yakup'a elçi gelerek oğlunun yeni bir sefere çıkması için izin istedi. Yakup, Haydar'ın ettiği yemine güvenerek izin verdiği gibi, kayınbabası Şirvanşah Ferruh Yesar'dan da çıkacağı cihat seferinde şeyhe destek vermesini istedi.⁹⁶

Yola çıkan Haydar'ın bu seferdeki amacı babasının öcünü almak üzere Şirvanşahlar üzerine yürümektir. Kura nehrini geçen Haydar, öncelikle Mahmudabad'ı yağmaladı. Bu arada Ferruh Yesar'ın oğullarının düğünüyle ilgilenmesini fırsat bilerek Şamahı'ya saldırdı. Ailesini Gülistan kalesine gönderen Ferruh Yesar, Haydar'ın, başşehrini yağmalamasına engel olamadı.⁹⁷

Ferruh'un sığındığı Gülistan kalesini kuşatan Haydar, Şirvan komutanlarının topladıkları birliklerle yakında taarruza geçecekleri haberini aldı. Gülistan kuşatmasını kaldırarak bu orduya karşı saldırıya geçti. Haydar'ın kuşatmadan vazgeçtiğini zanneden Ferruh Yesar kaleden çıkarak Kızılbaşları takibe koyuldu. Ancak toplanan ordunun Kızılbaş ordusu tarafından yok edildiğini öğrendiğinde Solut kalesine sığındı.⁹⁸

Bu sırada Ferruh Yesar'ın yardım istemesiyle Sultan Yakup bir ordu gönderdi. Kendisi de Erdebil dergâhına indi. Akkoyunlu ordusunun da yaklaştığını haber alan Haydar kuzeydeki Tabersaran bölgesine gitti. Ama daha önce bu bölgeyi yağmaladıklarından Derbend muhafızları

Mezhepleri Tarihi, s. 763; Eravcı, M.; “*Safevi Hanedanı*”, s. 884; Savaş, Saim; “*Osmanlı- Safevi Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları*”, Türkler Ans. Ankara, 2002, VI/907-920; Karakaya, A.-S.; Vefailik, Bektaşılık, Kızılbaşlık, s.80-81.

91 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 66

92 Çelik, Ali; “Çepnilerin Anadolunun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi”, s. 516

93 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 69; Sümer, F. Safevi Devletinin Kuruluşu, s.13; Sümer, F.; Oğuzlar, s. 150; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 414; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 61

94 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 70; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 61

95 Hinz, W.; Uzun Hasan, s.70; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 414; Avcıoğlu, Doğan; Türklerin Tarihi, Tekin Yay. İstanbul, 1997, c. V, s. 2238; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 61

96 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 71; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 63

97 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 72; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 414

98 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 74; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 64

geçmelerine izin vermedi. Şeyh Haydar Derbend'i kuşatarak aldı.⁹⁹

Bu sırada Biçenli Süleyman Bey komutasında, Şirvanlıların takviye ettiği Akkoyunlu ordusu Derbend'in güneyine kadar gelmişti. İki ordu Elbruz dağı eteklerindeki Dartanat köyü yakınlarında karşılaştı. Kızılbaş ordusu müttefik ordusunun yarısına yakını yok etti. Şeyh Haydar bir mızrak vuruşuyla, Biçenli Süleyman Beyi atından düşürdü. Ancak bir okla vurularak atından düştü ve Akkoyunlu askerleri tarafından kafası kesildi.¹⁰⁰ Müritleri cesedini Tabersaran'da Elfendiyar köyüne defnettiler. Kafası ise Tebriz'e götürülerek teşhir edildi. Onun kesik başı bir mürit tarafından sergilendiği yerden çalındı ve oğlu İsmail'in hurucu sırasında yine Şirvan'dayken kendisine verildi.¹⁰¹

Haydar'ın ölümü, dergâhın siyasi faaliyetlerinden çekinen devletlerde memnuniyet yarattı. Özellikle Anadolu Türkmenlerinin ona bağlılığı Osmanlı Sultanı II. Bayezid'i endişelendiriyordu. Bu nedenle Haydar'ın ölümünden sonra Sultan Yakup'a bir mektup yazarak onu kutlamış ve değerli hediyeler göndermiştir.¹⁰²

Şeyh Haydar'ın dergâhının siyasi amaçlarını gerçekleştirmede bir adım daha ileri gitmiş olduğunu görüyoruz. Onun siyasi yönünden çok askeri yönünün ağır bastığı anlaşılmaktadır.

Şeyh Sultan Ali b. Haydar b. Cüneyd b. İbrahim. b. Alaeddin Ali b. Sadreddin Musa b. Safiyüddin İshak Erdebilî (ö. 900/1494)

Hangi tarihte doğduğu belirsiz olan Şeyh Sultan Ali (ya da Yar Ali) babasının öldüğü tarihte annesi ve kardeşleriyle birlikte Erdebil'de bulunuyordu. Dayısı Sultan Yakup'un buyruğuyla ailesiyle birlikte Fars eyaletinde eskiden Sasanilerin başkenti olan İstahr kasabasına sürüldü. Burada Şiraz valisi Pürnekli Mansur Bey onları İstahr kalesinde hapsedti.¹⁰³

Bu esaret 4-5 yıl sürdü. Akkoyunlu Devleti'nde Sultan Yakup'un erken ölümünden sonra şehzadeler arasında şiddetli bir taht kavgası vardı. Yakup'un oğlu küçük yaştaki Baysungur tahta geçmişti. Ancak bir süre sonra Uzun Hasan'ın bir diğer torunu Rüstem Mirza tahtı ele geçirdi. Baysungur Şirvan'a çekilmiş olsa da Rüstem açısından tehlike sürüyordu. Rüstem Mirza, Erdebil sufilerinin askeri gücünden yararlanmak amacıyla Sultan Ali ve ailesini serbest bıraktırdı. Bu çift yönlü bir plandı. Baysungur yenildiği takdirde Rüstem'in sultanlığı önünde bir engel kalmayacağı gibi, Kızılbaşlar yenildiği takdirde de önemli bir tehlike unsuru ortadan kalkacak her iki taraf da zayıf düşecekti.¹⁰⁴

Özgürlüğüne kavuşan Sultan Ali müritlerinden oluşan ordunun başına geçerek Baysungur'u yeni ve Tebriz tahtını Rüstem'e rakipsiz olarak kazandırdı. Bu sırada cereyan eden İsfahan vali-

99 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 74; Yınanç, Mükremin Halil, "Akkoyunlular", İA, MEB, İstanbul, 1940, I/251-270

100 Hinz,W.;Uzun Hasan, s.75; Nöldeke, T.; "Haydar", s. 387; Yınanç, M. H.; "Akkoyunlular", s. 261; Sümer, F.; Çepniler, s. 38; Sümer, F.; Oğuzlar, s. 150; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 415; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 65

101 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 76

102 Dedeyev, B.; "Safevi Tarikatı", s. 216

103 Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 54; Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 77; Sümer, F. Safevi Devletinin Kuruluşu, s.14; Sümer, F.; Çepniler, s. 38; Sümer, F.; Oğuzlar, s. 150; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 448; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 70-71; Eravcı, M.; "Safevi Hanedanı", s. 884; Aka, İ.; "Selçuklu Sonrası", s. 846-847

104 Hinz, W.; Uzun Hasan, s. 80; Çetinkaya, N.; Kızılbaş Türkler, s. 448; Efendiyev, O.; Azerbaycan Safeviler Devleti, s. 36; Yazıcı, T.; "Safeviler", s. 54; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 72; Aka, İ.; "Selçuklu Sonrası", s. 847

sinin isyanı da yine Kızılbaşlar tarafından bastırıldı.¹⁰⁵

Bu olaylardan sonra Erdebil’de dergâhına yerleşen Sultan Ali’nin Kızılbaş müritleri akın akın onu ziyarete geliyorlardı. Kızılbaşların askeri yeteneklerinden çekinen Sultan Rüstem, Sultan Ali’yi bertaraf etmek istiyordu. Bu nedenle Sultan Ali ile ailesini önce Tebriz’e davet etti; ardından kışı geçirmek üzere saray mensuplarıyla birlikte Hoy’a götürdü.¹⁰⁶

Misafirliğin bir esarete dönüştüğünü anlayan Şeyh Sultan Ali buradan kaçtı. Sultan Rüstem, Aybey (ya da Eybe) adlı komutanını bir orduyla Sultan Ali’yi yakalamak üzere gönderdi. Erdebil yakınlarındaki Şamasi köyüne geldiklerinde ailesini Erdebil’e göndererek kendisini takip etmekte olan orduyu beklemeye başladı. Ailesini göndermeden önce başındaki Haydari Tacını kardeşi İsmail’in başına takarak müritlerine “*ben ölürsem şeyhiniz İsmail’dir*” dediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁷

Aybey komutasında Akkoyunlu birlikleri Şamasi köyüne geldiğinde çarpışma başladı. Kızılbaşlar başta üstün durumda olmasına rağmen kaçan Akkoyunlu birliklerini kovalarken Sultan Ali atı ile birlikte bir dereye yuvarlandı ve boğularak öldü.¹⁰⁸

Müritleri çok genç yaşta ölen Sultan Ali’nin cenazesini Erdebil’e getirerek dergâhta yatan atalarının yanına defnettiler. Böylece Safevi ailesi için tarikat dönemi kapanmış, devletleşme dönemi başlamış oldu.

Sultan Ali’nin faaliyetlerine bakacak olursak, kendisinin siyasi düşünceleri hakkında malumatımız olmamasına rağmen ailesinin geçmişine benzer çabalarının olduğunu anlıyoruz. Baysungur’u yendikten sonra Tebriz’e yürümemiş olmasını Sultan Rüstem ile bir anlaşma yapmış olduğuna bağlıyoruz. Özgürlüğüne karşı Rüstem’e tahtı garanti etmiş olmalıdır.

Sultan Ali’den Sonra

Sultan Ali’nin ölümünden sonra müritleri, kardeşleri İsmail ve İbrahim’i Gilan bölgesindeki Lahican şehrine götürerek korumuşlardır.

Burada eğitim alan İsmail, bir süre sonra Erzincan’daki Sarıkaya yaylasına gelerek etrafına toplanan Anadolu Türkmenleriyle harekete geçmiş, Şamahı şehri yakınlarında Şirvanşah Ferruh Yesar’ı yenerek babası ve dedesinin öcünü almıştır. 1500 yılının kışını Mahmutabad’da geçirdikten sonra Nahçıvan yakınlarında Akkoyunlu Sultanı Elvend’i yenerek Tebriz’e girmiş ve 1501 yılında Safevi Devletini kurmuştur. Birkaç yıl sonra da Sultan Yakup’un oğlu Sultan Murat’ı yenerek Akkoyunlu Devleti’ni ortadan kaldırmıştır. Böylece Fırat’tan Amu Derya’ya kadar bütün İran’a hâkim olmuştur.

Devletin dili Türkçe olmakla birlikte Şah İsmail, Azerbaycan Türkçesiyle şiirler yazmış, Hatai mahlasını kullanmıştır. Bu şiirler bugün bile Anadolu başta olmak üzere Türkmenlerin olduğu her yerde söylenmektedir. Şah Abbas dönemine kadar devletin idari ve askeri kadrosu tamamen

105 Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 80; Dedeyev, B.; “*Safevi Tarikati*”, s. 216; Sümer, F.; Oğuzlar, s. 151; Paydaş, Kazım; “*Baysungur Döneminden Şah İsmail’in Ortaya Çıkışına Kadar Akkoyunluların Safeviler ile Olan Münasebetleri*”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 164, 2006, s. 119-130

106 Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 81; Paydaş, K.; “*Akkoyunluların Safeviler İle Olan Münasebetleri*”, s. 124; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 75

107 Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 82; SÜMER, F.; Oğuzlar, s. 151; Paydaş, K.; “*Akkoyunluların Safeviler ile Olan Münasebetleri*”, s. 124; Şükürov, G.; Safevi Devleti, s. 75

108 Yazıcı, T.; “*Safeviler*”, s. 54; Yınanç, M. H.; “*Akkoyunlular*”, 261; Hınz, W.; Uzun Hasan, s. 82; Paydaş, K.; “*Akkoyunluların Safeviler ile Olan Münasebetleri*”, s. 124

Türkmenlerden oluşmuş, bu dönemde Türkmenlerin yerini diğer unsurlar almıştır. Bu süreçten sonra Safevi Devleti yavaşça benliğinden soyutlanarak Fars kültürü tesirine girmiştir.

Sonuç

Erdebil'e tarihî bir şehir kimliği kazandıran, Erdebil'in ismini asırlar boyunca yavaşatan bu âsitânenin kurucusu Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî -ki Safevî hânedânına ismini veren kişidir- ve kendinden sonra gelen halifeleri siyasetle yoğun olarak ilgilenmişler, Anadolu kökenli Rumlu, Tekelü, Ustacalu, Karamanlu, Musullu, Şamlu, Dulkadirlü gibi büyük aşiretlerin yanı sıra; Arabgürlü, Hınıslu, Bayburdlu, Çemişkezeklü, Tokaçlu, Kaçar, Varsak ve Kazaklu gibi küçük aşiretlerin de desteği sayesinde siyasi amaçlarına ulaşmayı başarmışlardır.

Bu uğurda üç önderlerini kaybetmelerine rağmen sadık müritleri sayesinde her seferinde daha güçlü olarak ayağa kalkmayı bilmişler ve İran'da Türk kültür ve medeniyetinin uzun süre yaşamasını sağlamışlardır. Onların döneminde Anadolu'dan İran'a oldukça kalabalık kitlesel göçler olmuş, bunun sonucunda özellikle Doğu Anadolu'da Türk varlığının zayıfladığı düşünülebilir.

Sonuç olarak, temelleri İlhanlılardan önce atılmış olan, Şafii mezhebine mensup bir sufi hareket olarak çıkan fakat sonradan siyasi, sosyal ve kültürel etkileşimler ile farklılaşan, politize olan Erdebil Dergahı ve vakıfları ile bu dergahların başında bulunan şeyhler, VIII. yüzyıldan başlayarak ülke idaresinin, sosyal ve siyasi hayatının figürlerinden biri olmuş, “şeyhlikten şahlığa” uzanan uzun ve meşakketli bu yolculukta başrol oyuncusu olmayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

Abbasi, Mirza, “*Safevilerin Kökenine Dair*”, Belleten, TTK, Ankara, 1976, XL/158, s. 287-329.

Abdurrahman b. Muhammed, İbn-i Haldûn, el-İber, Farsçaya çev. Âbdu'l-Muhammed Âyetî, (Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI) Tahran, 1375 hş.

Abdüllatif Kazvini; Lübbü't-Tevarih (Safevi Tarihi), çev. ve not: Hamidreza Muhammednejad, Birleşik Yayınevi, 1. Bs. Ankara, 2011, s. 19-20.

Ahmed b. Celaleddin Muhammed Fasîh-i Havâfî, Muçmel-i Fasîhî, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş.

Aka, İsmail, “*Selçuklu Sonrası Ortadoğu'da Türk Varlığı*” Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002 VI/1470-1491.

Aka, İsmail, Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405–1447), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Âskallânî, Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer, ed-Dureru'l-kâmine fi `Âyân el-mieye es-sâmine, I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966.

Âsterâbâdî, Azîz b. Erdeşîr, Bezm u Rezm, neşr. Köprülüzade M. Fuad, İstanbul, 1928.

Atıcı Arayancan, Ayşe; “Karakoyunlu Sultanı Cihanşah'ın Şeyh Cüneyd'e Karşı Aldığı Önlemler” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, III/11- s. 73-78.

Avcioğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997.

Azamat, Nihat, “*Alaeddin Erdebili*” İA, TDV, İstanbul, 1995, XI/279.

Âzzâvî, Abbas, Târîhu'l- İrâk Beyne'l- ihtilâleyn, I-III, Bağdad, 1936-1939.

Babinger, Franz, “*Safiy-ed-din*”, İA, MEB, İstanbul, 1988, X/64-65.

- Bakıhanov Abbaskuli, Gulistân-i İrem, Neşr. Abdulkerim Alizade, Bakü 1970.
- Bala, Mirza, “*Erdebil*”, İA, MEB, İstanbul, 1988, III/288-293.
- Beyânî, Dîn u Dovlet der İran-i Ahd-i Moğul, Tahran 1367-1375 h.ş.
- Beyânî, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş.
- Browne, Edward G. A., Literary History Of Persia , I-IV, Cambridge, 1969.
- Çelik, Ali, “Çepnilerin Anadolu’nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi” Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002, VI/312-323.
- Çetinkaya, Nihat; Kızılbaş Türkler, Tarihi Oluşumu ve Gelişimi; Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2004.
- Dedeyev, Bilal, “*Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri*” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Fall 2008, I/V, s. 205-223.
- Deguignes, Joseph, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi, I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923.
- Derviş Ahmed Aşıkî; Tevârihi Âl-i Osman Âşıkpaşazade Tarihi; haz. Ayşe Kula, Kamer Yayınevi İstanbul, 2015.
- Derviş b. İsmail b. Hacı Muhammed İbn-i Bezzâz, Saffetu’s-safâ, neşr. Ğulâmrezâ Tabatabâi Mevd, 1376 hş.
- Ebubekr el-Kutbî, el- Eherî, Târîh-i Şeyh Uveys, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954.
- Efendiyev, Oktay, Azerbaycan Safeviler Devleti, çev. Ali Asker, TeassPress Yayınları, 1. Bs. İstanbul, 2018.
- Ekinci, Mustafa, “*Safeviyye Tarikatı ve Türkmenler Üzerindeki Rolü*,” Anadolu’da Aleviliğin Dünü ve Bugünü. Ed. Halil İbrahim Bulut. Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Eravcı, Mustafa, “*Safevi Hanedanı*” Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002 VI/882-891.
- Evliya Çelebi, Seyahatnâme, II. kitap, (Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul, 1999.
- Fâikî, İbrahim, Azerbaycan der Mesîr-i Târîh-i İran, I-II, Tebriz, 1375 hş.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, “*Bayramiye*” İA, MEB, İstanbul, [t.y.], II/ 424.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, “*Kızılbaş*” İA, MEB, İstanbul, 1977, VI/ 789-795.
- Gündüz, Tufan; Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ğaffârî, Kadı Ahmed Kazvînî, Târîh-i Cihân-ârâ, neşr. Muctebâ Minovî, Tahran, 1343, hş.
- Ğanî, Kasım , Târîh-i Âsr-i Hâfız, I-II, Tahran , 1340 hş.
- Hâfız Âbrû, Zeyl-i Câmîu’t-tevârîh-i Reşîdî, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş.
- Hâfız Huseyn-i Tebrîzî, İbn-i Kerbelâi, Ravzatu’l-cinân ve Cennâtu’l-cinân, I-II, neşr. Càfer Sultan el- Karâi , Tahran, 1344 hş.
- Hamdullah Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, Neşr. İrec Afşâr, Tahran 1372 hş.
- Hândmîr, Ğiyâsu’d-dîn Muhammed el-Huseynî, Târîh-i Habîbu’s-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş.

- Hata’i Külliyyatı, Haz. Babek Cavanşir, Ekber Necef, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Hinz, Walter, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev. Tefvik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara, 1948.
- Howorth, Henry, H., History Of The Mongols, I-IV, New York, 1876-1892.
- İbn-i Àrabşâh, Àcâibu’l-makdûr fi Nevâib-i Teymûr, neşr. Ahmed Faiz el-Humsî, Beyrut, 1986.
- İbn-i İmadu’d-devle Hemedânî Reşideddîn Fazlullah, Câmîu’t-tevârih, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 h.ş.
- İkbâl, Âştiyânî Abbas, Târîh-i Moğul u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî, Tahran 1312 hş.
- Karadeniz, Yılmaz, “*Safevi Devletinin Kuruluşu Meselesi*” Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı III/ 53-67.
- Karadeniz, Yılmaz, “*Safevi Tarikatının Seyyidliği ve Şiiliği Meselesi*” Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi, 2015/75 s. 15-28.
- Karakaya, Ayfer- Stump, Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık, İstanbul 2016, s.80.
- Kâreng, Âbdulâlî, Âsâr-i Bâstânî-yi Azerbaycan, Tahran, 1374 hş.
- Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu’s-sâdeyn ve Mecmau’l-bahreyn, c.I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş.
- Kemalu’d-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Tezkiretu’ş-şuêrâ, neşr. Muhammed Abbasi, Tahran 1337 h.ş.
- Küçükdağ, Yusuf, “*Safevilerin Nesebine Farklı Bir Bakış*” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, II/6, s. 415-424.
- Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul, 1993.
- Makrîzî, Ahmed b. Alî, Kitâbus’sulûk li Mârifeti Duvelu’l-mulûk, I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Saîd Âbdu’l-Fettâh Âşûr, Kahire, 1956-1973.
- Melikoff, İrene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, Cumhuriyet Yay. İstanbul, 1998.
- Mınorsky, Vladimir, “*Uzun Hasan*” İA, MEB, İstanbul, 1986, XIII/91-96.
- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, Târîh-i Ravzatu’s-safâ, I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed, Şabânkâreî, Mecmau’l-ensâb, neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş.
- Muhammed Hasan Han, İtimadu’s-saltana, Mirâtu’l-buldân, I-IV, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî-Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş.
- Muhammed Hindûşâh, Naḥcevânî, Destûru’l-kâtib fi Tâyi’l-merâtib, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976.
- Muhammed, *Kutbî*, Târîh-i Âl-i Muzaffer, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran. 1364 hş.
- Musalı, Namıq, “Şeyh İbrahim Döneminde Erdebil Tekkesi” Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi, Kış 2016, 80/9-30. Nöldeke, Theodor; “*Haydar*” İA, MEB, İstanbul, [t.y.], V/387.
- Nevâî, Âbdulhuseyn, Esnâd u Mekâtibât-i Târîhî-yi İran, Tahran, 1977.

- Öngören, Reşat, “*Safeviyye*”, İA, TDV, İstanbul, 2008, XXXV/460-462.
- Öngören, Reşat, “*Safiyüddîn-i Erdebîlî*”, İA, TDV İstanbul, 2008, XXXV/476-478.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, 4. Bs., İstanbul, 2016.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, I/773-788.
- Paydaş, Kazım, “*Baysungur Döneminden Şah İsmail’in Ortaya Çıkışına Kadar Akkoyunluların Safeviler ile Olan Münasebetleri*” Türk Dünyası Araştırmaları, 2006, 164/119-130.
- Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, Tahran ,1334 hş.
- Roemer, H. R., “*The Safavids Period*” The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods, VI/189-350, Cambridge Universty Press, Cambridge, 1993.
- Savaş, Saim, “*Osmanlı- Safevi Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları*” Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002, VI/907-920.
- Savaş, Saim, *XVI. Asırda Anadolu’da Alevîlik*, Ankara, 2002.
- Savory, Roger, *Iran under the Safavids*. Cambridge University Press. 1980.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen In Iran*, Gottingen, 1939, çev. Cemal Köprülü, (İran Moğolları), Ankara, 1957.
- Sümer, Faruk, *Çepniler-Anadolu’daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Türk Boyu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.
- Sümer, Faruk, Oğuzlar, Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2. Bs. Ankara, 1972.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Güven Matbaası, Ankara, 1976.
- Şah, Serap, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Şâmî, Nizameddîn, *Zafernâme*, neşr. Penâhî-yi Simnânî, Tahran, 1363 hş.
- Şen, Fatma Aslı, *Şah İsmail’in Türk Siyaseti ve Kültürel Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Şükürov, Gıyas, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.
- Teber, Ömer Faruk, “*Mezhebi Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevi Tarikatının Siyasallaşması*,” İlahiyat Akademi Dergisi, IV/5.
- Togan, Zeki Velidi, “*Azerbaycan*”, İA, MEB, [t.y.], İstanbul, II/91-118.
- Yahya b. Abdullatif, *Kazvînî, Kitab-i Lubbu’t-tevârîh*, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş.
- Yakubovski, A. Yu, *Altınordu ve Çöküşü*, Ankara 1976.
- Yazıcı, Tahsin, “*Cüneyd-i Safevî*”, İA, TDV, İstanbul, VIII/193-194.
- Yazıcı, Tahsin, “*Safeviler*”, İA, MEB, İstanbul, 1988, X/53-59.
- Yezdî, Şerefu’d-dîn Ali, *Zafernâme*, I-II, neşr. Muhammed Abbasî, Tahran, 1336 hş.

Yımaç, Mükremin Halil, “*Akkoyunlular*”, İA, MEB, İstanbul, 1940, I/251-270.

Yımaç, Mükremin Halil, “*Cüneyd*”, İA, MEB, İstanbul, III/ 242-245.

Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i Îrân*, Tahran, 1375 hş.

Zeyneloğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924.

EKLER:

FOTOĞRAF 1. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti)

FOTOĞRAF 2. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti)

FOTOĞRAF 3. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti)

FOTOĞRAF 4 Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti)

FOTOĞRAF 5. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti)

FOTOĞRAF 6. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti)İç Görünüm

FOTOĞRAF 7. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Türbesi ve Dergâhı (Allah Allah Kümbeti) İç Görünüm

FOTOĞRAF 8.

FOTOĞRAF 9. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebili Sandukası

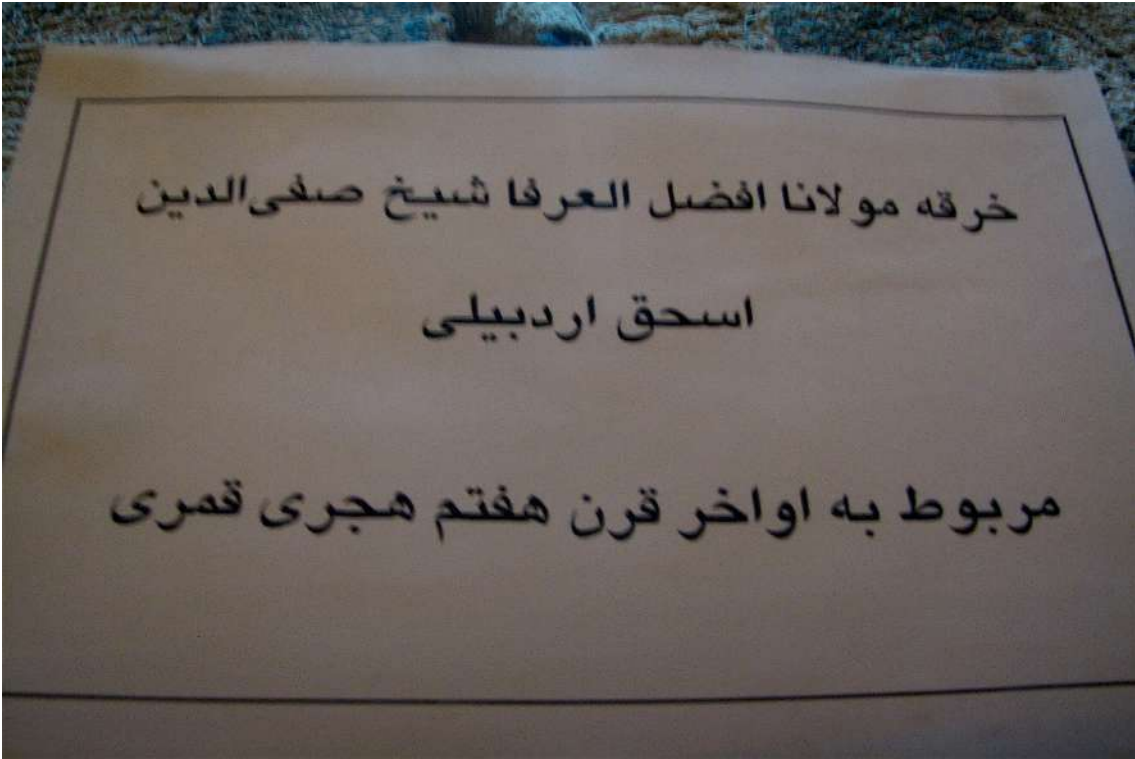
FOTOĞRAF 10. Çinihane

FOTOĞRAF 11. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Sandukası

FOTOĞRAF 12. Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî Hırkası

Dr.

Selma KUŞU

kususelma@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8421-9920

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

12/12/2019

22/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658589

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

17. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Gayrimüslimlerin İktisadi Faaliyetleri (Tereke Kayıtları Işığında)

Economic Activities of Non-Muslims in Edirne in the second half of the 17th Century (In the Light of Tereke Records)

Öz

Edirne, fethedildikten kısa bir süre sonra Osmanlı'nın önemli ticarî ve sanayi merkezlerinden biri haline geldi. Şehrin nüfusu 16. yüzyılın ikinci yarısında 30.000 civarındaydı. Müslümanların yanı sıra şehrin sakinleri Hıristiyan, Yahudi ve diğer etnik unsurlardı. Bu çalışmanın odağını da şehirdeki gayrimüslimler ve bunların şehirdeki tarımsal, ticarî ve sınaî faaliyetleri oluşturmaktadır. Çalışmanın ana kaynağı tereke kayıtlarıdır. Bu kayıtlar, Osmanlı toplumunun sosyal, iktisadi ve kültürel yaşamına ışık tutacak verileri barındırması açısından önemli kaynaklardır. Terekeler, ölen kişinin kimliği, unvanı, kökeni, medeni durumu, varsa eş ve çocuklarının sayısı hususunda bilgiler ihtiva eder. Daha da önemlisi kişinin hayatı boyunca tasarruf ettiği her türlü menkul ve gayrimenkul malların nitelik, adet ve fiyatlarını; ayrıca varsa borç ve alacaklarını içerir. Çalışmada, Edirne Şer'iyye Sicilleri içerisindeki 35, 37, 39, 40, 41 ve 42 numaralı defterlerden istifade edildi. Defterlerde incelemeye değer görülen 25 gayrimüslime ait tereke kaydı üzerinde değerlendirme yapıldı. Terekelere kaydedilen menkul ve gayrimenkul mallar üzerinden gayrimüslimlerin servetleri, geçim kaynakları, kazanç ve birikimlerini hangi eşyalara yatırdıkları ve meslekleri saptanmaya çalışıldı. Diğer yandan kırsalda tarım ve hayvancılıkla uğraşan, şehir merkezinde mal üreten veya alım-satım yaptığı tespit edilen gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetleri değerlendirildi.

Anahtar Kelime: Gayrimüslim, ticaret, zanaat, tarım, hayvancılık, tereke.

Abstract

Shortly after the conquest of Edirne, it became one of the important commercial and industrial centers of the Ottoman Empire. The city's population was around 30,000 in the second half of the 16th century. Muslims as well as the inhabitants of the city were Christian, Jewish and other ethnic minorities. The focus of this work is the non-Muslims in the city and their agricultural, commercial and industrial activities. The main source of the work is tereke records. These records are important sources in terms of containing data to shed light on the social, economic and cultural life of Ottoman society. The documents contain information about the identity, title, origin, marital status of the deceased and the number of spouses and children, if any. More importantly, it includes the quality, quantity and prices of all kinds of movable and real estate goods that the person has saved during his /her life, as well as his debts and receivables, if any. The study examined the registration of 25 non-Muslims selected from 35, 37, 39, 40, 41 and 42 of Edirne registries. In the study, the books numbered 35, 37, 39, 40, 41 and 42 in Edirne Şer'iyye Registers were used. 25 non-Muslims who were considered worthy of examination in the books were evaluated on the tereke registry. It was tried to determine the assets, livelihoods, earnings and savings of the non-Muslims and the occupations on the securities and real estate goods recorded in the registers. On the other hand, the economic activities of non-Muslims engaged in agriculture and animal husbandry in the countryside, producing goods or buying and selling goods in the city center were evaluated.

Keywords: Non-Muslim, trade, craft, agriculture, animal husbandry, tereke.

ATIF: KUŞU Selma, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Gayrimüslimlerin İktisadi Faaliyetleri (Tereke Kayıtları Işığında)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3. (Aralık-2019), s. (754-770)

CITE: KUŞU Selma, "Economic Activities of Non-Muslims in Edirne in the second half of the 17th Century (In the Light of Tereke Records)" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (754-770)

Giriş

Osmanlı toplum düzeninde Müslümanlar dışında kalan gruplar, Mustafa Akdağ'ın da belirttiği üzere “din, dil, görenek ve başka özelliklerle ayrı gruplar teşkil etmekte” ve bunlar “cemaat” olarak ifade edilmektedir¹. Osmanlı’da “cemaat”ler sınıflandırılırken din kıstas alınmıştır. Bu bağlamda kadı sicilleri üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında gayrimüslim şahıslar için “nasranî, Yahudi, Ermeni” gibi dinî ve etnik tabirler kullanılmakla beraber çoğunlukla gayrimüslimlerin geneli için dinî/etnik aidiyet belirtmeden “zimmî” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Zimmîler, toplumsal hayatta Müslümanlar gibi hür kimseler olup esir ya da köle kabul edilmezler. Bazı alanlardaki kısıtlamalar bir kenara bırakılırsa Müslümanlar ile gayrimüslimlerin Osmanlı toplum düzeninde eşit haklara sahip oldukları söylenebilir. Hatta evlilik, boşanma, miras gibi meseleleri kendi cemaat mahkemelerinde çözüme kavuşturabilirlerdi.

Öte yandan iktisadi alanda gayrimüslimler için her hangi bir kısıtlama söz konusu değildi. Gayrimüslimlerin bilhassa hekimlik, sarraflık, kuyumculuk, tüccarlık ve tercümanlık gibi meslekleri icra ettikleri bilinmektedir². Bu konuyla ilgili olarak Donald Quataert, “belirli etnik veya dini grupların, belirli işleri yapmaya, doğaları gereği özellikle yatkın olduğu” yönündeki “etnik iş bölümü” tezine karşı çıkmaktadır. Quataert, örneğin Ermenilerin kuyumcu, Rumların terzi ya da Türklerin halı dokumacılığında uzman olduğu genellemelerini kabul etmez. Ona göre, “belirli bir iktisadi faaliyet alanına egemen olan tek bir grup”tan söz edilemez³. Benzer bir yaklaşımla Halil İncalcık da gayrimüslimlerin tüccar veya sarraflık gibi belirli mesleklerde uzmanlaştıkları, Müslümanların ise sadece askerlik ve devlet hizmetinde yer aldıkları fikrini doğru bulmaz. İncalcık, 18. yüzyıla kadar söz konusu meslekleri Müslümanların da icra ettiğini hatta gayrimüslimlerden daha faal ve sayısal olarak üstün olduğunu söyler⁴. Bu bağlamda Cengiz Kırılı'nın İstanbul esnaf kefalet defterlerinin verilerinden istifade ederek yaptığı çalışmanın sonuçlarına da yer vermek yerinde olacaktır. Kırılı, “etnik iş bölümü” tezinin ortaya atıldığı günden beri hala tartışma konusu olduğuna dikkat çekmekte ve incelediği defterler ışığında “belirli dinsel cemaatlerin belirli meslek dalları üzerinde uzmanlaştığı” fikrine varmakta ve böyle bir dağılımın ortaya çıkışında “hemşerilik” bağının etkili olduğunu ileri sürmektedir⁵. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu tür çalışmalarda dinî/etnik grupların sayısal üstünlüğüne bakılarak hangi iş kollarında uzmanlaştıkları saptanmaktadır⁶. Dolayısıyla bu demek değildir ki, bir dinî/etnik grubun faaliyet gösterdiği herhangi bir iş kolunda diğer gruplar çalış(a)mazdı. Nitekim Kırılı, örneğin İstanbul’da 46 çömlekçi dükkânından 30’nun Ermeniler, 14’ünün Müslüman ve 2’sinin de Yahudiler tarafından işletildiğini

- 1 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 404.
- 2 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 225; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 333-336.
- 3 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 262, 264.
- 4 Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 296.
- 5 Cengiz Kırılı, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı”, *Nizâm-i Kadîm'den Nizam-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 198.
- 6 Ayrıca bkz. Kader Akdağ Sarı, “19. Yüzyıl Ortalarında Tatarpazarı'nda Etnik/Dini İşbölümü ve Gelir Dağılımı”, *History Studies*, 11/4, Ağustos 2019, s. 1313-1340; Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı-Bursa Örneği*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s. 186-196.

söylemektedir⁷. Buraya kadar şunu söylemek mümkündür, gayrimüslimler, Osmanlı coğrafyasında aşağı yukarı her iş kolunda faaliyet göstermiştir. Ancak bölgesel olarak değişmekle beraber belirli iş kollarında bazı dinî/etnik gruplar hâkim konumda olmuştur.

Bu çalışmada 17. yüzyılın ikinci yarısında Edirne'deki gayrimüslimlerin iktisadi alandaki eğilimleri, hangi ürünlerin ticaretini veya üretimini yaptıkları, ziraî alandaki faaliyetleri incelenecektir. Çalışmanın ana kaynağı tereke defterleridir. Terekeler, ölen kişilerin hayatları müddetince tasarruf ettiği menkul ve gayrimenkul malların bir liste halinde kaydedildiği belgelerdir. Bu tür belgelerde, ilk olarak ölen kişinin kimliği ve mirasçıları hakkında bilgi verilir; sonrasında menkul ve gayrimenkul malları, miktar ve fiyatlarıyla birlikte sıralanırdı. Eğer ölen şahsın alacak ve borçları varsa bunlar da yazılırdı. Bu bağlamda gayrimüslimlerin geride bıraktığı menkul ve gayrimenkul malların nitelik ve fiyatları tespit edilerek genel servet içerisindeki dağılım oranları belirlenecektir. Böylece gayrimüslimlerin hangi mal gruplarına ağırlıklı olarak yatırım yaptıkları saptanacaktır. Diğer yandan terekelerdeki dükkân, işletme, ticarî emtialar, hayvanlar, bağ, bahçe, tarımsal ürünler gibi menkul ve gayrimenkul mallar, gayrimüslimlerin geçim kaynakları, üretim veya alım-satım işleri; ayrıca borç ve alacakları konusunda birtakım değerlendirmeler yapmamıza imkân verecektir.

Çalışmada H. 1062-1079/ M. 1651-1669 arası tarihleri ihtiva eden 35, 37, 39, 40, 41 ve 42 nolu defterler kullanıldı. Şunu da belirtmek gerekir ki, söz konusu defterlerde, gayrimüslimlerin iktisadi faaliyetlerine ışık tutacak tereke kayıtları seçildi ve incelemeye değer görülen 25 gayrimüslime ait tereke kaydı tespit edilip değerlendirildi. Bunlardan 1'i kadın diğer 24'ü erkektir. Ancak gayrimüslimler, pek çok konuda şer'î mahkemelere başvurabildikleri gibi miras ile ilgili hukukî meseleleri, yukarıda belirtildiği üzere kendi mahkemelerinde çözüme kavuşturma yetkisine sahiptiler. Bu yüzden Edirne'deki gayrimüslimlerin kendi aralarındaki çekişmeli miras konularının tamamını şer'î mahkemelere yansıtmadıkları söylenebilir. Nitekim Edirne tereke kayıtlarının ekseriyeti Müslümanlara ait olup gayrimüslimlerle ilgili belge sayısı oldukça azdır. Bu yüzden bu çalışmada yapılan değerlendirmeler, Edirne'de yaşayan gayrimüslimlerin tamamını kapsamadığı gibi söz konusu dönemde Edirne'deki gayrimüslimlerin ziraî, ticarî veya sınaî faaliyetleri çalışmadaki verilerle sınırlı tutulamaz. Yine de eldeki sınırlı sayıdaki belgeler, gayrimüslimlerin ekonomik yaşamları hakkında bizlere önemli ipucular sunacaktır.

Tereke kayıtlarındaki verileri değerlendirmeden önce Edirne'de gayrimüslimlerin nüfusu hakkında açıklama yapmak yerinde olacaktır. Edirne fethedilmeden önce kale içinde 2-3 kilise ve 5-10 mahalle; ayrıca kale dışında "Aina" denen bir kasaba olduğu söylenmektedir⁸. Fetihden sonra devlet adamları ve hayırseverler kente özel bir ilgi göstermiş ve burada kervansaray, han, bedesten, imaret, cami medrese, hamam gibi birçok sosyal, kültürel ve ticarî yapılar inşa ettirmişti⁹. Fiziksel olarak büyüyen kentte 1530 senesinde Müslümanların 134, Hıristiyanların 19 mahallesi olduğu bilinmektedir. Ayrıca Yahudi göçmenler de söz konusu tarihte Edirne'de varlık göstermiş ve 8 ayrı cemaat adı altında toplanmışlardı. 1568-1570 tarihlerinde kaydedilen Müslüman mahallesi 147, Hıristiyan mahallesi 19 ve Yahudi mahallesi 13'tür. 16. yüzyılın sonlarına doğru 173 Müslüman mahallesi, 17 Hıristiyan mahallesi ve 13 Yahudi mahallesi vardı¹⁰.

7 Kırılı, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", s. 199.

8 M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", İslam Ansiklopedisi, C. IV, Millî Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997, s. 119.

9 İbrahim Sezgin, "17. Yüzyılda Edirne", *Evlîya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriya Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 125-127.

10 Feridun M. Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 61.

Söz konusu tarihlerde yapılan sayımlar hane olarak değerlendirildiğinde 1530'da Edirne'de 4500 hane vardı. Bunun 750'si Hıristiyan, 200'ü Yahudi olarak saptanmıştır. Hane sayısı dikkate alındığında 16. yüzyılın ilk yarısında şehrin nüfusunun 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1568-1570 senelerinde hane sayısı 6000'e yükselmişti. Bu dönemde şehirde 800 Hıristiyan, takriben 600 kadar Yahudi hanesi vardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise şehrin nüfusu 30.000 civarlarına ulaşmıştı¹¹. Öte yandan 17. yüzyılda yolu Edirne'den geçen Polonyalı Simeon, şehirde 200-300 hane kadar Ermeni ve bunların bir kilisesi, altı papazı, iki keşişi, bir piskoposu olduğunu söyler¹². 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise kentteki nüfusun 30.000-40.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir¹³.

Terekelerin Miktarları ve Terekeleri Oluşturan Mal Grupları

Terekelerin genel toplamı 1.474.079 akçedir. Tetkik edilen gayrimüslim terekelerindeki servet miktarlarına bakıldığında ise karşımıza şu tablo çıkar: 1.000 akçe ile 10.000 akçe arasında 3 kişi; 10.000 akçe ile 40.000 akçe arasında 12 kişi; 50.000 ile 100.000 akçe arasında 4 kişi ve 100.000 akçeden yukarı 6 kişi bulunmaktadır. Geride bıraktığı malların toplamı en az olan zimmî, Niş Doğan Mahallesi'nde ikamet eden Arslan olup tereke yekûnu 1.775 akçedir. Buna mukabil en yüksek tereke yekûnu 243.372 akçedir ve Vasilko oğlu Voynuk Kostantin'a aittir.

Terekeleri oluşturan mal gruplarını gayrimenkuller, canlı sermaye, ticarî emtia, binek ve yük hayvanları, alet-edevat, gıda maddeleri, ev ve mutfak eşyaları, giysiler, silah ve silah takımları, ziynet ve değerli eşyalar gibi başlıklar altında sınıflandırmak mümkündür.

Tablo 1: Terekelerdeki Eşyaların Genel Servet İçerisinde Miktar ve Oranları

Genel Servet Miktarı	1.474.079 akçe	
Mal Grupları	Akçe	Yüzde
Gayrimenkul	533.481	% 36
Ticarî Emtia/Sermaye	269.663	% 18,2
Alacak	253.386	% 17
Alet-edevat	97.897	% 6,6
Mutfak Eşyası	77.546	% 5,2
Giysi ve Kürkleri	51.724	% 3,5
Canlı Sermaye	47.935	% 3,2
Gıda	26.065	% 1,7
Ev Eşyası	22.273	% 1,5
Binek ve Yük Hayvanları	9.050	% 0,6
Ziynet ve Değerli Eşyalar	7.800	% 0,5
Silah ve Silah Takımları	5.909	% 0,4

Yukarıda tablo 1'de görüldüğü üzere, toplam servet içerisinde gayrimenkuller ilk sırada gelmektedir. Gayrimüslimlerin sahip olduğu taşınmazlar içerisinde evler, ticarî/sınaî yapılar, tarımsal alan ve binalar bulunmaktadır.

11 Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", s. 65.

12 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 24.

13 Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler III*, Ankara 1989, s. 1419.

Tetkik edilen 25 gayrimüslimden 16'sının evi mevcuttu. Evlerin toplam değeri 174.500 akçedir. Terekelerdeki evlerden en ucuzu 1.000 akçedir. En pahalı ev ise 25.000 akçe olup Andon oğlu Hırısuskole'nin mülküdür. Bu kişinin terekesinde "baştina" denilen 5.000 akçelik bir arazi de mevcuttu¹⁴. Gayrimüslimlerden 3'ü iki konut sahibiydi¹⁵. Bu konutlardan birinin barınma ihtiyacını karşıladığı, diğerinin ise kiraya verilmek suretiyle sahibine aylık/yıllık bir gelir sağladığı varsayılabilir.

Tablo 2: Tereke Sahipleri ve Terekelerdeki Taşınmazların Nitelik ve Miktarları

Defter/ Sayfa No	Adı	Ev	Hırdavat- hane	Ticari/Sınaî Yapılar	Tarımsal Alan ve Yapılar	Diğer	Toplam (Akçe)
35/39	Voynuk Kostantin	12.000					12.000
37/32	Hırısuskole	25.000	1.000	18.200	34.000	5.000	83.200
39/17	Heleniye	20.000			20.000		40.000
39/30	Komyan	18.000			5.600		23.600
39/33	Avak	10.000					10.000
39/36	Kaya	4.000			2.000		6.000
39/36	Kodi		1.500				1.500
39/38	Demür				400		400
39/50	Yuvan	5.000		8.149			13.149
39/51	Çeplo (?)	15.000	2.332	69.000	2.500		88.832
39/75	Köko	10.000	300	34.200	12.000		56.500
40/44	Paroş			4.000	72.000		76.000
41/11	Avram	14.500					14.500
41/17	Yorgo	4.000					4.000
41/33	Kolodi	12.000			40.000		52.000
41/40	Yorgo	16.000			12.000		28.000
41/44	Todori	1.000			2.500		3.500
42/66	Hırısto	8.000		12.300			20.300

Tablo 2'de, bazı gayrimüslimlerin terekesinde hırdavat-hane denilen taşınmazlar bulunduğu görülmektedir. Bu yapıların fiyatları 300 akçe ile 2.332 akçe arasındadır. Terekelerin 11'inde bağ, bahçe, ambar ve ahır gibi tarımsal alan ve yapılar vardı. Bu taşınmazların toplam değeri 203.000 akçedir. Diğer taraftan zimmîlerin önemli yatırım kalemlerinden biri de ticarî/sınaî yapılarıdır. Gayrimüslimlerin servetlerinin % 9,8'ini bu türden taşınmazlar oluşturmaktadır.

Gayrimüslimlerin sahip olduğu alet-edevatların, toplam servet içerisindeki oranı % 6,6'dır. Alet-edevatlar içerisinde meslekî araç-gereçler ve bilhassa içki üretiminde kullanılan eşyalar göze çarpmaktadır. Ayrıca bu kalemde dikel, çapa, tırpan, araba gibi ziraî aletler de bulunmaktadır.

14 16. yüzyılın ikinci yarısında Edirne'deki Hıristiyan grupların "baştina" adı verilen tarımsal alanları ekip biçtiği tespit edilmiştir. Küçük çiftlik olarak da tanımlanan bu araziler ya sahipleri ya da kiracılar tarafından işletilmekteydi. Zikredilen tarihte "baştina" olarak kaydedilen kişi sayısı 280, kiracı sayısı ise 59'du. Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", s. 68.

15 EDŞS (Edirne Şer'iyye Sicilleri), nr. 41, s. 11, 17, 40.

Terekelerdeki ev ve mutfak eşyalarının yekûnu 99.819 akçedir. Genel servet içerisindeki oranı da % 6,7'ye tekabül etmektedir. Mutfak eşyaları kazan, tencere, tava, tepsi, börek tepsi, sahan, ayaklı sahan, çini tabak, tas, lenger, hoşaf sitili, bardak, maşrapa, badya/badiye (su kabı), kahve ibriği, sini, sofrası, bakraç, güğüm, leğen gibi muhtelif malzemeleri kapsamaktadır. Ev eşyaları da oldukça çeşitlilik göstermektedir. Bunlar içerisinde yorgan, yastık, döşek, çarşaf, şamdan, minder, keçe, kebe, kilim, sandık, Frenk sandığı, velense, hamam leğeni zikredilebilir.

Gayrimüslimler, kazançlarının bir kısmını ise giysi ve kürklere harcamıştır. İncelenen terekelerde giysi ve kürklerin toplamı 51.724 akçedir. Bilhassa Kuyumcu Aleksandır adlı zimmînin sahip olduğu giysi ve kürkler göze çarpmaktadır. Aleksandır'ın terekasının % 65'ini bu türden eşyalar oluşturmaktadır. Sahip olduğu giysi ve kürkler içerisinde en dikkat çekenler ise şunlardır: Çengâri çuha/çuka¹⁶ kaplı samur paça kürk (4.000 akçe), mor çuha kaplı zerdeva kürk (2.561 akçe), sim düğmeli siyah hâre kaftan (1.255 akçe), al Londra çakşır (501 akçe), sarı köhne hâre kaftan (490 akçe), ipek kenarlı don (110 akçe).

İncelenen tereke kayıtlarında at ve silahlar da yer alıyordu. Her ne kadar Osmanlı'da resmî görevliler dışında gayrimüslimlerin ata binmesi ve silah taşınması hususunda yasaklayıcı emirler çıkarılmış olsa da gündelik yaşamda bu tür yasaklama ve kısıtlamalara riayet edilmediği anlaşılmaktadır¹⁷. Nitekim bazı gayrimüslimlerin at ve silah sahibi olması bunun göstergesidir. Gayrimüslimlerden 2'sinin kırsağı¹⁸ ve 3'ünün bargiri¹⁹ vardı. Terekelerde yer alan silahlar ise şunlardır: Tüfek, kara kılıç, sim kılıç, palaska, sim balta, sim bıçak kını, sim külünk²⁰. Terekesinde silah bulunan gayrimüslimlerden birinin askerî sınıftan olduğu anlaşılmaktadır.

Servet kalemlerinden ziynet ve değerli eşyaların oranı % 0,5'ti. Bu durum, gayrimüslimlerin bu türden eşyalara yatırım yapmadığını gösterir²¹. Terekesinde ziynet ve değerli eşya bulunan 3 kişi vardı. Voynuk Kostantin'in 3.600 akçelik sim büyük bir kuşağı ve 500 akçelik 2 altın hatemi bulunuyordu. Heleniye adlı kadının terekesinde 3.000 akçe tutarında bir altın andiçe ve Yorgo'nun terekesinde 700 akçe tutarında bir sim bilezik mevcuttu²².

Gayrimüslimlerin İcra Ettikleri Meslekler

Tereke kayıtlarında, gayrimüslimlerin doğrudan hangi meslekleri icra ettikleri açık olarak belirtilmemiştir. İncelenen 25 gayrimüslimden sadece 2'sinin meslekî unvanı bulunmaktadır. Bunlardan biri Kuyumcu Yani oğlu Aleksandır'dır. Bu kişinin geride bıraktığı serveti 17.957 akçedir. Ancak mesleğine ilişkin ne araç-gereçler ne de emtialar terekesine aksettirilmiştir. Muhtemelen bunun sebebi Aleksandır'ın, Edirne'nin Aya Apostol Mahallesi'nde misafir olarak sakin olmasından kaynaklanıyordu. Bu yüzden sahip olduğu malların tamamı terekesine kaydedilmemiş olabilir. Yine de terekesinde sim balta, sim kılıç benzeri değerli eşyalar ile pahalı giysiler olduğu göze çarpmaktadır²³.

16 Çuka/çuha, yün kumaştan dikilen elbisedir. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967, s. 82.

17 Bkz. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*, s. 370-373.

18 *EDŞS*, nr. 39, 45; nr. 41, s. 44.

19 *EDŞS*, nr. 39, s. 51, 75; nr. 40, s. 44.

20 *EDŞS*, nr. 35, s. 39; nr. 39, s. 33, 36, 51, 75; nr. 41, s. 13, 17.

21 Rahmi Tekin, İstanbul'daki gayrimüslimler üzerine yaptığı çalışmada, erkeklerden ziyade kadınların ziynet ve mücevherat gibi değerli eşyalara rağbet gösterdiğini tespit etmiştir. Tekin, İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670), Birleşik Yayınevi, Ankara 2014, s. 286.

22 *EDŞS*, nr. 35, s. 39; nr. 39, s.17; nr. 41, s.17.

23 *EDŞS*, nr. 41, s. 13.

Meslekî bir unvana sahip olan diğer kişi Kürkçü Kostantin'dir. Toplam serveti 17.408 akçe olan Kostantin'inin envanterinde kurt, tilki, çakal, kuzu, oğlak gibi hayvanlara ait kürk ve deriler mevcuttu. Bu ticarî emtiaların değeri 7.348 akçedir. Ayrıca terekesinde 5.650 akçe değerinde kenevir bezi, 630 akçe değerinde Selanik çukası ve 100 akçe değerinde iplik bulunmaktaydı²⁴.

Yukarıda gayrimüslimlerden birinin askerî sınıfa mensup olduğu belirtilmişti. Gayrimüslimler, Osmanlı ordusunda askerî hizmetlerde istihdam edilebilirdi. İncelenen tereke sahiplerinden Vasilko oğlu Voynuk Kostantin adlı zimmînin voynuk²⁵ zabiti olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan, Voynuk Kostantin'e ait Edirne'nin Bit Pazarı'nda bir kürkçü dükkânı olduğunu ve onun İstanbul'da 2600 adet sincap kürkü satışından 13.000 akçe aldığını yazar²⁶. Dolayısıyla Voynuk Kostantin, askerî hizmetinin dışında kürk ticaretiyle meşguldü. Bu kişinin kayın pederi olan Andon oğlu Hıriskole de mirî balıkçılardandı²⁷.

Şunu da belirtmek gerekir ki, kimi gayrimüslimlerin meslekî unvanı bulunmamasına rağmen, envanterlerinde yer alan eşyaların niteliği veya ticarî emtialar hangi meslekleri icra ettikleri hususunda bilgi vermektedir. Örneğin Arslan adlı zimmînin terekesinde muşta, makas, keten ipliği, çizme benzeri eşyaların bulunması kunduracı olduğunu göstermektedir²⁸.

Mikail oğlu Serkis isimli zimmînin terekesinde, bir dükkânda 14.390 akçe değerinde 105 parça muhtelif renklere kapama ve 2 çintiyân olduğu kayıtlıdır²⁹. Muhtemelen bu kişi kapamacı esnafındandı. Hazır elbise satımıyla meşgul olduğu anlaşılan diğer kişi, Edirne'nin Sofice Murad Mahallesi'nde oturan Avram'dır. Terekesinde, dükkânda satılan 44.635 akçe değerinde giysi olduğu kayıtlıdır. Ayrıca bu kişi, bir miktar bez ve iplik ile meslekî araç ve gereçlere (makas ve arşın gibi) de sahipti³⁰.

Kapan-ı Dakik Mahallesi'nde ikamet eden Yagob oğlu Avak adlı zimmî, geride 108.625 akçe tutarında bir servet bırakmıştı. Servetinin % 84,2'sini (91.490 akçe) ticarî emtialar oluşturmaktaydı. Terekesinde 47.250 akçe değerinde kırmızı sahtiyân ve deri boyamada kullanılan 19.600 akçe değerinde lök bulunuyordu; ancak Avak'ın debbağlık mesleğini icra ettiğine dair bir iz rastlanmadı. Anlaşılan o ki, Avak, söz konusu ürünleri üreticisinden temin eden ve ilgili meslek gruplarına satan bir tüccardı. Avak, sadece sahtiyân ve lök ticareti yapmıyordu. Terekesinde 7.460 akçelik beyaz astar Kayseriye, 880 akçelik mavi Adana boğası, 2.310 akçelik beyaz Adana boğası, 1.800 akçelik Tokat çiti, 61 adet kırmızı yastık yüzü (2.745 akçe) ve 42 adet kırmızı çintiyân vardı. Bu verilere istinaden Avak'ın başta deri ve kumaş olmak üzere muhtelif malların ticaretini yaptığını söylemek mümkündür.

Mihail oğlu Simon'un terekesinde ise mutfak eşyaları göze çarpmaktadır. Mutfak eşyalarının toplam değeri 25.052 akçedir. Bunlar: Bakır leğen, tencere, baklava tepsisi, bakır kazan ve bakraçlar, kafesli leğen, kapaklı sahan, bakır maşrapa, kahve ibrikleri, bakır sini, börek tepsisi, tencere, kapaklı tas, el tavası, kefir, kepeç, küçük lengeri, havan, büyük sahan. Bunlardan başka terekesin-

24 EDŞS, nr. 41, s. 7.

25 Osmanlılar, Rumeli'de küçük toprak sahibi ve asilzade Hıristiyanlardan bazılarını askerî hizmetlerde görevlendirirdi. Bunlardan biri de "voynuk"lardı. 17. yüzyıla kadar voynuklar, sefer ve akınlara bizzat katılır; ayrıca casusluk, derbent ve kale muhafızlığı gibi askerî hizmetleri de yerine getirirdi. Bkz. Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 22-23.

26 Ömer L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgelerler*, C. III, S. 5-6, Ankara 1966, s. 72

27 Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 357.

28 EDŞS, nr. 41, s. 11.

29 EDŞS, nr. 41, s. 5.

30 EDŞS, nr. 41, s. 11.

de 11.086 akçe değerinde 159 kıyye bakır vardı³¹. Bu durumda Simon'un hem bakırcılık sanatını icra ettiği hem de mutfak malzemeleri sattığı söylenebilir.

Pervani (?) oğlu Kodi'nin terekesinde zeytinyağı (200 akçe), 5 fiçı mum yağı (3.200 akçe), mum (100 akçe), sabun (50 akçe) ve 4.000 akçe tutarında 3 fiçı bal (?) mevcuttu. Ayrıca terekesinde 16 kile pirinç (880 akçe), üzüm (200 akçe), erik kurusu (100 akçe), kızıl üzüm (200 akçe) ve siyah üzüm (200 akçe) bulunuyordu³². Muhtemelen Kodi, tarımsal faaliyetlerin yanı sıra sabun ve mum üretimiyle uğraşıyor yahut söz konusu malları kendisi istihsal etmeyip, yalnızca alım ve satımını yapıyordu.

Tarım ve Hayvancılıkla Meşgul Olan Gayrimüslimler

İncelenen tereke sahibi 25 gayrimüslimden 3'ü köyde diğerleri şehir merkezinde ikamet etmekteydi. Gayrimüslimler, kırsalda hem tarım hem de hayvancılıkla meşguldü. Örneğin köyde ikamet eden Demür adlı zimmînin kuru tarımla uğraştığı anlaşılmaktadır. Demür'ün toplam serveti 1.998 akçe olup terekesinde 10 kile buğday, 3 kile arpa, 1,5 kile ekilmiş alef ve 400 akçe değerinde bir ambar mevcuttu³³. Ayrıca 1 ineği (1.000 akçe) olan Demür'ün sadece kendi ve zevcesinin gereksinimleri için hayvan beslediği söylenebilir.

Kırsalda ikamet eden diğer bir kişi Todori adlı zimmîdir. Bu kişinin geride bıraktığı 29.341 akçelik servetin % 51'ini canlı sermaye oluşturuyordu. Terekesinde 1 çift camuş öküzü, 1 çift de karasığır öküzü, 2 camuş danası, 5 buzağı, 12 kadar inek, 60 adet koyun ve kuzu vardı. Anlaşılan o ki, Todori, yalnız hanesinin ihtiyaçlarını karşılamak için hayvan beslemiyordu. Geçimini bu yolla temin ediyordu. Todori, hayvancılığın yanı sıra kırsalda kuru tarım ve bağcılıkla da meşgul olup terekesinde 200 kile buğday ve 1 dönümlük (800 akçe) bağ mevcuttu. Öte yandan Todori'nin sahip olduğu taşınmazlar içerisinde 1.200 akçe değerinde 2 ahır ve 500 akçe değerinde bir çatma ambar vardı³⁴.

Karaağaç köyünde sakin olan Yorgo ise kırsalda bağcılıkla uğraşmakta ve terekesinde toplam 12.000 akçe değerinde 2 bağ bulunmaktaydı³⁵.

Ziraî işlerle sadece kırsalda ikamet eden gayrimüslimler ilgilenmiyordu. Şehir merkezinde sakin olan bazı gayrimüslimler de geçimlerini topraktan sağlıyordu. Nitekim tetkik edilen tereke kayıtlarında, şehirde oturan, 1'i kadın³⁶ olmak üzere, toplam 8 gayrimüslimin ziraat işleriyle meşgul olduğu tespit edildi. Tablo 3'te görüldüğü üzere, bu kişiler bağ ve bahçe sahibiydi.

31 EDŞS, nr. 41, s. 42.

32 EDŞS, nr. 39, s. 36.

33 EDŞS, nr. 39, s. 38.

34 EDŞS, nr. 41, s. 44.

35 EDŞS, nr. 41, s. 40.

36 EDŞS, nr. 39, s. 17.

Tablo 3: Şehir Merkezinde İkamet Eden Gayrimüslimlerin Sahip Olduğu Tarımsal Alanlar

	Defter/ Sayfa No	Adı	Bağlar		Bahçe	Tereke Yekûnu
1	37/32	Hirisuskole v. Andon	85			
2	39/17	Heleniye bt. Mihal	24			59.983
3	39/30	Komyan v. Yakomi	26			24.837
4	39/36	Kaya b. Yorgi	4			8.912
5	39/51	Çeplo (?) v. Dedo			2.500	
6	39/75	Köko v. Kiko	4		6.000	
7	40/44	Paroş v. Dimitri	69			
8	41/33	Kolodi v. Peraş- keve	15			62.460

Söz konusu kişilerin tarımsal faaliyetleri hakkında bilgi vermeden önce Edirne'deki bağcılık tarımıyla ilgili kısa bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Osmanlı döneminde Edirne şehri ve çevresi bağlarla kaplıydı. Dolayısıyla bölgede ilk sırada gelen tarımsal faaliyetlerinden birisi bağcılıktı. Bağlardan toplanan üzümünden pekmez, şıra ve şarap yapılırdı. Müslümanlar tarafından üretilmesi ve içilmesi yasak olan şarap, gayrimüslimler tarafından imal edilip satılırdı³⁷. Bu bağlamda, 17. yüzyılda Edirne'yi ziyaret eden John Covel'e kulak vermek gerekir. Onun gözlemlerine göre, Edirne'de Hıdırellez (Hıdır Baba) denilen tepenin etrafı ile Akpınar ve Hanımköy arasındaki dağlar tümüyle bağlarla kaplıydı ve bu civarda üretilen şarabın tadı oldukça güzeldi³⁸. Karaağaç Kasabasını da ziyaret eden Covel, kasaba halkının temel geçim kaynağının şarap olduğunu söyler ve yeniçeri ağasının “onların şarabını pazarlamak için kendilerinden yılda en az 10.000 dolar³⁹” aldığını ileri sürer⁴⁰. Ayrıca Covel, rahibin, kasabanın en büyük şarap taciri olduğunu ve şaraplarını kilisede muhafaza ettiğini nakleder. Covel'den önce 1578 senesinde Edirne'yi ziyaret eden Stephan Gerlach de Edirne şehrinin bağ ve meyve bahçeleriyle çevrili olduğunu söyler; burada üretilen ve içimi güzel olan şarabın tadını “misket şarabına” benzetir⁴¹.

Tereke kayıtları tetkik edildiğinde, Edirne'de ikamet eden gayrimüslimlerin bağcılık tarımıyla meşgul oldukları ve bu bitkisel üretime paralel olarak da şarap üretilip sattıkları açıkça görülmektedir. Şöyle ki, Edirne'nin Metropolit Mahallesi'nde mukim olan Andon oğlu Hirisuskole adlı zimmînin, Edirne'nin civar köylerinde 34.000 akçe değerinde 85 dönümlük bağları bulunuyordu. Hirisuskole'nin terekesinde özellikle içki ve şarap üretiminde kullanılan eşyaların miktarı göze çarpmaktadır. Bu eşyaların cins, adet ve fiyatları şu şekilde kaydedilmiştir: 8 adet fiçî ve 5000 adet halkoz 30.000 akçe, 400 adet arak ve halkoz⁴² 12.000 akçe, 1 arak kazanı 2.000 akçe, diğer arak

37 Ahmet Yiğit, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998, s. 215.

38 John Covel, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler, Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 164.

39 Burada “dolar” olarak ifade edilen para birimi “taler”dir. Taler, 16. yüzyılda Avrupa'da yaygın olarak kullanılmaya başlanan gümüş paradır. Bkz. Carlo M. Cipolla, *Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar*, çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 25.

40 Covel, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, s.161.

41 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. 2, çev. Turkis Noyan; ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 20017, s. 821.

42 Bakırdan yapılmış şarap ölçüğü. Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, s. 275.

kazanı 1.000 akçe, 1 halkoz 100 akçe, 1 kilinder⁴³ 50 akçe, 30 adet büyük ve hurda fiçı 7.500 akçe, 2 kilinder 80 akçe, halkoz 80 akçe, 5 kilinder 150 akçe, 2 karatil⁴⁴ 30 akçe, 2 kerdel⁴⁵ ve fiçı 100 akçe. Bunların yanı sıra Hirisuskole, 18.000 akçe değerinde bir meyhaneye ve 200 akçe değerinde ir sıra-haneye sahipti⁴⁶. Söz konusu gayrimenkul ve menkul malların toplam değeri 105.290 akçe olup terekesinin % 64'üne tekabül etmektedir.

Ayayani Mitkos Mahallesi'nde sakin olan Dimitri oğlu Paroş adlı zimmînin de şarap ve rakı imalatıyla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Paroş, geride 102.065 akçe tutarında bir servet bırakmıştı. Bu servetin % 70,5'ini 72.000 akçe değerinde 69 dönümlük bağlar ve bağlardaki mahsul oluşturmaktadır. Paroş'un geride bıraktığı eşyalar içerisinde şarap ölçekleri (2 kilinder, 1 halkoz), 8 adet "hüsrevânî küp", 15 adet büyük fiçı ve 4 adet karatil vardı. Küplerin değeri 7.000 ve büyük fiçuların değeri ise 14.000 akçeydi. Ayrıca rakı kazanıyla birlikte kaydedilen 1.000 akçe tutarında eşyaları da vardı⁴⁷. İçki üretiminde kullanılan tüm eşyaların toplam değeri 22.200 akçe olup terekesinin % 21,7'sini oluşturuyordu.

Ak Mescid Mahallesi sakinlerinden Peraşkeve oğlu Kolodi adlı zimmî, iki farklı yerde toplam 15 dönümlük bağa sahipti. Bağlardan 10 dönümlük olan 30.000 akçe, 5 dönümlük olan ise 10.000 akçeydi. Kolodi'nin, bağlardan elde ettiği üzümleri kendisi işleyerek şarap imal ettiğine dair bir işarete rastlanmadı; ancak meyhaneci Todori'den 7.050 akçe alacağı bulunuyordu⁴⁸. Muhtemelen Kolodi de ürettiği üzümlerden şarap imal edip satıyordu.

Yukarıda, bağcılık tarımıyla uğraşan gayrimüslimlerden 1'inin kadın olduğu vurgulanmıştı. Metropolit Mahallesi'nde oturan Heleniye adlı kadının terekesinde, 24 dönümlük (20.000 akçe) bir bağ ve toplam değerleri 6.256 akçe olan 4 kilinder, 2 halkoz ve 2 de fiçı vardı⁴⁹. Şarap üretiminde kullanılan bu eşyalar, Heleniye'nin yetiştirdiği üzümlerden şarap imal ettiğini göstermektedir.

Şehirde ikamet eden gayrimüslimlerden bazıları ise hem bağcılık hem de kuru tarımla uğraşmaktaydı. Örneğin Saraffçı Mahallesi'nde ikamet eden Köko adlı zimmînin terekesinde 44 kile susam (5.160 akçe), 3,5 kile buğday (175 akçe) ve 2 kile arpa (400 akçe) mevcuttu. Kırsalda kuru tarımla meşgul olduğu anlaşılan Köko aynı zamanda 4 dönüm bağ ve 2 bahçe sahibiydi. Ayrıca terekesinde şarap ölçekleri ve kapları vardı⁵⁰. Bu durum Köko'nun, bağlarda yetiştirdiği üzümden şarap ürettiğini gösterir. Diğer taraftan terekesinde 1.000 akçe tutarında bir inek ve dana bulunuyordu. Muhtemelen hanesinin süt ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamak adına hayvan besliyordu.

Şehir merkezinde mukim olup kırsalda kuru tarım ve bahçe tarımıyla uğraşan diğer bir kişi Çeplo (?) adlı zimmîdir. Çeplo'nun terekesinde 2.500 akçe değerinde bir bahçe, 18 kile arpa (900 akçe) ve 18 kile de susam (1.800 akçe) vardı. Ayrıca Çeplo'nun, ulaşım ve yük taşıma amacıyla sahiplendiği düşünülen 2 bargiri (3.000 akçe) ve 1 katırı (1.000 akçe) bulunuyordu⁵¹.

43 Eski bir şarap ölçeği. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, nşr, Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaâdet 1317, s. 1179.

44 20 ile 40 medre arasında şarap fiçısı. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 443.

45 Kerdel, "yarım fiçı biçiminde tahta kova" demektir. Hamit Z. Koşay, "Türkiye Halkının Maddî Kültürüne Dair Araştırmalar II. (Kap-Kacak, Ocak v.s.)", *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı II, Ankara 1957, s. 17.

46 *EDŞS*, nr. 37, s. 32; Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 358-359.

47 *EDŞS*, nr. 40, s. 44; Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 392.

48 *EDŞS*, nr. 41, s. 33.

49 *EDŞS*, nr. 39, s. 17.

50 *EDŞS*, nr. 39, s. 75.

51 *EDŞS*, nr. 39, s. 51.

Edirne'nin Sultan Bâyezid Hân Mahallesi'nde ikamet eden Dimitri oğlu Dimo'nun geçim kaynağı ise hayvancılıktı. Dimo, 29.685 akçelik bir servete sahipti. Terekesindeki hayvansal sermayesi; 1 gebe inek ve 77 adet karasığır ineği ile 5 adet keçi idi. Bunların toplamı 28.935 akçeydi⁵². Dolayısıyla servetinin % 97'sini sağmal hayvanlar oluşturmaktaydı. Bu durum, Dimo'nun süt üretimiyle meşgul olduğunu gösterir. Ancak terekesinde süt ürünlerine tesadüf edilmedi. Muhtemelen Dimo, istihsal ettiği sütü ham/çiğ olarak satıyordu. Dimo'nun, günlük ne kadar süt istihsal ettiği ve bu sütleri kaymakçı, yoğurtçu gibi süt ürünleri imal eden esnaf mensuplarına mı yoksa sokak sokak dolaşıp evlere mi sattığı konusunda terekesinde herhangi bir malumat olmadığı için açıklama yapmak zordur. Öte yandan Dimo'nun, 1 eşeği (250 akçe) ve 1 kısrağı (500 akçe) vardı. Söz konusu iki yük hayvanını da istihsal ettiği sütleri ilgili yerlere ulaştırmak için beslediği düşünülebilir.

Gayrimüslimlerin Sahip Olduğu Ticarî/Sınaî Taşınmazlar

Tetkik edilen 25 terekeden 16'sında gayrimenkuller yer almaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere bunlar içerisinde evler, bağ ve bahçeler ile dükkân, meyhane, fırın, yağ-hane gibi ticarî/sınaî yapılar bulunmaktadır.

Terekesinde gayrimenkul bulunan 16 zimmîden 6'sı bir veya birden fazla işyerine sahipti. Tablo 4'te yer aldığı üzere, bu kişilerden ilki Andon oğlu Hirisuskole'dir. Yukarıda bu kişinin 1 meyhanesi ve 1 şıra-hanesi olduğu belirtilmiştir.

Edirne'nin Noktacı-zâde Mahallesi'nde oturan Yuvan'ın tereke yekûnu 18.377 akçe olup 8.000 akçe değerinde 1 bozahanesi vardı. Bilindiği üzere, bir tür içecek olan bozanın yapımında başta darı olmak üzere arpa, çavdar, buğday gibi tarımsal ürünler kullanılırdı. Nitekim Yuvan'ın terekesinde 103 kile darı (erzen) ve 25 kile çavdar mevcuttu. Diğer taraftan 149 akçe değerinde bir hırdavat dükkânı bulunuyordu. Ayrıca demir hırdavat, odun, küp, fiç, balta, bıçak, çakmak gibi mesleğini icra ederken kullandığı mal ve araç gereçler de terekesine yansıtılmış olup bunların toplam değeri 2.203 akçeydi⁵³.

Tablo 4: Ticarî/Sınaî Taşınmazlar

	Defter/ Sayfa No	Adı	Oda	Dükkân	Bozahane/ şıra-hane	Meyhane	Yağhane	Fırın
1	37/32	Hirisuskole			200	18.000		
2	39/50	Yuvan		149	8.000			
3	39/51	Çeplo (?)		39.000			18.000	12.000
4	39/75	Köko		26.200			8.000	
5	40/44	Paroş	4.000					
6	42/66	Hiristo		12.300				

Dedo oğlu Çeplo (?) adlı zimmînin, 20.000 akçe değerinde “yeni” olduğu belirtilen bir bakkal dükkânı, toplamı 19.000 akçe olan başka bir bakkal dükkânı ve şerbetçi dükkânı mevcuttu. Bu dükkânlar dışında 18.000 akçe değerinde bir yağhanesi vardı. Diğer taraftan Çeplo, bir börekçi fırınının da yarı hissesine sahipti ve bu işletmenin değeri ise 12.000 akçeydi. Söz konusu taşınmazların toplamı 69.000 akçe olup terekesinin % 49'unu oluşturmaktaydı. Çeplo'nun, birbirinden farklı mal ve hizmet üreten bu işletmelerde doğrudan üretim faaliyetine katılıp katılmadığını söylemek zordur. Ancak dükkânlara bir miktar sermaye yatırdığı görülmektedir. Nitekim Çeplo'nun, iki ayrı dükkânda toplam 23.000 akçe sermayesi vardı. Ayrıca yağhane için de 10.738 akçe alacağı bulu-

52 EDŞS, nr. 39, s. 45.

53 EDŞS, nr. 39, s. 50.

nuyordu.

Edirne'nin Sarrafçı Mahallesi'nde ikamet eden Kiko oğlu Köko'nun serveti 172.548 akçeydi. Köko'nun ev, bağ ve bahçeleri dışında sahip olduğu dükkânlar dikkat çekmektedir. Terekesinde 4 dükkân olduğu kayıtlıdır; ancak sadece birinin niteliği belirtilmiş olup bu dükkân 2.200 akçe değerinde bir çuhacı dükkânıdır. Diğer dükkânların yalnızca fiyatları yer alıp 2'si altışar bin akçe 1'i de 12.000 akçeydi. Cümle dükkânda olan sermayesi ise 80.000 akçe idi. Köko'nun sahip olduğu bir diğer işletme de 8.000 akçe değerinde olan bir yağ-hanedir. Son olarak belirtelim ki, bu kişinin 2 de bargiri (2.500 akçe) bulunmaktaydı⁵⁴.

Yukarıda Paroş adlı zimmînin içki üretimiyle meşgul olduğu ifade edilmişti. Öte yandan Paroş, Ali Paşa denilen yerin ardında 4.000 akçe değerinde 2 terzi odasına sahipti. Ancak Paroş'un terzi mesleğini icra ettiğine dair herhangi bir nesneye terekesinde tesadüf edilmedi. Muhtemelen Paroş, bu odaları kiralayarak ek bir gelir sağlamaktaydı. Buradan hareketle, onun, içki üretiminden elde ettiği kazancın bir kısmını gayrimenkule yatırmayı tercih ettiği düşünülebilir.

Dimo oğlu Hırsto adlı zimmînin ise 2 dükkânı vardı. Bunlardan biri Ali Paşa denilen yerin yakınında bulunuyordu ve değeri 12.000 akçeydi. Diğerisi ise 300 akçeydi. Bu iki dükkânın niteliği konusunda açıklayıcı bir bilgi bulunmamasına rağmen Hırsto'nun terekesinde 12.470 akçe değerinde “merdâne (erkek) zıbını”, “zenne (kadın) zıbını” ve “sagir (çocuk) zıbını” şeklinde nitelendirilen 266 parça zıbının mevcudu⁵⁵, bu türden tekstil ürünlerinin ticaretini yaptığı izlenimini vermektedir.

Alacak ve Borçlar

Tetkik edilen tereke kayıtlarında gayrimüslimlerin gerek kendi aralarında ve gerekse Müslümanlar ile borç ve alacak ilişkisi içinde olduğu görülmüştür.⁵⁶ Gayrimüslimlerin 5'inde alacak bulunuyordu. Bunlar içerisinde en dikkat çeken Voynuk Kostantin'in İstanbul'daki alacaklarıdır. Toplamı 174.010 akçe olan alacaklarının içerisinde para, kürk, altın düğme, altın cebe bilezik gibi değerli emtialar yer almaktadır. Kürklerin değeri 3.700 akçe olup kürkçü Angeli zimmetinde de 4.250 akçe alacağı mevcuttu. Diğer taraftan Kostantin'in 45.350 akçe gayrimüslim şahıslar zimmetinde alacağı bulunuyordu⁵⁷.

Pervani (?) oğlu Kodi'nin, kaynağı belirtilmeyen 4.588 akçe alacağı⁵⁸; Mihal oğlu Hacador'un

54 EDŞS, nr. 39, s. 75.

55 EDŞS, nr. 42, s. 66.

56 Bu konuyla ilgili olarak Haim Gerber'in tespitlerine yer vermek gerekirse, Gerber, Ömer Lütfi Barkan'ın “Edirne'nin Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri” çalışmasından alıntılar yaparak Yahudilerin Müslümanlar ile borç-alacak ilişkilerini incelemiştir. Onun tespitlerine göre, Edirne'de Yahudiler, borç verenden öte borç alan tarafta yer alıyordu. Onlar, aldıkları kredileri ekseriyetle kârlı ve üretken olduğu düşünülen işletmeleri iletirmek için kullanıyordu. Ayrıca Gerber, Yahudilerin, borç veren Müslümanlarla kurdukları ekonomik ilişkilerin pragmatizm, karşılıklı saygı ve “öteki”ne duyulan güvene dayanmadığını ileri sürmektedir (Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The Isis Press, İstanbul 2008, s. 96-97). Öte yandan Gülser Oğuz da 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'de Ermeniler ile Müslümanlar arasında ki borç-alacak ilişkisini incelemiştir. Oğuz, Ermeniler ile Müslümanların para ilişkisi kurmasında iki tarafın birbiriyle ahbap olmasının etkisi olabileceğini varsaymakla birlikte ticari bir takım faaliyetlerin her iki grubu ekonomik ilişkiler kurmaya götürdüğünü düşünmektedir. Dahası iki taraf arasında güven ve sadakat duygusunun da geliştiğini söylemektedir. Oğuz, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne'de Ermenilere Dair İzler”, *Türk Yurdu*, S. 368, Ankara 2018, s. 101.

57 Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, s. 347-348.

58 EDŞS, nr. 39, s. 36.

rehin bıraktığı 57.000 akçe değerinde eşyası⁵⁹; Kolodi'nin meyhaneci Todori zimmetinde 7.050 akçe alacağı bulunmaktadır⁶⁰.

İncelenen tereke sahiplerinden 4'ünün ise borçlu olduğu tespit edilmiştir. Tereke defterlerinde ölen şahsın hayatı boyunca tasarruf ettiği mallarının dökümü, varsa alacakları yazılırdı. Ardından terekenin düzenlemesinden doğan vergi ve masraflar eklenir, sonra eğer şahsın borçları varsa bunların kime ve ne kadar olduğu kayda geçirilirdi.

Tablo 5: Gayrimüslimlerin Alacak ve Borçları

	Defter/Sayfa No	Adı	Alacak	Borç	Defterde Yazan Yekûn
1	35/39	Voynuk Koştantin v. Vasilko	174.010		243.372
2	39/30	Komyan v. Yakomi		43.550	24.837
3	39/36	Kodi v. Pervani	4.588		16.628
4	39/51	Çeplo v. Dedo	10.738		140.000
5	41/5	Serkis v. Mikail		12.366	15.535
6	41/11	Avram v. Harhan (?)		57.575	60.455
7	41/17	Yorgo v.Argo		2.730	11.449
8	41/28	Hacador v. Mihal	57.000		62.540
9	41/33	Kolodi v. Peraşkeve	7.050		62.460

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Yakomi oğlu Komyan'ın serveti 24.837 akçe olup toplam ödenmesi gereken borç tutarı 43.550 akçedir. Ancak geride bıraktığı malları, borçlarını karşılamaya yetmediği için "gurema" usulü ile borçların ödemesi yapılmıştı. Sadece Ali oğlu İbrahim Çelebi'nin 10.600 akçe olan borcunun tamamı, Komya'nın evi ve bağının rehin verilmesi karşılığında ödenmişti. Buna göre, İbrahim Çelebi'nin borcu hariç olmak üzere, asıl borç tutarı 32.950 akçe olup terekesinden borçlar için tahsil edilen miktar 11.962 akçedir. Bu durumda borçların % 36'sı ödenebilmişti. Şunu da açıklamak gerekir ki, Komyan, şahıslardan ve Müslüman vakıflarından borç almıştı. Borç alınan kişilerden 6'sı Müslüman ve 1'i zimmîdir. Müslümanların hangi meslekleri icra ettikleri belirtilmese de 1'i efendi, 2'si hacı ve 3'ü de çelebi unvanına sahipti.

Mikail oğlu Serkis'in borç ilişkileri incelendiğinde borç aldığı kişilerden 3'ü Müslüman, 3'ü de zimmîdir. Toplam borcu 12.366 akçe olup bunun 3.520'si Sefer ve Yani adlı Ermenilere olan emtia borcudur. Kimden alındığı belirtilmeyen 90 akçelik bir emtia borcu daha bulunmaktadır. Serkis, geriye kalan 8.756 akçelik borcun 760 akçesini hallaç esnafından olduğu anlaşılan Sefer'den, 1.096'sını Ömer ve Hacı Ali adlı Müslümanlardan, 2.740 akçesini Asvader adlı Ermeni'den ve 2.160 akçesini ise vakıftan almıştır. Ayrıca zevcesine 2.000 akçe mehir borcu bulunmaktadır⁶¹.

Avram adlı zimmînin toplam borcu 57.575 akçedir ve bunun 55.775 akçesini şahıslardan alınan borçlar oluşturmaktadır. Borç alınan şahıslardan 9'u Müslüman, 7'si gayrimüslimdir. 55.775 akçelik borcun 34.749 akçesi Müslümanlardan ve 21.026 akçesi ise gayrimüslimlerden alınmıştır. Ayrıca Avram'ın zevcesine 1.800 akçe borcu vardı.

59 Belirtilen eşyanın niteliğini tespit etmede güçlük çekilmiştir. Muhtemelen 570 adet sirke fiçisi (hall fiçi) olmalıdır.

60 EDŞS, nr. 41, s. 33.

61 EDŞS, nr. 41, s. 5.

Yorgo adlı zimmînin, toplam borcu 2.230 akçedir. 240 akçe bir Ermeni'ye ve 150 akçe de gayrimüslim bir bakkal esnafına borcu bulunmaktadır. Bunların dışında 500 akçe vakfa, 70 akçe arabacıya, 250 akçe Abdullatif adlı şahsa borcu olup kaynağı belirlenemeyen diğer borçlarının tutarı da 1.020 akçedir⁶².

Sonuç

Çalışmada, 25 gayrimüslime ait tereke kaydı incelendi. Bu terekelerde yer alan veriler doğrultusunda gayrimüslimlerin ziraî ve ticarî/sınaî alanlarda faal olduklarını görmek mümkündür.

Gerek şehirde ve gerekse köylerde ikamet eden gayrimüslimler, ziraî faaliyetlerle ilgilenmiştir. Şehirde ikamet eden gayrimüslimler, muhtemelen şehrin merkezine yakın köy ve kasabalardaki tarımsal arazileri ekip biçiyorlardı. Edirne'de gayrimüslimlerin, kırsalda en önemli gelir kaynaklarından birisi bağlardı. Bu tarımsal faaliyetin gayrimüslimler tarafından yaygın olarak yapılmasının nedeni üzümden şarap üretmektir. Gayrimüslimler, şarabı sadece kendi tüketimleri için istihsal etmiyordu. Kimi gayrimüslimler ürettikleri şarapları pazarlıyordu. Nitekim yukarıda Andon oğlu Hıriskole adlı zimmînin içki üretip sattığı belirtilmiş olup dahası bu yolla zenginleştiğini de söylemek mümkündür.

Diğer taraftan bazı gayrimüslimlerin geçimini hayvancılıkla temin ettiği görülmüştür. Terekelerde sağmal hayvanların bulunması, gayrimüslimlerin süt istihsal edip sattığı yahut kendi günlük süt ve süt ürünleri tüketimi için sağmal hayvan besledikleri sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte tarım ve ticaret ile meşgul olan gayrimüslimlerin hem tarım hem de ulaşım ve taşımacılıkta kullanılmak üzere bargir, kısrak, katır veya eşek gibi hayvanları edindikleri anlaşılmaktadır.

Gayrimüslimlerin ticarî faaliyetleri hususunda ise şunları söylemek mümkündür. Öncelikle belirtmeliyiz ki, terekelerde, artı değer üreten mal veya paranın oranı % 18,2'dir. Sermaye sahibi 7 kişiden 5'inin deri, kürk, kumaş veya giysi gibi malların ticaretini yaptıkları tespit edilmiştir. Bunların dışında gayrimüslimlerden 5'nin dükkânı vardı. Bu dükkânlardan 3'ünün niteliği belirtilmiş olup bunlar bakkal, şerbetçi ve çuha dükkânıydı. Öte yandan gayrimüslimlerden bazılarının mülkiyetinde fırın, yağhane, bozahane gibi mal ve hizmet üreten işyerlerinin olduğu görülmüştür. Gayrimüslimlerin bu işyerlerinde doğrudan üretime katıldıklarını söylemek zor olsa da kazançlarını ticarî/sınaî taşınmazlara yatırdıklarını net bir şekilde görülmektedir.

Kaynakça

EDŞS (Edirne Şer'iyeye Sicilleri), nr. 35 (H. 1061)

EDŞS, nr. 37 (H. 1062-1064)

EDŞS, nr. 39 (H. 1065-1068)

EDŞS, nr. 40 (H. 1066-1068)

EDŞS, nr. 41 (H. 1078-1079)

EDŞS, nr. 42 (H. 1068-1070)

AKDAĞ, Mustafa *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

AKDAĞ SARI, Kader, "19. Yüzyıl Ortalarında Tatarpazarı'nda Etnik/Dini İşbölümü ve

Gelir Dağılımı”, *History Studies*, 11/4, Ağustos 2019, s. 1313-1340.

BARKAN, Ömer L., “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgelerler*, C. III, S. 5-6, Ankara 1966, s. 1-479.

CIPOLLA, Carlo M. *Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar*, çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

COVEL, John, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler, Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

EMECEN, Feridun M., “Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: *Edirne*”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 49-69.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

GERBER, Haim, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The Isis Press, İstanbul 2008.

GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C.2, çev. Turkis Noyan; ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Edirne”, *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı, C. IV, Eskişehir 1997, s. 107-127.

GÜLSOY, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı’nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 443.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

KIRLI, Cengiz, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı”, *Nizâm-i Kadîm’den Nizam-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 183-211.

KARATAŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı-Bursa Örneği*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2009.

KOÇU, Reşad Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967.

KOŞAY, Hamit Z., “Türkiye Halkının Maddî Kültürüne Dair Araştırmalar II. (Kap-Kacak, Ocak v.s.)”, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı II, Ankara 1957, s.7-28.

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler ve Millet Sistemi”, *Söğüt II. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1985, Söğüt)*, Ertuğrul Gazi’yi Anma ve Söğüt Vakfı Yayınları, Ankara 1986, s. 61-86.

OĞUZ, Gülser, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne’de Ermenilere Dair İzler”, *Türk Yurdu*, S. 368, Ankara 2018, s. 98-102.

ERGENÇ, Özer, “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında

Bazı Bilgiler”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler III*, Ankara 1989, s. 1415-1424.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.

QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

SEZGİN, İbrahim, “17. Yüzyılda Edirne”, *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriya Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 125-127.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türkî*, nşr, Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317.

TEKİN, Rahmi, İstanbul'da *Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı 1520-1670*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2014.

YİĞİT, Ahmet, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Ekler

Tablo 6: Tereke Sahipleri ve Tereke Miktarları

	Defter/Sayfa No	Adı	Mahalle/Karye	Tereke Yekûnu (Akçe)
1	35/39	Voynuk Kostantin v. Vasilko	Ayadohtini	243.372
2	37/32	Hirisuskole v. Andon	Metropolid	164.010
3	39/17	Heleniye bt. Mihal	Metropolid	59.983
4	39/30	Komyan v. Yakomi	Aya Apostol	24.837
5	39/33	Avak v. Yagob	Kapan-ı Dakik	108.625
6	39/36	Kaya b. Yorgi	Çokalca	8.912
7	39/36	Kodi v. Pervani (?)	Mahalle-i ...	16.628
8	39/38	Demür	Karye-i...	1.998
9	39/45	Dimo v Dimitri	Sultan Bâyezid Han	29.685
10	39/50	Yuvan v. ...	Noktacı-zâde	18.377
11	39/51	Çeplo (?) v. Dedo	Aya Nikola	140.000
12	39/75	Köko v. Kiko	Sarrafcı	172.548
13	40/44	Paroş v. Dimitri	Ayayani Mitkos	102.065
14	41/5	Serkis v. Mikail	Sofice Murad	15.535
15	41/7	Kürkçü Kostantin	Papa Kaşnoz	17.408
16	41/11	Avram v. Harhan (?)	Sofice Murad	60.455
17	41/11	Arslan	Niş Doğan	1.775
18	41/13	Kuyumcu Aleksandır v. Yani	Aya Apostol	17.957
19	41/17	Yorgo v.Argo	Arabacı Ahmed	11.449
20	41/28	Hacador v. Mihal	Hacı Hamza	62.540
21	41/33	Kolodi v. Peraşkeve	Ak Mescid	62.460
22	41/40	Yorgo	Karye-i Karaağaç	28.500
23	41/42	Simon v. Mihail	Aya Nikola	37.739
24	41/44	Todori v. ...	Karye-i Gazalova (?)	29.341
25	42/66	Hristo v. Dimo	İstefan	37.880

Dr.

Erdoğan POLAT

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3088-337X>

Milli Eğitim Bakanlığı
erdoganpolat58@gmail.com

Başvuruda bulundu.

Applied
12/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
22/12/2019

Eser Geçmişi / Article Past:

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658738>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sivas Sancağı'nın Sürgün Müftüleri

Exiled Muftis of Sivas Sanjak

Öz

19. yüzyıl, Osmanlı'nın sadece kurumlarıyla değil insan unsuruyla da klasik çizgisinden uzaklaşarak dağılma sürecinin habercisi olan bir vetirenin Anadolu topraklarında yaşandığı bir zaman dilimidir. Zayıflamış bir bünyenin saldırıya açık olması gibi, iç ve dış tehditlere karşı her zamankinden daha güçsüz olan Osmanlı Devleti, dışarıda Çar Rusya'sıyla, İran Şahlarıyla ve Balkan milletleriyle didişirken; içeride de ayanların, mütegalibenin, bürokratların ve reayanın taşkınlıklarıyla mücadele etmek zorunda kalıyordu. Bu hengâmede devletin dinamik unsuru olan toplumun maddi yönü tükenmiş iken, onu moral değerleriyle ayakta tutacak olan manevi değerleri ise ulema mensuplarına havale edilmişti. Anadolunun mihver şehirlerinden olan ve aynı zamanda Eyalet-i Rûm'un merkezi olan Sivas sancağı da çevresinde yaşanan dâhili ve harici yangınların etkisini bünyesinde yaşayan merkezlerden biriydi. Bu yüzyılda şehir merkezlerinde görülen kalkışmaların ve hoşnutsuzlukların teskin edilmesinde, isyan ateşinin sönmesinde vazife alması gereken birçok müftünün bu toplumsal hareketlere katıldığı, hatta ön ayak olduğu görülmüştür. Bu gibi siyasi suçların yanısıra adi suçlar veya meslekleriyle ilgili cürümlerden dolayı da birçok müftü sağlam kaleleriyle dikkat çeken Sivas Sancağı'na sürülmüştür. Osmanlı devletinin ilim adamlarına gösterdiği teveccühün bir neticesi olarak siyaset ve idam cezasının verilmediği ulema için alternatif ceza olarak sürgün en tercih edilen tecziye yöntemiymiş. Bu arada yöneticilerin çeşitli saiklerle hışmına uğrayan ve sürgüne gönderilen müftülerden birçoğunun yolu Sivas'tan geçmiştir. Çalışmamızda, Sivas'a yapılan müftü sürgünlerini sebepleriyle incelemeye çalışırken Sivas sancağından dışarıya yapılan sürgünlere de yer verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sivas, Sürgün, Müftü, Paşa.

Abstract

The 19th century is a period involving a process occurred in Anatolia adumbrating dissolution of Ottoman by becoming distanced from its classical line not only with its institutions but also with human factor. Ottoman Empire that was caught in a weaker position against the threats inside and outside, was struggling with extremism of rulers, tyrants, bureaucrats and reaya (rayah) inside, and with Tsarist Russia, shahs of Iran and Balkan nations outside like a weak body that is open to attacks. In this chaos, while the physical dimension of the society being the dynamic part of the empire has come to an end, the spiritual values making it survive with moral values have been transferred to ulema (scholars). As one of the most important cities of Anatolia and the centre of Eyalet-i Rum, Sanjak of Sivas was one of the places which embodied the effects of fires occurred around it. It was seen that many muftis who normally

ATIF: POLAT Erdoğan, "Sivas Sancağı'nın Sürgün Müftüleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (771-791)

CITE: POLAT Erdoğan, "Exiled Muftis of Sivas Sanjak" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (771-791)

had to take charge in calming the attempts, the uprisings and discontents in city centres in this century and in ending the rebellion, participated in these social movements, even took the lead in them. Many muftis have been exiled to the Sanjak of Sivas that is famous with strong castles, due to ordinary offences or offenses related to their professions, in addition to such political offences. The exile was the most preferred punishment method and seen as an alternative punishment for ulema (scholars) for whom death sentence and prohibition from politics were not imposed because of the favour shown to the scholars by the Ottoman Empire. Meanwhile most of the muftis who were exiled by the rulers for a variety of reasons passed through Sivas. While trying to examine the reasons for the exile of Muftis to Sivas, the exile of Muftis from the Sanjak of Sivas was also included in the study.

Key words: Ottoman, Sivas, Exile, Mufti, Pasha.

Giriş

Osmanlılar, insanlığın tarihi kadar geçmişi olan sürgün cezasını hukuklarına dâhil etmişlerdir. Osmanlı Devleti, İslam hukukunca şartları belirlenen bu cezayı daha çok tazir kapsamında tatbik etmiştir. Osmanlı'nın klasik çağlarında bazı adi suçlar için bir yaptırım olarak karşımıza çıkan nefy cezasının süre ve şartları sarîh olmayacak bir şekilde kanunnamelerde yer almış olduğunu görmekteyiz. Sürgün cezasının hukuki bir çerçeveye süre ve şartlarının açık bir şekilde ortaya konduğu ceza kanunnameleri ancak Tanzimat sonrasında vazedilmiştir. II. Mahmud zamanında çıkarılmış olan 1838 tarihli “*Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesi*” ile ilk defa sürgün yalnızca padişah veya sadrazamın kararıyla verilen ceza olmaktan çıkarılmış, somut bazı suçların karşılığı olarak bir zümreye tatbik edilebilir bir ceza hâline getirilmiştir. Suçların tasnifinin ilk defa yapıldığı en kapsamlı ceza kanunnamesi olan 1858 tarihli *Ceza Kanunname-i Hümayun* ile hangi suçların karşılığının ne kadar süreyle sürgün cezası olacağı açıklanmıştır. Bu kanunla birlikte sürgün cezasının tanımı da ilk kez yapılmıştır. Bu kanunnâmede sürgün, müebbet (süresiz) ve muvakkat (sürelî) şeklinde ikiye ayrılarak tanımlanmıştır. Kanunnamede müebbet sürgün, “*Nefy-i ebed, bir şahsın devletçe tayin olunan bir mahalle müebbeden gönderilüp ikamet ettirilmesidir*”¹ şeklinde yer alırken; muvakkat sürgün ise, “*Nefy-i muvakkat mücâzâtı, bulunduğu yerden bir başka mahalle gönderilüp üç seneye dek tağrib olunmaktır*”² şeklinde tanımlanmıştır. Aynı kanunda sürgün cezası; siyasi suçlar başta olmak üzere zimmete para geçirme, rüşvet alma veya verme, mahkeme kararlarına müdahale etme, katl-i nüfus, hedk-i ırz, gasp, zulmetme, asker kurasına muhalefet etme, görevini suistimal, isyan veya buna yönelik tahrik, haramları açıktan işleme, yasaklı yayınları dağıtma benzeri suçlarda da tatbik edilmiştir.

19. yüzyıl Anadolu topraklarında stratejik önemini hâlâ koruyan Eyalet-i Rum’un merkez sancağı olan Sivas o tarihlerde sürgün mahalli olarak tercih edilmeye devam ediyordu. Bunda iklimi ve merkezden uzak olması kadar sahip olduğu sağlam kaleleri de etkiliydi. Bu sürgün merkezi, sürgünlerin olduğu kadar kalebend edilenlerin de cezalandırılmak üzere tercih edildiği bir yerdi. 19. yüzyılda, coğrafi sınırları ve kalabalık nüfusu ile hâlâ büyük bir devleti yönetmenin zorluğunu yaşayan Osmanlı padişahları, özellikle Tanzimat sonrasında klasik siyaset cezalarına kıyasla daha pratik ve zamanın ruhuna muvafık olan sürgün cezasına sıkça başvuruydular.

İslam hukuku kaynaklarında daha çok teorik olarak incelenen sürgün cezasının Osmanlı pratiğinde nasıl tatbik edildiğine bakılması, hem Osmanlı Devleti’nin hukuki nosyonunu hem de dönemin içtimai hayatını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. 19. yüzyılda yaşanan savaşların ve isyanların meydana getirdiği travmaların yanında iç dinamiklerin etkisiyle yaşanan iktidar kavgalarının da toplumsal yapıyı yeterince dönüştürerek suç haritasını kararttığı görülür. Osmanlı

1 Düstur, I, 541-542, (madde 28).

2 Düstur, I, 543, (madde 35).

Devleti'nin bu zor yüzyılında toplumu bir arada tutarak ülkeyi parçalanmaktan kurtarmanın yolu; suçluları şiddetle cezalandırarak muhalefet cephesini tahkim etmek yerine, onların ıslah olmaları için içinde buldukları çevrelerinden uzak tutmaktan geçiyordu.

Sürgün cezası, fıkıh sistematüğinde hem hadd hem de tazir yönü olması açısından önemli bir cezadır. İslâm hukukunda sürgün cezası; hem hakkında *hadd-i şer'i* bulunan suçlara³ hem de yöneticilerin takdirine bırakılmış tazir suçlarına uygulanan bir cezadır. Bu yönüyle çok çeşitli suç ya da suç gruplarına tatbiki mümkün olan bir ceza türüdür.⁴ Osmanlı arşiv vesikalarında sürgün içerikli fermanlarda sürgün kavramını ifade etmek üzere bazen nefyle birlikte "*nefy ü iclâ*" bazen de yalnız başına *iclâ*, *tağrib* ve *teb'id* kelimeleri de kullanılmıştır.⁵ Belgelerde en çok "*nefy ü tağrib*", "*nefy ü iclâ*", "*nefy ü teb'id*" yahut basit adıyla "*nefy*"; nâdiren de "*nefy ü ta'zib*" şeklinde kullanılmıştır.⁶ Bunun yanında sürgün cezasının karşılığı olarak; "*nefy ü irsâl*", "*sarf u tahvîl*" ve "*tahvîl-i memuriyet*" ifadelerinin de kullanıldığı olmuştur.⁷

Osmanlı Devleti'nde sürgün kelimesi yerine kalebend, ikamete memur-ikamete mecbur, nefy, inhâ, iclâ, teb'id gibi kelimeler tercih edilmiştir. Sürgün gidilen yerler içinse menfa kelimesi kullanılmıştır. Sürgüne gönderilen kişiye menfi denilirken bu kelimelerin tam tersi af ve salıverilmelerde ise ıtlak, afv ü ıtlak, sebil veya ıtlak-ı sebil, *sebilîn* kelimeleri tercih edilmiştir.⁸ Türkiye'de sürgün konusunu yazdığı makalelerde özellikle iskân yönleriyle değerlendiren Ömer Lütfi Barkan, sürgünü şu şekilde açıklamaktadır:⁹

"Sürgün, işlediği suça karşılık veya idarece takdir edilen maslahata binâen bir şahsın kendi rızasının dışında ikamet ettiği yerden uzaklaştırılarak başka bir yerde süresiz veya geçici olarak tutulması ya da iskân ettirilmesi olarak tanımlanır. Bu uygulama bir kişiyle sınırlı olabileceği gibi bazen birden çok şahsın hatta grubun uzaklaştırılmasını da kapsayabilir. Sürgün uygulamasının suç işleyenlere verilecek bir ceza olmanın yanında iskân amaçlı olarak kullanılması da mümkündür. Nitekim tarih boyunca bu iki özelliğiyle de uygulanmıştır."

Müftü, daha önce belirlenmiş olan hukuk kuralları çerçevesinde mevcut hükmün açıklamasını yapan kişiye denir.¹⁰ Müftü, Osmanlı hukuk kuralları dâhilinde belirlenmiş olan yasalarda cezanın sınırlarını belirleyen ya da uygulanacak müeyyideyi onaylayan kişidir. Aynı zamanda müftü,

- 3 İslam hukukuna göre özellikle kitap ve sünnetçe düzenlenmiş olan "Hadd-i şer'ilere, had suçları da denilmektedir. Adam öldürme (katl), hırsızlık (sirkat), zina, zina isnadı (kazf), yol kesme (kat'ı tarîk) suçları ve cezaları bunlara dâhildir. Yol kesme cezasında ise diğerlerinden farklı olarak sürgün cezası verileceği Kur'an ayeti ile sabittir." Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, (İstanbul; Bilmen Yayınları,1967), C.3, 290.
- 4 Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 19, (Ankara; 2006), 288.
- 5 Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, (İstanbul; Emin Yayınları, 2009),15.
- 6 Köksal, 287.
- 7 M. Çağatay Uluçay, "Sürgünler, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, C.15, (Ekim 1951), s.510.
- 8 Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, (Fall 2008),13.
- 9 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.11, no:1-4, (İstanbul; Ekim 1946-Temmuz 1950), 544-561.
- 10 Fahrettin Atar, "Fetva", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.12, (İstanbul;1995, s.487.

şer'î ve örfî hukuka göre fetva veren ve bu fetvanın ne gibi bir hüküm içerdiğini belirleyen kişidir. Müftü “şer'î hükmü açıklamak ve bunu haber vermekle” mükellefti. Başka bir deyişle müftünün söylemiş olduğu ya da vermiş olduğu fetva, Kur'ân ve sünnette var olan dinî hükmün kapsamını belirtir. Bir hükmün uygulamaya konulup konulmaması müftüyü bağlamazdı. Müftü, fetvayı veren fakihe de denirdi. Gerek Osmanlı döneminde gerekse Osmanlı öncesi Anadolu'suna bakıldığında, yöneten kişilerin yanında manevi dinamiklere sahip olan şahsiyetlerin bulunduğu ve gerek duyulduğunda bunlarla fikir teatisinde bulunulduğu görülür.¹¹ Osmanlı'da medrese tahsili yapan ve “*talebe-i ulûm*” olarak adlandırılan zümrenin cezalandırılması ancak şeyhülislamın işaretiyle mümkündü.

Din ve dünya işlerini birleştirerek bütün manevi kuvvetin kaynağını dinde gören Osmanlı Devleti'nde bu manevi kuvveti koruyacak sınıf olarak ilmiye sınıfı görülmekteydi. Devletin kuruluş ve yükseliş zamanlarında İslam faziletlerinin gerçek örneklerini veren bu sınıfın bazı müntesiplerinin sonraları ne yazık ki tefessüh ettiği bir gerçektir. III. Selim tahta çıktığında yeniçeri ocağında hüküm süren anarşinin ilmiye sınıfında da yaşandığını gördü. İlmiyenin öğretim kurumlarını teşkil eden medreselerde disiplin kalmamıştı. Ulema sınıfının kadılık, müftülük, imamlık gibi bölümlerinin vazifelerini tayin ve tahdit eden kanunnâmeler terk edilerek yerine kötü ve zararlı gelenekler ikame edilmişti. Devlet tarafından ülkenin çeşitli merkezlerine tayin edilen bazı ulema mensupları, tayin edildikleri yerlere gidecekleri yerde ihtiyarlıklarını ileri sürerek İstanbul'da kalmak ve yerlerine “naib” adıyla vekiller göndermek ruhsatını kullanıyorlardı. Daha genç olan ulemâ ise başka mazeretler ileri sürerek İstanbul'da yaşamak ve yerlerine vekil göndermek yolunu bulmuşlardı. Bu kötü yol, zamanla kadılıkları bile rüşvet ve iltimas ile elde edildiği bir makam hâline getirdi.¹²

1. Müftülerin Sürgün Edilmesi

1.1. “İhtilal-i Azîm”e (Büyük İsyana) Destek Veren Sivas Müftüsünün Sürgünü

Yerelde valiler buldukları yerlerde keyfî ve adaletsiz uygulamalara zaman zaman gitmekteydiler. Sivas eyaletinde bunun örneğini sergilemiş olan Osman Paşa idam edilerek bütün malı müsadere edilmişti.¹³ Osman Paşa'nın azlinden sonra, Sivas valiliğine Çarhacı Hacı Ali Paşa atanmıştı.¹⁴ Hacı Ali Paşa 1807 yılında vezir rütbesiyle Ordu Çarhacısı ve Silistre mutasarrıfı, aynı yıl içerisinde Ağrıboz mutasarrıfı görevlerine getirilmişti. 1809 yılı başlarında sadaret kaymakamı olarak görevlendirilen paşa bu görevine ilave olarak kaptan-ı deryalık görevinde de bulunmuştur. Sonrasında Alaiye mutasarrıfı olduysa da akabinde vezirliği kaldırılarak Limni'ye gönderilmiştir.¹⁵ 1810 yılında vezirliği iade edilerek Trabzon valiliği görevine getirilmiş ve burada Rusya'nın

11 Mehmet Sait Sütcü, *Osmanlı Anadolu'sunda Müftülük Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi; Uşak Üniversitesi, (Uşak; 2012) s.3-5.

12 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (Ankara; Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 123-131.

13 BOA, HAT, 24405; “*Sivas vâlisi sâbık el – Hac Osman Paşa'nın fukarâya zûlm ve ta'addisine binâen vezâreti ref'iyle Burusa cânibine ikâmetine irâde-i şâhânem ta'alluk etmiş olduğuna binâen ol bâbda sâdır olan emr-i âlişânım mücebince kâffe-i muhallefâtının zabtına dergâh-ı mu'allaâ kapucubaşılardan Ömer Kâşif Ağa ve ma'iyetine ...*” SŞS (Sivas Şeriye Sicilleri) 10/113; Osman Paşa, Sivas valiliği görevine 29 Aralık 1815 (27 Muharrem 1231) tarihinden atanmıştı. SŞS, 10/21

14 Hacı Ali Paşa, Sivas valiliği görevine 26 Temmuz 1817 (12 Ramazan 1232) tarihinde atanmıştır. SŞS, 10/119 “*Sivas Eyâleti Çorum sancağı ilhâkiyla işbu sene-i mübâreke Ramazânının on ikinci gününde sabıkan Kars muhafızı düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem vezirim el-Hâc Ali Paşa edâmalahü te'âlâ.....*” Çarhacı: Yürüyüş halindeki ordunun, öncülüğünü yapanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. (Pakalın 2004: I/310)

15 Mehmet. Süreyya, *Sicillî Osmanî*, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul 1996/282

saldırılarına karşı başarılar elde etmiştir. Aynı yılın sonuna doğru yine azledilerek, Ankara'ya ika-mete memur edilmişti.¹⁶Daha sonra Konya ve Karaman valisi olarak görevlendirilen Ali Paşa'nın Sivas valiliğinden önceki son tayini 1815 yılındaki Kars muhafızlığıdır.¹⁷Osmanlı devleti, Hacı Ali Paşa'nın Sivas valisi olarak atanmasından Sivas'a gelmesine kadarki süre için Sivas ayanlarından Mütevellizâde Mahmud Bey'i mütesellim olarak atamıştı. Mütevellizadeler, Sivas'ta daha çok dinî görevleri ifâ etmekle meşhur olmuş ve halk tarafından değer verilen bir aileydi. Sivas'ın sabık valisi Osman Paşa'nın halka verdiği zarardan sonra yeni valiyi halka takdim edecek olan devlet, Mütevellizadelerden atama yaparak halkın yeni valiye güven duymasını amaçlamış olmalıdır.

Sivas sancağını karıştıran olaylar, Sivas eşrafından Kenanoğlu Ahmed'in Hicri 1230 sene-sinde (Miladi 1815) Mültezim Mehmed isimli kişiyi öldürerek mal varlığına el koymasıyla başlar. Maktûlün kardeşleri bunun üzerine İstanbul'a arzuhâl yazarak olayın mahallin kadısı tarafından araştırmalarını talep ederler.¹⁸Hadisenin mahkemece tahkik edilmesi babında Sivas valisi Vezir Hacı Ali Paşa'ya hitaben yazılan emr-i şerif ulaştığında iddia sahibi olan kardeşlerin haklı olduğu ya-pılan soruşturmalar neticesinde ortaya çıkmıştı. Haksız tarafta yer alan Kenanoğlu'ndan mağdur-ların hakkını teslim etmesi istendiğinde buna yanaşmadığı gibi Sivas sakinlerinden Mütevellioğlu Mahmud isimli fitneciye de yanına alarak o taraflarda devletin bazı tahsilât işleri için bulunan mübaşir ve görevlileri bahane ederek başına birtakım rezilleri toplayarak mahkemeye hücum et-miştir.¹⁹Öte yandan daha kalabalık bir grupla valinin sarayına hücum edip burasını kurşun yağmu-runu tutarak bazı bezzaz esnafının ölümüne bazılarının da yaralanmalarına neden olmuşlardır. Bu şekildeki isyan kalkışmaları Sivas valisi tarafından yazıldığı gibi bölgeden gelen tatar tarafından da tafsilatlı bir şekilde rapor edilmiştir. Mevcut Sivas valisi, vezirlerin büyüklerinden sayıldığı gibi padişahın itimat ettiği devlet adamlarındandı. Bu isyanda da kusuru olmadığı suret-i halden anlaşılmaktaydı. Bu konuda devletin atadığı bir idareciden şikâyetçi olan ahalinin ise bunu bildir-meleri gerekirken böyle bagiyane hareket etmeleri de onların itham edilmelerini gerektiriyordu. Başlangıçta halkın hatalı olduğunu düşünen Osmanlı idarecileri, bu özel durumla ilgili araştır-ma yapması için gayret ve istikameti ile meşhur olan Kapıcıbaşı Kâşif Ömer'i tayin etmişlerdi. Bu maddeyle ilgili görevlendirilmesine *irâde-i seniyye* taalluk edip bu konuda hatt-ı humayun yazılırsa kendisine yardımcı olmaları için Trabzon valisine, Maaden-i humayun eminine, Çorum mutasarrıfına, Bozok mütesellimine, Tokat voyvodasına ayrı ayrı emirler yazılmıştı. Kenanoğlu

16 BOA, HAT, 475/23297; Süreyya 1996: I/282.

17 BOA, HAT, 646/31692; Süreyya 1996: I/282.

18 Sivas valisi, olayların patlak vermeden önce asilerin hücum niyetlerine karşı talimat ister. Olayların başlangıcı Kenanoğlu'nun mültezim taifesinden Mehmed'i tüfenk kurşunuyla öldürerek 4 bin kuruş malına ve 5 bin kuruş eşyasına el koymaya başlamasıyla patlak vermiştir. Devletin tahkikine izin vermesi üzerine suçlunun tazminine karar verilse de Kenanoğlu el koyduklarını geri vermeye emr-i âliye rağmen imtina etmiştir. Öte yandan ona destekçi olarak Mütevellioğlu Mahmud çıkmıştır. 28-29 senelerine ait âdet-i ağnam vergisi ve 233 senesi mübayaa vergilerini de ödemeyeceğini ilan etmiştir. İlbaşıoğlu ve Müteveffa Osman Paşa zimematı için toplanılan 40 bin kuruş vergilerden fakir fukaranın padişahın muaf tutmasını da bahane ederek artık vergi vermeyeceklerini ve mübaşire de izin vermeyeceklerini ilan etmişlerdi. Bununla da kalınmayarak topladıkları birtakım rezil insanlarla mahkeme-yi basıp kadıyı mahkemeden tekme tokat alarak kürkünü elbisesini paramparça edip kendi mahal-lerine götürmüşlerdir. İlgili belge için bkz. BOA_HAT_78_3242_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

19 Sivas'da idam olunan İlbaşıoğlu Ahmet'in muhalledatı ile Osman Paşa'nın zimmetini zapt ve tahsil için özel olarak gönderilmiş olan üç görevli silahşoran-ı hassadan Mir İbrahim, Silahşoran-ı Hassa'dan Ahmed ve Hacı Mehmed mahkemede çalışırken toplanan bazı kişiler Şaban ayının 21. günü (çarşamba günü) mahkemeyi basarak kadıyı sürükleyerek götürmüşler ve onlara engel olmuşlardır. Bunlar aynı zamanda toplanarak isyanı sürdürmüşlerdir. İlgili belge için bkz. BOA_HAT_79_3272_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

ve Mütevellioğlu'nun sürgün edilmeleri babında eline iki kıta ferman verilmiş²⁰ olan özel yetkili Memur Kâşif Ömer'den seri bir şekilde İstanbul'dan hareket ederek bir an evvel o tarafa gitmesi isteniyordu. Kapıcıbaşı Ömer'den bu konuyu tafsilatlı bir şekilde araştırarak fitne ve fesat ateşinin sönmeye çalışması beklentiler arasındaydı. İhtiyaç halinde ise bahsi geçen yöneticilerden yardım alması salık veriliyordu. Olayın üzerine giderek konuyla ilgili dedikodulara son verdikten sonra merkumanın dahi menfalarına gönderilmesi hususuna gayret göstermesi ve keyfiyeti İstanbul'a yazması 1233 senesi Ramazan ayının ilk günlerinde (5 Temmuz 1818) istenir. Fermanın Sivas kadısına ulaştığı tarih ise 15 Şevval 1233'tür (18 Ağustos 1818).²¹

O sırada Sivas ahali Müslümanı ve reayasıyla, yaşlısı ve genciyle, cahili ve ulemasıyla 7-8 bin kişiyle Hacı Ali Paşa'yı Sivas'taki kale ve sarayında muhasara etmişlerdi. Çarpışma an meselesiydi. Durumun vahametini Tokat'ta iken duyan o yüzden Sivas'a gitmeyi erteleyen Kâşif Ömer Ağa ise Sivas valisine, ahalinin içerisinde bulunan Alaaddin Paşa'ya, cemiyet ileri gelenlerinden Müftü Mehmed Nurullah Efendi'ye, Alaybeyi Mustafa'ya, Mütevellioğlu vesair kişilere mektuplar yazarak şatırları (yardımcıları) ile gönderir. Ancak galeyana gelmiş olan ahali bunlara el koyarak gönderildiği kişilere ulaşmasını engeller. Bu sırada halkın valiye asla itaat etmeyecekleri hatta valinin canlı olarak sarayından çıkmasına da razı olmadıkları haberleri ulaşmaktaydı. Üstelik bunlar ağız birliği ederek vali hakkında iftiraya ve yalana varan söylentileri de tedavüle sokmuşlardı. İsyanın durdurulmasıyla ilgili özel görevli olan Kâşif Ömer Tokat'ı temerküz ederek bu fitne ateşinin sönmeyeceğini, hatta etrafa sirayet edeceğini düşünmüş olduğundan isyancıları yerinde görmüş olan şatırını İstanbul'a rapor vermesi için gönderir. Şehirdeki Alaaddin Paşa ve halkın ileri gelenlerinin kendisine yazdıklarını da aynı şekilde İstanbul'a gönderir. Anadolu'nun merkezindeki bu isyanın çevre illere de sirayet edeceğinden endişelenen Osmanlı yönetimi, bölgeden gelen felaket haberleri üzerine çevredeki paşalardan topladıkları askerlerle acilen olaya müdahale etmelerini ister. Örneğin Maaden-i Hümayun emini Nurullah Paşa'dan Bozok civarından tedarik ettiği 4 bin askerle yola çıkması istenir.²²

Osmanlı paşasına karşı isyan ettikleri için cezalandırılma ile karşı karşıya olan Sivas halkının temsilcilerinin Kâşif Ömer Ağa'ya yazdıkları ise şehrin içinde bulunduğu içtimai vaziyeti ortaya koyuyordu. Yazıda, valinin Sivas sakinlerinden Dergâh-ı Âli gediklilerden kendisine kethüda seçtiği Seyyid İbrahim Said ile Konya'dan getirttiği Delilbaşı Kôr İbrahim'in halka zulmettiği de anlatılmaktaydı.²³ Bu ikisinin fakir fukaraya yaptığı zulmün tahammül edilemeyecek raddeye ulaştığı için durumun Dersaadet'e yazıldığını da ifade ediliyordu. Halk, devletten paşanın değişimini umduğu yerde kendilerinden onun hüsn-ü haliyle ilgili mahzar ve ilam yazmalarının talep edilmesini de içlerine sindirememişlerdir. Sırf bunun için kadı'nın yanına giderek ondan ilâm yazmamasını istemişler hatta onu bunun için Şems-i Aziz tekkesinde alkoymuşlardı. Buna cebri harekete karşın valide kethüdasıyla yanına aldığı 50-60 kadar askeriyle kadıyı tekleden alarak sarayına götürmüştür. Arkasından ise ancak savaşta görülebilecek şekilde halkın üzerine top, tüfek, humbara ve fişekler ile gece gündüz ateş edilmesine emir vermiştir. Meşum olaylar esnasında 40 kişiden ziyade maktül ve o sayılarda yaralılar olduğunu dile getiren halk, valinin etraftaki aşiret ve eşkiyaları da kıskırtarak çevre yerleşim yerleri ve yolcular üzerine saldırtarak mallarını yağmalattığını ve bazılarını da katlettiğini iddia ediyorlardı. Şehirleri üzerindeki karabulutlardan kurtulmak isteyen

20 Sivas'ta asayışı ihlal edenlerden Kenanoğlu Ahmed'in Kıbrıs'a, Mütevellioğlu Mahmud'un Rodos'a sürgün edilmesi Ömer Kâşif için bu konudaki masrafları için 5 bin kuruş harcırahın ödenmesi de istenir. İlgili belge için bkz. BOA_HAT_282_16836_01. (29 Zilhicce 1232/9 Kasım 1817).

21 SŞS, 11, 7-2.

22 BOA_HAT_660_32205_01. (29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819).

23 İlhan Ege, "Sivas'ta Gizli Kalmış Bir İsyân" Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan, İzmir 2008

halkın gönderdiği arzuhaller de kimi zaman yoldaki tatarlardan alınarak Amasya mütesellimi Hacı Yusuf oğlu tarafından el konuluyordu.²⁴

Sivas ahalisinin çoğunluğu gibi şehrin müftüsünün de karıştığı bu şehir isyanına dair padişahın veziriazamı ile yazışmasından ayrıntılı bilgilere vakıf oluyoruz. İsyana karşı ilk hareket 1233 senesi Ramazan ayı sonunda (2 Ağustos 1818) Karaman valisi Celal Paşa tarafından olmuştur. İsyanın bastırılması işini Mübaşir Kâşif Ömer'in tek başına kotaramayacağı anlaşıldığından onun Tokat'ta kalması daha uygun görülmüştü. İsyanın bastırılması işi Sivas'a görevlendirilmiş olan Çıldır valisi Hafız Ali Paşa, Karaman valisi Celal Paşa ile Karahisar-ı Sahip sancağı mutasarrıfı Lütfullah Paşa'dan birisine ihale olunarak yeni bir emr-i şerifin yazılması düşünülmekteydi. Ahaliyi isyana teşvik eden Mütevellioğlu, Kenanoğlu, alaybeyi ve müftünün cezalandırılmaları bu durumda elzem görülmekteydi. Sürgüne gönderilmesi düşünülen müftü ile ilgili olarak ise şeyhülislamın *erbâb-ı şurâ* ile toplanarak karar alması gerekmektedir. Üç vezirden hangisine bu iş verilirse diğerleri de onunla istişare ederek tek vücut halinde meselenin etrafa sirayet etmesini engelleyecek şekilde hareket etmeleri beklenecekti. Vezir, İstanbul ahalisinin isyanla ilgili her bir işittiklerini bilir bilmez yaymaya eğilimleri olduğunu şu şekilde ifade ediyordu: "*Sivas ahalisini bütün bütün kıracaklar imiş vezirler yakın olunmuş diyerek söylenmeye başlamışlar*". Olayları yakından takip eden padişahın kesin emri doğrultusunda cumartesi günü şeyhülislamın hanesinde veziriazamın da hazır bulunduğu bir ortamda erbâb-ı şura üyeleri toplanmışlardı. Burada Mübaşir Kâşif Ömer Ağa'nın gönderdiği evraklar, şatırının kaleme aldığı takriri, sonrasında kethüda ağa kullarının Sivas tarafından avdet eden adamı İbrahim'in kaleme aldırılan takrirleri teker teker okunarak müzakeresine geçilmiştir. Sivas ihtilaliyle ilgili görevlendirilen vezir, mirmiran vesair memurlardan Karaman valisi Celal Paşa beş bin kişilik askeri ile hareket etmiş, Kayseri ve Çorum mutasarrıfları, Bozok mütesellimi dahi irade buyrulduğu üzere hareket etmeye hazır olduğu haber alındığından; bunlardan hangisinin riyaseti tercih edilirse diğerleri de ona tabi olacaklardı. Haddizatında Karahisar-ı Sahip sancağı mutasarrıfı Lütfullah Paşa, Sivas eşrafından olduğundan dolayı Sivas ahalisinin mizaç ve ahvaline vakıf olarak nüfuzunu da kullanarak olayın teskin ve def'ine muktedir olabilirdi. Ancak Sivaslı olmasının bu konuda katkıları olsa da ahalinin sadece nasihat ile yola gelmeyeceği de tahmin ediliyordu. Çıldır valisi Hafız Ali Paşa ise sert bir vali olsa da daha önce görev yerine giderken Sivas halkına nasihat yoluyla teskine çalışmış ve başarılı olmadığı görülmüştü. Onun başkanlığında bu işin çözülmesini beklemek de maslahata uygun değildi. Karaman valisi Celal Paşa ise 5 bin askeriyle yola çıkmış ve kimin cezalandırılması isteniyorsa kendisine iletilmesini istiyordu. Vezirlikteki kıdemi ve mizacı bu işe uygun görülmekteydi. İsyanın bastırılmasından sonra Kenanoğlu ve Mütevellioğlu'nun sürgün edilmesi, onlarla birlikte hareket eden müftünün de azledilerek Sivas müderrislerinden birinin müftülüğe intihabı, sonrasında eski müftünün de sürgünü için mübaşirin görevlendirilmesi isteniyordu.²⁵

Sivas ahalisinin valinin zulmünden rahatsızlığını padişaha bildirmeksizin adem-i itaat ile isyanlarına sebep olanların sürgün edilmesi padişahın iradesi olduğu, padişahın bunlar dışında kimsenin burnunun kanamasına rızası olmadığı da Sivas halkına iletilecekti. Bunların sürgün edilmesine engel olunmaması, olunursa bunlara da gereken cezanın verileceği görevli vezirlere bildirilecekti. Meselenin ehemmiyetine binaen yazıların çifte tatarlar ile yola çıkarılması gerektiği konusunda şura üyeleri hemfikirdi. İsyancılara gizli destek verdiği düşünülen Anadolu eyaleti eski valisi Alaaddin Paşa'nın ise ikamete memur olduğu Sivas'tan hafif bir dairesi ile birlikte nefy suretiyle değil de civarda bulunan Konya, Akşehir, Osmancık veya Bozok kazalarından birisine ikâmete memur edilmesi yönünde de emr-i âli yazılması düşünülmekteydi. Sivas ahalisinin istemediği

24 BOA_HAT_664_32298_E_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

25 BOA_HAT_666_32420_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

valinin değişimi düşünüldüğü takdirde bununla ilgili emr-i âlinin çıkması beklenecekti. Sivas paşasının da bu meseleyi halledemeyeceği tebeyyün ettikten sonra ailesi ile birlikte kaleden emniyet içerisinde çıkmasına müsaade edilip hükümet nezdine gitmesine izin verilmesi ve yine Kâşif Ömer Ağa'nın fermanın gereğini yerine getirme işini Celal Paşa'ya bırakarak Bilal Paşa'ya elindeki nefy fermanlarını teslim etmesi istenecekti.²⁶

Sivas halkını teskin etmek için bir girişim de İstanbul'daki sipahiler ağasından gelmiştir. Sipahiler ağası tarafından Sivas kethüdasına yazılan mektupta Sivas ahalisinin ekserisinin sipahi ocaklısı olması hasebiyle valinin bu işine karışmamaları, yani bu ihtilalden uzak durarak tam aksine isyan ateşinin sönmeye için gayret etmeleri istenir. Yazıya göre devlete ve padişaha bağlı olan ocaklıların itaat etmesi zaten ocağın kaidelerine de uygundur. Sipahiler ağası tavsiyelerinde ocak mensuplarının ırz ve edepleriyle hareket ederek kendi işleriyle meşgul olmalarını ve bu çeşit davranışlardan uzak durmalarını tembih ediyordu. Zaten bu fesadın Kenanoğlu, Mütevellioğlu ve müftüden kaynaklandığı, bunun dışında ahaliye hiçbir şeyin denilemeyeceği ve halkın burnunun bile kanamamasının padişahın irade-i seniyyesi icabından olduğu aynı yazıda ifade ediliyordu.²⁷

Kâşif Ömer Ağa ise sadarete yazdığı yazısında; Sivas isyanının çıkışı ile tarafların çarpışmak üzere olmalarının nedenlerini bulmak için İstanbul'dan çıkışı üzerinden 9 gün geçtikten sonra Tokat'a vardığını; burada yaptığı tahkikatta Sivas ahalisinin top ve tüfikle paşayı kalesinde 45 gündür muhasara ettiklerini, paşanın ise kalenin içindeki sarayına sığınmış olduğunu anlatır. Bu sırada Ağa; Alaaddin Paşa'ya, cemiyetin ileri gelenlerinden Müftü Mehmed Nurullah Efendi'ye, Kenanoğlu Ahmed'e, Miralay Mustafa'ya, Mütevellioğlu Mahmud'a, Receb Paşazade Osman Bey'e, Karahmedoğlu Osman'a ve Kethüda yeri Akçakelpetin oğlu Mustafa'ya nasihat etmek üzere üç mektup yazmıştır. Ancak bunların dışında vali Ali Paşa'ya yazdığı mektup ulaşmaz çünkü isyancılar tarafından mektuba el konmuştur.²⁸

Tokat naibi Ali Sabit ise yazdığı ilamında Sivas ihtilalini araştırmak üzere özel görevle gönderilmiş olan Dergâh-ı Âli kapıcıbaşı Kâşif Ömer Ağa'nın Tokat'a vardığını, kendisini misafir olarak gecelemesi için bir yere yerleştirdiğini, ancak Sivas ahalisinin savaş vaziyeti aldığı için oraya gitmesinin tehlikeli olduğunu, o yüzden de ağanın Tokat'ta ikameti için izin verilmesini istemiştir. Kadıya göre asıl olaylar 1233 senesi Şaban ayının 24. gününden (29 Haziran 1818) sonra patlak vermiştir. Kadı, Sivas ahalisini de İstanbul'a şikâyet ederken tahkir etmeyi de ihmal etmez: "*Medine-i Tokat'a civar olan Sivas ahailerinin ez-kadîm derûn-ı mefsedet pişelerinden merkûz envâi habâset ü huşûnetleri hasebiyle iş bu sene-i mübareke mâh-ı Şaban-ı muazzamın 24. gününde...*". Kadı, son olarak Sivas ahalisinin Sivas'ın etrafını metrislerle çevirdiğini ve büyük-küçük herkesin bu harekâta karıştığını da ifade eder.²⁹

Kütahya'dan Sivas'a vezirliği kendisinden alınarak ikâmete memur olan Alaaddin Paşa ise Kâşif Ömer Ağa'nın yazdığı mektuba verdiği cevapta; halkın bu şekilde isyanına asla rızasının olmadığını ve her iki tarafa da nasihat etmiş ise de dinlenmediğini ve bunlara tesir edemediğini belirtmiştir. Paşanın aktardığına göre Sivas valisi Hacı Ali Paşa'nın tatarının İstanbul'dan Sivas'a gelmesinden sonra şehirdeki gelişmelerden rahatsız olan halk, Âsitane'ye arzuhal takdim etmişlerdi. Ancak beklenmeyen bir şekilde bu arzuhal, sonrasında paşaya Sivas'ta iken gönderilmiştir. Paşa bunun üzerine şehrin eşrafını sarayına davet ederek lehinde ilam veya mahzar yazıp İstanbul'a

26 BOA_HAT_666_32420_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

27 BOA_HAT_672_32906_01. (29 Zilhicce 1232/9 Kasım 1817). Ayrıca bkz. BOA_HAT_666_32420_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

28 BOA_HAT_664_32298_C_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

29 BOA_HAT_664_32298_01. (21 Ramazan 1233/25 Temmuz 1818).

göndermelerini ister. Bu teklifi kabul etmeyen heyet, saraydan çıktıkları gibi pazar ve dükkânları kapattırıp isyana kalkışmıştır. Bu sırada Sivas valisinin, kethüdası Himmet Ağazade Said Ağa'nın iğfaliyle çatışmaların derinleşeceği yönündeki telkinleri sonucu şehre birkaç tane humbara atması da ahaliyi tahrik etmiş, "Bunlar bizi telef edecekler." diye isyanlarını mucip olmuştur.³⁰

İstanbul'a o sırada dönmüş olan tatar Ahmet'ten elde edilen bilgiler ise isyanın farklı boyutlarını ortaya koyar. Sivas'ta et ve yağ gibi temel besin maddelerinde görülen kıtlık ve bunların fiyatlarındaki gündün güne yükseliş, bazı tedbirlerin alınmasını zorunlu kılıyordu. Şehrin valisi ilk olarak Sivas vücut ve ayanından olan Kenanoğlu ve Mütevellioğlu'nu nezdine çağırır ve onları takdir eder. Valinin azarladığı bu kişiler paşa kapısından çıktıkları gibi Sivas ahalisini ve ocaklısını ayaklandırarak dükkânları kapattırıp kepenkleri indirirler. Bunlar gittikçe kalabalıklaşarak mahkemeye hücum ederler ve ilam yazdırmamak için hâkim efendiye yanlarında götürmek isterler. Kadı efendi onlara tabi olmayınca sakalının bir tarafını koparıp aşağılamaya başlarlar. Vali, kadı efendinin Şems-i Sivasî zaviyesine hapsedildiğini duyunca hemen harekete geçerek hâkimi onların elinden kurtarır. Vali kalesine dönerken bu esnada maiyetinden birkaçına kurşun isabet ederek ölür. Olayların yatışmasını isteyen vali onlara hocasını göndererek eylemlerine son vermelerini ister. Ancak isyancılar hocayı da yaralayarak saraya geri gönderirler. Gelişmeler üzerine saray 3 binden fazla insan tarafından ablukaya alınıp harem ve selamı dairesi top ateşiyle ve kurşun sıkılarak yıkılır. Bu arada valinin adamlarından 10-15 tanesi yaralanmış kimisi de ölmüştür. İsyana kalkan halkın tek isteği valinin saraydan çıkarak Sivas'ı terk etmesiydi. Ancak vali de bu konuda onlara direniyor ve geri adım atmıyordu. Bunları aktaran tatar Sivas'tan seri bir şekilde altı günde geldiğini de beyan eder.³¹

Sivas'ta bunlar yaşanırken hemen yanı başındaki Kayseri'de sancak mutasarrıfı olan Ahmed'e yazılan emirde acele kapı halkından topladığı askerlerle yardıma koşması istenir. Devletin şanını kurtarmak için bir dakika bile beklemeden eline emir geçer geçmez Sivas valisinin yanına vararak yardımcı olması istenir. Bunun için gerekli olan ferman Hicri 1233 senesi Ramazan ayının başlarında (5 Temmuz 1818) yazılır.³² Öte yandan diğer paşalardan daha seri bir şekilde hareket etmiş olan Karahisar-ı Sahip Sancağı mutasarrıfı Lütfullah Paşa ise 5 Şevval 1233 (8 Ağustos 1818) tarihinde yazdığı kaimesinde Yozgat'tan hareket ederek bu işle görevlendirilmiş olan Dergâh-ı Âli kapıcıbaşı Kâşif Ömer Ağa ile Sivas'ta buluştukları bilgisini paylaşır. Memleketi olan Sivas'ı birlikte kuşattıktan sonra fermanı şehrin ileri gelenlerine gönderirler. İki, fermana yazdığı üzere sürgün emri verilen kişilerin teslimini istediklerini, halkın ihtilalden vazgeçerek tüfeklerini teslim etmelerini ve metrislerini yıkmalarını isterler. Şayet fermana itaat edilmezse yedi yaşından büyük olanların cezalandırılacaklarını da eklerler. Sivas halkı, Osmanlı Devleti'ni karşısına almak anlamına gelen bu isyandan vazgeçerek pişman olduklarını bildirirler. Yine halk emre itaat ederek isyanın elebaşlarını fermana uyararak teslim ederler. Bu kişiler ise onları teslim alan görevli mübaşirlerin eşliğinde menfalarına doğru yola çıkarılırlar.³³

İsyanın mağduru olan Sivas valisi Hacı Ali Paşa ise yazdığı mektubunda İstanbul'a ihtilalın seyrini özetler ve isyanın sona erdiğini haber verir. Onun tahminlerine göre 7-8 bin miktarında insan bu ihtilale katılmıştır. Yanında bulunan delilbaşının maiyetindeki 70 nefer asker ve 50-60 kadar gülamı ile bunların muhasarasına sarayında aç bir şekilde 45 gün karşı koyduklarını belirtir. Mübaşir olarak görevlendirilen Kâşif Ömer Ağa'nın Tokat'tan yaptığı nasihatların isyanın sonlan-

30 BOA_HAT_664_32298_D_01. (21 Ramazan 1233/25 Temmuz 1818).

31 BOA_HAT_79_3272_A_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

32 ŞSS, 11, 7-1.

33 BOA_HAT_664_32291_01. (5 Şevval 1233/8 Ağustos 1818).

dırmasında yeterli olmadığını gördüğünde topladığı Tokat, Artukabad ve Kazâabad askeriyle Hicri 1233 senesi Şevval ayının 2. günü (5 Ağustos 1818) Sivas'ın Pirkinik köyüne konuşlanmıştır.³⁴ Ertesi gün Karahisar-ı Sahip sancağı mutasarrıfı Lütfullah Paşa da buraya gelerek askerleriyle savaşı vaziyeti alır.³⁵

İsyanın durdurulması için başlangıçta birtakım olumsuzluklar yaşanmıştı. Karaman valisi Celal Paşa ve ihtilalinin durdurulması konusunda ona yardımcı olacak yöneticilerle, bölgede bulunan Kâşif Ömer Ağa'ya yönelik yazıların müsveddeleri yazılmış ise de o gece çıkan yangın yüzünden tatarlar yola çıkarılamamıştı. Ertesi gün bu yazılarla şeyhülislam tarafından Sivas müftüsünün menfasına azimeti ve yerine bir başkasının ikamesini ifade eden mektuplar da tatarlar ile yola çıkarılmıştı. Sivas'ta isyan elebaşlarının avanelerinden bir kısmının da izalesi sağlandıktan birkaç gün sonra otorite sağlanmıştı. Bu arada şehirde isyancılarla birlikte hareket eden Alaaddin Paşa'nın da ilk olarak Konya'da ikameti için ferman-ı âli çıkarılmıştı. Geride kalan müftünün sürgünü için de padişahın iradesi yayımlanmıştı. Ancak şeyhülislamın bu konu ile ilgili işareti ve yerine alacak kişinin inhası ve uygulanması işinin mübaşire mi yoksa Sivas valisine mi havale edileceği hususu sorgulanmaktaydı. Padişah ise yazdığı hatt-ı hümayunda vezirine "erbâb-ı şurâ"nın toplanarak isyan elebaşlarından Kenanoğlu ve Mütevellioğlu'nun idamlarının hemen mi yoksa menfalarında mı icrasının uygunluğunu,³⁶öte yandan bunların avanelerinden olanların tepelenmeleri işinin o sırada vali olan Ali Paşa'ya mı yoksa yeni bir vezire mi ihale edilmesinin daha uygun olup olmadığını da sorgulamaktaydı.³⁷

Kâşif Ömer Ağa ile Sivas ve Kütahya naiplerine yazılan yazıda Sivas müftüsü Nasuhzade Seyyid Mehmed Nurullah'ın Sivas'ta vuku bulan ihtilalde dahil olduğu tahkikat sonucu ortaya çıktığı tasrih edilmiştir. Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım müftünün işlemiş olduğu suçuna karşılık tedibi için Kütahya'ya *nefy ü icla* olunması babında emr-i şerif yazılmasını daha önce talep etmişti. Bunun üzerine çıkan ferman mucebince merkumun yakalanarak mübaşir tayin olunan Divan-ı Hümayun çavuşlarından Cezayirli Seyyid Ahmed Çavuş'a teslimen Kütahya'ya doğru yola çıkarılması, Kütahya naibinden ise merkumu şehirlerine ulaştığında menfiyyen ikamet ettirmesi 1233 senesi Şevval ayının ortasında (18 Ağustos 1818) istenir.³⁸ Sivas ihtilalinde dahil olduğu için Müftü Nasuhzade Nurullah Efendi kendisine mübaşir olarak atanan Divân-ı Hümayun çavuşuna teslim edilerek *savb-i memuriyetine*³⁹ doğru yola çıkarıldığı Kâşif Ömer Ağa tarafından sadarete

34 Kâşif Ömer Ağa'nın mektubunda ise asilerin valinin sarayına tüfekle ateş ettiklerini buna ateşle karşılık verildiğini; aç ve susuz bir şekilde buna mukavemet eden askerlerin başında valinin teslim olmaksızın şehadeti seçtiğinin karşı tarafa bildirildiğini ifade eder. Kendisinin de Tokat ve civarından topladığı asker ve 3-5 bin nefer süvari ve piyade ile Sivas'a ulaştığını belirtir. Lütfullah Paşa'nın da kendisine mülaki olduktan sonra nasihatın fayda etmediği halka suçlularını sürgün etmeleri için teslim teklifi yapıldığına dair belge için bkz. BOA_HAT_78_3251_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

35 BOA_HAT_78_3233_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

36 Sivas ihtilalinin ateşinin sönmeye başlaması ve suçluların menfalarına gönderilmesinin ardından Sivas valisi Ali Paşa, Karahisar-ı Sahip mutasarrıfı Lütfullah Paşa ile Mübaşir Kâşif Ömer Ağa tarafından gönderilen yazılar padişaha ulaştırılmıştı. Şeyhülislam efendinin sahilhanesine geçmesinden sonra Rumeli eski kadiaskeri Sıdkızade Efendi de ona katılmıştı. Bir pazartesi günü yapılan meclis-i meşverette (toplantıda) padişahın gelen mesele müzakere edilecekti. Buna göre suçlular menfalarında mı yoksa Sivas'ta mı idam edilecekti? Acilen müftünün sürgün edilmesi ve yerine birisinin nasbı ise mübaşire yazılarak gönderilecekti. Detaylı bilgiler için bkz. BOA_HAT_1163_46040_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

37 BOA_HAT_503_24714. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

38 BOA_A_{DVNSKLB_d_00035_00035. Ayrıca bkz. ŞŞS, 11, 10-2.

39 Burada müftünün sürgün edilirken "*savb-i memuriyet*"i ifadesinin kullanılması müftünün sürgününe

yazılan kaime ile bildirilmiştir.

II. Mahmud aynı hatt-ı hümayunda sürgüne gönderilen Kenanoğlu Ahmed'in ve Mütevellioğlu Mahmud'un menfalarına ulaşip ulaşmadığının takibini yaptığını belirterek, kendisine neden bilgi verilmediğini merak etmiştir. “*Sebeb-i tehiri nedir?*” şeklinde sormuştur.⁴⁰ Bu yazıdan yaklaşık bir yıl sonra sürgünlerle ilgili yeniden yazan padişah, bir önceki yılın Ramazan ayında çıkan emr-i âli üzerine yola çıkarılan sürgünlerden Mütevellioğlu'nun Kıbrıs ve Kenanoğlu'nun Rodos olan menfalarına vardıklarına dair ilamın henüz gelmediği bilgisini vermiştir. Yine Kıbrıs muhassılı ve Rodos mutasarrıfına sürgünlerin firarlarına fırsat vermemeleri için ayrı ayrı mektup yazılarak tenbihle bulunulmuştu.⁴¹

İsyan bastırıldıktan sonra görevden alınacak olan Hacı Ali Paşa, isyana karışmış olan 30 e-lebaşını idam ettirir ve bunlardan 9 tanesinin kesik başlarını İstanbul'a sergilenmesi için gönderir. Sultan Mahmud ise paşanın bu tedbiri sonucunda kesilmiş olan başların defnedilmesini ve tatarın da bunu herkesten gizlemesini emreder.⁴² İsyanın bastırılması için görevlendirilen ve aslen Sivaslı olan Karahisar-ı Sahip eski mutasarrıfı Zaralzade Lütfullah Paşa, bu arada Sivas valiliği görevine getirilmiştir. Selefî olan Hacı Ali Paşa ise onun yerine Karahisar-ı Sahip sancağında görevlendirilmiştir.⁴³ İhtilal sonucu Kıbrıs'a nefyedilen Mütevellioğlu burada boğdurularak idam edildiğinde tarihler Hicri 27 Zilhicce 1233'ü (28 Ekim 1818) gösteriyordu.⁴⁴ Rodos Naibi Mehmed Sadık ise yazdığı ilamında isyanın ilk fitilini yakmış olan Kenanzade Ahmed'in idam edildiğini, bu işle Rodos mutasarrıfı Yusuf Bey'in görevlendirildiği bilgisini paylaşacaktır. Suçlunun idamı ve ardından kesik başının İstanbul'a teslim edilmesinden hassa hasekilerinden Nuri Haseki'nin görevlendirildiğini 18 Zilhicce 1233 (19 Ekim 1818) tarihli belgeden anlıyoruz.⁴⁵

11 Zilkâde 1233 (12 Eylül 1818) tarihinde menfası olan Kütahya'ya varduktan sonra menfiyyen yerleştirilen müftü için Kütahya naibine yazılan yazıda; Nasuhzade Mehmed'in her ne kadar işlediği suçtan dolayı nefyedilmiş olsa da kendisinin *ehl-i irz* ve *hakayık-ı şinas* bir insan olduğu, menfasında çilekeş bir şekilde sefalet içerisinde kaldığı ifade ediliyordu. Memleketinde *re'i-sül-va'iz* görevini ifa eden pederinin vefat etmesinden dolayı beceriksiz olan kardeşleri yüzünden de işleri muattal kalmıştı. Kardeşleri, müftünün affı hususunu padişaha arz etmesini o sırada Sivas valiliğini deruhte eden Hacı Mehmed Behram Paşa'dan istirham etmişlerdi. Padişah tarafından yazılan hatt-ı şerifte ise mübarek günler hürmetine müftünün affedilmesini yeni Şeyhülislam Hacı Halil'in de işaret ettiği ifade edilmiştir. Sürgünün tahliye edilmesi için Kütahya naibine yazılan

diğerlerinin sürgününden ayrı vasıfta bir uzaklaştırma yöntemi olarak bakıldığını gösteriyor. Cezanın daha iyi şartlarda icra edileceğini de gösteriyor.

40 BOA_HAT_500_24500_01. (22 Şevval 1233/25 Ağustos 1818). Bir diğer sürgün olan Alaaddin Paşa'nın menfası olan Niğde'ye gitmesi için Sivas valisinin yazısı İstanbul'a ulaştığı halde Niğde kadısının menfinin vardığına dair ilamı da gelmemişti. İlgili belge için bkz. BOA_HAT_503_24752. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

41 Sivas valisi Vezir Hacı Ali Paşa ve Lefkoşa naibine yazılan hatt-ı hümayunda validen Mütevellioğlu Mahmud'u Kıbrıs'a nefy ü icla kılınması için emr-i şerif kendisine ulaşınca mezburu yakalayarak mübaşir tayin olunan Divan-ı Hümayun çavuşu refakatında Kıbrıs'a sürgün etmesi, Lefkoşa naibinden de isyana karışan şahsı ikamet ettirmesi 1233 senesi Ramazan ayının ilk günlerinde istenir. Bkz. SŞS, 11, 57-1. Kenanoğlu'nun Rodos'a vardığını ise Rodos kadısı yazdığı ilam ile bildirmiştir. İlgili belge için bkz. BOA_HAT_501_24546_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

42 BOA_HAT_679_33102_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

43 BOA_C_DH_139_6907. (29 Şevval 1233/1 Eylül 1818).

44 BOA_C_ZB_27_1313_01. (27 Zilhicce 1233/28 Ekim 1818).

45 BOA_HAT_1542_39_01. (18 Zilhicce 1233/19 Ekim 1818).

ferman 1235 senesi Şevval ayının son günlerinde (9 Ağustos 1820) yerine ulaşmıştır.⁴⁶ Ancak müftünün özgürlüğü teneffüs etmesi mümkün olmayacaktır. Çünkü vefatı sonrasında muhallelfatının⁴⁷ zaptı için Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Esad Ağa'nın bu işle görevlendirildiği sonraki belgelerde görülmektedir.⁴⁸

Daha önce Sivas ileri gelenlerinin meydana gelen olaylarla ilgili şikâyet maksatlı mahzarlarda adı geçen Sivas sakinlerinden Müderris Hammad⁴⁹ da bu olaydan dolayı sürgüne gönderilenler arasındadır. Hammad, ihtilal esnasında toplumdaki cahilleri iğfal ederek Ramazan ayı orucunu baştan sona yedirttiği için Şeyhülislâm Mekkizade Mustafa Asım'ın işaretiyle Kütahya'ya sürgün edilmiştir. Merhumun Kütahya'ya ıslah olmak için Divan-ı Hümayun çavuşu refakatında acilen sürgün etmesi validen istenir. Sivas valisi Vezir Zaralızade Lütfullah Paşa'ya yazılan fermanla Müderris Hammad'ın ihtilalde şoursuzlarla birlikte hareket ederek onların yaptığını da onayladığını ve böylece fitne ve fesada sebep olduğu açıklanmıştır. Hammad'ın şüpheli meseleler üzerinden cahilleri iğfal etmek suçundan dolayı sürgün edilmesi Sivas valisi tarafından İstanbul'a yazılarak teklif edilmiştir. Kütahya naibi sürgün mahkûmu müderrisin Hicrî 1233 senesi 25 Cemaziye'l-evvelinde (2 Nisan 1818) şehirlerine vardığını yazdığı ilamı mübaşire vererek İstanbul'a haber verir.⁵⁰ Hammad'ın sürgünü üzerinden 10 ay geçtikten sonra Sivas valisi Lütfullah Paşa ve Kütahya naibine yazdığı arzuhalinde kendi halinde ders devri ve ilim neşriyle meşgul iken bazı isnadlarla vatan-ı asliyesi olan Sivas'tan sürgün edildiğini, kendisinin fakr-u zaruret ve evlâd-ı ıyalinden ayrı düştüğünü belirterek affını istemiştir. Sürgününü teklif eden Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım, bu sefer de müderrisin affını işaret buyurunca ilgili af fermanı bunu uygulayacak olan Kütahya naibine 18 Ramazan 1234 (11 Temmuz 1819) tarihinde yazılır. Buna karşın aynı hadiseden dolayı sürgün edilmiş olan Sivas müftüsü Nasuhzade Seyyid Mehmed Nurullah'ın yine şeyhülislâmın işaretleriyle ıtlakı padişaha arz edildiğinde bunun kabul edilmediği görülür. Padişah yazdığı hatt-ı hümayunda affedilmesini uygun gördüğü mahkûmların kaydedildiği defterdeki hükümlerin başına mim harfı koymayı yeğlemiştir. Eski Sivas müftüsü, Müderris Hammad'ın dâhil olduğu affedilenler listesine girememiştir.⁵¹

1.2. Haksız Yere Sürgün Edilen Çorum Müftüsü

Zaman zaman yöneticilerin mal hırsından kaynaklanan haksız sürgün hadiseleri de yaşanmaktaydı. Bu dönemin bazı yöneticileri sürgüne gönderdikleri veya sürgün etmekle tehdit ettikleri kişilerden maddi taleplerde bulunmaktaydılar. Ferdi sürgün hadiselerinin diğer yüzyıllara nazaran daha sık yaşandığı 19. yüzyılda bu cezalandırma yönteminin idarecilerce bazen istismar edildiğini düşünüyoruz. Bu şekilde bir mağduriyeti hele de şehrin müftüsü yaşarsa durum daha da bir ehemmiyet kesbediyordu. Haksız yere nefyedildiği ceza aşamasında iken görülen Çorum müftüsü

46 BOA_A_{DVNSKLB_d_00036_00044. Sivas valisi Behram Paşa'nın kapı kethüdasına gönderdiği iki kıt'a şukkasında, olduğu sebebiyle affedilmesi için müracaat edildiğinde II. Mahmud'un cevabı, "Eyyâm-ı mübarekeye hürmeten ıtlak oluna", şeklinde olmuştur. Bkz. BOA, HAT_1327_51788_01.

47 Sözlükte "geride kalan; geriye bırakılan" anlamlarındaki muhallefin çoğulu olan muhallelât sözcüğü yerine Osmanlı belgelerinde tereke (terike) ve metrûkât kelimeleri de geçer. Osmanlı hukuk sistemine göre, ölen kişilerin geride bıraktıkları eşya ve mallarının tesbit ve taksimi kadıların görevleri arasında yer alır. Bkz. Tahsin Özcan, "Muhallefât" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.30, s.406-407.

48 BOA_HAT_500_24506_01.

49 BOA_HAT_664_32298_E_01. (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

50 BOA_A_{DVNSKLB_d_00035_00041.

51 BOA_HAT_1261_48833_01. (29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819) ve BOA_HAT_1261_48833_B_01. (30 Zilkâde 1233/1 Ekim 1818).

Seyyid Ali, Amasya mutasarrıfı Hilmi Paşa'nın hışmına ve iftirasına uğrayıp sürgüne gönderilirken yalnız değildir. Müftü Efendi ile beraber sandık emini Hüseyin Tahir, kaza müdürü Seyyid Osman ve sabık müdür Seyyid Halil de mutasarrıfın tanzim ettirdiği gerçeğe aykırı mazbata yüzünden iki yıllığına Sivas'a sürgün edilmişlerdir. Haklarında birçok iddia vardır. Güya Hicri 1259 ve 1260 senelerinde müdür bulunan Kadifeoğlu'nun üzerindeki *zimmat-i miriye*nin tahsili işinde usulsüzlükte bulunmuşlardır. Yine kaza müdürünün borçlarına karşılık eşya ve malları satılırken merkuma gadretmek ve bunların düşük fiyata kapatılmasına çalışılmak da suçlamalar arasındaydı. Sürgünler hakkındaki ithamlar arasında 20 kadar köyün vergisini gizleyerek aralarında paylaşmaya çalışmak da vardı.⁵² Suçlamalara cevap veren maznunlar ise; suçsuz yere Amasya'da tevkif edildikten sonra haksız yere 9 ay hapsedildiklerini, sonrasında aleyhlerinde şahitlik yapacak birileri de bulunamadığından Amasya meclisinden zorla aleyhlerine mazbata alındığını ifade etmişlerdir.⁵³ Kendilerinin ne mahkemede ne de yerel mecliste muhakemelerinin yapılmadan alelacele sürgüne çıkarıldıklarını, bu durumun kendileri kadar aileleri ve talebelerini de zora soktuğunu, bu haksız uygulamaların neticesinde çıkan yüksek masraflar sebebiyle de borçlu duruma düştüklerini beyan etmişlerdir. Mağdurlar bu uygulamaların, özellikle de sanıkların yazılı veya mühürlü ikrarları tebeyün etmedikçe suçlanmalarının ne *Tazminat-ı Hayriye*'ye⁵⁴ ne de padişahın sahip olduğu adalet ve merhamet duyguları ile bağdaşmayacağını ifade etmişlerdir. Sayılan tüm bu gerekçeler yüzünden de sürgün cezasından aflarını talep etmişlerdir. Sürgün müftü hakkındaki ithamların aslı astarı olmayan iftiralar kabilinden şeyler olduğu daha sonra *Meclis-i Vâlâ* tarafından Amasya naibi ile mal müdürüne ve Ankara valisine yaptırılan tahkikatlarda ortaya çıkmıştır. Amasya mutasarrıfının amacının Kadifeoğlu davasını karıştırarak sürgüne gidenlerden para koparmak olduğu bu süreç sonrasında ortaya çıkmıştır. Mutasarrıfın, mahkemeye çıkmadan önce sanıklardan 60 bin kuruşa yakın parayı onlardan zorla aldığı da sonrasında belgelendirilmiştir.⁵⁵

Amasya mutasarrıfının sürgüne gönderdiği kişilerle ilgili iddiası bunlarla da sınırlı değildir. Mutasarrıf, Çorum'un köylerinin iltizam işinden dolayı mal müdürünün 92 bin kuruş zarara sebebiyet verdiğini iddia ettiği gibi; kaza müdürü Kadifeoğlu'nun tevkif ve hapsini kendi uhdesinde olduğu hâlde Çorum müdürünün meclis aracılığıyla bu işi yapmasını da sürgün nedenleri arasına dâhil etmiştir. Mutasarrıfın bütün bu çabalarının altında rüşvet ve haksız kazanç elde etme çabalarının yattığı, Meclis-i Vâlâ tarafından Ankara valisi Mehmed Vecihi Paşa'ya yaptırılan tahkikatla ortaya çıkmıştır. 17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850) tarihli yazısında meseleyi vâzih bir şekilde ortaya koyan valiye göre mutasarrıfın sürgüne gönderdiği Çorum müftüsü ve ağaların affedilerek meselenin Sivas veya Yozgat meclisinde tarafsızca tekrar görüşülmesi ya da yeni Amasya mutasarrıfı Hamdi Paşa'nın sürgünleri Amasya'ya getirterek muhakemenin yeniden yapılması en doğru yoldur. Yine aynı vali, mutasarrıfın kaza müdürlerinden aldığı haksız paraların halkın diline düştüğünü, ilim neşriyle uğraşan ve duası alınacak bir masum adam olarak görülmekte olan Çorum müftüsünün sürgün edilmesini de bu çevrelerin yanlış bulduğunu ifade etmiştir.⁵⁶

Sadrzamin emriyle mutasarrıfın yaptıklarını tahkikle görevlendirilen Amasya mal müdürü Hüsnü Bey, ilk olarak Amasya mutasarrıfı Hilmi Paşa'nın malları ve idaresi konusunda bir araştırmaya koyulur. Mutasarrıfın Köprü, namı diğer Kadagre kazası müdürü Hacı Ali Bey'den bir defa-

52 A_MKT_MVL_30_31_06_01. Ayrıca bkz. SŞS, 26, 3-1.

53 Sürgüne gönderilenlerin detaylı savunmaları için 11 Şevval 1266 tarihli belgeye bkz. A_MKT_MVL_30_31_08_01.

54 Zanlıların savunma yaparken Tanzimat maddelerini dile getirmeleri ve sorgulama esnasında yapılan haksızlığın Tanzimat'a aykırı olduğunu dile getirmeleri dikkata değerdir.

55 A_MKT_MVL_30_31_07_01. Sürgünlerden tehditle para alınmasına dair önemli bir vesika.

56 A_MKT_MVL_30_31_03_01.

da müdürlük için 5 bin⁵⁷, rüsumattan 9 bin ve daha sonra da ayrıca 4 bin lira aldığı bizzat müdürün sorgusu esnasında ortaya çıkmıştır. Rüşvet, bunlarla da sınırlı değildir. Mal müdürüne göre mutasarrıf kimi müdürden 5 bin kuruş, kiminden 10 bin kuruş gibi meblağlara ulaşan rüşvetler aldığı gibi 1265-1266 yıllarının rüsumat gelirlerini de kendisine tahsis etmiştir. Mutasarrıf çaldıklarıyla yetinmemiş, *mürur ve ubur*⁵⁸ ve müdür masrafı adı altında vergilerle de halkı ezmiştir. Lâdik kazasına da bu şekilde bir verginin tevzi edildiği beldenin müdür ve müftüsünden de rivayet edilmiştir. Mal müdürünün 24 Receb 1266 (5 Haziran 1850) tarihli yazısı Osmanlı başkentine ulaştığında taşradaki durumun ne denli vahim olduğu ortaya çıkacaktır.⁵⁹

Araştırmaların genişletilmesi iktiza edince bu sefer de Meclis-i Vâlâ tarafından meselenin incelenmesi ile görevlendirilen Amasya kadısı Ziver Bey de Ankara valisiyle benzer bir raporu meclise sunmuştur. Kadı, başlangıçta Amasya halkı ve Amasya meclisi azalarının bile aleyhinde konuşmaktan imtina ettikleri mutasarrıfın artık aleyhine döndüklerini, mutasarrıfın şehirlerinden gitmesi için arzuhâl verdiklerini ifade etmiştir. Kadı, mutasarrıf ile ilgili iddiaların gerçekliğine inandığını ve mutasarrıfın, kaza müdürü nasbı işini kazanç vesilesi ettiğine dair delillere ulaştığını belirtmiştir. Ancak yapılan irtikâbın kemmiyet ve keyfiyeti hakkındaki malumatın ancak bunlara vasıta olanlardan elde edilebileceğini ifade etmiştir. Konunun yeni atanan Mutasarrıf Hamdi Paşa tarafından yeniden ele alınmasını yazdığı 3 Şevval 1266 (12 Ağustos 1250) tarihli yazısı ile tavsiye etmiştir.⁶⁰

Çorum müftüsünü, kaza müdürlerini ve eski mal müdürünü haksız yere sürgüne gönderen Amasya mutasarrıfının Köprü kazası müdürü Hacı Ali Ağa'dan aldığı parayla ilgili Amasya'nın yeni atanan mal müdürünün bilgisine de başvurulmuştur. Meclis-i Vâlâ'ya⁶¹ göre bu meselenin yeniden muhakemesi gerekirse de bunu daha önce sürgünler aleyhinde görüş bildirilen Amasya meclisinde değil; müddeilerin Sivas veya Yozgat'a getirilerek buraların yerel meclislerinde muhakemesiyle icra edilmelidir. Gelişmeler üzerine töhmet altında bırakılan sanıklar affedilmiş ve davanın yeniden ele alınması Ankara valisine havale edilmiştir.⁶²

1.3. Ulemaya Yakışmayan Davranışlarından Sürgün Edilen Elbistan Müftüsü

Ulemaya yakışmayan davranışlarından dolayı Elbistan müftüsü Velizade Hacı Mehmed Efendi "*harekât-ı nâbecâsını tebdil*"⁶³ ve "*tehzib-i ahlâk*"⁶⁴ için sürgün edilmesi için dönemin padişahına arz edilir.⁶⁵ Müftünün ulema sınıfına yakışmayan hareketlerinin hangi suçları kapsadığı belgeden anlaşılamazsa da bunun onun "*islâh-ı nefis*"i için bir müddet Sivas'a sürgün edilmesine yeterli olduğu görülmektedir. Sivas valisi Pehlivan İbrahim Paşa, sürgünü üzerinden uzun bir müddet geçmeyen müftünün Sivas'a menfiyyen geldiği gülden beri iskân ettirilmiş olduğunu, ancak merkumun hatalarına pişman olarak istiğfarda bulunduğunu ve bundan sonra "*ders ü devriyle*" meşgul olacağına dair taahhütte bulunduğunu sadarete yazmıştır. Aynı yazısında, müftünün mem-

57 Ayrıca Bkz. A_MKT_MVL_30_31_09_01.

58 Geçiş ve gelip geçme ücreti anlamında bir tabir.

59 A_MKT_MVL_30_31_05_01.

60 A_MKT_MVL_30_31_04_01.

61 Meclis-i Vâlâ'dan yazılan diğer bir belge için Bkz. A_MKT_MVL_30_31_01_01.

62 A_MKT_MVL_30_31_02_01.

63 Nabecâ kelimesi yersiz, yolsuz anlamında kullanılmaktadır. Yersiz hareketlerinin değişimi şeklinde terkihi anlayabiliriz. Bkz. Ferit Devellioğlu, "Nâ-be-câ", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2012, bkz. s.930.

64 Ahlakının düzeltilmesi anlamında kullanılmıştır. Bkz. Devellioğlu, "Tehzib-i ahlak", s.1239

65 Dönemin padişahı II. Mahmud'dur.

leketine dönmesini talep eden yazıların kendisine çeşitli mahallerden ulaştığını da beyan eden paşa, bu konuda bir emr-i âlinin çıkmasını talep etmiştir. Müftünün afv ü ıtlâkı hususu dönemin şeyhülislamı olan Seyyid Dürrizade Abdullah tarafından da işaret edilince⁶⁶ dosya, müftünün affedilmesine karar verecek olan padişaha sunulmuştur.⁶⁷

1.4. Vazifesinden Hariç İşlere Karıştığı İçin Sürgün Edilen Kastamonu Müftüsü

Kastamonu’da müftülük yaparken vazifesinden hariç işlere karıştığı iddia edilen Müftüzade Mehmed Said Efendi’nin sürülmesini bizzat Bolu ve Kastamonu sancakları mutasarrıfı eski sadrazam Vezir Mehmed Emin Rafet Paşa teklif eder. Müftünün sürgününü Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi’nin de işaret etmesiyle⁶⁸ ferman yazılır. Müftü efendinin cezasının infazı için hemen bir çavuş görevlendirilir.⁶⁹ Kastamonu’dan Sivas’a nefy ü iclâ olunmuş olan müftünün sürgün süresi hayli uzadığından kendisi hanesinde, ailesi ise memleketinde muzdarip ve perişan hâlde yaşamak zorunda kalırlar. Mutasarrıftan sonra Kastamonu mütesellimi de müftünün bundan sonra yalnız kendi halinde yaşayarak memleket işlerine karışmaması şartıyla mübarek günler hürmetine afv ü ıtlakını padişahın yüksek müsaadesinden talep eder. Yine müftünün ailesine merhamet edilerek affedilmesi için emr-i şerif yazılmasını onun sürgününü de teklif etmiş olan Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir’in talep etmesiyle affına dair ferman 1242 senesi Şaban ayının ilk günlerinde (28 Şubat 1827) yazılmıştır.⁷⁰

1.5. Beldenin İhtilaline Mucip Hareketten Sürgün Edilen Ankara Müftüsü

Ankara müftüsü ve aynı zamanda Ankara’da metfun Hacı Bayram-ı Velî’nin ahfatından olarak onun hangâhında şeyhlik görevini de ifa eden Şeyh Seyyid Mehmed Said, beldenin ihtilaline sebep olacak hareketleri görüldüğü için Sivas’a sürülmesi Şeyhülislâm Yasincizade Seyyid Abdülvehhab tarafından teklif edilmiştir. Bunun sonucunda Divan-ı Humayûn çavuşlarından Seyyid Hacı Osman Çavuş mübaşeretıyla merkûmun Sivas’a *nefy ü iclâ* olunmasına dair Ankara kadısına ithafen 29 Şevval 1237 (19 Temmuz 1822) tarihinde ferman kaleme alınmıştır. Müftünün Sivas’a vardığını ve menfiyyen ikamet ettirildiğini beyan eden Sivas kadısının ilamı ise 19 Zilkâde 1237 tarihinde (7 Ağustos 1822) İstanbul’a gönderilmiştir.⁷¹

Sürgün edilen Ankara müftüsünün “*hasbel-beşeriye*”⁷² işlemiş olduğu cürmü ve kusuruna menfasında pişman olduğu görülmüştür. Sürgün hadisesinden sonra hangâhın bağlıları padişaha arzuhâl yazarak kimsesiz kalmış olduklarını beyan ederek mürşitlerinin affını talep etmişlerdir. Bundan sonra müftünün kanunları çiğnememesi ve vazifesinden hariç işlere karışmaması şartıyla “*kayd-ı nefiyden*” affedilerek ıtlakı konusunda emr-i şerif yazılmasını Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab’ın da işaret etmesiyle beklenen ferman çıkmıştır. Sivas kadısına 1238 yılı Muharrem ayının son günlerinde (16 Ekim 1822) verilen emirde Ankara müftüsünün “*şart-ı mezkûrla*” sürgün cezasından tahliye edilmesi istenir.⁷³

66 Şeyhülislamın emri veya teklifi anlamında terki. Bkz. Devellioğlu, “İşaret-i aliyeye”, s.534.

67 BOA, C_DH_6_278_01_01 (11 Rebiü’l-âhir 1229/ 2 Nisan 1814).

68 10 Muharrem 1242 (14 Ağustos 1826) tarihli belge için bkz. BOA, C_MF_120_5982_01.

69 BOA, C_MF_120_5982_02.

70 BOA, A_{DVNSKLB_d_00038_00055}.

71 BOA, A_{DVNSKLB_d_00036_0013}. Ayrıca bkz. SŞS, 12, 38-1.

72 Belgede geçen bu ibare insanlık olmasının gereği bu suça düştüğü ima edilerek af yolunun açıldığı anlaşılmaktadır.

73 BOA, A_{DVNSKLB_d_00036_00142}. Ayrıca bkz. SŞS,12/40-2.

1.6. Verdiği Vaazlarla Fitne Çıkaran Tokat Müftüsünün Sürgünü

İletişim araçlarının sınırlı olduğu o günün şartlarında toplumu en çok etkileyebilen iletişim kanalı, dindar insanların oluşturduğu cami cemaatlerine verilen vaazlardı. Tokat Müftüsü Müezzinzade Osman, garaz ve nefsanîyet eseri olarak birtakım insanları tahrik ederek beldenin karışmasına sebep olacak vaazlar vermekteydi. O sırada mahallinden müftünün ifta görevinden alınarak Tokat'tan uzaklaştırılması dilekçelerle talep edilmekteydi. Haddizatında Tokat mukataası, Darphane-i Âmire tarafından idare olunan mukataalardan olduğu için güzel bir şekilde idare edilmesi icap ediyordu. Bu sebeple merkûmun cezalandırılmak üzere bir mahalle nefyi hususu Darbhâne-i Âmire nâzırı Seyyid Ahmed tarafından da istenmekteydi. Müftü Osman'ın sürgününe giden süreç Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım'ın onun cezalandırılması için padişah tarafından emr-i şerif yazılmasını isteyen yazısıyla başlamıştır. Müftünün çavuş mübaşeretıyla sürgün edilmesine dair ferman bunun üzerine 1239 senesi Zilhicce ayının başlarında (28 Temmuz 1824) çıkmıştır. Sürgün müftünün Sivas'a vardığını ve menfiyyen ikamet ettirildiğini belirten ilam 12 Muharrem 1240 tarihinde (6 Eylül 1824) İstanbul'a yazılmıştır.⁷⁴

Müftü Müezzinzade Osman Sivas'a sürgün edildikten sonra onun ihtiyarlığını, dolayısıyla mağduriyetini dile getirmiş olan Tokat kadısı, sürgün müftünün bundan sonra "*umûr-ı memlekete müdahale itmeyüb*"⁷⁵ kendi hanesinde ikamet etmesi şartıyla afv ü itlakını yazdığı ilamla istemiştir. Pir-i fâni müftüye merhamet edilerek affedilmesi hususunda emr-i şerif yazılmasını Sivas valisi Vezir Seyyid Mehmed Paşa da ilerleyen süreçte istemiştir. Sürgününde rol alan aynı Şeyhülislam Mekkizade Mevlana Mustafa Asım'ın bu sefer de merkûmun afv ü itlak olunması babında emr-i şerif çıkarılmasını işaret etmesi sonucu affa dair ferman 1240 senesi Ramazan ayının ortalarında (3 Mayıs 1825) çıkmıştır.⁷⁶

1.7. Halka Zulmettiği İçin Sürgün Edilen Eğin Müftüsü

Sivas'a sürgün edilen bir diğer müftü ise Eğin müftüsü Hacı Ömer'dir. Müftü, oğlu Mehmed ile birlikte memleket ahalisine envai zulümde bulunmakla itham edilmişlerdir. Yöre ahali bu ikilinin memleketlerinden sürülerek zulümlerinden kurtulmak istediklerini İstanbul'a dilekçe yazarak ifade etmişlerdir. Şeyhülislam Mekkizade Mustafa'nın da Müftü Hacı Ömer'in oğlu Mehmed'le cezalandırılmak için Sivas'a nefy ü iclâ olunmaları babında emr-i şerif yazılmasını teklif etmesiyle bunların çavuş mübaşeretıyla Sivas'a sürgün edilmelerine matuf ferman çıkmıştır. Eğin kadısından sürgün mahkûmlarını yakalayarak çavuş mübaşeretıyla göndermesi; Sivas kadısından ise bunları Sivas'a yerleştirmesi 1240 senesi Muharrem ayının ortalarında (9 Eylül 1824) istenir. Sivas'a ulaştırılan suçluların "*menfiyyen meks ü ikamet*" ettirildiklerini belirten kadının ilamı ise 1240 senesi Rebiü'l-evvel'inin 17'sinde (9 Kasım 1824) gönderilmiştir.⁷⁷

Sürgünleri üzerinden daha birkaç ay geçmiş olan suçluların affedilerek hanelerinde ikametleri hususu Sivas Valisi Vezir Mehmed Paşa ile Sivas'ta ikamete memur edildiği için onları anlamaya en yatkın olan eski Vezir Behram Paşa tarafından yazılıp istirham edilmiştir. Bu iki paşa dışında Erzurum valisi ve aynı zamanda Maaden-i Hümayun emini eski Sadrazam Vezir Mehmed Emin Rauf Paşa tarafından dahi padişaha arzuhâl takdim edilerek talep edilmiştir.⁷⁸Müftü Hacı Ömer ve oğlu Mehmed'in bundan sonra hilaf-ı rıza harekette bulunmamaları şartıyla afv ü itlakı babında

74 BOA, A_{DVNSKLB_d_00037_00074.

75 Memleketin işlerine karışmaması şartıyla affedileceği kabul edilmiştir.

76 BOA, A_{DVNSKLB_d_00037_00106. Ayrıca bkz. SŞS,13/133-3, SŞS,13, 133-2.

77 BOA, A_{DVNSKLB_d_00037_00078.

78 SŞS, 13,133-2.

emr-i şerif yazılmasını Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım'ın da işaret etmesiyle ıtlak olunmalarına dair ferman 29 Cemaziye'l-âhir 1240 tarihinde yazılmıştır (18 Şubat 1825).⁷⁹

1.8. Yanlış Fetva Vermekten Sürgün Edilen Harput Müftüsü

Sivas eyaleti kaimakamı ve *Hacegân-ı Divan-ı Humayun'dan* İzzet Bey'le Sivas naibine yazılan yazıda Harput müftüsü Mehmed Fazlı Efendi'nin görevi esnasında vermiş olduğu fetvaların Şer'î Şerîf'e aykırı olduğu ortaya çıkmış olduğu belirtilmiştir. Yanlış fetvalar vermekle suçlanan Harput müftüsü *tedib ü terbiyesi* için Sivas'a sürgün edilir. Menfasındaki ikameti üzerinden az bir zaman geçen müftünün ıslâh-ı nefis etmiş olduğu ve hatalarından pişman olduğu bazı çevrelerce İstanbul'a yazılmaya başlanmıştı. İşlediği suçlarının affedildikten sonra artık yalnız hanesinde ikamet ederek fetva işlerine karışmaması şartıyla ıtlakına padişahın onay verdiği Mehmed Fazlı Efendi'nin tahliye edilerek hanesine gönderilmesi için ferman 1250 senesi Cemaziye'l-âhir'in 2. gününde (6 Ekim 1834) yazılmıştır. Yazının Sivas'a ulaşması için fazla bir vakte ihtiyaç yokur. Yazı, 11 Cemâziye'l-âhir 1250 tarihinde (15 Ekim 1834) hızlı bir şekilde kadıya ulaştırılmıştır.⁸⁰

1.9. "Hilâf-ı Rıza"⁸¹ Harekette Bulunan Erzincan ve Sivas Müftülerinin Sürgünü

Erzincan müftüsü Müftüzade Mehmed Said, hilaf-ı rıza; yani görev sınırları dışına çıkarak istenilmeyen, toplum ve mevcut düzen tarafından onaylanmayan davranışlarda bulunduğu için şeyhülislamın teklifiyle Sivas'a sürgün edilmişti. Müftü, Sivas'ta iken yaşadığı sıkıntıların etkisiyle yapmış olduklarından pişman olacak ki "ıslah-ı nefis" ve "tasfiye-i hal itmiş" olduğu mahallinden yazılmaktaydı. Hatta bu cezadan sonra artık "mugayir-i rıza" harekette bulunmayacağına dair tahhüde bile bulunmuştu. Mehmed Said'in afv ü ıtlakı için mağdur ailesi de teşebbüse geçmişti. Müftünün sürgünde iken artık düzeldiği bazı çevrelerce de ifade ve ihbar edildiğinden kendisine merhamet edilerek ıtlak olunması için Erzurum eyaleti valisi Vezir Hacı Halil Kamil Paşa tarafından da talep edilmeye başlanmıştı. Müftünün affedilmesi için yazı kaleme alan paşa dışında *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* dahi bir mazbata hazırlamıştı. Son olarak Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım'ın da affını işaret etmesi üzerine müftünün affı için ferman çıkmıştır. Hicri 1260 senesi Ramazan ayının başlarında (14 Eylül 1844) yazılan fermanla Sivas kadısından sürgün mahkûmuna artık hilaf-ı rıza harekette zinhar bulunmamasını tenbih etmesi ve af şartlarını açıklayarak tahliyesini gerçekleştirilmesi istenir. Ancak fermanın Sivas kadısının eline geçmesi için bir ay kadar daha zaman geçmesi gerekecektir (5 Şevval 1260).⁸²

Sivas medreselerinde daha önce müderrislik yapmış olan Sivas müftüsü Seyyid İsmail de *hilaf-ı rıza* harekette bulunmakla itham edilerek hakkındaki olumsuz rapor Dersaâdet'e gönderilmişti. Müftünün sürgün edilmesi için sonrasında şeyhülislamın da talepte bulunması Midilli'ye olan sürgünün emr-i şerifinin çıkmasına yeterli olmuştu. Menfi müftünün yaşlı olması bir yana bir de menfasında hastalanması, sefaletini çekilmez raddeye taşımıştı. Bu durum padişahın merhametine muhtaç olduğunu beyan eden dilekçeler yazmasını intaç etmişti. Müftünün arzuhâli İstanbul'daki padişaha ulaşınca affedilmesi gündeme gelmişti. Sivas'tan çok uzaklarda olan Midilli'de sürgünde bulunan Müftü Seyyid İsmail'in ıtlakı için emr-i şerif yazılmasını Şeyhülislam Seyyid Mehmed Zeyneddin'in de işaret etmesiyle ferman yazılmıştır. Fermanla Midilli naibinden hicri 1230 senesi

79 SSS, 13,133-3.

80 SSS, 17, 57-1.

81 Sürgün gerekçesi ifade edilmeden bu şekilde kısaca bir terkiyle suçun tarif edilmesi bazı sürgün belgelerinde rastlanılan bir olgudur. Kimin rızasının hilafına karşı geldiği açık açık yazmasa da bunun başta padişahın ve kanunların, aynı zamanda meslek etiğinin çiğnenmesi olduğu akla ilk gelendir.

82 SSS,21, 46-4.

Şevval'inin ilk günlerinde (6 Eylül 1815) müftünün affedildiği için tahliyesini sağlaması istenir.⁸³

Sivas eşrafından ve aynı zamanda şehrin müftüsü olan Altıparmakzade Seyyid Hüseyin Efendi de *hilaf-ı emr-i rıza* davranışlarından dolayı şeyhülislamın işareti ile hâlini düzeltmesi için Kayseri'ye sürülür. Bu arada müftünün affi için Bozok sancağı mutasarrıfı Çaparzade Mir Süleyman devreye girmiştir. Onun aciz ve kendi halinde bir ihtiyar olduğunu öne sürerek affi için bir yazı kaleme alır. Mağdur müftünün bu af gerekçeleri dışında mübarek günler hürmetine itlak edilmesini Şeyhülislam Ahmed Esad'in de işaret etmesiyle *eyyam-ı mübarekeye* hürmeten ve Çaparzade'nin iltimas etmesi üzerine müftünün affedilmesi için ferman yazılır. Sivas kadısına yazılan 1219 senesi Şaban ayı sonu (3 Aralık 1804) tarihli fermanla müftünün nefyedilmesi için yazılan emr-i şerif kaydının üzerini çizmesi ve müftünün menfasından döndükten sonra özgür bırakılmasına ihtimam göstermesi istenir. Fermanın tatar aracılığıyla Sivas'a ulaştığı tarih ise 24 Aralık 1804'tür (21 Ramazan 1219).⁸⁴

1.10. Eşkıyla İş Birliği Yapmakla İtham Edilen Diyarbekir Müftüsünün Sürgünü

Görev yaptıkları beldelerin ihyasına değil de ifsadına çalışan ve bu konuda eşkıyalarla iş birliği yapmaktan bile çekinmeyen müftüler nefyedilmekten kurtulamamışlardır. Bunlardan biri de maktûl Gavranlıoğlu İsmail Bey'in hevardarı olarak hareket ederek beldenin ifsadına ve karışıklığına sebep olduğu iddia edilen Diyarbekir müftüsü Hacı Hüseyin'dir. Müftünün Sivas'ta menfiyyen "*meks ü tevkîfi*" için emr-i şerif yazılmasını Şeyhülislam Yasincizade Seyyid Abdülvehhab'ın da işaret etmesi sonucu ilgili ferman 1246 senesi Rebiü'l-evvel'inin ilk günlerinde (20 Ağustos 1830) yazılmıştır. Müftünün Sivas'a "*tard ü def*" edilmiş olduğunu Diyarbekir valisi Vezir Yahya Paşa İstanbul'a yazarak haber verir. Sürgün müftünün Sivas'ta menfiyyen ikamet ettirildiğini beyan eden kadının ilamı ise İstanbul'a 4 Receb 1246 tarihinde (19 Aralık 1830) gönderilir. Ancak sürgündeki müftünün affi için çok bir süre beklemesine gerek kalmayacaktı. Çünkü itlak için emr-i âli, 1246 senesi Zilhicce ayının ortalarında (27 Mayıs 1831) çıkmıştır.⁸⁵ Merkûmun sürgüne gönderilmesinde olduğu gibi affedilmesi konusunda da âmiri konumundaki Şeyhülislam Yasincizade Seyyid Abdülvehhab'ın bu konudaki teklifi müftünün *afv ü itlakına dair* fermanın yazılmasını sağlamıştır.⁸⁶

Konuyu Diyarbekir valisi Yahya Paşa'nın İstanbul'la olan yazışmalarından takip ettiğimizde daha ayrıntılı bilgilere vâkıf oluyoruz. Paşanın aktardığına göre, Gavranlıoğlu serayan olarak atandıktan sonra şehir dışından sayıları 7-8 bini bulan Kürt aşireti mensuplarını ayartmış ve bunlara da içeriden başta Müftü Hacı Hüseyin olmak üzere bazı kişiler destek vermiştir. Gavranlıoğlu'nun idam edilmesi ve müftünün sürülmesinden sonra ortalığın yatıştığını, aşiretlerin ise kendisine bağlı olan askerler ve halkın desteğiyle püskürtüldüğünü belirtmiştir. Paşanın verdiği bütün bu bilgiler karşısında padişahın sadrazamına bu konuda ihtiyatlı hareket edilmesini salık verdiğini görmekteyiz. Çünkü gelen haberlerden şüphelendiği anlaşılan II. Mahmud, ne bölgeden gelen tatarın bildirdiklerine ne de valinin yazdıklarına hemen itimad etmek yerine; bölgeye sevk edilen Sadık Efendi'nin verdiği rapora göre hareket edilmesini ve şimdilik valiye de yüzeysel bir cevap yazılmasını irade buyurmuştur. Bölgeden yeni gelen tatarın ise hadiselerle ilgili verdiği bilgi paşanın raporlarıyla çelişmekteydi. Buna göre mezkûr idamdan sonra Kürt aşiretleri şehrin etrafını sarmış ve bu durum karşısında kimse şehirden çıkamamıştır.⁸⁷

83 BOA_A_{DVNSKLB_d_00033_124.

84 ŞSS, 7, 57-1.

85 BOA, A_{DVNSKLB_d_00039_00014.

86 BOA, A_{DVNSKLB_d_00039_00045.

87 BOA_HAT_444_22255_01. (11 Rebiü'l-evvel 1246/30 Ağustos 1830).

Sürgün hadisesini bir sonraki hatt-ı hümayundan takip ettiğimizde ise Diyarbakır müftüsü Hüseyin Efendi'nin, Şeyhzade Mehmed Bey'in gammazlığı ve Yahya Paşa'nın inhasıyla irâde-i seniyye sonucu Sivas'a *nefy ü iclâ* edilmiş olduğunu öğreniyoruz. Yine aynı belgedeki bilgilere göre müftünün sürülmesine sebep bir cünhası veya cinayeti olmadığı gibi onun mağdur olduğuna dair de sürgün sonrası Sivas ve Diyarbakır taraflarından yazılar yazılmaya başlamıştır. Müftünün affına aracılık etmeye çalışan Halep valisi kapı kethüdasının ise ancak Yahya Paşa'nın Diyarbakır'den ayrılmasından sonra *müsaade-i seniyyenin* çıkması için talepte bulunması ise bölgede ve olayda valinin gücünü göstermesi bakımından da dikkate değerdir.⁸⁸

Sonuç

Osmanlı devletinin uyguladığı tazir cezalarından olan sürgün müftülere de tatbik edilen bir ceza olmuştur. Siyaset ve idam cezalarını ulema mensuplarına tarihleri boyunca çok ender uygulamış olan Osmanlılar, ağır suç işleyen müftüleri bir süreliğine sürgüne göndermekte çözüm bulmuşlardır. Müebbed sürgün yerine muvakkat sürgünün tercih edildiği bu durumlarda diğer menfilerden farklı olarak *savb-i memuriyet* şeklinde bir bakış açısıyla onları zorunlu ikamete mahkûm etmek şeklinde bir formül geliştirmişlerdir. Bunda müftülerin toplum nezdindeki itibarı kadar, onların sahip olduğu ilim rütbesine gösterilen saygının da etkili olduğu bir vakiadır. Osmanlı Anadolu'sunun soğuk bir iklimde bulunan Sivas sancağı, sahip olduğu sağlam kaleleriyle de güvenilir bir eyalet merkeziydi. Medreselerinin de çokluğuyla tanınan Sivas'a müftülerin sürgün edilmesi tesadüf olmaması gerekir. Buraya nefyedilen müftülerin birçoğu siyasi suçlara karışarak toplumu isyana teşvik etmelerinden dolayı olmuştur. Halk üzerindeki dinî otoritelerini menfi anlamda kullanan bu ilmiye mensuplarının meslekleriyle ilgili suçlardan da sürgün edildikleri olurdu. Örneğin yanlış fetva vermekten dolayı veyahut mesleğiyle yakışmayan davranışlarda bulunmak bunlar arasındadır. Ancak arada mahallî yöneticilerin gadrine uğradıkları için haksız bir şekilde âmirleri olan şeyhülislamın teklifleriyle sürgün edilenler de oluyordu. Menfalarında yaşarken devlet adamlarının tavassutu veya mahallin sakinleri tarafından ıtlakları teklif edilen müftülerin afları çoğunlukla padişahın onayıyla gerçekleşiyordu. Mahkûmların sürgünlerinde olduğu kadar affedilmelerinde de son söz daima padişahındır.

Müftülerle aynı suçu işleyen birçok isyancının eylemi idamla son bulurken buna karşılık ulemadan olan müftülerin ıslah-ı nefis etmeleri için bir yerlere sürgün edilmekle iktifa edildiğini görmekteyiz. Bazen mübarek günlerin hürmetine, bazen de yaşlılık ve hastalık gibi sebeplerle ıtlak edildiklerini gördüğümüz müftülerin kahir ekseriyeti eski görevine dönmemiştir. Bir daha aynı suçu işlememeleri de genellikle sürgünden affedilmelerinin şartları arasında yer almıştır.

Çalışmamızda Sivas'tan sürgüne gönderilen müftülerin de olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Sivas'ta meydana gelen büyük isyanda yer alan müftünün sürgün edilmesi yanında *hilaf-ı rıza* harekette bulunmakla itham edilen iki müftünün de Sivas eyaleti sınırları dışına sürgün edildiklerini görmekteyiz.

Kaynakça

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

88 BOA, HAT_389_20704_C_01 (21 Zilkâde 1246'dır /3 Mayıs 1831).

Acehan, Abdullah, “Osmanlı Devletinin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, (Fall 2008), s.13.

Atar, Fahrettin, “Fetva”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.12, Türkiye Diyanet Vakfı. İstanbul 1995.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.11, No:1-4. (Ekim1946-Temmuz 1950), s.544-561.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istilahâtı Fıkhiyye Kamûsu*, C.3, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 2012.

Düstur,1. tertip, C.1, Matba-i Osmanî, Dersâdet 1329.

Ege, İlhan, “Sivas’ta Gizli Kalmış Bir İsyan” Prof. Dr. Necmi Ülker’e Armağan, İzmir 2008

Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, İstanbul 2009.

Köksal, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2006, s.19.

Mehmet, Süreyya, *Sicillî Osmanî*, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul 1996

Özcan, Tahsin, “Muhallefât” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C.30, s.406-407.

Sütcü, Mehmet Sait, *Osmanlı Anadolu’sunda Müftülük Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Uşak 2012.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara1993.

Uluçay, M. Çağatay, “Sürgünler, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, *Belleten*, C.15, Ekim 1951,s.510.

Arşiv Belgeleri

Hatt-ı Hümayun Tasnifi

BOA_HAT_78_3233_01;BOA_HAT_78_3242_01;BOA_HAT_79_3272_01; BOA_HAT_79_3272_A_01; BOA_HAT_282_16836_01; BOA, HAT_389_20704_C_01;

BOA_HAT_444_22255_01;BOA_HAT_500_24500_01;BOA_HAT_500_24506_01;
BOA_HAT_501_24546_01;BOA_HAT_503_24714;BOA_HAT_503_24752; BOA_HAT_660_32205_01;BOA_HAT_664_32291_01;BOA_HAT_664_32298_01; BOA_HAT_664_32298_C_01;BOA_HAT_664_32298_D_01;BOA_HAT_664_32298_E_01BOA_HAT_666_32420_01;BOA_HAT_672_32906_01;BOA_HAT_679_33102_01;
BOA_HAT_1163_46040_01; BOA_HAT_1261_48833_01; BOA_HAT_1261_48833_B_01;
BOA, HAT_1327_51788_01; BOA_HAT_1542_39_01;

Cevdet Tasnifi

Cevdet Dâhiliye

BOA_C_DH_6_278_01_01; BOA_C_DH_139_6907;

Cevdet Zabtiye

BOA_C_ZB_27_1313_01,

Cevdet Adliye

BOA_C_ADL_46_2787_01,

Cevdet Maarif

BOA_C_MF_120_5982_01; BOA_C_MF_120_5982_02.

Kalebend Defterleri (33,35,36,37,38,39)

BOA_A_{DVNSKLB_d_00033_124;BOA_A_{DVNSKLB_d_00035_035, BOA_A_{
{DVNSKLB_d_00035_041;BOA_A_{DVNSKLB_d_00035_089,
BOA_A_{DVNSKLB_d_00036_013;BOA_A_{DVNSKLB_d_00036_044,
BOA_A_{DVNSKLB_d_00036_142;BOA_A_{DVNSKLB_d_00037_074,
BOA_A_{DVNSKLB_d_00037_106;BOA_A_{DVNSKLB_d_00037_078,
BOA_A_{DVNSKLB_d_00038_055;BOA_A_{DVNSKLB_d_00039_014,
BOA_A_{DVNSKLB_d_00039_045.

Sivas Şer'iyeye Sicilleri

SŞS, 7/57-1; SŞS, 11/57-1; SŞS, 11/7-1; SŞS, 11/10-2; SŞS, 12/38-1; SŞS,12/40-2;
SŞS,13/133-2, SŞS,13/133-3; SŞS, 17/57-1; SŞS, 17/57-1; SŞS,21/46-4, SŞS, 26/3-1.

Sadaret

Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı

A_MKT_MVL_30_31_01_01; A_MKT_MVL_30_31_02_01;A_MKT_
MVL_30_31_03_01; A_MKT_MVL_30_31_04_01; A_MKT_MVL_30_31_05_01;A_MKT_
MVL_30_31_06_01; A_MKT_MVL_30_31_07_01, A_MKT_MVL_30_31_08_01;A_MKT_
MVL_30_31_09_01;

Nefy ve İtlak Defteri (3)

3 Nolu Nefy ve İtlak Defteri, [52/4] ;3 Nolu Nefy ve İtlak Defteri, [53/3]

Dr. Öğr. Üyesi

Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih
Bölümü

muratalanoglu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3631-6923>

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

13/12/2019

24/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.659224>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam

Zaza Principalities, Shaikhes and Islam

Öz

Anadolu'nun kadim halklarından biri olan Zazalar, günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşiktir. Bununla birlikte hem Türkiye'nin bazı büyük şehirlerinde hem de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde göç ederek yerleşmiş önemli miktarda Zaza nüfusu bulunmaktadır. Bu çalışmada Zazaların Anadolu'ya nereden geldikleri, bugün yaşadıkları Diyarbakır, Palu, Bingöl ve Dersim coğrafyasına ne zaman ve nasıl yerleştikleri sorusuna cevap aranmıştır. Osmanlı belgeleri kullanılarak Zaza beyliklerinin tarihsel süreci irdelenmiştir. Böylece başta Palu, Eğil, Çabakçur, Genç olmak üzere Zaza coğrafyasında Sünnî İslam'ın yayılması ve yerleşmesinde beylerin ve şeyhlerin etkisine değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Zazalar, Osmanlı, İslam, Anadolu, Beylik, Şeyh

Abstract

Zazas, one of the autochthonous peoples of Anatolia, are located in Eastern and Southeastern Anatolia. However, there are considerable amount of Zaza population in some major cities of Turkey and in various European countries settled in emigrated. In this study, it was search for the answer to the question of where Zazas came to Anatolia, and when or how they settled in Diyarbakır, Palu, Bingöl and Dersim geography where they live today. The historical process of the Zaza principalities was examined using the documents of the Ottoman. Thus, the influence of begs and sheikhs in the spread and settlement of Sunni Islam in Zaza geography, especially in Palu, Eğil, Çabakçur and Genç, was mentioned.

Keywords: Zazas, Ottoman, Islam, Anatolia, Principality, Sheikhs,

Giriş

Anadolu coğrafyası binlerce yıldır çeşitli imparatorluklara, devletlere, beyliklere ve halklara ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan bazıları geniş siyasal organizasyonlar teşkil ederek tarih sayfalarında çokça yer edinmiş iken bazıları da devlet yapısından ziyade aşiret konfederasyonları şeklinde örgütlenmişlerdir. Aşiret veya beylik olarak teşkilatlananlar çoğu zaman kapalı ve izole bir yaşam sürerek “yazılı ve bilinen tarihin” kapsamına girememişlerdir.¹ Anadolu'ya dışarıdan göç edip

1 Sözlü gelenek ancak bir halkın kendi içindeki varlığına ve devamlılığına işaret edebilir, dışardan tanınmalarını mümkün kılmaz. Bölgedeki Zaza topluluklarının edebi nitelik taşıyan ilk yazılı metinleri XIX. yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. Bkz. Murat Alanoğlu, “Zazalar” *Diyanet İslam*

ATIF: ALANOĞLU Murat, “Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam ” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3. (Aralık-2019), s. (792-804)

CITE: ALANOĞLU Murat, “Zaza Principalities, Shaikhes and Islam ” *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (792-804)

yerleşen etnik gruplardan biri de günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Zazalardır. Zazalar, çeşitli aşiretler ve bunların alt kolları şeklinde dağınık bölgelere yerleşmeleri nedeniyle yurt tuttıkları bölgeye farklı isimler almışlar. Bugün Zaza olarak yaygınlık kazanan isim, bölgesel olarak Dımılî, Kırd ve Kırmanc şeklinde de kullanılmaktadır. Elazığ, Palu, Bingöl ve Koçgiri yöresinde halk kendilerine Zaza, dillerine Zazakî; Bitlis, Mutki, Siverek, Bucak ve Gerger bölgesindekiler kendilerine Dımılî, dillerine de Dımılîkî; Tunceli ve Erzincan'dakiler kendilerine Kırmanc, dillerine de Kırmancî demektedir. Diyarbakır'ın ilçelerinden Lice, Eğil, Hani, Çermik'de ise Zaza halkı için Kırd, dilleri için Kırdkî sözcüğü kullanılmaktadır.² Osmanlı belgelerinde aşiret, kabile, bölge, köy ve şahıs ismi olarak kullanılan Zaza sözcüğü, tedricen yaygınlık kazanıp bu halka isim olmuştur. Kolay ve ahenkli söylenişi bu kullanımda etkili olmuş görünmektedir. Ayrıca son yıllarda bu ismin kullanılmasında kişisel tercihin olduğu da göze çarpmaktadır. Zira Zazaları Kürtlerden ayrı bir grup görüp, Zaza dili için müstakil lisan diyenler genellikle Zaza ve Zazaca kavramlarını kullanırken; bunun aksini düşünenler daha ziyade Kürt ve Kurmancî'yi çağrıştıran Kırmanc ve Kırd kavramlarını tercih etmektedir. Netice itibarıyla modernleşme ve medya iletişim araçlarındaki gelişmelerle birlikte dağınık Zaza toplulukları birbirleriyle iletişime geçmiş ve benzerlikleri ile birlikte farklılıklarını görebilme şansını yakalamışlardır. Buna yazılı ve görsel malzemesinin artışı ve sosyal ağlarla yayılmasını da eklemek gerekir. Nitekim oluşan yakınlaşma ile yüzyıllardır Zazalar arasında devam eden Sünni-Alevi ayrımı da artık önemsizleşmiştir. Bütün bu gelişmelerle birlikte Zazalar için kullanılan diğer isimler gittikçe kullanım dışında kalmış ve yerini Zaza kavramına bırakmış görünüyor. Dolayısıyla hem Türkiye hem de Dünya literatüründe bu halkı ve etnik grubu tanımlamak için Zaza kavramı yaygınlık kazanmıştır.³

Zazalar, çeşitli beylikler ve aşiretler şeklinde Anadolu'nun doğusuna göç ederek Yukarı Fırat ile kolları olan Murat, Karasu, Munzur ve Peri suları ile Yukarı Dicle nehirlerinin vadilerine ve buraları çevreleyen dağlık bölgelere yerleşmişlerdir. Bu bölgedeki dağlık alanları köy yerleşimlerine çeviren Zaza toplulukları, giderek aşiret yapısından kopmuş ve yerleşik köy toplumu haline gelmişlerdir. Zazalar, Osmanlı öncesinde bölgede hâkimiyet kuran devletlerle olduğu gibi Osmanlı idaresiyle de nispi etkileşime girmiş ve bir şekilde bu devletlerin idaresine tabi olduklarından bun-

Ansiklopedisi (DİA), EK. 2, s. 696-698. Yakın zamanda yayımlanan bir çalışmada uzun süre sözlü gelenekle devam eden Zazaca'nın yazılı serüveni konu edinilmiştir. Bkz. Sözen Yazıya Zazaca, Ed. Nurettin Beltekin-Ahmet Kırcan, Peywend Yayınları, İstanbul 2019.

- 2 Zazaların kendilerini adlandırmaları konusunda geniş bir literatür oluşmuştur. Bkz. Malmisanj, *Kırd, Kırmanc, Dımılî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996; M. Alanoğlu-M.Yücel, "Dımılî -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326; Bilal Zilan, "Tarixe Xonamekerdişe Kırdan", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, [04-06 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 366-397; Hıdır Eren, "Zazaların Kendilerini Adlandırmaları Üzerine Kısa Bir Deneme", *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor*, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019, s. 87-93.
- 3 Uluslararası literatürde Zaza başlığı taşıyan ilk ansiklopedi maddesi, Ludwig Paul, "Zaza", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Volume XI, Brill, Leiden 2002, s. 491-492'de yayımlanmıştır. Daha sonra Mehmed S. Kaya'nın, *The Zaza Kurds Of Turkey A Middle Eastern Minority in A Globalized Society* adını taşıyan kitabı 2011'de basıldı. Türkiye'de ise bu başlıkta yayımlanan eserler şunlardır: Serdar Karabulut, *Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013; Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016; Roşan Lezgin, *Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalar*, Roşna, Diyarbakır 2016. İran'da Farsça olarak yayımlanan ve Zaza dilini konu alan kitap "*Zaban-e Zaza (Dimili)*", Telif ve Tercüme: Siyavuş Mürşidî, Tahran 1393/2014" künyesi taşımaktadır. Ayrıca Zazaca üzerine bazı makalelerin yer aldığı bir çalışma için bkz. *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor*, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019.

ların ürettiği belgelerde kendilerine yer bulmuşlardır. Bununla birlikte yaşadıkları yerlerin genellikle dağlık, yerleşimin zor ve ana ulaşım yollarından uzak olması sebebiyle çoğu zaman gelen dış müdahalelerden korunabilmişlerdir. Ancak bu korunaklı konum onları çevreleyen dış dünya tarafından bilinmeden kalmalarına da neden olmuştur. Bu durum etnoloji, antropoloji, dil, kültür gibi alanlarda olduğu gibi yaşamlarının tümünü kapsamıştır denebilir. Zira Evliya Çelebi ve bölgeye giden birkaç batılı seyyah dışında 19. yüzyıl ortasına kadar Zazaların varlığından bahseden yazılı bir esere tesadüf edilmemektedir. Bu durum, onların varlıklarının, dillerinin ve kültürlerinin ayırt edici özelliklerinin olmamasından değil, keşfedilmeden kalmalarından ileri geldiği söylenebilir. Zira Paul Veyne'nin "*tarihleri olmadığı söylenen halkların, aslında tarihleri bilinmeyen halklar oldukları*"⁴ cümlesiyle ifade ettiği üzere 'Zazalar tarihi olmayan bir halk değil, tarihi yazılmamış bir halktır'. Dolayısıyla Anadolu'daki varlıkları yaklaşık 1200 yılı aşan bir topluluğun tarihinin ve kendine has kültürünün olmayacağı düşünülemez. Hatta Anadolu'ya gelmeden önce İran ve Irak-ı Arap bölgesindeki varlıkları da dikkate alınırca bu halkın yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişinin olduğu söylenebilir. Nitekim Zaza dilindeki orijinal yapı ve kelimelerin milattan binlerce yıl önceki İran dillerinden ve Avesta'dan izler taşıdığı dilbilimciler tarafından ifade edilmektedir.⁵ Bu kadimî varlıklarına ve Anadolu'nun en eski Müslüman topluluklarından birisi olmalarına rağmen hem Türkiye hem de Dünya akademik çevrelerinde gerekli ilgiyi bulamamışlardır. Son yıllara kadar neredeyse haklarında hiçbir şey bilinmiyordu. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra Zaza dili ve kimliği üzerinde meydana gelen tartışmalar kısmen ilmî çalışmaların niceliğini arttırmış olmakla birlikte nitelik bakımından aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu eksikliğin en fazla hissedildiği alan hiç şüphesiz tarihtir. Birincil kaynaklara eğilmeyen daha ziyade üstün körü taramalarla elde edilmiş eski bilgileri tekrarlayan bu çalışmaların alana katkı yapmadığı belirtilmelidir. Eksikliği hissedilen en önemli veri kaynağı Osmanlı arşiv belgeleridir. Hâlbuki Zazaların mukim olduğu Anadolu coğrafyasına yaklaşık beş asırdan fazla hükmeden Osmanlılar; asker, vergi ve insan kaynağını tespit etmek üzere çok kısa süreler ile çeşitli tahrirler yapmış ve bunları kayıt altına alarak arşivlemişlerdir. Dolayısıyla bu arşiv kayıtlarının incelenmesiyle, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar bölgenin ve Zazaların siyasal, iktisadî ve sosyal durumuna dair başka herhangi bir yerde bulunamayacak ayrıntılı veriler elde edilebilir.⁶

Bu çalışmada daha ziyade Osmanlı arşiv belgeleri ve yazılı ana kaynaklar kullanılarak Zazaların yerleşim coğrafyası ve kurdukları beyliklere yer verilmiştir. Daha sonra yine her bir beyliğin ortaya çıkışında ve gelişiminde rol alan şeyhler ve bunların faaliyetlerine değinilmiştir. Neticede beylerin temlik ve vakıf destekleriyle faaliyetlerini sürdüren şeyhlerin, Zaza coğrafyasında Sünnî İslam'ın yayılmasında ve yerleşmesinde etkisi irdelenmiştir. Çalışmada Sünnî İslam yorumu ele alındığından Zaza Alevi beylikleri olan Çemişgezek-Dersim, Pazuki ve Donboli beyleri göz ardı edilmiştir. Zira Alevi Zaza beyliklerinin İslam serüveni ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Tarihi Coğrafyada Zaza Beylikleri

Zazaların kökenine dair birçok tez olmasına rağmen, bugün yaygınlık kazanan iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, V. Minorsky'nin, F. C. Andreas'a dayanarak öne sürdüğü Dımılî-Deylemi bağlantısıdır. İsim benzerliği ve dilbilimsel verilere dayanan bu görüşe göre Deylemliler,

4 Paul Veyne, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Çev. Nihan Özyıldırım, Metis, İstanbul 2014, s. 33.

5 "Avesta (Zend-Avesta) ve Avesta Dili" https://gizliilimler.tr.gg/Avesta--k1-Zend_Avesta-k2--ve-Avesta-Dili.htm Erişim Tarihi: 27.06.2017.

6 Abdullah Demir, "19. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 105-145.

Kürtler'in arasına karışıp Kuzey Mezopotamya bölgesine yerleşen Zazalar'ın atalarıdır.⁷ İkincisi ise Dımıllilerin nesebinin Belh kökenli Bermek ailesine dayandığı görüşüdür. Bu görüşü destekleyen Riyahi ve Abdurrezak Donboli, ed-Dinaveri'nin *Ensabu'l-Ekrad*'ını kaynak göstererek Sasaniilere kadar uzanan bir nesep silsilesi vermişlerdir. Nitekim Bermeki ailesi İslam'dan önce Sasani hizmetinde vezirlik ve sair yöneticilik görevinde bulunmuş bir aileydi.⁸ İbn-i Hallikan da Bermekileri, Zerazi kabilesine dayandırmaktadır.⁹ Zerza veya çoğul formu Zerazi kelimelerinin Zaza kavramı ile benzerliğini de not etmek gerekir.¹⁰ İkinci görüşte belirtilen Zaza-Bermeki bağlantısını teyit edecek şekilde Şeref Han'ın aktardığı rivayette Zazaların Anadolu'daki bilinen tarihi, bölgeye göçlerinin başladığı miladi 803 yılıyla başlamaktadır. Abbasilerin yönetici ailelerinden olup vezirlik gibi yüksek bir mevki elde eden Bermekiler, Harun Reşit döneminde yaşanan anlaşmazlık neticesinde Bağdat'tan çıkarılarak önce Musul ve Cezire bölgesine, akabinde daha kuzeye göç etmiş ve bugünkü Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Genç, Hancuk ve Şeftali Dağı'na yerleşmişlerdir.¹¹ Burayı bir kale inşa ederek beylik merkezine dönüştürmüşlerdir. Daha sonra Suveydi Beyleri olarak tarihe geçecek olan bu Zaza emirliği kısa süre sonra Genç, Çabakçur, Solhan ve Kiğı çevrelerine yerleşerek buraları imar etmişlerdir. Buradaki yerleşim yerlerinin çoğu ilk defa Zaza aşiretleri tarafından iskân edildiğinden isimleri Zazaca olarak verilecektir. Örneğin Tavz, Kasan, Avdılan, Sayer, Mergsir, Dovdan, Kiliban, Dara Hêni vs. isimleri çoğaltılabilir.¹²

Zazaların diğer bir kısmı ise yine miladi 11. yüzyılın başında Hakkâri ve Sincar bölgesinden göç ederek Diyarbakir'in Piran¹³ bölgesine gelmişlerdir. Daha sonra Mirdasî aşireti olarak tarihe geçecek ve Eğil merkezli beyliğin temellerini atacaklardı. Eğil'i emirliğin merkezi seçen bu beylik bir süre sonra çevredeki yerleşim yerlerinden Çermik, Bağın ve akabinde Palu'yu da fethedeceklerdi. Böylelikle aile üç kola bölünecek ve her birinin ayrı bir beylik idaresi olacaktı.¹⁴ Böylece Yukarı Fırat ve Dicle'nin nehir vadileri ve dağlık bölgenin iç kısımlarında yer alan yayla alanları güneyden kuzeye doğru göç eden Zaza aşiretlerin ve topraksız köylülerin yerleşimine açıldı. Bu sırada bölgede Bizans'a bağlı Hristiyan unsurlar yaşamaktaydı. Ancak çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bu gruplar daha ziyade ovalık alanları ve su kenarlarını seçmişlerdi. Dolayısıyla bölgenin yüksek dağlık kesimleri neredeyse tamamen boş bırakılmıştı. Bölgedeki siyasal hâkimiyetin kısmen değişmesini fırsat bilen Zazalar, göçebe hayvancılık için bulunmaz bu imkândan yararlandılar. Böylece Diyarbakir bölgesinin kuzey kesimlerini oluşturan Eğil, Hani, Lice ve Kulp'tan

- 7 V. Minorsky, "Daylam", *Encyclopedia of Islam*, V. 2, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 193. Akademi dışından Zaza tarihi kaleme alan bazı yazarlar, Zazaları doğrudan Deylemliler olarak değerlendirmişlerdir. Bkz. Serdar Karabulut, *Zazalar Tarihi, Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013; Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Demos, İstanbul 2010.
- 8 Dursun Hakkı Yıldız, "Bermekiler", *DİA*, c. 5, İstanbul 1995, s. 517.
- 9 İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-'ayân ve ebnâü ebnai'z-Zaman*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972, c. 6, s. 219.
- 10 Zerza'nın Zaza kelimesinin ilk formu olduğuna dair görüş için bkz. Murat Alanoğlu, "Zazalar", *DİA*, EK. 2, s. 696.
- 11 "... Genç'e bağlı Şeftali Dağı'nda Hançuk denilen bir yere yerleşmişler. Büyük kardeşleri orada dinî darlıkla meşgul olup manevi manada büyük mertebelere ulaştı." Süveydi beylerinin anlatısı için bkz. Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, I. Cilt, Farsça'dan Çeviren: Abdullah Yeğin, Nubihar, İstanbul 2013, s. 292-299.
- 12 Bölgedeki köy isimleri için Bkz. *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakçur Livası: Nüfus ve İskân*, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010.
- 13 Bölgeye adını veren de Pir Mansur, Pir Musa, Pir Bedir ve ailesinin üyeleri idi. Buradaki "Pir" ifade Şeyh karşılığında kullanılmaktaydı.
- 14 Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 222-224; Eğil Beyleri, s. 224-228; Palu Beyleri, s. 229-234; Çermik Beyleri, s. 235-236.

kuzeye doğru Palu, Karabegan, Veşin, Bağın, Gövdere, Sivan, Genç, Çabakçur, Solhan, Kiğı ile Çemişgezek'in kuzeydoğusunu oluşturan ve daha sonra İç Dersim olarak adlandırılacak Mazgirt, Nazimiye, Ovacık ve Kızıluca-Pülümür bölgesi¹⁵ Zazalar tarafından iskân edilmiştir. Nitekim bu yerleşim ile birlikte belirtilen bölgelere genel itibariyle Zazaca isimler verilmiştir. 16. yüzyıla ait Osmanlı tapu tahrir kayıtlarında varlığı belgelenen bu köyler ve sair yerleşim yerleri günümüze kadar devam ede gelmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere tarım alanlarının fazla olduğu ovalık kesimlerde Türkçe ve Ermenice isimler yoğunluk kazanırken daha ziyade dağlık olan kısımlar ise çoğunlukla Zazaca isimler taşımaktadır. Örneğin Hani adı bölgede bulunan çeşme dolayısıyla Zazaca "Hêni" isminden neşet etmişti. Yine Palu'nun güneydoğusunda yer alan Mêran ve Kedak adı bölgeye gelip yerleşen "Mêran/Miran" ve "Kedag" aşiretleri buraya isimlerini vermişlerdir. Benzer şekilde Palu'nun doğu ve kuzey taraflarını oluşturan Akdağlar bölgesi "Ko Spi" adını almış ve bu dağın etrafında öteye beriye dağılmış köyler Zazaca olarak adlandırılmıştır.¹⁶

Zazaların yerleştiği bir diğer bölge de 16. yüzyılda Çemişgezek sancağı olarak idare edilen Dersim bölgesidir. Sözlü gelenekte bölgedeki varlıkları çok daha eskilere tarihlenmekte ise buna dair yazılı bir kanıt mevcut değildir. Yazılı kaynaklarda, Osmanlı öncesinde bölgede varlıklarına tesadüf edilen Zaza aşiretleri Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesinde yer almışlardı. Bölgenin yerel unsurları olarak kısmî ittifaklar ile kendi idarecileri tarafından yönetilmişlerdir. Akkoyunlu dönemi kaynağı Kitab-ı Diyarbekriyye'de kaydedildiği üzere, "Çemişgezek'te Kürt beyi olarak kaydedilen Pir Hüseyin Bey hâkimdi. Şeyh Hasan, kardeşi Pir Hüseyin ile arasına nifak sokarak Pir Ömer ile işbirliğine girdi. Bunun üzerine Akkoyunlu Kara Yülük Osman buraya sefer açtı. Burayı alan Akkoyunlular şehrin idaresini Nur Ali Bey'e verdiler. Şeyh Hasan da Munzur bölgesindeki dağlık alanda gezip durdu".¹⁷ Burada bahsedilen kişi daha sonra Şih Hasan adını alan Zaza aşiretiyle bağlantılı olmalıdır. Akkoyunlu idaresinden sonra bölge kısa bir süre Safevi hâkimiyetinde kalmıştı. Safeviler bölgedeki yerel idarecileri ortadan kaldırarak merkezden Kızıluca vali atamışlardı. Bu minvalde Çemişgezek'te Pir Hüseyin Bey'in babası Rüstem'in idaresine son verildi. Onun yerine Safeviler Nur Ali Halife'yi gönderdiler. Nur Ali Halife'nin idaresi 1514 Çaldıran Savaşı'na kadar sürdü. Savaşın ardından Osmanlı'ya tabi olan Pir Hüseyin Bey, Nur Ali Halife'yi Çemişgezek ve çevresinden çıkararak ırsî topraklarını geri aldı.¹⁸ Böylece Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek Çemişgezek sancakbeyi olarak atandı. 16. yüzyıl Osmanlı idari yapısında Çemişgezek sancağı olarak teşkilatlandırılarak Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmıştı.¹⁹ Çemişgezek sancağının doğusu ve kuzeyini oluşturan nahiyelerde birçok Zaza aşireti yerleşti. 1540'larda Pir Hüseyin Bey'in ölümü ile Çemişgezek sancağının yurtluk-ocaklık durumu bozularak sancak dört parçaya bölündü. Çemişgezek sancağı merkezden yönetilen bir "Osmanlı klasik sancağı" haline getirilirken, sancak olarak teşkilatlandırılan Pertek, Mazgirt ve Sağman ise Pir Hüseyin Bey'in evlatlarına yurtluk-ocaklık olarak tevcih edildi.²⁰ Bu aşiretlerin en büyüğü Çemişgezek ile Kiğı arasında yer-

15 Pülümür köy isimleri için bkz. Zülfiye Koçak, "Osmanlı Pülümür'ünde (Kızıluca) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)", *Pülümür*, Derleyen: Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30; Murat Alanoğlu, "1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıluca (Pülümür) Kazâsı", *Tarih Okulu Dergisi*, sy. XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140.

16 Köy isimlerinin ayrıntılı listesi için bkz. Süleyman Yapıcı, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

17 20. yüzyıla kadar etnik bir ayırım söz konusu olmadığından Zazalar Kürt olarak tavsif edilmekteydi. Bölgedeki Kürt beyleri Pir Hüseyin ile kardeşi Şeyh Hasan arasındaki mücadele için bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 34-36.

18 Şerefnâme, I. Cilt, s. 209-216.

19 M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s. 35-51.

20 Pir Hüseyin Bey ve oğullarının yönetiminde olan beylikler. Ayrıntı için Bkz. M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda

leşik Desim veya Desimlü olarak kayda geçmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde bölgenin adı değişime uğradı ve Desim adının bozulmuş şekli Dersim kullanılmaya başlandı.²¹ Dersim sancağı bölgedeki birçok kaza nahiye ile teşkilatlandırıldı. Bazen Erzurum, bazen de Diyarbakir eyaletine bağlandı. Günümüzde İç Dersim olarak adlandırılan Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık ve Pülümür ilçeleri en yoğun Zaza nüfusunu barındırmaktadır. Bu durum bölgedeki Zaza yerleşiminin devamlılığı bakımından dikkat çekicidir.

Zazaların bir diğer kolu ise Dımılî veya Donbolî/Dunbeli olarak adlandırılmaktadır. Ortaçağ İslam kaynaklarına göre Dımılîler Musul'da yaşayan Kürt kabilelerden biriydi.²² Daha sonra buradan göç ederek İran'da Hoy ve Sökmenabad (Sökmenova) bölgesine yerleştiler. Benzer şekilde Evliya Çelebi'ye göre Zazaların İran kolu olarak belirtilebilen Dımılî aşireti, Harun Reşid (786-809) döneminde Şam veya Musul tarafından gelerek Hoy ve Sökmenabad bölgesine yerleşmişlerdi.²³ Akkoyunlular Hakkâri'de Bay Kalesi'ni (Şemdinan) Hakkâri Kürtlerinden ele geçirince yönetimini Dımılî beylerine verdiler. Bir süre sonra Dımılî Beyleri Hakkâri çevresinde başka yerleşim birimlerinde de hâkimiyet kurdular.²⁴ Akkoyunlulardan sonra bölgede hükümler olan Safevi Şah Tahmasp, Hoy şehri Dımılî beylerine verdi. Buna karşın Osmanlı-Safevi sınır çatışmasında bir süre Osmanlı tarafına geçmeleri neticesinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından Kotur ve Bargiri nahiyeleri de Dımılî beylerine timar olarak tevcih edildi.²⁵ Nitekim Osmanlı ve Safevi döneminde Hoy, Sökmenabad, Kotur ve Urmiye bölgesinde yerleşik oldukları görülen bu aşiret, bir süre sonra Hoy merkezli beylik teşkil edeceklerdi. Kısa bir dönem Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olsalar da Safevi tarafına kalarak uzun süre varlıklarını sürdürecektlerdi. Öyle ki 17. yüzyılda bölgeye giden Evliya Çelebi, 1655'deki İran seyahati sırasında Hoy ve Urmiye bölgesindeki Dımılî (Dümbeli) kavmi, hükümeti ve kalesi hakkında bilgiler vermiştir. Hoy-Şuhoy Kalesini anlatırken: "*Vechi tesmiyyesi lisâni Ekrâdi Zaza'da Şuhoy derler. Anınçün kal'ai Şuhoy dediler*" ifadesiyle bölgede Zazalar ve Zazacanın varlığını kaydetmektedir.²⁶ Safevilerin inkırazından sonra İran'a hâkim olan Avşar ve Kaçar dönemlerinde de Hoy merkezli idarelerini devam ettireceklerdi. İran'daki Donboliler, idareleri sırasında para basmış ve geniş bir alanda serbestiyet içinde yönetimlerini sürdürmüşlerdi. Özellikle Kaçarlar döneminde önemli devlet adamları ile birlikte asker ve âlim kişiler çıkarmışlardı. 19. yüzyıla gelindiğinde bu ailenin idaresi sona erdi. Bu sırada Donboliler hem Şii mezhebini kesin şekilde benimsemişler hem de dil olarak Farsça ve Azerbaycan Türkçesi tarafından asimile edilmişlerdi.²⁷ Günümüzde artık bölgede Zazacanın varlığına tesadüf edilmemektedir. Ancak görüş-

Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM*, sy. 2, Ankara 1991, s. 239-265; M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı'nda Aşiretler ve Cemaatler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1991), s. 303-317.

- 21 1848'den önce Dersim olarak muayyen bir coğrafi bölge yoktu. Ancak aşiret adı olarak Desim ve Desimlü şeklinde kayıtlarda geçmekteydi. 1848'de Dersim adıyla bir sancak kuruldu ve böylece aşiretin adı sancağa verildi. Bkz. Mehmet Yıldırım, "Desimlü Aşireti'den Dersim Sancağı'na", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, sy.1, Güz 2012, s. 34-37, 70-71,
- 22 Fadlullah İbnu'l-Umeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Thk: Üstad Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342, s.145; İbnül Hacer el-Eskalani, *Tevsîr'ül Müntebih bi Tahrîr'ül Müştebih*, Thk: M. A. Ennacar- A. M. el Becavi, c. II, Beyrut Trs., s.575; Mecduddin Fîruzabadî, *el-Kamûsu'l-Muhit*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs., s. 1293.
- 23 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap, s. 186.
- 24 Şerefnâme, I. Cilt, s. 344-350.
- 25 BOA, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 3, hk. 1221; *MD*, nr. 7, hk.1359.
- 26 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 139; IV, s. 310.
- 27 Mehdi Aqasi, *Tarih-i Hoy*, Tebriz 1350, s. 135-136.

tüğümüz kimi Donboli ailesi üyeleri Türkiye'deki Zazalar ile akraba olduklarını belirtmektedirler.²⁸

Zazaların ve Zaza beyliklerinin tarihi coğrafyada yayıldıkları bölgeler bu şekilde aktarıldıktan sonra diğer bir başlıkta İslam'ın Zaza coğrafyasında yayılmasında beylerin ve şeyhlerin rolüne değinilecektir. Bu faaliyetler neticesinde Sünnî İslam'ın yayılmasının Zaza toplumuna etkisinden bahsedilecektir.

Zazalarda İslam: Şeyhler ve Kurumsal Yapılar

Zazaların genel itibarıyla 9-11. yüzyıllar arasında Bağdat, Musul ve el-Cezire bölgesinden kuzeye doğru göç edip günümüzde yerleşik oldukları alanlara geldikleri kabul edilmektedir. Bu yayılma haddizatında Müslüman unsurların belirtilen bölgelerde yerleşmesi ve İslam inancının tahkimini de ifade etmektedir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere Piran ve Eğil bölgesine ilk gelip yerleşen Pir Mansur'du. Şeref Han'a göre Pir Mansur önceleri Hakkâri bölgesinde yaşıyordu.²⁹ Daha sonra muhtemelen miladi 11. yüzyılın sonlarında buradan göç ederek Eğil bölgesine geldi. Eğil Kalesi yakınında Piran köyüne³⁰ yerleşti ve ibadetle meşgul oldu. Çevredeki halk üzerinde etkili olan irşad faaliyetine girişti ve kısa sürede bütün bölgede ünü yayıldı. Böylece müritleri her geçen gün arttı. Bir süre sonra Pir Mansur vefat etti ve yerine oğlu Pir Musa geçti. Babasından daha etkili olduğu görülen Pir Musa, köyde bir zaviye yaptırarak dini faaliyetleri sürdürdü. Bu sırada Mirdasî aşiret ve kabileleri üzerine oldukça etkin oldu ve onları kendine bağladı. Çevrede tanınan ve bilinen bir âlime dönüşmesinden sonra Pir Musa ebedî âleme göç etti. Onun yerini Pir Bedir aldı. Pir Bedir, Mirdasî aşiretinin kendisine verdiği destek dolayısıyla manevi gücünü maddi güçle tahkim etmek için şeyhlikten mîrliğe geçmeyi tasarladı. Bu amacına ulaşmak üzere Mirdasî ve bölgedeki diğer Zaza aşiretlerin desteğiyle Bizans'a bağlı Hristiyan yerel güçlerce idare edilen sarp, ulaşılması zor Eğil kalesini kuşattı ve kısa sürede burayı fethetti.³¹ Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Hani ve Eğil bölgesine gelen Pir Mansur ve torunları İslam'ın bölgede yayılmasını amaçlayan irşat faaliyeti yürütmüşlerdi. Bir süre sonra diğer Müslüman topluluklar ile birlikte Zazaların da desteğiyle beylik kurarak bölgede idari organizasyon teşkil etmişlerdi. Beylikle birlikte şeyhliği de devam ettiren aile üyelerinin bir kısmı daha kuzeye Palu'ya doğru yayılmışlardı. Buradaki birçok köy bu şeyhlere vakıf olarak tahsis edilmişti. Bu kişiler bölgedeki yerel idareciler ve merkezi hükümetçe Saâdattan³² görülerek kendilerine değer verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardı. Akkoyunluların son dönemi ile Osmanlı idaresinin ilk dönemlerini kapsayan bu yıllarda bu mutasavvıf dervişler hem İslamî öğretileri halka benimsetmekte hem de bölgede İslam'ın Sünnî fikhının yerleşmesini amaçlamaktaydılar. Bu minvalde ilk örnek Palu'nun hemen kuzeydoğundaki Arındık köyüne yerleşen ve burada bir tekke kurarak irşat faaliyeti yürüten Şeyh İsmail b. Muhammed'dir. Zira 1544 tarihli vakfiyede Palu eyâletine mülkiyet tariki ile mutasarrıf olan Cemşid Bey, kendisine ait bazı arazileri Palu'nun Safevilerden kılıç zoruyla fethedildiği dönemde silah arkadaşı olan ulemeden Deviş Mehmed Efendi'ye vakfetmişti. Bunlar Palu'nun Etrak nahiyesinde Neşnak köyündeki

28 Tahran'da yaşayan Amir Donboli bu ailenin üyesi olarak birçok araştırmaya imza atmış ve "donboli.info" adlı internet sitesinde yayımlamıştır. Yine İranca Ansiklopedisi'nin "Donboli" maddesinde Donboliler ile Türkiye Zaza/Dımililerinin akrabalığı teyit edilmektedir. Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> Erişim Tarihi: 28.06.2017.

29 Eğil beylerine ait şecerede anlatılan ve tahminen 1049 yılına tarihlenen keramet hadisesine göre Pir Mansur, Sincar Dağı civarında yaşamaktaydı. Bkz. Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM*, 35/Bahar 2014, s. 91, 103.

30 Daha sonra adı Piran olan bu yerleşim birinin ismi Cumhuriyet dönemine kadar yaşadı. Ancak bugün adı değişerek Diyarbakır'ın Dicle ilçe merkezi oldu.

31 Şerefname, I. Cilt, s. 224-228

32 Hz. Muhammed'in soyundan gelen Seyyid ve Şerifler.

sınırları belli çiftlik ile Hızır Çiftliği adındaki on dört tarladan oluşan araziydi. Bu arazi Derviş Mehmed'e irşad ve dini faaliyetlerde bulunması için bağışlanmıştı.³³ Derviş Mehmed Efendi, uzun süren irşat çalışmalarının ardından üç evlat bırakarak öbür âleme göçtü. Bunlar Şeyh Mir, Şeyh Pir ve Şeyh İsmail olarak aile şeceresinde kayıtlıdır. Bu şeyhler daha sonra yakın yerlerde ayrı tekeler kurarak müstakil faaliyette bulundular. Kendi isimlerini gittikleri köylere verdiler. Örneğin Şeyhmir bugün Palu ilçesine bağlı Alçınölçek köyünde uzun süre hizmet etti ve bundan dolayı köyŞeyhmiran adını aldı. Günümüzde hâlâ Şeyhin neslinden gelen bazı aileler köyde yaşamaktadır. Aynı şekilde Şeyh Pir adını taşıyan kardeş ise Şeyhpiran adını alan köydeki irşad faaliyetinde bulunmuştur. Nitekim Şaban 962/1555 Haziran tarihli Cemşid Bey vakfiyesine göre, Palu hâkimi olan Mirdasî Cemşid bin Rüstem, Palu'ya tabi Şeyh Piran köyünü bütün hasılat, gelir ve vergileri ile birlikte fâzıl ve edip Mevlana Cafer bin Şeyh Resul'e bağışlamıştı. Sınırları genişçe belirtilen bu arazi Şeyh'in soyuna irsen intikal edecekti.³⁴ Şeyh Pir'in oğlu Şeyh Alâeddin çevrede bilinen ve saygı duyulan bir kişiydi. Arındık köyünde ziyarete dönüştürülen kabri bulunmaktadır. Yine üçüncü kardeş Şeyh İsmail ise Palu'nun o dönemdeki en uzak nahiyesi olan Sivan'ın bir köyüne giderek irşad faaliyetinde bulundu. Şeyhin tekke kurup dini eğitim verdiği köy kendi adına izafeten Şeyh İsmail³⁵ adını almıştır.³⁶ Nitekim Eylül 1710 tarihli Palu hâkimi Yensur Bey b. İbrahim vakfiyesinde, Yensur Bey kendi mülkiyetinde olan Sivan nahiyesi Şeyh İsmail köyünü bütün arazi, ağaç, meyve ve sâir gelirlerinin beşte birini âlim Abdurrahman oğlu Seyyid Halil Efendi'ye vakfetmişti. Bunun ölümünden sonra erkek evlat, daha sonra kız evlat neslinin tasarrufunda kalacaktı.³⁷

Palu'nun Seraçur³⁸ köyü diğer birkaç köy ile birlikte Palu hâkimleri tarafından 17. yüzyılda yaşamış olan ünlü mutasavvıf Şeyh Mustafa'ya vakfedilmişti. Seraçur köyünün kuzeyinde dağlık bölgede bir tekke kuran Şeyh Mustafa Kutuf,³⁹ burada meyve ağaçlarından oluşan bir bahçe de yetiştirmişti. Seraçur köyünün dışında, 1616 tarihli vakfiyede görüldüğü üzere, Palu hâkimi Mehmed Bey; Alkati,⁴⁰ Tahsin ve Maksudali isimli mülk köylerini muayyen sınırları ile Şeyh Mustafa'ya (Kutuf) vakfetmişti. Bu köyler Şeyh'in erkek evladına irsen intikal edecekti. Soyunun kesilmesi halinde Medine-i Münevvere'ye aktarılacaktı.⁴¹ Şeyh Mustafa ve evlatları bölgenin dini hayatında önemli bir role sahip olmuşlardı. Şeyhin iki oğlu ile bir torununun mezarları da yine Seraçur köy camisinin içindeki türbe ve hazirede yer almaktadır.

Bir diğer mürşit aile ise Bağdat'tan gelerek Palu'nun Sağuna⁴² köyünü kuran Molla Kasım'ın ceddidir. Bölgedeki birçok köyde irşat faaliyeti yürütmeleri nedeniyle çevredeki köyler Palu beyleri tarafından vakıf olarak kendilerine bağışlanmıştı. Bu ailenin 1200'ler gibi erken bir tarihte bu bölgeye gelip yerleştiği ifade edilmektedir.⁴³ Yine bu cümleden olmak üzere Tarhana köyünde

33 VGMA, Defter No: 584, s. 245/108.

34 VGMA, Defter No: 609, s. 114/138.

35 Günümüz Bingöl Genç ilçesinin Dedebağı köyü.

36 Serdar Karabulut, "Şeyh Alâeddin İbn-i Şeyh Pir Vakıfnâme-i Tarihiyesi Üzerine Bir İnceleme" *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 9, 2017/1, s. 263-278. Makalede bir vakfiye ile aile şeceresinin fotokopi metni bulunmaktadır.

37 VGMA, Defter No: 984, s. 200/89.

38 Günümüz Palu ilçesinin Güllüce köyü.

39 Şeyh Mustafa Kutb-u Arifin olarak bilinmektedir.

40 Günümüzde Alkatyan: Karasalkım köyü.

41 VGMA, Defter No: 602, s. 204/348.

42 Günümüz Palu ilçesinin Andılar köyü.

43 Yusuf Bakıcı, *Kültür ve Medeniyetler Şehri Palu*, Elazığ 2012, s.193.

Sofi ailesi, Seydili köyünde Seyyid Seyfeddin, Parsiyan köyünde⁴⁴ Şeyh Parsi ile Şeyh Cafer-i Kal gibi âlimler dini eğitim ve irşat faaliyetinde bulunmuşlardı.⁴⁵ Burada bahsedilen kişiler ellerinde seyyidlik beratı ve şeceresi bulunan ailelerdir. Bölgedeki genel sözlü anlatıya göre bunlar Bağdat tarafından gelerek Zaza coğrafyasının irşadına çalışmış ve İslam fetihlerinin ardından bu uzak coğrafyada İslam'ın akaid ve ibadet yönünün canlı tutulmasını sağlamışlardı.

Süveydi beylerinin din adamlarına yaptıkları temlik ve vakıf örnekleri de mevcuttur. Bunlardan birisi 17. yüzyıldan itibaren Çabakçur'da Süveydi beylerinin desteklediği ve kendisine ait bir medresesi, cami ve tekkesi bulunan Şeyh Berekat'tır. Şeyh Berekat'ın cami, medresesi ve tekkesi Çabakçur'un Sekarun nahiyesinde Derenazık (İncesu) köyünde bulunmaktadır.⁴⁶ Kanuni dönemi tahrir kayıtlarına göre 1550 yılında Sekarun nahiyesinde üç cemaat mevcuttu ve bunlar kendi aralarında birçok kabile ve aşiretlere ayrılmışlardı. Bu kabilelerden biri Şeyh Cafer'in oğlu Yakub, Şeyh Emir ve Şeyh Davud oğullarıydı.⁴⁷ Sekarun bölgesi yüzyıllarca peygamber soyundan gelen saadat ile ulemaya ev sahipliği yapmıştı. Bu şeyhlerden biri olan Şeyh Berekat'ın vakfına birçok köy bağışlanmıştı. Bunlar Sımsor, Tüyerek, Fahran,⁴⁸ Kues (Kös), Alıkrak ve Elmalu köyleriydi. 1699'a kadar ilim ve irşad faaliyeti yürüten Şeyh Berekat bu tarihte vefat ettikten sonra vakfının deruhte ettiği vazifeleri kendi evlatlarından olan Seyyid Davud'a bırakılmıştı. Şeyh Berekat'ın kurduğu medresede eğitim geleneği günümüzü kadar devam etmiştir. Bu ailenin en önemli şahsiyeti Nakşi geleneğinin de önemli temsilcilerinden olan Şeyh Ahmed Çabakçurî'dir. Şeyh Ahmed'in türbesi Bingöl merkezden Genç ilçesine giderken sağ tarafta yer alan Sini köyünde bulunmaktadır.⁴⁹

Yukarıda bahsedilen kişilerin dinî ve toplumsal faaliyetleri kısmen lokal olmakla birlikte 19. yüzyılda tüm bölgeyi etkileyen Nakşibendi tarikatından Şeyh Ali Sebtî el-Palevî (1786-1871) ayrı bir önemi haizdir. Şeyh Ali Sebtî el-Palevî, Nakşi Halidiye kolunun kurucusu Mevlana Halid-i Bağdadî'nin halifesiydi. Zaza coğrafyasının Sünnî kısmının tamamını etkileyen bu dini önder, mirası günümüze kadar ulaşan irşad faaliyetleri yürütmüştü. Kendisinden sonra ailenin alimlik ve şeyhlik geleneği devam etmiştir.⁵⁰ Ayrıca şeyhin vefatından sonra yetiştirdiği talebeleri birer halife olarak Palu'yu çevreleyen Zaza bölgelerinde medrese veya tekkeler açarak dinî eğitim faaliyetlerini sürdürdüler. Özellikle Bingöl'ün Çan, Sancak, Kur, Halifan ve Melakan şeyhleri ile medreseleri Şeyh Ali Sebtî el-Palevî'nin halifeleri tarafından kurulmuş ve bugüne kadar faaliyette olan yerlerdir.⁵¹ Günümüzde Zaza bölgelerinin bir kısmında hâlâ Sünnî mezhebinin Şafîî yorumunun güçlü bir şekilde yaşaması bu geleneğin mirası olarak kabul edilmektedir.⁵²

44 Günümüzde Palu ilçesinin Kırkbulak köyü.

45 Serdar Karabulut, Şeyh Ali *Sebiti el-Palevi*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2014, s. 33-40.

46 *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, 1310/1892, s. 272.

47 *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakçur Livası: Nüfus ve İskân*, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010, s. 86.

48 Fahran köyünde 16. yüzyıldan kalma ulemaya ait sarıklı-serpuşlu mezar taşları burada şeyhlerin yaşadığını göstermektedir.

49 Abdullah Demir, "Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar", *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 44-50.

50 M. Z. Ertekin-H. O. Ahmad-B. Basuğuy, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Palu Hâlidî Tekkesi ve Postnişinleri", *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2017, s. 223-250.

51 M. Ş. Ayış, "Bingöl ve Çevresinde Halidiliğin Yayılmasında Etkili Olmuş Sufi Şahsiyetler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11/2018, s. 183-208.

52 Ayrıntı için bkz. Muhammed İhsan Oğuz, *İki Gavs-ı Enam: Şeyh Ali Sebiti ve Şeyh Ahmed El-Kürdî*,

Sonuç

Zazalar, Türkler ve Kürtlerden sonra nüfus kesafeti bakımından Anadolu'daki üçüncü büyük etnik gruptur. Zazalar, kendine has dilleri Zazaca ile kültürel öğelerini daha ziyade sözlü gelenekle günümüze ulaştırmışlardır. Dillerinin ve sair ayırt edici özelliklerinin farkına varılmadığından 19. yüzyıl sonuna kadar daha ziyade Kürtlerden bir grup ve dilleri de Kürtçenin bir lehçesi sayılmıştır. Modern dönemde dillerin ve kültürel yapılar, bilimsel metot ve verilerle ayrıntılı şekilde incelenmesiyle Zazaca ve Zazaların farklılığı anlaşılmıştır.

Yazılı kaynaklarda varlıklarına 9-10. yüzyıl Arap-İslam kaynaklarında rastlanan Zazalar; Musul, Bağdat, Halep ve Şam hattından günümüzde buldukları Diyarbakır, Palu, Bingöl, Dersim ve İran'ın Hoy, Sökmenabad ve Gerger bölgesine göç etmişlerdi. Osman döneminde daha fazla görünür olan Zazalar, kurdukları beyliklerle mevcudiyetlerini sürdürdüler. Bu beylikler ilki Diyarbakır'ın kuzey ilçeleri olan Eğil, Çermik ve Ergani ile Palu'da hâkimiyet kuran Mirdasiler idi. Bir diğer önemli beylik Çapakçur (Bingöl), Genç, Solhan ve çevresinde idari egemenlik tesis eden Süveydi beyleriydi. Bunların yanı sıra bu makalenin kısmen kapsamı dışında tutulan Çemişgezek sancağında yerleşik Dersim beyleri ve Gerger, Varto, Hınıs'ta varlıklarına tesadüf edilen Pazukiler ile İran'ın Hoy şehrinde hâkimiyet kurmuş olan Donboliler (Dımılî) Alevi-Şîî Zaza beylikleri olarak sayılabilir.

Zaza toplulukları, Ortaçağlarda daha ziyade el-Cezire ve Diyarbekir bölgesinde göçebe bir topluluk iken zamanla daha kuzeye bugün yaşadıkları yerlere göç etmiş ve buralarda yerleşik köy yapısı ağırlık kazanmıştır. Bu değişimin İslam inancının yerleşmesinin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Yaklaşık 1200 yıldır Anadolu'nun doğusunu yurt tutmuş Zazalar, Müslüman halk olarak varlığını sürdürmektedirler. İslam, Zazaların dinî ve toplumsal hayatında temel rolü oynamaktadır. Dolayısıyla Zazalar muhafazakâr bir topluluk olarak mevcudiyetlerini korumaktadırlar. Bu yapının kurulmasında yukarıda genişçe bahsedildiği üzere 9-11. yüzyıllarda İran, Bağdat, Musul ve el-Cezire'den kuzeydeki günümüz Zaza alanlarına göçler ve bu göçlerle birlikte gelen Pir, Şeyh ve Seyyid ailelerinin dinî eğitim ve irşad faaliyetleri başat rol oynamıştır. Osmanlı döneminde merkezi hükümet ve yerel beylerin sağladığı imkânlarla Şeyhler ve Seyyidler, tekke ile medreselerle Sünnî akidesinin yerleşmesini sağlamışlardır. Bu birikimin üzerine inşa edilen ve 19. yüzyılda Palu, Çapakçur, Genç, Solhan, Kiğı ve çevresindeki Zaza bölgelerinde etkili olan Şeyh Ali Sebî el-Palevî ve kendisini takip eden halifelerinin, Nakşibendi tasavvuf öğretisinin ve Sünnî Şafîî din yorumunun yerleşmesinde büyük etkiye sahip oldukları belirtilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 3, 7.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, Defter No: 584, s. 245/108.

VGMA, Defter No: 609, s. 114/138.

VGMA, Defter No: 984, s. 200/89.

VGMA, Defter No: 602, s. 204/348.

Kaynak Eserler

1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakcur Livası: Nüfus ve İskân, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 34-36.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IV. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S.A. Kahraman, YKY, İstanbul 2001.

Fadlullah İbnu'l-Umeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Thk: Üstad Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342.

İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-'ayân ve ebnâü ebnai'z-Zaman*, C. 6, Thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972.

İbnül Hacer el-Eskalani, *Tevsîr'ül Müntebih bi Tahrir'ül Müştebih*, Thk: M. A. Ennacar-A. M. el Becavi, c. II, Beyrut Trs.

Mecduddin Fîruzabadî, *el-Kamûsu'l-Muhit*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs.

Muhammed İhsan Oğuz, *İki Gavs-ı Enam: Şeyh Ali Sebti ve Şeyh Ahmed El-Kürdî*, Necm Matbaası, İstanbul 1342.

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, 1310/1892.

Süleyman Yapıcı, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, I. Cilt, Farsça'dan Çeviren: Abdullah Yeğin, Nubihar, İstanbul 2013.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ALANOĞLU, M.-YÜCEL. M., "Dımılî -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326.

ALANOĞLU, Murat, "1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı", *Tarih Okulu Dergisi*, sy. XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140.

ALANOĞLU, Murat, “Zazalar” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK. 2, s. 696-698.

AQASI, Mehdi, *Tarih-i Hoy*, Tebriz 1350.

AYIŞ, M. Ş., “Bingöl ve Çevresinde Halidiliğin Yayılmasında Etkili Olmuş Sufi Şahsiyetler”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, 2018/, s. 183-208.

BAKICI, Yusuf, *Kültür ve Medeniyetler Şehri Palu*, Elazığ 2012.

ÇAĞLAYAN, Ercan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

DEMİR, Abdullah, “19. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı”, II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 105-145.

DEMİR, Abdullah, “Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar”, *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 33-59.

EREN, Hıdır, “Zazaların Kendilerini Adlandırmaları Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor*, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019, s. 87-93.

ERTEKİN, M. Z. -H. O. Ahmad-B. Basuğuy, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Palu Hâlidî Tekkesi ve Postnişinleri”, *Mevlânâ Hâlid-İ Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2017, s. 223-250.

GÖRDÜK, Yunus E., “Eğil Emirliği’nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi”, *OTAM*, 35/Bahar 2014, s. 89-120.

KARABULUT, Serdar, “Şeyh Alâeddin İbn-i Şeyh Pir Vakıfnâme-i Tarihiyesi Üzerine Bir İnceleme” *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 9, 2017/1, s. 263-278.

KARABULUT, Serdar, “Şeyh Ali Sebîti el-Palevi, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2014.

KARABULUT, Serdar, *Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013.

KAYA, Ali, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Demos, İstanbul 2010.

KAYA, Mehmed S., *The Zaza Kurds Of Turkey A Middle Eastern Minority in A Globalized Society*, Tauris Academic Studies, London 2011. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Mehmed S. Kaya, *Zaza Kürtler*, Çev. M. S. Akgönül-K. Ataş, Rûpel, İstanbul 2014.

KOÇAK, Zülfiye, “Osmanlı Pülümür’ünde (Kızıuçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)”, *Pülümür*, Derleyen: Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30.

LEZGİN, Roşan, *Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalar*, Roşna, Diyarbakır 2016.

MALMİSANIJ, *Kırd, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996.

MİNORSKY, V., “Daylam”, *Encyclopedia of Islam*, V. 2, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 189-194.

PAUL, Ludwig, “Zaza”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Volume XI, Brill, Leiden 2002, s. 491-492. Türkçe çevirisi için bkz. Ludwig Paul, “Zaza”, Çev. Murat Alanoğlu, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, C. 3, sy. 6, 2017/2, s. 111-113.

Sözden Yazıya Zazaca, Ed. Nurettin Beltekin-Ahmet Kırcan, Peywend Yayınları, İstanbul 2019.

Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019.

ÜNAL, M. Ali, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı’nda Aşiretler ve Cemaatler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1991), s. 303-317.

ÜNAL, M. Ali, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, sy. 2, Ankara 1991, s. 239-265.

ÜNAL, M. Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999.

Veyne, Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Çev. Nihan Özyıldırım, Metis, İstanbul 2014.

YILDIRIM, Mehmet, “Desimli Aşireti’den Dersim Sancağı’na”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, sy.1, Güz 2012, s. 24-37.

YILDIZ, Dursun Hakkı, “Bermekiler”, *DİA*, c. 5, İstanbul 1995, s. 517-520.

Zeban-e Zaza (Dimili), Telif ve Tercüme: Siyavuş Mürşidî, Tahran 1393/2014.

ZİLAN, Bilal, “Tarixe Xonamekerdişe Kırdan”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, [04-06 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 366-397.

İnternet Kaynakları

“Avesta (Zend-Avesta) ve Avesta Dili” https://gizliilimler.tr.gg/Avesta--k1-Zend_Avesta-k2--ve-Avesta-Dili.htm Erişim Tarihi: 27.06.2019.

<http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> Erişim Tarihi: 28.06.2019.

Doç. Dr.

Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Gaziantep Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
hseyhanlioglu@gantep.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1488-5084>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
17/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
25/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.664067>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Radyonun Demokratik Yaşamda Ve Siyasetteki Etkisi: Demokrat Parti Dönemi (1950-60)

The Effect of Radio on Democratic Life And Politics: the Democrat Party Period (1950-60)

Öz

İstenilen sesi bir yerden bir yere elektromanyetik dalgalar vasıtasıyla ileten Radyo'nun keşfi, hiç şüphesiz 19.yy'ın en önemli olaylarından biridir. Tüm dünyayı kısa sürede derinden etkileyen radyo; toplumsal, kültürel, siyasal, askeri, iktisadi ve eğitim alanında ülkemizi de derinden etkilemiştir.

Bu çalışmada Radyo'nun dünyada ve ülkemizde tarihsel gelişim süreci anlatıldıktan sonra, Radyo'nun, Demokrat Parti (1950-1960) iktidarı döneminde, demokratik yaşama ve siyasette etkisi incelenmiştir. Aralıksız on yıl iktidar partisi olan Demokrat Parti'nin (DP) radyoyu kültürel, siyasal ve toplumsal anlamda demokratik kriterlere iktidar döneminde nasıl kullandığı, iktidarın başladığı 2 Haziran 1950 tarihinden itibaren, ezici bir zafer kazandığı 1954 seçimleri ve kısmen gerilediği 1957 seçim dönemlerinden, 27 Mayıs 1960 askeri darbesine kadar olan on yıllık dönem ele alınmıştır.

Çalışmanın amacı, Demokrat Parti'nin radyoyu "kültürel ve siyasal bir araç" olarak, muhalefetin sert tepkilerine rağmen vatan-millet hizmetinde kullanmasının siyasal ve demokratik hayata etkileri incelemektir.

Çalışmanın önemi, devlet radyosunun iktidarda olan siyasi gücün "tek taraflı" olarak kullanmasının, demokratik yaşam ve siyasal hayatta etkilerini ortaya koyması olacaktır. Bunun için çalışmada literatür tarama yöntemiyle elde edilen veriler, tarihsel bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Varılan sonuçlara göre, Radyo, demokratik yaşam ve siyaset üzerinde, ülkenin ve milletin maddi-manevi değerlerini önemli derecede etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Radyo, Demokratik Yaşam, Demokrat Parti, Devlet Radyosu, İktidar, Muhalefet, CHP, TRT

Abstract

The discovery of Radio, which transmits the desired sound from place to place via electromagnetic waves, is undoubtedly one of the most important events of the 19th century. Deeply affecting the whole world in a short time; It has deeply influenced our country in social, cultural, political, military, economic and educational fields.

In this study, after explaining the historical development process of Radio in the world and in our country, the effect of Radio on democratic life and politics during the period of the Democratic Party (1950-1960) was examined. How the Democratic Party (DP), the ruling party for ten years, used the radio in democratic, cultural, political and social terms during the period of power. The decade until the 1960 military coup was discussed.

The aim of the study is to examine the effects of the Democratic Party's use of radio as a "cultural and political tool, in the service of the nation-nation despite the harsh reactions of the opposition on the political and democratic life.

ATIF: ŞEYHANLIOĞLU Hüseyin, "Radyonun Demokratik Yaşamda ve Siyasetteki Etkisi: Demokrat Parti Dönemi (1950-60)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (805-818)

CITE: ŞEYHANLIOĞLU Hüseyin, "The Effect of Radio on Democratic Life And Politics: the Democrat Party Period (1950-60)" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (805-818)

The importance of the study will be that the use of the state radio as a "unilateral on political power in power reveals the effects of democratic life and political life. For this purpose, the data obtained by literature research method were analyzed from a historical point of view. According to the results, Radio has had a significant effect on the material and moral values of the country and the nation on democratic life and politics.

Keywords: Radio, Democratic Life, Democratic Party, State Radio, Power, Opposition, CHP, TRT

Giriş

1837 yılında telgrafın icadından sonra Maxwell, (1860-64), Hertz (1887) ve Marconi tarafından yapılan çalışmalarla ilk insan sesinin elektromanyetik dalgalar vasıtasıyla, iletilmesi sağlanmış ve radyo o güne kadar tarihin görmediği bir hızla hayatımıza girmiştir.

Winconsin Üniversitesinde ilk radyonun kurulmasından (1919) bir yıl sonra, ABD’de ilk kamusal yayın yapılmış ve ardından İngiltere’de (1922) BBC kurulmuştur. 1929 yılında SSCB’den kurulan “Moskova Radyosu” ve dört yıl sonra Naziler tarafından kurulan Almanya’nın sesi radyosu, radyonun önlenemez yükselişinin temel taşlarıdır.

Radyo I. Dünya Savaşı’ndan sonra Sovyetler Birliği ve II. Dünya Savaşı sırasında da Nazi Almanyası tarafından yürütülen propaganda için önemli bir araç haline gelmiştir. Yeni Dünya Düzeni olarak adlandırılan II. Dünya savaşı sonrası dönem, ABD ve Sovyetleri Birliği blokları arasında da radyo, propaganda amaçlı olarak etkin rol oynamıştır¹. Ülkemizde ise 1925 yılında “Telsiz Tesisi Hakkında Kanun” çıkarılmış ve bir yıl sonra 6 Ocak 1926 yılında İş Bankası’nın da sahibi olduğu Türkiye Telsiz Telgraf Anonim Şirketi (TTTAŞ)²e, on yıllığına radyo yayın izni verildiği görülmektedir. Ancak kar amacı güden ve yeterince radyonun olmadığı bir toplumda, Sirkeci postanesinin önüne konulan hoparlörler bile radyonun halka inmesine yetmemiştir.

TTTAŞ’ın izin süresinin bitmesinden sonra kamu adına yayın yapan PTT’nin (1936) kurulmasıyla radyo, Devletin iki temel gücünde de (bastırıcı ve ideolojik aygıtları) etkin olarak siyasal hayatımıza da girmiştir.

PTT’ye devredildikten sonra vericisi güçlendirilen Ankara Radyosu, 28 Ekim 1938’de resmen işletmeye açılırken; ara veren İstanbul Radyosu da 19 Kasım 1949’da yayın hayatına geri dönmüştür.

II. Dünya Savaşı ile birlikte radyolar yeni kurulan Matbuat Umum Müdürlüğü’ne³ (Basın Yayın ve Turizm/Enformasyon Genel Müdürlüğü) bağlanırken; 1950’de yayın hayatına İzmir Belediyesi’ne bağlı olarak başlayan İzmir Radyosu, 1953’ten itibaren Matbuat Umum Müdürlüğü bünyesinde yayınlarını sürdürürken, 1960 yılından sonra sekiz ilde yerde daha Radyonun kurulduğu görülmektedir⁴. 1946 yılında çok partili hayata geçildikten sonra, 1950’de iktidara gelen DP’nin radyoyu kullanım biçimi çoğulculuğa uymadığı için, özellikle muhalefet tarafından, radyonun

- 1 Huriye Kuruoğlu, *Propaganda ve Özgürlük Aracı Olarak Radyo*, Nobel Yayın Dağıtım 2006, ss. 7-10.
- 2 TTTAŞ’nin kurucuları; 60.000 TL payla İş Bankası adına Genel Müdür Mahmut Celal Bayar, 45.000 TL payla Anadolu Ajansı adına Mahmut Soydan, 15.000’er TL’lik paylarla Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü Bey, Bolu milletvekili Falih Rıfkı ve tüccar mühendis Sedat Nuri Bey’dir. 150.000 TL sermayeli bu şirketin merkezi Ankara olarak belirlenmiş, imtiyaz hakkının ise 10 yıl olduğu ifade edilmiştir.
- 3 31 Mayıs 1940 tarihli 3837 sayılı Matbuat Umum Müdürlüğü Kanunu ve 16 Temmuz 1943 tarihli 4475 sayılı Basın Yayın Umum Müdürlüğü Kanunu ile radyo yönetimini ve yayınlarını kontrolü altına almıştır.
- 4 “TRT’nin Tarihçesi”, (24.12.2019), <https://www.trt.net.tr/Kurumsal/tarihce.aspx>.

“partizan” olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. DP döneminin ilk günlerinde, 1928 yılından beri yasaklanan halk müziği, ezan ve Kur’an-ı Kerim Arapça radyoda yayınlanmış ve aynı zamanda Moskova radyosuna karşı da, NATO, AB ve ABD yanlısı yayınlar yapılmaktaydı. Öyle ki; radyo şeytan-melek şeklinde siyasal hayatta kullanılmakta olup, 1957 Ekim ayının sonlarında Başbakan Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi kampanyasını “Moskova Radyosu kadar mide bulandırıcı” olmakla suçlamıştır⁵.

Kısaca tüm dünyada 1920’lerden itibaren kurumsal ve profesyonel yayına başlayan radyo, gazeteden çok daha geniş kesimlere hitap etme ve onları etkileyebilme özelliğiyle demokratik hayat ve siyasal iktidarlar için sadece kendi toplumlarını değil, başka toplumları da etkileyebilecek olan bir araç olarak karşımıza çıkmıştır. Kitle iletişim araçlarının en geniş ilk aracı olan Radyo, önce ABD’de ardından Avrupa’da yayılmıştır. İlk kez SSCB tarafından ideolojik amaçlı olarak kullanılan Radyo, I. ve II. Dünya savaşlarında Almanya ve ABD tarafından yoğun bir şekilde propaganda amaçlı olarak kullanılmıştır.

Bireysel çalışmalar ve özel sektörle başlayan radyo yayıncılığı ülkemizde de paralel bir seyir izlemiş ve radyonun toplumsal ve siyasal etkileri anlaşıldıktan sonra sıkıca devlet kontrolüne alınmıştır.

Türkiye’de radyo yayıncılığı özellikle 1940’lara kadar yeni kurulan cumhuriyetin oturtulmaya çalışılan Bale, dans batı müziği devrimlerin ve Batı kültürünün yayılmasında kullanılmıştır. Bu nedenle hem ekonomik hem de kültürel tepkilerden dolayı radyo halk arasında yeterince yayılmamıştır.

Türkiye’de Radyonun Demokratik Yaşamda ve Siyasetteki Etkisi

1946 seçimlerinde yapılan, “Açık oy, gizli sayım ve sayımdan sonra seçim sonuçlarının yakılarak yok edilmesi” şaibeli seçimlerinden sonra bir daha seçime katılmayacağını açıklayan Demokrat Parti’nin (DP), 14 Mayıs 1950 seçimlerine katılma şartlarının başında, “Gizli oy, açık sayım ve hâkim teminatının” yanı sıra, seçim propagandası için Radyo yayınlarında muhalefete de konuşma hakkının verilmesi olmuştur. Bu çerçevede çıkarılan 5545 sayılı milletvekili seçim kanunu hem DP’nin Türk siyasal hayatına kazandırdığı en önemli değer hem de demokratik hayatımızın ana teminatı olarak görülmektedir. Böylece 27 yıllık tek parti dönemi iktidar partisi olan CHP, 1950 seçimleri öncesinde Seçim Kanunu’nu da değiştirmiş ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu’nda siyasal partilerin radyodan yararlanmaları için 45-47. maddeleri düzenlemiştir. Buna göre seçimlerden 4 ay önce Resmi Gazetede, “radyoda konuşma yapmak isteyen siyasi partiler seçimden 21 gün önce Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü’ne başvuracakları, radyoda seçim konuşmalarının seçimden 10 gün önce başlayıp seçime 3 gün kala sona ereceği ve Siyasi partilerin radyoda konuşma sırasının ise kura ile belirleneceği”⁶ belirtilmiş ve bu kuralları bugün de geçerlidir.

Özetle DP’nin seçime katılma şartı olarak ileri sürdüğü 5545 sayılı seçim yasasıyla güvence altına alınan bu haklar, bugün bile geçerliliğini korumakta ve demokrasi hayatımızın teminatını oluşturmaktadır. Burada muhalefete de radyoda konuşmak hakkı verilmesi ve serbest yayın hakkı demokrasinin dört temel ögesinden biri olduğu görülmektedir. Çünkü demokrasilerde siyasal hayat, bir insan için nasıl ki sağ ve sol el gerekliyse iktidar kadar muhalefete de gerekli olup, bunun da belirgin alanı medya, (o gün için radyo) özgürlüğüne bağlı bulunmaktadır.

5 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 2010, s. 73.

6 “Resmi Gazete”, (1950).

Demokrat Parti İktidarında Radyo (1950-1960)

1946 yılında Zekeriya ve Sabiha Sertellere ait Tan gazetesinin de yakılması ve ilerde Demokrat Parti'nin çekirdek kadrosunu oluşturacak olan "Dörtler"e yazı yazdıracak gazetelerin de çekinmesi üzerine, 1946-50 arası dönemi, İnönü hazretlerinin müsaade ettiği kadar muvazaalı demokrasi dönemi olarak görülebilir.

Açık oy, gizli sayım, sonuçların yakılması ve medyanın tümüyle Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin denetiminde olduğu beş yıllık dönemde, demokrasiden söz etmek mümkün değildir. Neredeyse muhalefettin kundağında boğulacağı bir sırada, DP parti 61 vekilin yarısına mal olduysa da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 12 Temmuz Beyannamesiyle devreye girmiş ve muhalefete hayat hakkı tanımıştır⁷. Denilebilir ki bu dönemde Milli Kalkınma Partisi ve Demokrat Partiher alanda olduğu gibi medyada da üvey evlat muamelesi görmüştür. Bu nedenle Demokrat Parti ısrarla "tarafsız" radyo talebinde bulunmuş ve radyo yayınlarına ilişkin olarak şu ilkeleri benimsemiştir⁸:

1. Devlet radyolarında iktidar ve muhalefet partilerinin propagandası yapılmaz;
2. Devlet icraatına ait haberler verilir;
3. Mesul devlet adamları radyoda konuşurlar.

1950 seçimlerine kısa bir süre kala DP'ye de radyoda az da olsa yer verilmesinden sonra, tüm halka ulaşma imkânı bulan ve o güne kadar muvazaalı görülüp SCF gibi iktidara gelemeyeceği düşünülen DP, 14 Mayıs 1950 seçimlerinden büyük bir zaferle çıkmıştır. Bu zaferde hiç şüphesiz dönemin Millet Partisi Başkanı ve halk arasında sevilen son Mareşal Fevzi Çakmak'ın ölümünde radyoda şarkı çalınması etkili olmuştur. Yayın halk arasında protestolara neden olurken, CHP'nin iktidar tabutuna çakılan son çivi olmuştur.

3.1. DP İktidarında I. Dönem (1950-1954)

DP iktidara geldiği andan itibaren bir enkaz devraldığını belirtmiş ve 27 yıllık tek parti iktidarında, bıktığını belirten halkın (EK:1 ve 2) beklentileri had safhada bulunmaktaydı. DP bu taleplerin manevi kısmı için en önemli araç olarak radyoyu kullanmış ve radyoyu halkı eğitmek için de bir araç olarak kullanmıştır. Radyoda halk müziği, hutbe, dini ve ahlaki konuşmalar yapılmıştır⁹. Ezanın DP'nin iktidara gelmesinden 14 gün sonra Arapça olarak okunmasından sonra, 7 Temmuz'da, Ankara ve İstanbul radyolarında, her Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri tanınmış hafızlar tarafından Kur'an okunmasına başlanmıştır.

Yine 1950 seçimlerinden okullarda ve radyoda Türk müziğine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Çizmeli'ye göre o zamana kadar müzik yayınları klasik batı müziğinde seçilen parçalardan ibaretti. Bu tarihten sonra, hoparlörden dönemin alaturka şarkıcılarının sesleri duyulmaya başlanmıştır. "Feraya ve Kırmızı güllün alı var" şarkıları Türk toplumu tarafından ilk defa böylece duyulmuştu¹⁰. Çünkü radyo dönemin en etkili ve en yaygın kitle iletişim aracıdır. Bu durum CHP tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

7 Hüseyin Şeyhanlioğlu, "12 Temmuz Beyannamesi'nin Siyasal Etkileri ve Önemi Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16 (2012), s. 94.

8 Ayşe Asker, *Askeri Darbeye Doğru: Demokrat Parti'nin Tahkikat Komisyonu Girişimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 129.

9 Hüseyin Şeyhanlioğlu, *Türk Siyasal Muhafazakarlığın Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları 2011, s. 158.

10 Şevket Çizmeli, *Menderes Demokrasi Yıldızı?*, Arkadaş Yayınları 2007, s. 285.

1950 yılında hükümet kararıyla Kore Savaşı'na asker gönderilmesi üzerine, kısa dalga ile Güney Kore'ye yayın yapmak için Ankara Çakırlar'da 100 kw'lık kısa dalga vericisi hizmete açılmıştır. Bu güçte bir radyo Avrupa'da bile sadece iki ülkede bulunmaktaydı. Bu dönemde Türkiye'deki ruhsatlı radyo alıcılarının sayısı 360.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Başbakan Adnan Menderes'in ise radyo konusunda daha sahiplenici olduğu görülmektedir: "radyo, bir devlet vasıtasıdır. Bunu kullanan da hükümettir. Hükümet beyanatını, mes'ul adamların demeçlerini vermek radyonun vazifesidir. Radyo, orta malı değildir. Radyoyu onlarla paylaşacak değiliz...¹¹".

CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, iktidardan haftada bir 15 dakikalık radyo konuşması yapma olanağı isterken, "böylece biz de sesimizi ve görüşümüzü memlekette duyurmak imkânını bulacağız" demektedir. Bununla birlikte Gülek'in BBC Radyosu'nda yaptığı bir konuşmada; "kendini radyoları iktidara bağımlı olduğu için" yabancı bir radyodan vatandaşlarına seslenmenin üzüntüsünü yaşadığını ifade etmesinin iktidar tarafından algılanışı ise bu yakınmanın dünya kamuoyu önünde yapılmış olmasının eleştirilmesi şeklinde olmuştur¹².

Kısaca DP, iktidarı fiilen devraldığı iki hafta içinde ilk icraat olarak da radyoda ezan ve halk müziği okunması olarak görülmektedir. Bu durum halk arasında çok büyük olumlu tepkiye yol açmıştır. Denilebilir ki 10 yıllık iktidarının akılda kalan en önemli eylemi radyoda halk müzik ve dini yayınlara yer verilmesi olmuştur¹³.

3.2. Demokrat Parti'nin II. Dönemi (1954-1957)

DP'nin ikinci döneminde (1954 seçimleri), DP bugüne kadar hiçbir partiye nasip olmayan rekoru kırmış ve tek başına meclisin neredeyse tamamına¹⁴ hâkim olmuştur. 1950-54 yılları arası her alanda DP'nin altın yılları olarak görülebilir. Ancak ikinci dönem bu rekora rağmen, aşırı gücün de verdiği yanlış özgüven, ABD'nin yardımı, seçim sisteminin hatası... vs gibi iç ve dış sebeplerle sıkıntılar başlamış ve adeta balayı döneminin bittiği, evlilik hayatının ciddiyetinin DP'nin omuzlarına çöktüğü bir dönem olmuştur.

1954 seçimlerindeki DP'nin olağanüstü başarısı, parti içinde çeşitli aşırılıklara ve çatlaklara yol açmıştır. Bu durum hiç şüphesiz iktidarın davranışlarını da etkilemiştir. Demokratik yaşamda medya açısından bakılınca CHP- DP ilişkilerinde Başbakan Adnan Menderes durumu şöyle değerlendirmiştir¹⁵:

Paşa, TBMM'yi beğenmiyor, huzursuzluktan bahsediyor. Meclisteki konuşmalara tahammül edemiyor. İnsaf etsin. Eski meclisteki vaziyetler düşünülürse bugünkü meclis Kâbe'dir. Hürriyet

11 Asker, *Askeri darbeye doğru*, s. 40.

12 TBMM Tutanak Dergisi, 1952: 79-95

13 Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakarlığın Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, s. 200.

14 2 Mayıs 1954'te yapılan genel seçimler sonucunda DP mecliste adeta tek parti haline gelmişti. Bu seçimlerde DP, Türkiye genelinde oyların % 56,6'sini alarak 503 milletvekili; % 35,11'ini alan CHP 31 milletvekilliği; Cumhuriyetçi Millet Partisi adı ile bu seçimlere katılan eski MP de % 5,28 oy alarak 5 milletvekilliği kazanmıştır. Bağımsızlar ise; % 0,62 oy alarak 2 milletvekili çıkarabilmiştir. Seçimlere katılım oranı % 88,63'ü bulmuştur. Gerçi 1954 seçimlerinde Halk Partisi de önemli bir oy almıştı. Kazanan hepsini alır mantığına dayalı, çoğunlukçu seçim sisteminin uygulandığı bu seçimlerde DP, 4 milyon 100 bin oy ile 488 milletvekili çıkarırken, CHP 3 milyon 500 bin oy ile ancak 31 milletvekili çıkarabilmiştir. Böylece 1950'deki %53,3 %56,6, Meclisteki temsili 408'den 503'e çıkmıştı. CHP ise, %40'tan %35'e, sandalye sayısı ise 69'dan 31'e inmiştir (**Yeni Ulus**, 7 Mayıs 1954; Nermin ABADAN, *1965 Seçimlerinin Tahlili*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966).

15 "Ulus Gazetesi", *Ulus Gazetesi*, (04.06.1955).

yok diyerek meclisi terk ediyorlar. Gitsinler, fakat biz onlar tekrar meclise dönsünler diye peşlerinden koşacak değiliz. O çalımları da ne! Bizim vaktiyle yaptığımızı onlar şimdi yapmak istiyorlar. Ama şunu unutmasınlar ki; o zamanlar mecliste meşru olarak seçilen bizlerdik, onlar değildi. Bunun için o tarihte biz meclisi terk edince milli şefleri on gün peşimizden koşmuştu. İsmet Paşa'nın her konuşmasını, icap ederse bir sene didikleyeceğiz. Matbuat yüz seneden beri görülmemiş baskı altındadır diyor. Fakat misal vermiyor. Kim hangi gazeteci mahkûm olmuştur? İzah etmiyor. Onların devrinde bir tek belediye dahi tenkit edilemezdi. Bu iki şekilde tefsir edilebilir. Ya o devirde tenkit edilecek bir şey yoktu yahut bu tenkitleri yapabilecek kabiliyette tek gazeteci yoktu.

Çalışmamız açısından konuya bakıldığında bu gücün aşırı rehavete ve yanlış siyasi düşüncelere kapıldığı yukarıdaki açıklamada da görülmektedir. Oysa daha 10 yıl önce DP'nin şikâyet ettiği konularda şu anda kendisi şikâyet konusu olarak muhalefette radyoyu kısıtlamış görülmüyor. Günlük devlet işlerinde haber konularında radyoda partilere ayrılan saatler dışında Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanların konuşmaları tekrar tekrar yayınlanmıştır. Bu nedenle Kanunun görüşmelerinde muhalefet seçim zamanı radyonun kendilerine kapatılmasını ve hükümetin kendisini dışarıda bırakmasını eleştirmişlerdir. Örneğin, Cumhuriyetçi Millet Partisi adına konuşan Kırşehir milletvekili Osman Alişiroğlu, DP'nin sırf hükümet üyelerine hakaret ediliyor gerekçesiyle radyoyu muhalefete kapatmasını eleştirmiş ve eğer durum böyle ise yargı yoluna başvurulmasını önermiştir. Öte yandan hükümet aracılığıyla radyonun iktidara açık bırakılmasını da eleştirmiştir¹⁶.

Muhalefet eleştirilerine Menderes, radyo olmadan önce de propaganda yapılabildiğini, CHP iktidarı döneminde radyonun “tek yanlı” kullanmasından rahatsız oldukları için kendilerine de bu hakkın verilmesini istediklerini belirterek, getirdikleri uygulamayı şu sözlerle savunmuştur¹⁷;

Şimdi bu radyodan kaldırdığımız konuşma hakkı nasıl bir haktır? Dört senede bir kullanılacak bir hak; çıkacak orada bir iki laf söyleyecek de, bilhassa burada olduğu gibi tahrifat yaparak konuşacak, bu kaleminden kan damlayan arkadaşımız bu şekilde on dakika konuşacak ve Demokrat Partinin 4 senelik idaresinin bütün köylere kadar nüfuz eden çalışmaları ortadan silinecek ve Devlet çapında da uzak şubelere kadar yayılmış o işler millet tarafından görülmeyecek, takdir olunmayacak, sadece radyodan on dakika konuşmakla bütün işler olup bitecek, buna imkân yoktur. İşte muhalefetin elinden alınan böyle bir silahtır... Yeni mevzuata göre radyoda Demokrat Parti konuşmayacak, başka partiler de Halk Partisi de konuşmayacaktır.

CHP milletvekili Nüvit Yetkin'in bu konuşmaya verdiği cevapta, iktidarın bu konudaki görüşünü özetler gibidir. Yetkin şunları söylemiştir¹⁸:

Radyodan istifade edemeyişimiz keyfiyetini izah etmeye çalışırken, Başvekilin verdiği izahat tarzı gariptir. Diyor ki, “vaktiyle biz radyodan seçim sırasında saat istedik. Çünkü o zaman iktidar radyoda mütemadiyen konuşmaktaydı. Bizim konuşmak hakkımız yoktu.” Şimdi bu hakkı kaldırdıklarına göre, “İktidar ve Hükümet olarak o zaman siz nasıl yaptınızsa, biz de radyoyu kendi inhisarımızda ve tek taraflı olarak kullanacağız” demek istiyorlar... Bu, kanaatimizce rejimi ileriye değil, geriye götürür.

Radyonun ne kadar güçlü bir araç olduğunu ve kitleleri harekete geçirme yetisini Türkiye’de de kanıtlayan 6–7 Eylül olayları 1955 senesinde Demokrat Parti dönemi siyasal hayatının gerilmesine neden olmuştur. Hangi akla hizmet ettiği bugün bile anlaşılamayan, Selanik’te bulunan Atatürk’ün doğduğu evin dış duvarının çöp kutusuna bile zarar vermeyen bomba, İstanbul’da pat-

16 TBMM Tutanak Dergisi, 1954: 303-304

17 TBMM Tutanak Dergisi, 1954: 319-320

18 TBMM Tutanak Dergisi, 1954: 325

lar. Olay İstanbul Radyosu saat 13 bülteninde haberi yayımlandıktan sonra İstanbul Ekspres gazetesi ikinci baskısını normalin 10 katı yaparak halkı protestoya çağırır. Olaylar kontrol altına alınamaz ve kısa sürede yağmaya dönüşür. Kiliseler, evler, işyerleri tahrip edilir. Olayları yatıştırmak ve önlemek amacıyla sıkıyönetim ilan edilir. 5000 kişi gözaltına alınır. Hükümet olayı muhalefetin üstüne yıkmak ister. Ancak olaylar üzerine, İç İşleri Bakanı Namık Gedik ve İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay görevden alınmıştır¹⁹. (Şeyhanlıoğlu, 2011: 198) Dış İşleri Bakanı Fuat Köprülü ortada suçlu bulamayınca, o da komünistleri suçlar.

1954-1957 döneminde ise muhalefetin eleştirileri başlıca radyo ile DP'nin "tek taraflı" propaganda yaptığı ve belli başlı rejim sorunlarından birisi de "radyo meselesi"dir. Çünkü onlara göre "devlet radyosu"nun iktidar tarafından kullanım biçimi "özgür rejim" anlayışına ters düşmektedir.

DP, radyoyu bu dönemde de sadece siyasi bir araç olarak kullanmamış aynı zamanda dini ve kültürel değerleri yayan bir araç olarak kullanmış ve halk arasında bu konuda büyük destek bulmuştur. DP başta ezan, radyoda kuran okunması, camilerin tamirata başka türbelerin de açılması gibi vaatlerini yerine getirmiştir²⁰. İçerde yeterince radyodan yararlanmadığını iddia edene CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, BBC Radyosu'nda yaptığı bir konuşmada; "kendî radyoları iktidara bağımlı olduğu için" yabancı bir radyodan vatandaşlarına seslenmenin üzüntüsünü yaşadığını ifade etmesinin iktidar tarafından algılanışı ise bu yakınmanın dünya kamuoyu önünde yapılmış olmasının eleştirilmesi şeklinde olmuştur²¹.

(CHP yayın organı Ulus 1 Kasım 1957 seçim mağlubiyetinin sebebi olarak radyoyu göstermektedir.)

1954-1957 döneminde ise muhalefetin başlıca eleştirileri radyo ile DP'nin "tek taraflı" propaganda yaptığı ve radyo aracılığıyla muhalefete haksız olarak saldırdığı şeklindedir. DP'nin seçim kanununda yaptığı değişikliklerle muhalefetin seçim konuşmalarını engellemesi ve özellikle 1957'den başlayarak radyoyu kişilere ve kurumlara karşı bir saldırı silahı olarak kullanması konusunda muhalefet, radyo ile suç işlediği, suçluların cezalandırılması gerektiği görüşünü savunmuş ve radyoyu da "partizan" sıfatıyla nitelemeye başlamıştır. Muhalefete göre, belli başlı rejim sorunlarından birisi de "radyo meselesi" aynı zamanda "rejim meselesi" olarak konu daha da ileri

19 Bu kişilerin daha sonra yeni görevlere atanması hatta Namık GEDİK'in tekrar görevine dönmesi komploları artırmış ve parti içinde başta Köprülü olmak üzere tepkilere yol açmıştır. Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakarlığın Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, s. 198.

20 Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakarlığın Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*.

21 TBMM Tutanak Dergisi, 1952: 79-95

taşınmıştır. Cankaya'ya göre bu durum darbenin de sebepleri arasında yer almakta ve bu durum 61 Anayasasında açıkça belirtilmiştir. Demokrat Parti iktidarı döneminde radyo yayınlarının iktidarın tek taraflı propaganda yaptığı bir alana dönüşmesi nedeniyle 27 Mayıs Darbesi'nin ardından oluşturulan 1961 Anayasası'nda Akdeniz İletişim Dergisi 335 Türkiye'de Bölge Radyoculuğu Deneyimi: TRT Çukurova Radyosu Örneği "radyo televizyon yayınlarının özerk kamu tüzel kişiliği halinde" yönetileceği belirtilmiştir²².

Kısaca, iktidara gelmeden önce geçmiş dönemin hesaplarını kapatacağını belirten DP, iktidara geldikten sonra muktedir olamasa bile halkın yoğun coşkusuna katılmış bazı alanlarda (CHP Mallarına el konulması, Köy Enstitüleri..) gibi bu alanda devr-i sabık'ın kullanıldığı görülmektedir. 1954-57 arası dönemde bu durum zirveye çıksa da, DP artık zirveden aşağı inmiştir.

Radyo ve Darbeye Giden Yol: 1957-1960 Dönemi (27 Mayıs 190 Darbesi)

DP iktidarının son dönemi olan 1957-1960 arası yıllar, CHP'nin yükselişe geçmesi ve Kurtuluş Savaşı yolunu takip ederek Anadolu turuna çıkması, halkı ikiye bölmüş ve Vatan Cephesine, bugün şu köy ve bu kadar katılanlar diye radyoda her gün yayınlar yapılmıştır.

DP'nin 1957 seçimlerinde muhalefetin radyoda konuşma hakkını kaldırmasına rağmen, 1957 seçimleri CHP'nin parlamentoda daha da güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, seçim günü radyonun seçim sonuçlarını 14.30'dan itibaren yayınlaması, muhalefetin tepkisine neden olmuş ve bu konuyu CHP çeşitli vesilelerle birkaç kez Meclis gündemine taşımıştır.

CHP milletvekili Turan Feyzioğlu ise konuşmasında daha çok bu yayının hukuksuzluğu üzerinde durarak, iktidarın yayını durdurma konusunda mahkeme kararlarına uymadığını ispat etmeye çalışmıştır. Feyzioğlu, Yüksek Seçim Kurulu Başkanı'nın telgraf başvurularına verdiği cevaba yer vermiştir. Buna göre; "Sandık tasnif neticelerinin saat 17'ye kadar radyo ile yayınlanmaması hususunun Anadolu Ajansı ve Basın Yayın Umum Müdürlüğüne telefonla ve telgrafla tebliğine kurulumuzca karar verilmiştir" denmektedir.

Feyzioğlu konuşmasının devamında da, CHP'nin İl Seçim Kurulu'na yaptığı başvurunun da, Zorlu'nun iddia ettiği gibi reddedilmediğini, Kurul'un radyodan seçim sonuçlarının saat 17.00'den önce duyurulmasını Seçim Kanunu'nun 134. maddesine aykırı bulduğunu ancak bu tür bir yayının tüm Türkiye'yi ilgilendireceği gerekçesiyle "yetkisizlik" kararı vererek konuyu Yüksek Seçim Kurulu'na intikal ettirdiğini söylemiştir.

Zorlu'nun, Ankara Savcısı'nın kararı içinde Yüksek Seçim Kurulu'nun kararının da yer aldığını belirtmesi üzerine de Feyzioğlu;

Adli bir makam olan fakat müstakil bir mahkeme sıfatıyla kazai karar veremeyen ve Adliye Vekâletine doğrudan doğruya bağlı olan Ankara Savcısının kararını her şeyi halleden bir vesika diye okuyan Fatin Rüştü Zorlu şimdi Yüksek Seçim Kurulunun, yani Temyiz Mahkemesi ve Devlet Şurası azalarından, bu memleketin en yüksek hâkimlerinden müteşekkil bir mahkemenin verdiği kararı hiçe saymak, vesika değildir demek istiyor... İfadelerine yer vererek Yüksek Seçim Kurulu'nun bu konudaki kararını okumuştur. Zorlu, seçim sonuçlarının radyodan erken verilmesinin hukuksuz bir yanı olmadığı ve seçmen davranışlarını ve seçim sonuçlarını etkilemediği savunusunu tekrarlamaktadır.¹⁹ Bu metinde belirtilmesi gereken bir başka nokta da, bu konuda sadece CHP'nin değil Hürriyet Partisi'nin de Cumhuriyet Savcılığı'na suç duyurusunda bulunduğu ve Savcılığın takipsizlik kararı verdiğidir.

22 Özden Cankaya, *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi: TRT 1927-2000*, Yapı Kredi Yayınları 2003.

Zorlu diyor ki “Sayın İsmet İnönü bana telefon etti, bu radyo neşriyatını yapmayınız dedi. Paşa, hangi kanunun hangi maddesine göre dedim. Yanındakilere döndü, hangi maddesine göre sordu. 1950’de saat 11’de radyo neşriyatına başladılar. Aynı kanun meriyettedir. Kendileri Devlet Reisisdir, ona mani olmuyorlar, ne zaman mani oluyorlar. Seçimi kaybettiklerini gördükleri anda. O zaman üç gün Türk efkarıumumiyesi seçim neticelerini İngiliz Radyosundan öğreniyor. Bunu mu istiyorsunuz?...bizim radyo ile bildirdiğimiz 11 yerdeki neticelerdir ve bu 11 yerin 9 tanesinde halk Partisi ilerdedir. İşte bizim neşriyatımız. İşte onların neşriyatı...”²³

Turgut Er’e göre 1950–1960 yılları arasında radyo yayınları üzerinde büyük tartışmaların yapıldığı bir dönemdir. Demokrat partinin 10 yıllık iktidarı zamanında radyoların iç siyasette halkı yönlendirici bir silah olarak kullandığı iddialarına karşılık verilen cevaplar hakkında birçok yazı yazılmış ve birçok kitap neşredilmiştir. Bu da göstermektedir ki radyonun, kamuoyu oluşturmada ki etkinliğinin, devletler ve yönetimlerce vazgeçemeyeceği bir araç olduğudur²⁴.

Önerge sahiplerinden olan CHP Malatya milletvekili Nüvit Yetkin iddialarını vurgulayarak bunları destekleyecek şu açıklamalarda bulunmuştur²⁵ Radyo iki türlü suç işlemiştir. Birisi seçim kampanyası sırasında Devlet Radyosunun hak olması lâzım gelen tarafsız ve objektif vasfı bir tarafa bırakıp, vatandaş haysiyet ve şereflerine karşı suç işlemeye kadar varan siyahi propagandaya alet edilmesi suretiyle; ikincisi, propagandanın memnu olduğu sürede ve oy verme gününde de vatandaşın maneviyatı ve kanaatine tesir etmek suretiyle.

Bu konu 27 Mayıs sonrası kurulan Yassıada Yüksek Adalet Divanı’nda iktidar yargılanırken, yargı davalarından biri olan “Radyo Davası”nda da ele alınmış ve bu konuyla ilgili Bakan olan Fatih Rüştü Zorlu yargılanmıştır. Zorlu savunmasını daha önce de yer verdiğimiz gibi yine geçmiş dönemlerden gelme “teamül” ve yapılan işin de “hukuka uygun” olduğu noktasında yapmıştır. Ancak burada Zorlu’nun savunmasında dikkat çeken nokta seçimler sona ermeden radyoda yapılan yayının “haber” olarak sunulmasıdır²⁶.

CHP’de 1950 seçimleri öncesinde radyoyu seçim döneminde muhalefet partisi DP’ye açmıştır. Hatta CHP, seçim öncesinde radyoda muhalefet liderlerinin konuşmalarına da yer vermiştir. Radyo yayınları için getirmiş olduğu “Radyo Yayınları Danışma Kurulu” bu alanda demokratik bir yapılanma girişimidir. Türkiye’de demokrasinin gelişimi açısından iktidara gelen DP’nin de daha ileri adımlar atması beklenirdi fakat gelişmeler bunun tam aksi yönde olmuştur. 1959 yılında, bu kere bir Türk firması tarafından İzmir, Adana, Gaziantep, Kars, Erzurum ve Van’da yedi radyo istasyonu kurulması için harekete geçilmiştir²⁷. Radyo’nun siyasal hayattaki önemi 1961 Anayasası’nın 121. maddesinin gerekçesinde bu açıkça görülmektedir. Buna göre;

“Radyonun partizan tutumu ve partizan bir yayın vasıtası haline getirilmesi memleketimizde uzun seneler ciddi bir huzursuzluk konusu olmuştur. Bu nedenle de radyo muhtariyeti ve tarafsızlığı, Anayasa teminatı altına alınmak istenmiştir. Ancak çeşitli ülkelerde bu gayeye varmak için kabul edilen esaslar çok farklı olduğu ve bunların sık sık değiştiği dikkati nazara alınacak, teferruatlı bir madde sevk etmenin mahzurlu olacağı düşünülmüştür. Bu bakımdan, radyonun bir kamu tüzel kişisi haline getirilmesini ve bu tüzel kişiye görevin gerektirdiği yetkilerin tanınmasını sağlayıcı

23 Asker, *Askeri darbeye doğru*, s. 143.

24 Çankaya, *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi*, ss. 99-100.

25 TBMM Tutanak Dergisi, 1960: 942-943

26 Asker, *Askeri darbeye doğru*, ss. 144-45.

27 Ünsal Oskay, *Toplumsal Gelişimde Radyo ve Televizyon: Geri Kalmışlık Açısından Olanaklar ve Sınırlar*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi 1971, s. 16.

madde sevki ile yetinilmiştir. Aynı görüş, TV idaresinin düzenlenmesinde de dikkate alınmıştır.

Başta 27 Mayıs olmak üzere sonraki İhtilal dönemlerin hepsi, 15 Temmuz darbesinde de görüldüğü gibi, TRT için son derece sancılı geçmiştir. Ülkeyi ele geçirmenin yolu adeta TRT’den geçmektedir. Çünkü hem psikolojik üstünlüğü ele geçirmek hem de konuyu yerli yabancı kamuoyuna duyurmak için hala TRT görülmektedir.

Gerek 27 Mayıs darbesinde gerekse daha sonra Talat Aydemir’in darbe girişimlerinde radyonun kamuoyu oluşturmadaki stratejik önemi göz ardı edilmemiştir. Önce radyo, sonra da televizyon, devlet tekelinde yayın yaptıkları zamanlarda devletin resmî kabulleri noktasında hassasiyet sahibi kuruluşlar olarak dikkat çekmişlerdir. Yine de, tek başına iktidar olan hükümetlerin ya da koalisyon hükümetlerinin radyo ve televizyon kurumundan sorumlu devlet bakanlıklarının sınırlı da olsa kendi ideolojileri etrafında yayın yapılmasına imkan sağladıkları da belirtilmelidir²⁸.

DP’nin son iktidar yıllarında yazılı basının büyük bir kısmı önemli bir muhalefet odağı haline gelmiştir. 27 Mayıs darbesi başta olmak üzere diğer askeri darbe ve muhtıralarda da basının konumu ciddiye alınmak durumundadır.

İhtilalin 1960 yılının 27 Mayıs gününde meydana gelişinde de o dönemin en önemli kitle iletişim aracı kabul edilen radyo kullanılmıştı ve radyo dinleyenleri, Türk Silahlı Kuvvetlerinin girişiminden yine Türk Silahlı Kuvvetleri’nin sesinden yapılan su anonsla haberdar olmuştur:

“Dikkat dikkat... Muhterem vatandaşlar. Radyolarınızın basına geçiniz. Güvendiğiniz Silahlı Kuvvetlerimizin sesi birkaç dakika sonra size hitap edecek.”²⁹

Türkeş’in tok sesi Dünyada radyo aracılığıyla dalga dalga yayılır...

“Sevgili Vatandaşlar, Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri, memleketin idaresini ele almıştır. Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz; partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında, en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi, hangi tarafa mensup olursa olsun, seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır.

Girişilmiş olan bu teşebbüs, hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir. İdaremi, hiç kimse hakkında şahsiyata müteallik tecavüzkâr bir fiile müsaade etmeyeceği gibi, edilmesine de asla müsamaha etmeyecektir. Kim olursa olsun ve hangi partiye mensup bulunursa bulunsun, her vatandaş; kanunlar ve hukuk prensipleri esaslarına göre muamele görecektir. Bütün vatandaşların, partilerin üstünde aynı milletin, aynı soydan gelmiş evlatları olduklarını hatırlayarak ve kin gütmeden birbirlerine karşı hürmetle ve anlayışla muamele etmeleri, ıstıraplarımızın dinmesi ve milli varlığımızın selameti için zaruri görülmektedir.

Kabineye mensup şahsiyetlerin, Türk Silahlı Kuvvetleri’ne sığınmalarını rica ederiz. Şahsi emniyetleri kanunun teminatı altındadır. Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz. Gayemiz, Birleşmiş Milletler Anayasası’na ve insan hakları prensiplerine tamamen riayetlidir. Büyük Atatürk’ün ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’ prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımızı za ve taahhütlerimize sadığız. NATO ve CENTO’ya inanıyoruz ve bağlıyız. Düşüncemiz ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’tur.”

28 Mahmut Hakkı Akın, “İki Modernleşme Arasında Türkiye’de Siyasal Kültür Değişmesi ve Medya”, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, C. 2018, S. Özel Sayı (2018), s. 162.

29 Cankaya, *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi*, s. 56.

Kısa zaman sonra ihtilal evlatlarını yer ve darbe içinde darbe olur: Radyoyu ele geçiren darbe yapar hale gelir. Talat aydemir bu konuda başı çeker ve sonunda o da kelleyi ihtilal giyotinine kaptırır. Yine radyo da okunan karşı bildiri insanı, ihtilalin içinde bile gülümseten cinsten olacaktır. Talat'ın 3-5 askeri yerine heyecanla Talat'ın 3,5 askeri olarak okunur.

Kısaca radyo yayınları, halkın ve devletin yapısı hakkında, o ülkedeki demokrat yaşam ve siyasal hayatın göstergeleri açısından iyi bir turnusol kâğıdıdır. Bu anlamda ülkemizde 1960 darbesiyle kesintiye uğrayan demokratik yaşam ve sonraki süreçte oluşan maddi-manevi değişim süreci yine radyo (bugün TV, İnternet gibi ses, görüntü, canlı yayın) esaslı sistem üzerinden devam etmektedir.

Sonuç

Demokrat Parti'nin on yıllık iktidar döneminde (1950-60) Radyonun demokratik yaşama etkisinin incelendiği bu çalışmada, DP'nin 10 yıllık iktidarı süresince aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

DP radyoyu, devleti ve milleti "halkın tarihi ve kültürel esaslarına göre yeniden yapılandırmak için kullandığı görülmektedir. Radyoda Cuma akşamları Kur'an okunması, ilk defa halk müziğinin radyoda söylenmesi, Anadolu'da halkın yaşamını anlatan filmler ve folklor malzemesi olarak Anadolu'daki günlük hayat büyük bir gerçekçilikle filmlerde kullanılmıştır

Radyo konusu çok partili siyasal hayatın en önemli konularından biri olmuştur ve halk ve devlet hayatında, demokratik yaşamın temel göstergesi olarak görülebilir,

Bu dönemde Radyo'da muhalefete yeterince yer verilmemesi rejim meselesi olarak görülmüştür. DP'nin siyasi mantığına göre, Radyo iktidarda olan partinin halkı bilgilendirme hakkıdır. Bu nedenle muhalefetin propaganda fitnesine izin verilmemelidir,

İktidar partisi olan DP için CHP bazen "Moskova radyosu kadar mide bulandırıcı" olarak görülürken CHP de DP'yi radyoyu tek taraflı kullanmak suretiyle "Partizan" olarak tanımlanmıştır,

27 Mayıs sonrası kurulan Yassıda Yüksek Adalet Divanı'nda iktidar yargılanırken, yargı davalarından biri olan "Radyo Davası"nda da ele alınmış ve bu konuyla ilgili Bakan olan Fatih Rüştü Zorlu yargılanmıştır.

Günümüzde Devlet Radyosunun yerine geçen Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), TRT, bugün 14 televizyon kanalı, 14 radyo kanalı, trt.net.tr ve 41 dilde hazırlanan www.trtvotworld.com web siteleri, 5 basılı dergisiyle Türkiye ve dünyaya yayın yapmaktadır. (<https://www.trt.net.tr/Kurumsal/tarihce.aspx> 17.10.2019). Radyonun etkisi ulusal ve uluslararası ilişkiler alanında etkili olduğu görülmektedir.

Kaynakça

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 2010.

Akın, Mahmut Hakkı, "İki Modernleşme Arasında Türkiye'de Siyasal Kültür Değişmesi ve Medya", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, C. 2018, S. Özel Sayı (2018), s. 154-64.

Asker, Ayşe, *Askeri Darbeye Doğru: Demokrat Parti'nin Tahkikat Komisyonu Girişimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2013.

Cankaya, Özden, *Bir Kitle İletişim Kurumunun Tarihi: TRT 1927-2000*, Yapı Kredi Yayınları

2003.

Çizmeli, Şevket, *Menderes Demokrasi Yıldızı?*, Arkadaş Yayınları 2007.

Kuruoğlu, Huriye, *Propaganda ve Özgürlük Aracı Olarak Radyo*, Nobel Yayın Dağıtım 2006.

Oskay, Ünsal, *Toplumsal Gelişmede Radyo ve Televizyon: Geri Kalmışlık Açısından Olanaklar ve Sınırlar*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi 1971.

Resmi Gazete (1950).

Şeyhanlioğlu, Hüseyin, *Türk Siyasal Muhafazakarlığın Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları 2011.

Şeyhanlioğlu, Hüseyin, “12 Temmuz Beyannamesi’nin Siyasal Etkileri ve Önemi Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16 (2012), s. 77-100.

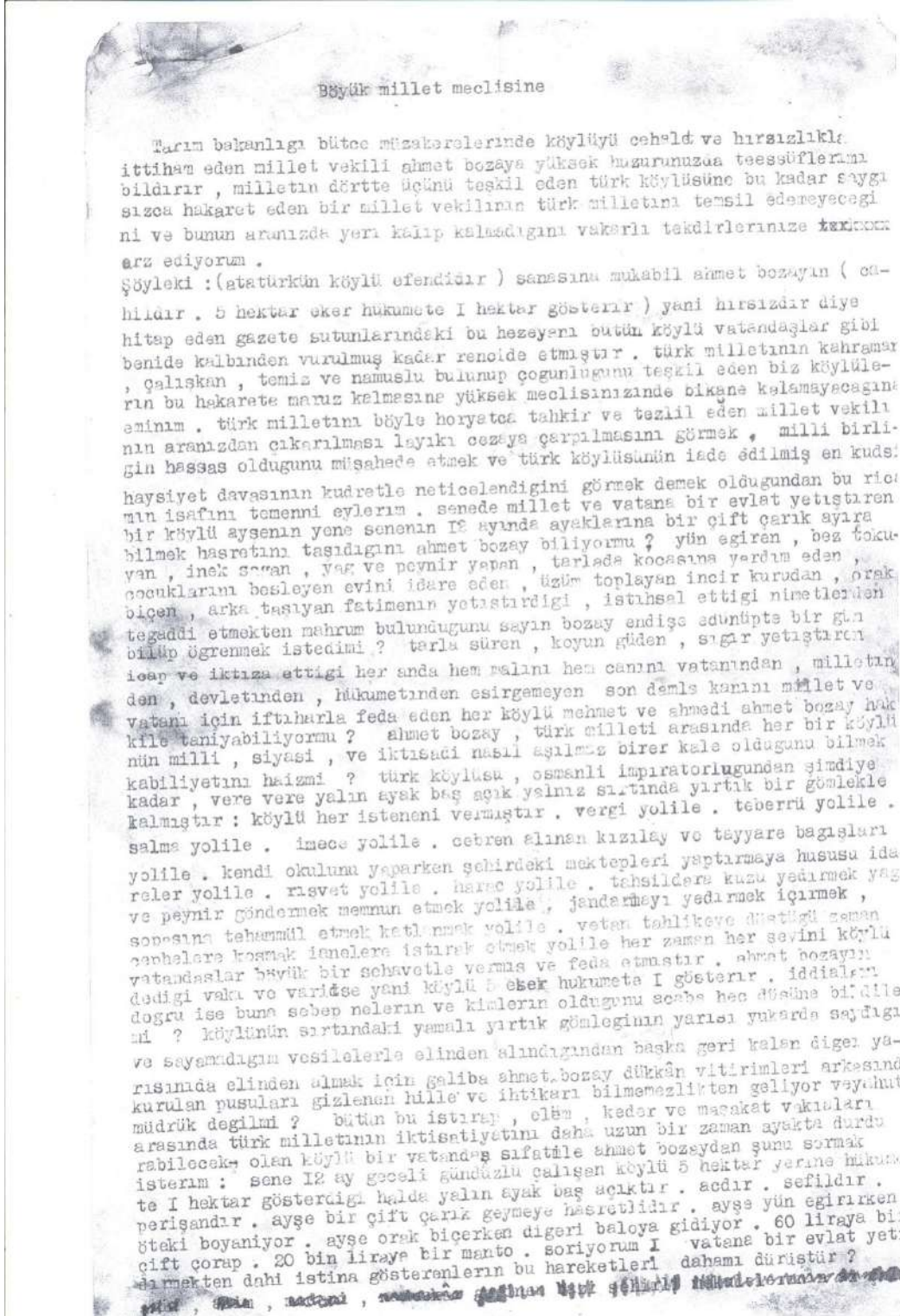
TBMM Tutanak Dergisi, 24 Mayıs 1949; 9 Şubat 1950; 11 Ocak 1952; 14 Ocak 1952; 30 Haziran 1954; 16 Şubat 1960.

“TRT’nin Tarihçesi”, (24.12.2019), <https://www.trt.net.tr/Kurumsal/tarihce.aspx>.

“Ulus Gazetesi”, *Ulus Gazetesi*, (04.06.1955).

Ekler

(CHP döneminde halkın durumunu anlatan önemli belgelerden biri)

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğr. Üyesi

Ahmet Utku ÖZENSOY

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6604-5920>

Muş Alparslan Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Sosyal Bilgiler Eğitimi
u.ozensoy@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
24/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
26/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.664516>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi

Colonial Movements in the 15th and 16th Centuries, Price Revolution And Colonialism Ideology

Öz

Bu çalışmada 15. Yüzyılda Portekiz, ardından İspanya ve daha sonra İngiltere, Hollanda ve Fransa'da başlayan sömürgecilik hareketleri, sömürgecilik hareketlerinin Avrupa'nın yanı sıra Güney Amerika, Afrika'daki etkileri, fiyat devrimi, hastalık ve mikropların yayılması ile sömürgecilik ideolojisi ele alınmıştır. Sömürgecilik hareketlerinin Güney Amerika ve Afrika'da meydana getirdiği yıkım ile Batı dünyasının sömürgecilik hareketleri sonucu gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada doküman araştırması yapılmıştır. İlgili alan yazın taranmış ve tartışılmıştır.

Sömürgecilik hareketleri sonucunda dünya egemenliği Doğu'dan Batı'ya geçti. Batı dünyası 16. yüzyılla birlikte ekonomik ve siyasi üstünlüğünü dünyaya kabul ettirmeye başladı. Bilimsel ve teknik üstünlüğüyle dünyaya büyük oranda egemen oldu. Portekiz ve İspanya 15. Yüzyılda Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında ve okyanuslarda sömürge imparatorluklarını kurdular.

Fiyat Devrimi'yle birlikte 1500-1650 yılları arasında birçok ürünün fiyatı beş kata kadar arttı. Güney Amerika'daki İspanyol Sömürge İmparatorluğu'ndan Avrupa'ya akan tonlarca gümüş, fiyat devriminin başlamasında en önemli etkendi. Öldürücü mikroplar bağışıklıkları olmayan Güney Amerika ve Afrika'daki yerli nüfusları çok büyük oranda azalttı. Bazı yerlerde de tamamen ortadan kaldırdı.

Anahtar Kavramlar: Sömürgecilik, Coğrafi Keşifler, Fiyat Devrimi, Mikroplar, Irkçılık

Abstract

In this study, the colonialist movements that started in Portugal in 15th century, then in Spain and then in England, Holland and France, the effects of colonialism movements in Europe as well as South America, Africa, price revolution, spread of diseases and microbes and the ideology of colonialism were discussed. The destruction of the colonialist movements in South America and Africa and the development of the Western world as a result of the colonialist movements have been tried to be revealed. In this study, document research was conducted. The relevant field is reviewed and discussed in the literature.

As a result of the colonialist movements, world domination shifted from East to West. In the 16th century, the Western world began to impose its economic and political superiority to the world. He dominated the world to a great extent with his scientific and technical superiority. Portugal and Spain established colonial empires in the Americas, Africa and Asia in the 15th century.

With the price revolution, the price of many products increased by five times between 1500 and 1650. Tons of

ATIF: ÖZENSOY Ahmet Utku, "15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/3 (Aralık-2019), s. (819-834)

CITE: ÖZENSOY Ahmet Utku, "Colonial Movements in the 15th and 16th Centuries, Price Revolution And Colonialism Ideology" **Journal of History and Future**, 5/3 (December- 2019), pp. (819-834)

silver flowing from the Spanish Colonial Empire in South America to Europe was the most important factor in the start of the price revolution. Killer microbes have drastically reduced indigenous populations in South America and Africa without immunity. In some places it has completely eliminated.

Key Concepts: Colonialism, Age of Discoveries, Price Revolution, Microbes, Racism

1. GİRİŞ

Günümüzde birçok Afrika ülkesinde devam eden çatışmaların, Güney Amerika'da yaşayan insanların karşı karşıya kaldığı sıkıntıların, Üçüncü Dünya ülkelerinin bazılarında görülen darbeler ve iç karışıklıkların, son birkaç yüzyılda sayıları önemli ölçüde azalan ya da yok olan toplulukların, Batılı ülkelerin dünyanın diğer ülkelerine göre bilimsel ve teknik üstünlüğünün altında yatan en önemli nedenlerden biri sömürgeciliktir. Dünyada 1993 yılında Kristof Kolomb'un Amerika kıtasına ilk ayak basmasının 500. yılı kutlandı. 1492 yılı Batı uygarlığı için çok önemli bir dönüm noktası kabul edildiği için 1492'nin yıl dönümü özellikle Avrupa ülkeleri ve ABD'de coşkuyla karşılandı. Ancak birçok Latin Amerika ülkesinde bu tarih, kendileri için büyük acıların, trajedilerin ve kültürlerinin yok oluşunun başlangıcı kabul edilerek öfke ve kızgınlıkla anıldı. Peki, 1492 yılı Batı uygarlığı ve Latin Amerika'da neden birbirinden taban tabana zıt düşüncelerle anıldı?

1993 yılında bir Afrika ülkesi olan Ruanda'dan gelen korkunç haberler tüm dünyada şaşkınlık ve üzüntü yarattı. Ruanda'da yaşayan iki büyük toplumdaki Hutular, Tutsilere karşı katliam yapmıştı. Yaklaşık 800 bin Tutsi acımasızca öldürülmüş, on binlercesi yaralanmış, katliamdan kaçanlar da komşu ülkelere sığınmıştı. Katliamın olacağı aylar öncesinden tahmin edilmesine rağmen Birleşmiş Milletler ve büyük ülkeler katliamı önlemek için hiçbir şey yapmadılar ya da yapamadılar. Üstelik Fransa -Ruanda eski bir Fransız sömürgeciydi- katliamı yapan Hutulara silah yardımında bulunmuştu. Peki, yüzyıllardır aynı bölgede yaşayan Hutuların, Tutsilere karşı bu düşmanlığı nereden gelmekteydi? Bunun gibi günümüzde ve geçmişte yaşanan birçok trajik olayın nedenini bulmak için 15. yüzyıldan itibaren başlayan özellikle Batı Avrupa kökenli sömürgecilik hareketlerine bakılması gerekmektedir.

Bu çalışmada 15. Yüzyılda Portekiz, ardından İspanya ve daha sonra Hollanda, İngiltere'de başlayan sömürgecilik hareketleri, sömürgecilik hareketlerinin Avrupa'nın yanı sıra Güney Amerika, Afrika'daki etkileri, fiyat devrimi, hastalık ve mikropların yayılması ile sömürgecilik ideolojisi ele alınmıştır. Sömürgecilik hareketlerinin Güney Amerika ve Afrika'da meydana getirdiği yıkım ile Batı dünyasının sömürgecilik hareketleri sonucu gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada doküman araştırması yapılmıştır. İlgili alan yazın taranmış ve tartışılmıştır.

2. COĞRAFI KEŞİFLER VE SÖMÜRGEÇİLİĞİN BAŞLAMASI

Rusya'nın 18. yüzyıldan sonra Türkistan ve Sibiry'a'daki yayılcı politikaları, Japonya'nın Uzak Doğu'da uyguladığı sömürgeci tutumları gibi örnekler olmasına karşın sömürgecilik esas itibariyle Batı Avrupa kökenli bir hareket olarak kabul edilmektedir. Batı Avrupa sömürgeçiliğinin diğerlerinden farkı, sonuçları itibariyle dünya tarihinde radikal değişimlere yol açmasıdır. Eski Yunan ve Roma uygarlıklarında da görülmesine rağmen sömürgecilik esas itibariyle 15. yüzyılda Coğrafi Keşiflerle başladı.

Coğrafi Keşiflerle başlayan sömürgecilik hareketleri sonucunda dünya egemenliği Doğu'dan Batı'ya geçti. Batı dünyası 16. yüzyılla birlikte ekonomik ve siyasi üstünlüğünü dünyaya kabul ettirmeye başladı. Bilimsel ve teknik üstünlüğüyle dünyaya büyük oranda egemen oldu. Batı dün-

yasının günümüzdeki gelişmişliğinde sömürgecilik ve sömürgeciliğin başlangıcı kabul edilen Coğrafi Keşifler başrolü oynadı.

Coğrafi Keşiflerin başlamasında ekonomik, siyasi ve dinsel nedenlerin etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Doğu'nun zenginliklerine ulaşma isteği, deniz yoluyla Hindistan'a varma düşüncesi, yeni keşfedilecek yerlerde yaşayan insanlara Hristiyanlığı yayma fikri Coğrafi Keşiflerin altında yatan en önemli nedenlerdendir.

Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyılda siyasi bir güç olarak Balkanlar ve Avrupa'da ilerlemesi, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesi Avrupa ülkelerinde ciddi baskılar yaratmıştı. Hindistan ve Uzak Doğu'dan gemilerle Kızıldeniz'e getirilen ve İskenderiye Limanı'ndan Avrupa ülkelerine gönderilen ürünlerin taşındığı Baharat Yolu Müslümanların elindeydi. Ayrıca İpek Yolu'nu denetimi altında tutan Osmanlı Devleti, Avrupa'nın Doğu'yla olan ticaretinde önemli bir paya sahipti. Bunun yanında gerek İpek Yolu'nda gerekse de Baharat Yolu'nda ciddi güvenlik sorunları yaşanıyordu. Bu nedenlerle Avrupa ülkeleri Doğu'yla olan ticaretlerini doğrudan deniz yoluyla yapmak amacıyla çeşitli arayışlara girdiler. Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak ve başta Osmanlılar olmak üzere Müslümanların ticaretteki egemenliğine son vermek düşüncesiyle Avrupalılar Doğu'ya deniz yoluyla gidilecek yollar aramaya başladılar.

Coğrafi Keşiflerin bir diğer nedeni, Avrupa'da baş gösteren değerli maden eksikliğiydi. Özellikle 15. yüzyılla birlikte Avrupa'da feodal devletlerin yerine güçlü merkezî krallıkların kurulması devlet harcamalarını arttırmaya başladı. Harcamaların artmasına karşın krallıkların elindeki madenî paralar yetersizdi. Doğu ülkelerinde bolca altın, gümüş ve değerli madenlerin bulunduğu fikri Coğrafi Keşiflerde önemli bir rol oynadı. Özellikle İspanya'nın Güney Amerika'dan bol miktarda gümüş getirmesi Coğrafi Keşiflere büyük ivme kazandırdı.

Coğrafi Keşiflerin başlamasında dinî nedenler de ön plandaydı. Coğrafi Keşiflerle Haçlı Seferleri arasında şaşırtıcı benzerlikler göze çarpmaktadır. Haçlı Seferlerini başlatan Papa II. Urban'ın konuşmasında, Müslümanlar tarafından alınan "kutsal yerleri geri alma" düşüncesi hâkimdi. Buna rağmen Haçlı Seferlerinin başlamasında en önemli neden "fakir Avrupa'nın Doğu'nun zenginliklerinden yararlanma" isteğiydi. Coğrafi Keşiflerin nedenleri arasında ekonomik ve siyasi nedenler ön planda olmasına karşın Coğrafi Keşiflere ilk başlayan ülke olan Portekiz, Hristiyanlığı yaymak ve Fas'ı ele geçirip Müslümanları yenmek politikasıyla hareket etti. Bazı Avrupalılar Coğrafi Keşiflere, Haçlı Seferlerinin bir rövanşı olarak bakmışlardı.

Gerçekten birçok Avrupa ülkesi keşfettikleri yerleri bir taraftan sömürürken diğer taraftan misyonerler aracılığıyla Hristiyanlık inancını yaydılar. Başta Amerika olmak üzere keşfettikleri yerlerde yaşayan yerli halkı Hristiyanlaştırdılar. Bu nedenle Avrupa ülkeleri Papaları hemen her zaman kendi yanlarında görmüşlerdi.

Portekiz'in ardından İspanya keşif hareketlerine başladı. Sonrasında bu ülkeleri İngiltere, Hollanda, Fransa, Belçika bu ülkeleri izledi. 19. yüzyılda sömürgeci yayılcılığa ABD, Rusya, Japonya, Almanya ve İtalya katıldı. Coğrafi Keşiflere başlamadan önce Avrupalılarca o zamanın bilinen yerleri Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'ydı. Büyük Sahra Çölü doğal bir engel oluşturduğu için Afrika'nın orta ve güney kısımları henüz keşfedilmemişti. Bunun yanında okyanusları geçecek gemilerin olmayışı ve denizcilik bilgisinin yetersiz olması dolayısıyla Amerika, Okyanusya, Antarktika kıtalarıyla Kuzey Kutbu bölgesi bilinmemektedir.

2.1. İlk Sömürgeci Ülke Portekiz

Portekiz Prensi Denizci Henry, zamanın en ileri denizcilik bilgilerinden yararlanarak uzun okyanus yolculuğuna dayanıklı ve yeterince hızlı gemiler yapmak amacıyla Sagres (Portekiz) kentinde denizcilik okulu kurdu. Okulda hizmet vermeleri için gemi yapımında ileri olan Cenevizli, Floransalı denizcileri ve Alman astronomi ve coğrafya bilginlerini davet etti.

Yapılan çalışmalar sonucu gemi yapımında ilerlemeler kaydedildi. Gemi direklerinin sayısı artırılarak gemilere daha fazla yelken takılmasına başlandı. Böylece denizciler yelkenlerini farklı dalga ve rüzgârlara karşı gemilerini ayarlama imkânlarını sağladılar. Gemilerin açık denizin dalgalı ve fırtınalı koşullarına daha iyi uyum göstererek dayanıklılığı arttı. Denizciliğin gelişmesinin yanında Müslümanların geliştirdiği pusula açık denizlerde gemicilerin en büyük yardımcısı oldu. Prens Henry'nin kurduğu okulda matematikçilerin ve astronomların hesaplamalarıyla enlem dereceleri küçük hatalarla hesaplanmaya başlandı. Okulda hesaplanan yılın her günü için farklı enlem dereceleri denizcilerin yön bulmasında çok büyük kolaylıklar sağladı. Bu hesaplamalar Portekizlilere diğer ülkelere göre önemli avantajlar getirdi. Ancak 15 ve 16. yüzyıllarda zamanı doğru gösterecek etkili araçlar olmadığı için boylamların hesaplanmasında yaşanan sorunlar devam etti.

Portekiz'in Coğrafi Keşiflere başlamasında dinî ve siyasi nedenler ön plandaydı. Denizci Henry (1394-1460) Fas'ın güney kıyılarını ele geçirip efsanevi bir kişi olan Rahip Jean'ın krallığına ulaşmak istemesi Coğrafi Keşiflere başlanmasının anahtarı oldu. Böylece Portekizliler Faslı Müslümanları arkadan çevirip Afrika'daki Müslüman egemenliğine son vereceklerdi. Aslında bu zihniyet Haçlı düşüncesinin 15. yüzyıla bir uzantısıdır. Dinî amaçların yanında Afrika'dan getirilecek köleler, değerli madenler ve mallardan elde edilecek kazançlar bu girişime başlanmasında önemli nedenler oldu.

Portekizliler 1445 yılında Batı Afrika'da Yeşil Burun'a ulaştılar. 1471 yılında ekvatora kadar indiler. Portekizli kaptan Bartolomeu Dias (Bertelmi Diaz) 1488'de Afrika kıtasının güney ucuna vardı. Dias buraya "Fırtınalar Burnu" ismini verdi. Daha sonra Portekiz Kralı bu ismi "Umut Burnu" olarak değiştirdi. Portekizliler 1488 yılına kadar Afrika kıtasının batı kıyılarının haritalarını çıkararak her yerin enlem derecelerini kaydettiler.

Portekizli denizci Vasco de Gama, Diaz'ın bilgilerinden yararlanarak 1497 yılında Ümit Burnu'nu geçti ve Doğu Afrika kıyılarına ulaştı. Burada Hint Okyanusu'nun haritalarını çıkarmış olan ünlü Arap denizcisi Ahmet İbn-i Melik'i kılavuz olarak yanına aldı. Ahmet İbni Melik, Portekiz filosunu Hindistan'a götürdü. Böylece ilk kez Avrupa'dan yola çıkılarak deniz yoluyla Hindistan'a ulaşılmış oldu. Portekizlilerin Hint Deniz Yolu'nu bulmalarıyla İpek ve Baharat Yollarının önemi azalmaya başladı.

Hint Deniz Yolu'nun bulunması, İpek ve Baharat Yollarından önemli gelir elde eden Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin kazançlarını azalttı. Bu durum Orta Asya Türk devletlerinin gelirlerini de olumsuz etkilediğinden dolayı güçleri azaldı ve ileride Rusya'nın emperyalist politikaları karşısında yıkıldı.

Vasco de Gama'nın Hint Deniz Yolu'nu bulması Portekizlilerin seksen yıllık çabalarının bir sonucuydu. Bu olayla ilk kez Avrupa, Doğu'yla doğrudan ticaret yapmaya başlamasının yanı sıra Afrika'nın doğu ve batı kıyılarındaki yerlerle ilişkiye geçti. Portekizliler, Hint Deniz Yolu'nu bulduktan sonra, Afrika kıyıları ve Hint Okyanusu'ndaki stratejik yerleri işgal edip deniz üsleri kurdular. Ardından 1545'te Japonya'yla ticaret yaptılar ve Japonya'da misyonerlik faaliyetlerinde bulundular. 1557'de ise Güney Çin'de kalıcı bir Portekiz yerleşim yeri inşa ettiler.

Avrupa devletlerinin 16. yüzyılda Asya'daki deniz üstünlüğü Hindistan, Çin ve Japonya'yı pek rahatsız etmedi. Bu yüzyılda Asya ülkeleri Portekiz ve diğer Avrupa devletlerinin faaliyetlerini önemli bir tehdit olarak görmedikleri için onlarla ciddi mücadelelere girmediler. Sattıkları ürünlerin Araplar, İranlılar ya da Türkler tarafından alınmasıyla Avrupalılar tarafından alınması arasında onlar için fark yoktu. Sonuçta her durumda ticari kazançlarını yitirmemişlerdi. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti Portekizlilerle ve İspanyollarla mücadele ederek bazı önemli başarılar el etti.

“(Portekiz) 1517 yılında Cidde önüne kadar ulaşan donanmasıyla Hint Okyanusu sahillerinde ve Kızıldeniz çevresinde Müslümanların hâkimiyetinde bulunan kırk civarındaki şehir devletini yakıp yıktı ve Müslüman ahalinin çoğunu katletti. Dönemin iki güçlü İslâm devletinden biri olan Memlukler, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz Havzası'nda Portekizlilere engel olamadılar ve yenik düştüler. Daha ziyade Avrupa'da Hristiyan güçleriyle mücadele eden Osmanlı Devleti, Afrikalı Müslümanların yardım taleplerine cevap vererek 1516 yılından 1574 yılında Tunus'un kesin biçimde Osmanlı idaresine alındığı döneme kadar Kuzey Afrika bölgesini İspanyol istilasından ve buna dayalı sömürgeleştirilme tehlikesinden kurtardı. Yine Cidde önüne gelen Portekiz donanması, 1517'de Kahire'deki Memluk hâkimiyetine son veren Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği bir donanmayla Kızıldeniz Havzası'ndan Hint Okyanusu'na püskürtüldü. Burada Piri Reis'in kumandasında Hint Kaptanlığı adıyla bir deniz gücü kurularak Basra Körfezi, Arap Yarımadası ve Kenya'ya kadar uzanan Doğu Afrika sahillerindeki Müslüman idareleri Portekiz istilasından kurtararak uzun müddet sömürgeleştirilmeleri engellendi. XVI. yüzyılın başından itibaren yaşanan bu süreçte Osmanlı Devleti, Afrika kıtasının batı sahilleri hariç büyük bir kısmını, Arap Yarımadası'nın Yemen dâhil tamamına yakınına yakınını sömürgeci girişimlere karşı muhafaza altına aldı ve bu durum XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. Bunun dışında Hindistan ve Açe dâhil Endonezya'daki Müslümanlara da yardım eli uzatılarak sömürgeci Portekiz ve Hollanda donanmalarının onlara daha fazla zarar vermelerinin önüne geçildi.”¹

2.2. Portekiz'in Ardından İspanya

15. yüzyılın başından itibaren özellikle Batı Afrika kıyılarında başladığı keşifler ve sömürgecilik hareketleri karşısında İspanya, yüzyılın sonlarına doğru Portekiz'in karşısına ciddi bir rakip olarak çıktı. Portekiz'in başarılarından sonra İspanya'da, kolay yoldan zenginleşmek ve keşiflerde öne geçmek amacıyla uzak diyarlara sefer yapma düşüncesi gelişti. İspanya bu düşüncesini kendi hizmetine giren Kristof Kolomb'la gerçekleştirdi. Kolomb sürekli batıya giderek Asya kıtasına ulaşabileceği fikrini önce Portekizlilere kabul ettirmek istedi ama beklediği desteği alamayınca İspanya Kraliçesi İsebella, Kolomb'a gerekli koşulları sağladı. Kolomb bunun üzerine üç gemiyle 33 gün sürecek yolculuğuna başladı. 12 Ekim 1492'de Amerika'nın doğusundaki adalara ayak bastı. Kolomb, Amerika yerlileriyle ilk karşılaşmasını şöyle anlatır:

“Bu kral ve beraberindekiler analarının onları ilk doğurduğu gibi çırılçıplaktılar; karıları da, hiç utanmaksızın aynı durumdaydılar.

Ellerinde ne varsa önerdiğimiz herhangi bir ıvır zıvır karşılığında veriyorlar; karşılık olarak kırık çanak ya da cam parçalarını bile kabul ediyorlar. Başkalarının mallarında hiç gözleri yok... Altın da veriyorlar, su kabağı da...”²

Yerliler Kolomb'un adamlarına pek zorluk çıkarmadan istedikleri her şeyi verdiler. Ama Kolomb bu yolculuğunda beklediği kadar altın ve değerli maden bulamadı. Ertesi yıl İspanya'ya döndü. Bundan sonra Kolomb Amerika'ya üç sefer daha düzenledi ancak her seferinde İspanya'nın

1 Kavas, “İslam Ansiklopedisi, Sömürgecilik maddesi”. 395.

2 Ferro, “Sömürgecilik Tarihi”, 56.

beklediğinden daha az altın ve gümüşle döndü. Üstelik yeni bir kıta bulunduğunu da fark edememişti. Kolomb'un açtığı yoldan ilerleyen John Cabot, Amerigo Vespucci ve Balboa gibi kâşiflerin yolculuğundan sonra yeni keşfedilen yerlerin büyük bir kıta olduğu anlaşıldı.

Kolomb'un Amerika'ya yaptığı ilk yolculuktan sonra İspanya ve Portekiz arasında anlaşmazlıklar çıktı. Portekizliler Hint Deniz Yolu'ndaki bütün yerler üzerinde hak iddia ettiler. Ayrıca ileride keşfedilecek okyanus ve karalar üzerinde de söz sahibi olduklarını ileri sürdüler. Bu durum İspanya'nın tepkisini çekti. Çıkan anlaşmazlıkları iki ülkenin çözememesi üzerine Papadan yardım istediler. Papanın da yardımıyla iki ülke arasında Tordesillas Antlaşması imzalandı (1494). Antlaşmaya göre yaklaşık olarak Atlas Okyanusu'nun ortasından dik bir çizgi çekildi. Çizginin batısında kalan yerler İspanya'nın, doğusunda kalan yerler de Portekiz'in oldu. İstisna olarak Brezilya, Portekiz'e bırakıldı. Böylece keşfedilen yerler İspanya ve Portekiz arasında paylaşıldı. İngiltere ve Hollanda, sömürgecilik yarışında öne geçene kadar okyanuslarda ve Yeni Dünya'da İspanya ve Portekiz egemenliği hüküm sürdü.

Kâşiflerin yolculuklarından sonra Amerika kıtası ve bilinmeyen birçok yer keşfedildi. Şimdi sıra keşfedilen yerleri işgal edip oraları sömürmeye gelmişti. 15. yüzyılın ilk yarısına kadar Portekiz ve İspanya sömürgecilikte yalnızdı. Bu iki ülke Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında geniş sömürge imparatorluklarını kurdular.

2.3. Portekiz ve İspanya Sömürge İmparatorlukları

Keşiflere, dolayısıyla sömürgeciliğe ilk başlayan ülke olan Portekiz, 1550 yılına kadar egemenliğini Brezilya, Afrika kıyıları ve Uzak Doğu'ya kadar genişletti. Portekiz'in başkenti Lizbon 16. yüzyılın ilk yarısında sömürgecilik mallarının ticaretinde en önemli merkezdi. Portekizliler özellikle Hindistan ve Çin'de tam bir sömürü düzeni kurdular. Bu düzen aşağıdaki alıntıda çarpıcı bir şekilde açıklanmaktadır:

“Bütün ticaret krallık yönetiminin mutlak denetimi altındaydı; yönetim, kimi mallar, özellikle baharat ticareti üzerinde tekel kurmuştu. Bütün yerel hükümdarlar baharatı, Portekiz acentelerine, Lizbon pazarındaki fiyattan 100 ile 300 kat daha aşağıya satmak zorunda bırakılmışlardı. Güneydoğu Asya ülkeleriyle ticaret yapmaları da Araplara yasaklanmıştı.”³

Portekizliler Brezilya dışında egemenlikleri altındaki diğer yerlerin sadece kıyılarına yerleşip ticari koloni kurma yoluna gittiler. Ancak Portekiz Sömürge İmparatorluğunun önemi 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra azalmaya başladı. Büyük ve dağınık imparatorluklarını, nüfuslarının az olması ve yükselen İngiltere ile Hollanda'yla rekabet edememeleri üzerine koruyamadılar. Egemen oldukları topraklarının çoğunu bu ülkelere bıraktılar. 16. Yüzyılın sonlarına doğru ellerinde Brezilya ve bazı Afrika liman kentleriyle Uzak Doğu'da Makao Adası kaldı.

Kolomb'tan sonra İspanya'nın keşif hareketleri kısa bir kesintiye uğradı. İspanyollar 15. yüzyılın başında Antiller ve Küba'da değerli madenler için yerlilere karşı katliamlara giriştiler ama umdukları kadar altın ve gümüş elde edemediler. Bir süre sonra İspanyol kâşifler Brezilya dışında Orta ve Güney Amerika'nın çoğu bölgelerine girdiler. İspanya Sömürge İmparatorluğu, bazen birkaç yüz askerle ve çok zorluklarla karşılaşmadan hızla büyüdü. Kısa sürede İspanya, dünyanın en büyük imparatorluğu oldu. İspanya'nın Amerika'daki keşif ve sömürgeleştirmelerinden özellikle ikisi önemliydi. Bunlar Cortez'in Meksika'yı işgal edip Aztek uygarlığına son vermesi ve Pizarro'nun Peru'da İnka uygarlığını ortadan kaldırmasıydı.

Hernan Cortez komutasında yaklaşık 600 kişilik İspanyol birliği 1519'da Meksika'nın

3 Leithauser, “Dünya'nın Fatihleri”, 77.

Yukatan Yarımadası'na ayak bastı. Kısa sürede Azteklere düşman yerlilerin de desteğini alarak başkent Tenochtitlan'a yürüyüşe geçti. Çeşitli başarılar elde ederek Aztek başkentini kuşattı. Ancak kısa bir süre sonra Aztekler başkaldırdı. Cortez, kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Cortez, bu sefer daha büyük bir kuvvetle 1521 yılında tekrar Aztek başkentine saldırıya geçti. Şiddetli çarpışmalardan sonra Aztekler yenildi (13 Ekim 1521). Yenilgiden sonra başkent yağmalanarak yerle bir edildi. Genç erkeklerin çoğu vahşice öldürüldü. İspanyollar Aztek hazinesini ele geçirmek için on binlerce yerliyi kılıçtan geçirip bir o kadarına işkence yaptılar. Meksika'nın işgalinden sonra birkaç yıl içinde İspanyollar Orta Amerika'nın diğer yerlerini de sömürge imparatorluklarına kattılar. 1535 yılına gelindiğinde Orta Amerika'da Yeni İspanya Genel Valiliği'ni kurdular.

Orta Amerika'nın işgalinden sonra İspanyol yayılmasının yönü Güney Amerika'ya döndü. Cortez'in izinden giden Pizarro 1531 yılında Peru'ya geldi. Sadece 180 kişilik askerî birliğiyle İnka ülkesini işgale başladı. 1532 yılında yaklaşık 5000 kişiden oluşan İnka ordusunu yendi. Arada büyük güç farkına rağmen savaşın kazanılmasında İspanyolların ateşli silahları ve yerlilerin oklarının delememesi zırhları önemli bir rol oynamıştı. İspanyollar, maddi ve teknik üstünlükleri sayesinde kazandıkları galibiyetten sonra İnka ülkesini iki yılda işgal ettiler. Daha sonra Meksika'da olduğu gibi İspanya'ya bağlı Peru Genel Valiliği'ni kurdular.

İspanyolların sömürgecilik stratejisi son derece etkiliydi. İlk kez Cortez tarafından Meksika'da geliştirilen bu strateji, direnişi kontrol altına almanın en etkili yolunun yerlilerin liderini ele geçirmek olduğu gözlemine dayanıyordu. Bu strateji sayesinde İspanyollar liderin serveti üzerinde hak iddia edip yerli halkı vergi ve yiyecek vermeye zorladılar. İkinci aşama kendilerini toplumun yeni elit sınıfı hâline getirerek vergi, haraç ve özellikle de zorunlu iş gücü gibi mevcut uygulamaların kontrolünü ele geçirmeleriydi.⁴

İspanyollar çok istedikleri altın ve gümüşleri sömürgeciliğin ilk dönemlerinde sadece hırsızlık ve yağmayla elde ettiler. Amerikan yerlileri ilk zamanlar topraklarından gitmeleri için İspanyollara sürekli altın ve değerli eşya verdiler. Ancak İspanyollar verilenlerle hiçbir şekilde tatmin olmadılar ve sürekli daha fazlasını istediler. Aztek ve İnka toprakları ele geçirildikten sonra da bu yağma ve talan devam etti. Hatta sanatsal değeri çok yüksek değerli madenlerden yapılan eserleri eritip altın ve gümüş para hâline getirmede hiç bir sakınca görmediler.

İspanya, iki genel valiliğini kurduktan otuz yıl içinde olağanüstü şekilde zenginleşti. Dünyanın en zengin ve en büyük ülkesi hâline geldi. İspanya'nın dünyanın en zengin ülkesi olmasında en önemli neden sömürgelerinden elde ettiği altın ve gümüştü. 1530'lu yıllara kadar sadece yağma ve talanla edindiği altın ve gümüşler yavaş yavaş bitmeye başladı. Ancak bu arada çok önemli bir gelişme yaşandı. Güney Amerika'da yeni gümüş yatakları bulundu. Bu gelişmeden sonra sömürgelerde madencilik faaliyetlerine girişildi. Bolivya topraklarındaki zengin gümüş ve altın yatakları İspanya'nın olduğu gibi tüm dünyanın kaderini değiştirdi. İspanya'nın 16. yüzyılın ortalarından başlayarak zenginliğinin başlıca kaynağını Güney Amerika'dan çıkarılan gümüş ve altın oluşturdu.

4 Acemoğlu, Robinson, "Ulusların Düşüşü", 19.

Tablo 1: Amerika'dan İspanya'ya aktarılan altın ve gümüş miktarı (ton)⁵

Yıllar	Altın	Gümüş
1502 – 1520	14	-
1521 – 1540	19	86
1541 – 1560	68	481
1561 – 1580	21	2062
1581 – 1600	31	4811
1601 – 1620	21	4406
1621 – 1640	5	3542
1641 – 1660	2,5	1499

Amerika'dan İspanya'ya gelen gümüş miktarı 1530 yılına kadar yaklaşık 150 kg iken bu yıldan başlayarak aktarılan gümüş miktarında çok büyük artışlar sağlandı. 1660 yılına kadar İspanya'ya 16.887 ton gümüş aktarıldı. Ancak bu rakamlara kaçak getirilen gümüş dâhil değildi. Tarihçi Cipolla'ya göre kaçaklarla dâhil olmak üzere İspanya'ya getirilen gümüş miktarı tabloda-kinin yaklaşık iki katına yaklaşmaktaydı.

Bunların yanında aktarılan külçe ya da sikke hâlindeki gümüş, kaçak yollarla ve ticari faaliyetlerle İspanya dışına çıkarıldı. Gümüş çıkışını engellemek için İspanyollar birçok önlem aldılar ama gümüşün dışarıya çıkışını bir türlü önleyemediler. İspanya uzun yıllar Amerika'dan gelen gümüşün Avrupa ve Asya ülkelerine girmesine bir çeşit köprü oldu.

Peki, İspanya, sömürgelerinden gelen gümüşlerin ülke dışına çıkmasını neden önleyemedi? Bunun en önemli nedeni büyüyen ve genişleyen imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılayabilecek üretim faaliyetlerinin yetersiz olmasıydı. İspanya, Amerika'ya ilk yerleşen vatandaşlarının ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılamıştı. Ancak sömürgelerde yaşayan nüfusun giderek artması ve bu insanların zenginlikle birlikte daha lüks tüketim mallarına olan taleplerini İspanya karşılayamaz hâle geldi. İspanya bu malları sürekli dışarıdan karşılamaya çalıştı. Ayrıca devletin giderlerinin artması sonucu yönetimin borçlanma politikaları buna eklenince ülkede gümüşü tutmak gittikçe zorlaştı. İspanya, geç de olsa Portekiz'in başına gelenleri yaşamaya başladı. Sömürgelerden gelen mallar ve madenleri endüstriyel üretimde değerlendiremedi. Bu mal ve madenî paralar çoğu kez servet olarak kaldı. Üretim yapılmadığı için de servet, ticari faaliyetlerle ülke dışına çıktı.

İspanya ve Portekiz'in imparatorluklarının zayıflamasının temel nedeni elde ettikleri zenginliği üretim alanında değerlendirecek girişimcileri (burjuva) olmaması ve büyüyen devletlerle rekabet edememeleriydi. Ancak zayıflamalarına rağmen Portekiz ve İspanya, Amerika kıtasındaki sömürgelerini 18. yüzyılın sonlarına kadar elde tuttular. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emperyal bir güç olarak ortaya çıkan İngiltere, Portekiz ve İspanya'yla olan mücadelesinde çoğu zaman galibiyetle ayrılmaya başladı. Başta İngiltere olmak üzere Hollanda ve Fransa, İspanya'yla Portekiz'in topraklarını bir yandan ele geçirirken diğer yandan yeni keşif hareketlerine katıldılar. İngiltere özellikle yenilmez denilen donanmasıyla denizlerde İspanyol egemenliğine son vererek 19. yüzyılın sonlarına dek en büyük deniz gücü oldu.

Portekiz ve İspanya, güçlerinin azalmasına karşın topraklarını büyük ölçüde korudular. Hatta Portekiz, Brezilya'daki topraklarını genişletmişti. 16 ve 19. yüzyıllar arasında yapılan keşiflerin çoğunda süreklilik gösteren aşağıdaki taktik göze çarpmıştı.

5 Cipolla, "Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar", 23.

“Bu (taktik), Güney Amerika’da İspanyollar, Orta Asya ya da Kafkasya’da Ruslar, Mağrip’te Fransızlar ve Hindistan’da İngilizler için geçerlidir: Örgütlü bir direniş hareketiyle karşılaştığında, fetihçi güç önce pazarlık eder ve sonrasında, rakiplerinin bir bölümünü yanına çekerek direniş hareketini çökertir. Yanına çektiği işbirlikçi kodamanlar, daha sonra halkın geri kalanı üzerinde fatihin egemenliğinin sürmesini sağlar.”⁶

2.4. İngiliz İmparatorluğu

Coğrafi Keşiflere erken sayılabilecek bir dönemde başlamış olmasına karşın Portekiz ve İspanya’nın sömürgelerinden kazandığı zenginlikleri İngilizler başlarda elde edemedi. Bunun en önemli nedeni Coğrafi Keşiflerin ilk döneminde keşfettikleri yerlerde değerli maden ve baharatların olmamasıydı.

İngiltere’nin Coğrafi Keşiflere ilk katılması, bu ülke adına Newfoundland’ı (Kuzey Amerika) keşfedip koloni kuran John Cobot’la başladı. Bu koloni aynı zamanda İngiliz İmparatorluğu’nun ilk denizaşırı kolonisiydi (1497). İlk koloninin kurulmasından sonra İngiltere’de bir durgunluk dönemine girildi. Ancak Portekiz ve İspanya’nın denizlerdeki egemenliği ve sömürgelerinden edindikleri kazançlar İngiltere’de yeni arayışları başlattı. Kraliçe I. Elizabeth Dönemi’nde İngiltere emperyal bir güç olarak ortaya çıktı. İngiliz İmparatorluğu’ndaki bu temel politika değişikliğini o yıllarda ünlü kâşif Walter Raleigh şu şekilde ifade eder: “Denize hâkim olan ticarete de hükmeder; ticarete hâkim olan ise dünya zenginliklerine hükmeder. Yani dünyaya hâkim olur.”⁷ Gerçekten bu düşünce I. Elizabeth’ten sonra İngiltere’nin ana politik eksenini oluşturdu.

16. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere’nin İspanya’ya karşı üstünlüğü kalıcı hâle geldi. Kraliçe I. Elizabeth Dönemi’nde ünlü korsan Francis Drake 1580 yılında Portekizlilere karşı zafer kazandı ve Güney Amerika’da İspanyollara ait büyük miktarlarda altınları yağmaladı. İngiltere’ye döndüğünde Kraliçe tarafından şövalye ilan edildi ve İngiltere adına Kuzey Amerika’da koloniler kurmakla görevlendirildi. Ardından İngiltere, o tarihlerdeki güçlü donanması sayesinde Antiller ve Hindistan’da yerleşim yerleri kurdular. Kurulan yerleşim yerlerine halkın daha çok alt tabakasından insanları yerleştirdiler. İngilizler denizlerdeki egemenliklerini uzun yıllar devam ettirdiler. Dünyanın hemen her yerinde koloniler kurarak dünya ticaretine yön verdiler.

2.5. Hollandalıların Çıkışı

Küçük bir ülke olmalarına karşın Hollanda, 17. Yüzyılın başlarından itibaren İngiltere’den sonra ikinci büyük sömürgeci güç olarak dünya sahnesinde yer aldı. 1602 yılında kurdukları Doğu Hint Kumpanyası’yla Hindistan ve Uzak Doğu’yla yapılan ticarete çok önemli pay almaya başladılar. 17. Yüzyılda dünyanın birçok yerinde sömürge elde ettiler. Güney Afrika’da kurdukları Cape Town kenti, Afrika’da kurulan ilk sömürgeci yerleşim oldu.

Hollandalılar önceki sömürgecilerden farklı bir politika izlediler. Hollanda; Portekiz ve İspanya’nın sömürgeleştirdikleri yerlerde yerli halkı Hristiyanlaştırma politikasını sömürgelerinde uygulamadı. Hollandalılar için önemli olan kurdukları şirketler aracılığıyla serbestçe ticaret yapıp kazanç elde etmektir. Diğer bir fark ise İspanya ve Portekiz’in sömürgeleştirme hareketlerinde devlet ön plandaydı; Hollanda’da ise sömürgecilik girişimci özel şirketler aracılığıyla yapıldı. Hollanda’nın yanı sıra Fransa da 17. yüzyılda sömürge imparatorluğu kurdu.

6 Ferro, “Sömürgecilik Tarihi”, 229.

7 Ferro, “Sömürgecilik Tarihi”, 125.

2.6. Fransız İmparatorluğu

Fransa ilk sömürgecilik hareketlerinde İngiltere ve Hollanda kadar başarı sağlayamadı. Bu dönemde Fransa'nın en önemli sömürgesi Kanada'nın bir kısmıyla Antiller ve Afrika'da birkaç yerleşim yeri idi. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında kurdukları sömürge imparatorluğu İngilizlerden sonra dünyanın ikinci büyük devleti oldu.

Coğrafi Keşiflerle at başı giden sömürgeleştirme siyaseti, Amerika, Asya ve Afrika kıtalarında yaşayan insanların ve devletlerin varlıklarına acımasızca varlıklarına el koymaya dayanmaktaydı. Bu varlıklar kapitalizmin ilk gelişim yıllarında gerekli olan büyük sermaye birikimini sağladı. Günümüz Batı uygarlığının 15. yüzyıla birlikte yükselişe geçip dünyaya egemen olmasının altında, yeni yerlerin keşfedilip yağmalanması, Afrika'dan milyonlarca insanın köleleştirilmesi, hastalık ya da katliamlarla yerli halkların sayılarının inanılmaz ölçülerde azalması, yerlilerin maden ocaklarında ve plantasyonlarda zorla veya çok düşük ücretlerle çalıştırılması da yatmaktaydı. Sömürgeleştirme siyasetinin Avrupa'ya yararları şunlar oldu:

*Avrupa yayılcılığının sağladığı yararlar yaygın ve kalıcı oldu ve –en önemlisi- zaten var olan dinamiği hızlandırdı. Altın, gümüş, değerli metaller ve baharat elde edilmiş olması vurgulanırken, bu değerli malların önemi ne kadar büyük olursa olsun, onlara göre daha az göz kamaştıran, ancak Avrupalı gemiciler okyanus duvarlarını aştıktan sonra Avrupa limanlarına akan kalemlerin de değeri unutulmamalıdır. Newfoundland dalyanlarına erişilmesiyle tükenmez gibi görünen bir yiyecek kaynağına kavuşulmuş, Atlantik Okyanusu da aydınlatma ve yağlama işlerinde olduğu kadar daha pek çok iş için hayati önem taşıyan balina ve fok balığını sağlamıştır. Şeker, çivit, tütün, kürk, kereste, patates ve mısır gibi yeni bitkiler, Avrupa'nın toplam zenginliğini ve refahını arttıracaktı; tabii daha sonraları tahıl, çeşitli etler ve pamuk da gelecekti.*⁸

3. HASTALIKLAR VE MİKROPLAR

Coğrafi Keşiflerle Afrika, Asya, Avrupa ve Amerika kıtaları arasında birçok malın yanı sıra o zamana kadar keşfedilen yerlerde görülmeyen mikroplar da Avrupalıların her gittiği yere yayıldı. Avrupalılar sayıca çok az olmalarına rağmen mücadelelerde hemen her zaman başarı sağlayarak yerlilerin topraklarını ele geçirmişlerdi. Cortez 1519'da ele geçiremediği Aztek başkentini 1521 yılında zafer kazanarak aldı. Cortez'in başarısında ateşli silahların etkisi büyüktü; ancak savaşın kazanılmasında daha büyük bir neden vardı: çiçek hastalığı. İspanyolların Amerika'ya ayak basmasıyla Yeni Dünya'da yayılan çiçek hastalığı 1520 yılında yerlilere bulaştı ve Azteklerin yaklaşık yarısının kısa zamanda ölmesine yol açtı.

Aynı şekilde Pizarro Peru'yu işgale gittiğinde çiçek hastalığının 1526 yılında buraya ulaştığını ve İnka nüfusunun büyük bir bölümünün hastalıktan öldüğünü gördü. Hastalık mikrobu İnka İmparatorunu da öldürmüştü, sonrasında oğulları arasında çıkan taht kavgaları yüzünden de ülke neredeyse parçalamıştı. Bu durumdan yararlanan Pizarro, İnka ülkesini rahatlıkla işgal edip sömürgeleştirmişti.

Hernando de Soto 1540 yılında ABD'nin şimdiki Florida eyaletinde ilerlerken birçok boş yerleşim yeriyle karşılaşmıştı. Yerleşim yerlerinde yaşayan insanların neredeyse tamamının Avrupalıların getirdiği mikroplardan öldüğüne şahit oldu. İspanyollar iki yıl önce Florida kıyısına ayak bastıklarında mikropları da yerli halka bulaştırmışlardı. İspanyolların kendileri iç bölgelere gitmemelerine rağmen mikroplar ABD'nin iç bölgelerine ulaştı ve yerlilerin çoğunu öldürdü. Amerikan yerlilerinin mikroplarla karşılaşmaları çok acı oldu.

8 Kennedy, "Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri", 462.

“Genel olarak Yeni Dünya’da Kolomb’un geliştinden bir ya da iki yüzyıl içinde yerlilerin nüfusundaki azalma oranının % 95’i bulunduğu tahmin ediliyor.

Başlıca ölüm nedeni Eski Dünya’nın mikroplarıydı. Amerikan yerlileri bu mikroplarla hiç karşılaşmamışlardı, bu yüzden de onlara karşı ne bağışıklıkları ne de genetik dirençleri vardı. (...) 1837’de Mandan (ABD) kabilesine, St. Louis’ten yola çıkıp yukarı Missouri’ye doğru yol alan buharlı gemiden çiçek hastalığı bulaştı. Bir Mandran köyünün nüfusu birkaç hafta içinde 2000’den 40’in altına düştü.”⁹

Öldürücü mikroplar sonradan kazanılmış bağışıklıkları olmayan yerli nüfuslarını çok büyük oranda azaltmış; bazı yerlerde de tamamen ortadan kaldırmıştı. Bununla ilgili aşağıdaki iki örnek oldukça trajiktir. Avrupalılar 1791’de Fuji’ye ilk kez geldiler. Gelmelerinin ardından kısa bir zaman içinde Fuji halkının yarısından fazlası mikroplardan öldü. 1875’te ise Fuji kralı Avustralya’yı ziyaret etti. Dönüşte kızamık mikrobunu beraberinde getirdi. Bu sefer Fujililerin dörtte biri kızamıktan öldü. Hawai’nin nüfusu 1779’da yarım milyon üzerindeydi. Ancak Avrupalıların getirdiği mikroplar yüzünden 1853 yılında Hawai’nin nüfusu 84 bine indi. Mikropların yerli halklar üzerindeki etkileri yıkıcı oldu. Bunun yanında mikroplar Avrupalıların sömürgeleştirme hareketlerini kısıtlamış ve geciktirmişti. Özellikle tropikal iklimlerde görülen mikroplar nedeniyle Orta Afrika, Yeni Gine gibi yerlerin geniş biçimde sömürgeleştirilmeleri 19. yüzyılda tamamlanabildi.

Mikropların yayılması Avrupalıların sömürgeleştirme hareketlerini oldukça kolaylaştırdı. Yerli halkların nüfusları inanılmaz ölçüde azalırken Avrupa ve Asya ülkelerinin nüfusunda artışlar görüldü. Mikroplar yüzünden yerli halkın nüfuslarının azalması sömürgecilere karşı mücadeleye gücünü de azalttı. Avrupalılar çoğu sömürgecilerini ciddi bir çatışmaya girmeden elde etti.

4. FİYAT DEVRİMİ

Sömürgeleştirme hareketleri devam ederken önce İspanya, ardından Avrupa ve Asya ülkelerinin ekonomilerinde çok önemli gelişmeler görüldü. Birçok ürünün fiyatı 1500-1650 yılları arasında beş kata kadar arttı. Toplumun hemen her kesimi fiyat artışından etkilendi. Özellikle sabit gelirli olanların üzerindeki fiyat artışı yıkıcı etkiler oluşturdu. Fiyat artışı birçok toplumda bunalım ve sıkıntıların artmasına sebep oldu. Geleceği olan güvensizliği beraberinde getiren fiyat artışları toplumların giderek dinsel ve siyasal çatışmalara doğru sürüklenmesine yol açtı. Peki, ne oldu da o zamana göre kısa sayılabilecek bir dönemde fiyatlar olağanüstü şekilde arttı? Genel olarak “Fiyat Devrimi” denilen bu dönemin etkileri küresel çapta hissedildi. Güney Amerika’daki İspanyol Sömürge İmparatorluğu’ndan Avrupa’ya akan tonlarca gümüş, Fiyat Devriminin başlamasında en önemli etken olarak kabul edilir.

Avrupa’ya gelen gümüşlerin ilk geldiği nokta olan İspanya’da Fiyat Devrimi çok şiddetli bir şekilde hissedilmeye başlandı. Avrupa, değerli maden yokluğundan birden bire altın ve gümüş bolluğuna geçti. Çok geçmeden İspanya’ya gelen gümüş Avrupa’ya, oradan Osmanlı Devleti’ne ve Uzak Doğu’ya kadar ulaştı. Dolayısıyla bu ülkelerde de Fiyat Devriminin etkileri görüldü. İspanyol realleri Avrupa ve Asya’da birçok paranın yerine geçen bir değer olarak kabul edildi. Realler, 16. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa’nın her yerine yayıldı. (Realler) “1551’de Milano’da, 1552’de Floransa’da, 1554’te İngiltere’de, 1570’te Ceneviz’de, 1583’te Venedik’te, 1590’da Prusya’da”¹⁰ görüldü.

9 Diamond, “Tüfek, Mikrop ve Çelik”, 223.

10 Cipolla, “Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar”, 44.

İspanyol realleri 16. yüzyılın ortalarından itibaren dünyanın her yerinde geçerli bir para birimi hâline geldi. Avrupa'nın Uzak Doğu'yla yaptığı ticarete geçerli en önemli para birimi İspanyol realiydi. İspanyol realine sahip olmayan ülkelerin ticari faaliyetlerinde önemli aksamalar görüldü. Avrupalılar baharat, porselen, çay, ipek gibi ürünler için Hindistan ve Çin'e büyük miktarlarda real ödediler. Ancak Çin ve Hindistan'da yaşayan halkın Avrupa mallarına olan ilgisizliği, reallerin bu ülkelerden çıkmamasına neden oldu. Hindistan ve Çin'e ticari faaliyetler sonucu gelen realleri devletler piyasaya sürmediği için de reallerin diğer devletlere geçişleri engellendi. Avrupa'dan gelen gümüş sikkelerin önemli miktarları Uzak Doğu ülkelerine yayıldı. Birçok Avrupa devleti, reallerin ülkelerinden çıkmasını kanunlarla yasaklamalarına karşın reallerin dışarıya kaçışını engelleyemediler.

Fiyat Devrimiyle Avrupa'nın birçok yerinde malların fiyatlarında dört-beş kata varan artışlar görüldü. Sabit gelirlilerin (asker, memur, aylıklı çalışanlar) maaşlarında büyük kayıplar yaşandı. Bunun yanında ticaretle uğraşan mal üretiminde bulunan kişilerin kazançlarında, malların fiyatları arttığı için büyük artışlar oldu. Burjuva denilen bu kişiler gittikçe zenginleşti ve siyasi bir güç olarak asillerle çatışmaya başladı. Birkaç yüzyıl içinde Avrupa'nın çoğu yerinde burjuva devrimleri yaşandı. Burjuvazi bu devrimlerle ülke yönetiminde aristokrasinin yerini aldı.

Fiyat Devriminin etkileri 17. yüzyılın ortalarına kadar görülmeye devam etti. Bu süre içinde ülkelerin geleneksel gelir kaynakları azalmaya başladı. Gelirlerin arttırılması için yeni arayışlara girmek zorunda kaldılar. Bu yeni düzene uyum sağlayan devletler, dünyada daha fazla ön plana çıktılar.

Genel olarak Coğrafi Keşifler ve sömürgeleştirme hareketlerinin yaşandığı dönemde de Avrupa'nın Doğu'yla yaptığı ticaret tek yönlü kaldı. Fiyat Devrimiyle Avrupa; Çin, Hindistan ve İran'a yaptığı ticarete sürekli açıklar verdi. Ancak Güney Amerika'dan getirilen değerli maddeler ve üretim teknolojilerinin gelişmesi sayesinde Avrupa bu açıklarını finanse etti. Açıklarının finanse edemeyen ve Fiyat Devriminden olumsuz etkilenen ülkelerin ekonomileri bozulmaya başladı. Aynı zamanda bu ülkelerde Fiyat Devriminin etkileri olumsuz oldu. Bu ülkelerin başında da Osmanlı Devleti gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Doğu'yla, özellikle İran'la yaptığı ticaretten sürekli açıklar vermesi ve ülke içinde mal fiyatlarının olağanüstü artması Osmanlı Devleti'nde ciddi sıkıntılar yarattı. Ömer Lütfi Barkan ve Halil İncalcık gibi tarihçiler Osmanlı Devleti'nde duraklamanın başlamasını Fiyat Devrimiyle ilişkilendirmiştir.

4.1. Fiyat Devriminin Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Coğrafi Keşifler, 15. yüzyılın başından başlayarak Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkiledi. Yeni ticaret yollarının bulunması Osmanlı vergi gelirlerini azalttı. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettiğinde Baharat Yolu'nda yapılan ticaret hacmi geçmiş dönemlere göre düşmüştü. Memlüklerin ticaretten aldığı vergi % 10'dan, % 5'e, ardından % 3'e indirildi.¹¹ Ancak vergilerde yapılan bu indirimlere rağmen ticarete önemli canlanmalar görülmedi. Buna rağmen bu durum kısa ve orta vadede Osmanlı ekonomisini ciddi olarak etkilemedi.

Osmanlı Devleti Kanuni Sultan Süleyman zamanında mali olarak en güçlü dönemini yaşadı. Tabloda görüldüğü gibi Osmanlı Devleti 16. yüzyılda sadece birkaç yılda ve düşük miktarlarda bütçe açığı verdi.

11 Barkan, XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri, 568.

Tablo 2: Osmanlı Devleti Bütçesi (milyon akçe)¹²

Yıl	Gelir	Acık	Önemli Olay
1523-24	141,3	14,7	
1527-28	221,6	71,4	Macaristan Seferi
1546-47	241,7	69,8	Barış
1565-66	183,1	-6,6	Malta Bozgunu
1566-67	348,5	127	Barış
1582-83	313,7	36	
1592-93	293,4	-70	Avusturya Seferi
1597-98		-600	Savaş
1608	503,7	-95	Barış

Osmanlı Devleti'nin 1580'li yıllardan sonra mali yapısının bozulmasının nedenleri arasında Doğu'yla yapılan ticarete açıklar verilmesi, devletin yeni gelir kaynaklar yaratamaması, fetihlerin durması, nüfus artışları, uzun ve yıpratıcı savaşlar bulunmaktaydı. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında yeniçerilerin sayısının artması, savaş teknolojisindeki gelişmeler, Osmanlı ordusunun giderlerini arttırmıştı. Bunun yanında Osmanlı ekonomisinin bozulmasında en önemli nedenlerden biri 16. yüzyılda ülkede etkileri görülmeye başlanan Fiyat Devrimiydi. Güney Amerika gümüşlerinin tüm Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de fiyatları hızla yükseldi.

Osmanlı Devleti'nde birçok ürünün fiyatı dört-beş kat (etin fiyatı yaklaşık altı kat) arttı. Üstelik bu fiyatlara birkaç kez yapılan akçe devalüasyonları dâhil değildi. Devalüasyonlar da katıldığına fiyat artışlarının daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Ürünlerin artışının gerisinde Avrupalılarla yapılan ticaret vardı. Bu durumu Ömer Lütfi Barkan şu şekilde açıklamıştır:

“Avrupa'daki enflasyon Osmanlı hammaddelerini yavaş yavaş dışarı doğru emen bir süreç başlattı. Böylece buğday, bakır, yün gibi Osmanlı iktisadi stratejisinin temellerini oluşturan malların arzı azalmaya, fiyatları da hızla artmaya başladı, (...) kapalı Osmanlı iktisadi düzeninin dengeleri ve güvenliği tehlikeye girdi.”¹³

Fiyatların hızla artması karşısında Osmanlı maliyesinde çeşitli önlemler alındı. Bunların en önemlisi tağşiştir (madenî paranın değerinin azaltılması). 1585 tağşişine kadar Osmanlı Devleti'nde yapılan devalüasyonlar sınırlı kalmıştı. Şevket Pamuk'a göre 1489-1585 yılları arasında akçe % 12 değer yitirmişti.¹⁴ Ancak 1585 yılında akçedeki gümüş % 44 azaltılarak o zamana kadarki en ağır devalüasyon gerçekleştirildi. 1585 yılındaki tağşişle İspanyol parasının Osmanlı Devleti'ne girmesi neredeyse aynı zamana rastlamaktadır.

Paranın değer yitirmesi karşısında esnaf ve küçük üreticiler sattıkları ürün fiyatlarını arttırdılar. Tağşişler ve fiyatların artışı sonucu gelirleri azalan yeniçeriler ve sabit gelirliler arasında huzursuzluklar baş gösterdi. Tağşiş ve fiyat artışlarını bahane ederek yeniçeriler sık sık ayaklanmaya başladılar. Seferlerden sonra serbest kalan askerlerin çıkardığı Celali İsyanlar sonucu Anadolu'da karışıklıklar çıktı. Köylerin bir kısmı boşaldı, tarımsal üretim düştü. Bu durum Osmanlı maliyesini daha da kötüleştirdi. Bu nedenler Osmanlı Devleti'nde toplumsal, siyasi ve ekonomik düzenin bozulmaya başlamasında etkili oldu. Güney Amerika'dan gelen gümüşler, Osmanlı Devleti'nin bir duraklama sürecine girmesinin en önemli nedenlerinden biri olarak ifade edilebilir.

1585-1650 yılları arasında birçok kez tağşiş olmuş; dolayısıyla fiyatlar artmaya devam etmişti. Bu sırada piyasayı Avrupa kaynaklı kalp paralar istila etmişti. Fiyat Devriminden sonra Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumunu Halil İnalcık şu şekilde anlatmaktadır:

12 Tabakoğlu, “Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi”, 181.

13 Barkan, XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri, 567.

14 Pamuk, “Paranın Tarihi”, 395.

“Osmanlı gümüş madenleri ve darphaneleri çoğunlukla kapanmış; Osmanlı, İngiltere’den çelik ve barut ithal etmeye başlamıştır. Merkantilist Avrupa, daha etkin bir teknoloji ile 16. yüzyılda ipekli, 17-18. yüzyıllarda pamuklu sanayini kurarak ezici bir rekabete girmiştir. Değerli sofku- maş ihracı, Fransa’nın Lille’de kurduğu sof sanayi karşısında gerilemiş, Türkiye ancak tiftik ihraç eder duruma düşmüştür. Avrupa’nın 16. yüzyıldan sonra bilim ve teknolojide, mali ve ticari örgütlenmelerde (korporatif kumpanyalar) öyle ilerlemeler kaydetmiştir ki Osmanlı geleneksel teknoloji ve lonca sistemiyle, 19. yüzyıldan çok önce bir hammadde ihracatçısı durumuna düşmüştür.”¹⁵

Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin toplumsal, ekonomik ve siyasal sisteminin bozulmaya başlamasının altında; nüfus artışı, yeniçerilerinin sayılarının artması, devletin gelirlerindeki azalma, gelişen savaş teknolojilerindeki olağanüstü artan giderler, tağşişler ve en önemlisi de Fiyat Devrimi yatmaktadır denilebilir.

5. SÖMÜRGEÇİLİK İDEOLOJİSİ VE İRKÇILIK

Sömürgeleştirilen halkların gözünden bakıldığı zaman bu olaylar şimdiye kadar yaşadıkları en büyük trajedydi. Sömürgeci güçler sömürgeci siyasetlerini “doğru, haklı, kendilerinden aşağı insanları uygarlaştırıcı” gibi sıfatlarla tanımlamaya çalışmışlardı. Bu durumda en büyük yardımcıları ise geliştirdikleri “sömürgecilik ideolojileri” olmuştu. Sömürgecilik ideolojileri ile Batılı devletler yaptıklarını masumlaştırmışlar ve yaptıkları katliamları bile haklı göstermeye çalışmışlardı. Sömürgeleştirme hareketlerine ilk başladıkları zamandan itibaren sömürgeci ideolojilere rastlamak mümkündü. 16. yüzyılda bir İspanyol generali bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Altmış yıllık fetih hareketleri boyunca, İspanyollar büyük miktarda toprağı keşfetmiş, kat etmiş ve halklarını Hristiyan yapmıştır. Hiçbir kral, hiçbir ulus, bizim yaptığımız gibi, bunca kısa sürede bunca yeri boyunduruk altına alamamıştır; ne de bizim insanlarımızın silahla, gemiyle, İncil’in rehberliğiyle ve putperestlerin Hristiyanlaştırılmalarıyla yaptıkları ve hak ettikleri şeyi yapmış ya da hak etmiştir. İşte tam da bu nedenlerle İspanyollar övülmeye layıktırlar. Onlara bu beceri ve gücü veren Tanrı’ya şükürler olsun. Ne yüce zafer ve onurdur ki, krallarımız ve İspanyollar Kızılderililere tek bir Tanrı’yi, tek bir inancı ve tek bir vaftizi kabul ettirmişlerdir; ya- şamlarından putperestliği, insan kurbanını, insan eti yemeyi, sapık ilişkileri çıkartmışlardır.

Onlara alfabeyi öğrettik, bunsuz insanın hayvandan farkı kalmaz. İnsan için vazgeçilmez olan demiri kullanmasını öğrettik. Bütün bunlar onlardan aldığımız tüylerden, incilerden, altın- lardan daha değerlidir; zaten onlar da bu metalleri para yerine kullanmıyorlardı. Bütün bu sayı- lanlarda kötü bir yan varsa o da madenlerde, inci avcılığında ve taşımalarda fazlaca çalıştırmış olmamızdır.”¹⁶

Yukarıdaki metin Batılı güçlerin yaptıklarını meşrulaştıran ilk ve en önemli teorik metin- lerdendir biriydi. Batılı devletler 16. yüzyıldan sonra da sömürgecilik ideolojilerini geliştirirken Hristiyanlık dininden yararlanmışlar ve yaptıklarını Tanrı’nın kendilerine verdiği bir ödev ve yük olarak belirtmişlerdi. Bu düşünce genel olarak “Doğanın ve Tanrı’nın beyaz adama verdiği insan- lara uygarlığı götürme ve onları medenileştirme görevinin yerine getirilmesi” olarak ifade edildi. Bu düşünceye hâlâ günümüz emperyalist güçlerde çeşitli şekillerde rastlamak mümkündür.

“Beyaz adam” ifadesi doğal olarak sömürgeci güçleri belirtmektedir. Böylece daha 15. yüz- yıldan itibaren “beyaz adam” ve “ötekiler” denilerek bir ayrımcılığa gidilmiş ve ırkçılığa varan düşünceler yoğun olarak ifade edilmiştir. “Beyaz adam” dışında kalanlar ise Batılılara göre “siyah

15 İnalçık, “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bakış”, 175.

16 Ferro, “Sömürgecilik Tarihi”, 278.

ve sarı ırktan” olanlarla “Hristiyan olmayan” insanlardı. Sömürgeci devletler kendi kurdukları etnoloji, antropoloji gibi bilimlerini de 19 ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar ırkçılık teorilerini desteklemek için kullandılar.

Sömürgeciler, kendilerine uygarlığın ve bilimin temsilcisi görerek sömürgelerde yaşayan insanlara buldukları “aşağılık durumdan kurtarmak, onları da uygarlaştırarak geri kalmışlığı ortadan kaldırma düşüncesiyle” hareket etmişlerdi. “Uygarlaştırmaya bile değmeyecek” kabileleri de soykırım ve katliamlarla neredeyse tamamen ortadan kaldırdılar.

Bu düşüncelerine karşı çıkan yerli halkları da barbar ve suçlu ilan ettiler. Sömürgeci hukuklarını da bu “uygarlaştırıcı” zemin üzerinde kurdular. İngilizler 1871 yılında çıkardıkları “Suçlu Kabileler Kanunu” ile kendilerine karşı gelen toplulukların bütün üyelerini suçlu ilan etmeye başladılar.

Avustralya’ya ilk çıkan yerleşimciler yerli halk olan Aborjinleri maymun olarak tanımlamışlardı. Bu yüzden Aborjinlere evcilleştirilmeye bile değmeyecek değersiz varlıklar olarak bakıldı. 18. yüzyılda Aborjinlerin nüfusları yaklaşık 400 binken 19. yüzyılda sayıları kırk binlere indi.

Günümüzde sömürgeci ideolojiler büyük ölçüde etkisini yitirmiş olmasına karşın hâlâ bu düşüncelere rastlanabilmektedir. Fransız Bakan Jules Ferry’nin 1885 yılındaki konuşması bu düşüncelerin günümüzdeki yansımalarına örnektir.

“Üstün ırkların alçak ırklara karşı hakkı vardır. Onlar için bir hak var, diyorum; çünkü onlara karşı bir görev de var. Üstün ırkların aşağı ırkları medenileştirme sorumluluğu vardır.

*Önceki yüzyıllarda bu görevler yerine getirilmedi. İspanyol asker ve kâşifler köleliği Orta Amerika’ya getirdiklerinde üstün ırka mensup insanların görevlerini tamamlamadılar. Fakat günümüzde Avrupalı milletlerin bu üstün medeniyet görevini dürüstlük ve büyüklükle yerine getirmelerini savunuyorum. Bugün Hindistan’da İngiliz fethinden bu tarafa, eskiye göre, daha çok adaletin, ışığın, nizamın, kamu ahlakının olduğunu inkâr etmek mümkün mü? Afrika’daki zavallı toplumların Fransız ya da İngiliz milletinin koruması altına girmesinin iyi olduğunu inkâr etmek mümkün mü?”*¹⁷

İrkçılık teorileri emperyalizmden önce de görülmekteydi. Ancak bu çok etkisiz ve cılız olarak kalmıştı. Sömürgecilik ve emperyalizmden sonra ırkçılık teorileri sözde bilimsel konuma gelmiş ve yaygınlaştı. Batı merkezli bu teoriler zamanla sömürgelerde de görülmeye başlanmıştır.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

15. yüzyılda sömürgecilik hareketleriyle sömürülen ülkelerin yer altı ve yer üstü kaynaklarına zorla el konulduğu, bu yerlerde gerek hastalıklar, gerekse de katliamlar sonucu yerli halkların sayılarında inanılmaz ölçüde azalma olduğu, özellikle Afrika kıtasındaki milyonlarca insanın köleleştirilip Amerika’daki plantasyonlarda zor koşullar altında çalıştırıldığı, işgal edilen yerlerde yaşayanların kendi ülkelerinde ikinci sınıf insan olarak görüldüğü bu çalışmada gösterilmeye çalışıldı.

15. yüzyılda başlayan ilk sömürgecilik hareketleriyle genel olarak sömürgelerin yer altı ve yer üstü kaynakları Avrupa’ya getirilmişti. İspanya’ya getirilen gümüşlerden yapılan sikkelerin piyasaya sürülmesi fiyatları olağanüstü arttırmıştı. Fiyat Devrimi olarak bilinen bu süreçle birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de bazı sıkıntılar doğmuş ve devlet genel olarak bir duraklama sürecine girdi.

17 Langlois, “20. Yüzyıl Tarihi”, 63.

Sömürgecilik hareketleriyle yerli halkların nüfuslarında büyük düşüşler oldu. Afrikalı 11,5 milyon insan köleleştirilerek Amerika ve Avrupa kıtalarında zorla çalıştırılmaya götürüldü.

Dünyada sömürgecilik hareketleriyle ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel alanlarda köklü değişikliklerin görüldü. 15. Yüzyılın sonlarına doğru dünyada ekonomik ve askerî üstünlük Doğu'dan Batı'ya geçti.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. Robinson, J. A. (2018). *“Ulusların Düşüşü”*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Barkan, Ö. L. (1970). XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri, *“Belleten”*. 34, 557-607.
- Braudel, F. (1990). *“Akdeniz ve Akdeniz Dünyası”*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Cipolla, C. (2003). *“Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar”*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Diamond, J. (2002). *“Tüfek, Mikrop ve Çelik”*. Ankara: TÜBİTAK.
- Ferro, M. (2002). *“Sömürgecilik Tarihi”*. Ankara: İmge Kitabevi.
- İnalçık, H. (2001). Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bakış, *“Doğu Batı”*, Doğu Batı Yayınevi, 11, 164-197.
- Kavas, A. (2013). *“TDV İslam Ansiklopedisi, Sömürgecilik maddesi”*. 37. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kennedy, P. (2005). *“Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri”*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Langlois, G. (2003). *“20. Yüzyıl Tarihi”*, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Leithauser (1972). *“Dünya'nın Fatihleri”*, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2003). *“Paranın Tarihi”*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). *“Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi”*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Dr. Öğr. Üyesi

Elçin NECİYEY

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5245-4368>

Muş Alparslan Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
e.neciyev@alparslan.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
22/11/2019

Kabul edildi.

Accepted
27/12/2019

Çeviri

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.649765>

Translation

>> e-ISSN 2458-7672

Cenevre'den Soçi'ye "Suriye" Problemine Çözüm Arayışları

From Geneva to Sochi in Search of a Solution to the Syrian Problem

Öz

2010 yılının son aylarında Tunus, Mısır ve Libya'da ortaya çıkan isyanların etkisi zamanla Suriye'yi de etkisi altına almıştır. Söz konusu ülkelerde yıllarca devam eden "Baskıcı Rejim"ler ortadan kalkmıştır. Mart 2011'de Mısır, Tunus ve Libya'daki sürecin bir benzeri Suriye'de de gözlemlenmeye başlamış ve bunun acı neticesi olarak halk rejime karşı ayaklanmıştır. Suriye rejimi bu ayaklanmayı bastırmak için aşırı güç kullanmış ve bu da ülke genelinde büyük bir buhranın ortaya çıkmasına ve hala devam etmesine sebep olmuştur. Söz konusu buhranı ortadan kaldırmak ve Suriye'de sükûneti sağlamak adına güçlü devletleri arasında vekâlet savaşlarının yaşanmasına getirip çıkarmıştır. Nitekim söz konusu vekâlet savaşları, Suriye üzerinde rejim taraftarları ile rejim karşıtı grupları destekleyen iki blokun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Rusya, Çin ve İran Suriye rejimini desteklerken, ABD, Suudi Arabistan, Türkiye gibi ülkeler rejim karşıtı güçleri desteklemiştir. Biz bu çalışmada yukarıda bahse konu rejim taraftarları ve rejim karşıtı ülkelerin Suriye'ye ilişkin tutumundan bahsedecek, özellikle Rusya'nın Kofi Annan Barış Planı, I. Cenevre Suriye'nin Dostları Toplantısı, II. Cenevre ve III. Cenevre görüşmelerindeki tutumunu irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Mısır ve Libya, Baskı Siyaseti, Rejime Karşı Halk Ayaklanması, Rusya, Kofi Annan Barış Planı, I. Cenevre, II. Cenevre ve III. Cenevre görüşmeleri.

Abstract

In the last months of 2010, the insurgencies in Tunisia, Egypt and Libya have gradually brought Syria under their influence. Years of "repressive regimes" have disappeared in these countries. In March 2011, a similar process in Egypt, Tunisia and Libya began to be observed in Syria, and result of this, the people revolted against in regime.

Despite the popular uprising, the Syrian regime has used excessive force, which has led to and still continues a great depression throughout the country. In order to eliminate this crisis and to maintain peace in Syria, he brought about proxy wars between powerful states. As a matter of fact, these proxy wars have led to the emergence of two blocs supporting regime supporters and anti-regime groups in Syria. Russia, China and Iran have supported the Syrian regime, while countries such as the United States, Saudi Arabia, Turkey have supported anti-regime forces.

In this study we will talk about the position of the above-mentioned regime supporters and anti-regime countries on Syria, in particular Russia's Kofi Annan peace plan, I. Geneva meeting of the Friends of Syria, II. Geneva and III. We will try to examine his position in the Geneva talks.

Key words: Tunisia, Egypt and Libya, repression politics, popular uprising against regime, Russia, Kofi Annan peace plan, I. Geneva, II. Geneva and III. The Geneva talks.

ATIF: NECİYEY Elçin, "Cenevre'den Soçi'ye "Suriye" Problemine Çözüm Arayışları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (835-850)

CITE: NECİYEY Elçin, "From Geneva to Sochi in Search of a Solution to the Syrian Problem" *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (835-850)

Giriş

Bilindiği üzere 2010 yılının sonlarına doğru Tunus'ta başlayan, giderek Mısır ve Libya'yı da etkisi altına alan "Arap Baharı"¹, 2011 yılında Suriye'de de tesirini göstermiştir. Başta halkın ekonomik, sosyal ve siyasi reform talepleri ile başlayan gösteriler iktidarın baskıcı politikaları sonucunda isyanlara dönüşmüştür. Zamanla söz konusu isyanlar, yerini ülkede terör örgütlerinin güç elde etmesine ve bazı bölgelerde kontrolü ele geçirmelerine bırakmıştır. Uzun bir süre ülkenin geniş topraklarını elinde tutmayı başarmış olan İŞİD² ve el-Nusra³ güçlü hami devletlerin en önemli gündem maddesi olmaya başlamış ve söz konusu devletlerin bölgeye müdahale etmesine sebebiyet vermiştir. Ancak, Suriye'deki gelişmeler sadece söz konusu ülkelerin değil, aynı zamanda Rusya'nın da bölgeye müdahalesini mümkün kılmıştır.

Yukarıdaki sebepler cihetiyle Suriye sorununda tam olarak bir çözümden bahsetmek mümkün görünmemiş ve görünmemeye de devam etmektedir. Suriye buhranının ortaya çıkma tarihi iki kadın doktor arasında gerçekleşen telefon görüşmelerinin istihbarata takılmasıyla gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Telefon görüşmelerinden günümüze dek yüzbinlerce Suriyeli hayatını kaybetmiş ve kaybetmeye de devam etmektedir. Bu buhranın çözüme kavuşturulması amacıyla defaaten görüşmeler gerçekleştirilmiş ancak bir sonuç alınamamıştır. Peki, bir sonuç alınamamasının sebebi nedir? Biz burada bu konu üzerinde durmaya çalışacak, Suriye'de iç savaşın başladığı günden bu güne dek yapılan zirveleri-zirvelerde alınan kararları kronolojik olarak inceleyeceğiz.

1. KOFİ ANNAN BARIŞ PLANI

Suriye genelinde devam eden rejim karşıtı gösterilerin şiddetini artırması başta Türkiye, Arap Birliği ve Birleşmiş Milletlerin soruna çözüm aramalarına sebep oldu. Bu minval üzere 23 Şubat 2012'de BM Genel Sekreteri Ban Ki-Mun ve Arap Birliği Genel Sekreteri Nebil el Arabî tarafından ortak bir basın açıklaması yapıldı. Yapılan açıklamada; "Suriye'de devam eden ve bir türlü çözüme kavuşturulamayan krize çözüm yolları bulmak amacıyla Kofi Annan'ın BM (Birleşmiş Milletler) ve Arap Birliğinin ortak özel temsilcisi olarak atandığı" duyuruldu.⁴ Annan 12 Mart 2012 tarihinde Şam'ı ziyaret etmiş ve Beşar Esad'la bir görüşme gerçekleştirmiştir.⁵ Bu görüşmeyi

- 1 Ahmet Ayhan Koyuncu, Kuruluşundan Arap Baharı'na SURİYE, Milliyetçilik ve Ulus İnşası, Sude Yayınları, İstanbul 2018, s. 5-6.
- 2 * Irak-Şam İslam Devleti Irak'ın ABD tarafından işgalinden sonra Kaide yapılanması olarak örgütlenecek farklı isimler altında örgütlendi. Suriye'de devam eden kanlı sürece Nusra Cephesini kurdurtarak iştirak etti ve Nisan 2013'te Irak İslam Devletinin adını Irak Şam İslam Devleti olarak değiştirdi. Fırat ve Dicle nehirleri arasında hâkimiyet kurarak Haziran 2014'de Musul'u da ele geçirdi. Musul'u ele geçirdikten sonra ismini İslam Devleti olarak değiştirdi ve hilafet ilan etti. İŞİD halifesi Ebubekir el Bağdadiye farklı ülkelerden çok sayıda biat edenler oldu. Daha geniş bilgi için bakınız; Fehmi Taştekin, "Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal", İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s.16.
- 3 * Kaide'nin Suriye kolu. Ebu Bekir Bağdadi'nin emriyle Irak'taki Kaide saflarında yetişmiş Muhammed el Golani tarafından kuruldu. Golani, Nisan 2013'te İŞİD lideri Bağdadi'ye biat etmeyi reddedip doğrudan Kaide lideri Eyman el Zevahiri'ye bağlandı. Hedefi Suriye'de şeri devlet kurmak. Aralık 2012'de ABD'nin terör örgütleri listesine girdi. Suudi Arabistan ve Katar rejim karşıtı cepheyi güçlendirmek için Nusra'yı Kaide'den ayırmaya çalıştı. 2015'te Nusra ve Ahrar el Şam'ın öncülüğündeki selefi ittifak Fetih Ordusu, İŞİD'den sonra sahanın en güçlü aktörü haline geldi. Daha geniş bilgi için bakınız; Fehmi Taştekin, "Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal", İletişim Yayıncılık, İstanbul 2015, s.16.
- 4 Coşkun Topal, "Suriye İç Savaşı ve Uluslararası Düzen" Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi, 2015, (9): 117 -122.
- 5 Ali Semin, "Suriye'de Bölgesel ve Küresel Güç Mücadelesi", BİLGESAM (Bilge İnsanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi), 10 Mayıs 2012.

müteakip yani 16 Mart 2012’de Suriye’deki krizin çözümüne yönelik bir barış planı hazırlandığı duyuruldu. Annan, söz konusu bildirin yayınlamasının hemen akabinde Rusya’yı da ziyaret ederek burada yetkililerle bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşme akabinde Rusya’nın da onayını alan Annan, 27 Mart 2012 tarihinde Esad’la altı maddelik anlaşma sağladıkları bilgisini kamuoyu ile paylaştı. Esad’la mutabık kalınan konular ise şu şekilde idi:

BM gözetim ve denetiminde Suriyeliler tarafından “geçiş hükümetinin” oluşturulması, söz konusu hükümetin çalışmalarının Annan ile müşterek yürütülmesi,

Ateşkesin yapılması, rejimin elinde bulunan silahlarını şehir merkezlerinden çekmesi, muhalif kanadın saldırılarını durdurması ve ateşkes ortamının BM tarafından denetlenmesi,

Tutuklu bulunan Suriyelilerin serbest bırakılması,

Çatışma bölgelerinde zarar gören insanlara insani yardımın sağlanması,

Batı basımına uygulanan akreditenin kaldırılması,

Barışa yönelik yapılan toplantı ve yürüyüşlere izin verilmesi.

Söz konusu anlaşma maddeleri 10 Nisan 2012 tarihinden itibaren Suriye genelinde geçerli olacak, tüm silahlı gruplaşmalar ateşkese uyacak, bir gün sonra da ülke genelinde uygulamaya geçilecekti. Ayrıca BM tarafından Suriye’ye toplamda 250 kişilik bir gözlemci heyetinin de gönderilmesi karara bağlanmıştır. Nitekim 16 Nisan tarihinde 250 kişilik gözlemci heyetinden ilk 30 kişilik grubun gönderilmesi onaya sunulmuş ve onaylanmıştır. Daha sonraki tarihlerde yapılan BM toplantılarında toplamda 250 kişilik olan gözlemci heyet sayısının 300’e çıkartılması kararlaştırılmıştır.⁶ Söz konusu 30 kişilik gözlemci heyetin Suriye’de yapacakları etkin çalışmaların yanı sıra Annan’ın 6 maddelik “Barış Planı”nın hem rejim güçleri hem de muhalefet kanadı tarafından uyulması halinde krizin çözümünde katkı sağlayacağı beklenmekteydi. Çünkü “barış planı”nın uygulamaya geçilmesine kadar ki süreçte birçok seçenek sunulmuş olmasına rağmen bir ilerleme sağlanamamıştı.⁷ Ancak umutlu olunan “barış planı” da umutları suya düşürdü. Mayıs ayının son haftası Hama yakınlarındaki Hule’de 108 kişi öldürülüp, 300 kişi de yaralanınca krizin çözümünden çözümsüzlüğüne giden yol açıldı. Yeniden alevlenen çatışmalar üzerine Annan 28 Mayıs tarihinde Suriye’ye giderek Şam yönetimi ile bir kez daha görüşme gerçekleştirmiştir. Ancak bu görüşmeden de olumlu bir netice alınamamıştır. Esad’ın barışa yanaşmak istememesi üzerine Annan, Rusya’nın da sıcak karşılayabileceği “Geçiş Hükümeti” önerisini ortaya atmış ve Rus yönetimi bu öneriyi sıcak baktığını açıklamıştır.

Rusya’nın “Geçiş Hükümet” önerisini olumlu karşılaması üzerine Annan 10 Temmuz tarihinde Esad’la görüşmek üzere Şam’a hareket etmiş ve burada yetkililerle görüşmüştür. Esad üzerinde Rusya’nın etkisinin yanı sıra İran’ın da büyük etkisi olduğu bir gerçektir. Bu sebepten ötürü, Annan İran yetkilileri ile de bir görüşme gerçekleştirerek Tahran yönetiminin de desteğini talep etmiştir. Ancak her iki devlet yetkililerinden umduğu desteği göremeyen BM 19 Temmuz’da bir araya gelerek Esad yönetiminin ağır silahları bırakmaması halinde ağır yaptırımlar uygulamayı içeren karar tasarısını görüşmeye açmıştır. Ancak Rusya ve Çin bu kararı veto etmiştir.⁸

6 Elçin Neciyev, “Suriye İç Savaşına Çözüm Arayışları (Annan Planı) ve Rusya’nın Veto Etme Sebepleri”, s. 460, Editörler, Dr. Victoria DEMYDOVA, Dr. Hakkı Göker ÖNEN, Dr. Emine AKÇADAĞ ALAGÖZ, V. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu’da Tarih ve Kimliği Yeniden Okumak (9-11 Nisan 2019, İstanbul, Türkiye), İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları 2019.

7 Semin, A, a. g. m.

8 Nebi Miş, “Çözüm Arayışları: Bölgesel ve Uluslararası Girişimler”, SURIYE 2012, Ortadoğu Yıllığı, s. 221-223.

Söz konusu ülkelerin veto kararına karşın Arap Birliği'nden yaptırımlar noktasında destek açıklaması geldi. Arap Birliği Genel Sekreter Yardımcısı Ahmet Bin Hill ve Irak Dışişleri Bakanı Hoşyar Zebari yaptıkları ortak açıklamada; "Suriye'deki mevcut durum karşısında artık tarafsız kalamayacağız, soruna Arap çözümü bağlamında çözüm bulmaya çalıştık ancak muvaffak olmadık, bundan dolayı Güvenlik Konseyi'ne gidilmesi gerekiyor, Suriye'nin Annan Planı'nı kabul etmesi çok önemlidir" denildi.⁹ Suriye'de devam eden krizin çözümsüzlüğü üzerine bir açıklama da ABD Beyaz Saray sözcüsünden geldi. Sözcü; "Esad'ın Annan planının kabul etmesini temkinli karşıladıkları, planı kabul etseler dahi, ABD'nin Beşar Esad'ın iktidarı bırakması gerektiği şeklindeki görüşünü değiştirmeyeceği" açıklamasında bulunuyordu. Aynı minvalde bir açıklama da ABD Dışişleri Bakanı Sözcüsü Victoria Nuland'dan geldi. Nuland; "Esad'ın bugüne kadar verdiği sözleri tutmadığını, bundan dolayı Esad'a sözünde durması için baskı yapılması gerektiğini" açıkladı.

Sonuç olarak söz konusu "Barış Planı", Suriye'de "rejimin elinde bulunan silahların şehir merkezlerinden çıkartılması" maddesi Esad'ın kendisine karşı tehdit olarak görmesinden dolayı uygulanamadı, tam tersi ne bu durumu fırsata dönüştüren grupların şehir merkezlerinde güçlenmesine sebebiyet verdi.¹⁰

2. I. CENEVRE GÖRÜŞMELERİ

Suriye'nin Dostları toplantısına kadar Annan Planı dâhil birçok önemli girişimler yapılmış olmasına rağmen önemli bir sonuç alınamamış, Suriye'de iç savaş gün geçtikçe şiddetini artırarak devam etmiştir. Buna sebep olan sadece Esad Rejiminin "baskın iktidarı elinde bulundurma" siyasetinden kaynaklandığını söylemek doğru olmayacaktır elbette. Esad'ın tek taraflı ve baskın siyasetinin de etkinliği vardır ve bu bir gerçektir. Ayrıca meselenin çözümüne yönelik hareket eden uluslararası güçlü devletlerin yanlı (rejim veya muhalif) siyasetinden kaynaklı yönü de vardır. Ayrıca Suriye rejimine karşı muhalefetin de tek vücut olamamasının yanı sıra tek ses olamamaları da vardır. Bundan dolayı birçok güçlü devletin Suriye'de muhatap bulma noktasında sıkıntı çektiği de ayrı bir gerçektir.

Yukarıda değinmeye çalıştığımız anlaşmazlığın devam ettiği I. Cenevre görüşmelerine kadar Suriye'de hayatını kaybedenlerin sayısı 10.000'e, sığınmacı sayısı ise 112 bine ulaşmıştı. Suriye'de iç savaşın sona erdirilmesi, sığınmacıların durumunun görüşülmesi, problemin çözüm odaklı sonuçlandırılması amacıyla 30 Haziran 2012 tarihinde Kofi Annan koordinatörlüğünde Cenevre'de "Suriye Eylem Gurubu" adı altında bir zirvenin düzenlenmesi kararlaştırıldı. Zirveye BMGK (Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu) 5 daimi temsilcisi (ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa), AB temsilcileri ile dört bölge ülkesi (Türkiye, Kuveyt, Katar, Arap Birliği, Irak) katılım sağlamışlardır. Ancak Suriye rejiminden ve muhalefet kanadından toplantıya katılım olmamıştır. Daha sonraları I. Cenevre süreci olarak adlandırılacak olan toplantı ve söz konusu toplantıya katılım sağlayan ülkeler "Cenevre Eylem Grubu" olarak nitelendirileceklerdir.¹¹ Söz konusu "Eylem Gurubu" tarafından bazı önemli konularda mutabık kalınmıştır. Mutabık kalınan kararlar ise şu şekildedir;

Suriye'de Rejim ve muhalefetten müteşekkil bir "geçiş hükümetinin" oluşturulması,
Geçiş hükümetinde tüm gruplara temsil hakkının verilmesi,
Suriye halkının arzu ve isteklerine cevap verecek anayasal sistemin oluşturulması,

9 Arap Birliğinden Suriye Planına Destek, Ortadoğu sayfası, Aljazeera Türk, 29 Mart 2012, erişim 28 Mart 2019

10 Hürriyet Gazetesi, "Annan'ın altı maddelik Suriye planı" Gündem, 10.04.2012, erişim 28 Mart 2019.

11 Miş, a. g. m, s. 228-229.

- Çok partili serbest seçim sistemine geçilmesi,
Geçiş hükümetinde kadınların da temsil hakkının sağlanması.

Ayrıca sürece aktif desteklerinden dolayı Rusya ve Çin'in rolüne olumlu manada atıfta bulunulmuştur. Ancak "Suriye Ulusal Konseyi" mutabakatın kendilerini dışladığı bahanesiyle karşı çıktığı için bahse konu kararlar muteberliğini yitirmiştir. Ayrıca, Suriye meselesine çok sayıda aktör ülke katıldığından dolayı küresel egemen güçler arasında birçok konuda anlaşmazlık söz konusu olmuştur. Örneğin; ABD, Geçiş Hükümeti'nde Esad'ın yer almaması gerektiğini savunurken, Rusya ve İran ise bunun tam tersini savunmaktaydı. Ayrıca Suriye rejim ve muhalefet kanadının toplantıya katılım sağlamaması da problemin diğer bir ayağını oluşturuyordu. Nitekim I. Cenevre görüşmelerinden de bir sonuç alınamadı. Bundan dolayı Annan istifa etmek zorunda kaldı. Annan'ın istifa etmesiyle boşalan göreve eski Cezayir Dışişleri Bakanı Lakhdar Brahimi getirildi.

I. Cenevre görüşmelerinden bir sonuç alınamaması üzerine Mısır Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi, Mekke'de toplanan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olağan toplantısında yeni bölgesel çözüm önerisi olarak İran, Mısır, Suudi Arabistan ve Türkiye'nin de katılımı ile (dörtlü) bir komitenin oluşturulması fikrini ortaya attı. Nitekim komite kısa bir süre zarfında kuruldu ve ilk toplantısını 10 Eylül 2012 tarihinde Kahire'de yaptı, ancak bu toplantıdan da bir sonuç alınmadı.¹² 6 Şubat 2013 tarihinde Kahire'de İİT Zirvesi yeniden toplandı. Toplantıda Suriye krizinin çözümü noktasında çağrıda bulunuldu. Nisan ayında Mısır'dan bir heyet Tahran'a giderek komitenin yeniden yapılandırılmasını istedi, ancak bir sonuç alınmadı.

Ağustos 2013'de Doğu Guta'da¹³ kimyasal silah kullanılması gerilimin dozunu yükseltmeye yetti. Bu gerilim Suriye'deki krizin ancak anlaşma yoluyla çözüme kavuşturulabileceği fikrini doğurdu. BM Suriye temsilcisi Brahimi başta olmakla ABD ve Rusya Dışişleri Bakanlarının da ortak çabası sonucu I. Cenevre Konferansı'nda mutabık kalınan kararlar çerçevesinde Suriye rejimi ve muhalefetini bir araya getirmek suretiyle yeni toplantıların hazırlıklarına başlandı.¹⁴

3. SURIYENİN DOSTLARI TOPLANTISI

I. Cenevre görüşmelerinin sonuçlarını müteakip ABD, Suriye sorunu ile fiili olarak ilgilenmeye başladı ve bu minval üzere Türkiye merkezli çalışmayı hedeflerinin ilk sırasına koydu. Bu bağlamda Suriye krizini çözüme kavuşturmak amacıyla 24 Şubat 2012 tarihinde¹⁵ Tunus'ta "Suriye'nin Dostları Toplantısı" gerçekleşti. Seksenden fazla ülke temsilcisinin katılımı ile gerçekleştirilen toplantıda, "insani yardım forumu"nun oluşturulması bağlamında karar kabul edildi. Karara göre;

1. Demokratik, çoğulcu, siyasi geçiş süreci için taraflar arasında diyalog kurulması ve milli birlik hükümetinin kurulması,
2. Uluslararası kuruluşların denetiminde şeffaf seçimlerin gerçekleştirilmesi,

12 Bayram Sinkaya, "Suriye Krizi karşısında İran'ın Tutumu ve Şam-Tahran İttifakının Temelleri", Akademik ORTA DOĞU, Cilt 10, Sayı 1, 2015, s. 131-160.

13 * Suriye'nin başkenti Şam'ın 10 km doğusunda, 400 bin sivil halk burada yaşamakta, muhalif kanat tarafından rejime karşı savunmaktadır. Hürriyet Gazetesi, Gündem, 22.02.2018. (erişim tarihi, 21.02.2019)

14 Sinkaya, a. g. m, s.139.

15 Atilla Sandıklı, Ali Semin, "BÜTÜN BOYUTLARIYLA SURIYE KRİZİ VE TÜRKİYE", BİLGE ADAMALR KURULU RAPORU, RAPOR NO:52, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Kasım 2012, s.14.

3. Rejim taraftarlarına seyahat yasağı, mallarının dondurulması, rejim ile diplomatik ilişkilerin kısıtlanması,

4. Muhalefete destek verilmesi konusunda mutabık kalındı.¹⁶

Toplantıda ayrıca Suriye muhalefet kanadından “Suriye Ulusal Konseyi”nin oluşturulması fikri onaylandı ve karara bağlandı. Konseyin kurulmasındaki asıl amaç, muhalif kanada dışardan destek sağlamak ve Esad rejimi üzerinde baskıyı artırmaktan ibarettir.¹⁷ Sonuç bildirgesinde bir sonraki toplantının İstanbul’da gerçekleştirileceği de açıklandı.

Bu bağlamda ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, 2013 yılı Nisanı’na kadar üç kez Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Nitekim bu ziyaretler çerçevesinde 1 Nisan’da İstanbul’da “Suriye’nin Dostları Toplantısı”nın ikincisi gerçekleştirildi. Toplantıya 70’den fazla ülke temsilcisinin yanı sıra 40¹⁸’a yakın ülke Dışişleri Bakanı ve “Suriye Ulusal Koalisyon Temsilcileri” de katılmıştır. Toplantıda açıklama yapan Kerry, “Esed’siz müşterek bir Suriye” planından bahisle muhalefete “silah dışında” da yardımlarını artıracaklarını ifade etmiştir. Suriye Ulusal Konseyi temsilcilerinin; “Suriye’nin kuzey ve güneyinin uçuşa yasak bölge ilan edilsin” savı ne ABD ne de müttefiklerce olumlu karşılanmamıştır.¹⁹ Türkiye tarafından yapılan açıklamada bulunan Davutoğlu; “Suriye halkını korumak ve onların meşru taleplerini yerine getirmek için böyle bir toplantıyı gerçekleştirdiklerini” dile getirmiştir.

Toplantı sonucunda bazı önemli kararlar da alınmıştır. Bunlar

1. Suriye muhalif kanadının muhatap olarak tanınması,
2. Annan Planı’nın Esad tarafından kabul edilmesinin yeniden yinelenmesi,
3. Suriye’de mevcut kurumların korunarak yeni parlamenter bir demokrasi sisteminin oluşturulması,
4. Özgür Suriye Ordusu’na yardım yapılması gibi kararlardı.²⁰

Ancak Rusya ve Çin’in Suriye rejimi tarafında yer alması söz konusu toplantı kararlarının uygulanmasına engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı Suriye’de olayların gidişatını olumlu yöne çevirmek mümkün olmamıştır. 1 Nisan 2013 tarihli toplantıdan olumlu bir sonuç alınamayınca bir sonraki toplantının Paris’te gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.²¹

Nitekim “Suriye’nin dostları Toplantısı”nın üçüncüsü 19 Nisan 2012 tarihinde Paris’te gerçekleştirilmiş ve toplantı bitiminde bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlar ise şu şekildedir:

1. Suriye’de yaptırımları sıklaştırmak ve bu siyasetin birçok ülke tarafından benimsenmesini sağlamak,
2. Muhalefete sağlanan desteğin artırmak,
3. Suriye yönetimine karşı önlemleri artırmak,

16 CNN TÜRK.COM, “Suriye’nin Dostları Tunus’ta Toplandı”, 24.02.2012, [https://www.cnntrk.com > Dünya, \(erişim, 26,Şubat,2019\)](https://www.cnntrk.com > Dünya, (erişim, 26,Şubat,2019))

17 Birol Akgün, “Suriye Krizinde Bölgesel ve Küresel Aktörler perspektifler, sorunlar ve Çözüm önerileri”, SDE (Stratejik Düşünce Enstitüsü), SDE Analiz, Haziran 2012, s.14.

18 * Toplantıya BM, Arap Birliği, AB, İİT, Körfez İşbirliği Teşkilatı ve Afrika Birliğinden de temsilciler katılmışlardır.

19 Cenevre’den Cenevre’ye Suriye görüşmeleri, SDAM (Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi)...

20 Miş, a. g. m, s. 226-227.

21 Sandıklı, Semin, a. g. e, s.16.

4. I. Cenevre toplantısında karara bağlanan “Geçiş Hükümetinin Kurulması” önerisi kapsamında Annan tarafından ortaya atılan altı maddelik planı uygulamaya geçirmek,

5. Rusya ve Çin tarafından Esad rejimine sağlanan desteğin sonlandırılması noktasında çaba sarf etmek,

6. Eğer yukarıda sıralanan maddeler kabul edilmez ve uygulanmaz ise, Suriye’ye yönelik gerekirse güç kullanılmasına olanak sağlayan BM sözleşmesinin 6. Maddesinin uygulanması çağrısında bulunulmuştur.²²

Söz konusu 6. Maddede belirtilen hususlar ABD Dışişleri Bakanı H. Clinton tarafından; “Suriye’ye yaptırım kararının alınması noktasında BM Güvenlik Konseyi’ne çağrıda bulunurken, Rusya ve Çin’in Esad’ı desteklemesinin bedelini ödemeleri” gerektiği yapılan açıklamada yerini bulmuştur. Yapılan açıklama birçok devlet tarafından tehdit olarak görülürken, bazı devletler tarafından da kesin uyarı olarak telakki edilmiştir.²³

Toplantı sonucunda Fransa Cumhurbaşkanı F. Hollland ve Türkiye Dışişleri Bakanı Davutoğlu da birer açıklama yapmışlardır. Her iki siyasetçi tarafından yapılan açıklamada; “Esad rejiminin meşruiyetini yitirdiğini, Suriye’de akıtılan kanın durdurulması gerektiğinden dolayı ivedilikle bir “Geçiş Hükümeti”nin oluşturulmasının elzem olduğunu vurgulamışlardır”.²⁴ Netice olarak söz konusu ülkeler tarafından gerçekleştirilen toplantılar Suriye’de akan kanın durdurulması için yeterli olmadı. Çünkü söz konusu toplantıda alınan kararlar bir türlü uygulanamamıştır. Bize göre bunun asıl müsebbibi ise Suriye’de halkın geçerli temsilcisi konumunda bulunan “Suriye Ulusal Konseyi”nin etkin bir siyaset belirleyememesi ve çeşitli devletlerin etki ve güdümünde olmasıydı.

Nitekim bu konsey Suriye’de etkisini kaybetmiş, daha etkin olabilecek örgütlerin kurulmasını beraberinde getirmiştir. Muhalefet kanadının tek çatı altında toplamak amacıyla Doha’da (8-11 Kasım) “Ulusal Devrim İnsiyatifi (UDİ) adı altında bir toplantı gerçekleştirilmiş ve toplantı sonucunda “Suriye Muhalefet ve Devrim Güçleri Ulusal Konseyi”nin kurulduğu açıklanmıştır. Kurum başkanlığına da Muaz el Hatip (eski Emevi cami imamı) getirilmiştir. Söz konusu Konsey, 12 Aralık 2012 tarihinde Marakeş’te dördüncüsü toplanan ve 114 ülke, 13 uluslararası kuruluşun katıldığı “Suriye’nin Dostları” toplantısında uluslararası camia tarafından resmi olarak tanınmıştır.²⁵

Dördüncü kez toplanan toplantının sonucunda alınan kararlar ise şöyledir;

1. Suriye Muhalefet ve Devrim Güçleri Ulusal Konseyinin (SMDK) ABD tarafından tanınması diğer ülkelerin toplantıya olan güvenini ve desteğini artırmış,

2. Esad’ın görevi ivedilikle bırakması bir daha tekrarlanmamış,

3. Siyasi geçiş sürecinin ve muhalefete desteğin sınırları çizilmiştir.

4. II. CENEVRE GÖRÜŞMELERİ

Suriye’de devam eden iç savaş ve siyasi krize, gerek Annan tarafından uygulamaya konulmak istenen ve başarısızlıkla sonuçlanan Barış Planı ile gerek I. Cenevre görüşmeleri, gerekse de Suriye’nin Dostları Toplantısında bir çözüm bulunamadı. Bu süreçte Suriye’de hayatını kaybe-

22 Sandıklı, Semin, a. g. e, s.14-15.

23 Sandıklı, Semin, a. g. e, s.14-15.

24 Miş, a. g. m, s. 227-228.

25 Yağmur Şen, “Suriye’de Arap Baharı, Yasama Dergisi*23, s.73, www.yasader.org > web > yasama dergisi > sayi23, (erişim tarihi, 15.11.2019)

denlerin sayısı 135 bine, mülteci konumuna düşenlerin sayısı ise 3 milyona ulaşmış durumdaydı. Çözüm yolları aranan ve bir tür uzlaş sağlanılamayan Suriye krizi Mayıs 2013'den beri devam eden görüşmelerin asıl tartışma konusu haline geldi. Görüşmelerinin bu denli uzaması ve çözüme kavuşturulamamasında Suriye rejimi ve muhalefet kanadının çözüm odaklı yaklaşım sergileyememeleri ve özverili siyaset ortaya koyamamaları kadar görüşmeye katılan güçlü, aynı zamanda oyuncu devletlerin farklı tutum sergilemelerinin de etkisi büyüktü. Örneğin, ABD ve Rusya Suriye'de²⁶ barışı temin etmek amacıyla bir "Geçiş Hükümeti"nin kurulması yönünde fikir beyan etmekte ve böyle bir hükümetin kurulması taraftar idiler. Rusya-ABD arabuluculuğu Suriye'deki ateşkesin sağlanmasına yönelik tedbirlerin geliştirilerek artırılması, ateşkes sonucunda Suriye'deki mağdurların sayısı% 20 azalmasına yarayacağını düşünmekteydiler. Zira bu minval üzere Rusya-ABD, Suriye krizinin siyasi olarak çözüme kavuşturulması için tedbirlerin güçlendirilmesine karar verdiler.²⁷

Ancak kurulacak hükümette rejim ve muhalefet kanadının tutumu noktasında he iki güçlü devlet arasında fikir ayrılıkları mevcuttur.²⁸ Söz konusu güçler hem kendi aralarında var olan fikir ayrılıklarını hem de Suriye'de Esad rejimi ile muhalefet arasındaki belirli konularda anlaşmazlıkları çözmek amacıyla Paris'te 12 Ocak 2014'de bir toplantı gerçekleştirdiler.²⁹ Toplantıya Fransa, Türkiye, ABD, İngiltere, Almanya, İtalya, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Mısır ve Ürdün Dışişleri Bakanları ve SDMK temsilcileri katıldılar. Toplantıda Suriye'de "savaş suçu" işleyenlerin yargılanması ve Suriye muhalefetinin de II. Cenevre Konferansı'na katılması talep edildi.³⁰ Ancak, söz konusu görüşmelerin gerçekleşeceği tarihe kadar yukarıda da belirttiğimiz üzere Suriye genelinde hayatını kaybedenlerin sayısı 135 bine, sığınmacıların sayısı ise 3 milyona, yer değiştirenlerin sayısı ise 6 milyona ulaşmış durumdaydı.

Nitekim mevzu bahis problemin devam ettiği ve gün geçtikçe de şiddetini artırdığı Suriye'de anlaşmazlık zemininde başlanması beklenen II. Cenevre görüşmelerinin iki ayrı tarihte gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Birincisi 22-31 Ocak 2014 tarihinde İsviçre'nin Montreux kentinde, ikincisi ise, 10-15 Şubat 2014'de olacaktı.³¹ Toplantı öncesi Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ve Suriye Dışişleri Bakanı Velid Muallim³² tarafından ortak bir basın toplantısı düzenlendi. Lavrov,

26 Elena Studneva, Peregovori v Jeneve po Sirii posledniy raund "on slozhnyy samyy" Переговоры в Женеве по Сирии последний раунд "он сложный самый" (Türkçesi; Cenevre'de Suriye'de müzakerelerin son turu "en zoru"), Mejdunarodnaya Jizn, Problemi vneşniy politiki, diplomatii, naçinalnoy bezopasnosti, May 2016. interaffairs.ru 2014/01/18 2:02(erişim tarihi, 25.03.2019)

27 Studneva, a. g. m, s. 7.

28 Orçun Koşar, Suriye İç Savaşında Türkiye'nin Kazanımları ve Kaybedimleri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 51-52.

29 Yavuz Güçtürk, İnsanlığın Kaybı: Suriye'deki iç Savaşın İnsan Hakları Boyutu, Seta Yayınları Ankara 2014, s. 10-20.

30 Koşar, a.g. tez, s. 52.

31 Tayyar Arı, "Cenevre-2 Neyi Değiştirdi, Ortadoğu Analiz, Cilt 6, Sayı 61. S. 57.

32 * Suriye Dışişleri Bakanı Velid Muallim 'in başkanlığını yaptığı Suriye heyeti, Beşar Esad'ın ve iktidarının geleceğinin kırmızıçizgi olduğunu, bunun tartışmaya açık olmadığını vurgularken, muhaliflerin lideri Ahmet Carba da Suriye heyetini Cenevre-1'de " Esad'ın güvenlik, ordu, istihbarat da dahil olmak üzere tüm yetkilerini geçici hükümete devretmesi" yönünde alınan kararı imzalamasını talep ediyor. Carba'ya göre, Cenevre-1'de alınan kararların uygulanması ve geçici bir hükümetin acilen teşkil edilmesi, Esad'ın çekilmesi ve iktidarının sembolü haline gelen tüm suçlarının son bulması için önemli iki aşama. Ne olursa olsun "Esad ile devam" yönünde yapılacak herhangi bir tartışma Cenevre-2'yi hedefinden saptırmaktan başka bir işe yaramayacak. Ahmet Carba da bu sözleriyle kırmızıçizgilerini be-

“Moskova ve Şam, II. Cenevre¹³³ toplantısı Suriye’deki akan kanı durdurmak, ülkeyi egemen, laik ve hukuk devleti olarak korumayı amaçlaması bakımından önemlidir. Bunun yanı sıra Suriye’yi uluslararası ve bölgesel terörizm yatağı haline getirme girişimlerini durdurma, ülkeye barış ve huzuru sağlaması bakımından aynı kanaatte olduklarını teyit ettiklerini, Suriye’nin tüm etnik ve dini gruplar için eşit haklara sahip, egemen, bölgesel olarak bütünleşmiş, bağımsız laik bir devlet olarak görmek istiyoruz”³⁴ ifadesini kullandı. Ayrıca, Lavrov, Şam’ı II. Cenevre toplantısında olası kışkırtmalara karşı uyararak; “Şimdi görüş alışverişinde bulunmak ve mümkün olan her şeyi yapmak zamanıdır, bunun için de siyasi iradenin kışkırtmalara karşı dayanma yeteneğini göstermesi gerekiyor” uyarısında da bulundu.³⁵ Suriye Dışişleri Bakanı Mualllem ise; “II. Cenevre konferansın başarılı geçmesi için tüm çabaların ortaya konulmasını, konferansın kendilerine barışçıl bir çözüm getirmesini, Suriye halkının her şeyden önce terörizmin sona erme özemlerini gerçekleştirmesini sağlayacak tek konferans olması gerektiğine inanıyoruz”³⁶ ifadelerini kullandı.

Lavrov, Rusya Federasyonu’nun Suriye krizinin çözülmesinin uluslararası önemini yineleyerek; “Kimyasal silahların terkedilmesi sürecinin tamamlanmasının ardından, bu sürece paralel olsa dahi II. Cenevre toplantısı başlamalıdır. Çünkü bu tüm Suriyelilerin ülkelerinde yaşamı nasıl inşa edecekleri konusunda bir anlaşmaya varmaları öngörüldüğü bir politik uzlaşma sürecidir. Suriyelilerin kendi kaderlerini diktatörlük olmadan, dış müdahale bulunmadan, uluslararası toplumu anlaşmaya, doğrudan diyalog sağlamaya teşvik ederek belirlemeleri gerektiğini” söyledi.³⁷

Suriye ile ilgili barış görüşmelerinin ikinci raundunun 22 Ocak 2015’te Cenevre’de başlaması kararlaştırıldı. Ancak karşıt tarafların müzakere masasına getirmeye yönelik çabalardan mütevellit süreç Şubat ayının sonuna kadar uzadı. Büyük olasılıkla, ilan edilen soluklanma dönemi bir gereklilikten de kaynaklanıyordu. Çünkü bir önceki görüşmeden itibaren büyük ölçekli bir müzakere süreci görünürde çökmüş durumdaydı. Başka bir deyişle, savaş kaybedilmiş ancak savaşın kaderi henüz belirlenmemiştir. Bu durum özel temsilci İbrahim’in de Annan gibi istifa etmesine sebep olmuştur.

Suriye rejimi temsilcileri, müzakerelerin başlangıcında Cenevre’ye geldiler ve Stefan de Mistura ile birkaç toplantı yapmayı başardılarsa da, Suudi Arabistan tarafından desteklenen muhalefet bloku Yüksek Müzakere Komitesi’nden (YMK) delegeler, BM temsilcileriyle ilk resmi olmayan görüşmelere geçtiler. Şubat ayında muhalefet, yalnızca hava saldırılarının durdurulması ve siyasi tutsakların serbest bırakılması şartıyla müzakereyi kabul edeceklerini bildirdiler. Bu talepler, ABD Dışişleri Bakanı Kerry ve Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov’un Cenevre’deki³⁸ müzakereler-

lirterek müzakerenin şartlarını ortaya koydu. Rejim de muhalefet de karşısındakini muhatap almıyor. Her iki taraf da Cenevre-2 için Suriye’ye karşı, Suriye dışından gündemlerle gelmişler. Konuşmalar hep kendi ekseninde dönüyor. Dolayısıyla kimsenin Suriye’yi ve Suriyelileri temsil etmek gibi bir derdi yok gibi duruyor. Daha geniş Bilgi İçin bkz. Hoşenk Beroka, ELAPH, “**Cenevre-2’den sonra değişmeyecek olan ne?**”, DÜBA (Dünya Bülteni Araştırma Masası), Türkçeye Çeviren: Tuba Yıldız, Şubat 2014, s.15-16.

33 Studneva, a. g. m, interaffairs.ru 2014/01/18 2:02 (erişim tarihi, 25.03.2019)

34 Studneva, a. g. m, s. 7-8.

35 Studneva, a. g. m, s. 8-11.

36 Studneva, a. g. m, s. 10-15.

37 Studneva, a. g. m, s. 10-15.

38 Sputnik Türkiye, “Suriye’de çözüm için Cenevre”, 1 şubat 2016, (erişim tarihi, 26.02.2019), https://tr.sputniknews.com/trend/suriye_cozum_cenevre/

rin herhangi bir ön koşul olmaksızın başlayacağını açıklamasının ardından 15 Ocak'ta Rusya ve ABD'nin verdiği sözlere Yüksek Müzakere Komitesi karşı çıktı. SDP, toplantıda üçüncü bir tarafın bulunması halinde müzakerelere katılmayı reddedeceklerini ifade etti. Bu ifade aslında Suriye muhalefeti saflarında birliğin bulunmadığı fikrini doğruluyor nitelikteydi. Muhalefet Rusya'nın katılımı SDP'nin konumunu önemli ölçüde zayıflatacak olan Cenevre'ye, muhalefeti davet etmeye çalışmasını protesto etti. Sonunda, Yüksek Müzakere Komitesi'ne üye olmayan 29 muhalif üye yine de delege olarak değil, danışman olarak Cenevre'ye davet edildi.

II. Cenevre görüşmelerinde temsilci bulundurmayan yegâne askeri-politik güç, Suriye Kürtleriydi. Türkiye'nin baskısı altında Stefan de Mistura, şu ana kadar Washington'un İŞİD'e karşı mücadelesinde kilit müttefiki olarak hareket ettiği Suriye Demokrat Birliği'ne davet göndermemeye karar verdi. Başlangıçta, hem Rusya hem de ABD, müzakerelerde SMDK'nin varlığını destekledi, ancak sonunda Beyaz Saray, Türkiye'nin hoşnutsuzluğundan çekindiği için fikrini değiştirdi.³⁹ Ancak müzakerelerin başlaması iyimserliğe-çözüme ilham kaynağı olmadı. Stefan de Mistura, müzakere sürecinin askıya alındığına ilişkin yorumunda "bir hafta süren ön görüşmelerden sonra hala yapacak çok şeyimiz olduğunu ve bunun sadece biz [BM] hem de ilgili taraflarla ilgili olmadığını" belirtti. Pek çok kişi, 2012 Cenevre-2 konferansı gibi Suriye ile ilgili bu müzakere turunun zaten başarısız olduğu-olacağı kanaatine varmışlardı. Zamanı durdurmak elbette bir başarısızlık olarak yorumlanabilir, ancak bunun bir bütün olarak değerlendirildiğinde daha fazla müzakere sürecine katkıda bulunması mümkündü. En başından beri, sadece Suriye çatışmasına taraf olanların değil, aynı zamanda uluslararası "destek gruplarının" da barış müzakerelerinin amaçlarını anlamakta ihtilafa düştüğü açıktı⁴⁰.

3 Şubat'ta sona eren görüşmelerde Suriye ve çevresindeki durumu ve güç dengesini etkileyebilecek birkaç olay meydana geldi. Süreçte tüm katılımcıların ortaklarıyla yeni uyumu tartışmasını ve yeni statükoyu değerlendirmesini ortaya çıkardı.

Bu konuda Lavrov: "Rusya eski pozisyonundan önemli ölçüde ayrılmıştır. Şüphesiz bu hamle, Şam'la karşılıklı imtiyaz umuduyla yapılan Suriye muhalefetine destekçilerine Moskova'nın taktiksel bir imtiyazını temsil ediyor. İyi niyet ve bir jest olarak, temsilcilerin 25 Şubat'ta yapılacak bir sonraki müzakere turuna katılmalarını bekleyebiliriz".⁴¹ İfadesini kullandı.

Nitekim Suriye'de devam eden iç savaşa çözüm bulmak adına 39 ülkenin katılımı ile İsviçre'nin Montrö kentinde II. Cenevre görüşmeleri başladı. Suriye ordusunda 13 yıl görev almış bir askerin dünya kamuoyuyla paylaştığı; Esad rejiminin gözaltındaki muhaliflere uygulamış olduğu sistematik işkence fotoğraflarının gündeme düşmesi ve BM'nin daha evvel görüşmelere davet ettiği İran'a daveti geri çekmesi görüşmeler öncesi gerilimin üst seviyeye çıkmasına yol açtı.

II. Cenevre Konferansı'nın toplanmasına zemin oluşturması 30 Haziran 2012'de Cenevre'de düzenlenen birinci konferans sonucunda kabul edilen 1. Cenevre Bildirisi idi. Söz konusu bildiri "Suriye'de şiddet olaylarının ve insan haklarının ihlal edilmesine son vermek amacıyla tam yetkili bir geçiş hükümetinin kurulması" noktasında anlaşılmıştır. Anlaşan ülke ve kurumlar ise BM

39 Yuriy Barmin, Peregavorı po Sirii: Strax i Nenavist v Jeneve (Suriyeriye Üzerine Müzakereler: Cenevre'de Korku ve Nefret), RSMD (Rosiyskiy Sovet Po Mejdunarodnım Slujam), 8 Fevral (Şubat) 2016, russiancouncil.ru/analytics- (erişim tarihi. 25.03.2019)

40 Mehmet Özalper, "Milli Mücadele Döneminde İki Hariciye Bakanı: Bekir Sami Bey (Kunduh) ve Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk)", İçinde, Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi, Ed: İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 481-482

41 Barmin, a. g. m.

Güvenlik Konseyi'nin daimî üyeleri İngiltere, ABD, Rusya, Çin ve Fransa'nın yanı sıra Türkiye, Irak, Kuveyt, Katar dışişleri bakanları ve AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Yüksek Temsilcisi ile BM Genel Sekreteriydi.

ABD ve Rusya'nın öncülük ettiği, 30 ülke ve birçok uluslararası kuruluşun katılım sağladığı toplantıda arabuluculuk görevini BM özel temsilcisi Lakhdar Brahimi üstlendi. Konferansın diğer önemli tartışma konusu hiç şüphesiz Suriye'de kurulacak olan geçiş hükümeti döneminde Cumhurbaşkanı koltuğunda oturan Esad'ın görevi bırakıp bırakmaması konusuydu.⁴² Esad'ın görevi bırakıp bırakmaması en çok İran'ı endişelendiriyordu. Çünkü Suriye'nin bölgede en büyük müttefiki İran'dı. BM Genel Sekreteri Ban Ki-Moon İran'ın desteğinin olmaması halinde Suriye'de çözümden bahsetmenin anlamsız olacağı kanaatindeydi. Nitekim toplantıya üç gün kala İran da toplantıya davet edildi. İran davete olumlu yanıt verdi. Ancak Suriye muhalefet kanadının çatı örgütü Suriye Ulusal Konseyi (SUK) İran'ın toplantıya katılması halinde kendilerinin katılmayacaklarını açıklaması üzerine Ki-Moon, söz konusu daveti geri çekmek zorunda kaldı.⁴³

Bu aşamadan sonra hem ABD⁴⁴ hem de Rusya'nın da büyük iknaları sonucunda yapmaya çalıştıkları çözüm arayışları zayıfladı. Zaten Suriye yönetimi de Esad'ın görevi bırakması noktasında alınan karara çok tepkiliydi. Diğer taraftan hem ABD Dışişleri Bakanı Kerry hem de Suriye Ulusal Konseyi temsilcileri kurulacak olan geçiş hükümetinde Esad'ın hiçbir rolünün olmamasını istiyorlardı. Bu şartlarda konferanstan olumlu bir sonuç alınması beklenemezdi. Alınsa dahi söz konusu Suriye'de iktidar ile muhalefet kanadı arasında işbirliğinin oluşmasına zemin hazırlamazdı.⁴⁵ Nitekim II. Cenevre görüşmelerinden de bir sonuç alınamadı.

Toplantı sonucunda elde edilen ve altı çizilmesi gereken tek şey, her iki tarafın da bu zamana kadar kesinlikle reddettikleri aynı masada bir araya gelme fikrini kabul etmiş olmaları idi. Ancak kısa sürede söz konusu toplantının bile değiştiremediği şeyler oldu. Birincisi, Suriye'de iç savaş devam etti. İkincisi, iki toplum (Sünni-Şii) arasında savaş şiddetini daha da artırdı, üçüncüsü ise, etnik ve mezhebi (Aleviler-Sünniler)⁴⁶ bakımdan gerilimler halkın mozaikleri olan toplumlar (Araplar-Kürtler) arasında ve bunları destekleyenler (Süryaniler, Çeçenler) arasından da şiddetini artırmaya devam etti. Kriz kısa zamanda Suriye'nin komşuları olan Lübnan, Irak ve Türkiye'ye de sıçradı. Rejim adına muhalif adını verdiği her şeyle savaşmaya devam ettiği gibi muhalif kanat da adına rejim taraftarı dediği guruplarla savaşmaya devam edecekti. Aslında her iki tarafta Suriye'de

42 Cenevre'den Cenevre'ye Suriye, agm...

43 Osman Akkoz, Cenevre 2 Görüşmeleri ve Kim Kimdir? Yedi Hilal, Mart 2014, sayı 8.

44 [□] **ABD:** "Suriye politikası soru işaretleriyle doludur. ABD'li yetkililerin açıklamalarına baktığımızda Esad'ın meşruiyetinin kalmadığı, Esad'la devam edilemeyeceği vurgulanmakta ama zaman zaman davranışlar bunun tersini göstermektedir. ABD'nin Suriye politikası zamana bırakılmış gibi bir durum arz etmektedir. ABD, Esad'ı istememekte ama muhalefete de güvenmemektedir. Bir taraftan Esad rejiminin devam edemeyeceğini söylerken diğer taraftan Esad'la birlikte hareket eden PYD'ye yardım etmeye devam etmektedir. Elan, ABD'nin Suriye'deki önceliğini DAES ile mücadele oluşturmaktadır. IŞİD öncelik olunca diğer konular tali hale gelmektedir. Hatta PYD gibi bazı aktörler Esad'la bile hareket etseler, eğer DAES'e karşı iseler ortak dahi olabilmekteler. DAES'in ve Rusya'nın Suriye'deki koe numu/gücü ABD açısından sivillerin ve muhalefetin durumunun önüne geçmiş gözükmektedir". Daha geniş bilgi için bakınız: Mehmet Şahin, "Cenevre III: Çözüm Mü? İç Savaşın Kronikleşmesi Mi? Star Gazetesi, Açık Görüş, 6.02.2016, <https://www.yildiz.com.tr/acik-gorus/cenevre-iii-cozum-mu-ic-savas-in-kronikleşmesi-mi>, (erişim tarihi, 17.10.2019)

45 Akkoz, a. g. m.

46 * Daha geniş bilgi için bakınız. Celal Öney, Osmanlı Suriye'sinde Misyonerlik Faaliyetleri, Maarif Mektepleri 42, Ankara 2019, s. 199-2015.

Suriye'ye karşı savaşmaya devam edecekti.⁴⁷

5. III. CENEVRE GÖRÜŞMELERİ

Suriye iç savaşını sona erdirmek adına toplanan II. Cenevre görüşmelerinden de yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı sonuç alınamaması, ülkede devam eden iç savaşın giderek derinleşmesine, bölgesel ve küresel hal almasına sebep oldu.

Nitekim Kasım 2015'te ABD ve Rusya'nın⁴⁸ öncülüğünde 17 ülke, BM, AB ve Arap Birliğinin temsilcileri Viyana'da bir araya geldi. Temsilciler tarafından 2254 sayılı karar kabul edildi. Alınan karar BMGK'nın 2254 sayılı kararıyla desteklendi ve resmîyet kazandı. Kararda; ateşkes ve müzakere çağrısının yanı sıra altı ay içerisinde bir geçiş hükümetinin kurulması ve 18 ay içerisinde de seçimlere gidilmesi söz konusuydu. Ancak söz konusu plan, beklentiyi karşılayamadı. Çünkü Rusya ve İran sürece tam anlamıyla dâhil olmuş durumda idi. Özellikle Rusya'nın olaylara doğrudan (fiili) müdahil olması, söz konusu kararların uygulanmasını daha da zora sokmuş oldu. Zira tüm bu olumsuzluklara rağmen tarafların bir araya gelmesi kararlaştırıldı.⁴⁹

1 Ocak 2016 tarihinde gerçekleşmesi beklenen toplantı, toplantıya katılacak ülke temsilcilerinin belirlenmesi amacıyla 25 Ocak tarihine kadar ertelendi. Ancak taraflar arasında bir anlaşma sağlanamamış olmasından dolayı Mistura tarafından yapılan basın toplantısında görüşmelerin 29 Ocak⁵⁰ tarihine ertelendiği duyuruldu.⁵¹ Ayrıca Mistura, toplantı öncesi Şam'dan Tahran'a geçerek burada İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Hüseyin Amir Abdullahian ile de bir görüşme gerçekleştirdi.⁵²

47 Hoşenk Beroka, "Cenevre'den Sonra Değişmeyecek Olan Ne?", Kaynak, Elaph, Dünya Bülteni İçin Çeviren Tuba Yıldız, Dünya Bülteni Araştırma Masası, Şubat 2014, s.15-16.

48 [□] **Rusya:** "Başından beri Esad rejimini desteklemektedir. Son aylarda ise neredeyse tüm gücüyle Esad'ı ayakta tutmaya çalışmaktadır. Bir taraftan siyasi çözüm peşinde olduğunu söylerken diğer taraftan Esad rejimiyle mücadele eden muhalefete karşı saldırılarına devam etmektedir. Hatta sivil halka yönelik ciddi bir katliam politikası takip ettiği rahatlıkla söylenebilir. Esad'ın karşısındaki tüm kesimleri terörist olarak gördüğünü beyan etmektedir. Son dönemdeki saldırılarının mahiyetine baktığımızda Rusya'nın esas amacının DAES gibi terör örgütleriyle mücadele etmek değil, aksine Esad'ın hem arazideki hem de siyasi alandaki gücünü artırmak olduğu anlaşılmaktadır. Rusya, söz konusu amacına ulaşmak için de doğrudan Suriye olayına dâhil olmuştur". Daha geniş. bl. İçin boz; Mehmet Şahin, "III. CENEVRE: Çözüm Mü? İç Savaşın Kronikleşmesi Mi? Star Gazetesi, Açık Görüş, 6.02.2016, <https://www.star.com.tr> > acik-gorus > Cenevre-iii-çözüm-mu-iç-savaşın-kronikleşmesi mi, (erişim tarihi, 17.10.2019)

49 Mehmet Şahin, "III. CENEVRE: Çözüm Mü? İç Savaşın Kronikleşmesi Mi? Star Gazetesi, Açık Görüş, 6.02.2016, <https://www.star.com.tr> > acik-gorus > Cenevre-iii-çözüm-mu-iç-savaşın-kronikleşmesi mi, (erişim tarihi, 17.10.2019)

50 * 3. Cenevre zirvesi masada kim olacak krizi nedeniyle 4 gün ertelenen ardından 29 Ocak 2016 günü gerçekleşecek. Hala masada kim olacağı net değil. Suriye'den ise tablo daha da karanlık ve kanlı. Ölü sayısı 250 bine, mülteci sayısı 6 milyona çıkmış durumda. Üçüncü Cenevre görüşmesinde Suriye'de 6 ay içinde geçiş hükümeti kurularak 18 ay içinde seçimlere gidilmesi planlanıyor. Esad'ın geleceği konusunda ise henüz taraflar anlaşabilmiş değildi. Daha geniş bilgi için bk. Vatan Gazetesi, "Dört Yılda Değişen Harita", 27.01.2016, www.gazetevatan.com > Gündem > Haber, (erişim tarihi, 27.03.2019)

51 Mahmut Nedim Suiçmez, "Dünden Bugüne Tüm Suriye Zirveleri (kronolojik)", Stratejik Ortak, haber masası, 4 Nisan 2018, <https://www.stratejikortak.com> > BÖLGELER > ORTADOĞU & AFRİKA, (erişim tarihi, 26.03.2019)

52 Hürriyet Gazetesi, "Cenevre Görüşmelerinin 3'üncü Turu Bugün Başlıyor", 13.04.2016, www.hurriyet.com.tr > Dünya Haberleri, (erişim tarihi, 27.03.2019)

29 Ocak'ta bir araya gelmesi beklenen temsilciler heyeti ancak 1 Şubat tarihinde görüşmelere başladı ve bir hafta sürdü.⁵³ Toplantının başladığı tarihe kadar Suriye'de hayatını kaybedenlerin sayısı 250 bin sığınmacıların sayısı ise 6 milyona ulaşmıştı. Rusya Halep bölgesinde devam eden saldırılarının dozunu artırmış durumdaydı.⁵⁴ Birkaç gün devam eden görüşmelere müteakip açıklamada bulunan Mistura, görüşmelerin 25 Şubat tarihine kadar askıya alındığı açıklanmıştır. İlk defa İran söz konusu görüşmelere katılmak için davet almıştır.⁵⁵

Nitekim Cenevre III⁵⁶ görüşmelerinin ikinci turu 14 Mart tarihinde gerçekleştirildi. Ancak Suriye'de rejim temsilcileri ile muhalefet arasında belge alışverişi dışında hiçbir ilerleme kaydedilemedi. Buna sebep Suriye rejim temsilcisi Beşar El Caferi'nin "Esad'ın geleceği konusunun masada görüşülmesini istememesi"ydi. Söz konusu iddiasını Viyana mutabakatı ve BM kararlarında doğrudan Esad'ın akıbeti ile ilgili ifadelerin bulunmamasını gösteriyor, bu durumun görüşmelerin sonucunu etkileyecek bir ihlal olduğunu da savunuyordu.⁵⁷

Caferi'nin diğer bir iradı ise, muhalif bir gazetecinin soruyu telefon aracılığıyla üçüncü bir kişi olarak sorması idi. Caferi, "İktidarlarına karşı silah taşıyan gurupların "terörist" olduğunu ve II. Cenevre görüşmelerinde ilerleme sağlanamamasına en önemli engel teşkil ediyor" ifadesini kullandı. Bunun üzerine söz alan Mistura, "Suriye iktidarı ile "terör" teriminin tanımıyla ilgili ayrı düşüklerini, bu terimin sadece BM Güvenlik Konseyinin terör listesine aldığı gurupları kapsadığını"⁵⁸ açıkladı.

Muhalefet ise, iktidar tarafı ile söz konusu müzakerelerin "siyasi geçiş süreci" ile alakalı olmasını ve bu şekilde ele alınmasını istiyordu. Ancak bu istekleri Caferi tarafından yine olumsuz karşılandı. Ayrıca Caferi, muhalefet tarafı baş müzakerecisi Ceyşul İslam'ın temsilcisi olan Muhammed Alluş'un sakallı olduğu için aynı masada oturmaktan rahatsız olduğunu, sakalını kesmediği sürece aynı masada oturmak istemediğini belirtmiştir.

Caferi'nin bu tavrı karşısında muhalefet temsilcileri iktidarı asıl konuya girmemek amacıyla vakit geçirmekle suçlayarak Rusya'nın bu konuda etkin rol üstlenmesini ve baskı yapmalarını istediler. Bu isteklerine karşın Mistura, yakın zamanda Keryy ile Lavrov (24 Mart) arasında bir görüşme yapılacağını ve söz konusu Cenevre görüşmelerinin de ele alınacağını söyledi. Nitekim söz konusu görüşme Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov tarafından da teyit edilmiştir.⁵⁹

İki önemli siyasetçi 9 Eylülde Cenevre'de Presedent Wilson Hotelde bir araya gelerek Suriye'de devam eden savaşın şiddetini azaltmak, halka insani yardımların ulaştırılması bağlamın-

53 Mahmut Nedim Suiçmez, "Dünden Bugüne Tüm Suriye Zirveleri (kronolojik)", Stratejik Ortak, haber masası, 4 Nisan 2018,

54 Aljazeera Türk, Suriye'de İç Savaş, İlerlemeyen Cenevre 3'ün Dügümleri, 22 Mart 2016, www.aljazeera.com.tr/haber/ilerlemeyen-cenevre-3un-dugumleri, (erişim tarihi, 27.03.2016)

55 Nedim Suiçmez, a.g.m.

56 * Cenevre'de bugün başlayan Suriye görüşmelerinin gündemini ise 2254 no'lu BM Güvenlik Konseyi kararında kayıt altına alınan yol haritasının hayata geçirilmesi oluşturuyor. Karara göre, Suriyelilerin öncülüğünde ilk 6 ay içinde yani Haziran 2016'ya kadar tarafların müzakereleri sonuçlandırıp geçiş hükümeti kurması öngörülüyor. Buna müteakip 12 ay içinde yeni anayasa hazırlanması ve adil bir seçim düzenlenmesi amaçlanmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Hürriyet Gazetesi, "Cenevre Görüşmelerinin 3'üncü Turu Bugün Başlıyor",13.04.2016.

57 Aljazeera Türk, Suriye'de İç Savaş, İlerlemeyen Cenevre 3'ün Dügümleri, 22 Mart 2016.

58 Aljazeera Türk, Suriye'de İç Savaş, İlerlemeyen Cenevre 3'ün Dügümleri, 22 Mart 2016.

59 Aljazeera Türk, Suriye'de İç Savaş, İlerlemeyen Cenevre 3'ün Dügümleri, 22 Mart 2016.

da koridorların açılması amacıyla siyasi çözüme doğru gidilmesi konularını müzakere etti.⁶⁰

İkili arasında uzun süren görüşmeler sonucunda ateşkese uygulatma ve söz konusu anlaşmazlık üzerinde anlaşma sağlanmış oldu. Ayrıca Suriye’de terörist olarak görülen radikal İslamcı gruplarla birlikte mücadele edilmesi de kararlaştırıldı. 12 Eylül tarihinde ateşkese uyulduğu gözlemlendi. Anlaşma sağlanmasının müteakip açıklamada bulunan Suriye İnsan Hakları Gözlemevi Başkanı Rami Abdül Rahman; tüm cephelerde durumun sakin olduğunu, özellikle Şam, Halep ve İdlib gibi bölgelerde ateşkese uyulduğunu” ifade etti.

Ayrıca varılan anlaşma BM tarafından terörist olarak sınıflandırılmamış tüm gruplar için geçerli sayılmakla birlikte, İŞİD anlaşma dışında tutuldu. Kerry, ateşkesin Suriye’ye “belki de son şans olduğunu” görmekteydi.

Anlaşmaya göre, Suriye rejim güçleri Halep’ten çekilecek ve insani yardım konvoylarına koridor açılacaktı. İlk başta 48 saat süreyle uygulanması beklenen ateşkesin başarılı olması halinde süre 48 saat daha uzatılacaktı. Şayet ateşkes bir hafta kadar dayandırılırsa Rusya ve ABD İŞİD’e karşı mücadele etmeye devam edecekti.⁶¹ Türkiye de ateşkese tam destek vermiş ve Başbakan Yardımcısı Veysi Kaynağın yaptığı açıklamada; “Gıda, giysi ve çocuk malzemesi taşıyan yaklaşık 33 araçlık konvoyun BM gözetiminde Halep’e gönderileceğini” belirtmiştir. Türkiye sınırında bir Kürt Devleti kurulmasını kesinlikle istememektedir.⁶²

SONUÇ

Şüphe yok ki Suriye’de iç savaşın çözüme kavuşturulması amacıyla Cenevre I ve II görüşmeleri çok önem arz ediyordu. Bu toplantılara kadar devrede olan “askeri seçenek” başarısız olunca çözümün siyasi yoldan denemesi masaya getirilmesi amacıyla söz konusu görüşmeler yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak Suriye’de hem rejim hem de muhalefet kanadının askeri seçeneği bırakıp siyasi yolu seçmeleri noktasında soru işareti vardı. Çünkü her iki cenahın da bu noktada tereddütleri vardı. Bundan dolayı siyasi çözüm amacıyla taleplerini maksimum seviyeye çıkarmıştır. Tüm yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı II. Cenevre toplantısının çetin geçtiğini, siyasi çözümden öte siyasi bir oyuna dönüşmüştür.

Çünkü her iki tarafında da kırmızı çizgilerinin olduğu aşikârdır. Müzakerelerin başladığı zaman söz konusu çizgilerinden en azından bir tarafın feragat etmesi gerekiyordu. Ama mümkün olmadı. Özellikle Suriye rejim temsilcileri tarafından dile getirilen “Esad ve iktidarının geleceğinin kırmızı çizgileri olduğunu”, muhalefet kanadı temsilcilerinin I. Cenevre’de “Esad’ın güvenlik, ordu, istihbaratta olan yetkilerinin Geçici Hükümete devretmesi” noktasındaki taleplerinin kabul görmesi yönünde çabaları söylenenleri tasdik etmektedir. Bundan dolayı özellikle II. Cenevre toplantısı baştan hedefinden saptırılmıştır. Hem rejim hem de muhalefet kanadı karşısındakileri muhatap almamış, Suriye’ye karşı, Suriye dışından gündemlerle gelmiş görünümü vermişlerdir. Toplantının sadece tek bir tutarlı tarafının olduğunu söylemek mümkündür ki o da, bu güne kadar tarafların kesinlikle reddettikleri aynı masa çerçevesinden bir araya gelme fikrini kabul etmeleridir.

60 Haberler.Com, Kerry ile Lavrov’un Cenevre’deki Görüşmesi Başladı, 09.9.2016, (erişim tarihi, 07.11.2016) <https://www.haberler.com> › Güncel.

61 DW, Deutsche Welle **Türkçe**, “Suriye’de Ateşkese İlk Gece Uyuldu”, Dünya, 13.09.2016. (erişim tarihi, 07.11.2019)

62 DW, Deutsche Welle **Türkçe**, “Türkiye Halep’e yardım konvoyu gönderiyor, Dünya, 12.09.2016, (07.11.2019)

Diğer yandan Suriye’de devam eden iç savaşa çözüm arayan aktörlerin de isteksiz olmaları da başka bir sorundur. ABD ve Rusya’nın pozisyonları çok önceden belli gibiydi. ABD tarafı Esad ’sız bir geçiş sürecini desteklerken, Rusya tarafı ise bu konuda karşı çıkmakta, pozisyonunda geri adım atmamakta ısrar etmektedir. Rusya’nın aldığı pozisyonu bir başka örneği Esad’ın yanında yer alan İranın toplantıya katılıp katılmayacağı ve katıldığı zaman nasıl bir pozisyon alacağı da başka bir muamma olmuştur.

Söz konusu muammalar Suriye ile sınır komşusu olan Türkiye Cumhuriyeti devletini rahatsız etmiş ve devletin harekete geçmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim 20 Aralık 2016’da ajanslara düşen haberlere göre Türkiye, Rusya ve İran Suriye’de ateşkes yapılması, barış görüşmelerine yeniden başlama, garantörlük anlaşması hususunda mutabakata vardığı açıklandı. Nitekim söz konusu mutabakat I. Astana görüşmelerine ön ayak oldu.

KAYNAKÇA

KİTAP

Ahmet Ayhan Koyuncu, Kuruluşundan Arap Bahar’ına SURİYE, Milliyetçilik ve Ulus İnşası, Sude Yayınları, İstanbul 2018

Ali Semin, “Suriye’de Bölgesel ve Küresel Güç Mücadelesi”, BİLGESAM(Bilge İnsanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi), 10 Mayıs 2012.

Atilla Sandıklı, Ali Semin, Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, Rapor No:52,

Celal Öney, Osmanlı Suriye’sinde Misyonerlik Faaliyetleri, Maarif Mektepleri 42, Ankara 2019,

Hoşenk Beroka, ELAPH, Cenevre-2’den sonra değişmeyecek olan ne?, DÜBA (Dünya Bülteni Araştırma Masası), Türkçeye Çeviren: Tuba Yıldız,

Muhammed Hüseyin Mercan, SURİYE, Rejim ve Dış Politika, Açılım Kitap, İstanbul 2012.

Nebi Miş, “Çözüm Arayışları: Bölgesel ve Uluslararası Girişimler”, SURİYE 2012, Ortadoğu Yıllığı.

Yavuz Güçtürk, İnsanlığın Kaybı: Suriye’deki iç Savaşın İnsan Hakları Boyutu, Seta Yayınları Ankara 2014, s. 10-20.

MAKALELER

Bayram Sinkaya, “Suriye Krizi karşısında İran’ın Tutumu ve Şam-Tahran İttifakının Temelleri”, Akademik ORTA DOĞU, Cilt 10, Sayı 1, 2015.

Biol Akgün, “Suriye Krizinde Bölgesel ve Küresel Aktörler perspektifler, sorunlar ve Çözüm önerileri”, SDE (Stratejik Düşünce Enstitüsü), SDE Analiz, Haziran 2012.

Coşkun Topal, “Suriye İç Savaşı ve Uluslararası Düzen” Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi, 2015, (9):

Elena Studneva, Peregovori v Jeneve po Sirii posledniy raund “on slojnoj samiy” Переговоры в Женеве по Сирии последний раунд “он сложный самый” (Türkçesi; Cenevre’de Suriye’de müzakerelerin son turu “en zoru”), Mejdunarodnaya Jizn, Problemi vneşniy politiki, diplomatii, naçinalnoy bezopasnosti, May 2016.

Elçin Neciyev, “Suriye İç Savaşına Çözüm Arayışları (Annan Planı) ve Rusya’nın Veto Etme

Sebepleri”, V. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu’da Tarih ve Kimliği Yeniden Okumak (9-11 Nisan 2019, İstanbul, Türkiye).

Mahmut Nedim Suiçmez, “Dünden Bugüne Tüm Suriye Zirveleri (kronolojik)”, Stratejik Ortak, haber masası, 4 Nisan 2018.

Osman Akkoz, 10. Yedi Hilal, Cenevre 2 Görüşmeleri ve Kim Kimdir?, , sayı 8.

Özalper Mehmet, “Milli Mücadele Döneminde İki Hariciye Bakanı: Bekir Sami Bey (Kunduh) ve Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk)”, İçinde, Tanzimat’tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi, Ed: İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 477-499

Tayyar Arı, “Cenevre-2 Neyi Değiştirdi, Ortadoğu Analiz, Cilt 6, Sayı 61.

Yağmur Şen, “Suriye’de Arap Baharı, Yasama Dergisi*23

Yuriy Barmin, Peregavorı po Sirii: Strax i Nenavist v Jeneve (Suriyeriye Üzerine Müzakereler: Cenevre’de Korku ve Nefret), RSMD (Rosiyskiy Sovet Po Mejdunarodnım Slujam), 8 Fevral (Şubat) 2016.

GAZETELER

1.Aljazeera Türk, “Suriye’de İç Savaş, İlerlemeyen Cenevre 3’ün Düğümleri”, 22 Mart 2016.

2.Aljazeera Türk, “Arap Birliğinden Suriye Planına Destek, Ortadoğu sayfası”, 29 Mart 2012.

3.Hürriyet Gazetesi, “Annan’ın altı maddelik Suriye planı” Gündem, 10.04.2012,

4.Star Gazetesi, Açık Görüş, “III. CENEVRE: Çözüm Mü? İç Savaşın Kronikleşmesi Mi? 6.02.2016.

5. Hürriyet Gazetesi, “Cenevre Görüşmelerinin 3’üncü Turu Bugün Başlıyor”,13.04.2016

6.Hürriyet Gazetesi, Gündem, 22.02.2018. (erişim tarihi, 21.02.2019)

7.Haberler.Com, Kerry ile Lavrov’un Cenevre’deki Görüşmesi Başladı, 09.9.2016,

8.Sputnik Türkiye, “Suriye’de çözüm için Cenevre”, 1 Şubat 2016,

TEZLER

1.Orçun Koşar, Suriye İç Savaşında Türkiye’nin Kazanımları ve Kaybedimleri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Arş. Gör. Dr.

Hacer DOLANBAY

Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal
Bilgiler Öğretmenliği ABD
h.dolanbay@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9408-5636>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
16/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
27/12/2019

Çeviri

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.665715>

Translation

1975-1984 Arası Gündem: Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye'nin Dış Politikası

1975-1984 Agenda: Cyprus Peace Operation and Foreign Policy of Turkey

Öz

Bu çalışmada yakın tarihimiz için önemli bir yer tutan 1975-1984 yılları arası Türkiye dış politikası, o dönemin gelişen olayları perspektifinde şekillendirilerek ele alınmıştır. Çalışmada doküman analizi ile alan yazın taraması yapılmıştır. Toplanan veriler anlamlı bütünler halinde, tartışmalı biçimde sunulmuştur.

Bahsi geçen yıllarda Türkiye tarih ve politikasını etkileyen mühim olaylar oluşmuştur. Kıbrıs Barış Harekâtı Türkiye'nin iç ve dış politikasını etkilediği gibi günümüze kadar gelen süreçte tartışılan Kıbrıs meselesinin anlaşılması için de önemli bir unsur olma işlevini taşımıştır. Türk-ABD ilişkilerindeki silah ambargosunun uygulanması, SSCB ile ilişkilerin kaynağını da yine bu harekâtın oluşturduğu görülmektedir. Harekât Türk-Yunan ilişkilerini etkilemiştir. Bununla beraber ilişkilerde çoğunlukla Ege Denizi üzerinde yoğunlaşmıştır. Kıt'a Sahaneliği, Karasuların Genişliği, Hava Kontrol Sahası konularında birçok anlaşmazlık yaşanmıştır. Çalışmada bütün bu sorunlar Türkiye ekseninde incelenmiş ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Dönemin yapısı ve günümüze yansımaları hakkında değerlendirmeler de yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış politika, Kıbrıs Barış Harekâtı, Kıt'a Sahaneliği, Amerikan ambargosu, AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu)

Abstract

In this study, the Turkish foreign policy between 1975-1984, which has an important place for our recent history, was shaped and discussed in terms of the developments of that period. In the study, field literature was scanned with document analysis. The data collected are presented in meaningful integrations, in a controversial manner.

In these years, important events affecting the history and policy of Turkey have occurred. The Cyprus peace operation has influenced Turkey's domestic and foreign policy and has served as an important element for the understanding of the discussed Cyprus issue in the process that has come to this day. The implementation of the arms embargos in the Turkish-US relations and the source of the relations with the SSCB is also seen to be formed by this operation. The operation affected Turkish-Greek relations as well. However, relations are mostly concentrated on the Aegean Sea. There have been many disputes regarding the breadth of territorial waters and the Air Control Area and Continental Shelf. In the study, all these problems were examined on the axis of Turkey and various results were reached. Evaluations were also made about the structure of the period and its reflections on today.

Key Words: Foreign Policy, Cyprus Peace Operation, Continental Shelf, American embargo, EEC (European Economic Community)

ATIF: DOLANBAY Hacer, "1975-1984 Arası Gündem: Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye'nin Dış Politikası" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (851-862)

CITE: DOLANBAY Hacer, "1975-1984 Agenda: Cyprus Peace Operation and Foreign Policy of Turkey" *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (851-862)

1.GİRİŞ

1970-74 yılları Türkiye'nin iç politikada sert rüzgârlarla geçirdiği bir dönemdir. Şiddet ve üniversite olayları gündemi meşgul etmiştir. 12 Mart 1971 muhtırasına kadar anarşi olayları devam etmiş, hükümetse olayları şiddet kullanarak engellemeye çalışmıştır.

1973 seçimlerine kadar AP' nin (Adalet Partisi) hızlı yükselişi göze çarpmaktadır. 1973'ten sonra durum değişmiş ve CHP yükselişe geçmiştir. 1974 II. Kıbrıs Barış Harekâtı ise Türkiye'nin iç ve dış politikasında belirleyici unsur olmaya devam edecektir. 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuştur. Kuruluşun ardından Türk ve Rum tarafları Viyana ve Lefkoşa'da peş peşe zirve toplantıları yapmış olsalar da çözüme ulaşılamamıştır. Bu durum, 15 Kasım 1983'te Kıbrıs'taki Türk yönetiminin "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" olarak bağımsızlığını duyurmasına kadar sürmüştür.

Türk-Amerikan ilişkilerinde de harekâtın etkileri görülmektedir. ABD'nin 4 yıl boyunca uyguladığı silah ambargosu Türkiye'nin savunma sistemi yanında ekonomisine de ağır darbeler indirmiştir.

Türk-Sovyet ilişkilerinde ise II. Kıbrıs Harekâtı'nın SSCB'de yarattığı kaygılar ve iç siyasi gelişmeler yakınlaşmayı engellemiştir. Türkiye Orta Doğu ülkeleriyle 1973 petrol krizi sonrası yakınlaşma eğilimindedir. Ancak Türkiye'nin NATO'ya üye ülke olması ve İsrail ile siyasi ilişkilerini sürdürmesi Arap ülkelerinde tepkiyle karşılanmıştır.

Türk-Yunan ilişkilerindeyse başlangıçta Kıbrıs önemli bir anlaşmazlık unsuru haline gelmiştir. Daha sonraki süreçte ise Kıbrıs'tan uzaklaşmış, Ege Denizi üzerinde yoğunlaşmıştır. Kıt'a Sahanlığı, Karasuların Genişliği, Hava Kontrol Sahası konularında iki devlet arasında birçok anlaşmazlık yaşanmıştır.

Türkiye'nin AET ile olan ilişkileri ise ekonomik ve siyasi nedenlerden ötürü inişli çıkışlı bir yapıda seyretmektedir.

2. KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI

Çalışmada incelenilen dönemin en belirleyici unsurunun Türkiye'nin Kıbrıs adasına asker göndermesi yani Barış Harekâtı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Venediklilerin elinden 1571'de alınan Kıbrıs 1878 yılındaki İngiltere'ye devrinden sonra yönetsel olarak çeşitli süreçlerden geçmiştir. Lozan ile ada üzerindeki İngiliz hâkimiyetini kabul eden Türkiye Kıbrıs Türklerini kotuma çabasını sürdürmüştür. II. Dünya savaşıdan sonra Enosis (Türkleri devlet kurumlarından uzaklaştırma, Yunanistan ile birleşme, Türk varlığını sona erdirme) kampanyalarını hızlandıran adadaki Rumlar ve Yunanistan'ın talepleri de Türkiye tarafından defalarca reddedilmiştir.

15 Temmuz 1974 tarihinde Yunan cuntasının Kıbrıs'ın egemenliğine yaptığı saldırı ve aday topraklarına katma girişimi sonrası adadaki Türk nüfusun güvenliği ile ilgili sorunu ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Türkiye daha önce imzalanan 1960 Garanti hükümlerini hatırlatmıştır. İngiltere'den olumsuz yanıt gelmesi üzerine adaya askeri harekât düzenleme kararı almıştır.

Birleşmiş Milletler, Genel Kurulunda 1 Kasım 1974 tarihinde aldığı 3212 sayılı kararının¹ akabinde, sorunu 1975 sonbaharında yeniden gündemine aldı. 9 çekimser, 1 karşıt ve 117

1 3212 Sayılı Karar

BM Genel Kurulunun aldığı 3212 sayılı kararı Türkiye de onaylamıştır. Karar Kıbrıs Türk Halkının eşitliğini destekler nitelikteydi. Karar:

1) Devletleri, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne saygı göstermeye ve

lehde oyla20 Kasım 1975 tarihli ve 3395 sayılı karar kabul edildi. Bu karar 3212 sayılı karara oldukça benzerdir. Karar, Türk askerinin adadan çekilmesini talep ediyor ve Kıbrıs'taki her iki tarafı da, eşitlik temelinde görüşme yapmaya çağırıyordu.

Kıbrıs Türk tarafı, Harekât sonrasında kendisini, "Otonom Kıbrıs Türk Yönetimi" adlı idari yapıyla yönetmiştir. Bununla beraber bu yapının Kıbrıslı Türklerin ihtiyaçlarını gidermemesi sonucunda, Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) ilan edilmiştir (13 Şubat 1975). KTFD'nin kurulmasıyla, Türkler bazı kararlar almışlardır. Buna göre; adadaki Rumlar ve uluslararası kurumlarla her zaman görüşmeler yapılabileceği ve devletin kuruluş amacının Kıbrıs Rum Toplumunu ile bölgelerden oluşan bir federasyon dâhilinde ittifak etmek olduğu belirtilmiştir.²

İki toplum arasındaki görüşmeleri başlatan daha doğru bir ifade ile Kıbrıslı Rumları Kıbrıslı Türkler ile görüşmelere zorlayan olay, Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin 13 Şubat 1975'deki kuruluşu olmuştur. Güvenlik Konseyi, 12 Mart 1975 gün ve 367 sayılı kararında, bu kuruluşu kınamıştır. Bununla birlikte ardından iki tarafı "eşitlikçi biçimde" görüşmelere çağırmayı da ihmal etmemiştir.

İlk görüşmeler Viyana'da 28 Nisan ile 1 Mayıs 1975 tarihlerinde yapıldı. Bu görüşmenin ardından Viyana'da dört toplantı daha yapıldı. Ancak görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamadı. KTFD Başkanı Rauf Denктаş'ın önerisi ile Denктаş-Makarios zirve toplantısı 27 Ocak 1977'de yapıldı. Toplantıyı, 12 Şubat 1977'de yapılan ikinci bir zirve toplantısı takip etti. Bu zirveye B.M. Genel Sekreteri Kurt Waldheim de katıldı. Waldheim'in arabuluculuk çalışmaları sonucunda Denктаş ile Makarios arasında bir anlaşma imzalandı. Dört maddede oluşan anlaşmada iki temel unsur dikkate değerdir. Bunlardan ilki, iki topluma dayalı "federal bir cumhuriyet" esasının kabul edilmiş olmasıdır. Buna göre devlet yapısı ve anayasal sistemi, bu federal sistem esasına dayandırılmak suretiyle görüşülecektir. Diğer bir unsur ise toprak düzenlemesi hakkındadır. Ekonomik verimlilik ve toprak mülkiyeti kurallarına göre hareket edilecektir.

Spyros Kipriyanu 3 Ağustos 1977'de Makarios'un ölümü üzerine yeni cumhurbaşkanı seçildi. Bu değişiklik de şartları değiştiremedi, çözümsüzlük devam etti. Yeniden başlatılma kararı verilen görüşmelerde tekrar aksaklıklar belirdi. Bu dönemde özellikle Kipriyanu'nun yönetime gelmesinden sonra, Rum yönetimi Türk tarafına karşı oldukça sert bir tutum sergilemiştir. Rum yönetimi, uluslararası arenada özellikle Birleşmiş Milletler 'de Türkiye aleyhinde yoğun bir faaliyet içerisine girdi. Güvenlik konseyindeki görüşmeler esnasında

bu devlete karşı yapılacak müdahalelerden imtina etmeye davet eder.

- 2) Kıbrıs Cumhuriyeti'nde bulunan yabancı askerlerin ve personelin çok hızlı hareketle geri çekilmesini destekler.
- 3) Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal yapısının adadaki Rum ve Türk toplumlarını ilgilendiren bir mesele olduğunu savunur.
- 5) Göçmenlerin güvenlik önlemleri ile evlerine dönmeleri gerektiğini söyler.
- 6) Bu kararın uygulanması dâhil olmak üzere bütün çalışmaların B. M. Usulüne göre gerçekleştirilmesini arzular.
- 7) Genel Sekreter'den bu kararı Güvenlik Konseyi'nin dikkatine sunmasını rica eder.

2 Bora Ünay, **Türk-Yunan İlişkilerinde Temel Sorunlar ve 1999 Sonrası Yumuşama Dönemi**, TC Atılım Üniversitesi, Ankara 2007, s.97.

Rauf Denktaş'ın konuşması sekteye uğratılmaya çalışılmıştır. Daha da mühimi Türk toplumu Kıbrıs'ta "azınlık" statüsünde gösterilmeye çalışıldı. Toplantılar devam ederken Kipriyanu, Rauf Denktaş'ın da bulunması yönündeki isteği ısrarla reddetti. 1978'de silah yasağını kaldıran ABD'nin arabuluculuk çabaları da hüsrana uğradı. Tüm bu nedenlerden 1978 yılı görüşmelerin yapılamadığı bir yıl olarak geçti.³

19 Mayıs 1979'da, Kıbrıs-Türk lideri Rauf Denktaş ile Kıbrıs Rum lideri Kipriyanu tekrar görüştüler ve 10 maddelik bir anlaşma imzaladılar. Yapılan anlaşmaya göre görüşmeler, Birleşmiş Milletler'in nezaretinde 15 Haziran'da Lefkoşe'de başlayacak ve Birleşmiş Milletlerin Kıbrıs'la ilgili aldığı kararlar temelinde sürdürülecektir. Anayasa ve toprak konuları görüşmelerde esasını oluşturacaktır. Bununla beraber Maraş'ın iskâna açılması konusu öncelikle önem verilecek bir meseledir. Maraş konusunda yapılacak anlaşma derhal uygulanacaktır. İki taraf iyi niyet ve karşılıklı güven ile rutin hayata dönüş için gerekli önlemleri alacaklardı. Görüşmelerde Kıbrıs Cumhuriyeti'nin askerden arındırılması da tartışılacaktı.

Toplumlararası görüşmelerin Lefkoşa'da ve B.M. Genel Sekreterinin nezaretinde yapılması da herhangi sonuç vermedi.⁴ Kıbrıs için konuşulan bütün bu aşamalardan geçilirken Türkiye'de ise 12 Eylül 1980'de askeri bir müdahale meydana geldi. Müdahale toplumlararası görüşmeleri de etkiledi. Görüşmelere ara verildi, duraklamalar oluştu. Nerdeyse bir yıl sonra Ağustos 1981'de Kıbrıs-Türk tarafı toprak ve anayasa ile ilgili taleplerini içeren "teklif paketini" Rum tarafına verdi. Tam da bu sıralarda Yunanistan'da yapılan genel seçimlerde sosyalist partisinin iktidara geldi. Seçimi kazanan Papandreou'nun başbakanlığı ile Türk-Yunan ilişkileri bir gerginlik içine girerken, Kıbrıs sorunu ve toplumlararası görüşmelerde de yavaşlama sürecine soktu. Yunan lider Papandreou, Kıbrıs konusunu, uluslararası platformlara götürme çabaları içine girmiştir. Bu durum, Türk yönetiminin, 15 Kasım 1983 tarihinde "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" adı ile bağımsızlığını duyurmasına kadar devam etmiştir.

KKTC'nin bağımsızlığını ilanı ile birlikte konu, iki toplum arasındaki bir sorun olmaktan çıkmıştır. Bu süreçte KKTC, Türkiye dışında, herhangi bir ülke tarafından tanınmamış olsa dahi iki devlet arasındaki bir sorun halini almıştır. Aslına bakılırsa KKTC kuruluşundan bugüne politik arenada uzlaşmacı siyasetiyle barışa katkı sağlamayı ilke edinen aktif taraf olmuştur. Kuruluş aşamasından sonra, KKTC'nin temel politikasını, Türkiye'nin etkin güvencesinin devamı olarak düşünmek mümkündür. Aynı zamanda iki bölge ve toplumdan oluşan merkezi hükümetin yetkileri sınırlı, federal, ortak bir devletin kurulması olduğunu söylemek de mümkündür.

Bu dönem ve şartlarda konuyu Birleşmiş milletler açısından ele almakta fayda vardır. BM Güvenlik Konseyi, KKTC'nin bağımsızlığını ilanının ardından bu ülkenin varlığının yasal olmadığını duyurmuştur (18 Kasım 1983 tarihli 541 sayılı kararı). BM güvenlik Konseyi'nin de destek vermemesi neticesinde KKTC'yi Türkiye dışında tanıyan bir devlet olmamıştır. Yunanistan cephesinde durumlar yukarıda bahsedildiği gibi devam etmektedir. Sosyalist parti yönetimindeki Yunanistan, KKTC'nin kurulmasına tepki göstermiş ve meseleyi uluslararası kuruluşlara götürmüştür. KKTC'nin kurulması ile birlikte kopan ipler, Denktaş'ın BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'a sunduğu müzakere ve iyi niyet teklifleriyle tekrar başlamıştır (02 Ocak 1984). Bahsi geçen uzlaşmacı önerileri çerçevesinde Denktaş; Maraş iskân sorunuyla

3 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, (1973-1983 Dönemi: Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, 1983-1990 Dönemi: Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu), s.579.

4 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.580.

ilgili atılabilecek adımlar, Lefkoşa uluslararası havalimanının açılması, kayıp kişiler komitesinin çalışmaya başlaması ve toplumlar arasında işbirliği yapılabilecek konulara yer vermiştir. Rum tarafı ise Denктаş'ın bu önerilerini reddetmekle yetinmemiş, Genel Sekreter de Cuellar'ın gündeme getirdiği Maraş iskân meselesine de olumlu açıdan yaklaşmamıştır. Rum tarafının görüşmeler sırasındaki gönülsüz tutum ve davranışları, Türkiye ile KKTC arasındaki ilişkilerin Büyükelçilik seviyesinde yürütülmesine sebep olmuştur.

Hal böyle iken BM Güvenlik Konseyi'nin 550 sayılı kararı ile KKTC ile Türkiye arasında yürütülen diplomatik ilişkilerin geçersiz olduğu kararı alınmıştır. Rum tarafı lideri Kipriyanu, KKTC'nin bağımsızlık ilanını gerekçe göstererek görüşme masasına oturmama kararı almıştır. Bu karar üzerine 1984 Ağustos ayında BM Genel Sekreteri himayesinde dolaşlı üç adet görüşme yapılmıştır. Ayrıca iki lider arasında yeniden bir zirve düzenlenmesi kararı alınmıştır. Bunun üzerine 10 Eylül 1984'te ABD'nin New York şehrinde başlayan dolaşlı görüşmelerin ikinci turunda, bir sonraki buluşmanın 15-26 Ekim 1984'te ve doğrudan görüşmeler olarak düzenlenmesine kararına varılmıştır. Bu görüşmelerin son turunun ise, 26 Kasım 1984'te yapıldığı görülmektedir. Yapılan görüşmeler sonunda BM Genel Sekreteri'nin taraflara sunduğu metin 17 Ocak 1985 tarihinde New York'ta tekrar bir araya gelmelerini sağlamıştır.⁵

3. TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİ

Bu dönemde Türkiye ABD ilişkilerinde göze çarpan olay ABD'nin uygulamış olduğu silah ambargosudur. 1975 yılında başlayarak üç yıl boyunca devam eden karar gereği ABD Türkiye'ye silah ve askeri malzeme satışını yasaklamıştır. Karar her ne kadar harekâta tepki olarak verilmiş olsa da ABD'nin Watergate skandalı ve Vietnam yenilgisi gibi kendi iç ve dış sorunlarıyla uğraştığı bir döneme rastladığı görülmektedir. Temelde iki ülke arasındaki ilişki gibi görünse de sonuçları bakımından diğer ülkeleri de etkilemiştir. Özellikle ambargonun kaldırılması ve askeri üslerin yeniden hizmete açılması SSCB tarafından hoş karşılanmamıştır.

3.1. Silah Ambargosu

1947 ve 1960 yıllarında Türkiye ile ABD arasında imzalanan ikili antlaşmalar ve 1961 senesinde kanunlaşan Amerikan Dış Yardım Yasası, Türkiye'ye yapılan askeri yardımın savunma ve iç güvenliğin sağlanması hususunda kullanılabilmesi koşulu taşıymaktaydı. Yunan lobisi, Türkiye'nin barış harekâtında ABD'den aldığı silahları kullanmakla bu şartı ihlâl ettiğini savunmuştur. Lobi, Türkiye'ye karşı silah ambargosu uygulanması için 1974 yılı itibarıyla Amerikan Kongresi'nde kampanya başlattı.⁶

Amerikan Kongresini oluşturan Senatonun ve ardından Temsilciler Meclisi aldıkları kanunla, 5 Şubat 1975 tarihi itibarıyla Türkiye'ye yönelik silâh ambargosu uygulamasına karar verdi. Bu kanuna göre Türkiye Kıbrıs'a yeni asker göndermez ve Amerikan silâhı sevk etmezse ambargo uygulanmayacaktı.

Dönemin şartları incelendiği takdirde ABD'nin ambargoyu başlattığı zamanın Türkiye'nin hükümet bunalımı ile uğraştığı bir dönem olduğu görülmektedir. Türkiye'de, Sadi İrmak başkanlığında kurulan ve güvenoyu alamamasına rağmen yönetimde bulunan bir hükümet görevdeydi. Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar ve politik zayıflığı, dışarıya karşı etkili olmasının önüne ge-

5 Bora Ünay, a.g.e., s.101-102.

6 Ali Rıza İzgi, **Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silâh Ambargosu ve Sonuçları**, (Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi), 2007.

çiyordu.⁷

ABD'nin başlattığı ambargonun Türkiye'nin askerî durumunda depremler yarattı. Türkiye'ye gönderilmesi beklenen askeri malzeme alınamadı. ABD başkanı (38. Başkan) Gerald Rudolph Ford'un ambargoyu kaldırma teklifini Temsilciler Meclisi kabul etmiş fakat ambargo kaldırılmamıştır. Bunun üzerine Türkiye, ABD'ye bir nota vermiştir. Buna göre Türkiye'deki 20 kadar Amerikan üssüne el konulacağını bildirildi. Temsilciler Meclisi ambargonun kaldırılmasını reddince, Türk hükümeti ABD'ye verdiği notayla 1969 tarihinde imzalanan Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Anlaşması'nı yürürlükten kaldırdığını ve Türkiye'deki bütün Amerikan üslerinin denetiminin TSK'ya verileceğini bildirdi (26 Temmuz 1975). Türkiye'nin bu kararlı tutumu karşısında 1976'dan itibaren ilişkiler yumuşamaya başladı. Müzakereler netice verdi ve yeni bir Savunma İşbirliği Anlaşması imzalandı (SEIA, 26 Mart 1976). Bununla beraber anlaşmanın yürürlüğe girmesi ancak ambargonun kaldırılmasına bağlıydı. Fakat ambargonun kaldırılması mümkün olmadı.

ABD silah ambargosu ile birlikte Türkiye'de millî silâh sanayinin kurulması fikri ve çalışmalarını hızlandırdı. CHP yoğunluklu hükümet döneminde “millî savunma kavramı” isminde yeni fikirler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yenilikçi olarak SSCB (Sovyet sosyalist cumhuriyetler birliği) ile yakınlaşmaya gidilmiş ve iki ülke arasında “İyi Komşuluk Deklarasyonu” imzalanmıştır.

Bu tepki ve gelişmeler ABD'yi yumuşatmıştır. Ayrıca Türk tarafı Temmuz 1978'de Kıbrıs konusunda taviz vermiştir. Kıbrıs Türk Federe Başkanı Rauf Denktaş, toplumlararası görüşmeler başlayınca gelecekteki statüsü ve hakları saklı tutulmak koşuluyla, Maraş bölgesine 35.000 Rum göçmenin kabul edileceğini ve burada sürekli olmayan bir yönetim kurulabileceğini bildirdi. Hem bu adım hem de ABD başkanı Carter'in çabaları sonucunda 26 Eylül 1978'de ambargo kaldırıldı.⁸

4. TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Kıbrıs meselesi ile karşı karşıya kalınan ülkelerden biri Yunanistan'dır. Bununla beraber 1974 yılı sonrasında Türk-Yunan ilişkilerinde Kıbrıs meselesinden uzaklaşıldığı göze çarpmaktadır. Bu dönemde çoğunlukla Ege Denizi üzerinde yoğunlaşmıştır. Döneme ait sorunları kıt'a sahanlığı, karasuların genişliği, hava kontrol sahası meseleleri olarak sıralamak mümkündür. Lozan Anlaşmasının ihlal eden Yunanistan'ın Ege adalarını silahlandırması da sorunlardan bir diğeridir.

4.1. Kıt'a Sahanlığı Meselesi

Türkiye ile Yunanistan arasındaki kıt'a sahanlığı sorunu, Türk hükümeti tarafından, Ege açık sularında ve “Türkiye'nin kıt'a sahanlığında bulunan” 27 bölgede petrol arama yapmak üzere, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına (TPAO) arama ruhsatı verilmesi olayı ile başlamıştır. Verilen ruhsatın haritası ile beraber, 1 Kasım 1973'te Resmi Gazete'de yayınlanmasıyla da resmîyet kazanmıştır. Belirtilen saha, Ege Denizi'nde, Semadirek, Limni, Midilli, Aghios, Sakız adaları arasında ve bu adaların karasularının dışındaydı.⁹

Kıbrıs harekâtından sadece iki gün önce Türkiye hükümeti TPAO'ya Ege'de yeni bir arama ruhsatı daha verdi. Kıbrıs harekâtı ilişkileri daha da gerginleştirdi (18 Temmuz 1974).

1975 yılında kıt'a sahanlığı konusundaki tartışma devam etti. Yunanistan sorunu Milletlerarası Adalet Divanı'na taşımayı isterken Türkiye ise anlaşmazlığı anlaşma yoluyla çözmek istedi. Tarafların uzlaşmaya varmaları için 19 Mayıs 1975'te Türk ve Yunan Dışişleri bakanları arasında Roma'da bir görüşme tertip edildi. 31 Mayıs 1975'te ise Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel ile

7 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.585.

8 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.591-592.

9 İrfan Kaya Ülger, **Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunları**, Derin Yayınları, İstanbul 2008, s.43.

Yunanistan Başbakanı Karamanlis arasında Bükreş'te görüşmeler yapılarak konunun Milletlerarası Adalet Divanı'na götürülmesi için ilke anlaşmasına varıldı. Ancak sonraki aşamada tarafların hukukçularının yaptıkları toplantılar konuyu neticesiz bıraktı. Bunda Türkiye'nin Divan'a gitmek istememesinin de rolü vardır. Bu arada Türk-Yunan ilişkilerini körükleyecek yeni bir anlaşmazlık unsuru belirdi. Yunanistan Türkiye'ye yakın Ege adalarını silahlandırmıştı. Silahlandırma üzerine Türkiye Cumhuriyeti 1975 Temmuz ayında aldığı karar ile İzmir'de "Ege Ordusu"nu yani Dördüncü Ordu'yu kurdu. Türkiye'nin bu yeni askeri kuvveti, NATO'nun dışında, tamamen ülkenin kendi emrinde olan silahlı bir güçtü.¹⁰

1976 Şubatında Türkiye, kıt'a sahanlığı konusundaki kararlılığını göstermek için "Hora" (sonradan adı Sismik I) adlı araştırma gemisini hazırladı. Ağustos ayında Çanakkale'den ayrılan Hora Yunanistan ile Türkiye arasındaki kıt'a sahanlığı anlaşmazlığı bulunan sulara giriş yaptı. Yunan hükümeti Sismik-I Ege'ye çıkınca Türk hükümetini protesto etti. Türk hükümeti geri adım atmadı.¹¹

Türkiye'nin tavrı üzerine Yunanistan harekete geçti. Öncelikle B.M. Güvenlik Konseyi'ne başvurarak, Türkiye'nin Yunan kıt'a sahanlığı üzerindeki haklarını ihlal ederek barış ve güvenliği tehlikeli biçimde tehdit ettiğini ileri sürdü. Ardından, 10 Ağustos 1976'da sorunu Milletlerarası Adalet Divanı'na taşıdı. Fakat Yunanistan'ın iki başvurusu da Sismik-I'in faaliyetinin zarara sebep olmadığı gerekçesiyle reddedildi.

Bu durumda Yunanistan Türkiye'yle anlaşmaya varmak zorunda kaldı. 11 Kasım 1976'da imzalanan Bern Deklarasyonu 10 maddelik bir belgeydi. Bu belge, iki taraf arasında kıt'a sahanlığının sınırlarının çizilmesine yönelik görüşmelerde uyulacak kuralları belirliyordu. Buna göre, görüşmeler içtenlik ve iyi niyet ile yürütülecek, Türkiye, Yunanistan'ın karasularının sınırını 6 milden 12 mile çıkarması halinde bu kararı bir savaş nedeni sayacaktır. Öte yandan B.M. Deniz Hukuku Konferansı'nda, Türkiye Ege Denizi'nin özel durumunu savunmak ve benzer sorunları olan ülkelerle işbirliği yapmak suretiyle Yunanistan'a Ege'de güç kazandıracak bir belgenin ortaya çıkmasını önlemek istiyordu. Ancak Yunanistan'ın, Papandreu döneminde tutumunun daha da kararlaşması ve B.M.'nin 1982 yılında kabul ettiği sözleşme ile Yunanistan'ın görüşleri desteklenmiştir.¹²

4.2. Ege'de Hava Kontrol Sahası Meselesi (FIR Hattı)

1974 Kıbrıs krizinin ortaya çıkardığı bir sorun olan Hava Kontrol Sahası konusundaki anlaşmazlık sonraki yıllarda da devam etti.

Mayıs 1975'te Brüksel'de Türkiye ve Yunanistan Başbakanlarının görüşmelerinde kıt'a sahanlığı konusunun yanında hava kontrol sahası meselesi de ele alındı. Ancak sonuç alınmadı. Türkiye 1977 ve 1978 yıllarında hava sahasının ortaklaşa kullanımı ile ilgili teklifler yaptı, fakat Yunanistan kabul etmeyince görüşmeler kesildi.

Bu arada, Yunanistan Haziran 1977'de NATO'ya başvurarak iltifakın askeri kanadıyla tekrar bağ kurmak istediğini bildirmişti. Buna göre, Yunanlılar İzmir'deki NATO karargâhına dönmeyecek; bununla beraber Yunanistan'ın emrinde ayrı bir NATO karargâhı kurulacaktı. Son olarak Ege Denizi'ndeki hava kontrol sahası tıpkı 1974'ten önce olduğu gibi Yunanistan'a ait olacaktı.

10 Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.836.

11 Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.837.

12 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.580-582.

NATO Başkomutanı Haig ile Yunanistan Genelkurmay Başkanı Davos çeşitli müzakereler yaptılar. Sonunda Yunan görüşüne uygun bir anlaşmaya varıldı. Bu anlaşma diğer NATO ülkelerinde de kabul edildiyse de Türkiye tarafından reddedildi.¹³

Bunun üzerine NATO Başkomutanı, Türk Genelkurmayı ile yaptığı görüşmelerden sonra yeni bir anlaşma oluşturdu. Anlaşmaya göre, Yunanistan'ın doğu kıyılarında bulunan adaların hava sahası kontrolü Yunanlılara bırakılacak, Ege'nin diğer kısımların kontrolü ise NATO komutanlığına verilecekti. Ege Denizi'nin Yunanistan'ın savunması için oldukça önemli olan kısımları da NATO'nun hususi koruması altına girecekti.

Yunanistan bu teklifleri reddetti. Bu arada farklı bir gelişme yaşandı. 1979'da NATO Başkomutanlığına getirilen General Rogers, "Rogers Plânı" isimli yeni bir anlaşma taslağı oluşturdu. Açıklanmayan bu plâna göre Türkiye Ege hava sahasının kuzey-güney yönünde ikiye ayrılması isteğinden vazgeçiyordu. Yunanistan'ın ise 1974 öncesi statüsünün yenilenmesi isteğinden vazgeçtiği anlaşılıyordu. Türk Genelkurmayı 22 Şubat 1980'de NOTAM'ın (Bütün Havacılara Tebliğ) kaldırıldığını açıkladı. 23 Şubat'ta Yunanistan, kendisinin NOTAM'ını kaldırdı ki, böylece Ege Denizi yeniden sivil trafiğe açılmış oldu.¹⁴

Rogers Planı'nın taraflarca kabulü sonrası Türkiye vetosunu geri çekti. Bunun üzerine Yunanistan 20 Ekim 1980 tarihinde NATO'nun askeri kanadına geri döndü. Bu koşullarda Türk-Yunan ilişkilerinin uzlaşma ve yumuşama havası bekleniyordu, fakat beklenildiği gibi olmadı. Özellikle Yunanistan'da Pan Helenik Sosyalist Partisi'nin (PASOK) 1981 genel seçimlerinde iktidara gelmesiyle ilişkiler yeni bir huzursuzluk dönemine girecektir. Kıt'a Sahanlığı, FIR Hattı, Kıbrıs konularına ek olarak Batı Trakya Türklerinin meselesindeki bozulma da bu dönemde artmış olduğundan Türk-Yunan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen bir konu daha eklenmiş oldu. 1980 sonrası dönemde, özellikle Papandreu'nun iktidara gelmesiyle Batı Trakya'daki Türk asıllı Yunan vatandaşları üzerindeki baskılar artmıştır.¹⁵

26 Mart 1982'de Yunanistan'ın Batı Trakya'daki Türklere karşı izlediği baskı politikasına tepki olarak, Türk hükümeti Türkiye'deki Rumların mallarına el koyacak bir kanun hazırladı. Ancak yasalaşmadan kalan (kadük) bu kararın hemen ertesinde, Yargıtay 12 Haziran 1982'de, Yunan uyrukluların 1964 kararnamesiyle dondurulmuş Türkiye'deki mallarını bir başkasına devredemeyeceklerine ilişkin karar aldı.¹⁶

Bu arada Turgut Özal hükümeti işbaşındaydı. Hükümetin 13 Ocak 1984'te TBMM'de okunan programında yer alan Yunanistan ile uzlaş, ticaret, ekonomi ve turizm alanlarında iyi ilişkiler kurabilmek tarzındaki ifadeleri yeni iktidarın Yunanistan'a bakış açısına dair fikir veriyordu. Fakat Özal'ın Türkiye ile Yunanistan arasında ticari ve iktisadi ilişkileri geliştirebilmek ve Papandreu'nun uzlaşmaz tutumunu dünya kamuoyuna gösterebilmek için yaptığı Yunan vatandaşlarına uygulanan vizeyi tek taraflı olarak kaldırma jestleri karşılıksız kaldı. İlişkilerde umulan yakınlaşma sağlanamadı. 1985 yılı içinde de seçimler dolayısıyla katılan Yunan hükümeti Türkiye ile arasında sorun oluşturan karasuları başta olmak üzere temel sorunlara ilişkin ödün vermeyen sertlik politikasını sürdürdü.¹⁷

13 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürçüoğlu, *a.g.e.*, s.586.

14 Mehmet Gönlübol-Ömer Kürçüoğlu, *a.g.e.*, s.586.

15 Yaşar Ertürk, *Adalar (Ege) Denizinde Türk-Yunan Mücadelesi*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2007, s.93.

16 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası II (1980-2001)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.106.

17 Baskın Oran, *a.g.e.*, s.109-110.

5. TÜRK-SOVYET (SSCB) İLİŞKİLERİ

1971 muhtırasından 1973 yılına kadarki dönemde dış politikada ABD öncelikleri göz önünde tutuldu. Türkiye'nin bu evrede SSCB ile olan ilişkilerinde, özellikle Kıbrıs konusunda bir yakınlaşma ve ortak tutumlarının önceki yıllarda olduğu gibi süregeldiği görülmektedir. Nisan 1972'de taraflar arasında imzalanan İyi Komşuluk İlkeleri bildirgesine göre Kıbrıs konusundaki güven ve ortak tutum tazelenmiştir. 1973 seçimlerinde Bülent Ecevit başkanlığında kurulan CHP ve Necmettin Erbakan'ın kurduğu Milli Selamet Partisi temelde emperyalizm ve Amerikan karşıtı toplulukların desteğini alarak iktidar olmuştur.¹⁸

Türkiye Temmuz 1974'te Kıbrıs'a asker çıkardı. Ateşkesin ardından I. Cenevre Konferansı toplandı. İmzalanan Cenevre deklarasyonu ile Kıbrıs ateşkes çizgisinin belirlenmesine karar verildi. BM kontrolünde bir bölge oluşturulması, ateşkes çizgisini içine alması ve Türk bölgelerinin BM korumasına girmesine karar verildi. Kıbrıs Türklerinin varlığının ve özerkliğinin tanınması, Türkiye'nin askeri harekâtının yasal kabul edilmesi deklarasyonu Türkiye açısından başarılı kılmahtadır.

Deklarasyonun akabinde Kıbrıs'ın anayasal konumunu tartışmak üzere II. Cenevre Konferansı toplandı. Moskova Ankara'ya bağımsızlığı tehlikeye girmediği müddetçe Kıbrıs'taki Türk eylemlerine karşı durmayacağını belirtti.¹⁹ Türkiye'nin adaya eski statüsünü kazandıracağını düşünen SSCB çıkarları için harekâtı desteklemekteydi. Bununla beraber Cenevre deklarasyonunda Makarios'tan söz edilmemesi ve Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadından ayrılması SSCB açısından hoş karşılanmadı. Buna rağmen Türkiye ile ilişkilerini bozmadı. Kıbrıs'ın bağımsızlığını, bütünlüğünü ve her iki toplumun eşitliğini savunmaya devam etti. Türkiye'nin bu dönemde tehdit olarak gördüğü ülke Yunanistan idi. Bu nedenden SSCB ile olan ilişkiler 1976'dan sonra gelişti.

Öte yandan ABD silah ambargosunun Türk-Amerikan ilişkilerinde yarattığı sarsıntı, Sovyetlerle yakınlaşmayı mümkün kılabilirdi. Ancak İkinci Kıbrıs harekâtının SSCB'de oluşturduğu tasalar, yanı sıra iç siyasal gelişmeler yakınlaşmayı sınırlandırdı. ABD'nin ambargo döneminde, aynı zamanda anarşi ve terörün hızlandığı, 49 çeşit Marksist ve komünist grup ve kuruluşun yer aldığı bir ortamda Türk halkının Sovyetlere sempati duyması mümkün olmamıştır. AP'nin liderliğinde kurulan iki koalisyon hükümetinde etkili olan MHP'nin SSCB'ne karşı olan tavrı da ilişkilerdeki yakınlaşmayı önlemiştir. Bundan dolayıdır ki ABD 1978'de ambargoyu kaldırdığı, Türkiye'deki üslerin yeniden açıldığı zaman SSCB çok sert tepki göstermiştir. SSCB bu gelişmeyi barış için tehlikeli bularak Ege ve Akdeniz içinse dengesizlik olarak nitelendirdi. 1979 SSCB Afganistan işgalinin Türkiye tarafından sert üslupla eleştirilmesi ile yakınlaşma süreci bitti.

12 Eylül 1980 müdahalesi sırasında Türk-Sovyet ilişkileri son derece olumsuz haldeydi. ABD'de 1980 Kasım seçimlerinde Reagan idaresi işbaşına gelince Türkiye ile yakın ilişkiler kurulması Sovyetleri memnun etmemiştir. Fakat 12 Eylül idaresi ülkede huzuru sağladıktan sonra dış politikaya eğilince Sovyetlerle olan ilişkiler de yumuşamıştır. Bu dönemde ABD ile daha kuvvetli ilişkiler kurulduğu bir dönemdir. ABD ile imzalanan Savunma ve İşbirliği Antlaşması bunun somur örneklerinden biridir. Bununla beraber Türkiye tarafından gelen ve çok güçlü olmayan politik çabalar çerçevesinde ilişkilerde SSCB'de ihmal edilmedi. Böylece olumsuz giden ilişkilerde düzelmeye başlandı söylenebilmektedir.

18 Burçin, Canar. SSCB Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979). Disiplinlerarası karşılaştırmalar.S.8.ss.239

19 Stergiou, A. 2007.101

6. TÜRKİYE-AET İLİŞKİLERİ

Türkiye 31 Temmuz 1959 tarihinde Avrupa ekonomik Topluluğu'na (AET) ortaklık için başvuruda bulunmuştur. 1963 yılında ortaklık için imzalanan Ankara antlaşmasından yedi yıl sonra gümrük birliği için bir katma protokol imzalanmıştır. 1973 tarihine gelindiğinde bu protokolün uygulamaya konulduğu görülmektedir. Bu protokol ile ilişkiler iyileştirilmeye çalışılsa da bazı gelişmelerin bunu sekteye uğrattığı görülmektedir. Bu olaylardan biri de 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'dır. Topluluğa üye ülkeler Paris Zirvesi'nde Türkiye'yi eleştirmiş, kınamışlardır. Ertesi yıl ise Rum tarafı ile Ortaklık Konseyi toplantısı yapmışlardır. 1975'te Yunanistan'ın tam üyelik için başvuru yapması ise ilişkileri gerginleştirmeye devam etmiştir. ²⁰ Esasında kalıcı yönde ilişkileri engelleyen başka faktörler de bulunmaktadır. Ancak dış politika özellikle Kıbrıs harekâtı odağıyla ele alındığından bunlar yeterli görülmektedir.

1975 sonrası dönemde AET'yle ilişkilerde bir durgunluk görülmektedir. Bunun sebepleri siyasî ve iktisadî niteliklidir. Yukarıda bahsi geçen nedenlerden ötürü ortaklık konseyi toplantıları yapılamamıştır. Türkiye'nin toplantılara iştirak isteğini birçok üye ülke reddetmiştir. Daha sonra ülkeler, Trokyo olarak geliştirilen yöntem ile en azından Türkiye'ye katılmadığı ama kendisini ilgilendiren toplantılar hakkında bilgi verilmesi hususunda birleşmişlerdir.

Türkiye'nin iç siyasî gelişmelerinde çeşitli istikrarsızlar dikkat çekmektedir. Özellikle MSP'nin (Milli Selamet Partisi) etkisiyle AET'ye karşı olumsuz bir tutum doğmuştur. 1973'ten sonraki hükümetlerde etkili olan sol görüşler de, Batılı ekonomilerin birleşmesi içinde Türkiye'nin sadece bir pazar oluşturacağı düşüncesindeydiler. Ayrıca Türkiye'deki iç siyasî çalkantılar da AET konusunda tutarlı bir politika izlenmesini güçleştirmiştir. 1973 sonrası petrol krizi AET ülkelerini de güç durumda bırakmıştır. Bu ülkeler, artan işsizlik sorunları karşısında Türkiye'ye güçlük çıkarmaya başladılar. Batı Avrupa'nın Türkiye'yi istemediği yolundaki kuşku haklı çıkaran bir olgu olarak görüldü.

12 Eylül müdahalesinden önce AP azınlık hükümetinde Türkiye'nin AET ile olan ilişkilerini canlandırmak, hatta erken tam üyelik için başvuruda bulunmak niyetleri vardı. Ancak 12 Eylül'den sonra Avrupa'yla ilişkilerin bozulması, AET'de de etkisini gösterdi. Tam üyelik konusunda zor durumda kalmaktan kaygılanan AET ülkeleri müdahaleden sonra ilişkilerde meydana gelen durgunluk karşısında bir anlamda rahatlamış oluyorlardı. Bozulan Türkiye-AET ilişkileri altı yıl aradan sonra 15 Eylül 1986'da daha önce de yapılmış olan Ortaklık Konseyi toplantısının ardından düzelmeye başlamıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmanın bütünü incelendiği takdirde 1975-1984 yılları arasında Türk dış politikasını biçimlendiren en önemli olayın Kıbrıs Barış Harekâtı olduğu görülmektedir. Harekât ve etkileri günümüze kadar gelmektedir. Bununla birlikte söz konusu dönemde Yunanistan, ABD, SSCB ile olan ilişkilerimizde başat bir rol oynamıştır.

1975'te Kıbrıs Federe Türk Devleti'nin kurulması öncesi ve sonrası yaşanan gelişmelerde Türkiye'nin iyi niyetli fakat adadaki Türk toplumunun haklarını eşitlik çerçevesinde çözmeye yönelik tutumu dikkati çekmektedir. Bu dönemde Türkiye iç politikada yaşanan gerginliklerle beraber konuyu sahiplenmesini bilmiştir.

20 Ekrem, Y.Akçay. 1970'lerde siyasi partilerin gözüyle Türkiye'nin AET'ye bakışı: AP, CHP, MHP, MSP, DP, TKP örnekleri. ss.34

Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki esas kaygısı Akdeniz'deki dengenin Yunanistan çıkarları doğrultusunda bozulmasıydı. Bu sebeptir ki Türkiye Enosis'e (adanın Yunanistan ile birleşmesi) karşı çıkan ve adadaki Türklerin anayasal haklarını korumaya dönük politikalar üretmiştir. Türkiye'nin NATO'ya üye ülke olması ve İsrail ile siyasi ilişkilerini sürdürmesi Arap ülkelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Türk-Yunan ilişkilerindeyse Kıbrıs'tan uzaklaşmış, Ege Denizi üzerinde yoğunlaşmıştır. Kıt'a Sahanlığı, Karasuların Genişliği, Hava Kontrol Sahası konularında birçok anlaşmazlık yaşanmıştır

Türk-Amerikan ilişkilerinde de harekâtın yansımaları görülmektedir. ABD'nin 4 yıl boyunca uygulamış olduğu silah ambargosu Türkiye'nin savunma sistemi yanında ekonomisine de ciddi darbeler indirmiştir. Bununla beraber ambargonun kaldırılıp üslerin tekrar açılması tam anlamıyla yakınlaşma sağlanmayan Türk- SSCB ilişkilerini kopma noktasına getirmiştir.

Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile olan ilişkilerinde ise ekonomik ve politik nedenlerden kaynaklı bir durgunlaşma göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada tarihsel açıdan 1975-1984 dönemi ele alınmış olsa bile Kıbrıs sorunu bunun çok daha öncesinde bir geçmişe sahiptir. Bugün bile özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile olan ilişkilerinde belirleyici bir konumdadır. AB üye ülkeleri çoğu zaman bu sorunu gündeme getirmektedir.

Önceki bölümlerde Türkiye'nin çeşitli ülkelerle olan politikasını temelde Barış Harekâtının biçimlendirdiğinden söz edildi. Uluslararası ölçekte petrol rezervlerine yakınlığı ve bunları kontrol edebilecek konumda olması adanın önemini artırmaktadır.

Kıbrıs meselesinin çözümsüzlüğünün bir nedeninin de meselede çok fazla tarafın olmasını göstermek mümkün görünmektedir. Adada yaşayan Türk tarafı ve Rum tarafının yanı sıra Yunanistan, İngiltere, ABD, AB üye ülkeler ve Türkiye kimi zaman ticari kimi zaman siyasi ve etnik sebeplerden ötürü meselenin doğal tarafları olarak yer almaktadır.

Kıbrıs Meselesini sadece nüfusun fazlalığı ve kalıcı yerleşim yerlerine göre değerlendirmek yeterli değildir. Kıbrıs'ı tarihi, sosyal, kültürel parametrelerle yorumlama çok daha akılcı olacaktır. Kıbrıs'taki Türk halkının varoluş davasını savunan KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın devlet adamı olarak addaki Türk toplumu için yaptığı çabalar meseleye büyük katkı sağlamıştır. Bununla birlikte 1975- 84 Türk dış politikasını derinden etkileyen bu olayın önümüzdeki yıllarda da tartışma konusu olarak sürdürüleceği aşikârdır.

KAYNAKÇA

AKÇAY, Ekrem, Y. 1970'lerde Siyasi Partilerin Gözüyle Türkiye'nin AET'ye Bakışı: AP, CHP, MHP, MSP, DP', TKP Örnekleri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. C.4, S. 7. ss.34

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yy. Siyasî Tarihi, C.I-II, Aklın Yayınları, İstanbul 2003.

CANAR, Burçin, SSCB Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979). Disiplinler arası karşılaştırmalar. 2018. S.8, .ss.223-246

ERTÜRK, Yaşar, Adalar (Ege) Denizinde Türk-Yunan Mücadelesi, IQ Yayıncılık, İstanbul 2007.

GÖNLÜBOL, Mehmet- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),

Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996.

İZGİ, Ali Rıza, Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silâh Ambargosu ve Sonuçları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.

ORAN, Baskın, Türk Dış Politikası II (1980-2001), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

STERGİOU, Andreas. Soviet Policy Toward Cyprus. *The Cyprus Review*. 19 (2)83-106. 2007

ÜLGER, İrfan Kaya, Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunları, Derin Yayınları, İstanbul 2008.

ÜNAY, Bora, Türk-Yunan İlişkilerinde Temel Sorunlar ve 1999 Sonrası Yumuşama Dönemi, TC Atılım Üniversitesi, Ankara 2007.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doç. Dr.

Hatip YILDIZ

Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi
Anabilim Dalı
hatipyildiz@dicle.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9408-5636>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
12/12/2019

Kabul edildi.

Accepted
18/12/2019

Çeviri

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.658653>

Translation

II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında Bitlis Vilayetinin Modern Eğitim Durumunu Gösteren Bir Rapor

The Report Showing Bitlis Province's Modern Education Status at the Beginning of the II. Constitutional Monarchy Period

Öz

Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki önemli vilayetlerinden biri olan Bitlis'te yapılan modern eğitim çalışmaları, kapsamlı olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde başlamıştır. Bu dönemde, Doğu vilayetlerinde uygulamaya konulan "Anadolu Islahatı Projesi" çerçevesinde, Bitlis vilayetinde de ibtidai ve rüşdiye mektepleri gibi modern eğitim kurumlarının açılması ve yayılması mümkün olmuştur. II. Abdülhamid'in bölgede başlattığı bu eğitim reformu, II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında da sürdürülmek istenmiştir.

İsmail Hakkı Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi başlarında Bitlis vilayetine vali vekili olarak atanmasıyla, bizzat kendisi tarafından vilayetin o günkü eğitim durumu ile ilgili kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Raporunda; bir taraftan temel eğitimin bir millet için ne kadar önemli olduğu vurgulanırken, diğer taraftan da Bitlis vilayetinde mevcut olan okulların fiziki durumu, eğitim yapısı ve öğretmen mevcudu ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Ayrıca, vilayet dâhilinde en çok ihtiyaç duyulan ibtidai mekteplerinin nerelerde açılacağı belirtilerek, söz konusu mekteplerin masraflarının karşılanması hususunda Maarif Nezaretinden destek istenmiştir. Bunlara ilaveten, Sirt'e bir idadi mektebi açılması, yeni açılmış olan Bitlis ve Muş idadileri için de birer uygun bina inşa edilmesi talep edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, II. Meşrutiyet, Bitlis, İsmail Hakkı Bey, eğitim.

Abstract

The modern educational activities carried out in Bitlis, one of the important provinces of the Ottoman Empire in Eastern Anatolia, were extensively began during the period of Sultan Abdulhamid II. During this period, within the scope of the Anatolian reform project implemented in the Eastern provinces, it was possible to open and spread modern educational institutions such as ibtidai and rüşdiye schools in Bitlis province. The educational reform initiated by Abdulhamid II in the region was intended to continue in the early years of the II. Constitutional Monarchy.

When İsmail Hakkı was appointed as the Deputy Governor of Bitlis province at the beginning of the II. Constitutional Monarchy Period, he prepared a comprehensive report on the educational status of the province at that time. In the report; on the one hand, the importance of basic education for a nation is emphasized, on the other hand the physical status of the schools in Bitlis province, education structure and the availability of teachers are explained in detail. In addition, the places where the most needed primary schools will be opened within the province were stated and the Ministry of Education was asked to support the expenses of these schools. The report also requested the

ATIF: YILDIZ Hatip, "II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında Bitlis Vilayetinin Modern Eğitim Durumunu Gösteren Bir Rapor" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (863-878)

CITE: YILDIZ Hatip, "The Report Showing Bitlis Province's Modern Education Status at the Beginning of the II. Constitutional Monarchy Period" *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (863-878)

opening of a high school school in Siirt and the construction of suitable buildings for the newly opened Bitlis and Muş high schools.

Keywords: Ottoman, II. Constitutionalism, Bitlis, İsmail Hakkı, education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kapsamlı olarak III. Selim ile başlayan modernleşme çalışmaları, hem II. Mahmud ve hem de Tanzimat dönemlerinde büyük bir ivme kazanarak devam etmiş; II. Abdülhamid Dönemi'nde ise adeta zirveye ulaşmıştır. Bu süreçte askeri, siyasi, idari, hukuki, bayındırlık ve eğitim gibi farklı alanlarda önemli yenilikler yapılmıştır.¹ Ancak, bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma düşüncesinden vazgeçen Avrupa devletleri, başta İngiltere olmak üzere, şimdiye kadar yapılan yenilikleri görmezlikten gelip; "Vilayat-ı Sitte" olarak adlandırdıkları ve Bitlis'in de içinde bulunduğu Sivas, Erzurum, Van, Mamuratülaziz ve Diyarbakir gibi Doğu vilayetlerinde Ermenilerin lehine ıslahat yapılması talebinde bulunmuşlardır.²

Avrupa devletlerince kastedilen ıslahatın sonuçlarının nereye varacağını çok iyi bilen Sultan II. Abdülhamid, buna karşılık iki koldan harekete geçmiştir. İlk olarak Müşir Mehmed Zeki Paşa'yı Erzurum'da bulunan IV. Ordu Komutanlığı görevine getirerek³, 1888 ile 1908 yılları arasında Doğu vilayetleri ile yakından ilgilenmesini sağlamıştır. Bu kapsamda "Hamidiye Süvari Alayları" teşkilatı kurularak, Ermeni isyanlarının bölgede yayılması önlenmiş ve aşiretlerin devletle olan bağları güçlendirilmiştir.⁴ Buna bağlı olarak da, aşiretlerin talepleri doğrultusunda, yaşadıkları bölgelerde yeni okullar açılmış ve İstanbul'da açılan "Aşiret Mektebi"ne de bölgeden çok sayıda talebe gönderilmiştir.⁵

Berlin Antlaşmasının 1878 yılında imzalanmasından sonra Osmanlı'ya yönelik olarak başlayan ve birinci safhayı oluşturan ıslahat baskıları, 1894 Sason Ermeni hadisesinden sonra daha da artış göstermiştir. Bu olay, 1895'te başlayıp 1900 yılında sona eren Anadolu ıslahatının da bir nevi ikinci safhasının başlangıcını teşkil etmiştir.⁶ Bunun üzerine ikinci önemli hamleyi başlatan Sultan II. Abdülhamid, Avrupalı devletlerin 1878 yılından beri politik baskı aracı olarak kullandıkları ıslahat projesini ellerinden alarak, bu projeye Osmanlı Devleti'nin ve halkının yararına olacak şekilde işlerlik kazandırmıştır.⁷ Bu çerçevede, Ahmed Şakir Paşa'yı 27 Haziran 1895 tarihinde "Anadolu Vilayati Umum Müfettişliği"ne tayin ederek, bilhassa Doğu vilayetlerinde çeşitli alanlarda "Anadolu Islahatı" adıyla hummalı bir çalışma başlatmıştır.⁸ Şakir Paşa'nın yoğun çaba sarf ettiği alanlardan biri de eğitimin iyileştirilmesidir. Bunun en önemli nedeni, bölgede yapılan incelemeler sonucunda, Müslüman okul sayısının yetersiz ve gayrimüslimlerin okullaşma oranının Müslümanlara göre daha ileri bir durumda olduğunun tespit edilmesidir.⁹ Bundan dolayı Osmanlı

- 1 Emel Poyraz, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 193, Yıl: 33, Cilt: 97, Temmuz- Ağustos 2011, s. 118.
- 2 Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 39-44.
- 3 Cengiz Çakaloğlu, Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 29.
- 4 Çakaloğlu, a. g. t, s. 32-37.
- 5 Çakaloğlu, a. g. t, s. 74-75.
- 6 Karaca, a. g. e, s. 39-44.
- 7 Karaca, a. g. e, s. 163.
- 8 Karaca, a. g. e, s. 55, 210.
- 9 Karaca, a. g. e, s. 183.

Devleti yöneticileri, mevcut durumu Müslümanların lehine çevirmek için bilhassa temel eğitim, ortaöğretim ve eğitimin mali kaynakları konusunda önemli bazı adımlar atmışlardır. Genel olarak II. Abdülhamid Dönemi'nde bölgede yoğunlaşan eğitim çalışmaları, II. Meşrutiyet Dönemi'nde de sürdürülmek istenmiştir.

1. II. Abdülhamid Dönemi ve Öncesinde Bitlis Vilayetinde Modern Eğitim Çalışmaları

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmeye başlayan Bitlis ve çevresi, 1879 yılına kadar farklı statülerle idare edilmiştir. Bu tarihte ise Muş, Siird ve Genç sancaklarını da içine alan Bitlis vilayeti teşkil edilmiştir.¹⁰ Kuruluşu II. Abdülhamid Dönemi'nde gerçekleştirilen Bitlis vilayetinde, bilhassa modern ibtidai mekteplerinin açılışı ile ilgili ilk adımlar da yine bu dönemde atılmıştır. Bu kapsamda okulların yapım ve ıslahı konusunda birçok rapor hazırlanarak Dersaâdet'e gönderilmiştir. Bunlardan en önemlileri Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif'in 1890 yılında kaleme aldığı raporlardır. Bu raporlarda; vilayetin adliye, zaptiye, mülkiye, maliye ve maarif ile ilgili durumu özetle ifade edilerek, vilayet ahalsinin cehaletinin ve aşiretlerin itaatsizliğinin eğitimsizlikten kaynaklandığı belirtilmiştir. Ayrıca, Bitlis vilayet merkezinde dört mahallede birer adet ibtidaî mektebinin zengin halk tarafından yaptırıldığı ve bu okullarda 300 öğrencinin ders gördüğü bilgisi paylaşılmıştır. Ancak, bu okulların yetersiz olduğu ve başka okullara da ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiştir.¹¹

Görüldüğü gibi, bu yıllarda Bitlis vilayetinin temel eğitim durumu pek parlak değildir. Bu nedenle, 1896 yılına gelindiğinde, II. Abdülhamid'in 31 Ekim 1896 tarihli iradesi doğrultusunda, Anadolu ıslahatı projesi kapsamında, diğer Doğu vilayetlerinde olduğu gibi, Bitlis'te de hummalı bir çalışma başlatılmıştır. Öncelikle Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 tarihli telgrafıyla, Bitlis vilayetinde yeni teşkil edilen nahiyeler ve bu nahiyelerdeki mektep durumları ile ilgili bilgi istenmiştir. Bunun üzerine vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevapta, vilayetin ibtidai eğitimi ile ilgili şu hususlara yer verilmiştir:

*"Bitlis vilayetince oluşum süreci tamamlanmak üzere olan 30 nahiyenin hiçbirinde ibtidai mektebi yoktur. Bununla birlikte, muallimlerinin maaşı maarif tahsisatından verilmek üzere, her birinde birer eğitim yerinin ahalinin yardımıyla hazırlanması mümkündür. Fakat öncelikle, sözü edilen mekteplerin teşekkülü, vilayetin maarife ait ihtiyaçlarının takibi ve gayrimüslim mektepleri tedrisatının devletin menfaatlerine uygun şekilde teftişi için bir maarif müdürünün tayini lazımdır."*¹²

Yeni teşkil edilen nahiyelerin hiçbirinde ibtidai (ilkokul) mektebi olmadığı tespit edilmesi üzerine, öncelikle Maarif ve Dâhiliye nezaretlerine¹³, ardından da Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa vasıtasıyla valiliklere ve Anadolu Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Şakir Paşa'ya telgraflar çekilmiştir.¹⁴ Bu telgraflarda, diğer Doğu vilayetlerinde olduğu gibi, Bitlis vilayetinde de yeni teşkil edilen veya edilmekte olan nahiyelerde en kısa zamanda birer ibtidaî mektebi açılması talimatı verilmiştir.¹⁵ Ayrıca Dâhiliye Nezareti'ne göre, mekteb binası olmayan yerlerde, maarif bütçesinin durumu göz önünde tutularak, ahalinin yardımıyla külfetsiz bir ders yerinin vücuda getirilmesine gayret edile-

10 Metin Tuncel, "Bitlis", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1992, s. 225-228.

11 Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 337-338.

12 BOA, DH. TMIK. S, 2/47.

13 BOA, A. MKT. MHM, 679/21.

14 Karaca, a. g. e, s. 184; Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 85.

15 BOA, DH. TMIK. S, 2/5, 2 Kasım 1896 (26 Cemaziyülevvel 1314) tarihli Sadaret tezkiresi.

cektir. Yeni açılacak olan bu mekteplerin 100 kuruşluk muallim maaşları ile zaruri masrafları ise maarif bütçesinden karşılanacak ve vilayet genel maarif bütçeleri, Maarif Nezaretince bu doğrultuda hazırlanacaktır.¹⁶

Modern temel eğitim kurumlarıyla ilgili ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik bu talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra, Vilayat-i Sitte'yi oluşturan diğer vilayetler gibi, Bitlis vilayetine de 15 Haziran 1897 tarihili bir telgraf çekilerek, Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okulları ile ilgili bilgi istenmiştir.¹⁷ Bunun üzerine vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta; irade buyrulan nahiye mektepleri muallimlikleri için vilayet gazetesi aracılığıyla ilan yapıldığı halde, tahsis edilen 100 kuruş maaşla vilayet merkezinde hiç kimsenin talip olmadığı; Muş sancağı dâhilinde yalnız bir muallimin istekte bulunduğu; Siirt ve Genç sancaklarında ise bu muallimliklere hiçbir talep gelmediği ifade edilmiştir. Ayrıca, burada bir darülmualimin olmamasının da bunda etkili olduğu belirtilmiştir.¹⁸

İlk yıllarda gösterilen bu ilgisizliğe rağmen, Bitlis vilayetinde açılan yeni ilkokulların sayısı zamanla artmıştır. Nitekim Maarif Nezaretinin 1900 yılı kayıtlarına göre, bu tarihe kadar II. Abdülhamid Dönemi'nde vilayet merkezi ve bağlı kazalarda açılmış olan ibtidai mektebi sayısı 7'dir.¹⁹ 1901 ve 1903 yıllarında da bu sayı aynıdır.²⁰ Ancak, Islahat Komisyonu'ndan Vilayat-ı Sitte'ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine²¹, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün düzenlediği 1 Mart 1904 tarihli defterde; vilayet dâhilinde 18 köyde ibtidai mektebi açıldığı, mekteplerin talebe mevcudunun 291 olduğu ve 12 mektebin ise boş bulunduğu kaydedilmiştir.²² Bitlis valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; boş olan bu mekteplere de bir an evvel münasip muallimlerin tayininin vilayet maarif müdürlüğüne tebliğ edildiği belirtilmiştir.²³ 1907-1908 ders yılına ait Maarif Nezareti istatistiklerinde ise, Genç Sancağı dışında, vilayetteki ibtidai mektebi sayısının 16'ya düştüğü görülmektedir.²⁴ Bu durum, devrin sonuna doğru pek çok köy ibtidai mektebinin kapandığını göstermektedir. 1900'lerde bazı köylerde aktif olan mekteplerin, Vali İsmail Hakkı Bey tarafından 1910 yılında tekrar açılmasının teklif edilmesi bunu teyit etmektedir.

Ortaöğretim kurumları olan rüşdiye mekteplerinin Bitlis vilayetinde ilk olarak açıldığı tarih, 1870'lere yani II. Abdülhamid Dönemi öncesine gitmektedir.²⁵ Fakat bu okullar, ilk zamanlarda sancak merkezleri dışında pek fazla yaygınlık kazanamamıştır. Nitekim Bitlis Valisi Mehmet Rauf'un 3 Eylül 1890 tarihli maarif raporunda; Bitlis, Muş, Siirt ve Genç sancakları merkezleri ile Ahlât kazasında birer rüşdiye mektebi bulunduğu ifade edilmiştir.²⁶ Daha sonra muhtemelen 1894 yılında açılan Bitlis Askeri Rüşdiyesi²⁷ ve 30 Aralık 1898 tarihinde açılmış olan Bitlis Kız

16 BOA, DH. TMIK. S, 2/5, Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 (2 Cemaziyülâhır 1314) tarihli telgrafı.

17 BOA, DH. TMIK. S, 10/94.

18 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Bitlis Valisi Ömer Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

19 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172.

20 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 400; H. 1319, s. 460-461.

21 BOA, DH. TMIK. S, 51/3, Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

22 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

23 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

24 Osmanlı Devlet Salnamesi, Selanik Matbaası, R. 1326, s. 350-351.

25 Tekdal, a. g. e, s. 356.

26 Tekdal, a. g. t, s. 354.

27 Tekdal, a. g. t, s. 378.

Rüşdiyesi de bunlara eklenmiştir.²⁸ Bu sayı, 1903 yılı kayıtlarında da aynı şekilde ifade edilmiştir.²⁹

Anadolu ıslahatı kapsamında Şakir Paşa'nın yaptığı incelemeler sırasında, bölgede genel olarak görülen temel eğitim kurumları eksikliğinin yanı sıra, bu tarihlerde Bitlis vilayetinde bir idadi mektebinin de mevcut olmadığı; hatta birçok kazasında henüz rüşdiye mektebinin bile açılmadığı anlaşılmıştır.³⁰ Bu nedenle, bir yandan bölgedeki ibtidai mekteplerinin sayısı arttırılırken, diğer taraftan da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi ve rüşdiye okullarının açılması için çaba sarf edilmiştir. Ancak mekteb binası ahalinin yardımlarıyla inşa edilmiş olmasına ve bütçeden mekteb için para ayrılmasına rağmen³¹, Bitlis İdadi Mektebi'nin 1910 yılına kadar açılmadığı anlaşılmaktadır.³² Nitekim Maarif Nezaretinin 1899, 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait istatistiklerinde de bu idadiye yer verilmemiştir.³³ Hatta 1907-1908 ders yılına ait istatistiklerde bile bir resmi idadi kaydına rastlanmamaktadır.³⁴

II. Abdülhamid Dönemi'nde, Bitlis vilayetinin maarif gelirinin kullanılması konusunda da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Mesela 21 Haziran 1899 tarihli bir belgede; Bitlis'te mevcut olan okulların ıslahı ve lüzumu kadar yenilerin tesisinin de gerekli olduğu, bunun için tahsis edilen gelir yetmez ise Maarif Nezaretinin aldığı maarif gelirinin % 75-80 kadarı, o da yetmezse tamamının bu işler için kullanılmasına olanak sağlanabileceği ifade edilmiştir. Nitekim 28 Şubat 1909 tarihli bir belgede; gelecek yıldan itibaren maarif yardım hisselerinin tamamen mahallerine terk edileceği belirtilmiştir. Ayrıca, aynı yıla ait başka bir kayıta; *"Bu vilâyet ahalisi birçok ahval tesiriyle ve umumiyetle duçar-ı fakr-u zaruret olarak idareden ve bahusus mekâtib-i ibtidâîyeye göndermekte oldukları çocuklara kitab tedarikinden aciz bulunmalarına mebni etfâl-ı Müslimeye meccanen tevzi' edilmek üzere programa dâhil olan kitab ve resâ'ilin..."* Maarif Nezareti kütüphanesinden tedarik edilip, postaya verildiği vurgulanmıştır.³⁵ Böylece, Bitlis vilayetinde ilkokula giden Müslüman çocuklarının ihtiyaç duyduğu ders kitapları da ücretsiz olarak dağıtılmıştır.

2. İsmail Hakkı Bey'in Raporuna Göre II. Meşrutiyet Dönemi Başlarında Bitlis Vilayetinde Modern Eğitim ve Gelişim Önerileri

İsmail Hakkı Bey, 1906 yılının Eylül ayında Selanik'te kurulan ve daha sonra 1907 Eylül'ünde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularından olup, bil-hassa Rumeli bölgesinde farklı askeri ve idari görevlerde bulunmuş ve bu esnada birçok subayın cemiyetle tanışmasını sağlamıştır. Bunlar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu ve önder kadroları da vardır. Asker kökenli olan İsmail Hakkı Bey, ihtiyaca binaen 16 Ağustos 1910 tarihinde Bitlis vilayetine vali vekili olarak atanmıştır. Fakat bir yıldan fazla burada görev yaptıktan sonra, 1 Kasım 1911'de Van valisi olarak tayin edilmiştir.³⁶

Yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre Bitlis'te çalışan İsmail Hakkı Bey'in, görevinin ilk ayla-

28 Tekdal, a. g. t, s. 356.

29 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 394-395.

30 Karaca, a. g. e, s. 182.

31 Tekdal, a. g. t, s. 384.

32 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 7.

33 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1048-1055; H. 1318, s. 1162; H. 1321, s. 394.

34 Osmanlı Devlet Salnamesi, Selanik Matbaası, R. 1326, s. 350-351.

35 Tekdal, a. g. t, s. 337.

36 Yıldırım Yıldırım, "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemindeki Faaliyetleri (1914-1916)", II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi (4-5 Mayıs 2018, Adana) Bildiri Tam Metin Kitabı, Editörler: Erdem Çanak, M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Ankara Ekim 2018, s. 93-98.

rında yapmış olduğu icraatlarından biri vilayetin eğitim durumunu ayrıntılı olarak ortaya koyan bir rapor hazırlamak olmuştur. 31 Ekim 1910 (18 Teşrin-i evvel 1326) tarihli bu raporda; bir memleketin kalkınması için bilhassa temel eğitimin ne kadar önemli olduğu, Bitlis vilayetinin II. Meşrutiyet Dönemi başlarındaki eğitim durumu ve vilayet dâhilinde yeniden açılmasına ihtiyaç duyulan eğitim kurumları ile bunların sahip olması gerektiği özellikler ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Bu rapor, hem Maarif Nezaretine ve hem de Dâhiliye Nezaretine gönderilerek, mahalli eğitimin terakkisinin temini hakkındaki önerilerin kabulü ve gerekli para tahsisatının bir an evvel yapılması için maddi ve manevi destek istenmiştir. Raporu değerlendiren Dâhiliye Nezaretine göre, Bitlis havalisinde emniyet ve asayişin tamamıyla temini ve ahalinin bir an evvel aydınlanması ve medenileşmesi ancak maarifin intişarıyla mümkün olabileceği açıktır. Bu nedenle, maarif için istenen tahsisatın süratle ayrılması ve ödenmesi gerekir (24 Ocak 1911).³⁷ Fakat Maarif Nezaretince yapılan değerlendirmede; bu sene zarfında Bitlis vilayeti dâhilinde Mutki, Sason, Bulanık, Malazgird, Varto ve Azizan kazalarında yeni olarak 6 adet rüşdiye mektebinin tesis edilip açıldığı; hâlihazırda bütçede yazılı olan temel eğitim tahsisatının ise tamamen sarf ve dağıtılmış olduğu cihetle bu senelik başkaca tahsisat verilmesine imkân bulunamayacağını malum olduğu ifade edilmiştir (5 Aralık 1910).³⁸ Böylece, raporda talep edilen hususların, rüşdiye mektepleri dışında, uygulamaya konulması bu yıl için maddi imkânsızlıklardan dolayı mümkün olmamıştır. Bu parasızlık durumu, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar ve hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir.³⁹

2. 1. Bitlis Vilayetinin Mevcut Eğitim Durumu

Bir devlet ve millet için eğitimin ne derecede önemli olduğu hususunu ifade ile raporuna başlayan İsmail Hakkı Bey'e göre, gerçekte Bitlis vilayetinin terakkisine mani olan noksanlardan biri ve belki birincisi maariften mahrumiyettir. Bir devletin istikbalinin selameti "ibtidai mekteplerinde" bulunduğundan, ibtidai mektepleri olgunlaşma derecesinde olan bir devletin geleceği, bu cihetten nispeten aşağı olan diğer bir devlete nazaran daha emin addolunmaktadır.⁴⁰

Ona göre, arz ve izaha gerek duyulmadığı üzere devlet milletle, millet memleketle kayıtlıdır. Memleket mamur ise millet mesut olur. Mesut olan millet, sağlam fikre sahiptir ve sağlam fikre sahip olan millet de kötülüklerden sakınan şanıyla mümtazdır. İnsanlık tarihi, harap bir memlekette mesut bir millet, fakir bir millette kuvvetli bir devlet göstermemiştir.⁴¹

Bir millet ne kadar fakir olursa olsun, maarifle donatıldıktan sonra az zamanda servet elde eder. Bir millet kötülüklerle alışık olsa da, maarifle nefsinin temizledikten sonra az zamanda iyi ahlak sahibi olur. Fakirliği servete, zayıflığı kuvvete ve fesadı iyiliğe dönüştürmek için, bütün sebeplere sahip olan Allah kullarına "ilim"den başka bir kuvvet vermemiştir. İlim ile sağlamlaştırılmayan servet yok olmaya mahkûmdur. Cehalete dayanan kuvvet dağılmaya ve yıkılmaya meyillidir. Zor ile hâsıl olan düzelme zayıf ve faydasızdır.

Hülasa: memleketin kalkınması, milletin saadet ve zenginliği, devletin kuvvet ve azameti sırasıyla yekdiğerinin mahsulü ve tamamlayıcısı olduğu gibi; bunların cümlesi de birinci derecede

37 BOA, DH. İD, 26/17, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesinden Maarif Nezaretine gönderilen 24 Ocak 1911 (11 Kanun-i sani 1326) tarihli yazı.

38 BOA, DH. İD, 26/17, Maarif Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Aralık 1910 (2 Zilhicce 1328) tarihli cevabi yazı.

39 Bülent Cırık, Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Nisan 2016, s. 173-174.

40 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 1.

41 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 1.

“maarife” dayanır. Bu nedenle, maarifin neşir ve yayılmasına ait olan meseleler hükümetin en mühim ve öncelikli vazifesi addolunmak lazımdır.⁴²

İttihat ve Terakki hükümetinin eğitimin gelişmesine çok önem verdiği inanan İsmail Hakkı Bey’e göre, herhangi bir gayedeki menfaatlerin kıymet ve ehemmiyetini takdir etmek ile ona ulaşma imkânını aramak başka başka şeylerdir. Buna göre, muazzam Osmanlı gençliğinin mucize elle-riyle idare olunan yeni ve mesut hükümetimizde maarifin neşir ve yaygınlaştırılmasına olan iştiyak ve ihtiyaç, onun faydasını takdir etmek demektir. Maarif Nezareti’nin, mekteplerin tesis ve çoğaltılmasına ilişkin çareleri araması ise teşekkürle layıktır. Fakat ihtiyaca muvafık olmayan çarelerin aranması ve tatbikine sarf olunan mesai doğal olarak faydasız olacaktır. Bu nedenle, tedbirlerin alınmasında isabeti sağlayacak olan bilginin oluşmasına hizmet edecek araştırma ve incelemeler, maarif meselesinde hatta bütün işlerde mutlaka asıl teşebbüs olmak lazım gelir.

Ona göre, genel maarif bütçesinin, Osmanlı vilayetlerinin bu husustaki ihtiyaçlarını daha seri bir surette gidermeye kâfi olmadığı malumdur. Fakat Anadolu vilayetlerimizin, bilhassa her suretle geri kalmış Bitlis gibi uzak vilayetlerin haberleşme ve ulaşım vasıtalarından da mahrum bulunmuş olduğu cihetle, gerileme ve cehalet buralarda tahribatını daha müthiş bir surette hissettirmektedir.

Daha önce görev yaptığı Rumeli bölgesinin eğitim durumunu ve halkın eğitime verdiği önemi Bitlis vilayeti ile kıyaslayan İsmail Hakkı Bey’e göre, Rumeli’deki maarif buralara nazaran kıyas kabul etmeyecek derecede ileri gitmiştir. Hatta denilebilir ki ahali köylerine varıncaya kadar maarif nimetinin kadir ve kıymetini takdir etmiştir. Fakat bu tarafların halkı⁴³ bu ihtiyacı bile hissedemeyecek derecede cehalet ve sefalet denizinde boğulmuş olduğundan, bunların imdadına daha fazla bir lütuf ve gayret, daha azim bir sürat ve himmetle koşmak farz hükmünde önemlidir.

Bitlis vilayetinin 1910 yılındaki eğitim durumunu ve okulların içinde bulunduğu vaziyeti çarpıcı cümlelerle ifade eden İsmail Hakkı Bey’e göre, hâlihazırdaki şekilleriyle bu vilayetin mevcut mekteplerini yok farz ederek, gerek inşaat ve gerek tesisat durumları için gelecek sene bütçesinde ona göre tahsisat tayin ve ayrılması bir zorunluluktur. Çünkü bütün tesis ve tedris levazımından mahrum olan ve mektep adıyla yâd edilen bu taş mağaralarından vatan evladını kurtararak bu taraflarda maarifin kutsi şanına layık birer bina vücuda getirmek memleket ve maarifin umumi sıhhat ve selameti için elzemdir.

Milletin gelecek neslini yokluğa uğratmak için bu yöre mekteplerinin mevcut şekillerinden daha çabuk iş göreceği bir vasıta tasavvur edilememektedir. Bir rutubet ve pis koku mezarı içindeki dersanelerde taş zemin üzerinde diz çökmüş, bir masumane tevekkül ve terakki ve istikbal ümidi ile boyunlarını bükmüş olan vatan yavrularının bu haline ağlamamak mümkün değildir.⁴⁴

İsmail Hakkı Bey, mevcut okullarla ilgili “*Bir memleket için hiç mektepsiz olmak, böyle mekteplere sahip olmaktan daha şerefli dir diyeceğim geliyor*” diyerek eleştirisinin dozunu yükseltmiştir. Ayrıca, “*mekteplerde faraza eğitim vazifesi hakkıyla ifa olunsa bile, sağlığa zararlı olan bu halleriyle hasta âlimler yetiştirmektense, âcizane fikrimce mektepleri kapatarak sağlam vücutlu cahiller yetiştirmek daha hayırlı olur.*” diyecektir.

Ona göre, özellikle gayrimüslim cemaatlerin idarelerinde olan mekteplere sarf edilmiş olan dikkat ve ihtimamı gören ahali, bizim mekteplerimizi bu halde görmekle günden güne ümitsizliğe ve tembelleğe düşmekte ve netice itibarıyla hükümeti üzecek heyecanlı ve ümitsiz bir vaziyet gös-

42 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 2.

43 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 3.

44 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 4.

termektedir.

Talim heyetinin iktidar ve mesaisi ne derecede mükemmel olursa olsun, büyük bir mezar demekten başka bir suretle tavsifi mümkün olamayan bu mekteplerde yavrularımızın körpe vücutlarını her türlü hastalıklara en ziyade uygun buldukları bu küçük yaşlarında hasta edici olan zararlı etkilere karşı koruyamadıktan sonra, eğitim işinin güzel ifa edilmesine sarf olunacak gayretten faydalı bir netice hâsıl olamayacağı aşikârdır.⁴⁵

Kalitesiz ve ucuza mal edilen çok okul yapmaktansa, genel maarif bütçesinin sağladığı imkânlarına göre, az sayıda sağlıklı okul açmanın dana önemli ve gerekli olduğuna inanan İsmail Hakkı Bey, bu husustaki görüşlerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Herhangi bir çalışmanın mahsulünde “çokluktan evvel ihtiyaca uygunluk” maksat olduğuna göre, bu iktisadi hüküm⁴⁶ eğitim işinde de mesainin ruhu addolunacaktır. Buna binaen mevcut mekteplerimizin tamamını hal ve zamanın icabına uygun, ahalinin ihtiyaç derecesine muvafık bir surette idareye genel maarif bütçesi müsait olmadığına nazaran, mekteplerin adedini bütçeden tahsis edilmiş olan para miktarına göre tayin etmek daha muvafık olur. Yoksa 50 lira, 100 lira ve hatta 200 lira inşaat parası tahsis etmekle bir veya iki mektep inşa ve tesis edileceğini zannedecek olur isek kendimizi aldatmaktan, yavrularımız için yukarıda vasıfları arz edilen ve mukavemet müddetleri pek az devam eden birer bina tedarik etmekten başka bir şey yapmamış olacağımıza emin olmalıyız.”

Köy okullarına ayrı bir parantez açan İsmail Hakkı Bey’e göre, köy ibtidai mektepleri birer isimden ibaret olmakla beraber, bunların mevcudunu tanzim, ıslah ve adedini çoğaltmak için gerekli olan büyük masraflara bütçede imkân bulunmamaktadır. Ayrıca, hâlihazırda mevcut olanlarına bile çocuk eğitimi kaide ve usullerine aşına, kendilerinden eğitim işinde her suretle istifade olunabilecek makul ve muntazır muallim bulmak da mümkün değildir. Bu nedenle, köy okullarının bir süre daha bu halde kalmaları zaruridir. Fakat vilayet merkezi ile liva merkezlerinde ve kazalarda bulunan mekteplerin üzücü olan mevcut durumlarını ıslah ihtiyacı tehire müsait olamayacak bir derecededir.⁴⁷

Bitlis vilayetinde mevcut olan modern okullarla ilgili sancak ve kaza bazında istatistikî bilgiler veren İsmail Hakkı Bey’e göre, hâlihazırda Bitlis kasabası dâhilinde bu sene açılacak olan 1 gündüzlü idadi mektebi ile 1 askeri rüşdiye mektebi, 1 kız rüşdiye mektebi, 11 erkek ve 2 kız ibtidai mektebi ve yatılıya dönüştürülen 1 darülmualimin vardır. Bitlis’e bağlı Hizan kazasında 2 ibtidai mektebi, Ahlat kazasında 1 rüşdiye ile 4 ibtidai mektebi ve Mutki kazasında 3 ibtidai mektebi mevcuttur. Muş sancağında bağlı bölgelerle birlikte 1’i kız olmak üzere 10 ibtidai mektebi bulunur. Genç sancağında toplam 4 ibtidai mektebi ve Siird sancağında 1 rüşdiye ile 1’i kızlara mahsus olmak üzere toplam 10 ibtidai mektebi vardır. Fakat bu mekteplerin mevcudiyeti, isim ve dış görünüşleriyle görünebilir ve mevcut farz edilebilir. Yoksa öğretim yöntemi açısından vilayette iki üç tanesi istisna olarak diğerlerinin yok addolunabileceğine şüphe edilmemelidir.

Bitlis vilayeti genelinde 4’ü kızlara mahsus olmak üzere toplamda 46 adet ibtidai mektebi olduğunu tespit eden İsmail Hakkı Bey’e göre, bu saydığı mektepler arasında, kendi cemaatleri idarelerinde olan ve sözü edilen Müslüman mekteplerine nazaran az çok bir mevcudiyet izhar ve ihsas eyleyen Hıristiyan mektepleri ile Siird’de Fransız Dominiken rahiplerinin ve Muş ile Bitlis’te

45 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 5.

46 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 5.

47 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 6.

Amerikan misyonerlerinin idaresinde bulunan mektepler dâhil değildir.⁴⁸

Bitlis vilayetinin eğitim durumunu nicelik ve nitelikte birlikte pedagojik olarak da inceleyen İsmail Hakkı Bey'e göre, bir ibtidai mektebimizde 120 talebenin bir veya iki muallimle eğitim ve öğretimi kabil olamayacağı gibi, rüşdiye tahsiline ait olan derslerin de iki buçuk muallime yüklenmesi suretiyle ortaöğretimin güzel bir şekilde yapılması da mümkün olamaz. Bu nedenle İsmail Hakkı Bey, böyle bir halde bulunan ibtidai ve rüşdiye mekteplerimizi gaye-i emel itibarıyla hiç hükmünde addetmekte mazur olduğunu ve bu husustaki fikrinin ispatının hakikat nazarında ve Maarif Nezaretince de kabul göreceğini ümit ettiğini beyan etmiştir.

İsmail Hakkı Bey, okullarda derslerin işlenişi hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini daha da detaylandırarak raporunda şu ifadelere yer vermiştir:

*“Âcizane arz ettiğim hususlar hakkında bir fikir peydası için mevcut mekteplerimizden bazı-
larının talebeleri ile muallimlerinin miktarını ve derslerin adet ve öğretim saatlerini gösteren çizelge (Tablo 1) göz önünde bulundurulduğunda, 12 çeşit dersin 120 talebeye öğretilmesi ve talimi vazifesinin bir veya iki muallime yüklendiği nazar-ı dikkate çarpar. Bu hesaba göre bir muallimin 12 çeşit derste vukufiyeti olması ve günde en az 4 ve haftada 24 saat eğitim-öğretim yapması lazım gelir ki, bu husustaki müşkülâtın arzına lüzum yoktur zannederim.”⁴⁹*

48 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 7-8.

49 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 8.

Tablo 1. Bitlis Vilayetinde Mevcut İbtidai Mektepleri⁵⁰

Bitlis, Siirt, Muş ve Ahlât merkezlerinde mevcut ibtidai mekteplerinin talebe ve muallim miktarını beyan eden çizelgedir.					
Sancak İsimleri	Mekteb İsimleri	Talebe Adedi	Muallim ve Muallime Adedi	Öğretimi Zorunlu Ders Adedi	Haftalık Ders Saati
Bitlis	Gökmeydan Mahallesi	81	3	12	24
	Aynülbarid Mahallesi	84	3	12	24
	H e r s a n Mahallesi	71	3	12	24
	H a t u n i y e Mahallesi	89	3	12	24
	A l e m d a r Mahallesi	61	3	12	24
	H ü s r e v i y e Mahallesi	84	3	12	24
	Zeydan İnas	41	1	8	24
Siirt	İnas İbtidaisi	40	2	12	24
	Birinci Zükur İbtidai	115	2	12	24
	İkinci Zükur İbtidai	120	1	12	24
	Üçüncü Zükur İbtidai	30	1	12	24
Muş	Süfla İbtidaisi	92	2	12	24
Ahlât	E r k e z a n İbtidaisi	57	1	12	24

Yukarıdaki tabloyu genel ifadelerle değerlendiren İsmail Hakkı Bey, sözlerini şu cümlelerle tamamlamaktadır:

“Kemiyyet ve keyfiyeti bu halde olan tedrisattan talebeler için ne derecede fayda hâsıl olacağını takdir ve tayinini Maarif Nezaretine bırakıyorum. Bilhassa Bitlis kasabasındaki ibtidai mekteplerinin ekserinde okuma eğitimi için birer cahil muallim mevcut olduğunu arz edecek olur isem, zavallı çocuklarımızdan beklediğimiz tersine dönmüş terakki hakkında bir fikir peydasına kifayet eder zanneylerim. Bununla beraber, dünyanın hiçbir noktasında görülüp işitilmesi mümkün olmayan cahil muallimler ile bu taraftaki muallimlerin yapıları arasında da büyük bir fark olmadığını

zikretmek hakkaniyet ve insafa muvafık olur ümidindeyim.”

Ona göre, maarıftan kastedilen gaye “*hayat için mücadeleden muvaffakiyet elde etmek*” ise, bu havalideki mekteplerin, şimdiki halleriyle bu gayeye ulaşma imkânını temin edemeyecekleri aşikârdır. Filozoflardan birinin “*bir milletin ibtidai mekteplerini bana gösteriniz, o milletin geleceğinden size haber vereyim*” dediğini hatırlayan ve bir de bu mekteplerin hâlihazır durumlarını göz önüne getiren gayretli bir vatan evladı için gözyaşlarını zapt etmek ve hatta tabiri mazur görünüz istikbalden bir şey beklemek mümkün olamaz.⁵¹

2. 2. Bitlis Vilayetinde Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler

İsmail Hakkı Bey, söz konusu raporunda bir taraftan Bitlis vilayetinin mevcut eğitim durumunu ortaya koyarken, diğer taraftan da vilayet dâhilinde modern eğitim kurumlarının nasıl geliştirileceğine dair önerilerde bulunmuştur. Ona göre, Bitlis vilayetindeki okulların sayısı ihtiyacın çok altındadır. Eğitim ve öğretim ise ondan daha düşkün bir haldedir. Bundan dolayı bir yandan okulların sayısını arttırmak, diğer yandan da var olanların ıslahı çarelerini aramak zorunlu bir ihtiyaçtır. Bunun için de aşağıdaki önerilerin arz edilmesine ihtiyaç duyulmuştur:⁵²

İsmail Hakkı Bey’e göre, mektep adedini istenilen miktarda arttırmaya genel maarif bütçemiz müsait değildir. Ayrıca, gerekli vasıflara sahip olan muallim ve muallime tedariki de imkânsızdır. Bu nedenle, bir süre daha imkân dâhilinde mektep sayısını çoğaltmaya çalışmakla beraber en ziyade mevcut mekteplerin ıslahına, kuruluşlarının düzenlenmesine ve eksikliklerinin giderilmesine yoğunlaşmak mecburiyeti vardır. Bu husus memleket ahvaline nazaran daha faydalı meyveler bahşedecektir.

Bütçemizin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan dolayı, öncelikle bugünlerde Bitlis’te açılacak olan idadi mektebi için burada hiçbir suretle müsait bir bina bulmak mümkün olmadığından, gerekli olan binanın bir an evvel vücuda getirilmesine ve gelecek sene mektebin yatılıya dönüştürülmesine ihtiyaç vardır. Bunun yanı sıra, yatılı darülmualimin için de bu meyanda bir bina tesis edilmesi ve mevcut olan kız rüşdiyesi ile ibtidai mekteplerine mahsus birer mektep inşa edilmesi ve bunların ihtiyaçlarının ikmaline çalışılması zaruridir.

Siird’de yeni bir idadi mektebi açılması, şimdi mevcut olan 1 kız ve 3 erkek ibtidaisi ile 1 rüşdiye için gerekli olan binaların vücuda getirilmesi ve bunların da eksikliklerinin tamamlanmasına gayret edilmesi gerekmektedir.

Muş’ta bu sene açılan idadi mektebi için lazım gelen binanın inşasına ve bağlı bölgelerle birlikte 1’i kız olmak üzere mevcut olan 10 ibtidai mektebinin; Genç’te yine bağlı bölgelerle birlikte mevcut olan 4 ibtidai mektebinin ıslahına ve eksikliklerinin tamamlanmasına ve bir de numune rüşdiyesi açılmasına müsaade olunması icap eder.⁵³ Bir taraftan da Tablo 2’de belirtilen ve vilayet için ihtiyaç olduğu düşünülen ibtidai mekteplerinin imkânlar dâhilinde yeniden tesis ve açılmasına gayret gösterilmesi elzemdir.

51 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 9.

52 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 1.

53 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 10.

Tablo 2. Bitlis Vilayetinde İhtiyaç Duyulan İbtidai Mektepleri⁵⁴

Bitlis vilayet merkezi ve bağılı bölgelerinde açılması lazım gelen ibtidai mekteplerinin adet ve mevkilerini beyan eden çizelgedir.					
Sancak İsimleri	Kaza İsimleri	Mektep Adedi		Toplam	Mevkileri
		Erkek	Kız		
Bitlis	Bitlis	8	1	9	Hersan Mahallesinde kız, Murah-ı Süfla, İrden, Nişt, Yaku, Humaç, Hiluridik, Kutum, Arbu köylerinde erkek mektebi.
	Mutki	9	-	9	Niç, Mermend, İfik, Kur, Haştak, Kiburam, Terlancemani, Hersan, Mahbuban köylerinde birer erkek mektebi.
	Ahlât	2	1	3	Ahlat merkezinde bir kız ve Tunus Mahallesi ile Yoğurtyemez köylerinde birer erkek mektebi.
	Hizan	3	-	3	Uçum, Horus, Hakif köylerinde birer erkek mektebi.
Muş	Muş	1	-	1	Til köyünde bir erkek mektebi.
	Bulanık	4	-	4	Leter, Abri, Semerşeyh, Malakend köylerinde birer erkek mektebi.
	Malazgirt	3	-	3	Sultanmud, Dukunuk, Yaramış köylerinde birer erkek mektebi.
	Varto	3	-	3	Karaköy, Karğalık, Uştukran-ı Ulya köylerinde birer erkek mektebi.
	Sason	6	-	6	Kabilcoz, Hazo, Bozikan, Cemalan, Aynres, Hergemo köylerinde birer erkek mektebi.
Genç	Genç	7	-	7	Nefs-i Genç, Darahini, Buklan, Sağtis, Tokliyan, Valir, Botiyan köylerinde birer erkek mektebi.
	Çapakçur	6	-	6	Çemelik, Musiyan, Kazimaderak, Perhinkun, Az ve Dik köylerinde birer erkek mektebi.
	Kulp	6	-	6	Pasur, Tiyaks, Reşkan, Şeyh Hamza, Dumilyan ve Dudeyran köylerinde birer erkek mektebi.

Siirt	Siirt	4	-	4	Fersak, Halakza, Tillo ve Hüseyini köylerinde birer erkek mektebi.
	Eruh	3	-	3	Findik, Deyrşave, Şırnak köylerinde birer erkek mektebi.
	Şirvan	3	-	3	Mesras, Zivzik, İskanbo köylerinde birer erkek mektebi.
	Garzan	2	-	2	Comani, Sivikan köylerinde birer erkek mektebi.
	Pervari	1	-	1	Bidar köyünde bir erkek mektebi.
Yekûn		71	2	73	-

Tablo 2’de görüldüğü gibi, Bitlis vilayetinde ilk etapta ihtiyaç duyulan ve imkânlar dâhilinde yeniden açılmasına gayret sarf edilmesi istenilen ibtidai mekteplerinin sayısı; 2’si kızlar ve 71’i erkekler için olmak üzere toplam 73’tür. Hemen hemen tamamı köylerde açılması planlanan bu okullardan bazılarının aslında 1900’lerde aktif olduğu vilayet kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁵⁵ Ancak muhtemelen bu köy okulları zamanla kapandığı için İsmail Hakkı Bey bunların yeniden açılmasını teklif etmiştir.

Bitlis valisinin planladığı okulların bir kısmının yapımının tamamlanması ile birlikte, 1913-1914 öğretim yılında Bitlis vilayetindeki resmi ibtidai sayısı 6’sı kız, 1’i karma ve 76’sı erkek olmak üzere toplam 83 olmuştur. Bu okullara devam eden öğrenci sayısı 355’i kız, 3.028’i erkek olmak üzere toplam 3.383’tür. Okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 14’ü kadın, 117’si erkek olmak üzere toplam 131’dir.⁵⁶

İsmail Hakkı Bey’e göre, düzensiz üç yüz, beş yüz mektebe sahip olmaktansa, çocuk eğitim ve öğretimi ilminin gerekliliklerine uygun ve maarifin şanına muvafık yüz, yüz elli mekteple bir müddet daha iktifa etmek en uygun bir tedbirdir. Çünkü ilim ve fenlerin tahsilinden maksut olan gaye; “*hayata dair olayların iç yüzlerine nüfuz etme yolunu öğrenmek*” olduğundan, uygulama hayatında tesadüf olunacak müşkülâtın anlatma çaresini bulmaktan aciz kalacak dimağların teoriler ile dolu veya boş olmasında hiçbir fark görülmemektedir.⁵⁷

İsmail Hakkı Bey, muallimlerin kullandıkları öğretim yöntemlerini ve bunun sonuçlarını ise şu cümlelerle eleştirmektedir: “*Mekteplerimizde papağanı harflerin seslendirilmesi taklidine alıştıran gibi eğitim-öğretim yapan muallimlerin işlemlerini yapacakları dimağlar, “düşünmek usulünü bilmek ve düşünmekten bir fayda hâsıl edebilmek” ten daima aciz kalacaklardır itikadındayım.*”

Ona göre, fikir ve vicdan terbiyesi usulünü bilen ve talebelerin zihinlerine fikir ilka etmeye muktedir muallimlerin olmadığı bir dönemde, bir de mevcutlardan seçim yapılırken ne suretle olursa olsun isabetsizlik vukua getirilir ise⁵⁸, bu iki kat uğursuz felaketin tamiri pek müşkül olur.

İsmail Hakkı Bey, yukarıda saydığı bütün olumsuzluklara rağmen, Bitlis vilayetinde eğitimin iyileştirilebileceğine dair ümidini kaybetmediğini ve bu nedenle de taleplerini dokuz madde halinde özetlediğini son olarak şu cümlelerle ifade etmiştir:

55 Cırık, a. g. e. s. 153.

56 Tekdal, a. g. t, s. 344.

57 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 11.

58 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 11.

“Bununla beraber, bu zavallı vilayetin, sair vilayetler gibi maarif işinde pek şiddetli ihtiyaçla beklediği terakki ve ıslahatın iyi icra edilmesi ve sonuçlandırılması, bir nazır olarak âli zatınızdan tam bir itimatla ümit edildiği ve beklendiği cihetle âcizane düşüncelerimi serbestçe arz ediyorum. Fakat insafsızlık ederek zatınızdan pek çok şey istemiyorum, yalnız aşağıdaki maddelerin kabulü temennileriyle iktifa ediyorum.

1- *Hülâsa: Bu sene Bitlis’te açılan idadi mektebinin gelecek sene yatılıya dönüştürülmesi ile bunun için gerekli olan binanın inşasına müsaade buyrulması.*

2- *Siird’de bir idadi mektebi açılmasına inayet buyrulması. Zira memleket çocukları zaruri olarak ilim ve marifet tahsili için orada mevcut olan Fransız Ruhban Mektebi’ne devam ediyor ve yavaş yavaş ahali çocuklarında bunlara karşı bir meyil hissi uyanıyor. Buna mani olmak ve vatan evladını kendi mekteplerimizde eğitip Osmanlı hissiyle besleyerek yetiştirmek için Siird’de bir idadi mektebinin açılması siyaseten ve idareten kesinlikle elzendir.*

3- *Gerek Siird’de açılacak ve gerek Muş’ta açılan idadi mektepleri için birer bina inşasına müsaade buyrulması.*

4- *Genç’te bir numune rüşdiyesi tesisi ile binasının inşasına müsaade buyrulması.⁵⁹*

5- *Vilayet merkezinde mevcut kız rüşdiye mektebi için gerekli olan binanın inşasına müsaade buyrulması.*

6- *1 numaralı çizelgede (Tablo 2) gösterilen ve talep edilen ibtidai mekteplerinin tesis ve açılması için gerekli olan tahsisatın verilmesine inayet buyrulması.*

7- *Gerek mevcut bulunan ve gerek tesis edilecek olan mekteplerin tesisi ve eğitim-öğretim için ihtiyaç duyulan gerekli tahsisatın tayin ve ödenmesine himmet buyrulması.*

8- *Çocuklara ders verme usulüne vakıf ve kendilerinden çok istifade edilebilir mualimlerin tayinine ve bunların tahsisatlarının arttırılmasına çok merhamet edilmesi.*

9- *Tesis edilen, açılan ve tesis edilecek olan mektep binalarının peyderpey hükümet tarafından isteğe ve hıfzıssıhha kurallarına muvafık bir surette inşaları için gerekli olan tahsisatın verilmesine lütuf buyrulması istirhamlarıyla saygılar sunarım.⁶⁰*

Sonuç

Osmanlı modernleşme döneminde başlangıçta doğal olarak merkezde başlayan yeni eğitim çalışmaları, II. Abdülhamid Dönemi’nde taşraya da yayılmıştır. Bilhassa 1890’lardan itibaren uygulamaya konulan “Anadolu Islahatı Projesi” kapsamında Doğu vilayetlerine daha fazla ağırlık verilmiştir. Bu çerçevede farklı düzeylerde çok sayıda modern okulun açıldığı vilayetlerden biri de Bitlis olmuştur. II. Abdülhamid Dönemi sonlarına gelindiğinde, Bitlis vilayetinde, Genç sancağı dışında, kayıtlara geçen toplam 16 ibtidai ve 7 rüşdiye mektebi mevcuttur. Ayrıca, Bitlis merkez ile Muş sancağında birer mülki idadi mektebi açılması için de çok çaba sarf edilmiş, fakat bu dönemde tam bir muvaffakiyet sağlanamamıştır. Sözü edilen idadiler ancak 1910 yılında açılabilmiştir.

II. Abdülhamid’in bölgede başlattığı eğitim reformu, II. Meşrutiyet Dönemi’nin ilk yıllarında da sürdürülmek istenmiştir. Bu çerçevede, Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Bey, yerinde yaptığı detaylı incelemeler sonucunda, 1910 yılında eğitim alanında kapsamlı ve faydalı bir rapor hazırlayarak, II. Meşrutiyet Dönemi başlarında Bitlis vilayetinin mevcut eğitim durumunu ve bölgede

59 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 12.

60 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 13.

eğitimin ilerlemesi için nelerin yapılması gerektiğini ayrıntılı olarak ortaya koymuştur.

Söz konusu rapor genel olarak üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, temel eğitimin bir memleket için ne kadar önemli olduğu doğru bir şekilde vurgulanmıştır. İkinci kısımda, Bitlis vilayetinin mevcut eğitim durumu ortaya konulmuştur. Bu bölümde, vilayet dahilinde aktif olan ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin nicelik, nitelik ve pedagojik açıdan yetersiz olduğu; hatta bu okulların varlığı ile yokluğu arasında bir fark olmadığı, belki de hiç olmamasının daha yararlı olacağı defalarca vurgulanmıştır. Böylece, raporda; II. Abdülhamid Dönemi'nde Bitlis vilayetinde açılan söz konusu okullarla ilgili aşırı bir tenkide gidilerek, çok karamsar bir tablo çizilmiştir. Üçüncü kısımda ise Bitlis İdadi Mektebi'nin yatılıya dönüştürülmesinin ve Siirt sancağında bir idadi mektebi ile Genç sancağında bir numune rüşdiyesi açılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Bitlis vilayetinin şimdilik ihtiyaç duyduğu 73 ibtidai mektebinin, kasaba ve köy bazında nerelerde açılması gerektiği bu kısımda belirtilmiştir. Fakat gösterilen bütün çabalara ve yapılan yazışmalara rağmen, İsmail Hakkı Bey'in acilen açılmasını istediği ibtidai mekteplerinin açılışı, bütçede para olmadığı gerekçesiyle o yıl mümkün olmamıştır. Daha sonraki yıllarda ise ancak bunların yarısı açılabilmiştir. Dolayısıyla 1900'lerde açılan ve bir kısmı daha sonra çeşitli sebeplerden dolayı kapanan okulları beğenmemek ve eleştirmek kolay olsa da, yerine yenilerini açmak o kadar kolay olmamıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı (BOA, DH. TMIK. S)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Mühimme Evrakı (BOA, A. MKT. MHM.)

B. Salnameler

Maarif Salnameleri

Osmanlı Devlet Salnameleri

C. Telif Eserler

Cırık, Bülent, Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Nisan 2016.

Çakaloğlu, Cengiz, Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1999.

Karaca, Ali, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Poyraz, Emel, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 193, Yıl: 33, Cilt: 97, Temmuz- Ağustos 2011, s. 91-118.

Tekdal, Danyal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2018.

Tuncel, Metin, “Muş”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 31, Yıl: 2006, s. 368-371.

Yıldırım, Yıldıray, “Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemindeki Faaliyetleri (1914-1916)”, II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi (4-5 Mayıs 2018, Adana) Bildiri Tam Metin Kitabı, Editörler: Erdem Çanak, M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Ekim 2018, Ankara, s. 93-98.

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doktora Öğrencisi
Onur ÖZATAĞ

Middle East Technical University,
Faculty of Arts and Sciences, Ankara
alnilam1980@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0710-4959>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.

Applied
03/11/2019

Kabul edildi.

Accepted
16/12/2019

Çeviri

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.654843>

Translation

Suudi Arabistan'da Din, Siyaset ve Edebiyat: Güncel Dini ve Kültür-Politik Durumun Entelektüel Tarihsel Geçmişi

Religion, Politik und Literatur in Saudi-Arabien: Der Geistesgeschichtliche Hintergrund der Heutigen Religiösen und Kulturpolitischen Situation (III)

Öz

Modern Suudi Arabistan üzerine günümüz Türkçe akademik literatürü derinlemesine ve güncel bir bilgi-tahlil birikimi sunmaktan ne yazık ki uzaktır. Öte yandan mevcut literatür ya bir karşı propaganda şeklindedir ya da sığ incelemelerden oluşmaktadır. Yine de bu, konu üzerine önemli eserlerin hiç var olmadığı anlamına gelmez. Kronolojik bir sıra ile akla ilk gelenler Eyüp Sabri Paşa'nın Tarih-i Vehhâbiyan'ı (1879), Yusuf Ziya Yörükhan'ın "Vahhabilik" (1953) adlı makalesi, Hüseyin Hilmi Işık'ın Vehhâbiye Nasihat'i (1981), Zekeriya Kurşun'un Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı (1998) adlı kitabı ve son olarak Selda Güner'in Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil: Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819) adlı 2012 tarihli çalışmasıdır. Son tahlilde, eldeki makalenin modern Suudi Arabistan'ın dünyaya açılış serüveni, ülkede süregiden entelektüel ve siyasi tartışmalar ve bunların, özellikle Arapça konuşan ülkelerde ve dünyada 1960larda uyandırdığı yankılar hususunda Türkçe literatürde önemli bir boşluğu dolduracağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suudi Arabistan, Vahhabilik ve Modern Bilim, Suudlar-Nasırcılık-Firavunculuk, Arap Milliyetçiliği.

* Bu makale, Orient 22 (1981) 3 ve 23 (1982) 1'de yayımlanmış olan makalelerin devamıdır.

Eserin künyesi

Ende, Werner: "Religion, Politik und Literatur in Saudi-Arabien: Der geistesgeschichtliche Hintergrund der Heutigen Religiösen und Kulturpolitischen Situation (III). In Orient. Deutsche Zeitschrift für Politik und Wirtschaft des Orients. 23 (3). 1982. pp. 378-393

ATIF: ENDE, Werner, "Suudi Arabistan'da Din, Siyaset ve Edebiyat: Güncel Dini ve Kültür-Politik Durumun Entelektüel Tarihsel Geçmişi" Çev: Onur ÖZATAĞ, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (879-892)

Eski Vahhabilik ve Modernizm: Şeyh Abdulazîz İbn Bâz'ın Rolü

1 962 yılında, Suudi diplomat ve yazar Fahd el-Mârik (1910'da Hail'de doğmuştur)¹ Şam'da *Lemahât 'an et-tatavvur el-fikrî fî cezîret el-arab fî'l-karn el-işrîn* ("20. Yüzyıl Arap Yarımadası'nda Düşünsel Gelişime Bakışlar") başlığı taşıyan bir kitap yayımladı. İthaf kısmının en başında kurucu kral İbn Suud'un (ö. 1953) ismi anılan bu kitap, Arap Yarımadası ülkelerinde ve özellikle de Suudi Arabistan'daki toplumsal ve kültürel yaşamın belirli yorumları üzerine sadık ve yapıcı bir eleştiri sunma girişimini temsil etmekte; bir parlamento oluşumu, parti sisteminin kabulü, hukuki muhalefet olasılığı, millileşme (*te'mîm*), belirli ekonomik meseleler vb. gibi fikir ve taleplerin artıları ve eksileri üzerine özgür ve derin bir tartışmaya duyulan ihtiyaca dair pek çok yorum içermektedir.² Yazar, Suudi Arabistan'daki kültürel gelişimi betimlemek için aşağıdaki dönemlendirmeyi kullanmaktadır:

- 1) Yüzyılın başından ilk çeyreğin sonuna, yani Hicaz'da iktidarın ele geçirilişine kadar (1924-26)
- 2) 1927'den 1950'ye
- 3) 1950'den kitabın yazıldığı zamana kadar, 1961/62

Onun için sonraki aşamayı, pek çok bölgede reformlara yönelik büyük oranda olumlu gelişmeler şekillendirecektir, öte yandan el-Mârik, Vahhabi ulemasının rolünü şüphe ile karşıladığı gerçeğini de gizlememekte ve bu aşamada, ülkenin reform güçleri tarafından modernleştirilmesinin daha tutarlı bir şekilde sürdürülemeyeceği hususunda onları en azından ortak sorumlu olarak görmektedir. Ne var ki, ulemanın, ilerici eleştirilere karşı yaptırımlar uygulama gücünün azaldığını ve kendisinin de bunu gördüğünü okuyucuya açıkça söylemektedir. Örnek olarak da Suudi alim, gazeteci ve yayıncı Hamad el-Yâsir'in (doğ. 1911)³ yaşamında iki kez ulemanın hoşgörüsüzlüğünü tecrübe edişinden bahsetmektedir: O, 1943 yılında, kadılık görevini bırakmasının ardından, tamamıyla siyaset dışı bir nedenle hapse atılmış, herhangi bir akrabası ya da önemli bir kişinin ziyareti olmaksızın, on dört gün boyunca, oldukça kötü şartlar altında hücrede kalmıştır. 1959 yılında, haftalık gazete el-Yemâme'de (Riyad, 1953'te onun tarafından kurulmuştur) bir makalesinden rahatsız olan ulemanın talebi üzerine, bir defa daha tutuklandığında ise sadece üç ya da dört günün ardından tekrar serbest bırakılmış ve tutuklu kaldığı bu kısa zaman zarfında, (Suudi ailesinden) bazı veliahtlar ve önde gelen kamu görevlileri de dahil olmak üzere iki yüzün üzerinde kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Hal bu ki, erken dönemde böyle bir şey düşünülemezdi ve ölümle sonuçlanırdı. Bu tip ayrıntılar Suudi Arabistan'daki entelektüel gelişimin olumlu boyutlarını sergilemektedir.⁴

1 Tam adı Fahd ibn Mârik ibn Abdu'l-Azîz. Hal tercümesi için Ethem el-Cundî: A'lâm el-edeb ve'l-fenn, II, Şam 1958, s. 510, ayrıca Bekrî Şeyh Emîn: el-hareke el-edebîye fî'l-Memleke el-'Arabiye es-Su'üdiye, Beirut 1972, s. 604 dipnot 3.

2 Lemahât, özl. bkz. son bölüm (kurgusal bir diyalogdur) s. 183 ve dev.

3 Hal tercümesi için Bekrî Şeyh Emîn, s. 116 (dipnot 2), ayrıca es-Sâsî: el-mevsû'a (bkz. dipnot 54), s. 119-27. – Yayınevi Dar el-Yemâme'yi yıllarca Beyrut'tan yöneten ve 'el-Arab' adlı dergisini yeniden düzenleyen Hamad el-Yâsir, 1970'lerin sonunda Riyad Üniversitesi'ndeki Arap Yarımadası Tarihsel Coğrafya Bölümü'ne Onursal Profesör olarak atanmıştır.

4 Lemahât, s. 136-138

Fahd el-Mārik, Hamad el-Yāsir'in örneği ile bağlantılı olarak, ona karşı dava açmış olan herhangi bir ulemanın adını zikretmez. Diğer yandan kitabın başka bir yerinde, yukarıda bahsettiğimiz ilahiyatçı Abdulaziz İbn Bāz'ın adı belirgin bir şekilde geçmektedir.⁵ Bu – el-Mārik'ten iki yaş genç ve onun gibi Suudi Arabistan müftüsünün bir öğrencisi olan Muhammed İbn İbrahim (ö. 1969, Muhammed İbn 'Abdu'l-Vahhāb'ın soyundandır)⁶ – el-Mārik tarafından, İslam'da kölelik sorunu olarak 1953'te çoktan tartışılmıştı. Cevap mektubu, Fahd el-Mārik tarafından, tıpkıbasım halinde kitabın başlangıç kısmına yerleştirilmiştir; burada İbn Bāz, gayri Müslimlerin köleliğinin (*istirkāk*) ancak çok belirli şartlar altında (yani cihat durumunda) caiz olduğunu ilan etmektedir. Ayrıca Fahd el-Mārik, okuyucu için kitabın arasına (manası müphem?) bir not da koymuştur: 'İbn Bāz'ın âmâ olması (*mekfûf el-basar*) sebebiyle, tıpkıbasım halindeki mektupta bulunan yazım hataları mazur görülmelidir.'

Elimizdeki malzemeye dayanarak, 1953'teki bu mektubun 1962'de basılan bir kitapta yayımlanmasının arka planı kesin bir şekilde belirlenemez. Ancak İbn Bāz, Suudi Arabistan'da köleliğin topyekûn yasaklanmasına karşı çıkan ulemadan biri değil miydi? Her ne kadar 1953'teki mektubunun içeriği, Fahd el-Mārik'in Suudi hükümetini Suudi Arabistan'da yaşayan (ve kanun gereği ülkeye cihat esiri olarak girmemiş olan) tüm köleleri serbest bırakmaya teşvik etme ve aynı zamanda gizli köle ticaretini durdurma amacına karşılık gelse de, görünüşe göre el-Mārik, İbn Bāz'ın, kitabın yazıldığı 1961/62'deki görüşlerinden artık pek memnun görünmemektedir. Onun, yani el-Mārik'in görüşüne⁷ göre, İslam hukuku bakımından bir kişinin köle alınması sadece bir karşı tedbir olarak meşrudur; örneğin İslam'ın düşmanları ilk defa böyle bir uygulamada bulduklarında, yani Müslümanları köle olarak esir aldıkları zaman. Bu sava destek olarak ise Kur'an 2:194'e ve 42:40'a işaret etmektedir: 'Her kim haddi aşarak üzerinize saldırırsa siz de tıpkı onların size saldırdığı kadar onlara saldırın' ve 'Kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür.' Her ne kadar bir dipnotta⁸ Suudi hükümetinin köle alım-satımını yasakladığı haberini içtenlikle karşılarsa da bu noktada köleliğin esasen yasak olduğu ve bu yüzden de Suudi Arabistan'da kölelerin bulunmaması gerektiği kapsamında net bir açıklamayı halen dile getirmemiştir.

Köleliğin kaldırılması 19. yüzyıldan beri uluslararası siyasetin gündemindedir.⁹ Bu aslında, İslam ülkeleri hükümetleri üzerine baskıyı ve Avrupa devletlerince yapılan sömürge fetihlerini meşrulaştırmak için bir gündemdir. Dahası, 19. yüzyılda uluslararası kamuoyunun dikkatini bir köle pazarı olarak Hicaz'ın oynadığı role yönelten şey, Afrikalıların Mekke'ye hacca gitmesiyle bağlantılı olan köle ticaretidir.¹⁰ 1962'de Fahd el-Mārik'in kitabının yayımlandığı sırada, Suudi Arabistan'da¹¹ köleliğin sürdürülmesi, Arap hükümetleri ve Suudi Arabistan'daki ideolojik hareketlerin eleştirisi konusu haline gelmiştir. Böylece, Fahd el-Mārik gibi kraliyete sadık, fakat aynı zamanda da modernist bir düşünür olan bir Suudi'nin bu durumdan kaygı duyması ve hükümeti

5 Kys. Orient 3/81, s. 390

6 'Abd el-Rahmān b. 'Abdullah Al Şeyh: Meşāhīr 'ulema Necd ve-gayruhum, Beirut 1972, s. 134-144, bkz. oradaki öğrenci listesi s. 137, Nr. 2; Bekrī Şeyh Emīn, s. 604 dipnot 3

7 Lemahāt, s. 62-63

8 A.g.e., s. 62 dipnot 1

9 Bkz. makale "'Abd' EI2, I, s. 24-40, özl. s. 36-40 ("Abolition")

10 W. Ochsenwald: Muslim-European conflict in the Hijaz: the slave trade controversy 1840-1895, Middle Eastern Studies (London), 16/1980/1/115-126. 19. asırda Hicaz'da kölelerin durumu ve "Antisklavereischwindel in Europa" üzerine bkz. C. Snouck Hurgronje: Mekka, cilt II: Aus dem heutigen Leben, Den Haag 1889, s. 11-24

11 Bkz. Cahiers de l'Orient Contemporain (Paris), XXXI/1955, s. 95, ayrıca C. W. W. Greenidge: Slavery in the Middle East, Middle Eastern Affairs (New York), 7/1956/435-440

kölelik ilkesini reddetmeye ikna çabası şaşırtıcı değildir. Kur'an'daki ayetlere dahi, ki burada kölelere iyi davranılması istenmektedir (bkz. 4:36, 16:71), işaret edebilecek olan ulemanın muhtemel direnişine karşı köleliğin varlığı kınanmamıştır. Şurası unutulmamalıdır ki, Fahd al-Mārik'in kitabı, Mısır'ın Ulusal Sözleşmesi'nin (*el-Mīsāk el-Vatani*) ülkenin 'Arap Sosyalizmi'ne (ki İslam'dan türediği iddia edilir) yönelişini onayladığı aynı yıl içinde sahneye çıkmıştır ve burada Suud ailesinin veliahtları dahi Nasırcılığa karşı sempatilerini ifade etmişlerdir. Bu durumda, Suudi liderliği, Nasırcı (ve Baasçı) polemiklerinin saldırı sahalarını azaltmanın yolunu aramak zorundaydı. Aslında, el-Mārik kitabını yayımladığı sırada, köleliğe ilişkin benzer bir hüküm an meselesi idi: 6 Kasım 1962'deki siyasi beyanında (geleceğin kralı) Başbakan Prens Faysal, bu meyanda köleliğin Suudi Arabistan toprakları üzerinde ilga edilmekte olduğunu ifade etmiştir.¹²

Suudi cephesi tarafından takip edilen tartışma, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri İslam'da köleliğin kaldırılmasının asıl eğilim olduğunu (fakat bunun Peygamber'in yaşamı sırasında derhal fark edilmediğini) çoktandır ilan etmiş olan Muhammed Reşit Rıza gibi Selefi yazarların yorumları üzerine bina edilebilirdi; zira ona göre, İslam öncesi dönemin bir mirası olan kölelik, İslam'ın ilk yüzyılından beridir ortadan kalkmıştı. Peygamber ve ilk Dört "Raşid" Halife'nin ardından gelen Müslümanlar ve onların hükümdarları ise şeriat ve onun selefleri tarafından örnek uygulamasına bağlı kalmışlardı.¹³ Bu, konu üzerine kalem oynatan Müslüman yazarların daha sonraki pek çok beyanının mahiyetini, az ya da çok teşkil etmektedir; liberal modernizm kampına ait yazarlar da tabii ki bu sahaya dahildirler.¹⁴ Bu bağlam içinde söylenmiş olan her şey, 1962/63 yıllarının Suudi köle özgürleştirme hareketini tesis etmek için elverişli değildir. Örneğin Reşid Rıza'nın da aynı raporda ifade ettiği üzere, babadan oğula geçen monarşinin ilk Emevi halifesi Muaviye tarafından kurulması ölümcül bir adımdı ve şeriatı kopuş bu suretle kendisini göstermişti: Bu, Reşid Rıza'nın (ö. 1935) erken dönem düşünce evresini yansıtan bir tespittir ve Suudi hanedanının 1962'de içinde bulunduğu sıkıntılı durum içinde tabii ki kullanışlı değildir.

Suudi Arabistan'da köleliğin yasaklanması ile bağlantı içinde, 1962/63 yılında hükümet tarafından kölelerin serbest bırakılması ve kendi iktisadi varlıklarını inşa etmelerine maddi açıdan destek olmak üzere bir girişim başlatıldı. Elimizdeki malzemenin İbn Bāz'ın bu gelişmeye karşı nasıl bir tavır takındığına dair kesin bir bilgi ortaya koymak mümkün değildir.

Şayet bugün İbn Bāz'ın, Selefilik içindeki modernizmin son kalıntılarını yok etmek istedikleri izlenimini gayet açıkça sergileyen o eski inatçı Vahhabilerin sözcüsü olduğu söyleniyorsa, bu her şeyden önce o ve bir Iraklı'nın arasında, 1966'da patlak veren bir ihtilafın art etkisidir. Savvāf, 1950'de Irak'ta bir Müslüman teşekkülü olan ve aslında (resmen yasak) Müslüman Kardeşler için bir kamufraj kuruluşu *el-Uhuvve'l-İslamiyye*'nin ruhani lideri idi.¹⁵ Kāsım döneminde (1958-

12 Cahiers de l'Orient Contemporain, L/1962, s. 346, 348, a.g.e. ile kys., LI/1963, s. 34, ayrıca Oriente Moderno, 42/1962/860; ayrıca V. Sheean: Faisal. The King and his Kingdom, Travistock (England) 1975, s.121

13 el-Menār (Kahire), 13 (1910), s. 742-744, Muneccid/Khūrī (ed.) tarafından yeniden basılmıştır: Fatāwā l-imām Muhammad Rashīd Ridā, III, Beirut 1970, s. 926-929, özl. bkz. s. 928 Z.-10 ve takip eden sayfa; kys. J. Jomier: Le commentaire coranique du Manār, Paris 1954, s. 213-233. Reşid Rıza'nın tartışması doğrudan ya da dolaylı yoldan Ahmed Şefik'tendir: L'esclavage au point de vue musulman, Kahire 1891

14 Örn: Muhammed 'Abdullah 'Inān: Mevākif hāsima fī ta'rih el-islām, 1. bas. 1927, 4. bas. Kairo 1962, ya da İng. tercüme: Decisive Moments in the History of Islam, Lahore 1949, bölüm XIV; Taha Hüseyin: el-fitne el-kubrā, I: 'Uthmān, bas. Kairo 1959 (Maarif), s. 10 ve takip eden syf; 'Abbās Mahmūd el-Akkād: Hakā'ik el-İslām ve ebātıl khusūmih, 1. bas. Kairo 1957, s. 215-225; Mustafa Shak'a: İslām bi'lā mezāhib, 2. bas. Beirut 1971, s. 62-76

15 İshak Musa Husaini: The Moslem Brethren, Beirut 1956, s. 84 – Savvāf'ın 1968/69'a kadar olan elyaz-

63), Savvâf erken yaşlarında komplo faaliyetleri ile meşgul olmuş ,1959'da yurt dışına kaçmış ve nihayet, Mekke'de Arap dili ve şeriat fakültelerinde okutman olarak çalıştığı Suudi Arabistan'a yerleşmiştir.¹⁶ 1966'da, Savvâf ve o sırada Medine'deki İslam Üniversitesi'nin rektör yardımcısı olan İbn Bâz, modern gökbilimin ortaya koyduğu bulguların, Kur'an'da bulunan dünya, güneş ve diğer yıldızların kuvvetleri hakkındaki açıklamaların nasıl bir yeniden yorumuna yol açacağı ya da bu açıklamalar içinde gökbilimciler tarafından çok daha sonra keşfedilen gerçeklerin ip uçlarını (*işārāt*) bulmak sorusu üzerine bir tartışma başlattılar.

Savvâf ihtilafın başlangıç noktasını, 1967'de Beyrut'ta yayımladığı *el-muslimûn ve'l-ilm el-felek* (*Müslümanlar ve Gökbilim*) adlı kitabının önsözünde anlatmakta ve burada konumunu şöyle teyit etmektedir: Şeyh İbn Bâz, 1966'da Cidde gazetesi el-Bilâd'da (Sayı 2111, 20 Ramazan 1885, 12.1.1966) şu bağılığı taşıyan bir makale neşretti: *eş-şems cāriye ve'l-arz sâbite* (Güneş Hareket Eder ve Dünya Sabit Durur). Makale Riyad'da çıkan ed-Da' ve haftalık gazetesinde de aşağı yukarı aynı zamanda¹⁷ yayımlandı, aynı gazete Savvâf'ın eleştirisini¹⁸ ve İbn Bâz'ın buna verdiği cevabı¹⁹ da yayımlamıştır.

İbn Bâz'ın ilk katkısı ve daha sonraki ifadelerinin özü şuydu ki; kendisi, dünyanın güneşin etrafında döndüğü iddiasını (*devrân el-arz*), Kur'an ve aynı zamanda hadislerin kanıtlarına, yani aleni delillere aykırı olmasından dolayı reddediyordu, uzun lafın kısası; bu tip görüşleri yayanlara karşı savaş açarak, onları kâfir ilan etmişti.

Ancak bu ifadeler, Suudi Arabistan'ın sınırlarının çok ötesinde bir sansasyona neden oldu. Her ne kadar Kral Faysal'ın, İbn Bâz'ın risalesinin içeriğini öğrendiğinde, kalan tüm nüshaların yok edilmesini emrettiği söylendiyse de duyulan kızgınlık artık bu şekilde yeryüzünden silinmezdi. Mesele önu alınmaz bir hal almıştı. Örneğin, Nasırcılığın zirvede olduğu ve o sırada Suudi Arabistan'a karşı Yemen anlaşmazlığı ve diğer bir takım çeşitli sebepler nedeniyle sert polemiklere girmeye zaten hazır olan Mısır basını konuyu derhal gündemine aldı.²⁰ Dönemin en önde gelen Nasırcı yazarlarından biri olan Ahmed Bahaeddin, Suudi Arabistan'dan gelen haber üzerine, Nisan 1966'da, *el-Musavvar* gazetesinde (2166. sayı, s. 15), uzaya yolculuktan alıntılar yaptığı alaycı bir yorum kaleme aldı. Böylece Suudi Arabistan'ın yöneticilerinin stratejisi ve İslam anlayışları alay konusu oldu. O sırada Mısır hükümeti Suudi Arabistan'dan daha iyi bir durumda idi: Yıllar önce, el-Ezher'in rektörü Şeyh Mahmûd Şaltût (ö. 1963), Kur'an'da insanlığın aya gidip gidemeyeceğine ilişkin bir ip ucu olup olmadığına dair uzman görüşü ile çoktan cevap vermişti. Şaltût'un cevabı, Kur'an'da ne insanlığın böyle bir kapasitesi olduğuna ne de buna karşı söylenecek bir iddiaya dair

malarının listesi Gûrgîs 'Awwâd tarafından yayımlanmıştır: Mu'jam al-mu'allifîn al-irâqîyîn, III, Bagdad 1969, s. 240.

16 Uriel Dann: Iraq under Qassem, Jarusalem 1969, s. 112 ve takip eden sayfa, 129, 248

17 Dr. G. R. Puin'in cömert bir şekilde tedarik ettiği ed-Da've'deki bu makalelerin (neredeyse eksiksiz) bir koleksiyonundandır. Görünüşe göre İbn Bâz'ın ilk makalesi el-Bilâd'daki yayımdan birkaç gün önce yayımlanmıştır, ed-Da've Sayı 35, 3.1.1966 ve Sayı 36, 10.1.1966.

18 ad-Da'wa Sayı 54-56 (30.5-13.6.1966) Savvâf, üçüncü bölümün sonunda ilan edilen bir devam yazısının yayımından vazgeçmiştir (al-muslimûn wa-ilm al-falak, s. 11 Z.-6)

19 ad-Da'wa Sayı 71 (26.9.1966) – 76 (31.10.1966). Ne yazık ki, Majdhûb tarafından bahsedilen (bkz. aşağıda dipnot 44), s. 90, İbn Bâz'ın al-adilla al-'aqlîya wa-l-hissîya 'alâ jarayân ash-shams wa-sukûn al-ard wa-imbân as-su'ûd ilâ kawâkib ("Güneşin dönüşü ve yeryüzünün sabit duruşu üzerine akli ve hissi deliller ve insanların yıldızlara ulaşabilme olasılığı") adlı risalesine ulaşamadım.

20 D. Holden ve Richard Johns: The House of Saud, London 1981, s. 262 – O yılların Mısır-Suud çatışması için bkz. Malcolm Kerr: The Arab Cold War 1958-1967. A Study of Ideology in Politics, 2. bas. London (vs.) 1967, özl. s. 141 ve takip eden sayfa.

işaret olduğu mahiyetindeydi. Öyle ki, bu bağlamda, insanların şu ya da bu keşfine veya icadına dair Kur'an'ın münferit ayetlerinde gönderme bulma arzusuna karşı öncelikli olarak uyarılmaktayız.²¹

Öte yandan Ahmed Bahaeddin'in yorumu, İbn Bâz'ın ifade ve görüşlerini sergilerken kullandığı üsluba aşına olmadığını açık bir şekilde ortaya çıkarmıştı. Zira İbn Bâz'ın dünyanın yuvarlak olduğu görüşünü de küfür saydığını, hatalı bir şekilde iddia etmişti. İbn Bâz, cevap vermek için bu ayrıntıyı fırsat bilerek (ki aslında dünyanın yuvarlak olduğu sorusundan bahsetmemişti dahi) temel pozisyonunu teyit etmiştir.²²

İbn Bâz'ın, tam da Kral Faysal'ın kendi liderliği altında sosyal-devrimci rejimlere karşı uluslararası bir İslami dayanışma paktı oluşturmak istediği bir sırada, Suudi liderliğine hizmet etmekte başarısız olduğu aşıkardı.²³ Zira modern gökbilimin dünya görüşüne karşı sergilediği tavrın hiçbir iyiliği dokunmamıştı. Bu meyanda, Nasırcılar ve Faysal'ın planlarının diğer muhaliflerinin propagandası, İslami dayanışma için Faysal'ın çağrısına cevap veren hükümetlerin 'ithal ideologlar' ve benzerlerine karşı savaşması üzerineydi, zira çeşitli iç ve dış siyasi nedenlerden dolayı (örn. Tunus, İran ve Türkiye), teori ve pratikte İslam'ın (kanun yapma ve eğitimde) oldukça çeşitli bir şekilde anlaşıldığı ortadaydı, haliyle bu pakt inandırıcı bir temelden yoksundu ve İslam'ı kendi kuruluşu için bir araç olarak gören ve onu suiistimal eden Amerikan emperyalizminin bir enstrümanı olmanın öteye geçemezdi. Böylece Nasırcı karşı propaganda kendi Arap-sosyalist İslam anlayışını üretti ve örneğin Kahire'de 'Arapların Sesi' (*savt el-Arab*) tarafından yayınlanan 'Allah Düşmanları' adlı radyo programında, muhalif cephede mevcut olan (sekülerizmden Selefiliğin kaba çeşitlerine kadar) farklı İslam yorumlarının uyumsuzluğunu aydınlatmayı denerdi.²⁴

Bu durumda, Suudi liderliği için İbn Bâz'ın hem yerel teknokratik ve yönetici seçkinler hem de çok sayıda Suudi öğrenci ve İslam ya da İslam dışı yabancı ülkeler üzerine ortaya koyduğu görüşlerin olumsuz etkisini bir nebze de olsa etkisiz hale getirmek gerekliydi. Böylece, liberal modernizmden etkilenmiş Selefî yönelimli entelektüel grupların bir üyesi olan Savvâf'ın, özellikle de 1950'lerden beridir Suudi Arabistan'a sığınmış olan gazetecilerin, öğretmenlerin, siyasi müşavirlerin ya da 'özel bir propagandaya hizmet eden misafirler'in vakti gelip çattı.²⁵ Savvâf, Mekke'de, yerel-bölgesel otorite tarafından (*idārat et-tālīm*) eğitim amacıyla düzenlenen bir dizi kültürel faaliyet (*mevsim sekāfi*), Kur'an ifadeleri ve modern gökbilimin dünya görüşünün benzeştiği görüşünü kamuya duyurmak için bir ders verme fırsatı yakaladı. İlkin, (yaklaşık yirmi yıldır gayet iyi tanıdığı) İbn Bâz'a, önce eleştirel bir mektup gönderdiğinden ve fakat ondan geri adım atmaya dair hiç niyeti olmadığını gösteren bir cevap aldığından bahseder. Kendi ifadesine göre, Mekke ve Cidde'den pek çok eğitilmiş insanın katıldığı olumlu bir yankı görmüştür. Bu da onu kendi görüşlerinin, yani İbn Bâz'a gönderdiği eleştiri mektubunun ve verdiği dersin tam metnini ed-Da' ve

21 Mahmûd Shaltût: al-fatâwâ, 6. bas. Beirut ve Kairo 1972, s. 394

22 ad-Da'wa Sayı 53 (23.5.1966)

23 Tilman Nagel: König Faisal von Saudi-Arabien und die "islamische Solidarität", Orient 1/76, s. 52-71; W.A. Beling (ed.): King Faisal and the Modernisation of Saudi Arabia, London 1980, özl. s. 173 ve takip eden sayfa; N.O. Madani: The Islamic Content of the Foreign Policy of Saudi Arabia. King Faisal's Call for Islamic Solidarity 1965-1975, Ph. D. Ann Arbor, Mich. 1977; Z. Önder: Saudi Arabien, Stuttgart 1980, s. 189-227

24 Mısır ile ('Şeytan Dostları' adında bir program yayımlamış olan) (Kuzey) Yemen Cumhuriyeti arasındaki yayıncılık savaşına iyi bir bakış bir yanda ve diğer yanda da Suudi Arabistan olmak üzere BBC'nin Monitoring Service'i (İngilizce) bir özet sunmaktadır: Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World (vs.). 1967 Haziran Savaşı'nın ardından 'Allah Düşmanları' adlı program kesilmiştir (F. Halliday: Arabia without Sultans, Harmondsworth 1974, s. 78 dipnot 28).

25 Orient 3/81, s. 389

gazetesine yayımlanmak üzere göndermeye cesaretlendirmiştir²⁶ (ya da resmi makamlarca cesaretlendirilmiştir?) Ardından, bunların tümünü, yukarıda bahsi geçen 1967 tarihli kitapta, kısmen daha uzun bir şekilde, Beyrut'ta neşretmiştir. Kitabın pazarlanması ise (ki içinde, İbn Baz'ın bir yıl önce küfür olarak nitelendirdiği görüşler yansıtılmaktaydı) Cidde'deki *ed-Dār es-Su'ūdīyya li'n-Neşr* şirketi tarafından üstlenilmiştir.

Kitabın başlangıcındaki teşekkür bölümüne bakılırsa, bu sürecin siyasi çerçevesi geniş bir manada görülebilir: En başta Suudi Eğitim Bakanı (ve aynı zamanda Vahhâbiliğin kurucusunun aile temsilcilerinden biri olan)²⁷ Hasan İbn Abdullah Āl el-Şeyh'ten bir mektup gelir. Burada Savvâf, kültür festivaline faal katılımından dolayı kendisine teşekkürünü sunar, ardından Mekke bölgesinin eğitim müdürü Mustafa el-Attâr'ın mektubu vardır. Savvâf tarafından verilen her iki dersin içeriği ise dahil edilmemiştir.

Kitabın tarihi üzerine giriş bölümündeki sözlerin ardından (s. 9-12) Savvâf, Pakistanlı ilahiyatçı ve siyasetçi Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin (ö. 1979), Şeyh İbn Bâz'ın yorumlarını ve Savvâf'ın yazdığı (henüz yayımlanmamış olan) eleştiriyi okuduktan sonra, hicri 1385'te (Mart-Nisan 1966) kendisine vermiş olduğu mektubun metnini takip etmektedir. Bu mektupta, Suudi Arabistan'da oldukça yüksek bir saygı gören Mevdûdî açıkça Savvâf'ın yanında saf tutmuştur.²⁸ Mevdûdî'nin Savvâf'a verdiği destek, sadece Suudi Arabistan'da gördüğü yüksek itibardan dolayı önemli değil, fakat aynı zamanda İslami modernizme karşı takındığı özel tutumdan dolayı da önemliydi: Bir yandan, İslam'ın akıl ve bilim üzerine temellendiğini, ömrünün ve geleceğinin ise tam da (modernizmin on dokuzuncu yüzyıldan beridir öne sürdüğü gibi)²⁹ bilim ve teknolojinin sonuçları ile ilkeli bir mutabakat içinde oluşundan kaynaklandığını tekrar tekrar vurguluyor, diğer yandan da İslami modernizmin kurucu babalarından biri olan Muhammed Abduh'u (ö. 1905) eleştirme cüretini gösteriyordu: "(...) Batı medeniyeti İslam'ın erdem ve 'kusurları'nın yargıcı kesilmiştir-vaziyet bunun aksi değildir... Mısır'da, Şeyh Muhammed Abduh ise benzer çizgide bir uzlaşma benimsemiş ve kendisinin takipçisi olan Arapça konuşan dünyada Batılılaşma yanlıları için kapıyı aralamıştır."³⁰ Oysa nihayetinde Mevdûdî ve benzeri İslamcılar, İbn Bâz ve Savvâf'ın, Kur'an'ın ifadeleri ve modern (Batı) biliminin bulgularına ilişkin farklı görüşlerini, en azında sathi dahi olsa, birbirine yaklaştırma ihtimali üzerinde çalışıyorlardı.

Mevdûdî'nin mektubunun ardından Savvâf, Müslüman Kardeşler eğilimli, Suriyeli bir ilahiyatçı olan ve o sırada Mekke'de yaşayan Şeyh Ali et-Tantâvî'nin³¹ bir mektubunu³² yayımlar. Bu

26 al-muslimûn wa-ilm al-falak, s.111-113

27 Kys. Orient 3/81, s. 387 dipnot 47

28 al-muslimûn wa-ilm al-falak, s. 13-15

29 E. Lerman: Mawdudi's Concept of Islam, Middle Eastern Studies (London), 17/1981/4/492-509, bkz. özl. s. 497-498

30 A.g.e., s. 496, (alıntı) Correspondance between Maududi and Maryam Jameelah, Lahore 1969, bkz. özl. s. 497-498

31 Tantâvî (d. 1909), Muhibb ed-Dîn el-Hatîb'in bir yeğeni (bkz. Orient 3/81, s. 387-388), bir yazar olarak ortaya çıkmıştır. Federal Alman Cumhuriyeti'nde yaşayan Suriyeli Müslüman Kardeşler'in lideri 'İsâm el-Attâr'ın kayınpederidir. Tantâvî'nin kızı olan karısı Aachen'de, Mart 1981'de bir suikaste kurban gitmiştir. Uluslararası basındaki yankılara örnek olarak bkz. T.F. Brady: Saudis Debating Science 'Heresy', New York Times, 5. Haziran 1966, s. 12, Suudi Bilişim eski Bakanı Cemil Huceylan'ın ifadesinden alıntı: 'Şeyh İbn Bâz, kendi görüşlerine sahip dini bir liderdir ve hükümeti temsil etmez. Hatta, hakim görüşten önemli bir hizbi de temsil etmemektedir.' Bu makalenin bir nüshasını elde eden Bayan G. Max'a teşekkür ederim.

32 al-muslimûn wa-ilm al-falak, s. 17-20

mektubunda Tantāvī, İbn Bāz'a verdiği cevabı kitabında basması planı için Savvāf'ı teşvik etmektedir, 'çünkü İslam düşmanları (İbn Bāz'a ait) bu makale ile fırsat yakalamış ve üzerine yorumlar yazmışlardır, Avrupa ve Amerikan gazeteleri ise bunları (alaya alan) yazılarla doludur.' İbn Bāz'ın önemli bir alim olmasına karşın, kendisi hiçbir surette hatadan yoksun değildi. Görüşü bir kısım ulemaca paylaşılmaktaydı,³³ fakat Tantāvī'nin sorduğu, 'İslam Dünyası Birliği'nin önde gelen üyelerine göre, İslam dünyasının tüm kesimlerindeki Müslüman ulemanın çoğunluğu aynı fikirde değildi. Bu arada Tantāvī, ne Kur'an'da ne de hadiste dünyanın güneşin etrafında döndüğü ya da yörüngesine dair açık bir delil olarak kabul edilebilecek kesin bir ifadenin (*nass-ı kat'î*) olduğu kanaatindeydi. Bu görüş, onun – tıpkı Savvāf gibi – belirli Kur'an ayetlerinde modern bilimin keşif ve icatlarına dair işaretler ve imaların olabileceğini mümkün görmesi dolayısıyla, Şaltūt'un yukarıda bahsi geçen hükmünden farklılık göstermektedir. İbn Bāz ve dünyanın güneş etrafında döndüğünü kabul etmeyen diğerlerinin kanıt olarak Kur'an'dan alıntılardıkları ayetler, örneğin 16:15 ve 31:10 ("Sizi sallayıp çalkalar diye yeryüzünde sabit ve muhkem dağlar ... koydu"), aynı zamanda dünyanın dönüşüne ilişkin ip uçları (*işārāt*) verdikleri şeklinde de okunabilirlerdi.

İbn Bāz ve Savvāf arasındaki ihtilaf, İslami modernizmin temel bir sorununa değinmektedir. Bunun varsayıldığına göre, doğru anlaşılan İslam ile modern bilimin bulguları arasında bir ihtilaf olamaz.³⁴ Modernist Kur'an müfessirlerinin (ki bunlar çoğu zaman yoğun bir ilahiyat öğrenimi olmayan doktorlar, mühendisler vb. kişilerdir) Kur'an'da modern (Batılı) bilimin keşiflerinin kanıtlarını aradıkları yadsınamaz. Haliyle bu sadece klasik tefsirlerin yetkinliğini baltalamakla kalmaz, aynı zamanda dayanaksız görüşler ve çılgınca kıyaslara kapı aralamaktadır. Zaten Muhammed Abduh, Kur'an'ın ifadelerinde bakteriyoloji keşiflerine dair cin üzerine göndermeler varsayımının çekiciliğine direnememiştir.³⁵ Onun öğrenci çevresi, (1910-18'de neşredilen) on ciltlik 'Yirminci Yüzyıl Ansiklopedisi' ile Muhammed Ferid Vecdī (ö. 1954) ve *el-Menār*'da Kur'an ve gökbilim üzerine yayımlanan bir makalesi ile Muhammed Tefvik Sıdkī gibi bu yönde önemli ilerleme kaydeden birkaç yazarın doğumuna vesile olmuştur.³⁶ Öte yandan bu çabalar, Şii bölgesinde de derhal benzer bir yankı bulmuştur: 1910 gibi erken bir zamanda, Iraklı ilahiyatçı Hibat ed-Dīn eş-Şehristānī (ö. 1967) Bağdat'ta *el-Hay'a ve'l-İslam* ('Gökbilim ve İslam', 3. bas., Nefef 1965) adlı bir kitap yayımladı; Abduh'un etrafındaki halkanın bazı yazarlarıyla aynı şekilde, Kur'an'da gökbilimin o zamanki en son bulgularını tasdik etmiş ya da öngörmüştü – ancak şu farkla ki, On İki İmamcı bir Şii olarak onun için bazı imamların (özellikle de Ali ve Cafer es-Sādık'ın) belirli ifadeleri yüksek bir delil değerine sahipti ve kendisi için uygun görünen her durumda alıntılanmaktaydı.

Tabii ki, daha sonraki birçok yazarın yorumu, kısa sürede Abduh ekolünün mirasının bazı vasileri için oldukça ileriye gitmiştir: Tantāvī Cevherī'nin (ö. 1940),³⁷ "tıpkı doğa tarihi üzerine modası geçmiş bir kitap gibi, sık sık Kur'an'dan ayet alıntıları ile kesintiye uğrar ve bu alıntılar, kitabın yazar tarafından üzerine yazacak olduğu doğa tarihinden seçilmiş mesele ile öyle ve ya böyle

33 Daha fazla ayrıntı vermeksizin, Tantāvī, sadece Suriyeli ilâhiyatçı, içinde İbn Bāz'ın pozisyonunun desteklendiği, Muhammed el-Hâmid'in (ö. 1969) bir kitabını zikretmektedir. Bu muhtemelen Rudūd ve-ebâtil'dir, bir makaleler ve kısa yazılar koleksiyonudur, bkz. Hamid'e ek ve genel Abd al-Hamīd Tahmāz: al-'allāma al-mujāhid ash-shaikh Muhammad al-Hâmid, Damaskus ve Beirut 1971 (Dar al-Qalam), burada özl. s. 110 ve alıntı s. 90 ve takip eden sayfa.

34 C.C. Adams: Islam and Modernism in Egypt, London 1933, özl. s. 127-143

35 A.g.e., s. 138

36 Brockelmann, GAL S III, s. 323-325; tüm sorunsal sahası için bkz. J.J.G. Jansen: The Interpretation of the Koran in Modern Egypt, Leiden 1974 (yen. bas. 1980), Kap. III: Koran Interpretation and Natural History (s.35-54)

37 Bunun için bkz. EI2, Fask. 5-6 (Leiden 1982), s.262-263

bir şekilde ilişkilendirilir”³⁸ diyen Kur’an tefsiri, Muhammed Reşid Rıza tarafından dolaylı, fakat sert bir saldırıya uğramıştır. Bu ve diğer bazı Selefî temsilcilerin eleştirileri, Tantāvî Cevherî’ye ait Kur’an tefsirinin Suudi Arabistan’da yasaklanmasına katkı sağlamış olabilir.³⁹

İbn Bâz eleştirisinde Savvâf, akıl yürütmesinin Tantāvî Cevherî gibi yazarlarınkine çok yakın olmamasına özen göstermek zorunda kaldı; evet, Kur’an tefsiri için, Vahhabi rakiplerince itiraz edilmesi mümkün olmayan bir kaynak arama kaygısı duymuş olmalıdır. Aradığını da öğrencisi Muhammed Behçet el-Eserî’ye 1921 yılında, *Mā delle ‘alaih el-kur’ân mim-mā ya ‘zud el-hay’a el-cedīde* (“Kur’an’da Modern Gökbilimsel Dünya Görüşünü Tasdik Eden İşaretler”) adlı kısa bir makale yazdıran Iraklı Sünni ilahiyatçı Mahmūd Şukrî el-Âlūsî’de (ö. 1924) bulmuştur.⁴⁰

Mahmūd Şukrî el-Âlūsî Selefiliğin önemli bir savunucusu olarak Suudi Arabistan’da büyük saygı görmektedir.⁴¹ Fakat 1921 tarihli risalesi ancak ölümünden sonra neşredilmiştir.⁴² Âlūsî’ye yazarak Savvâf,⁴³ potansiyel eleştirimlerini, Selefî dünyası içinde saygın bir yer tutan ve inançsızlıkla (*kufır*) suçlanması mümkün olmayan bir yazarla uğraşmaya zorladı. Savvâf ve müttetikleri bu yüzden en ön sırada gitmek zorundaydılar: Amaçları, İbn Bâz’ın, modernistlerin Kur’an ifadelerini çağdaş gökbilimsel dünya görüşü ile uyumlandırma girişimlerine karşı onları inançsızlıkla suçlamasını çürütmektir. O ve kendi kategorisindekiler için, büsbütün Batılı bilim ve teknoloji ile karşı karşıya kalan yeni nesli, Müslüman dünya içinde İslam’ın ebedi geçerliliğine ve meşruluğuna ikna etmek ancak bundan sonra mümkün olabilecekti. Bu sırada Suudi hükümetinin yerel bir teknik istihbarat servisi kurmak üzere çoktan açıkça karar almış olması, zorunlu olarak Savvâf’ın başarısına bağlıdır.

Savvâf ve müttetiklerinin İbn Bâz üzerine verdikleri cevaplar belirli bir etki bırakmış gibi görünmektedir. Gerçekten de İbn Bâz, ihtilaftan yıllar sonra görüşü sorulduğunda, prensipte eski görüşünde ısrar etse de, artık farklı görüşlerin aleyhinde konuşmaktan ve hatta inançsızlık iddiasını kanıtlama çabasından kaçınmaktadır.⁴⁴ Bu bağlamda – İslam düşüncesinde uzun ve tartışmalı bir tarihe sahip olan bir kavrama işaret eder, fakat bu inançsızlık ya da küfür değerlendirmesinden çok daha ılımlıdır – ‘içtihatlarında hata yapmış’ (*muctehidūn muhti’ün*)⁴⁵ alimlerden bahseder. O dönemden itibaren benzeri sorular üzerine kamuya yaptığı açıklamalar öylesine formüle edilmiştir ki, Savvâf dahi atık onunla hemfikir olabilirdi. Örneğin İbn Bâz, 31.2.1982’de Demmam’daki Kral Faysal Üniversitesi’nde öğrencilere verdiği bir konferansta, modern bilimsel teorinin Kur’an ışığında gayet iyi yorumlanabileceğini, fakat bunun tersinin (yani: modern bilimden getirilen kanıtlarla Kur’an’ın doğruluğunu ve ebedi geçerliliğini kanıtlamanın) yanlış olduğunu söylemiştir.⁴⁶ Görünüşe göre burada İbn Bâz, modernizmin belli başlı tezahürleri üzerine Mevdūdî’nin yaptığı

38 Jensen: The Interpretation, s. 32

39 A.g.e., s. 32 ve 45

40 Muhammad Bahjat al-Atharî: A’lâm al-‘Irâq, Kairo 1345 h (1926-27), s. 143 ve takip eden sayfa

41 Bkz. Orient 3/81, s. 386, 35. dipnot ile birlikte; Hal tercümesi, Reşid Rıza’nın yanında (Mash. S. 286-287) Mashâhîr ulama Najd’dedir (bkz. dipnot 6, kys. Orient 3/81, s. 387)

42 ‘Avvâd’a göre (bkz. dipnot 15), III, s. 275, ilk 1960’da Şam’da

43 Defaatle Abdurrezzak Nevfel’in kitabına dayanmaktadır: Allâh wa-l-‘ilm al-hadith, Kairo 1957

44 Bu, Medine’deki İslam Üniversitesi’nde doçent olan Muhammed el-Mecdüb’un, İbn Baz’la bir konuşmasının ardından edindiği izlenimdir, bkz. Mecdüb: ‘Ulama’ wa-mufakkirîn ‘araftuhum, Beirut 1977, s. 87-88. Mecdüb, kitabı Mushkilât al-jîl dau’ al-islâm’dan bahseder ve burada İbn Bâz ve muhaliflerinin tutumunu sergilemektedir. Bu kitap (Dr. Klaus Kreiser’den, Münih, ed. Beyrut 1970, edindiğim bilgiye göre) erişimim dahilinde değildir.

45 Mecdüb: ‘Ulama’, s. 87. – Terim için bkz. Makale “Khata” EI2, İngl. ed., IV, s. 1100-1102

46 Arab News (Cidde), 1.4.1982, s.2

ayrımdan doğrudan etkilenmiştir.⁴⁷

Bu makalenin çerçevesi içinde, Savvâf'ın İbn Bâz'la olan tartışmasındaki pozisyonunun bir açıklaması gerekli değildir. Ancak vurguladığı iki yönden burada bahsedilebilir: Savvâf, doğa bilimi çalışmalarının yaratıcı tanrıya inançlarını pekiştirdiğini vurgulayan ve orta çağ Müslümanlarının gökbilim sahasındaki sıradışı başarılarını aktaran Batılı gökbilimcilerin ya da gökbilim üzerine popüler bilim kitaplarının yazarlarının görüşlerine atıfta bulunmayı sever. İslam medeniyetinin ihtişamından duydukları gururu perçinlemek için genç Müslüman nesillerin bilmesi gereken başarılardır bunlar. Onların anısı ise, modern bilim çalışmak için bir teşvik olarak hizmet görecektir.

Savvâf, 1966'da İbn Bâz'la karşılaştığında, Suudi Arabistan çoktan modern bir üniversite ve bir teknik kolej inşasına başlamıştı⁴⁸ ve sayıları gitgide artan genç Suudiler eğitim için yurt dışına gönderilmekteydi. Bu sırada Suudi hükümeti için, (ister nükleer fizik ya da oryantalist çalışmalar sahasında) Batı bilim-teknolojisi, (ister Suudi Arabistan'da ya da ABD'de) endüstriyel toplumun yaşam tarzı ve İslam karşıtı ideolojilerle karşılaşan öğrencilerin İslam'a olan bağlılıklarını korumaları zorunluymuş ve bu da uygun yönlendirmelerle teşvik edilmeliydi.

1970'lerin başlarında ABD Oregon'da yaşayan Suudi öğrenciler arasında, İslam ve Hristiyanlığa karşı sergilenen tutum üzerine yapılan bir tezde varılan sonuca göre, bu öğrencilerin çoğunluğu, kendilerine yöneltilen anket ve röportajlarda, ABD'deki ikametleri sırasında, her ne kadar gündelik yaşamın İslami normlarına her zaman sadık kalamasalar da, İslam'a olan bağlılıklarının zayıflamak bir yana, daha da güçlendiğini ifade etmiştir.⁴⁹ Öte yandan sadece yüzde altılık bir dilim inançlarını kaybettiklerini ya da kaybetmek üzere olduklarını belirtmiştir. Tabii ki, görünüşe göre sonucusu, Birleşik Devletler'e gelmeden önce, kendi çevrelerinde İslam anlayışından zaten sapmıştır. Geriye kalan içinse, sorular cevapsız kalmaktadır: Sonuçlar, Batı'da okuyan tüm Suudi öğrencileri ne derece temsil etmektedir ve bu konulara cevap verenlerden ne derece bir samimiyet beklenebilir?⁵⁰

Suudi Arabistan'daki sorumlu grupların, öğrencilerin dinen yeniden inşası ve donanımlarının iyileştirilmesi bakımından tasavvurları üzerine Mahmūd es-Savvâf çarpıcı bir örnek sunmaktadır. 1960'ların başındaki bir makalede⁵¹, Taif'deki bir kitap dükkanında, 1961 yazında düzenlediği bir toplantıdan bahsetmektedir: İyi giyimli, zeki görünümlü genç bir adam, kitapçıya Varoluşçuluk (*vucūdiyye*) üzerine makaleler içeren bir kitap sorar, fakat istediği kitabın olmadığı ve hatta konu üzerine başka herhangi bir kitabın da olmadığı ortaya çıkınca, bu sefer Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizmi üzerine kitaplar sorar. Nihayet Savvâf kendisine hâkim olamayarak genç adamla sohbeti koyulur; genç adam Riyad'dan gelmektedir, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde okumuştur ve toplantıya da *vucūdiyye* hakkında bilgi edinmek için katılmıştır. Savvâf, genç adama, bu üniversitenin, Müslüman gençliğini yozlaştırmak ve onları ateizme (*ilhād*) çekmek için kurulmuş, emperyalizmin ve Hristiyan misyonunun (*cāmi'a tebşīriye isti mārīye*) hizmetinde bir üniversite

47 Yuk. bkz.

48 Bkz. bölüm "Higher Education", A. Dawson, R. Dunipace et al. (ed.): The Kingdom Saudi Arabia, London 1979, s.200-212; kys. A. Alkazaz: Der Aufbau moderner Forschungsinstitutionen in Saudi-Arabien, Dokumentationsdienst Moderner Orient. Mitteilungen (Hamburg), 4/1975/1/38-53

49 R.M. Kershaw: Attitudes Towards Religion of Saudi Students in the United States, Ph. D.. Univ. of Southern California, 1973, bkz. özl. s.70, 89-90 ve 166-173

50 İkinci soru için bkz., s. 161-165

51 "Die Geschichte von dem jungen Mann, der Atheist wurde und seinen Glauben wiederfand", ilk defa en-Nedve (Mekke) gazetesinde yayımlanmıştır, Lâ ishtirākīya fī l-islām kitapçığında yeniden basılmıştır, Kairo, 3. ed. 1978 (Dâr al-Ansâr), s. 21-28

olduğunu açıklar. Öte yandan, Beyrut Amerikan Üniversitesi bu hedefe ulaşmakta maalesef başarılı dahi olmuştur. Böylece, Genç Suudi aslında ateist olduğunu, fakat geri dönmeye başladığını itiraf eder. Konuşmanın ilerleyen bir merhalesinde Savvâf, İslam ile sosyalizmin ve İslam ile (seküler) milliyetçiliğin birbirleri ile bağdaşmaz oldukları hususunda bu öğrencinin gözlerini açtığını ve ona okuması için gerçekten faydası dokunacak İslami kitaplar tavsiye ettiğini anlamaktadır. (Fakat sonradan anlaşıldığı üzere Taif’deki kitap dükkanında da değillerdir.)

Savvâf bir zeyl ile sonuca varır: Takip eden sene mevzu bahis kitapçıya bir ziyareti sırasında kitapçı, neşe içinde, genç adamın kendisine – yani Savvâf’a – selam gönderdiğini, bu yolla İslam’a koşarcasına geri döndüğünü ve İslami metinleri tekrar tekrar yoğun bir şekilde okumaya koyulduğunu bildirmesini rica ettiğini söyledi. Bu zaferden (ki bunun kendisinin olduğuna inanıyordu) memnun olan Savvâf, şayet bu görev için tayin edilen kişiler doğru bir şekilde işe koyulurlarsa, tıpkı yukarıdaki vakada olduğu gibi, yoldan çıkan gençliğin İslam’a geri kazandırılmasında genel manada başarılı olunabileceği sonucunu çıkarmıştır.

Bugün, (uydurma ya da gerçek olsun) Savvâf ve Taif’deki öğrenci arasındaki konuşmanın üzerinden yirmi yıl sonra, Suudi Arabistan hükümeti yabancı ülkelere burs kazananları en azından eğitim kurslarına (örneğin, Kur’an, hadis ve halifeler tarihi bilgilerini tazelemek için derslere) tabi tutmaya başlamıştır. İç İşleri Bakanı Prens Nâyif, böyle bir eğitim kursunun ilkinde (ki bu yılda altı kez düzenlenmektedir) yetmiş sekiz katılımcıya, Riyad’daki İmam Muhammed ibn Suud Üniversitesi’nde, 1982 yılındaki konuşmasında açıkça şöyle söylemiştir:⁵² ‘Öğrenciler yurt dışında yıkıcı ideolojilerle karşılaşacaklardır, onlara direnebilmeleri için gerçek ve tehlikeli yüzleri hakkında aydınlatılmaları gereklidir. Ülke dışında, gençlerin ılımlı ve meraklı zihinlerine, kendi inançlarına, kendi halklarına, kendi siyasi, toplumsal ve iktisadi şartlarına aykırı olan şüphecilik halinin tohumlarını eken çevreler var, sathi, yanıltıcı vs. şeyler öğreterek onları oyalamak istiyorlar, hiç şüphesiz bunlar Araplar ve İslam’ın faydasına değildir.’ Suudi Arabistan yabancı uzmanlara bağımlı kalmak istemediği için, hâlâ yurt dışına öğrenci göndermek zorundadır, fakat, pek çok öğrenci için güvenli olmayan bu gidişatın üstesinden yakın zamanda gelinecektir; çünkü kendi üniversite sistemleri, en yüksek bilim-teknik eğitim programları için dahi yurt dışında okumayı artık gereksiz hale getirecektir. Ardından, tıpkı şimdi kısmen olduğu gibi, özel eğitim için yurt dışına genellikle daha yaşlı ve daha olgun öğrenciler gönderilecektir.

Üniversite öğreniminin yurtiçinde tedricen yeniden tesis edilmesi ve bu yüzden de yurt dışında okumanın getirdiği bazı arzu edilmeyen sonuçlar ve bunların yan etkileriyle karşılaşma düşüncesi, birkaç nedenden dolayı, diğer pek çok üçüncü dünya ülkesi hükümetince de göz önünde bulundurulmuş ve kısmen uygulanmıştır, ayrıca bu sanayileşmiş ülkelerdeki eğitim ve kalkınma politikalarıyla da tam olarak örtüşmektedir. Suudi İçişleri Bakanı’nın, istenmeyen ideolojik nüfuzlara ilişkin konuşmasında ifade ettiği kaygıya gelince, aşağıda söylenenler kesinlikle göz önünde bulundurulmalıdır: Bu ülkelerin ulusal üniversitelerinde istihdam edilen ya da edilecek olan yerli üniversite öğretmenlerinin ilk nesilleri, büyük oranda İslami olmayan (kapitalist ya da sosyalist) yabancı ülkelerde eğitim görmüşlerdi. Bu özellikle tıp ve bilim-teknik sahası için doğrudur. Suudi Arabistan durumunda ise, bunların neredeyse tamamı ABD ve Batı Avrupa’da eğitim görmüş ve şimdi yavaş yavaş Batı ve diğer (Mısır, Pakistan, vb.) İslam ülkelerinde öğretmen olmaya aday uzmanlardır. Zahran’daki Petrol ve Mineral Üniversitesi’nden yapılan bir araştırmaya göre meslek olarak üniversite profesörlüğü, Suudi öğrencilerinin mesleki arzularının saygınlık ölçeğinde birinci

52 18.3.1982’den Saudi Gazette ve Arab News’e göre (her ikisi de Cidde’dedir), s.1 ve takip eden sayfa, özl. s.3, kys. Bilişim Bakanı’nın konuşması, Dr. Muhammad Abduh Yamânî, böyle bir kursun katılımcılarının huzurunda, 9.5.1982’den Arab News ve Saudi Gazette’ye göre, s.2 özl. 3

basamağı tutmaktadır – bu doktorluğun, hatta memurluğun ve bankacılığın dahi önündedir.⁵³

Bu yeni nesil üniversite öğretmenlerinin en azından İslam ve modern bilim arasındaki ilişki bakımından (bunun inanç temelli olup olmadığı ise cevaplanmamış bir sorudur) az ya da çok liberal modernizme karşılık gelen bir tutum sergileyecekleri varsayılabilir. Eski Vahhabiliğin temsilcileri ile gerilim ise, geçici süreliğine dahi olsa da büsbütün kaçınılmazdır. Bu, belki çok daha fazla bir şekilde, özellikle beşerî bilimlerin belirli sahaları için geçerlidir.

Halihazırda ve gelecekteki gelişimin bu ikinci veçhesi içinse, Şeyh İbn Bâz'ı içeren bir tartışma, öğretici bir örnek sunmaktadır: *Ed-Da' ve* (Riyad) gazetesinin hicri 24.5.1387 (30.8.1967) tarihli sayısında, Mekkeli gazeteci, yayımcı ve yazar Salih Muhammed Cemal⁵⁴, Hac ve Dini Vakıflar Bakanlığı'nın Eğitim Bakanlığı ile işbirliği içinde, Mekke ve Medine bölgesindeki (eski) İslam eserlerini (*el-āsār el-islāmīyye*) restore etmesini, bu alanlar ve binalar üzerine yapılan bilimsel çalışmaları teşvik etmesini, mevzubahis mekanları gösteren şehir ve bölgesel haritaların yapımını ve hatta yerel duyuru panoları asılmasını önerir.⁵⁵ Ayrıca, Mekke yakınlarındaki Hira Dağı Mağarası⁵⁶ gibi ulaşılması zor bölgelere erişim, yollar, elektrikli asansörler vb. yapısal önlemlerle kolaylaştırılmalıdır. Bu yerler ve eski dönem anıtlar üzerine bilgilerse ders kitaplarına eklenmeli, ziyaretçiler için de öğrenciler rehber olarak istihdam edilmelidir. Cemal, bu bağlamda, bu tür yerleri ziyaret etmenin büyük derecede popüler bir eğitim değeri olduğundan ve bunun diğer ülkelerde uzun zamandan beri tanındığından bahsetmektedir. Öte yandan Peygamber'in yaşamıyla ve bundan dolayı da her Müslümanın tarihsel bilinciyle yakından bağlantılı olan Mekke ve Medine'nin kötü şartlar altında ve bulunmalarının zor olduğunu dile getirmektedir. Cemal, Shakespeare'in evi ya da Beethoven'in doğum yeri gibi ziyaretçiler için ilgi çekici yerleri olumlu birer örnek olarak sunmakta ve restorasyonlar sayesinde ortaya çıkan Firavunların kültürünün muhteşemliği ve Sfenks'teki ışık oyunları ile Mısır'ın çabalarından övgüyle bahsetmektedir, zira bunlar hem kendi halkını etkilemekte hem de yabancı turistleri bilinçlendirmektedir.

Şeyh İbn Bâz, bu önerilere *ed-Da' ve*'de (sayı 119, 18.9.1967, s. 2) yayımlanan bir makale ile kesin bir dille karşı çıkmıştır: Eğer biri eski İslami alanları ve anıtları restore edecek olursa, onları daha tanınır ve ulaşılabilir hale getirmiş olacak, yayımları vb. şeyler aracılığı ile onları methedecektir, o zaman pek çok ziyaretçi bunları bir ibadet (*ta'abbud*) olarak görür ve bunlarla Allah'a yakınlaşmaya çalışır (*takarrub*); böylesi yerleri aramaya koyulmak, gerçek İslam (yani Vahhabilik) tarafından kesin bir şekilde reddedilen inanç yaşamı şekillerine götürür.⁵⁷ Cemal'in önerileri, eski İslami alanların tarihinin tüm okulların müfredatına dahil edilmesi teklifi hariç, şeriata da aykırıdır. Öte yandan, bu yolla Hz. Muhammed'in yaşamı ve eseri öğrencilere öğretilcekse o zaman bir itiraz yoktur.⁵⁸

Salih Muhammed Cemal, *ed-Da' ve*'nin 126. sayısında (6.11.1967) bu ifadelerle cevap vermiştir. Cemal, İbn Bâz tarafından yanlış anlaşıldığını hissettiği bazı ayrıntıları düzeltmesinin ardından, ya da yasak bid'atların girişine izin vermesi korkusuyla çekindiği yerlerde, Endülüs'teki

53 Arab News, 13.3.1982, s.3

54 Bakrî Shaikh Amîn, s. 120 ve 'Abd as-Salâm Tâhir as-Sâsî: al-mausû'a al-adabîya; dâ'irat ma'ârif li-abraz udabâ' el-Mamlaka al-'Arabîya as-Sa'ûdiya, II, Mekka 1394h/1974, s.249-56

55 Cemal'in kaleme aldığı bu ilk makaleye ulaşamadım. İçerik İbn Bâz'ın sorusu ve Cemal'in cevabından oluşmaktadır. Buna mukabil, Sayın Dr. G.R. Puin (Saarbücken) sayesinde alıntılar elimdedir.

56 Bkz. EI2, III, s. 462

57 Bkz. Orient 3/81, s. 380 ve takip eden sayfa

58 Mısır'da Firavunculuk ve Arap milliyetçiliği çatışması için bkz. I. Gershoni: The Emergence of Pan-Arabism in Egypt, Tel-Aviv 1981, birçok yerde atfı vardır.

Arap-İslam eserleri ve benzerlerini ziyaret eden ve böylelikle Orta Çağ Arap-İslam medeniyetinin ihtişamı ve kültürel başarıları üzerine izlenim sahibi olan sayısız Müslüman ve gayrimüslimden bahsetmektedir. Ona göre hiç kimse bu alanları onlara tapınmak ya da Allah'ın rızasını elde etmek niyetiyle ziyaret etmeyecektir.

Savvâf'ın İbn Bâz'la dünyanın yörüngesi üzerine tartışmasına benzer bir şekilde, Cemal de, eski Vahhabi kaygılarına karşı ek bir argüman olarak, orta çağda İslam'ın bilim-teknik ve diğer kültürel alanlardaki başarılarını ve o zamanlar Müslümanların Avrupalılardan önde olduğunu ileri sürmektedir. Hem Savvâf hem de Cemal, özellikle de İbn Bâz gibi bir adamla giriştikleri tartışmada, İslam orta çağının bu büyük kültürel başarılarının yaratıcıları ve hamillerinin hepsinin Müslüman olmadığı gerçeğini ise, kasten görmezden gelmektedirler. Öyle ki, bu argümanlarının geçerliliğini de suya düşürmektedir. Zira, kısmen Yahudi ve Hristiyanlar da olmak üzere, çağın pek çok Müslüman alimi güne dair bir İslam anlayışı ortaya koymuşlardır, mütedeyyin Müslümanların yazıları ise oldukça tartışmaya açıktır ve hatta skandal olarak addedilmişlerdir.⁵⁹ Bu, eski Vahhabilik anlayışında inancın mutlak katılığına dair halk dininin ve savunmacılığın, gururlu bir kültür duygusuna öncelik verdiği bilinçli ya da bilinçsiz bir girişimidir. Ülkenin teknokratik ve idari seçkinleri, onların çocukları ve öğrencilerin büyük çoğunluğu için bu girişim oldukça başarılı olabilir. Eski Vahhabiliğin temsilcileri durumunda ise (ki; 1979 Kasım ayındaki Kâbe işgalinin de gösterdiği gibi, onların da kendi çocukları vardı)⁶⁰ hiçbir etkisi yoktur ya da direniş doğurmuştur.

İbn Bâz'a verdiği cevabında Cemal, Mısır'daki firavun dönemine ait eski eserlere dair uygulamalara yapılan göndermeleri dahil etmemişti. Bu bir tesadüf değildir: Her ne kadar Cemal'in teklifine yönelttiği eleştirisinde İbn Bâz bu nokta üzerine bir yorumda bulunmamış olsa da, firavun mirasının muhafazasına ilişkin herhangi bir olumlu ifadenin 'firavunculuk' düşüncesinin onaylanması olarak anlaşılabilirdi kendisi için açıktı. Başka bir deyişle, tarihten bir resme dayalı olan Mısırlı bir milli şuurun (ki bu aydınlarda gözlemlenmekteydi, fakat henüz Mısırlı kitlelerce anlaşılmamıştı) gelişimi için övgü hem Müslümanlar hem de seküler Arap milliyetçilerince kabul edilemezdi: İslam öncesi firavunların Mısır'ından duyulan gurur ve Mısırlıların özel bir tarihsel sürekliliğine olan inanç, İslami tarihsel şuuru az ya da çok yerinden ediyor ve hatta Arabizm'e olan bağlılığı dahi sorgulanır hale getiriyordu.⁶¹

Burada, üçüncü dünya ülkelerinde milliyetçiliğin ve sekülerizmin ortaya çıkışı ya da tarihyazımsal bakımdan meşrulaştırılmasında genellikle merkezi olan bir sorunu ele almaktayız⁶²; Kiros ve diğer kadim İran hükümdarları etrafında şekillenen kültürleri, hatta en az onun kadar önemli olan İslam öncesi İran kültürünü, Şah Muhammed Rıza Pehlevî'nin gayet açık bir siyasi niyetle bunu teşvik edişini ve Şii müçtehitlerin buna nasıl cevap verdiklerini düşünelim.⁶³

Suudi Arabistan'da, Mısır, İran ya da Lübnan'daki ('Fenikeizm') bu tür tezahürlerle uzaktan dahi karşılaştırılabilecek hiçbir entelektüel akım yoktur. Pehlevilerin yönetimi altındaki İran'ın

59 G. Strohmeier: Denker im Reich der Kalifen, Leipzig (vb.) 1979, birçok yerde

60 Bkz. J. Reissner: Die Besetzung der großen Moschee in Mekka 1979, Orient 2/1980, s. 194-203

61 Bkz. W. Ende: Arabische Nation und islamische Geschichte, Beirut ve Wiesbaden 1977, s. 87 ve 234 ve takip eden sayfa, belirtilen literatüre ek olarak; ayrıca W. Walther: Der Pharaonismus in der modernen ägyptischen Literatur, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Wiss. Beiträge 1980/36 (F23), Halle 1980, s. 85-92, ve R. Wielandt: Das Bild Europäer in der moderner arabischen Erzähl- ve Theaterliteratur, Beirut ve Wiesbaden 1980, bkz. Index 'Pharaonismus'

62 B. Lewis: History. Remembered, Recovered, Invented, Princeton, N.J., 1975; D.C. Gordon: Self-Determination and History in the Third World, Princeton 1971

63 Lewis, a.g.e., özl. s.4-7, ve W. Ende: Der schiitische Islam als politische Kraft, Iran in der Krise, Bonn 1980, s.19-35, burada s. 29

aksine, Suud hanedanı, öngörülebilir bir gelecek için benzer eğilimlerin ortaya çıkmasıyla ilgilenemezdi. Öte yandan, İslam ve İslam öncesi (!) eserlerin keşfi, araştırılması ve nihayet restore edilmelerine yönelik bağımsız bir arkeoloji ve sanat tarihinin ortaya çıkması görünüşe göre durdurulamazdı: 1978'den bu yana, Riyad Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, şu anda yaklaşık 330 öğrenciye sahip, bağımsız bir arkeoloji bölümü bulunmaktadır.⁶⁴ Bölüm, İngiltere'de eğitim görmüş olan Arkeolog Dr. Abdurrahman el-Ensārî tarafından idare edilmektedir ve yakın zamanda, kendisi tarafından yönetilen bir kazı üzerine kitap yayımlamıştır.⁶⁵ Eğitim Bakanlığı ise bir süredir Müzeler ve Kadim Eserler Bölümü'ne sahiptir ve 1977'den beri 'Atlâl, Suudi Arabistan Arkeoloji Dergisi'ni (*The Journal of Saudi Arabian Archeology*) yayımlamaktadır. Şurası öngörülebilir ki, bir disiplin olarak İslam öncesi arkeolojisinin gelişimi – ki geleneksel İslami bakış açısına göre 'gerçek dini yasanın bilinmediği' (Cahiliye)⁶⁶ bir zamanla ilgilenmektedir – ve bilimsel araştırmalarla bu geçmişin efsanevi görüntüsünün düzeltilmesi iddiası, eski Vahhabilik saflarında şikayetler ve huzursuzluğa yol açacaktır.

Arapların (sadece şiirlerinin değil) İslam öncesi tarihlerinin yüceltilmesi ve günümüze kadar uzanan tarihsel bir sürekliliğe vurgu yapılması, seküler yönelimli Arap milliyetçiliğinin kendine has özelliklerinden biridir. Örneğin bu, Baas Partisi'nin kendi rehberliğinde yapılan milli tarihyazımı için gösterdiği çabalara yansımaktadır.⁶⁷ Suudi Arabistan da dahil olmak üzere, Arap Yarımadası'nın İslam öncesi tarihinin ülkenin okullarında ve üniversitelerinde nasıl ele alınacağı sorusunun, sonuçları ülke dışına taşacak tartışmalara konu olacağını varsaymak makuldür ve bu bağlamda, İslam ve milliyetçilik arasındaki ilişki sorununa, laiklik meselesine ve diğer birkaç kritik noktaya kaçınılmaz olarak değinilmektedir. Suudi Arabistan hükümeti (ki onun iyi niyeti olmaksızın arkeoloji eğitiminin ve araştırmalarının gelişimi Suudi Arabistan'da mümkün değildir ve gelecekte de mümkün olmayacaktır) diğer pek çok kültür politikası vakasında olduğu gibi, burada da manevra yapmak zorunda kalacaktır. Her ne kadar geçmişte Mekke'deki cami işgaliyle (1979) ilişkili bir gruba sempati göstermiş olduğu söylene de,⁶⁸ Dini Bilimsel Araştırmalar, Fetvalar, Davet ve Dini Liderlik İdaresi'ne (*el-İdāra li'l-buhūs el-ilmīye ve'l-fetevā ve'd-da'vā ve'l-irşād*) yıllarca başkanlık yapmış olan İbn Bāz, halen resmi bir saygı görmektedir: 1 Mart 1982'de, Kral Hâlid (ö. 13.7.1982) adına Veliyaht Prens Faysal'ın elinden, 300,000 Suudi Riyali değerindeki 'Uluslararası Kral Faysal İslam'a Hizmet Ödülü'nü, altın madalya ile birlikte almıştır.⁶⁹

64 Bkz. Arab News 19.4 ve 25.4.1982, her ikisinde de s. 7, ve Saudi Gazette 14.5.1982, s.5

65 Qaryat al-Fau. A Portrait of Pre-Islamic Civilization in Saudi Arabia, London (Croom Helm)

66 Bkz. mak. 'Djähiliyya' (diğer ilişkin makalelere referanslarla) EI2, II, s. 383 ve takip eden sayfa

67 Suriye için bkz. I. Rabinovich: Historiography and Politics in Syria, Asian Affairs, 9 (old ser. 9), 1. Bölüm, 1978, s.57-66, Irak için bkz. Der Generalsekretär und die Geschichtsschreibung, Ibrahim A. El-Sheikh ve diğerleri (ed.): The Challenge of the Middle East, Amsterdam 1982, s. 161-172

68 Bkz. J. Reissner: Die Besetzung, özl. s. 196 dipnot 11 ve s. 199 dipnot 24

69 Arab News, 2.3.1982, s.1; İbn Bāz ve Kâbe baskıncılarının lideri arasındaki değişen ilişkiler için bkz. J. Buchan: Secular and Religious Opposition in Saudi Arabia, T. Niblock (ed.): State, Society and Economy in Saudi Arabia, London 1982, s. 106-24, burada 122-23

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Yüksek Lisans Öğrencisi

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler

Çağla ÇAKIR

Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
caglacr65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7584-4406>

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

06/12/2019

12/12/2019

Kitap İncelemesi

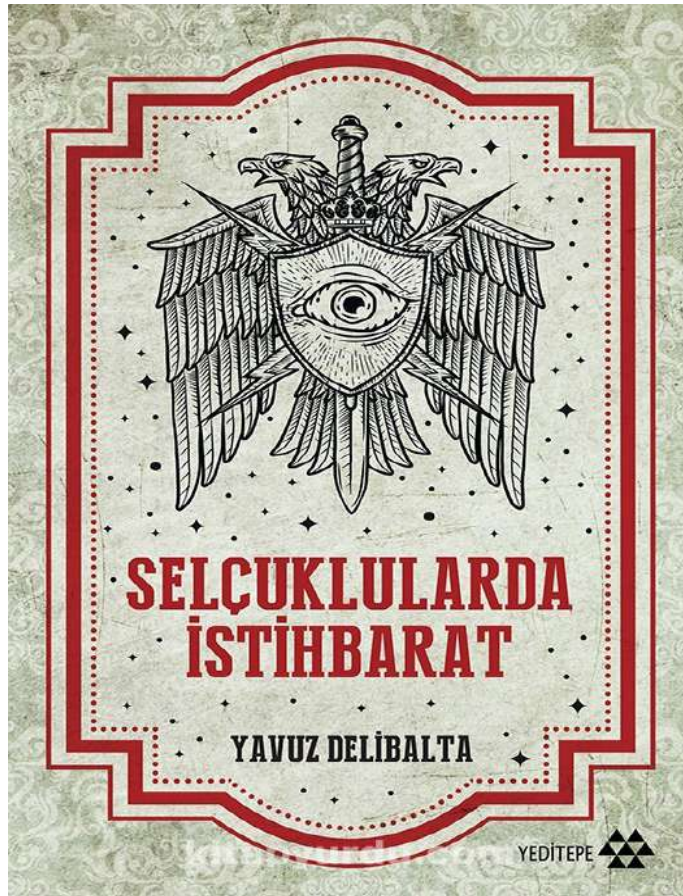
DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.656197>

Book Review

Kitap İncelemesi

Yavuz Delibalta, Selçuklularda İstihbarat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018

Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, (192 sayfa)
(ISBN:9786052070567).

ATIF: ÇAKIR Çağla, "Kitap İncelemesi: Yavuz Delibalta, Selçuklularda İstihbarat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3 (Aralık-2019), s. (893-897)

CITE: ÇAKIR Çağla, "Book Review: Yavuz Delibalta, Selçuklularda İstihbarat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018" *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (893-897)

Orta zamanlar Türk İslam dünyasına siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda damga vuran Selçuklular;¹ Oğuzların Üçok koluna mensup Kınık boyu tarafından kurulmuşlardır. Selçuklular zaman içerisinde Yakındoğu coğrafyasında hâkimiyet alanlarını geliştirmiş ve İran merkezli Büyük Selçuklular'a tabi olarak, Kirman, Türkiye, Suriye ve Irak Selçuklularını kurmuşlardır.²

İlk olarak Oğuz Yabgu Devleti bünyesinde varlık gösteren Selçukluların atası, Temir-Yalığ (Demir Yaylı) lakaplı Dukak'tır. Dukak'ın ölümünden bir müddet sonra oğlu Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu tarafından genç yaşta "Sü-başı" (Ordu Komutanı) olarak seçilmiş ve devletin başına getirilmiştir.³ "X. yüzyılın ilk yarısına doğru kendisine bağlı Oğuz kitleleri ile birlikte Maverâünnehr'e inen Selçuk Bey'in adını taşıyan devlet 1040 yılında resmen kurulmuştur. Bu zamandan itibaren benimsediği ideallere uygun iç ve dış politikalar geliştirmiş, bu sayede kısa süre içerisinde bölgenin en güçlü siyasi teşekkülü haline gelmiştir. Selçuklu Devleti'nin bu başarısı hiç şüphesiz devletin esas kurucuları olan Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler'in doğru ve istikametli politika tayini ile gerçekleşmiştir." Ayrıca takip edilen politika ve mücadeleler ile bir yandan Türk milletinin üzerinde yaşadığı topraklar kazandırılırken bir yandan da Türkler'in İslam medeniyetine girişlerine büyük katkı ve hizmet sağlanmıştır.⁴

"Bir devletin ya da her hangi bir kuruluşun güvenliği ile ilgili alanda devlet ya da özel kişiler tarafından toplanan başka bir devlete, hükümete, siyasal bir gruba, partiye, askeriye ve her hangi bir harekete ait olduğuna inanılan bilginin toplanması, analizi, üretimi, bilgi yaymak ve bilginin kullanımı olarak tanımlanan istihbarat kelimesi Arapça "İstif'al" babındadır ve "h-b-r" kökünden gelmektedir. Kelimenin kök anlamı "sözle ya da yazıyla bildirilen şey" olup bu bab'a sokulduğunda haber alma ve ulaştırma işlemi ve isteği için kullanılır."⁵ İstihbarat, geçmişten günümüze varlığını korumuş, birçok devlet ve komutanların, düşmanlarını mağlup etmek veya bilgi toplamak için kullanmış oldukları bir fenomendir.⁶ Tarihte varlığını sürdürmüş olan bütün devletler ve toplumlar yaratmış oldukları imkanlar çerçevesinde istihbarat faaliyetlerini sürdürebilmek için resmi veya gayr-i resmi tüm araçlardan yararlanmışlardır (Mektup, ferman, kayıt evrakları, âlem, bayrak, elbiseler, çeşitli hayvanlar, ses ve müzik aletleri, ayrı anlamlara gelen semboller, parola ve şifrelemeler, vs). Kullanılmış olan araçların yanı sıra hızlı ve sağlıklı bir istihbarat faaliyeti gerçekleştirilebilmek için resmi veya özel mekanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu yönde, elde edilmiş olan önemli bir bilginin zamanında gerekli yere ulaştırılması açısından uzun mesafeli yollarda, habercilerin ve bineklerin dinlenmiş olarak bekledikleri menzilhaneler bunun önemli bir örneğini teşekkül eder.⁷

- 1 Oğuz Devleti'nin Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, hanedanın adını Selçuk Bey'den alır. Selçuk Bey'in, Arslan (İsrail), Mikail, Musa, Yusuf ve Yunus adlarını taşıyan beş oğlu vardır. Mikail daha babasının sağlığında iken Gayri Müslimlerle yapılan savaşta şehit düşmüş, oğulları Tuğrul ve Çağrı Bey'ler dedeleri Selçuk Bey tarafından büyütülmüştür. Bkz.; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2019, s.365-371.
- 2 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 2. Basım, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s.30.
- 3 Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.13-14.
- 4 Ayşe D. Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırma Dergisi*, S.27, 2010, s.639.
- 5 Mehmet Şimşir, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri" *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S.17(28), 2015, s.73.
- 6 Andaç K. Metin Oğlu, "Türkçe: Dünya Tarihinde İstihbarat", *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, S.18, 2013, s.65-66.
- 7 Mehmet Şimşir, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri" *KMÜ*

İstihbarata ilişkin ilk kayıtlara Mısır ve Hitit kaynaklarında rastlanılmıştır. Örneğin; Mısır kralı III. Tutmosis Yafa kentini kuşatırken kent'e ilişkin bilgileri un çuvaları aracılığıyla göndermiş olduğu ajanlar sayesinde öğrenmiştir. İstihbarat faaliyetleri Eski Türk Devletlerinde(Göktürk, Asya Hun Devleti, Uygur, vs) de canlılık göstermiştir. Ayrıca İslam devletlerinde kurumsal bir hal olarak Berid⁸ ismini almıştır. Berid Teşkilatı, Bizans ve İran Devletlerinin etkisiyle ağırlık kazanmış, Türk İslam devletlerine örnek beyan etmiştir. Nitekim Abbasiler devrinde Berid Teşkilatı İran-Sasani devletinin etkisiyle ağırlık kazanmış, haberleşme için Divan'ül Berid oluşturulup, baki görevliye Sahib'ül Berid denmiştir. Gazneliler ise Berid teşkilatını Abbasiler gibi ayrı ve büyük divanlar arasında saymayarak, faaliyetleri Divan-ı Risalet bünyesinde yürütmüşlerdir.⁹

Selçuklular, X. Asırdan itibaren Maverünnahr bölgesine gelip yerleştikten sonra bölgedeki diğer güçlere karşı varlık gösterebilmek ve onlar hakkında bilgi sahibi olmak adına istihbarat faaliyetlerine başvurmuşlardır. Başlarda casusluğu askeri ve siyasi mücadelelerde ihtiyaç olarak kullanmış olan Selçuklular, devlet hakimiyetinin güçlenmesiyle istihbarat faaliyetlerini, Divan-ı İnşa bünyesinde toplamışlardır. Toplanmış olan faaliyetler casuslar, elçiler ve sahib'ül berid'ler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.¹⁰

Tanıtımını yapmaya çalıştığımız eserin ana konusu; Göçebe Türkmenler olarak yeni bir yurt arayışında olan Selçukluların, siyasi, askeri ve coğrafi mücadelelerinin bir gereği olarak istihbarata önem vermelerinin yanı sıra, İç, dış ve askeri alanlardaki istihbari faaliyetlerde bir takım tedbirler almalarıdır.

Yavuz Delibalta tarafından ele alınan eser, Eylül 2018'de Yeditepe Yayınevi tarafından çıkarılmıştır. Eser, **önsöz**, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında okuyucuyu kitabın ana bölümlerine hazırlamak adına kaynaklar ve araştırmalar hakkında bilgi verip, istihbaratın gelişimiyle ilgili bir ön bilgi hazırlanmıştır. (s.13-41) Girişten sonra kitapta yer alan üç ana bölümde Selçuklu İmparatorluğunun kurumsal yapısı, istihbarat faaliyetleri ele alınmıştır. Bunlar, **Birinci bölüm**; Selçuklu İstihbaratının Kurumsal Yapısı (s.43-98), **İkinci Bölüm**; Selçuklularda İstihbarat Faaliyetleri (s.99-150), **Üçüncü Bölüm**; Selçukluların Maruz Kaldıkları İstihbarat Faaliyetleri (s.151-174). Bölümlerden sonra sonuç (s.175-179) ve kaynakçaya yer verilmiştir.

Birinci Bölüm; Eserin, Selçuklu İstihbaratının Kurumsal Yapısı (s. 43-98) başlığıyla ele alınan birinci bölümünde ki alt başlıklar şu şekildedir: İlk başlık; Selçuklular'ın ilk dönemlerinde İstihbarat Faaliyetleri olarak devam etmiş , Selçuklular'ın, devletin kurulmasından önce casusluğu askeri ve siyasi mücadelelerde ihtiyaç olarak kullanmaları, çeşitli kılıklerle kendilerini kamufle ederek gizli girişimlerde bulunup düşman içine sızmaları anlatılmıştır. Sonraki alt başlıkta; Selçuklu idari teşkilatında Berid sisteminin olup olmadığına dair bilgiler verilip sonrasında Selçuklular'ın kuruluşundan, gelişimine kadar istihbari faaliyetlere değinilip, Berid teşkilatının devlet içerisinde faaliyetlerine yer verilmiştir. Bir sonraki alt başlıkta; Selçuklular'da istihbarat görevlileri hakkında bilgiler verilmiş, istihbarat faaliyetlerinde görevli olmuş olan casuslar(münhiler), sahib'ül berid'ler ve elçilerin vasıf ve sorumluluklarına değinilmiştir. Bölümün son alt başlığında ise; İstihbaratın

Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, S.17(28), 2015, s.74-75.

8 "Berid" kelimesinin anlamına ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Latince "posta hayvanı" anlamındaki Veredus' tan geldiğini söyleyenler olduğu gibi Arapça "kesik kuyruklu" anlamındaki Bürüddüm' den geldiğini iddia edenlerde olmuştur. Bkz.; Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s.30.

9 Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s.21-41.

10 Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s.45-66.

nakledilme sorununa, yol ve konaklama ile ulaştırma araçlarının niteliğine değinilip, ulaştırma aracı olarak kullanılan at'lar, hecin develeri ve güvercin postalarının nasıl kullanıldığı, ne yönde kullanıldıkları hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci Bölüm: Eserin, Selçuklular'da İstihbarat Faaliyetleri (s.99-150) başlığıyla ele alınan ikinci bölümde alt başlıkları şu şekildedir: İlk alt başlıkta Selçuklularda ülke içerisindeki her türlü asaişsizlik ve eylem çabalarını önlemeye yönelik alınan iç istihbarat tedbirlerinden bahsedilip, ülke içerisindeki iç istihbarat faaliyetlerine yer verilmiştir. Sonrasında diğer bir alt başlık olarak; dost ve düşman devletlerde olup biteni öğrenme ve bu doğrultuda önleyici tedbirler alma bakımından dış istihbarata değinilip, gerçekleşmiş olan dış istihbarat faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bölümün son alt başlığında ise; rakip ordunun sayısal miktarları, silah ve teçhizat kapasitesi, savaş düzeni, hareket planı ya da iklim ve arazi faktörü gibi konulardan haberdar olabilmek için askeri istihbarat faaliyetleri üzerinde durulmuş, askeri istihbaratta kullanılmış olan faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü Bölüm: Eserin, Selçukluların Maruz Kaldıkları Karşı İstihbarat Faaliyetleri (s.175-179) başlığıyla ele alınan üçüncü bölümünde ise alt başlıklar şu şekildedir: İlk alt başlık olarak; başka devletlerin Selçuklular'a karşı yürütmüş oldukları istihbarat faaliyetlerinden bahsedip, Selçukluların diğer devletler tarafından maruz kalmış oldukları faaliyetleri örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Ardından başka bir alt başlık olarak; Selçuklular devrinde şahsi menfaatleri gereği ihanet eden ve devlet sırlarını düşmana ileten kimselere bu ihanetleri sonucu verilmiş olan cezalardan bahsedilmiştir. Bölümün son alt başlığında ise; düşmanın karşı istihbaratına engel olmak ve bunlarla mücadele etmek için istihbaratın etkisini azaltıp, alınan tedbirler üzere durularak bölümler bitirilmiştir.

Kitabın sonuç kısmında ise yazar, Selçukluların kuruluş evresinden itibaren istihbarat faaliyetlerini özetleyerek okuyucuya sunmuştur.

Kitabın bölümleri hakkında vermiş olduğumuz bilgiler dışında kitaba ilgili tarafımızca tespit edilen hususlar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

- 1) Yazar kitabını ele alırken belli bir kronoloji takip etmiş, dönemin ana kaynakları ve konu hakkındaki çağdaş kaynakları detaylı bir şekilde irdelemiştir.
- 2) Yazarın kitabı ele alış biçimi, bölümleri isimlendirmesi okuyucu ve araştırmacılara daha rahat bir inceleme imkanı sağlamıştır.
- 3) Üslup olarak kitabın dili gayet sade ve akıcı olmasının yanı sıra yer yer tekrarlarada düşülmüştür ancak bu tekrarlar üslup biçimini bozmamıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma Selçuklu dönemi kaynaklarına sadık kalınarak Tarih ilminin termonolojisi ve metodolojisi çerçevesinde ele alınmıştır. Selçuklu istihbaratı faaliyetleri konusunda ilk defa bütüncül bir yaklaşımla yazılan bu kitabın alanla ilgili çalışma yapan araştırmacı ve incelemecilere katkı sunacağı kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

KARABULUT METİN OĞLU, Andaç, “Türkçe: Dünya Tarihinde İstihbarat”, *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, S.18, 2013, s.64-68.

KUŞÇU, Ayşe Dudu, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, S.27, 2010, s.637-664.

MERÇİL, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, Cilt:36, TDV Yayınları, İstanbul 2019, s.365-371.

ŞİMŞİR, Mehmet, “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri” *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S.17(28), 2015, s.68-79.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 2. Basım, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.